

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

112

Έλληνες έμποροι στην Αζοφική

Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης

Ευρυδίκη Σιφναίου

Αθήνα 2009

Οι Αφοί Σιφναίου
στο Ταϊγάνιο της Αζοφικής, 1905.
Αρχείο Σιφναίου.

Έλληνες έμποροι στην Αζοφική

Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης

Χορηγός της έκδοσης
Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη

Πρόγραμμα Ιστορίας των Επιχειρήσεων και Βιομηχανικής
Αρχαιολογίας

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554, fax 210 72 46 212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN 978-960-7916-88-4

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

112

Έλληνες έμποροι στην Αζοφική
Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης

Ευρυδίκη Σιφναίου

ΑΘΗΝΑ 2009

Στον Λέο

κι ο χρόνος κυλά

το φθινόπωρο

αποχαιρετά

τις άδειες εταζέρες

και το πιάνο

τραγουδά

στο μοναχικό ρυθμό του

ως να γεμίσει πάλι

η καλοκαιρινή βιβλιοθήκη

και νέοι άνθρωποι

να καταλάβουν τ' αδειανά καθίσματα

το σπίτι πάλι θ' ανασάνει

γύρω από το μεγάλο τραπέζι

που επιπλέει

σα νησί στο θαλάσσιο δίαυλο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Κοινότητες της διασποράς και επιχειρηματικότητα	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Τα πρόσωπα και οι τόποι	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Η εμπορική επιχείρηση στη Ρωσία	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Η αποχώρηση από τη Ρωσία.....	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Η εμπορική επιχείρηση στην Κωνσταντινούπολη	247
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
Η επιχείρηση στην Ελλάδα, 1920-1940	311
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	
Γυναίκες και επιχειρηματικότητα	355
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	
Εκδοχές της αστικής καθημερινότητας	395
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	
Πολιτισμικά πρότυπα και πολιτικές συστοιχίες	473
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	499
ENGLISH SUMMARY	
Greek merchants in the Sea of Azov: the power and the limits of a family business	505
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	511
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Πίνακες, Γενεαλογικό δέντρο	527
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	551
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΕΡΑΟΖΗΜΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ SIFNEO FRÈRES, 1883-1909 (σε CD)	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AMAE	Archives du Ministère des Affaires Étrangères
AN	Archives Nationales
CCC	Correspondance Consulaire Commerciale
FCOL	Public Record Office, Foreign Office και Foreign Commonwealth Office Library
GAOO	Gosoudarstvennij Arhiv Odesskoy Oblasty [Κρατικό Αρχείο Οδησσού]
GARO	Gosoudarstvennyi Arkhiv Rostovskoi Oblasti [Κρατικό Αρχείο Ροστόβ]
GATO	Gosoudarstvennyi Arkhiv Taganrogskoi Oblasti [Κρατικό Αρχείο Ταγανρόγ]
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΙΑ/ΥΠΠΕΞ	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΙΑ/ΕΤΕ	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος
ΙΝΕ/ΕΙΕ	Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
NARA	National Archives and Records Administration, Washington

ΜΟΝΑΔΕΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΒΑΡΟΥΣ ΚΑΙ ΟΓΚΟΥ ΤΩΝ ΣΙΤΗΡΩΝ

1 imperial quarter (βρετανική μονάδα μέτρησης όγκου των σιτηρών) = 8 μπούσελ.

1 Cwt = 112 imperial quarters.

1 μπούσελ (bushel) = 60 λίτρα.

1 ψάθα (chetwert, ρωσική μονάδα μέτρησης του βάρους των σιτηρών) = 5,77 μπούσελ.

1 πούτι (ρωσική μονάδα μέτρησης των σιτηρών) = 35 λίτρα ή 16,38 κιλά.

1 lb (λίβρα) = 0,45 κιλά.

1 imperial gallon = 4,5 λίτρα.

1 φούντι (παραφθορά της γερμανικής λέξης pfund ή της αγγλικής pond) = 430-494 γραμμάρια.

1 κουλό (μέτρο χωρητικότητας των σιτηρών που χρησιμοποιούσαν στα Βαλκάνια και στην Τουρκία) = περίπου 33 λίτρα (σε όγκο) ή 24 οκάδες (σε βάρος).

Για τη μετατροπή quarter (όγκος φορτίου) σε μετρικούς τόνους (βάρος φορτίου) για την περίπτωση των σιτηρών υπολογίζεται ότι ένα quarter έχει 480 λίτρα και ένας μετρικός τόνος 2.204 λίτρα.

Πρόλογος

Η ιστορία των επιχειρήσεων και η βιομηχανική αρχαιολογία υπήρξαν δύο πεδία ιστορικής έρευνας στην εμφάνιση και την καθιέρωση των οποίων στη σύγχρονη ελληνική επιστημονική πραγματικότητα το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών διαθέτει καθοριστική συμβολή. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, ψηλαφητά στην αρχή αλλά με επιμονή και μεθοδικότητα, το Ινστιτούτο επιχείρησε να συμβάλει σε μια ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας διευρύνοντας το πεδίο των ερευνών της αλλά ιδίως διευρύνοντας την εννοιολογική και θεωρητική οπτική της. Η οικονομική ιστορία υπήρξε ένας από τους κλάδους της ιστορικής έρευνας που αναδύθηκαν ως ένα νέο επιστημονικό υπόδειγμα για την ελληνική ιστοριογραφία. Μια παράπλευρη εξέλιξη στην ανάπτυξη των επιστημονικών και ερευνητικών προβληματισμών του ΙΝΕ υπήρξε η προσέγγιση της ιστορίας των επιχειρήσεων και της βιομηχανικής αρχαιολογίας με πλήρη επίγνωση του διεπιστημονικού χαρακτήρα τους. Η δθήτευση των στελεχών του Ινστιτούτου στα πεδία αυτά και η κατάρτιση συναφών προγραμμάτων έρευνας έχουν ήδη αποδώσει αρκετούς αξιόλογους καρπούς. Οι σχετικές δράσεις του Ινστιτούτου, που χαρακτηρίζονται από αξιοπρόσεκτη εξωστρέφεια και θεωρητική περιέργεια παράλληλα προς τη συνεχή αναστροφή με το πρωτογενές υλικό, φαίνονται να φτάνουν πλέον στο στάδιο της ωριμότητας.

Μια όντως ωραία και σαφής μαρτυρία που συνηγορεί υπέρ αυτής της διαπίστωσης είναι η ανά χείρας μελέτη της Ευρυδικής Σιφναίου, η οποία ανεβάζει στο προσκήνιο της σύγχρονης ιστορικής έρευνας στη χώρα μας μια ξεχασμένη ή μάλλον τελείως αγνοημένη κατηγορία φορέων της επιχειρηματικότητας, τους Έλληνες εμπόρους της Αζοφικής. Μας θυμίζει πολλά με το έργο της αυτό η Ευρυδική Σιφναίου. Πρώτα πρώτα ανακαλεί στην ιστορική μας μνήμη ένα λησμονημένο ορίζοντα της ιστορίας της ελληνικής διασποράς και μας μεταφέρει νοερά στις βορειότερες απολήξεις του κόσμου της Μαύρης Θάλασσας για να μας υπομνήσει ότι εκεί, με επίκεντρο το Ροστόβ, το Ταϊγάνιο, τη Μαριούπολη, γράφτηκε ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας της ελληνικής επιχειρηματικότητας. Στη διεκπεραίωση του ερευνητικού της εγχειρήματος δεν περιορίζεται σε μια στενά τεχνική προσέγγιση αλλά προχωρεί πέρα από το

αυχμηρό πεδίο των αριθμών και των δεδομένων των λογιστικών βιβλίων για να καταστήσει τη μελέτη της μια εξιστόρηση της συνολικής κοινωνικής και ανθρώπινης εμπειρίας που συνοδεύει το επιχειρηματικό οδοιπορικό. Αυτή ακριβώς η συνολική οπτική καθιστά την αφήγησή της ιδιαίτερα ελκυστική. Αντί να διολισθήσει προς το τεχνοκρατικό υπόμνημα η διήγησή της ερωτροπεί με τη μυθιστορία και ερεθίζει τη φαντασία όταν μας αποκαλύπτει τη γυναικεία εμπλοκή με την επιχειρηματικότητα, όταν καθοδηγεί τη ματιά του αναγνώστη προς τις διαδοχικές εικόνες της καθημερινότητας που συνθέτουν τον ανθρώπινο κόσμο των εμπόρων και των επιχειρηματιών πέρα από τους ισολογισμούς και την καταμέτρηση των κερδών, όταν σταθμίζει τις πολιτισμικές και πολιτικές πτυχές που ενυπάρχουν στη δυναμική της ιστορικής αυτής διαδρομής.

Με το έργο της αυτό η Ευρυδίκη Σιφναίου προσφέρει μια ευσυνείδητη υπηρεσία στην ανάπτυξη και την εδραίωση του κλάδου της έρευνας τον οποίο με ενθουσιασμό και αφοσίωση θεραπεύει, αλλά συγχρόνως μας χαρίζει και ένα ανάγνωσμα που θα έλεγα ότι είναι σχεδόν συναρπαστικό. Ο συνδυασμός αυτών των δύο στοιχείων συνιστά, πιστεύω, τη δικαίωση μιας μακρόχρονης προσπάθειας που έχει συντελεστεί στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Π. Μ. Κιτρομηλίδης

Εισαγωγή

Μια μεσαία ελληνική οικογενειακή επιχείρηση¹ με διεθνή εκπροσώπηση,² που αναπτύσσεται στο διάστημα τριών γενεών, είναι το θέμα της μελέτης αυτής και παράλληλα η ιστορία μιας οικογένειας της διασποράς, η οποία μετακινείται ανατολικά αναζητώντας ευκαιρίες για καλύτερη ζωή, προάγει τον πολιτισμό μέσω του εμπορίου, δημιουργεί υποδομές, εισάγει τον «ορθολογισμό» στις εμπορικές πρακτικές και επιστρέφει στην Ελλάδα, όταν οι τόποι φιλοξενίας ορθοποδήσουν και χειραφετηθούν, για να αποδουδέι σε μια νέα προσπάθεια ατομικής και συλλογικής ανέλιξης.

Η εύρεση, η συγκέντρωση και η ταξινόμηση του αρχείου των Αδελφών Σιφναίου μου προσέφερε τη δυνατότητα να συνομιλήσω με τα θέματα που δέτει η Ιστορία των Επιχειρήσεων, εστιάζοντας στον επιχειρηματία, αλλά και με πλευρές της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ιστορίας, με τις οποίες είναι άρρηκτα δεμένη η δράση του. Το υλικό ήταν πρόσφορο για την περιγραφή και την ανάλυση της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς και ειδικά του τρόπου

---

1. Ο όρος «οικογενειακή επιχείρηση» υποδηλώνει το συνδυασμό ιδιοκτησίας και διαχείρισης μιας εταιρείας από μια οικογένεια. Στη διεθνή βιβλιογραφία η επιχείρηση χρειάζεται ένα ορισμένο βάθος χρόνου, τουλάχιστον δύο γενεών, για να θεωρηθεί οικογενειακή. Διαφορετικά, στην περίπτωση δηλαδή που καλύπτει το βραχύβιο διάστημα της ζωής ενός ατόμου στη διοίκηση της επιχείρησης, θεωρείται ατομική-προσωπική. Για την οικογενειακή επιχείρηση, βλ. G. Jones / Mary B. Rose, «Family Capitalism», *Business History* 35/4 (Οκτ. 1993), σ. 1-16, καθώς και τον συλλογικό τόμο Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995. Ειδικά για τις πολυεθνικές εμπορικές επιχειρήσεις, βλ. G. Jones, *Από τους εμπόρους στις πολυεθνικές. Οι βρετανικές εμπορικές εταιρείες τον 19ο και 20ό αιώνα*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2008, και του ίδιου (επιμ.), *The Multinational Traders*, Λονδίνο 1998. Για μια ανάλυση της αμερικανικής πολυμετοχικής βιομηχανικής επιχείρησης, βλ. A. Chandler Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Κέμπριτζ, Μασ. 1990, και ειδικά τις σελίδες 389-392, όπου ασκεί κριτική στις αδυναμίες της βρετανικής οικογενειακής βιομηχανικής επιχείρησης.

2. Διεθνής εμπορικός οίκος είναι αυτός που διενεργεί οικονομικές συναλλαγές και ελέγχει οικονομικές δραστηριότητες σε δύο τουλάχιστον χώρες. Συνήθως προμηθεύεται ένα ορισμένο αγαθό για εξαγωγή από τη μία και το εισάγει για διάθεση στην άλλη. Βλ. M. Casson, «The economic analysis of multinational trading firms», στο Jones (επιμ.), *The Multinational Traders*, σ. 27-28.

με τον οποίο οι επιχειρηματίες, μετακινούμενοι σε διαφορετικά περιβάλλοντα, διαβλέπουν, δημιουργούν και εκμεταλλεύονται ευκαιρίες αποβλέποντας σε οικονομικά οφέλη και κατορθώνουν με τις ενέργειές τους να ταράζουν τα «λιμνάζοντα ύδατα» της στασιμότητας. Από την άλλη, η μετάδοση των πολιτισμικών αξιών μέσω της οικονομικής συμπεριφοράς, ο τρόπος με τον οποίο το πολιτισμικό, εθνικό και οικογενειακό περιβάλλον προικοδοτούν την προσωπικότητα του επιχειρηματία αποτελούν τα στοιχεία που συνθέτουν την ιδιαιτερότητα του ταλέντου του και θέτουν τη δική τους σφραγίδα στο οικονομικό. Πρόκειται για την επιχειρηματική κουλτούρα, μια συλλογική υποκειμενικότητα μοιρασμένων αξιών, κανόνων και πεποιθήσεων,³ στην οποία τόσο επιμένει η σύγχρονη οικονομική ανάλυση και οι πρόσφατες μελέτες για την επιχειρηματικότητα.⁴

Η εκδίπλωση της ιστορίας ενός εμπορικού οίκου κινείται παράλληλα με την ανάδυση της ιστορίας μιας οικογένειας, στην οποία η πολιτισμική διάσταση αποτελεί και την ουσιαστική της συμβολή στην ιστορία των ιδεών και της γλώσσας, στην ιστορία του καθημερινού, στη διαμόρφωση της συλλογικής συμπεριφοράς μιας κοινωνικής ομάδας, στον προσδιορισμό ενός τρόπου ζωής που προϋποθέτει έναν ορισμένο τρόπο σκέπτεσθαι.

Ο επιχειρηματίας είναι ένας ακτιβιστής που εξειδικεύεται «στη λήψη αποφάσεων για την κατανομή και το συντονισμό περιορισμένων πόρων».⁵ Επιχειρηματίας χαρακτηρίζεται από τον Τζ. Α. Σούμπετερ ο καινοτόμος, ο νεωτεριστής, επειδή με τη δράση του ανατρέπει τη φυσική ροπή προς την ισορροπία και τη στασιμότητα.⁶ Ο επιχειρηματίας εισάγει νέα προϊόντα, κατακτά καινούριες αγορές, εφευρίσκει νέες μεθόδους οικονομικών συναλλαγών. Η επιχειρηματικότητα, όμως, δεν είναι απλώς μια σύνδεση υλικών προϋποθέσεων, αλλά πάνω απ' όλα διανοητική στάση, ένας τρόπος θέασης του κόσμου από έναν συγκεκριμένο τύπο προσωπικότητας, που διαδέχεται καθορισμένα κίνητρα και

---

3. Ο ορισμός είναι του M. Casson, «Entrepreneurship and business culture», στο J. Brown/ Mary B. Rose (επιμ.), *Entrepreneurship, Networks and Modern Business*, Μάντσεστερ 1993, σ. 40.

4. Παραθέτω τις μελέτες του M. Casson, *The Economics of Business Culture: Game Theory, Transaction Costs and Economic Performance*, Οξφόρδη 1991 και «Entrepreneurship and business culture», σ. 30-54, καθώς και το άρθρο των A. Colli / Mary B. Rose, «Families and firms: The culture and evolution of family firms in Britain and Italy in the nineteenth and twentieth century», *Scandinavian Economic History Review* 47/1 (1997), σ. 24-47.

5. M. Casson, *The Entrepreneur. An Economic Theory*, Τόστελνχαμ 1982, σ. 20.

6. J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, Σικάγο 1934, σ. 77.

ιδεολογία. Αυτή η «επιθετική» στάση του επιχειρηματία προς τη φύση και το περιβάλλον είναι η προϋπόθεση για την εισαγωγή της καινοτομίας.

Παρά τη βιογραφική προσέγγιση του επιχειρηματία, η μελέτη μας δεν αγκιστρώνεται στο άτομο εξαίροντας τις διαχειριστικές ικανότητες και τα ταλέντα του. Αναζητά το συλλογικό, περνά από τον έμπορο στον εμπορικό οίκο και στη συνεργασία των εμπόρων-αδελφών που διαχειρίζονται την επιχείρηση. Και εδώ οι μαρτυρίες του αρχαιακού υλικού δεν στοιχειοθετούν το ασυνήθιστο, το μοναδικό ή και το ιδιαίτερο. Το υλικό μας ανάγεται στη μέσου μεγέθους ελληνική επιχείρηση, τουλάχιστον από την άποψη των κεφαλαίων που επενδύονταν σε επιχειρήσεις της ελληνικής διασποράς. Σε αντίθεση με τους γνωστούς μεγάλους κεφαλαιούχους, το μέσο μέγεθος αντιπροσωπεύει καλύτερα τον πραγματικό κόσμο της ελληνικής επιχείρησης. Χωρίς να είναι φορτισμένο με εξάρσεις μοναδικότητας, «ψηλαφεί» την αναγκαία και ικανή μάζα των «μμητών», που, όμως, επιβεβαιώνουν την ισχύ και τη λειτουργία της πρωτοπορίας. Βρίσκεται επίσης εγγύτερα στην πληθώρα των μη επιτυχημένων, των «αποσυνάγωγων» της εμπορικής περιπέτειας, για τους οποίους γνωρίζουμε ελάχιστα.⁷ Τέλος, προσεγγίζει τον μέσο όρο των πολυάριθμων μικρών και μεσαίων οικογενειακών επιχειρήσεων για τις οποίες οι γραπτές μαρτυρίες είναι λιγοστές.

Η μελέτη μας διερευνά θέματα που απασχολούν την Ιστορία των Επιχειρήσεων. Αναφέρεται στην τυπολογία της επιχείρησης, τη δομή, τη στρατηγική και το βαθμό προσαρμοστικότητάς της στις αλλαγές. Εξετάζει τις πολιτισμικές προσκτήσεις, την αφομοίωση ή την αντίσταση σε πολιτισμικά δάνεια, που αντλούνται από το περιβάλλον εντός του οποίου λειτουργεί η επιχείρηση, και συνδιαλέγεται με το κρίσιμο ζήτημα της επιχειρηματικής συνέχειας, που αποτελεί την «αχίλλειο πτέρνα» των οικογενειακών επιχειρήσεων.

Για τα θέματα αυτά η βρετανική, η ιταλική, η γερμανική και η ιαπωνική ιστοριογραφία έχουν συνεισφέρει πλήθος μελετών.⁸ Σε αντίθεση με το τσαντλε-

---

7. Βλ. ως υπόδειγμα την εξαιρετική μελέτη του J. Hoppit, *Risk and Failure in English Business, 1700-1800*, Κέμπριτζ 1987, ένα έργο ιδιαίτερα χρήσιμο για τη «μέτρηση» της επαγγελματικής αποτυχίας τον 18ο αιώνα και από την άποψη αυτή ενδιαφέρον γιατί αναφέρεται κυρίως σε εμπορικά και όχι σε βιομηχανικά επαγγέλματα.

8. Αναφέρω ενδεικτικά Rose (επιμ.), *Family Business* της ίδιας, «Beyond Buddenbrooks: the family firm and the management of succession in the nineteenth-century Britain», στο Brown / Rose (επιμ.), *Entrepreneurship, Networks...*, σ. 127-143· F. Amatori / A. Colli, *Impresa e industria in Italia: dall'Unità ad Oggi*, Βενετία 1999· A. Colli, «Networking the market: Evidence and conjectures from the History of the Italian industrial districts», στο H. Morikawa (επιμ.), *Zaibatsu, The Rise and Fall of Family Enterprise Groups in Japan*, Τόκιο 1992· S. Yasuoka, «Capital ownership in family companies: Japanese firms compared with those in other

ριανό παράδειγμα της αμερικανικής απρόσωπης ανώνυμης εταιρείας, ο βρετανικός καπιταλισμός προσέφερε πρώτος το εμπειρικό υλικό για την ανάδειξη του φαινομένου της προσωπικής επιχείρησης οικογενειακού χαρακτήρα, η οποία αποτέλεσε τη χαρακτηριστική εταιρική μορφή της πρώτης αλλά και της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.⁹ Ο κόσμος της επιχείρησης αφορά κυρίως το χώρο της βιομηχανίας, ο οποίος έχει μελετηθεί ενδελεχώς αναδεικνύοντας τη γόνιμη συγκριτική του διάσταση.¹⁰

Η ελληνική επιχειρηματικότητα μόνο πολύ πρόσφατα έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος. Λιγιστές μελέτες, κυρίως της τελευταίας δεκαετίας, εξετάζουν βιομηχανικούς κλάδους, ενώ άλλες διερευνούν τη βιομηχανία σε τοπικό-περιφερειακό επίπεδο.¹¹ Ακόμη λιγότερες τόλμησαν να διεισδύσουν στο γεμάτο περιπέτειες υλικό των βιομηχανικών και εμπορικών αρχείων.¹²

---

countries», στο Akio Okochi / Shigeaki Yasuoka (επιμ.), *Family Business in the Era of Industrial Growth*, Τόκιο 1984, σ. 1-12· J. Kocka, «Entrepreneurs and managers in German industrialization», στο P. Mathias / M. M. Ponstan (επιμ.), *The Cambridge Economic History of Europe*, τόμ. VII: *The Industrial Economies: Capital, Labour and Enterprise*, Part I, Κέμπριτζ 1978, σ. 492-589· D. S. Landes, «French entrepreneurship and industrial growth in the nineteenth century», στο Rose (επιμ.), *Family Business*, σ. 45-61.

9. R. Church, «The family firm in industrial capitalism: International perspectives on hypotheses and history», *Business History* 35/4 (Οκτ. 1993), σ. 17-43· Jones / Rose, «Family Capitalism»· A. Colli / Mary B. Rose, «Family firms in comparative perspective», στο F. Amatori / G. Jones, *Business History around the World*, Κέμπριτζ 2003, σ. 339-351· P. L. Payne, «Family business in Britain: an historical and analytical survey», στο Okochi / Yasuoka (επιμ.), *Family Business in the Era...*, σ. 60-85· R. Pearson / D. Richardson, «Business networking in the industrial revolution», *Business History Review* 54/4 (2001), σ. 657-679.

10. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του R. Church, «The family firm...», στο οποίο απαντά στην κριτική του A. Chandler για την οικογενειακή επιχείρηση διευρύνοντας τη σύγκριση με παραδείγματα και από τον ιαπωνικό καπιταλισμό. Βλ. επίσης H. Berghoff / R. Möller, «Tired pioneers and dynamic newcomers? A comparative essay on English and German entrepreneurial history, 1870-1914», *Economic History Review* 47/2 (1994), σ. 262-287 και Colli / Rose, «Family firms...».

11. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων, 1830-1990*, Αθήνα 1995· Σ. Τσοτσόρος, *Ενέργεια και ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο. Η δημόσια επιχείρηση ηλεκτρισμού, 1950-1992*, Αθήνα 1995· N. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο, 1889-1956*, Αθήνα 1991· Ευρυδίκη Σφινταίου / N. Σηφουνάκης / Γ. Κουτσουρίδης, *Ενθύμιον Σαπυνοποΐας Λέσβου*, Αθήνα 2002.

12. Χριστίνα Αγραντώνη / Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα 1995· Βάσω Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Κέα 1994· Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003· Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, *Ο Σπυρίδων Παυλίδης και το «γλυκοματοποιείον» του. Τα πρώτα χρόνια της πρώτης ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα 1991· Λήδα Παπατσιφανάκη,

Κύριες πηγές αυτού του βιβλίου είναι οι διάσπαρτες ενότητες του αρχείου της οικογένειας Σιφναίου, τις οποίες συγκέντρωσα, καθώς και άλλα τεκμήρια που αναζητήσα σε κρατικά και διπλωματικά αρχεία. Η ανεύρεση του αρχείου Σιφναίου υπήρξε καθοριστική για τη σύλληψη και το σχεδιασμό της μελέτης, όχι μόνο επειδή προσδιόρισε τα θεματολογικά της πεδία αλλά και γιατί μέσα από σιωπές και ελλείψεις μου υπέδειξε την ανάγκη συμπλήρωσης της έρευνας και από άλλες πηγές. Από τη φύση και τον πλούτο των πληροφοριών του, το οικογενειακό αρχείο, ως το κύριο αρχειακό σώμα, αποτελεί τόπο συνάντησης της Οικονομικής με την Κοινωνική Ιστορία και αποκάλυψης των μεταξύ τους συζεύσεων. Όπως εύστοχα λέει ο Ρ. Τζουφρίντα, τα οικογενειακά αρχεία, «πιστοί καθρέφτες της καθημερινής ζωής, είναι αρχεία που πάλλονται, περιέχουν σημαντικές αφηγήσεις, φροντισμένα με ακρίβεια βιβλία λογαριασμών και αλληλογραφία μεταξύ συγγενών, τα οποία εισάγουν [τον ερευνητή] σε ορίζοντες που ποτέ δεν φαντάστηκε κανείς, για έναν κόσμο που, αλλιώς, θα ήταν για πάντα κλειστός και απών από τις εικόνες που αναδύονται από τα επίσημα έγγραφα».¹³

Το αρχείο Σιφναίου αποτελείται κατά κύριο λόγο από την αλληλογραφία, που αναδεικνύει την εμπορική πράξη και πρακτική,¹⁴ μια αλληλογραφία που διενεργείται και διακινείται κυρίως μεταξύ των τεσσάρων αδελφών της δεύτερης γενιάς, Βάσα, Απόστολου, Μήκια και Αριστείδη,¹⁵ και των άμεσων συγγενών τους, δηλαδή των γονέων και των συζύγων τους. Η πυκνή επιστολογραφία δεν καλύπτει όλο το διάστημα λειτουργίας του εμπορικού οίκου «Sifneo Frères» (1851-1923), αλλά τρέχει παράλληλα, κυρίως με τον ερχομό της δεύτερης επιχειρηματικής γενιάς στη διεύθυνση της επιχείρησης (1891-1923), και την παρακολουθεί και στο βιομηχανικό τόλμημα που διαδέχεται τον εμπορικό οίκο (1923-1940). Η αλληλογραφία αυτή, που έχει μεικτό χαρακτήρα, δηλαδή δεν είναι ούτε αμιγώς εμπορική ούτε αυστηρά προσωπική, αποτελεί οργανικό τμήμα τού αποσπασματικά σωζόμενου

«Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστούφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετοίνα στον Πειραιά (1872-1940)», αδημ. διδ. διατρ., Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2002· Eugénia Kremmyda, «Achille Coupas et Cie: Histoire d'un constructeur mécanique du Pirée, 1882-1940», αδημ. διδ. διατρ., École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2001.

13. R. Giuffrida, «Fonti per la storia economica negli archivi di famiglia e di persone», *Il Futuro della Memoria. Atti del Convegno Internazionale di Studi sugli Archivi di Famiglie e di Persone*, Κάπρι, 9-13 Σεπτεμβρίου 1991, Ρώμη 1997, σ. 406.

14. Για μια αποτίμηση της σχέσης της επιστολογραφίας με το εμπορικό «γίνεσθαι», βλ. Α. Διαμαντής, *Τόποι εμπόρων και μορφές συνειδησης στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 2007, σ. 33-45.

15. Βλ. εδώ το κεφάλαιο 2 «Τα πρόσωπα και οι τόποι».

εμπορικού αρχείου. Η αξία της συνίσταται κυρίως στο ότι σκιαγραφεί την επιχειρηματική λογική από τη σκοπιά των διευθυνόντων και μεταβιβάζει καθημερινές και στρατηγικές πληροφορίες, οι οποίες περιορίζουν την ασύμμετρη πληροφόρηση. Το ποιοτικό αυτό χαρακτηριστικό της αλληλογραφίας τη μετατρέπει σε καθοριστικό εργαλείο της εμπορικής επιχείρησης και αναβαθμίζει την εταιρική ικανότητα επιτρέποντας ή αποκλείοντας στρατηγικές επιλογές.¹⁶ Συνδυάζει, όμως, και λόγω της συγγενικής σχέσης μεταξύ των επιστολογράφων, την επιχείρηση με την οικογένεια και αποτελεί μάρτυρα του άρρηκτου δεσμού που συνέχει και ανανεώνει την οικογενειακή εταιρεία.

Τα τμήματα του οικογενειακού αρχείου συγκεντρώθηκαν και επανενώθηκαν κυρίως χάρη στην επιμελή διατήρηση και συντήρησή τους από τους απογόνους, οι οποίοι, δρασκελιζοντας ενάμιση αιώνα και τέσσερις γενιές, υπήρξαν φορείς ενός αισθήματος συνέχειας και είχαν συνείδηση της αξίας των οικογενειακών αρχειακών τεκμηρίων. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Γιώργο Καραμάνο, που μου εμπιστεύθηκε την αλληλογραφία των Βάσα και Μήκια Σιφναίου. Η σειρά αυτή δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της συσσώρευσης των χαρτιών του παππού του, Βάσα Σιφναίου, ο οποίος ήταν και ο αρχηγός της ευρύτερης οικογένειας, αλλά προϊόν δικής του φροντίδας, επιλογής και τακτοποίησης με σκοπό την επιβίωση, την επιβεβαίωση της ύπαρξης και τη διατήρηση της μνήμης της οικογενειακής επιχείρησης.

Το κύριο σώμα του αρχείου προήλθε από την αλληλογραφία του Βάσα και του αδελφού του, Μήκια Σιφναίου. Το σύνολο του υλικού μπορεί να χωριστεί ειδολογικά στις ακόλουθες σειρές:

1. Οικογενειακή και εμπορική αλληλογραφία: 210 επιστολές μεταξύ των τεσσάρων αδελφών και επιστολές που δέχονταν από τους γονείς και τους λοιπούς συγγενείς. Σε αυτό το σώμα των επιστολών αποτελεί διακριτή σειρά η επιστολογραφία μεταξύ των διευθυνόντων του κεντρικού καταστήματος στο Ταϊγάνιο της Ρωσίας και του υποκαταστήματος στην Κωνσταντινούπολη (1895-1913). Ξεχωρίζει επίσης η επιστολογραφία μεταξύ των γυναικών της οικογένειας που είναι εγκατεστημένες στο Ταϊγάνιο προς τις γυναίκες που βρίσκονται στη Μυτιλήνη (1899-1913). Περιλαμβάνεται ακόμη σειρά επιστολών μεταξύ των αποκλεισμένων στο Ταϊγάνιο και των συγγενών στη Μυτιλήνη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και ως την αποχώρηση από τη Ρωσία (1914-1919).

---

16. G. Boyce / S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005, σ. 23-26.

2. Πιστοποιητικά, προσωπικά έγγραφα, τίτλοι ιδιοκτησιών, μετοχές, ασφαλιστήρια, συναλλαγματικές, αποτιμήσεις της οικογενειακής περιουσίας.
3. Ισολογισμοί και αναλύσεις κερδοζημιών της εμπορικής επιχείρησης (1884-1909). Οι συνοπτικοί αυτοί λογαριασμοί, που αποτελούσαν προφανώς την τεκμηριωτική λειτουργία της επιχείρησης και καθόριζαν τις υποχρεώσεις της, φορολογικές και άλλες, απέναντι στις αρχές, στα εταιρικά μέλη της και σε τρίτους, διασώθηκαν και αποτέλεσαν μέρος της πολύτιμης σκευής που πήραν μαζί τους οι αδελφοί Σιφναίου κατά την «εσπευσμένη αποχώρησή» τους από τη Ρωσία. Στη συνέχεια διαφυλάχθηκαν και διατηρήθηκαν επιμελώς και μετά το πέρας της λειτουργίας της εμπορικής εταιρείας, ως τεκμήρια της ύπαρξης της αλλά και ως κειμήλια της «οικογενειακής ιστορίας» και της γενεαλογικής συνέχειας.
4. Ρωσικά συμβολαιογραφικά έγγραφα, που αφορούν περιουσιακά στοιχεία τα οποία έμειναν στη Ρωσία, καθώς και πληρεξούσια για τη συνέχιση και τη διευκόλυνση της εμπορικής δράσης σε συνεργάτες του καταστήματος στα δύσκολα χρόνια 1914-1919.

5. Αρχείο φωτογραφιών από τη Ρωσία, τη Μυτιλήνη και τον Πειραιά.

Το δεύτερο σώμα του αρχείου συγκροτείται από την αλληλογραφία του Απόστολου και του Αριστείδη Σιφναίου. Το αρχείο μου διέθεσε ο εγγονός του τελευταίου, Αριστείδης Σιφναίος, ο οποίος το διέσωσε χάρη στην ακούραστη φροντίδα και έγνοια του για τη συντήρηση των υλικών καταλοίπων της εξ αιρέτου περιουσίας των τεσσάρων αδελφών. Σκιαγραφεί κυρίως τη διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Μυτιλήνη και αποτελείται από τις ακόλουθες σειρές:

1. Οικογενειακή και εμπορική αλληλογραφία των Απόστολου και Αριστείδη Σιφναίου. Περιλαμβάνει 931 επιστολές από την παραμονή του Απόστολου στη διεύθυνση του υποκαταστήματος στην Κωνσταντινούπολη (1895-1921), από τη διαμονή του στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της βουλευτικής του θητείας (1915-1917) και από τη Μυτιλήνη του Μεσοπολέμου, εποχή που οργάνωσε στην Κράτηγο το πολυδύναμο κτήμα (1922-1932).
2. Τμήμα της εισερχόμενης και εξερχόμενης αλληλογραφίας του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολης με τον Απόστολο Σιφναίο, διευθύνοντα του υποκαταστήματος, όταν απουσίαζε από την Κωνσταντινούπολη, και με πελάτες. Ευχαριστώ την Κατερίνα Καραγιαννοπούλου από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Ν. Λέσβου για τη φροντίδα της στην ταξινόμηση αυτής της σειράς.
3. Βιβλίο αντιγραφής επιστολών του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολης (1921-1922). Το βιβλίο αυτό μου παραχωρήθηκε για μελέτη από τον Δημήτρη Δεμερτζή, τον οποίο και ευχαριστώ.

4. Ημερολόγιο υποκαταστήματος Κωνσταντινουπόλης (1914-1918).
5. Αρχείο φωτογραφιών από τη Μυτιλήνη (1900-1935).

Το τρίτο αρχειακό σώμα αποτελείται από 94 επιστολές της Αικατερίνης Π. Σιφναίου (1888-1896), τις οποίες απευθύνει από τη Μυτιλήνη στις κόρες της στη Σμύρνη και το Ταϊγάνιο και οι οποίες συνιστούν εξαιρετικό δείγμα γραφής σχετικά με την ανάπτυξη της γυναικείας αστικής ταυτότητας στην πόλη αυτή. Για τη σειρά αυτή, αντίγραφο της οποίας περιήλθε στα χέρια μου, είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στη Μαρία Καραμάνου, στον Σ. Τρύφωνα και στον Κ. Μίσσιο.

Με αφετηρία το οικογενειακό αρχειακό υλικό και αναζητώντας παράλληλα τεκμήρια για τη διερεύνηση της υπόθεσης της έρευνάς μου, συγκέντρωσα πληροφορίες στα παρακάτω αρχεία:

1. Public Record Office, Foreign Office και Foreign Commonwealth Office Library (FCOL): εμπορικές και διπλωματικές εκδόσεις του βρετανού προξένου στο Ταϊγάνιο και δευτερευόντως στην Οδησό και την Αγία Πετρούπολη.
2. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) και Archives Nationales (AN): εμπορική και διπλωματική αλληλογραφία του γάλλου προξένου στην Οδησό, το Ροστόβ και το Ταϊγάνι. Σειρές: AMAE, CCC, Russie, AMAE, Europe 1918-1929 και AN, F/12.
3. National Archives and Records Administration, Washington (NARA): εμπορικές και διπλωματικές εκδόσεις του αμερικανού προξένου στην Οδησό, όπου συμπεριλαμβάνονται και εκδόσεις για το λιμάνι του Ταϊγανίου.
4. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑ/ΥΠΕΞ): εκδόσεις του ελληνικού προξενείου στο Ταϊγάνιο, την Οδησό και τη Μυτιλήνη.
5. ГОСАРХИВ РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ [Κρατικό Αρχείο Ροστόβ] (GARO): φάκελοι 577/1/89 (Αστού του Ταϊγανίου), 226/21/641 (Βιβλίο Γάμων της εκκλησίας των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Ταϊγάνιο), 577/1/573 (Ιδιοκτήτες σπιτιών 1890-1891), 577/1/92 (Εμποροι του Ταϊγανίου).
6. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑ/ΕΤΕ): Σειρά Βιομηχανικής Πίστης, Ισολογισμοί του εργοστασίου Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος».
7. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ): Γρηγόριος Κούππας, αντίγραφα επιστολών.
8. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)-Ν. Κεφαλονιάς: Αρχείο Φωκίωνα Ι. Σβορώνου, 1879-1920.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στα μέλη της οικογένειας Σιφναίου που διάβασαν και έκαναν παρατηρήσεις στο χειρόγραφό μου και ειδικά στους Πέτρο, Θεόδωρο, Αριστεΐδη Σιφναίο και Μαρία Καραμάνου, με τους οποίους με συνδέουν οφειλές μιας ζωής. Ευχαριστίες οφείλω και στους συναδέλφους μου Χριστίνα Αγριαντώνη, Τζελίνα Χαρλαύτη, Δημήτρη Δημητρόπουλο, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου και Βασίλη Παναγιωτόπουλο, με τους οποίους συζήτησα ουσιαστικά προβλήματα της μελέτης· στον Παναγιώτη Καπετανάκη για τη λειτουργικότητα των διαγραμμάτων και στη Βάσω Αντωνίου για την τιθάσευση του χειρογράφου και του εικονογραφικού υλικού· και φυσικά στη Ράνια Οικονόμου για την επιμέλεια του βιβλίου. Τέλος, ευχαριστώ τον Γ. Κοτσολάκο για τις πολύτιμες υποδείξεις του κατά την ανάγνωση των λογαριασμών της εταιρείας και τον φίλο Βάσο Βόμβα για τις υφολογικές και άλλες συμβουλές του.¹⁷

---

17. Στα αποσπάσματα των επιστολών του Αρχείου Σιφναίου που παρατίθενται στο βιβλίο διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Κοινότητες της διασποράς και επιχειρηματικότητα Θεωρητικές προσεγγίσεις και ιστοριογραφικό παράδειγμα

Οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τις κοινότητες της ελληνικής διασποράς έχουν επικεντρωθεί στα μεγάλα μεσογειακά λιμάνια με προεξάρχουσες τις μελέτες του Χ. Χατζηιωσήφ για την Αίγυπτο και της Όλγας Κατσιαρδή για την Τερζέστη.¹ Οι εργασίες αυτές πλαισιώθηκαν από νεότερες έρευνες των Έλενας Φραγκάκη-Syrett και Μαρίας-Κάρμεν Σμυρνέλη για τη Σμύρνη, του Β. Καρδάση για τον ελληνισμό της Ρωσίας, της Δέσποινας Βλάμη για το Λιθόρνο και της Άννας Μανδηλαρά για τη Μασσαλία.² Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις και οπτικές, η κοινή συνισταμένη των μελετών αυτών είναι ο κυρίαρχος ρόλος του εμπορίου και η ανάδειξη των οικογενειακών εμπορικών δικτύων, ειδικά όσον αφορά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Τα λιμάνια αυτά με τον πολυεθνικό χαρακτήρα αποτελούσαν, μέσω των διευρυμένων οικονομικών συναλλαγών τους, ανοιχτές θύρες επαφής με τον έξω κόσμο και η εμπορική διασπορά, που διαχειριζόταν το διεθνές εμπόριο, απέκτησε κοσμοπολίτικα χαρακτηριστικά. Ήταν φορέας νεωτερικότητας και υποκινητής αλλαγών στη

---

1. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τερζέστης, 1750-1830*, Αθήνα 1986· C. Hadziiosif, «La colonie grecque en Egypte, 1833-1856», αδημ. διδ. διατρ., Université Paris-Sorbonne (Paris IV), École Pratique des Hautes Études, IV Section, Παρίσι 1980.

2. Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998· Anna Mandilara, «The Greek business community in Marseille, 1816-1900. Individual and network strategies», αδημ. διδ. διατρ., European University Institute (Φλωρεντία), 1998· Δέσποινα Βλάμη, *Το φορτίο, το στάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιθόρνο, 1750-1868*, Αθήνα 2000· Elena Frangakis-Syrett, «The economic activities of the Greek community of Izmir in the second half of the nineteenth and early twentieth century», στο D. Gondicas / C. Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Νιου Τζέρσι 1999, σ. 17-44· της ίδιας, *Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750-1850)*, Αθήνα 1995· Marie Carmen Smyrnelis, «Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne au XVIIIème et XIXème siècles», αδημ. διδ. διατρ., École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2000.

δεσμική συγκρότηση και τη διαμόρφωση της πνευματικής και αρχιτεκτονικής όψης των πόλεων-λιμανιών.³

Τη διερεύνηση των εμπορικών δικτύων προς την Κεντρική Ευρώπη και τη Βόρεια Βαλκανική συνιστούν οι μελέτες των Κατερίνας Παπακωνσταντίνου, Βασιλικής Σειρηνίδου, Α. Λυμπεράτου και Ι. Μαντούβαλου.⁴ Η βαλκανική πολυγλωσσία, η συγκρότηση των ορθόδοξων πολυεθνικών κοινοτήτων, η πολυπλοκότητα των σχέσεων των υποκειμένων του βαλκανικού χερσαίου εμπορίου στην εποχή της δημιουργίας εθνικών ταυτοτήτων μελετώνται υπό το φως νέων πηγών.⁵

Άλλος βασικός κρίκος της δραστηριότητας των Ελλήνων της διασποράς ήταν η ναυτιλία. Στην Τζελίνα Χαρλαύτη οφείλουμε την ανάδειξη της σημασίας που είχε για το μεσογειακό εμπόριο ο ελληνόκτητος στόλος των ελεύθερων φορτηγών πλοίων, τα οποία μετέφεραν χύδην φορτία, και τον εντοπισμό του «χιώτικου» και του «ιόνιου» δικτύου της ελληνικής ναυτιλίας.⁶ Στον τομέα της ναυτιλίας εκδηλώνεται μια από τις καλύτερες αποτυπώσεις της λειτουργίας των δικτύων και της χρήσης του κοινωνικού αυτού μορφώματος ως εργαλείου για την κατανόηση της επιτυχημένης επιχειρηματικής στρατηγικής. Ο Β. Καρδάσης αντιμετωπίζει τις ελληνικές κοινότητες της ρωσικής αυτοκρατορίας όχι ως κυψέλες «ελληνισμού», απομονωμένες ή συνδεδεμένες με το μητρικό σώμα, αλλά ως ζωντανά κύτταρα, που βρίσκονται σε στενή σχέση και αλληλεξάρτηση με το δεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου δρουν. Παρότι στηρίζεται κυρίως σε δευτερογενείς πηγές, το βιβλίο του είναι πλούσιο σε

3. Evrydiki Sifneos, «“Cosmopolitanism” as a feature of the Greek commercial diaspora», *History and Anthropology* 16/1 (Μάρτιος 2005), σ. 97-111. Δες και μια περισσότερη σκεπτικιστική άποψη για τον κοσμοπολιτισμό των μεσογειακών λιμανιών στο H. Driessen, «Mediterranean port cities: cosmopolitanism reconsidered», *στό ίδιο*, σ. 129-141.

4. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το 6^ο μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα», αδημ. διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 2002· Βάσω Σειρηνίδου, «Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2002· Ανδρέας Λυμπεράτος, «Οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές όψεις της ελληνοβουλγαρικής εθνικής αντιπαράθεσης: Η περίπτωση της Φιλιππούπολης (18ος-19ος αι.)», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2005· Ίκαρος Μαντούβαλος, «Οψεις του παροικιακού ελληνισμού. Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχείρηση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου-19ος αιώνας)», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2007.

5. Βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο Μαρία Α. Στασινοπούλου / Μαρία Χριστίνα Χατζήψω-άννου (επιμ.), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφοτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005.

6. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001.

πληροφορίες για τις οικονομικές και πολιτισμικές συνιστώσες της δράσης των Ελλήνων στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.⁷

Σημαντικό για την τυπολογική κατάταξη των παροικιακών κοινοτήτων της πρώτης περιόδου είναι το άρθρο της Ολυμπίας Σελέκου για τις ελληνικές κοινότητες της Κριμαίας.⁸ Σε αυτό γίνεται διάκριση μεταξύ των όρων «κοινότητα» και «παροικία» και τονίζεται ο πολιτικοστρατιωτικός και κοινωνικός ρόλος του εποικισμού της Νότιας Ρωσίας από χριστιανικούς ορθόδοξους πληθυσμούς. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των ελλήνων επιχειρηματιών ανάλογα με τον τόπο προέλευσης (βλ. π.χ. τις δύο διακριτές ομάδες του χερσαίου και θαλάσσιου δρομολογίου), το χρόνο εγκατάστασης (α' και β' εποικισμός), τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα του τόπου εγκατάστασης (διαφορά επιχειρηματιών Μαύρης Θάλασσας και Αζοφικής) και την κοινωνική τους θέση επιχειρώ στο άρθρο μου για την επαγγελματική ηθική και την κοινωνική αγαθοεργία των ελλήνων επιχειρηματιών.⁹ Οι διαφορές που καταγράφονται στο επίπεδο των νοοτροπιών και του τρόπου ζωής καταρρίπτουν την ομοιογενή εικόνα του εμπορικού σώματος. Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα τους έλληνες επιχειρηματίες στον νοτιορωσικό γεωγραφικό χώρο, εάν τους εξετάζαμε ως διαστρωματωμένο σύνολο, του οποίου η συμπεριφορά επηρεάζεται από το είδος της επαγγελματικής ενασχόλησης, την κοινωνική θέση, το βαθμό συσσώρευσης πλούτου και τη διαδικασία ενσωμάτωσης στη ρωσική κοινωνία.

Όσον αφορά τις οργανωτικές δομές του εμπορίου, ξεχωρίζουμε τη μελέτη της Ιωάννας Μίνωγλου για τους μεγάλους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, την ανατομία των οποίων παραδέτει προτείνοντας το σχήμα του χαλαρού «συνασπισμού των εμπόρων».¹⁰ Η συγγραφέας παρουσιάζει την οργανωτική δομή και τις τεχνικές των ελληνικών εμπορικών δικτύων, τα χαρακτηριστικά τους και τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα σχετικά με τη μείωση του κόστους της συναλλαγής. Ο όρος, όμως, «ελληνικοί εμπορικοί οίκοι», ειδικά στην περίπτωση των «τεσσάρων μεγάλων», θεωρώ πως είναι περιοριστικός και μονομερής διότι δεν αποδίδει την τριπλή

7. Καρδάσης, 'Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία...

8. Ολυμπία Σελέκου, «Ελληνικές παροικίες και κοινότητες στην Κριμαία (18ος-19ος αι.). Τυπολογία και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 104-105 (2001), σ. 249-267.

9. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στη Νότια Ρωσία», *Τα Ιστορικά* 32 (Ιούνιος 2000), σ. 109-130.

10. Ioanna Pepelasis Minoglou, «The Greek merchant house of the Russian Black Sea: a nineteenth-century example of a trader's coalition», *International Journal of Maritime History* 10/1 (Ιούλιος 1998), σ. 61-104.

τους ιδιότητα: ελληνικοί ως προς την καταγωγή των ιδιοκτητών τους, ρωσικοί ή άλλοι ως προς την υπηκοότητα των ιδιοκτητών ή των εταιρών τους και διεθνείς ως προς το πεδίο δράσης τους.

Η έννοια του «συνασπισμού των εμπόρων», την οποία δανείζεται η Ιωάννα Μίνωγλου από τη μελέτη του Α. Γκράιφ, δεν αντιστοιχεί κατά τη γνώμη μου στη φυσιογνωμία των επιχειρήσεων των ελλήνων σιτεμπόρων της Ρωσίας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.¹¹ Ο Γκράιφ με τον όρο αυτό προσδιορίζει τις άτυπες-άμορφες σχέσεις που υφαίνονται εν είδει δικτύου εμπιστοσύνης μεταξύ των εβραίων εμπόρων του Μαγκρέμπ και των ανταποκριτών τους στα μεσογειακά λιμάνια του 11ου αιώνα. Οι σχέσεις αυτές προσδιορίζονται από δύο χαρακτηριστικά: αφορούν προσωπικές και όχι οικογενειακές εμπορικές εταιρείες και λειτουργούν αυτόνομα, ανεξάρτητα σχεδόν από την εβραϊκή εθνοθησκευτική κοινότητα των χωρών εγκατάστασης της εβραϊκής μετανάστευσης.

Στην περίπτωση μας, οι διεθνείς, ελληνικοί ή ελληνικής προέλευσης εμπορικοί οίκοι έχουν οικογενειακή βάση, με ιδρυτικά ομόρρυθμα ή ετερόρρυθμα μέλη τους αδελφούς και ανεξάρτητη οργανωτική δομή στο κάθε λιμάνι. Ενσωματώνονται πλήρως στο εθνοθησκευτικό κοινωνικό υπόστρωμα και αντιλούν τους υπαλλήλους τους από το συντοπίτικο δίκτυο. Δεν έχουν άμορφες αλλά τυπικά προσδιορισμένες σχέσεις και επιδίδονται σε συμπράξεις-συνεργασίες που καθορίζονται από συμβολαιογραφικές πράξεις ή ιδιωτικά έγγραφα με συγκεκριμένους όρους και για συγκεκριμένα χρηματικά ποσά. Η συγγενική προτίμηση λειτουργεί βεβαίως στις διεταιρικές συνεργασίες, χωρίς να είναι δεσμευτική. Για την κατανόηση της οργανωτικής συγκρότησης και της λειτουργίας των επιχειρήσεων απαιτείται η μελέτη των αρχείων (καταστατικά, συμβόλαια) και των λογιστικών τους εγγραφών, στοιχεία που δεν είναι εύκολα προσβάσιμα και αναγνώσιμα από τον νεότερο ερευνητή.

Η έλλειψη επαρκούς στήριξης σε αρχεία των επιχειρήσεων (καταστατικά ή ιδρυτικές συμβολαιογραφικές πράξεις αλλά προπάντων ισολογισμούς και άλλα οικονομικά στοιχεία) και η τεκμηρίωση του βασικού επιχειρήματος της μελέτης της Μίνωγλου κυρίως από δευτερογενείς πηγές δημιουργούν ερωτηματικά ως προς το πρόταγμα του σχήματος «του εμπορικού συνασπισμού». Ο συνασπισμός των εμπόρων μέσα στην ίδια επιχείρηση, αλλά και σε επάλληλες, μάλλον συνάγεται από την κατανομή ατόμων πρώτου συγγενικού βαθμού σε υποκαταστήματα της ίδιας ή επάλληλης επιχείρησης σε πόλεις-λιμάνια της Μεσογείου,

---

11. A. Greif, «Reputation and coalition in medieval trade: Evidence on the Maghribi traders», *Journal of Economic History* 49/4 (Δεκ. 1989), σ. 858-881.

την οποία επιτρέπει η ισχυρή αρρενογονία των επιχειρηματικών οικογενειών. Συνάγεται επίσης και από τη λειτουργία της συντοπίτικης προτίμησης στα θέματα της χρηματοδότησης, των επιγαμιών και της στελέχωσης των επιχειρήσεων. Αυτές, όμως, οι «πρακτικές» των εμπορικών οίκων δεν συνιστούν επαρκείς αποδείξεις για τη «χαλαρότητα» των σχέσεων μεταξύ των εταίρων.

Από τη μια τα κενά του αρχαιακού υλικού και από την άλλη η αποτελεσματικότητα της λειτουργίας των οίκων αυτών σε μεγάλο γεωγραφικό ανάπτυγμα για ορισμένο χρονικό διάστημα δημιουργούν το «μύθο» περί άτυπων και άμορφων σχημάτων οργανωτικής συγκρότησης. Ωστόσο, είναι προφανές ότι οι συγγενικοί δεσμοί και η εμπιστοσύνη αναπαράγουν ευέλικτες δομές, όχι αυστηρά οροδετημένες ιεραρχικά, και ελευθερία για τη δημιουργία μιας αλλά και επάλληλων εταιρειών ή και παράλληλων ευκαιριακών και βραχύθιων συμπράξεων, στις οποίες συμμετέχουν ένα ή περισσότερα μέλη του οικογενειακού δικτύου.

Η ευελιξία, χαρακτηριστικό της επιχειρηματικότητας της διασποράς, την οποία υποστηρίζει σε άλλο κείμενό της η Ιωάννα Μίνογλου,¹² δεν πρέπει να μεγαλοποιείται και να γενικεύεται, υποκρύπτοντας τη βασική αδυναμία προσαρμογής των μεγάλων σιτεμπορικών οίκων του πρώτου μισού του 19ου αιώνα και των εκτεταμένων διεθνών δικτύων τους στις νέες συνθήκες διεξαγωγής του σιτεμπορίου, οι οποίες προέκυψαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Είναι ακριβώς η ανικανότητα προσαρμογής στις νέες μορφές και τεχνικές, η αδυναμία μπροστά στο συγκριτικό πλεονέκτημα του μικρού κεφαλαιούχου εβραίου εμπόρου, ο οποίος «τζιράρει» και ανακτά γρήγορα το κεφάλαιό του, και η μη αποδοχή της μείωσης της κερδοφορίας, που καθιστούν τους μεγάλους εμπορικούς οίκους δυσκίνητους και τους οδηγούν στην παρακμή ή στην αποχώρηση από το σιτεμπόριο της Νότιας Ρωσίας.¹³ Οι στρατηγικές που αναπτύσσουν οι οίκοι αυτοί για την αντιμετώπιση της κρίσης, η αποχώρηση από το χώρο ή η αλλαγή δραστηριότητας, δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται άκριτα ως συνέχεια, διότι τόσο τα οργανωτικά σχήματα όσο και οι γενιές που διαχειρίζονται τις επιχειρήσεις διαδέχονται η μια την άλλη τείνοντας στον πλήρη εκρωσισμό.¹⁴

---

12. Ιωάννα Μίνογλου, «Επιχειρηματικότητα», στο Κ. Κωστής / Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αι. (1830-1914)*, Αθήνα 2006, σ. 268-473.

13. Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά* 40 (Ιούνιος 2004), σ. 53-96.

14. Χαρακτηριστική η περίπτωση του οίκου Ροδοκανάκη. Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου / Σ. Παραιοσόπουλος, «Οι Έλληνες της Οδησού το 1897: διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή», *Τα Ιστορικά* 44 (Ιούνιος 2006), σ. 108-109.

Η περίπτωση του Γρηγορίου Κούππα δείχνει εναργέστερα τη δύσκολη φάση της προσαρμογής, την οποία επιχειρήσαν άλλοι εμπορικοί οίκοι, μικρότερης έντασης κεφαλαίου, όπως π.χ. οι Σεβαστόπουλοι, που παρέμειναν στο σιτεμπόριο, προσαρμόστηκαν στις νέες απαιτήσεις και, το σημαντικότερο, «αποδέχτηκαν» την εργασία με προοπτική μικρότερης κερδοφορίας.¹⁵ Στο μακρύ χρονικό διάστημα από τον 19ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική επιχειρηματικότητα επέδειξε ποικίλη τυπολογία οργάνωσης και σημαντικό βαθμό διαφοροποίησης, επιλέγοντας κυρίως τη «δοκιμασμένη» διαδρομή της πλοιοκτησίας και της εμπορικής πίστης.

Όπως αποδεικνύει και η απογραφή των Ελλήνων της Οδησού στα 1897, στο τέλος του 19ου αιώνα η ελληνική παροικία αποτελούσε μια απειροελάχιστη «νησίδα» στο διογκωμένο πληθυσμιακά πολυεθνικό αυτό λιμάνι, ενώ είχε αλλάξει και η κοινωνική της σύνθεση, παρουσιάζοντας σημαντικά ποσοστά μη προνομιούχων στρωμάτων.¹⁶ Με βάση το δείγμα που εξετάστηκε, οι εισοδηματίες αποτελούσαν το 8,78% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, οι διοικητικοί υπάλληλοι, ο κλήρος και οι στρατιωτικοί το 7,40%, οι έμποροι, οι μαγαζάτορες και οι μικροδιοτέχνες το 35,73%, οι υπηρέτες και οι μισθωτοί στον κατασκευαστικό τομέα, στις μεταφορές και στα έτοιμα ενδύματα το 17,51%, οι εργαζόμενοι στη βιομηχανία το 18,51% και οι μη προνομιούχοι που ζούσαν από τη φιλανθρωπία, από την εργασία στις θαλάσσιες και ποτάμιες μεταφορές, από την εργασία σε λουτρά καθώς και οι άνεργοι ανέρχονταν στο 9,88%.

Η μελέτη του συνόλου της παροικίας όχι αποκλειστικά ως φαινομένου της ελληνικής ιστοριογραφίας αλλά στο πλαίσιο των πολυεθνικών κοινωνικών σχηματισμών του τόπου εγκατάστασης αποδεσμεύει, όπως σωστά διατείνεται η Όλγα Κατσιαρδή,¹⁷ νέες όψεις της μετανάστευσης. Η εικόνα που αναδύεται από δημογραφικού τύπου δεδομένα βρίσκεται εγγύτερα στη σύνδετη πραγματικότητα των εγκατεστημένων στην Οδησό Ελλήνων, σημαντικό μέρος των οποίων ακολουθούσε τη φυσική διαδικασία της αφομοίωσης.

Εστιάζοντας με ενάργεια στην ανασύσταση της καθημερινότητας αλλά και εντοπίζοντας τη σημασία της κινητικότητας της διασποράς, η Ολυμπία Σελέ-

15. Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο...».

16. Σιφναίου / Παραδεισόπουλος, «Οι Έλληνες...».

17. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Από τις "ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού" στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15ος-19ος αι.)», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τόμ. Β', Αθήνα 2004, σ. 249.

κου επισημαίνει, μέσα από το δρομολόγιο της οικογένειας Φραγκιάδη, την προσαρμοστικότητα και τη δεκτικότητα της στις μορφές οργάνωσης της κοινωνικής ζωής – τα μέλη της οικογένειας απορροφούν τις ευρωπαϊκές επιρροές και τις «εισάγουν», με την επανάκαμψή τους στην πρωτεύουσα.¹⁸ Ενώ το επενδυτικό μοντέλο απέχει από το χώρο της βιομηχανίας, η ανίχνευση επενδύσεων στη χρηματαγορά, τη γη και τα δημόσια έργα στον ελληνικό χώρο δεν συνιστά, κατά τη γνώμη μου, νεωτερισμό αλλά παραδοσιακή οικονομική συμπεριφορά των ηγετικών στρωμάτων, μέρος των οποίων προερχόταν από το δυναμικό της διασποράς.

Η συζήτηση για τη ρωσική επιχειρηματικότητα

Η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας στη Ρωσία έχει απασχολήσει τη διεθνή ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1960 μέσα από τις συγκριτικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής οικονομικής ιστορίας και ειδικότερα μέσα από τη μελέτη των συνθηκών γέννησης της βιομηχανίας. Όπως έδωσε το ζήτημα ο Α. Γκέρσενκρον, η επιχειρηματικότητα στη Ρωσία είχε να αντιμετωπίσει μια ιδιαίτερη πραγματικότητα με εμφανή τα σημάδια της οικονομικής καθυστέρησης λόγω του δεσμού της δουλοπαροικίας και με έντονο κρατικό παρεμβατισμό και αποδάρρυνση της επιχειρηματικής δράσης εξαιτίας της κοινωνικής καχυποψίας απέναντι στο επάγγελμα του εμπόρου.¹⁹ Συγκρίνοντας τη γερμανική με τη ρωσική εκβιομηχάνιση, που συντελέστηκε τρεις δεκαετίες αργότερα, παρατηρούμε ότι το κράτος και όχι οι κοινωνικές δυνάμεις ήταν ο κύριος υποκινητής των αλλαγών στη Ρωσία, ενώ το ρωσικό προβιομηχανικό πολιτισμικό περιβάλλον έτεινε να θεωρεί κάθε μη αγροτική οικονομική δραστηριότητα ως αφύσικη και «αμαρτωλή». Στη λογική αυτή, ο κύριος μελετητής της ρωσικής εκβιομηχάνισης, Ου. Μπλάγκουελ, υπογράμμισε ότι το ρωσικό δεσποτικό κράτος, έχοντας «εκχωρήσει» το εξωτερικό εμπόριο στους ξένους εμπορικούς οίκους, οριοθετούσε το πεδίο δράσης των ξένων συμφερόντων, αποκλείοντάς τους από τη διεξαγωγή του εσωτερικού εμπορίου, το οποίο κρατούσε για τους Ρώσους, προστατεύοντάς τους παράλληλα από τον ανταγωνισμό.²⁰

18. Ολυμπία Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος-αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα 2004.

19. A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Χάρβαρντ 1962 και του ίδιου, «Social attitudes, entrepreneurship and economic development», στο Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995, σ. 49-67.

20. W. Blackwell, *The Beginning of Russian Industrialization, 1800-1860*, Πρίνστον 1968.

Για «εμπορική αδράνεια» μιλά και ο Α. Ρίμπερ, επιχειρώντας να αποτιμήσει την έλλειψη αποτελεσματικών εμπορικών συσσωματώσεων, οι οποίες θα δημιουργούσαν το απαραίτητο «κλίμα», το οποίο προηγείται των θεσμικών αλλαγών.²¹ Έτσι, για παράδειγμα, το χρηματιστήριο εμπορευμάτων (birzha) της Αγίας Πετρούπολης ιδρύθηκε από τον Μεγάλο Πέτρο κατ' απομίμηση των χρηματιστηρίων του Άμστερταμ και του Λονδίνου, τα οποία, όμως, είχαν ιδρυθεί από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές των εμπορικών συναλλαγών. Στο ίδιο πνεύμα ο Τ. Όουεν αποδίδει στους ρώσους εμπόρους, που διαχειρίζονταν το εσωτερικό εμπόριο, παραδοσιακές πρακτικές, οι οποίες πηγάζαν από το εθιμικό δίκαιο και αγνούσαν τα συστατικά στοιχεία των νεωτερικών πρακτικών του δυτικού εμπορίου, όπως τη χρήση των συναλλαγματικών και του απλογραφικού ή διπλογραφικού συστήματος.²²

Οι κοινωνικές κατηγορίες (soslovie), στις οποίες ανήκε ο ρωσικός πληθυσμός με κληρονομικό δικαίωμα, δεν διευκόλυναν την κινητικότητα και εμπόδιζαν τη δημιουργία μιας ανοιχτής καπιταλιστικής οικονομίας στηριγμένης στην ατομική πρωτοβουλία. Νομικές ρυθμίσεις απέκλειαν, για παράδειγμα, ορισμένες κοινωνικές ομάδες από το να εγγραφούν στην κατηγορία των εμπόρων. Σοβαρά εμπόδια υπήρχαν και για την επιχειρηματική δράση των Εβραίων έξω από ορισμένες περιοχές όπου τους είχε επιτραπεί η εγκατάσταση και η εμπορία.²³

Για να εισέλθει κάποιος στην ομάδα των εμπόρων και να εγγραφεί στις εμπορικές τάξεις (γκίλντες) κριτήριο ήταν το δηλωμένο εμπορικό του κεφάλαιο: πάνω από 15.000 ρούβλια για την πρώτη τάξη, 5.000-7.000 για τη δεύτερη. Το επιτροπικό για την άδεια άσκησης επαγγέλματος της πρώτης τάξης, το οποίο κόστιζε 500 ρούβλια ετησίως (για τη δεύτερη στοιχίζε από 120 ως 400), συμπληρωνόταν και από άδεια λειτουργίας για κάθε κατάστημα, εμπορικό ή βιομηχανικό, που βρισκόταν στην ιδιοκτησία του εμπόρου.²⁴ Οι έμποροι στη Ρωσία ήταν μια κλειστή κοινωνική ομάδα και δεν ξεπερνούσαν τους 50.000 στα μέσα του 19ου αιώνα.²⁵ Ο αριθμός αυτός έφθινε προς όφελος των κληρονομικών επίτιμων πολιτών, μιας άλλης κοινωνικής κατηγορίας, στην οποία

21. A. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Ν. Καρόλινα 1982.

22. T. Owen, «Entrepreneurship and the structure of enterprise in Russia, 1800-1880», στο G. Guroff / F. V. Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Πρίνστον 1983, σ. 59-83.

23. A. Kahan, «Notes on Jewish entrepreneurship in Tsarist Russia», στο Guroff / Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship...*, σ. 104-124.

24. Rieber, *Merchants...*, σ. 84-86.

25. Blackwell, *The Beginning...*, σ. 102.

εισέρχονταν οι πλουσιότεροι και πλέον αναγνωρισμένοι έμποροι.²⁶ Τα προνόμια του εμπορικού σώματος ήταν σημαντικά: μη επιβολή σωματικών ποινών, ελευθερία μετακίνησης, απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία ως το 1874 και δικαίωμα εκτέλεσης δημόσιων υπηρεσιών που οδηγούσαν σε διακρίσεις και στην προαγωγή στη θέση του κληρονομικού επίτιμου πολίτη. Επίσης η παρामी στην τάξη για δώδεκα συνεχή έτη έδινε στον έμπορο το δικαίωμα της ανάληψης της θέσης του συμβούλου σε θέματα εμπορίου ή βιομηχανίας. Όμως η «αδυναμία» του δεσποτικού καθεστώτος στους βαθμούς και τα αξιώματα, τα φεουδαρχικά πρότυπα και η έλλειψη ευεπίφορου κλίματος για την άνθηση της αστικής οικονομικής δραστηριότητας ωδούσαν τον αστό να αποποιηθεί, το συντομότερο δυνατό, την εμπορική του «θέση» και να υιοθετήσει έναν αριστοκρατικότερο τρόπο ζωής.²⁷ Σ' αυτό συνέβαλε η προσωρινότητα της θέσης του εμπόρου και το ρίσκο που ενείχε το εμπορικό επάγγελμα, οι διακυμάνσεις της αγροτικής παραγωγής, η μεγάλη εξάρτηση από τις διεθνείς τιμές, οι συχνοί πόλεμοι και το κλείσιμο των Στενών, η οικονομική ύφεση και οι σιτοδείες, παράγοντες που οδηγούσαν σε πτωχεύσεις και σε απώλεια της δυνατότητας να αποκτηθεί η άδεια του εμπορικού επαγγέλματος, αν ο έμπορος δεν μπορούσε, έστω και για μια χρονιά, να αντεπεξέλθει στις οικονομικές του υποχρεώσεις. Οι έμποροι αποτελούσαν την πιο ασταδή κοινωνική κατηγορία με επισφαλή θέση και για το λόγο αυτό οι κατάλογοι των εμπόρων, αν ερευνηθούν σε βάθος χρόνου, δεν περιέχουν τα ίδια ονόματα. Οι εμπορικές αποτυχίες τους έσπρωχναν στα κατώτερα αστικά στρώματα, στην κατηγορία του μικρεμπόρου, μαγαζάτορα ή απλού κατοίκου της πόλης (*meschane*, αστός), που επιβαρυνόταν με σημαντικές υποχρεώσεις, όπως ο κεφαλικός φόρος και η στρατιωτική υποχρέωση.

Μετά την κατάργηση του δεσμού της δουλοπαροικίας και σε μια απόπειρα εκσυγχρονισμού καταργήθηκε, το 1863, η τρίτη τάξη και επιτράπηκε σε όλες τις κοινωνικές ομάδες η εγγραφή στην πρώτη και τη δεύτερη. Ο ξένος επιχειρηματίας μπορούσε στο εξής να συμμετέχει στις εμπορικές τάξεις χωρίς περιορισμούς σε ίση βάση με τους Ρώσους. Με τη μεταρρύθμιση του 1892 η φορολογική υποχρέωση για την άσκηση εμπορικής ή βιομηχανικής δραστηριότητας μετατοπίστηκε από το άτομο στην επιχείρηση, ανάλογα με το μέγεθός της και την τοποθεσία

---

26. Οι αριθμοί που δίνει ο Ρίμπερ για τα έτη 1871, 1882 και 1897 είναι για τους εμπόρους 29.222, 22.916 και 19.491 και για τους επίτιμους πολίτες 7.117, 9.223 και 21.603 αντίστοιχα. Βλ. Rieber, *Merchants...*, σ. 87.

27. A. Rieber, «Businessmen and business culture in imperial Russia», *Proceedings of the American Philosophical Society* 128/3 (Σεπτ. 1984), σ. 240-241.

στην οποία βρισκόταν. Στη συνέχεια συμπληρώθηκε και από τη φορολογία των καθαρών κερδών σε ποσοστό που δεν ξεπερνούσε το 3%-5%.²⁸

Οι επενδύσεις των ξένων επιχειρηματιών στη Ρωσία πριν από το 1860 αγκάλιασαν κυρίως τον εμπορικό τομέα, ενώ μετά το 1860 επεκτάθηκαν στον βιομηχανικό. Πράγματι, ως την εποχή των μεταρρυθμίσεων το ρωσικό εξωτερικό εμπόριο βρισκόταν στα χέρια ξένων εμπορικών οίκων, κυρίως γερμανικών και βρετανικών στα λιμάνια του βορρά και ελληνικών, ιταλικών, γαλλικών και εβραϊκών στα λιμάνια του νότου. Οι εμπορικοί αυτοί οίκοι έδωσαν ώθηση στο ρωσικό εξωτερικό εμπόριο και προικοδότησαν τη ρωσική οικονομία με κεφάλαια, γνώσεις και επιχειρηματικό πνεύμα.

Ωστόσο, για τον ευρωπαϊό έμπορο οι δυσκολίες εργασίας στη ρωσική επικράτεια ήταν πολλές και συχνά βρισκόταν σε δυσχερή θέση αντιμετωπίζοντας μια σειρά «ακατανόητα» εμπόδια: περιορισμοί στην εσωτερική μετακίνηση, δυσκολία συνεννόησης λόγω της γλωσσικής και δρησκευτικής διαφοράς, εμπόδια που ήγειρε ο κρατικός παρεμβατισμός, όπως η ύπαρξη μονοπωλίων κ.ά.²⁹ Όλα αυτά ήταν αστάθμητοι παράγοντες που μεγάλωναν το ρίσκο και προσέδωσαν ορισμένους μόνο επενδυτές.

Αντίθετα, οι έλληνες έμποροι διέθεταν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ευρωπαίων: το ομόθρησκο και την εμπειρία από την άσκηση του εμπορίου σε παρόμοιες συνθήκες, με λειψή ή και ανύπαρκτη κρατική υποδομή για τη στήριξη του, με ατελή δίκτυα μεταφορών και με γνώση της οργάνωσης των θαλάσσιων ταξιδιών, που ήταν και ο κύριος τρόπος προσέγγισης των ρωσικών λιμανιών. Διέθεταν επίσης το πλεονέκτημα του πρώτου αφιχθέντος, καθότι πολύ πριν «ανοίξει» η Μαύρη Θάλασσα στα ευρωπαϊκά πλοία (1829) εκείνοι τη διέπλεαν αναρτώντας στα ιστιοφόρα τους τη ρωσική σημαία.

Οι μελέτες με θέμα τους ξένους εμπορικούς οίκους του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα στη Ρωσία αφορούν κυρίως τις βρετανικές και γερμανικές επιχειρήσεις εισαγωγών-εξαγωγών με έδρα την Αγία Πετρούπολη. Ο Σ. Τόμπστοουν υπογραμμίζει την υποχώρηση των Βρετανών μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, μια υποχώρηση που συνδέεται με τη φθίνουσα πορεία του αγγλορωσικού εμπορίου, την απουσία τους από το εμπόριο γεννημάτων και τη μείωση των αναμενόμενων κερδών εξαιτίας του σκληρού ανταγωνισμού.³⁰ Η «οπισθοχώρηση» των Βρετανών συμβαίνει

28. F. V. Carstensen, «Foreign participation in Russian economic life: notes on British enterprise, 1865-1914», στο Guroff / Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship...*, σ. 145.

29. W. Kirchner, «Western businessmen in Russia: practices and problems», *The Business History Review* 38/3 (Αύγ. 1964), σ. 315-327.

30. S. Thompson, «British merchant houses in Russia before 1914», στο P. Waldron /

παράλληλα με την άνοδο των γερμανικών οίκων, τη βαθμιαία «γερμανοποίηση» πολλών αγγλικών εταιρειών μέσα από τη διαδικασία της διαδοχής και της ανάληψης των επιχειρηματικών ηνίων από γερμανούς διακεκριμένους υπαλλήλους και με την εισδοχή στο χώρο του εισαγωγικού-εξαγωγικού εμπορίου, μεταξύ 1860 και 1880, πολλών μεσιτικών γραφείων (agency houses).³¹ Οι Γερμανοί παρέμειναν στο ρωσικό εμπόριο ως το 1917 μέσα από μια σειρά σημαντικές εταιρείες. Παρά την απόκτηση της ρωσικής υπηκοότητας διατήρησαν κάποιας μορφής «χωριστή» ταυτότητα και στενούς δεσμούς με τον τόπο καταγωγής.³²

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα αυξήθηκαν οι διομηχανικές επενδύσεις και σημαντικά γαλλοβελγικά κεφάλαια εισέδυσαν κυρίως στο νότο με αντικείμενο την εκμετάλλευση του μεταλλουργικού-χαλυβουργικού τομέα. Οι περισσότερες εταιρείες τελευταίας τεχνολογίας ήταν ανώνυμες μετοχικές εταιρείες με ξένους τεχνικούς και ξένο ή ρωσικό διευθυντικό προσωπικό ή και κονσόρτσιουμ ξένων εταιρειών που συνέπρατταν με εμπορικά τμήματα των ρωσικών τραπεζών.³³ Τα μέτρα του υπουργού Οικονομικών Σ. Γ. Βίττε –το προστατευτικό δασμολόγιο, η βελτίωση των μεταφορών και η επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου, η νομισματική σταθερότητα, η εφαρμογή του χρυσού κανόνα–συνέβαλαν αποφασιστικά στην προσέλκυση ξένων κεφαλαίων. Βασικό κίνητρο ήταν το υψηλό ποσοστό των αναμενόμενων κερδών. Στα τέλη του 19ου αιώνα η απόδοση υπολογιζόταν στο 10%-20% της κεφαλαιακής επένδυσης. Όμως σε πολλές περιπτώσεις τα διανεμηθέντα μερίσματα ήταν ακόμη πιο υψηλά και λειτούργησαν προπαγανδιστικά για την προσέλκυση των ευρωπαϊών επενδυτών.

Η φυσιολογία της επιχείρησης «Sifneo Frères»

Η εταιρεία «Sifneo Frères» (1850-1923) υπήρξε μια μεσαία οικογενειακή επιχείρηση³⁴ που δραστηριοποιήθηκε σε μια απομακρυσμένη αγορά με χαμηλού

L. Edmondson (επιμ.), *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930*, Νέα Υόρκη 1992, σ. 107-130.

31. Στο *ίδιο*.

32. E. Amburger, «Der Fremde Unternehmer in Russland bis zur Oktoberrevolution im Jahre 1917», *Tradition* 2 (1957), σ. 337-355.

33. J. P. Mc Kay, «Foreign enterprise in Russian and Soviet industry: a long term perspective», *The Business History Review* 48/3 (1974), σ. 336-356.

34. Η αποτίμηση του μεγέθους της επιχείρησης δεν σχετίζεται μόνο με τα επενδυμένα κεφάλαια αλλά και με το μέγεθος άλλων ομοειδών εταιρειών με τις οποίες συγκρίνεται. Σε διεθνές επίπεδο η επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου είναι μεσαία επιχείρηση, όμως στην τοπική διάσταση, στο Ταϊγάνιο, αλλά και στα όρια της ελληνικής οικονομίας μπορεί να συμπεριληφθεί στις μεγάλες.

επιπέδου εμπορικές δομές, σχετική γεωγραφική απομόνωση, αφού η Αζοφική το χειμώνα πάγωνε, και ιδιαίτερα αυξημένους παράγοντες περιβαλλοντικής αβεβαιότητας. Λειτουργήσε ως ομόρρυθμη εμπορική εταιρεία, συνεταιρικής μορφής, από το 1850 ως το 1919, με έδρα το Ταϊγάνιο και με δύο υποκαταστήματα εκτός Ρωσίας, το ένα στην Κωνσταντινούπολη και το άλλο στον Πειραιά. Η εταιρεία στη Ρωσία είχε την επωνυμία «Sifneo Frères», στην Τουρκία «Αφοί Σιφναίου Κωνσταντινουπόλεως» και στη Ελλάδα «Αφοί Σιφναίου Πειραιώς».

Από την άποψη των ζητημάτων που απασχολούν την Ιστορία των Επιχειρήσεων οι στρατηγικές ανάπτυξης τις οποίες υιοθέτησε η επιχείρηση έτειναν προς την οριζόντια επέκταση και την κάθετη ολοκλήρωση, με τη δημιουργία υποκαταστημάτων σε ρωσικά λιμάνια και στο εξωτερικό, αλλά και με το συνδυασμό εμπορίου και πλοιοκτησίας.³⁵ Ο εμπορικός οίκος δραστηριοποιήθηκε στο εμπόριο σιτηρών αλλά επιχείρησε επίσης να «διαφοροποιηθεί», δηλαδή να επεκταθεί και σε άλλα προϊόντα εισαγωγής και εξαγωγής με σκοπό να μειώσει το υψηλό ποσοστό επικινδυνότητας, το οποίο ενυπήρχε στο σιτεμπόριο. Η πλοιοκτησία υπήρξε από την αρχή στρατηγική επιλογή της επιχείρησης και στόχευε στη μείωση του κόστους της συναλλαγής καθώς και στην εξασφάλιση καλύτερης ποιότητας υπηρεσιών κατά τη διαμεσολάβηση μεταξύ αγοραστή και πωλητή.

Η επιχείρηση διευθυνόταν από τους ιδιοκτήτες της. Στην πρώτη γενιά επρόκειτο για τα δύο αδέρφια που συμμετείχαν με άνισα κεφάλαια στο εταιρικό σχήμα. Στη δεύτερη γενιά επρόκειτο για τέσσερις αδελφούς που συμμετείχαν ισομερώς στο εταιρικό κεφάλαιο και ισότιμα στη διεύθυνση της εταιρείας. Στη δεύτερη γενιά η ανάθεση και η κατανομή των διευθυντικών καθηκόντων διεξαγόταν μέσα από ένα σφιχτό σχήμα συνεργασίας, που ενδάρρυνε την ενεργό συμμετοχή και την από κοινού λήψη των αποφάσεων. Η ενότητα αυτή και η σύμπραξη ενθαρρύνονταν από την οικογενειακή κουλτούρα, που βασιζόταν μεταξύ άλλων και στην εξ αδιαιρέτου κατοχή των περιουσιακών στοιχείων των τεσσάρων οικογενειών και πέραν των ορίων της επιχείρησης.

Οικογένεια και επιχείρηση ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό ως προς την επίτευξη κοινών στόχων. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνιστούσαν διακριτές σφαίρες δραστηριοτήτων, αποτελούσαν σύμφυτες έννοιες που επικοινωνούσαν οριζόντια και λειτουργούσαν ομόκεντρα. Η οικογένεια εξασφάλιζε τη ροή των πληροφοριών και βοηθούσε στην υπερπήδηση της περιβαλλοντικής

35. Για τα ζητήματα της ανάπτυξης των επιχειρήσεων στις βασικές ευρωπαϊκές χώρες, τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, βλ. G. Boyce / S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005, σ. 1-63.

αβεβαιότητας, που επέβαλλαν τόσο η γεωγραφική απομόνωση όσο και η μικρή εγχώρια αγορά και η πιστοληπτική ανεπάρκεια. Επίσης εξασφάλιζε τη χρηματοδότηση μέσα από ιδιωτικούς δίαυλους και λειτουργούσε αποτρεπτικά για την ανάπτυξη καιροσκοπικών πρακτικών. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι δημιουργούσε κίνητρα «αλτρουιστικής» συμπεριφοράς και αφοσίωσης, τα οποία ήταν ιδιαίτερα σημαντικά κατά τα πρώτα στάδια του κύκλου ζωής της επιχείρησης, δηλαδή κατά τη φάση της εδραίωσης και της ανάπτυξής της. Λειτουργούσε ακόμη ως ανάχωμα ασφαλείας για αποτυχημένα επιχειρηματικά τολμήματα, προσφέροντας ένα άτυπο είδος περιορισμένης ευθύνης, ενώ η οικογενειακή σταθερότητα και οι σταθερές αξιωματικές αρχές αποτελούσαν πηγές δύναμης και παράγοντες-κλειδιά για την ανάπτυξη της επιχείρησης.³⁶

Η επιχειρηματική στρατηγική

Τον έλληνα κεφαλαιούχο, που επενδύει ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια τόσο στην πλοιοκτησία όσο και στη συρμαγιά –το εταιρικό κεφάλαιο που καλύπτει τα έξοδα του φορτίου ενός πλοίου–, περιέγραψε με ενάργεια ο Β. Κρεμμυδάς στο *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*.³⁷ Πρόκειται για δύο διαφορετικές πηγές συσσώρευσης, οι οποίες, όμως, συνδέονται μεταξύ τους και επιτρέπουν τον πολλαπλασιασμό των κερδών. Αυτού του είδους την επιχειρηματική συμπεριφορά γνώριζαν καλά οι νησιώτες και οι πλησίον της θάλασσας εμπορευόμενοι, και την εφάρμοσαν και οι έλληνες πάροικοι στον ανοργάνωτο από άποψη υποδομών εμπορίου χώρο της Νότιας Ρωσίας.³⁸

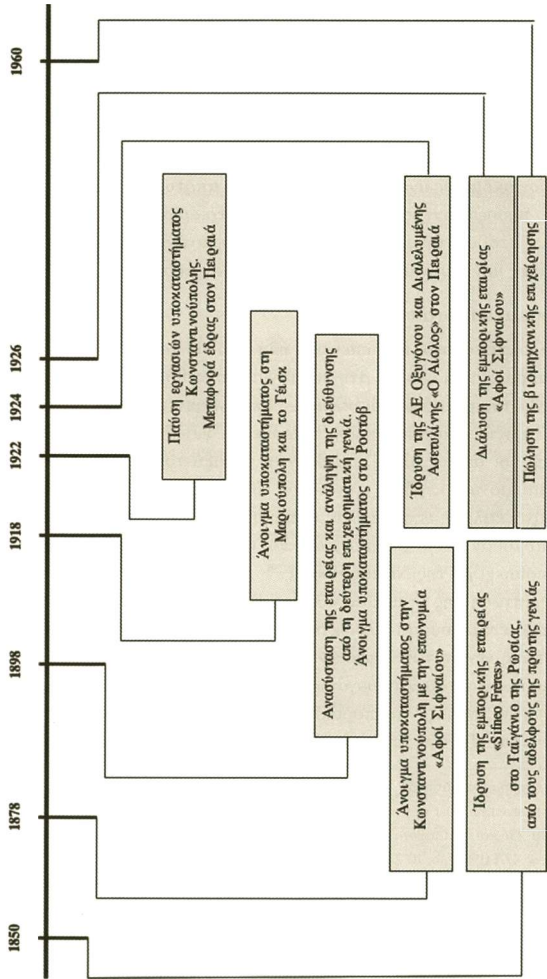
Στην περίπτωση της εταιρείας «Sifneo Frères» (1850-1919) του Ταϊγανίου, ο συνδυασμός εμπορίου και πλοιοκτησίας αποτέλεσε στρατηγική της πρώτης επιχειρηματικής γενιάς των Σιφναίων, των αδελφών Θεόδωρου και Ζάννου, οι οποίοι μόλις εγκαταστάθηκαν οργάνωσαν μια εταιρεία γενικού εμπορίου (εισαγωγών-εξαγωγών) αγοράζοντας παράλληλα και μια βάρσα (φορτηγίδα) για τη μεταφορά των προς εξαγωγή γεννημάτων.³⁹ Το μέγεθος της επιχείρησης παρέμεινε

36. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. εκτός της μελέτης των Boyce / Ville, *Η εξέλιξη...* και τα: R. Pollack, «A transaction cost approach to families and households», στο Rose (επιμ.), *Family Business*, σ. 211-236 και M. Casson, «The economics of the family firm», *Scandinavian Economic History Review* 47/1 (1997), σ. 10-23.

37. Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*, τόμ. Α': *Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης*, Αθήνα 1973.

38. Είναι ενδεικτικό ότι, τουλάχιστον από το χώρο του Ταϊγανίου, οι περισσότεροι ελληνικοί εμπορικοί εξαγωγικοί οίκοι έχουν στην κατοχή τους και ατιμόπλοια, όπως προκύπτει από την καταγραφή του Lloyds' Register of British and Foreign Shipping για το 1913.

39. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Ζάννου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον αδελφό του, Θεόδωρο, στη Μυτιλήνη, 26.8.1867.

Διάγραμμα 1. Χρονολογικό ανάπτυγμα των επιχειρήσεων των Αδελφών Σίφναιού. Πηγή: Αρχείο Σίφναιού.

για αρκετά χρόνια μικρό, επιτυγχάνοντας μίαν αργή συσσώρευση κεφαλαίου, όπως συνάγεται και από την απουσία της επωνυμίας τους από τους 16 βασικούς εξαγωγικούς και εισαγωγικούς ελληνικούς εμπορικούς οίκους που απαριθμεί η βρετανική προξενική έκθεση του 1886.⁴⁰ Η ισορροπία μεταξύ σιτεμπορίου και εισαγωγικού εμπορίου υπήρξε πάντα μια εξίσου σημαντική στρατηγική επιλογή, κυρίως λόγω των κινδύνων που επιφύλασσε η κερδοσκοπία επί των σιτηρών, ο λεγόμενος «πυρετός του γεννηματεμπορίου». Προκειμένου να αποφύγουν ενέργειες που οδηγούσαν σε ριψοκίνδυνες εμπορικές πράξεις, τις οποίες ενθάρρυνε ο συνέταιρος και εξάδελφός τους και με τις οποίες διαφωνούσαν τα εταιρικά μέλη, οι δεύτερης γενιάς εταίροι προχώρησαν στον ανασχηματισμό του οίκου (1898). Η διάσπαση είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο εταιρειών, μιας με έδρα το Ταϊγάνιο (από τους τέσσερις γιους του Ζάννου Σιφναίου) και μιας άλλης με έδρα το Ροστόβ (από τον Βάνια, γιο του Θεοδώρου Σιφναίου, και άλλων εταίρων που δεν ανήκαν στην οικογένεια). Η μελέτη μας, με βάση το σωζόμενο αρχείο παρακολουθεί την πορεία του πρώτου οίκου.

Η εταιρεία «Sifneo Frères» με έδρα το Ταϊγάνιο και κύριους μετόχους τη δεύτερη γενιά των Σιφναίων (τους αδελφούς Βάσα, Απόστολο, Μήκια και Αριστείδη) ανέπτυξε σε βάθος, με την καδετοποίηση των δραστηριοτήτων της, και επέκτεινε τις επιλογές της πρώτης, επενδύοντας στη νέα τεχνολογία. Αγόρασε δύο ατμόπλοια και τέσσερις ατμοβάρζες και επιχειρούσε επικερδή «στησίματα» φορτίων για εμπορεύματα τόσο στο εξαγωγικό όσο και στο εισαγωγικό εμπόριο. Μεγάλο μέρος των κερδών της εταιρείας προέκυπτε από τον κύκλο των μεσιτειών τόσο για εμπορεύματα όσο και για ατμόπλοια, οι οποίες εξασφάλιζαν σταθερότητα κερδών και διασπορά του επιχειρηματικού κινδύνου. Οι μεσιτείες, εξάλλου, υποδήλωναν την ύπαρξη εκτεταμένου δικτύου εντολέων-εντολοδόχων και την αυξημένη εμπιστοσύνη ξένων εμπόρων αλλά και ντόπιων παραγγελιοδόχων προς τους αδελφούς για τη φερεγγυότητά τους, ιδιαίτερα μετά την κρίση των ελληνικών εμπορικών οίκων του Ταϊγανίου, η οποία οδήγησε στις πτωχεύσεις του 1895 και τη δυσφήμιση του ελληνικού εμπορίου από τη συμμετοχή πολλών Ελλήνων στο χρηματισμό τελωνειακών υπαλλήλων (1881).⁴¹

Το μεγαλύτερο ανάπτυγμα της επιχείρησης επιτεύχθηκε μεταξύ των ετών 1900 και 1910. Τη δεκαετία αυτή τα κέρδη πολλαπλασιάστηκαν με την αύξηση του κύκλου εργασιών και το συνδυασμό επικερδών ναύλων στα δύο ατμόπλοια

40. FCOL, AS, Russia, «Report by the Consul Wagstaff on the Navigation and Trade at the Ports of the Sea of Azoff for the Year 1886», σ. 13.

41. FCOL, AS, Russia, «Report by the Consul Wooldridge on the Trade and Commerce of Taganrog and other Ports of the Sea of Azoff for the Year 1881».

της εταιρείας και σιτοφορτίων. Από το 1899, όταν η εταιρεία έγινε η έκτη σε μέγεθος εξαγωγική εταιρεία του Ταϊγανίου,⁴² ως το 1912, οπότε έφτασε να είναι δεύτερη στις εξαγωγές,⁴³ ακολούθησε μια επιτυχή επιχειρηματική πορεία, παρά τους κλυδωνισμούς και τις δυσκολίες. Όμως το εμπορικό ενδιαφέρον στην Αζοφική είχε μετατοπιστεί ήδη προς δύο νέα εξαγωγικά κέντρα, το Ροστόβ και το Νοβοροσίσκ, και το Ταϊγάνιο έμοιαζε με εισοδηματία που ζούσε μian ήσυχη ζωή, αποτραβηγμένος από την πολύβουη κίνηση των ανερχόμενων λιμανιών.

Επιπλέον, με τους Βαλκανικούς Πολέμους το ταξίδι προς τη Μεσόγειο έγινε προβληματικό για τα πλοία που έφεραν ελληνική σημαία, ενώ με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε μια νέα παρατεταμένη κρίση, η οποία μετέτρεψε την Αζοφική και τη Μαύρη Θάλασσα σε κλειστές θάλασσες και απέκοψε την κίνηση του ρωσικού εμπορίου προς τη Μεσόγειο. Τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που ακολούθησαν (η Επανάσταση του 1917 και η κατοχή των ρωσικών λιμανιών από τα γερμανικά στρατεύματα το 1918 και από το στρατό των Λευκορώσων που αντιμάχονταν τους Μπολσεβίκους) επέβαλαν στην επιχείρηση οργανωτική ανακατάταξη και καθόρισαν νέες επενδυτικές προτεραιότητες. Τον Μάρτιο του 1919, χρονιά της αναγκαστικής αποχώρησης από τη Ρωσία, η εταιρεία είχε φτάσει στο μέγιστο της ανάπτυξης της. Διέδτε έναν εύρωστο εμπορικό οίκο με τρία υποκαταστήματα σε ρωσικά λιμάνια (το Γέισκ, τη Μαριούπολη και το Μπερδιάνσκ), αποθήκες, δύο ατμόπλοια και τέσσερις ατμοβάρζες καθώς και δύο υποκαταστήματα εκτός Ρωσίας, ένα στην Κωνσταντινούπολη και ένα στον Πειραιά. Παρά τις σημαντικές επενδύσεις σε γη, βιομηχανία και σε ένα σημαντικό χαρτοφυλάκιο (μετοχές, αγοραπωλησίες νομισμάτων, ομόλογα),⁴⁴ κύριος μοχλός της οικονομικής λειτουργίας της επιχείρησης παρέμεινε πάντοτε ο συνδυασμός εμπορίου και πλοιοκτησίας, αυτή η βασική επιχειρηματική στρατηγική του ελληνικού προεπαναστατικού εμπορίου. Η πλοιοκτησία, όμως, υπήρξε η επιλογή εκείνη που εγγυήθηκε όχι μόνο ασφαλή κέρδη, ανεξάρτητα από γεωγραφικές δεσμεύσεις, αλλά και την ασφάλεια της ζωής της οικογένειας και τη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας. Μόνο μετά την απώλεια της ρωσικής έδρας και το σχεδόν ταυτόχρονο κλείσιμο του υποκαταστήματος της Κωνσταντινούπολης, τον Δεκέμβριο του 1922, αναπροσαρμόστηκαν οι τακτικές του επιχειρείν.

Η εγκατάσταση στην Αθήνα σήμανε και τη σταδιακή εγκατάλειψη του εμπορίου προς όφελος της βιομηχανίας, με την οποία συνδέθηκαν η δεύτερη

42. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1899, 5Α, 42Γ, αρ. πρ. 289.

43. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 113, 1, Προξενείον Ταϊγανίου 1911, έκθεση του προξένου Σ. Κιουζέ-Πεζά.

44. Βλ. εδώ το κεφάλαιο 4, «Η αποχώρηση από τη Ρωσία».

και τρίτη γενιά των Σιφναίων. Έτσι, από μια παραδοσιακή επενδυτική επιλογή, το συνδυασμό εμπορίου και πλοιοκτησίας, φτάσαμε σε μια εκσυγχρονιστική επενδυτική πρακτική, μέσα από τη στήριξη μεσαίων και πρωτοπόρων στο είδος τους βιομηχανικών μονάδων (ψυγεία, εργοστάσιο οξυγόνου και ασετιλίνης) στο αναγεννημένο από τα τραύματα του διχασμού, του πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής ελληνικό κράτος.

Οι επιχειρηματικές μορφές, μέσα από τις οποίες η οικογένεια προσπάθησε να εξασφαλίσει οικονομική αυτόρκεια, ανάπτυξη και πολιτιστική και κοινωνική άνοδο, είναι ενδεικτικές του μέσου μεγέθους, των εγχειρημάτων μικρής έντασης κεφαλαίου, στα οποία τα πιθανά μειονεκτήματα αντισταθμίζονται από την οικογενειακή συνοχή, τη συνεργασία, την εξομάλυνση των διαφορών και την αλληλοϋποστήριξη. Οι άνθρωποι της μέσης κοινωνικής τάξης έδειξαν σε διάστημα δύο γενεών εξαιρετική προσαρμοστικότητα και αφομοίωσαν με δημιουργικό τρόπο πολιτισμικά στοιχεία από τα διαφορετικά περιβάλλοντα, συγκροτώντας μια κοσμοπολίτικη και ταυτόχρονα εθνική ταυτότητα, στην οποία οι πολιτισμικές και μορφωτικές αξίες ήταν ζωτικής σημασίας.

Κλείνοντας δεν θα μπορούσα να μην επιχειρήσω μια συγκριτική παράθεση με τη μοναδική μελέτη που έχει ως θέμα μια αντίστοιχη εμπορική επιχείρηση, τον εμπορικό οίκο Γερούση, η οποία έχει συγκροτηθεί ξεδιπλώνοντας το μίτο του αρχείου της.⁴⁵ Αν και προηγείται χρονικά, ο οίκος Γερούση παρουσιάζει ενδιαφέρουσες συγκλίσεις και αποκλίσεις από τον οίκο «Sifneo Frères». Και εδώ επικρατεί το μέσο μέγεθος, η οργάνωση μέσω του οικογενειακού σχήματος, ο διεθνής χαρακτήρας, η επιλογή του επαναπατρισμού. Ομοιότητες παρουσιάζονται και στην υπαγόρευση ενός κώδικα συμπεριφοράς, στη μετάδοση της άρρηκτης γνώσης και στη δημιουργία επιχειρηματικής κουλτούρας. Υπάρχουν, ωστόσο, και σοβαρές αντιστιξίες: ως προς την κατεύθυνση της γεωγραφικής επέκτασης (Δύση-Ανατολή), την ενασχόληση με διαφορετικής εμβέλειας και προοπτικής διεθνοποιημένα προϊόντα (σιτηρά, σταφίδα) και την επιλογή του χώρου και της μορφής της επιχειρηματικής αναδιπλώσης. Ειδικά η τελευταία, σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία (Πάτρα 1835 οι Γερούση, Πειραιάς 1919 οι Σιφναίοι, εμπόριο σταφίδας, γαιοκτησία, τοπική πολιτική, χημική βιομηχανία, πλοιοκτησία, εθνικής εμβέλειας πολιτική), καθήλωσε τους μεν και ευνόησε τους δε. Και στις δύο περιπτώσεις, παρά τη δυναμική αρρνεογονία, το «φράγμα» των τριών γενεών στην ανάπτυξη της επιχείρησης δεν ξεπεράστηκε.

45. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Τα πρόσωπα και οι τόποι

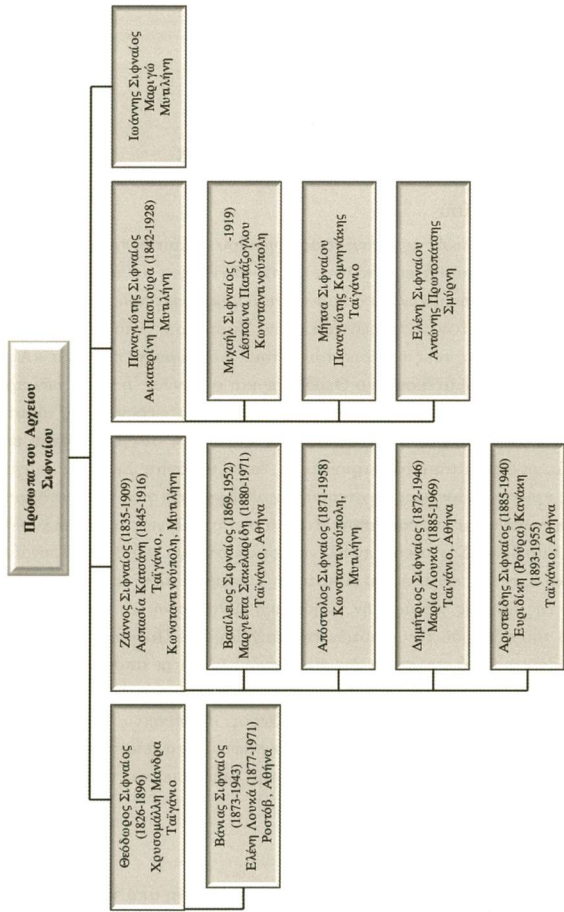
Η οικογένεια Σιφναίου

Το ποικίλο αρχειακό υλικό της οικογένειας Σιφναίου καλύπτει τρεις γενιές επιχειρηματιών και περιλαμβάνει, ανάλογα με τη συχνότητα με την οποία απαντούν στην αλληλογραφία, κεντρικά καθώς και δορυφορικά πρόσωπα. Κομβική θέση κατέχει η γενιά των τεσσάρων αδελφών, Βασιλείου, Αποστόλου, Δημητρίου και Αριστείδη, με τους οποίους ταυτίστηκε η εμπορική επωνυμία «Αφοί Σιφναίου». Δίπλα τους στέκονται ο Θεόδωρος και ο Ζάννος, η γενιά των προγόνων τους, που πρώτοι μετανάστευσαν στη Ρωσία και φέρονται ως ιδρυτές του οίκου. Με τα πρόσωπα αυτά συνδέονται και άλλοι συγγενείς στην επιστολογραφία, οι οποίοι απαντούν αραιότερα, όπως ο Βάνιας Σιφναίος, αρχικά συνεταίρος, πρώτος εξάδελφος των τεσσάρων αδελφών και γιος του Θεόδωρου, και ο κύκλος των γυναικών, που αποτελείται από τις Μαργιέττα Σακελλαρίδη, σύζυγο του Βασιλείου Σιφναίου, την Ελένη Λουκά, σύζυγο του Βάνια Σιφναίου, την Ευρυδίκη Κανάκη, σύζυγο του Αριστείδη Σιφναίου, αλλά και τη μοναδική εκπρόσωπο της πρώτης γενιάς, την πληθωρική Αικατερίνη (το γένος Πασιούρα), σύζυγο του αδελφού των ιδρυτών της επιχείρησης, Παναγιώτη Σιφναίου. Τέλος, στα δορυφορικά πρόσωπα συγκαταλέγονται και οι απόγονοι, τα μέλη της τρίτης γενιάς, παιδιά των τεσσάρων αδελφών: ο Τάκης, η Ασπασία, η Ζαννέτα, ο Απόστολος, ο Πέτρος, η Ρίτα, ο Θεόδωρος, ο Ζαννής.

Στη συνέχεια θα δώσουμε τα βασικά βιογραφικά στοιχεία των προσώπων του αρχείου, σκιαγραφώντας το δρομολόγιο της ζωής τους και τα κύρια ψυχογραφικά χαρακτηριστικά τους.

Η πρώτη γενιά

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1826-1896). Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη από τον έμπορο της πόλης Απόστολο Σιφναίο και τη Μαρία Κούμπα. Ήταν ο δευτερότοκος γιος της οικογένειας και ακολούθησε το δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη, όπου

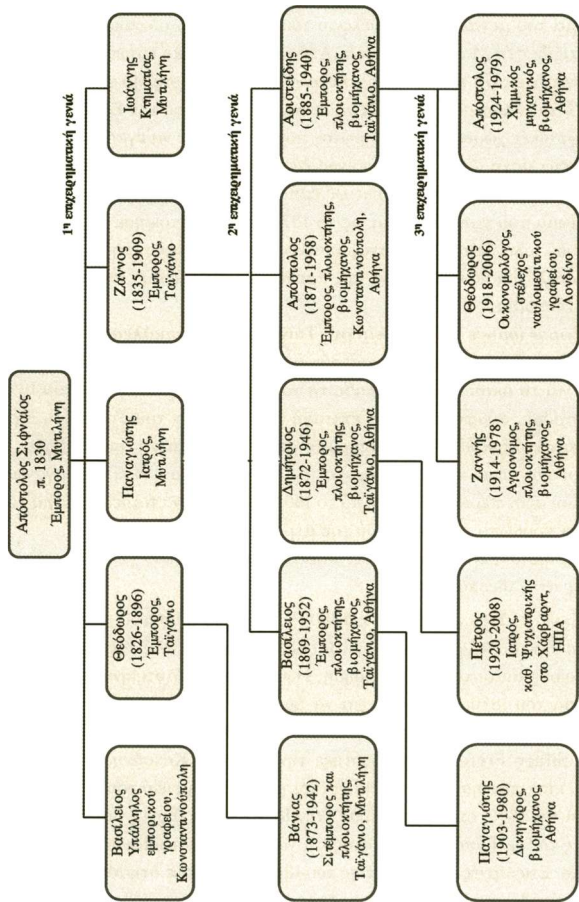
Διάγραμμα 2. Τα πρόσωπα του αρχείου Σιφναίου. Παρουσιάζονται οι οικογένειες που απαντούν στην εμπορική και οικογενειακή αλληλο-γραφία του αρχείου Σιφναίου και οι τόποι που έζησαν. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου.

εγκαταστάθηκε στη δεκαετία του 1840, για να εργαστεί στο εμπορικό γραφείο Κούμπα, συγγενών από την πλευρά της μητέρας του. Πρέπει να ακολούθησε τα χνάρια του μεγαλύτερου αδελφού του, Βασιλείου, ο οποίος πνίγηκε σε εμπορικό ταξίδι στη Μαύρη Θάλασσα. Απέκτησε πρακτική εμπειρία στο εμπόριο σιτηρών την εποχή που η Πόλη αποτελούσε κομβικό σημείο εισαγωγής ρωσικών και βαλκανικών σιτηρών και αναδιανομής τους προς την Ελλάδα και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ήταν ο πρώτος που επιχείρησε να εγκατασταθεί στο Ταϊγάνιο, στην αρχή ως φιλοξενούμενος έμπορος και στη συνέχεια με πλήρη εμπορικά δικαιώματα. Καταγράφηκε ως έμπορος δεύτερης τάξης και διατήρησε το δικαίωμα του εμπορεύεσθαι ως το 1878, οπότε μετοίκησε για λίγο στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν οθωμανός υπήκοος. Παντρεύτηκε τη Χρυσομάλλη Μάνδρα, μυτιληναϊκής καταγωγής, και απέκτησε μαζί της δύο παιδιά, τον Βάνια και τη Βικτωρία.

Ο Θεόδωρος ίδρυσε την εταιρεία στο Ταϊγάνιο και μετακάλεσε τον μικρότερο αδελφό του, Ζάννο, για να εργαστούν μαζί. Επιδόθηκε στο εμπόριο γεννημάτων και για το σκοπό αυτό ανέλαβε τη ναυπήγηση, στη δεκαετία του 1850, μιας φορτηγίδας, σύμφωνα με την επιταγή των εμπορών του Ταϊγανίου, προκειμένου να ανταποκριθεί στις εμπορικές απαιτήσεις και να υπερπηδήσει τα εμπόδια που έδεναν οι καθυστερήσεις στις μεταφορές και η ελλιπής οργάνωση του εμπορίου στην περιοχή αυτή. Από το 1895 έβαλε στην εταιρεία τον γιο του, Βάνια, ως εκπρόσωπο του εταιρικού του μεριδίου.

Ήταν εξαιρετικά ικανός έμπορος, παραδοσιακών αρχών, χωρίς νεωτερικές προσλήψεις στην ιδεολογία του.

ΙΩΑΝΝΗΣ (ΖΑΝΝΟΣ) ΣΙΦΝΑΙΟΣ (περ. 1835-1909). Αδελφός του Θεόδωρου και πατέρας των τεσσάρων αδελφών Σιφναίου (Βάσας, Απόστολος, Μήκias, Αριστείδης), με τους οποίους ταυτίστηκε η επιχείρηση. Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη και ταξίδεψε στη δεκαετία του 1850 στη Ρωσία για να βοηθήσει τον αδελφό του στην οικογενειακή επιχείρηση. Μαζί εργάστηκαν στον οίκο εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου «Sifneo Frères». Παντρεύτηκε την Ασπασία Κατσάνη, μυτιληναϊκής καταγωγής, και απέκτησαν έξι παιδιά. Έζησε με την οικογένειά του στη Ρωσία ως τη δεκαετία του 1870, οπότε μετοίκησε στην Κωνσταντινούπολη για να διευθύνει τις εργασίες του εκεί υποκαταστήματος και να φοιτήσουν τα παιδιά του σε ελληνικό σχολείο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 επέστρεψε στη Μυτιλήνη, όπου αγόρασε οικόπεδο στην εξοχική θέση Ακλειδιού και έκτισε πύργο, κατ' απομίμηση των εξοχικών σπιτιών στα Πριγκιπόνησα, ο οποίος χρησίμευσε ως θερρινή

Διάγραμμα 3. Μέλη του επιχειρηματικού δικτύου της οικογένειας Σιφναίου, επάγγελμα και τόπος δράσης. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου.

κατοικία της οικογένειας. Συνέχισε να παρακολουθεί τις εργασίες του εμπορικού γραφείου, όντας σε στενή επικοινωνία με τους τέσσερις γιους του.

Εκλέχτηκε δημογέροντας το 1894 και το 1895 και δήτευσε επανειλημμένα στην Εφορεία των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων.

Ήταν άνθρωπος ήπιου χαρακτήρα, με ανοικτούς ορίζοντες και διάθεση ρήξης με τα παραδοσιακά ήθη. Δεν επιδίωκε τη σύγκρουση και επέλεγε συμβιβαστικές λύσεις. Πίστευε στη δύναμη της οικογένειας και γαλούχησε τα παιδιά του με τις αρχές της ισότητας. Επέμενε να διέπεται η εργασία των τεσσάρων αδελφών από συλλογικό πνεύμα. Ήταν οπαδός του ολυμπιακού ιδεώδους και έζησε με το όνειρο της απελευθέρωσης της Λέσβου από την τουρκική κυριαρχία, το οποίο δεν πρόλαβε να δει να πραγματοποιείται.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Π. ΣΙΦΝΑΙΟΥ, το γένος ΠΑΣΙΟΥΡΑ (1842-1928). Σύζυγος του Παναγιώτη Σιφναίου, αδελφού του Θεόδωρου και του Ζάννου, της πρώτης γενιάς των Σιφναίων, ο οποίος σπούδασε γιατρός στο Μονπελιέ και εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη. Αριστούχος του Αρσακείου, παντρεύτηκε τον γαλλοσπουδασμένο γιατρό χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών της. Εξαιρετικά δυναμική γυναίκα, γνωστή για τη φιλανθρωπική και φιλογυνική της δράση, έζησε στη Μυτιλήνη. Ήταν ιδρυτικό μέλος της Φιλοπότχου Αδελφότητας των Κυριών. Αλληλογραφούσε συχνά με την κόρη της, Ελένη, μητέρα του γνωστού σκιτσογράφου, ζωγράφου και λογοτέχνη Αντώνη Πρωτοπάτη, που ήταν εγκατεστημένη στη Σμύρνη. Οι επιστολές της απεικονίζουν με ενάργεια τη ζωή των αστών γυναικών της πόλης της Μυτιλήνης την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.

Η δεύτερη γενιά

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ΒΑΣΕΑΣ) ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1869-1952). Γεννήθηκε στο Ταϊγάνιο. Ήταν ο πρωτότοκος γιος του Ζάννου Σιφναίου και της Ασπασίας Κατσάνη. Έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σπίτι και εξοικειώθηκε με τις ξένες γλώσσες με οικοδιδασκάλους. Φοίτησε στο γυμνάσιο Χατζηχρήστου στην Κωνσταντινούπολη. Σε ηλικία 20 ετών έφυγε στη Μασσαλία για να λάβει εμπορική μόρφωση και ακολούθησε τριετή κύκλο σπουδών στην École Supérieure du Commerce της Μασσαλίας. Επέστρεψε στο Ταϊγάνιο το 1890 και ανέλαβε την οικογενειακή επιχείρηση, εκπροσωπώντας τα συμφέροντα του πατέρα του, Ζάννου. Ηγήθηκε της επιχείρησης μετά την αναδιάρθρωσή της το 1898 και την αποχώρηση από αυτήν του εξαδέλφου του Βάνια. Στα τέλη του 19ου αιώνα επέκτεινε την εμβέλεια της οικογενειακής επιχείρησης με την αγορά ατμόπλοιου, το οποίο ανέβασε τη δυναμικότητα και πολλαπλασίασε τα κέρδη της. Παντρεύτηκε τη Μαργιέττα

Σακελλαρίδη, γόνου εμπορικής ελληνικής οικογένειας του Ταϊγάνιου. Έζησε στη Ρωσία ως τον Μάρτιο του 1919, οπότε και εγκατέλειψε τη χώρα μαζί με τα λίγα εναπομείναντα μέλη της οικογένειάς του και άλλες ελληνικές οικογένειες.

Το 1902 πήρε τη ρωσική υπηκοότητα για να προστατεύσει τα εμπορικά συμφέροντα της οικογενειακής επιχείρησης, που είχε σημαντικό μέρος των δραστηριοτήτων της στην Κωνσταντινούπολη.¹ Υπήρξε σύμβουλος της Ρωσικής Αζοφικής Τράπεζας.

Το 1912 πρωτοστάτησε στη συλλογή ειδών και χρημάτων υπέρ του ελληνικού στόλου, τα οποία μετέφερε στον Πειραιά με το πλοίο του «Ζαννέτα». Για το λόγο αυτό τιμήθηκε το 1914 με τον Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος. Προήδρευσε του πρώτου συνεδρίου των εν Ρωσία Ελλήνων που συνήλθε στο Ταϊγάνιο το 1917.

Μετά τη Ρωσία εγκαταστάθηκε στην Αθήνα (Ακαδημίας 46) και ηγήθηκε εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων. Επισκεπτόταν συχνά το Παρίσι και πέρασε στην πόλη αυτή τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του.

Υπήρξε μέλος του ΔΣ του Συλλόγου των εν Ρωσία Ελλήνων και σύμβουλος της Αγροτικής Τράπεζας επί προεδρίας Σ. Δέλτα. Θαύμαζε και εκτιμούσε την προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου, του οποίου υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής, ειδικά στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας «της Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων». Υπήρξε από τους πρώτους που εργάστηκαν για την υποστήριξη του κόμματος των Φιλελευθέρων και από τους ιδρυτές της εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος* της Μυτιλήνης. Μιλούσε άπταιστα ρωσικά και γαλλικά και λίγα αγγλικά.

Ο Βάσας Σιφναίος ήταν η κεφαλή της οικογενειακής επιχείρησης, ο ιδίων επιχειρηματικός νους. Οργανωτικός, με διευθυντικές ικανότητες, διορατικός και πραγματιστής, ήταν ανοικτός στις νέες ιδέες, κοσμοπολίτης και φίλος των νέων. Φύση απαισιόδοξη και στενόχωρη, συγκρατημένος στην έκφραση των συναισθημάτων αλλά και ψύχραιμος στις κρίσιμες περιστάσεις, βασανιζόταν συχνά από στομαχικές οχλήσεις. Έδινε μεγάλη σημασία στα πνευματικά αγαθά και πίστευε στον εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1871-1958). Αδελφός του Βάσα, γεννήθηκε και αυτός στη Ρωσία. Εγκαταστάθηκε μαζί με τον πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη για να ολοκληρώσει εκεί τις γυμνασιακές του σπουδές. Φοίτησε στην Ελληνοεμπορική σχολή της Χάλκης και στη Μασσαλία. Ο Απόστολος Σιφναίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη και είχε τη διαχείριση του υποκαταστήματος του εμπορικού

1. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 30.6.1902.

οίκου ως τον Δεκέμβριο του 1922, όταν η επιχείρηση έκλεισε στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής. Διατηρούσε στενές σχέσεις με τη γενέτειρα των γονιών του, τη Λέσβο, την οποία επισκεπτόταν τακτικά, και συμμετείχε στα πολιτικά της δρώμενα μετά την Απελευθέρωση. Ηγήθηκε του κόμματος των Φιλελευθέρων στο νησί και εξελέγη δύο φορές βουλευτής (1915, 1917). Το 1917 εγκαταστάθηκε στον Πειραιά, απ' όπου αλληλογραφούσε με τους αδελφούς του κατά τη διάρκεια των επαναστατικών γεγονότων στη Ρωσία. Υποστήριξε τον Γεώργιο Παπανδρέου και την κάθοδό του στην πολιτική. Την περίοδο της βουλευτικής του θητείας έδωσε τις βάσεις για τη δημιουργία εταιρικού υποκαταστήματος στην Αθήνα και επανήλθε στη Λέσβο το 1920. Στη δεκαετία του 1930 εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Μυτιλήνη, στην οδό Καραντώνη, και ασχολήθηκε με την επίβλεψη της οικογενειακής περιουσίας των τεσσάρων αδελφών στο νησί, τα κτήματα με τις ελιές, τα σπίτια και το πρότυπο αγρόκτημα στην Κράτηγο. Μιλούσε άπταιστα γαλλικά και τουρκικά και γνώριζε ρωσικά και αγγλικά.

Ήταν ιδιαίτερα ελκυστικός, κομψός, κοινωνικός, εύθυμος και σκωπτικός. Ήπαιξε κιθάρα και τραγουδούσε, κυκλοφορούσε με ποδήλατο, ήταν ενθουσιώδης και οξύνοους. Σατίριζε τα αστικά ήθη στο πλαίσιο του γάμου, χωρίς να χαρίζεται ούτε στους αδελφούς του. Παντρεύτηκε με την Κούκα Βουρνάξου, μυτιληναϊκής καταγωγής, και χώρισε πολύ σύντομα. Ήταν περιφρονημένος, ιδιαίτερα αυστηρός με τους νέους και είχε στενές σχέσεις με τους μητροπολιτικούς κύκλους της Μυτιλήνης και το εκκλησιαστικό περιβάλλον της Πόλης.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΜΗΚΙΑΣ) ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1872-1946). Αδελφός του Βάσα και του Απόστολου, γεννήθηκε στο Ταϊγάνιο και φοίτησε στο Λύκειο Χατζηχρήστου στην Κωνσταντινούπολη. Έπειτα από σύντομη παραμονή στη Μασσαλία για εμπορικές σπουδές, πήγε για έναν περίπου χρόνο στην Αγγλία. Ακολούθησε τον μεγαλύτερο αδελφό του, Βάσα, στο Ταϊγάνιο και συνεργάστηκε με αυτόν στη διαχείριση του κεντρικού καταστήματος. Τον αντικαθιστούσε, όταν ο Βάσας έλειπε στη Ευρώπη για δουλειές, αλλά ταξίδευε και ο ίδιος για το σκοπό αυτό, κατά προτίμηση στην Αγγλία, τη Γερμανία και την Ολλανδία.

Παντρεύτηκε τη Μαρία Λουκά, μυτιληναϊκής και γαλλικής καταγωγής. Μαζί της απέκτησε τρία παιδιά, τον Πέτρο, τη Ζαννέτα και τη Ρίτα.

Αποκλείστηκε με την οικογένειά του την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στη Μυτιλήνη και δεν μπόρεσε να επανέλθει στη Ρωσία. Συνεργάστηκε με τον άλλο του αδελφό, τον Απόστολο, στο υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης και στην οργάνωση του δικτύου των προμηθευτών-πελατών της Μυτιλήνης. Μετά το 1919 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, αρχικά στην οδό Πανεπιστημίου (ως

το 1927) και στη συνέχεια στην οδό Στουρνάρη. Είχε αναλάβει το κατάστημα των Αδελφών Σιφναίου στον Πειραιά, το οποίο στεγαζόταν στο μέγαρο Γιαννουλάτου. Μιλούσε άπταιστα αγγλικά, γαλλικά και ρωσικά.

Φύσει αισιόδοξος, συναισθηματικός και δρῆσκος, σεβόταν την αδελφική ιεραρχία, αλλά έλεγε με παρρησία τη γνώμη του. Ήταν ήπιος χαρακτήρας, με κοσμοπολίτικο τρόπο ζωής και μεγάλη εκτίμηση για τα πνευματικά αγαθά και την ατομική ανεξαρτησία. Στις σχέσεις, ωστόσο, με τα παιδιά και τη γυναίκα του επιδείκνυε έναν ανεξήγητο πουριτανισμό. Στις αφηγήσεις του συχνά ανέτρεχε στη μυθολογία και την ιστορία αλλά και στις εμπειρίες του από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Υπήρξε υποστηρικτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, όχι όμως άκριτα, ειδικά σε ό,τι αφορά τα έργα και τις ημέρες των επαρχιακών κομματικών στελεχών στη δεκαετία του 1930. Δώρισε πολλές ρωσικές εικόνες σε εκκλησίες της Μυτιλήνης, κυρίως στον Άγιο Θεράποντα.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1885-1940). Ο μικρότερος από τους τέσσερις αδελφούς ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Ελληνεμπορική σχολή της Χάλκης, στο σημαντικότερο μορφωτικό κέντρο του τότε οθωμανικού χώρου.² Στη συνέχεια, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Ρωσία. Το 1913 παντρεύτηκε την Ευρυδική Κανάκη, συγγενή του και κόρη του ελληνικής καταγωγής εμπόρου του Ταϊγανίου, Πολύβιου Κανάκη. Απέκτησαν τρία παιδιά.

Ο Αριστείδης Σιφναίος ήταν έλληνας υπήκοος, έμπορος το επάγγελμα και επιφορτισμένος με την παρακολούθηση των υποκαταστημάτων της επιχείρησης σε άλλα ρωσικά λιμάνια και ειδικά στο Γέισκ. Παρέμεινε στη Ρωσία ως τον Μάρτιο του 1919 και έφυγε με τον ίδιο τρόπο που εγκατέλειψε τη χώρα και την οικογενειακή περιουσία και ο μεγαλύτερος αδελφός του, Βάσας. Στην Ελλάδα ασχολήθηκε κυρίως με τις βιομηχανικές επιχειρήσεις της οικογένειας και λιγότερο με τον εμπορικό οίκο «Αφοί Σιφναίου». Εγκαταστάθηκε στην αρχή στο ίδιο σπίτι με την οικογένεια του Βάσα και ύστερα σε διαμέρισμα της οδού Ασκληπείου, στη συνέχεια στην οδό Ηρακλείτου και τέλος στην Πλατεία Αιγύπτου. Ήταν ο ιδύνων νους του εργοστασίου Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος» καθώς και της επιχείρησης βαρελοποιίας «Βιμετάλ ΑΕ». Τιμήθηκε με βραβείο για την εκτροφή πουλερικών στο αγρόκτημα της

2. Η σχολή ιδρύθηκε το 1867, ήταν οκταετούς φοίτησης και τελούσε υπό την κηδεμονία του Συστήματος των Εμπόρων της Κωνσταντινούπολης. Έδινε έμφαση στα εμπορικά μαθήματα, στα γαλλικά και τα αγγλικά. Τα μαθήματα διδασκόνταν στην ελληνική γλώσσα, αλλά διδασκόταν και η τουρκική. *Κανονισμός της εν Χάλκη Ελληνεμπορικής Σχολής*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867.

ТОВАРИЩЕСТВО АЗОВСКАГО КОЖЕВЕННАГО ПРОИЗВОДСТВА.

ЧЕТВЕРТЫЙ ВЫПУСКЪ. QUATRIÈME ÉMISSION.

№10984 №10984

ТОВАРИЩЕСТВО АЗОВСКАГО КОЖЕВЕННАГО ПРОИЗВОДСТВА.

SOCIÉTÉ DE LA TANNERIE DE LAZOFF.

Уставъ Товарищества ВЫСОЧАЙШЕ утверждёнъ 20 Июня 12 Июня 1896 года, съёмкомъ согласно постановки Государственнаго ВЫСОЧАЙШЕ утверждённому 26 Февраля 1908 г.

Les Statuts de la Société ont été approuvés par S. M. L'EMPEREUR le 30 Juin 12 Juillet 1896, et ont été remis à l'arrêté du Conseil des Ministres par S. M. L'EMPEREUR le 26 Février 1908.

Основной капиталъ 1.500.000 рублей, разделенный на 12.000 паевъ, по 125 рублей каждый.

Capital social 1.500.000 roubles, divisé en 12.000 parts de 125 roubles chacune.

ПАЙ **PART**

ВЪ СТО ДВАДЦАТЬ ПЯТЬ РУБЛЕЙ **DE CENT VINGT-CINQ ROUBLES**

НА ПРЕДЪЯВИТЕЛЯ. AU PORTEUR.

Члены Правления:

А. Сидоръ
П. Сидоръ
Г. Сидоръ

Кассиръ — Le comptable
А. Кайгородовъ

Кассиръ — Le caissier
Г. Сидоръ

Ташкино, 1908, Тагилитовъ.

SOCIÉTÉ DE LA TANNERIE DE LAZOFF.

ПАЙ ВЪ СТО ДВАДЦАТЬ ПЯТЬ РУБЛЕЙ.

PART DE CENT VINGT-CINQ ROUBLES.

Μετοχή των 125 ρουβλίων της ανωνύμου εταιρείας του Βυρσοδεψείου της Αζοφικής. Αρχείο Σιφναίου.

Νεανική συντροφιά στο Ταϊγάνιο τον Ιούλιο του 1914. Αρχείο Σιφναίου.

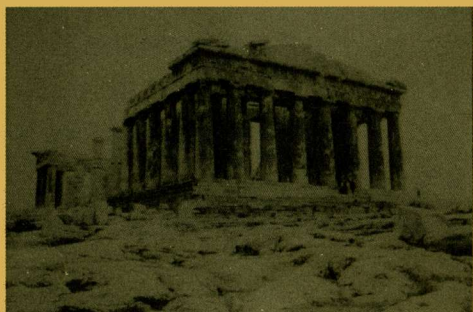
Στιγμές περισυλλογής πριν ξεσπάσει η επανάσταση, 1917.
Αρχείο Σιφναίου.

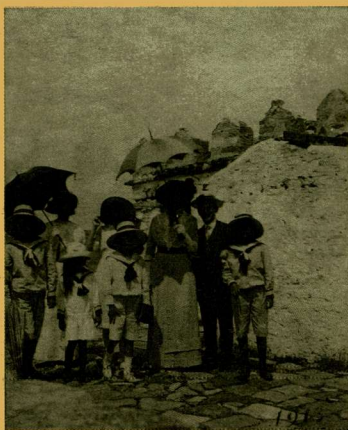
Ταϊγάνιο.
Το νοσοκομείο
του Ερυθρού
Σταυρού
στην οδό των
Ελλήνων.
Κληροδότημα
του
Επαμεινώνδα
Αλαφούζου.
Αρχείο
Σιφναίου.

Τραυματίες στον
Α' Παγκόσμιο Πόλεμο
και εθελοντές μεταξύ
των οποίων και ο
Αριστείδης Σιφναίος.
Αρχείο Σιφναίου.

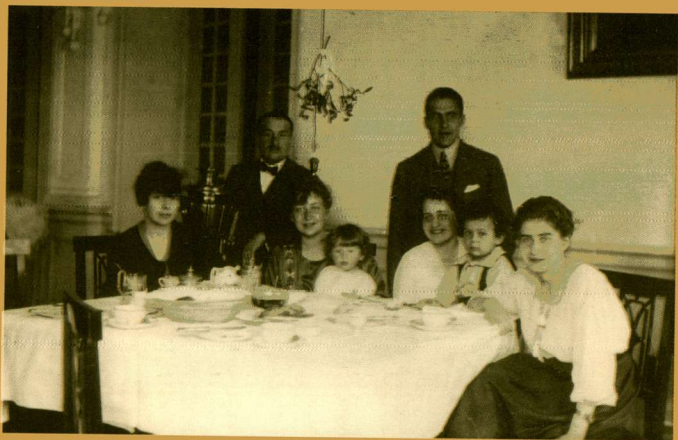

Στην Αθήνα για τους
Μεσο-ολυμπιακούς
Αγώνες του 1906.
Αρχείο Σιφναίου.

Από το ταξίδι της οικογένειας Κανάκη στη
Φλωρεντία το 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Η οικογένεια του Αριστείδη Σιφναίου με το υπηρετικό προσωπικό. Ταϊγάνιο, 1916.
Αρχείο Σιφναίου.

Ο Αριστείδης και η Ρούρα Σιφναίου με τον πρωτότοκο για τους, Τζαννή. Ταϊγάνιο, 1914.
Αρχείο Σιφναίου.

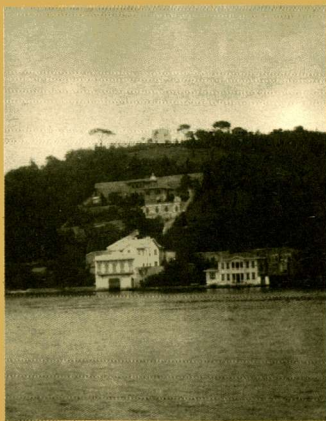
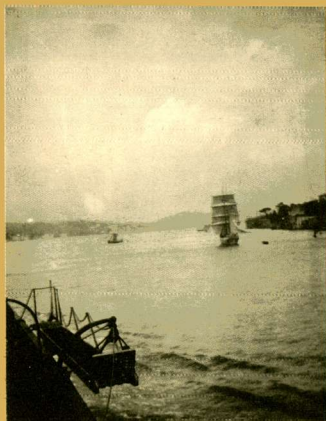

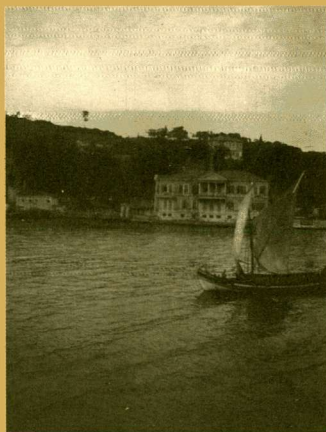
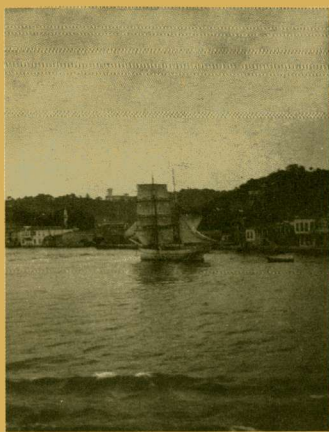
Στο καινούριωμα του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος». Από αριστερά ο Αριωτέλης Σιφναίος, ο καπετάνιος Ηλίας Χατζηλίας, η Μαρίκα Αλεπουδέλη, ο Αριωτέλης Νιδάνις, ο Θρασύδουλος Αλεπουδέλης και ο μικρός γιος του Ριρή. Αρχείο Σιφναίου.

Επίσκεψη στο Γέισκ της Αζοφικής τον Ιούλιο του 1911. Αρχείο Σιφναίου.

Κατεβαίνοντας τον Βόσπορο με προορισμό τη Μυτιλήνη, πάνω στο ατμόπλοιο «Ζάννος Σιφναίος», Αύγουστος 1913. Αρχείο Σιφναίου.

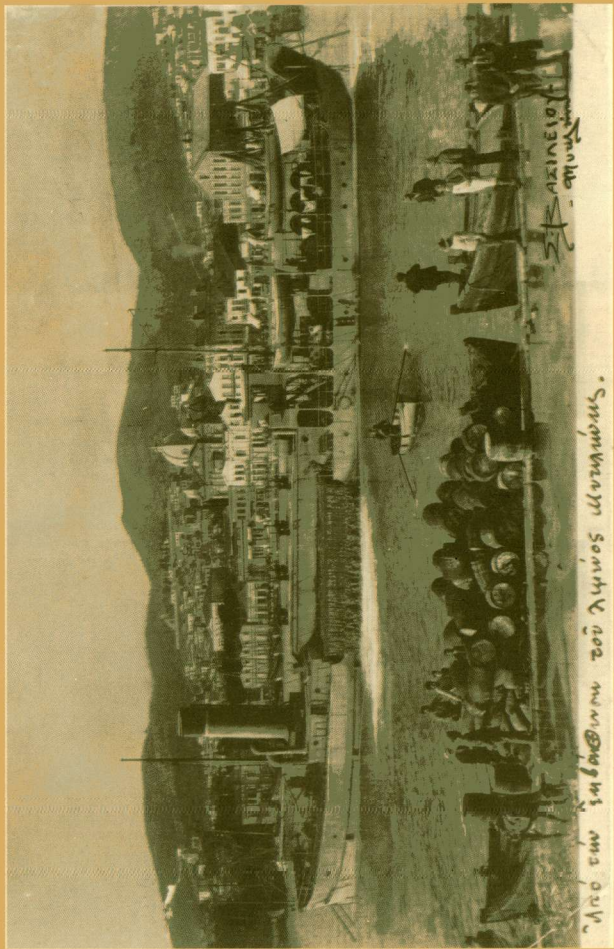

Καλοκαιρινή συγκέντρωση στο Ακλειδιού της Μυτιλήνης, περ. 1890.
Αρχείο Σιφναίου.

Ούζο στον δημοτικό κήπο. Μυτιλήνη, 1907. Αρχείο Σιφναίου.

Λιμένας της Μυτιλήνης του Αγίου Μηνάου.

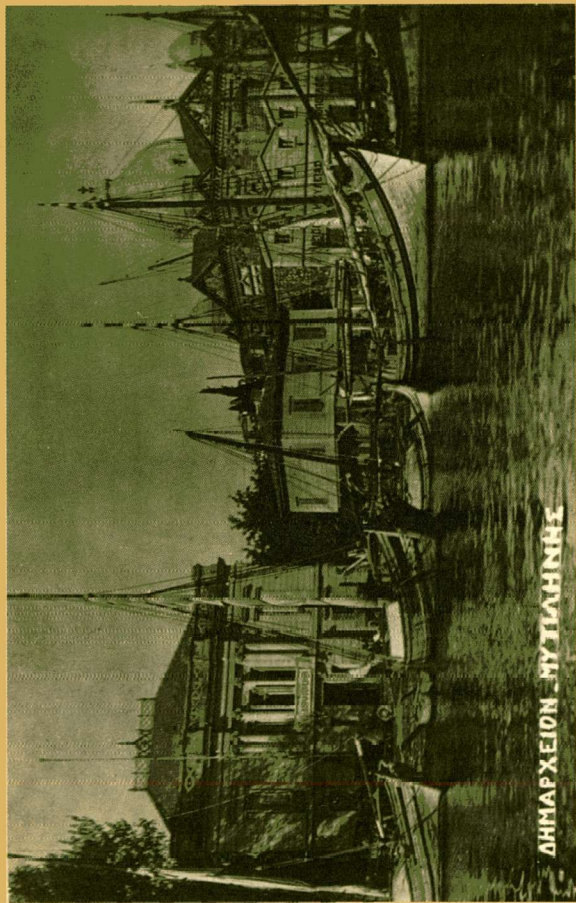
Η ε-βάθινη του λιμανιού της Μυτιλήνης τη δεκαετία του 1930. Φωτογραφία Σ. Βασιλείου.

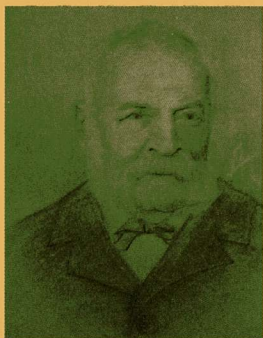
Η προκουαία της Μυτιλήνης στη δεκαετία του 1920.
Αρχείο Σιφναίου.

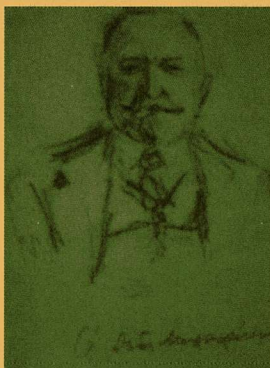
Η προκουαία της Μυτιλήνης στις αρχές του 20ού αιώνα.
Αρχείο Σιφναίου.

Το λιμάνι της Μυτιλήνης με το Δημαρχείο, περ. 1910. Πιδανόν φωτογραφία του Φρίτς Μραξ (www.Lesvosoldies.gr).

Αριστερά ο Παναγιώτης Σιφναίος, πρώτος ευρωπαίος γιατρός στη Μυτιλήνη. Δεξιά η σύζυγός του Αικατερίνη Πασιούρα, πρόεδρος της Φιλανθρωπικής Αδελφότητα των Κυριών. Αρχείο Σιφναίου.

Αριστερά ο γιος του Παναγιώτη και της Αικατερίνης, Μιχαήλ Σιφναίος, έμπορος και χρηματιστής στην Κωνσταντινούπολη. Δεξιά η σύζυγός του Δέσποινα Παπά-ζογλου. Σκίτσα διά χειρός Αντώνη Πρωτοπάτση, ανιψιού του Μιχαήλ Σιφναίου. Αρχείο Π. Σιφναίου.

Η Μαργιέττα Σακελλαρίδη, σύζυγος του Βασίλειου Σιφνιάου.
Ήταν κόρη του εμπόρου του Ταϊγανίου, πρώτης τάξεως,
Παναγιώτη Σακελλαρίδη. Ταϊγάνιο, 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Ο Ιωάννης (Βάνιας), γιος του Θεόδωρου Σιφναίου (δεύτερη γενιά). Ανέπτυξε επιχειρηματική δράση και προχώρησε σε ριψοκίνδυνες σιτεμπορικές εργασίες. Πτώχευσε δύο φορές στη Ρωσία. Αρχείο Σιφναίου.

Η Μαριγώ, σύζυγος του Ιωάννη Σιφναίου (πρώτη γενιά). Αρχείο Σιφναίου.

Ο Αριστείδης Σιφναίος, γιος
του Ζάννου Σιφναίου, έμπορος
του Ταϊγανίου, πρώτης τάξεως.
Αρχείο Σιφναίου.

Η Ευρυδίκη (Ρούρα) Σιφναίου, το
γένος Κανάκη, σύζυγος του Αριστείδη
Σιφναίου. Γεννήθηκε στο Ταϊγάνιο
και ήταν κόρη του εμπόρου Πολύβιου
Κανάκη. Αρχείο Σιφναίου.

Η οικογένεια του Ζάννου Σιφναίου στη Μυτιλήνη, περ. 1890. Από αριστερά: όρθιοι οι Βασίλειος και Απόστολος, καθιστοί οι Δημήτριος, Ζάννος, Ασπασία και Μαρίκα Σιφναίου. Στα πόδια τους ο Αριστείδης και η Σαπφώ. Αρχείο Σιφναίου.

Η τρίτη γενιά, παιδιά του Βασιλείου Σιφναίου. Από αριστερά: Ασπασία, Τζαννάκης και Παναγιώτης, Ταϊγάνιο, περ. 1914. Αρχείο Σιφναίου.

Οι Αδελφοί Σιφναίου της δεύτερης γενιάς. Από αριστερά: καθιστός ο Δημήτριος (Μήκας), όρθιος πίσω του ο Βασίλειος (Βάσας), δίπλα του ο Αριστείδης και καθιστός ο Απόστολος Σιφναίος. Ταιγάνιο, 1910. Αρχείο Σιφναίου.

Οι Αδελφοί Σιφναίου της πρώτης γενιάς. Από αριστερά ο Ζάννος, ο Θεόδωρος, ο Παναγιώτης και ο Ιωάννης. Μυτιλήνη, περ. 1880. Αρχείο Σιφναίου.

Μυτιλήνης. Χωρίς ειδικές επιστημονικές γνώσεις, ήταν ευρηματικός, πονηρός, γρήγορος στις αποφάσεις και εκμεταλλευόταν κάθε ευκαιρία για να εκπονήσει νέα σχέδια, να προσαρμοστεί σε καταστάσεις, να πουλήσει και να αγοράσει με γνώμονα τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Είχε στην οικογένεια τη φήμη του «κομπιναδόρου» και εκείνου που επιδεικνυε επιχειρηματικό πνεύμα με αποτελεσματικότητα. Ήταν εξωστρεφής, γλεντζές και δεινός κυνηγός.

ΙΩΑΝΝΗΣ (ΒΑΝΙΑΣ) ΣΙΦΝΑΙΟΣ (1873-1943). Γεννήθηκε στη Ρωσία και ήταν γιος του Θεόδωρου Σιφναίου. Ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και ανέλαβε την οικογενειακή επιχείρηση στο Ταϊγάνιο, εκπροσωπώντας το μερίδιο του Θεόδωρου στη δεκαετία του 1890. Ήταν ο αρχιτέκτονας των σιτεμπορικών εργασιών, με τις οποίες ασχολούνταν αποκλειστικά, τολμώντας κερδοσκοπικές και επικίνδυνες πράξεις. Το 1898 αποχώρησε από την εμπορική κοινοπραξία με τα εξαδέλφια του και ίδρυσε δικό του οίκο, με την επωνυμία «Θεόδωρος Σιφναίος». Μετακόμισε στο Ροστόβ, όπου είχε συγκεντρωθεί ο όγκος των σιτεμπορικών εργασιών της Νότιας Ρωσίας. Συνεργάστηκε με τον οίκο Διαμαντίδη και πτώχευσε το 1898 αλλά και το 1904. Εκτός των εμπορικών εργασιών, αγόρασε ατμόπλοια για τη μεταφορά σιτηρών, το «Ελένη Σιφναίου» και το «Ελευθέριος Βενιζέλος». Ίδρυσε τον εξαγωγικό οίκο «Ο Προμηθεύς», από τους πρώτους εξαγωγικούς οίκους του Ροστόβ, ο οποίος με τη σειρά του πτώχευσε το 1913. Όμως η ευνοϊκή περί πτωχεύσεων νομοθεσία και η προστασία που έχαιρε από δανειστές και φίλους τού επέτρεπαν, παρά την απώλεια της περιουσίας του, κάθε φορά να ξεκινά από την αρχή.

Παντρεύτηκε την Ελένη Λουκά, μυτιληναϊκής καταγωγής.

Η κερδοσκοπία στα σιτηρά τη δεκαετία 1900-1910 του απέφερε σημαντικά κέρδη με τα οποία αγόρασε διαμερίσματα στη Μόσχα, την Κοπεγχάγη και το Παρίσι. Στο Ροστόβ ήταν σύμβουλος της Εμπορικής Αλληλεγγύου Τραπεζής και έλαβε το χρίσμα του προξένου της Ελλάδας, ξεσηκώνοντας θυελλα διαμαρτυριών για το ασμφίβαστο των δημόσιων αξιωμάτων με τις οικονομικές του ατασθαλίες.³

Μετά το 1919 επέστρεψε στην Ελλάδα. Ταξίδευε συχνά στο Παρίσι για να επισκεφθεί την οικογένεια του αδελφού της γυναίκας του, Μπιλλύ. Υπήρξε φανατικός βενιζελικός. Το 1920 συμμετείχε στο ψηφοδέλτιο του Γεωργίου Παπανδρέου στη Λέσβο. Διατέλεσε μέλος του ελληνικού Κοινοβουλίου από τις 16.12.1922 ως τις 30.9.1925. Μετά το 1925 εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Μυτιλήνη, στο σπίτι της πεθεράς του, Χαρίκλειας, το γένος Κουκλέλη. Τον συντηρού-

3. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1915, 1 Ι/79, Προξενείο Ροστόβ και έγγραφο με ημερομηνία 12.8.1912.

Το δίκτυο των πόλεων

Τέσσερις πόλεις διαπλέκονται και επικοινωνούν σε όλη τη διάρκεια του χρονικού αναπτύγματος που καλύπτει το αρχείο Σιφναίου: η Μυτιλήνη, η Κωνσταντινούπολη, το Ταϊγάνιο και ο Πειραιάς. Όχι τυχαία, είναι όλες λιμάνια και με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη, που είναι πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι άλλες πόλεις είναι μεσαίου ή και μικρού μεγέθους πληθυσμιακές εγκαταστάσεις. Η Μυτιλήνη, που αποτελεί αφετηριακό σημείο των ταξιδιών της οικογένειας αλλά και σημείο επιστροφής για τους πρεσβύτερους, δεν ξεπερνά στα μέσα του 19ου αιώνα τους 12.000 κατοίκους (25.000 το 1909) και το Ταϊγάνιο τους 17.000 (70.832 το 1912), όμως και οι δύο αυξάνονται δυναμικά και διπλασιάζουν τον πληθυσμό τους στα τέλη του αιώνα. Η Κωνσταντινούπολη βέβαια είναι μεγαλούπολη, αλλά η έδρα της οικογένειας βρίσκεται στην ευρωπαϊκή, κοσμοπολίτικη συνοικία του Πέρα, όπου έχει συγκεντρωθεί το ομογενειακό στοιχείο. Κατά μήκος των κτισμάτων της Μεγάλης Οδού και στα γύρω απ' αυτήν πυκνοχτισμένα σοκάκια, όπου έχει αυξηθεί το ποίμνιο της «Ορθόδοξης κοινότητας Μπέιογλου», ο πληθυσμός υπολογίζεται ότι έφτανε την ίδια περίοδο τους 7.500 κατοίκους.⁵ Τέλος, ο Πειραιάς, εμπορικό λιμάνι της πρωτεύουσας του ελληνικού Βασιλείου, μεγάλωσε ταχύτατα όπως και η Αθήνα.⁶ Η άφιξη μελών της οικογένειας Σιφναίου στον Πειραιά για επιχειρησιακούς λόγους πραγματοποιήθηκε το 1917 και η οριστική εγκατάστασή τους στην Αθήνα, που επιλέχθηκε ως τόπος κατοικίας, το 1919.

Οι τέσσερις αυτές πόλεις, μεταξύ των οποίων διακινούνται επιστολές, άνθρωποι και αγαθά, βρίσκονται πάνω σε ρότες ήδη γνωστές από την αλληλογραφία άλλων προσώπων,⁷ πάνω σε δρομολόγια μεταναστευτικά και αποτελούν δημοφιλείς προορισμούς ή λιμάνια προέλευσης στους καταλόγους των προϊόντων του εξωτερικού εμπορίου. Εκτός, όμως, από τις επίσημες εμπορικές ανταλλαγές, στις οποίες και οι «Αφοί Σιφναίου», ως οίκος, έχουν το μερτικό τους, συμμετέχουν και σε ένα ανεπίσημο δίκτυο ανταλλαγών προσωπικών ειδών και προϊόντων, που κυκλοφορούν στην αγορά ή απαντούν εκτός εμπορίου και αποτελούν εξατομικευμένες προτιμήσεις και ανάγκες ενός συγκεκριμένου τρόπου διαβίωσης, δείκτες αισθητικών επιλογών και ψυχοκοινωνικών αξιών.

5. Για το Πέρα και την ιστορία του, βλ. Α. Μήλλας, *Πέρα, το σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα χ.χ.

6. Ο Πειραιάς το 1920 έχει 133.482 κατοίκους.

7. Π.χ. τα δρομολόγια των οικογενειών Ιωαννόπουλου, Κούππα, Κομηνηάκη, Βουρνιάτου, που με αφετηρία τη Μυτιλήνη εγκαθίστανται στα σιτοπαραγωγά λιμάνια της Νότιας Ρωσίας.

Μυτιλήνη

Στην πόλη που αντικρίζει από τόσο κοντά τη μικρασιατική ακτή, στο βορειο-ανατολικό Αιγαίο, η φυγή των αγοριών μιας μόλις σχηματιζόμενης εμπορικής τάξης ήταν αδήριτη ανάγκη συνδεδεμένη με την επιβίωση, την οποία είχαν καταστήσει δύσκολη δύο απανωτές φυσικές καταστροφές, η «Μεγάλη Καμάδα» και η πυρκαγιά του 1851. Οι φυσικές καταστροφές αποτέλεσαν αφορμές αγροτικών αλλαγών και ευκαιρίες αναδιάταξης των παραγωγικών δυνάμεων. Το «απαραδειγματίστον ψύχος» που επικράτησε στις 11-12 Ιανουαρίου 1850 περιγράφει στη λιτή επιστολή του ο έμπορος Α. Πολιτάκης:

Ο εφετινός χειμώνας είναι πράγμα αλώκοτον και έως προχθές βροχή ακατάπαυστος ημέραν και νύχταν και από προχθές ψύχος μη αφίνον μας να εξέλθωμεν πολλώ μάλλον να ιδώμεν και δουλιά. Η αγορά είναι κλεισμένη και άνθρωπον δεν βλέπει. Όλοι ευρίσκωνται εντός των οικιών των. Οι θρίσες παγώσανε δεν τρέχουν τα πληότερα αγγεία μας του νερού κατεσυντρήθησαν από του πάγου και ενώ εξ ενός μέρους καταγινόμεθα εις το να ζεστένομε νερόν και χείνωμεν εις τα κιούπια και σάμνες διά να ξεπαγώσουν εξ άλλου μέρους πίζουν αμέσως πάλι. Ψύχος ρωσικότατον διαπυρώων το χέρι μου διά να γράψω μια αράδα.⁸

Η θερμοκρασία κατέβηκε κάτω από τους 15 βαθμούς υπό το μηδέν και τα 9/10 των δέντρων πάγωσαν. Η σοδειά μειώθηκε δραματικά για πολλά χρόνια. «Ως προς τα λάδια, η κοινή γνώμη είναι ότι πάσα ελπία σωτηρίας εχάθη», έγραφε ο Πολιτάκης στον αλεξανδρινό ανταποκριτή του.⁹ Ενώ οι χριστιανικές αρχές έβαλαν μπροστά τους δημογέροντες, οι οποίοι κατέχοντας μεγάλη κτηματική περιουσία είχαν και προσωπικό όφελος, να ζητήσουν από το Δοβλέτι με μακροχρόνιες και εν πολλοίς ατελέσφορες παραστάσεις τη μείωση των βασιλικών δοσιμάτων, η φτώχεια και η ανέχεια εξαπλώνονταν σαν επιδημία στο νησί και οι κάτοικοι «εκόντες άκοντες» έφευγαν σε αναζήτηση εργασίας. Και σαν να μην έφτανε η ανάσχεση της αγροτικής παραγωγής, ένα χρόνο αργότερα μεγάλη πυρκαγιά ξέσπασε στη Μυτιλήνη, στις 8.8.1851, καταστρέφοντας 900 σπίτια και μαγαζιά. Η είδηση της φωτιάς βρήκε τους αδελφούς Σιφναίου στην ξενιτιά. Δεκαέξι χρόνια αργότερα, το 1867, έμελλε να ακολουθήσει και ο καταστρεπτικός σεισμός: «Στις 7 Μαρτίου, στις 6 και τέταρτο το θράδου», έγραφε ο αυστριακός πρόξενος «σε λιγότερο από ένα λεπτό αυτή η όμορφη πόλη μετατράπηκε σε ένα εκτεταμένο πεδίο απόγνωσης [...] Ούτε ένα από τα εξηνηταέσσερα χωριά δεν έμεινε όρθιο. [...] Μέσα σε λίγα λεπτά τρεις χιλιάδες

8. Αρχείο εμπόρου Α. Πολιτάκη, επιστολή με ημερομηνία 8.2.1850.

9. Στο ίδιο.

άνθρωποι έμειναν κάτω από τα ερείπια, από τους οποίους 500-600 στην πόλη και 2.500 στα χωριά. Τα ¾ τραβήχτηκαν ζωντανοί».¹⁰

Εφόσον όλοι οι φούρνοι καταστράφηκαν, η εύρεση τροφής ήταν το πρώτο μέλημα των επιζώντων. Η αλληλεγγύη και η δημόσια φιλευσπλαχνία δεν άργησαν να φανούν. Το Αϊβαλί και η Πέργαμος αρχικά, η Σμύρνη και η Αθήνα στη συνέχεια προσέφεραν αλεύρι, παξιμάδια και σκηνές.¹¹ Το οικιστικό και επισιτιστικό πρόβλημα ήταν σοβαρό, όπως μαρτυρεί η λακωνική εγγραφή στον Ε΄ Κώδικα της Δημογεροντίας. Δυόμισι χιλιάδες σπίτια στην πρωτεύουσα και πολλά δημόσια κτίρια, εκκλησίες και σχολεία κατέρρευσαν.

Οι δραστικές αλλαγές στην αγροτική παραγωγή και την απασχόληση συνδυάστηκαν και με τη ριζική αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων του νησιού, που βρήκαν διέξοδο στη μαζική μετανάστευση. Ο Πανάρετος Κούππας, ο οποίος είχε ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1860 έναν αδελφό εγκατεστημένο στη Ρωσία, έγραφε από τη Σμύρνη στον πατέρα του:

Φιλοστοργωτάτέ μοι πάτερ, Εις τας 28 του τρέχοντος είχαν σας γράψει και την απάντησίν σας δεν έλαβον, σήμερον δε υπό μεγάλης μου λύπης αναγκάζομαι να σας γράψω ακούσας ότι η Μυτιλήνη κατεποντίσθη υπό φρικώδους σεισμού τον οποίον ησδάνθημεν και ημείς και κατεκυριεύθημεν υπό μεγίστου φόβου. Καθώς μανθάνω μεγίστην θραύσιν έκαμε εις την ελεινήν Μυτιλήνην.¹²

Στις αρχές Απριλίου πάλι, και ενώ οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης ήταν άστεγοι και έτρεχαν να εξασφαλίσουν τα στοιχειώδη, έδινε και αυτός τη γνώμη του για το μέλλον της οικογένειάς τους, παροτρύνοντάς τους να μεταναστεύσουν:

Εύχομαι να αρχίσουν τα σχολεία της Μυτιλήνης καθώς μοι γράφητε και τότε θεβαίως δεν είναι ανάγκη να απομακρυνθούν τα παιδιά, να δοξάζομεν δε τον Θεόν όστις μας διεφύλαξεν την οικίαν αβλαβή και οικονομούνται τα πράγματα, εάν δε εις εναντίαν περίστασιν αποτύχωσι τα σχολεία τότε εγώ κρίνω εύλογον ότι εις Κωνσταντινούπολιν δύνανται να σπουδάσωσιν.¹³

Η επιβίωση αλλά και οι εκπαιδευτικές προτεραιότητες ώθησαν την οικογένεια Κούππα και άλλες οικογένειες της Μυτιλήνης να μεταναστεύσουν και,

10. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1867, 39, 12, αρ. 6166, έκδοση του υποπρόξενου της Αυστρο-Ουγγαρίας N. Barigli, «Mételin avant et après la catastrophe du 7 Mars 1867».

11. Ζ. Καμπούρη, *Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αιώνα*, Μυτιλήνη 1978, σ. 31-66.

12. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αρχείο Κούππα, Κ167, Τετράδιο Αντιγραφής Επιστολών Πανάρετου Κούππα, 1866-1869, 4.3.1867.

13. ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αρχείο Κούππα, Κ167, Τετράδιο Αντιγραφής Επιστολών Πανάρετου Κούππα, 1866-1869, 8.4.1867.

ύστερα από επιτυχή εμπορική ή επαγγελματική σταδιοδρομία στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρωσία, την Αίγυπτο και τη Ρουμανία, να επανέλθουν και να γίνουν οι αναμορφωτές της οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης επενδύοντας σε αυτήν τα χρηματικά τους πλεονάσματα από τις επαγγελματικές ενασχολήσεις του εξωτερικού.

Τα ίχνη που έχει αφήσει στο δομημένο περιβάλλον αυτή η νέα και ανθούσα μεσαία τάξη, με τις εκλεκτικιστικές της επιλογές ως προς την κατοικία και την καινοτόμο χρήση του ατμού στα ελαιουργεία, αποτελούν τα μοναδικά ίσως δείγματα νεωτερικότητας στην πολιτισμική ιστορία του νησιού, φορείς της οποίας υπήρξαν οι επανερχόμενοι από τις κοσμοπόλεις της Ανατολικής Μεσογείου Μυτιληνιοί.

Θα άξιζε να δει κανείς τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη Μυτιλήνη την εποχή του επαναπατρισμού των κεφαλαίων της μυτιληναϊκής διασποράς (1885-1910). Τόσο η βιομηχανική όσο και η κοσμοπολίτικη όψη της πόλης είναι απότοκες της παρέμβασης του αστικού στοιχείου. Ενώ το κέντρο της ζωής του μουσουλμανικού πληθυσμού βρισκόταν γύρω από το βόρειο λιμάνι και τις περί αυτό γειτονίες, οι χριστιανικές συνοικίες επεκτάθηκαν προς νότο και το νότιο λιμάνι έγινε χώρος υποδοχής των εγκαταστάσεων του διαμετακομιστικού εμπορίου.¹⁴ Βιομηχανικά συγκροτήματα με ψηλές καμινάδες αλλά και νέου τύπου εργοστάσια, που ξέφευγαν από τη γνωστή τυπολογία των ελαιοτριβείων, όπως τα κλωστούφαντουργεία με τις χαρακτηριστικές προιονωτές στέγες, σηματοδοτούν τις εξόδους της πόλης. Νέες αστικές συνοικίες άρχισαν να σχηματίζονται στο Κιόσκι, στη συμβολή των πρόσφατα κατασκευασμένων, μεγάλου πλάτους λεωφόρων Καβέτσου και Βουρνάζων προς τη Χρυσομαλλούσα και τον Μακρύ-Γιαλό, με αραιά κατανεμημένα αρχοντικά μέσα σε κήπους. Η προκουμαία επεκτάθηκε προς νότο, με καταστήματα, θέατρο, ξενοδοχείο, τράπεζες, δημοτικό κήπο, δυτικού ρυθμού εκκλησία και νέο ελληνικό γυμνάσιο, τριώροφα σαπωνοποιεία και τα γραφεία της Εταιρείας των Φάρων και του Δημόσιου Οθωμανικού Χρέους.

Οι αλλαγές οφείλονταν στην ευρηματική πολιτική του δημάρχου Κωνσταντίνου Καβέτσου (1899-1907), ο οποίος, εκμεταλλευόμενος τις φιλικές σχέσεις του με τον βαλή του Αρχιεπελάγου, Αμπεντίν Πασά Ντίνο, κατόρθωσε να παρακάμψει τις τοπικές οθωμανικές αρχές και να επιτύχει την προέγκριση σχεδίων

14. Ευριδίκη Σιφναίου, «Από τη μουσουλμανική στη χριστιανική πόλη: η δυναμική των μεταβολών της πόλης της Μυτιλήνης στην ύστερη φάση της Τουρκοκρατίας (1840-1912)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 389-413.

ανάπλασης και εκσυγχρονισμού της πόλης, τα οποία χρηματοδοτούσε κατά μεγάλο μέρος και από την ατομική του περιουσία. Έτσι δημιουργήθηκε ο Δημοτικός Κήπος στο οικόπεδο του ταρσανά, που ανήκε στο Υπουργείο Ναυτικών και διέθετε μεγάλες αποθήκες γαιανθράκων για την τροφοδοσία του αυτοκρατορικού στόλου, γκρεμίστηκε το παλιό Λιμεναρχείο, κτίστηκε στο θακούφι της Αγίας Ειρήνης θερινό Δημοτικό Θέατρο (στο χώρο του μετέπειτα κινηματογράφου «Σαπφώ»), καλύφθηκε το ρέμα της Αλυσίδας και κτίστηκε δεξαμενή ποτίσματος του κήπου, πραγματοποιήθηκε η μεταφορά των υδάτων της Κρατήγου για την ύδρευση της πόλης, με τη συμμετοχή ιδιωτών στη δαπάνη πλακοστρώθηκε η προκουαία, μεταφέρθηκε το ιχθυοπωλείο, κτίστηκε το ξύλινο περίπτερο του τμήματος Καταδίωξης της Αστυνομίας δίπλα στο Τελωνείο, αποπερατώθηκε η δυτικής τεχντροπίας εκκλησία του Αγίου Θεράποντα και φωτίστηκε η προκουαία με αερίοφως.¹⁵ Σημαντικά κτίρια και θεσμοί, όπως το Δημαρχείο με το δημαρχιακό χημείο για την προστασία των καταναλωτών από τη νοθεία αλλά και η ίδρυση της Τράπεζας Μυτιλήνης (1891) και του Εμπορικού Επιμελητηρίου, απηχούσαν την ανάγκη εκσυγχρονισμού του εμπορίου και βελτίωσης της ποιότητας των συναλλαγών.

Επίσης δημιουργήθηκαν στο νησί τόποι παραθερισμού και οι εύποροι μετακινήθηκαν σταδιακά από τις κεντρικές συνοικίες προς τα περίχωρα. Την περίοδο αυτή επανέρχεται από την Κωνσταντινούπολη ο Ζάννος Σιφναίος, αγοράζει οικόπεδο στην τοποθεσία Ακλειδιού και κτίζει δίπλα στα αδέρφια του, Ιωάννη και Παναγιώτη, πύργο για να χρησιμοποιηθεί ως εξοχική κατοικία και τόπος παραθερισμού της οικογένειας.

Στη Μυτιλήνη σχηματίστηκε ένας δεύτερος πόλος συγκέντρωσης των μελών της οικογένειας γύρω από τους γεννήτορες, που είχαν αποσυρθεί στον γενέθλιο τόπο, και τα κορίτσια τους. Η ζωή εδώ δεχόταν τακτικές ενισχύσεις από τις οικογένειες των τεσσάρων αδελφών, οι οποίες έρχονταν από τη Ρωσία για διακοπές στο νησί, ή από τους ίδιους, που επισκέπτονταν τους γονείς τους επιστρέφοντας από επαγγελματικά ταξίδια στο εξωτερικό.

Ο εκσυγχρονισμός της πόλης και η βελτίωσή της από απόψεως υγιεινής δημιουργήσαν ένα κλίμα δεκτικό στις ευρωπαϊκές εκλεπτύνσεις του αστικού βίου. Η ενδυμασία, η κατοικία, ο ελεύθερος χρόνος και τα ψυχαγωγικά μέσα κατακλύστηκαν από νέα προϊόντα δυτικής έμπνευσης. Η φιλανθρωπική Αδελφότης των Κυριών, ο Μουσικός Όμιλος «Αρίων», η λέσχη των εμπόρων «Πρόδος»

15. Εφημ. *Ελεύθερος Λόγος* (Μυτιλήνης), 16.2.1924.

και το θέατρο της επιχείρησης Καψιμάλη αποτέλεσαν τους κοινωνικούς χώρους συνάντησης και κοινωνικοποίησης των αστών.

Κέντρο της πνευματικής ζωής ήταν το νεόδμητο Γυμνάσιο (1890) με τις 23 αίθουσες και τους 800 μαθητές, υποστηριζόμενο από μουσείο, αίθουσα διαλέξεων και πλουσιότατη βιβλιοθήκη, συνεπικουρούμενο από το νέο Παρθεναγωγείο (1894) και τη Γαλλική Σχολή (1903). Την πνευματική κίνηση της περιόδου συντηρούσαν οι εκλεκτοί καθηγητές του Γυμνασίου, ως την απελευθέρωση του Τύπου (1908), η οποία επέτρεψε την έκδοση ποικιλώνυμων εντύπων στη Λέσβο και σήμανε τη στροφή από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη προς τα πνευματικά ζητούμενα των Αθηνών.

Καθώς πλησιάζουμε στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα νέες ανατροπές σημειώθηκαν με την εισβολή του δημοτικισμού και την οξεία αντιπαράθεση των καθαρευουσιάνων στις ιδέες που επαγγελλόταν ο «μαλλιαρισμός». Η διαμάχη δεν άφησε ανεπηρέαστους τους αστούς, καθώς σημαντικοί τους εκπρόσωποι είχαν ταχθεί υπέρ της δημοτικής. Ωστόσο, η οικονομική και πολιτική χειραφέτηση της ανερχόμενης αστικής τάξης προσέκρουε στα εμπόδια που έδετο το ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο με τις απαγορεύσεις κυκλοφορίας των αθηναϊκών φύλλων, τις πιέσεις απέλασης, τη στράτευση και την επιβολή παντοειδών αυθαίρετων φόρων σε βάρος των ελλήνων υπηκόων, οι οποίοι αποτελούσαν το πιο εύρωστο κομμάτι της πόλης. Ο αστικός κόσμος του νησιού χαιρέτησε την Απελευθέρωση αφηφώντας το οικονομικό κόστος που θα είχε η αλλαγή του δεσμικού, οικονομικού και πολιτικού πλαισίου, εντός του οποίου λειτουργούσε η οικονομία.

Το μούδιασμα της πρώτης περιόδου, συγκαλυμμένο από την εθνική ομοψυχία των Βαλκανικών Πολέμων, δεν επέτρεψε την έγκαιρη προσαρμογή στα αιτούμενα της επιστημονικής καλλιέργειας και της βελτίωσης της ποιότητας των βιομηχανικών προϊόντων που επέβαλλε η διεθνής συγκυρία. Η συρρίκνωση των ανθρωπίνων και υλικών πόρων του νησιού, που ξεκίνησε χαλαρά την περίοδο των πολέμων, δέχτηκε καίριο πλήγμα με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στις νέες συνθήκες ο γενέθλιος τόπος δεν μπορούσε να αποτελέσει κέντρο συσπείρωσης και επαγγελματικής εξακτίωσης της οικογένειας και έτσι, με την επάνοδο από τη Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη, προκρίθηκε η Αθήνα ως τόπος διαμονής και επιχειρηματικών τολμημάτων, ενώ η Μυτιλήνη παρέμεινε η σταθερή προτίμηση για διακοπές και χαλάρωση σε συνδυασμό με δευτερεύοντα επιχειρηματικά σχέδια.

Κωνσταντινούπολη

Η άφιξη των αδελφών της πρώτης γενιάς των Σιφναίων σχετίζεται με τη μαθητεία σε εμπορικό κατάστημα της Πόλης, το οποίο ανήκε σε συγγενείς και συντοπίτες και στο οποίο οι δύο πρώτοι στη σειρά γιοι του Απόστολου Σιφναίου, ο Βασίλειος και ο Θεόδωρος, έμαθαν καταστιχογραφία και την τεχνική των αγοραπωλησιών. Ήταν η εποχή πριν από τον Κριμαϊκό πόλεμο, κατά τον οποίο έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους τα επιβλητικά ατμήλατα τροχοφόρα του αγγλογαλλικού στόλου σε αντίθεση με τα μικρά πλεούμενα και τα κάθε λογής ιστιοφόρα που τα ξάρτια τους σχημάτιζαν ένα πυκνό δάσος στην είσοδο του Κεράτιου Κόλπου.

Η επάνοδος στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα από παραμονή δύο δεκαετιών στη Ρωσία, το 1870, συνδέεται με την επιχειρηματική στρατηγική του οίκου και την ανάγκη να καθοδηγηθεί στενότερα και στιβαρότερα το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης, αλλά και με εκπαιδευτικές προτεραιότητες της δεύτερης γενιάς, τη φοίτηση δηλαδή σε ελληνόγλωσσα σχολεία, που δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί ικανοποιητικά στο Ταϊγάνιο. Έκτοτε και ως τον Δεκέμβριο του 1922, στην Πόλη παρέμενε πάντα ένας από τους τέσσερις αδελφούς της δεύτερης γενιάς για να υπηρετεί τις ανάγκες της επιχείρησης.

Η Κωνσταντινούπολη το 1870, και ειδικά το έκτο δημορχιακό διαμέρισμα, που είχε λάβει ευρωπαϊκό χαρακτήρα, παρουσίαζε ένα νέο πρόσωπο. Ύστερα από την καταστροφική πυρκαγιά του Ιουνίου του 1870, από την οποία δεν γλίτωσε ούτε η κατοικία του Ανδρέα Συγγρού, κατασκευάζονταν με πυρετώδη ρυθμό καινούρια κτίρια, κατά προτίμηση λιθόκτιστα. Το 1871 ανακατασκευάστηκε η ξύλινη γέφυρα του Γαλατά με τις 19 «πλωτές τούμπες», η οποία ένωνε, στα μάτια της ευρωπαϊκής ταξιδιώτισσας Έμα Πάντοκ Τέλφορντ, «τους δύο κόσμους της Κωνσταντινούπολης, τον ασιατικό [από τη μεριά του Τοπ-Καπ] με τον ευρωπαϊκό [από τη μεριά του Γαλατά]».¹⁶ Εδώ κάθε μεσημέρι και στις έξι το απόγευμα «ένα συμπαγές πλήθος, παρέλαυε χωρίς διακοπή, σαν το νερό που έρεε, άνθρωποι όλων των χωρών, όλων των τάξεων, με κάθε λογής ενδυμασία και κοψιά και με κάθε χρώμα» διασταυρώνονταν.¹⁷ Ήταν η ώρα που έκλειναν τα μαγαζιά, τα ατμόπλοια σφύριζαν στον Βόσπορο και στον Κεράτιο και οι επιχειρηματίες κατέβαζαν διαστικά τα ρολά, καθώς ο ήλιος πυρπολούσε τους ουρανούς της Πόλης και η φωνή του μουεζίνι συνόδευε τα κοπάδια των

16. Emma Paddock Telford, «In Constantinople's streets», *Francis Leslie's Popular Monthly* XLIII/45 (Μάιος 1897), σ. 542.

17. Le Lieutenant Guyot, *De Montélimar à Constantinople par mer et retour à bicyclette*, Παρίσι 1894, σ. 63.

γλάρων. Άλλοι, όμως, ταξιδιώτες, πιο απαιτητικοί, οι οποίοι δεν γοητεύονταν μόνο από τις φυσικές καλλονές της πόλης, διέκριναν πάνω σ' αυτή τη γέφυρα τη διαχωριστική γραμμή Ανατολής-Δύσης, όπως έγραφε ο Π. Μακ Κούνι στο περιοδικό *The Cosmopolitan*: «Παρόλο που εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι διασχίζουν τη γέφυρα κάθε μέρα, ούτε μια ιδέα δεν έχει διαβεί από τη μια μεριά στην άλλη μέσα σε είκοσι χρόνια. Τα νέα της Ευρώπης συζητούνται με έξυπνο τρόπο στο Πέρα-Γαλατά κάθε πρωί, ενώ από την άλλη, στη Σταμπούλ, οι ιδέες έχουν μείνει στην εποχή του Καρλομάγνου και των Σταυροφόρων».¹⁸

Πράγματι, η γέφυρα του Γαλατά συνιστούσε ένα εσωτερικό σύνορο πέρα από το οποίο εκτεινόταν ο νέος κόσμος του Γαλατά και του Πέρα με όλες τις νεωτερικές και νεωτερίζουσες εκφάνσεις του. Πρώτα πρώτα εδώ στάθμευαν οι άμαξες του ιππύλατου τροχιόδρομου, ενώ το 1874 είχαν ολοκληρωθεί τα έργα της υπόγειας σήραγγας, που αποτελούσε το τρίτο μετρό του κόσμου. Από τη γέφυρα του Γαλατά ως το Ταξίμ, η Μεγάλη Οδός και η Λεωφόρος των Μνηματακίων προσέφεραν πλήθος απολαύσεις. Κομψά εστιατόρια και ζαχαροπλαστεία, διάσημες μπυραρίες, πολυκαταστήματα γαλλικού στιλ, εμπορικές στοές που ανήκαν σε έλληνες μεγαλοκεφαλαιούχους, θέατρα, πρεσβείες, πολυτελή ξενοδοχεία και, τέλος, στα τέλη του αιώνα, πολυκατοικίες με διαμερίσματα εκλεκτικιστικού ύφους, κοσμούσαν τους φωταγωγημένους δρόμους.

Ο Ζάννος Σιφναίος αφίχθηκε με την οικογένειά του από το Ταϊγάνιο σε μια περίοδο ριζικής αναδιοργάνωσης και προαγωγής του ομογενειακού στοιχείου. Είχε προηγηθεί η θρυλική εποχή της άνησης των τραπεζιτών του Γαλατά, στην πλειονότητά τους Ελλήνων, οι οποίοι δάνειζαν βραχυπρόθεσμα και με εξαιρετικά υψηλά επιτόκια το τουρκικό δημόσιο και με τη σειρά τους δανείζονταν με πολύ χαμηλότερα επιτόκια από τους δυτικούς πιστωτές. Τα ονόματα των Γ. Ζαρίφη, Ζ. Στεφάνοβικ-Σκυλίτζη, Ε. Ευγενίδη, Θ. Μαυροκορδάτου, Α. Βλαστόυ, Ζ. Κορωνιού και Θ. Νεγρεπόντε συνιστούσαν τον παντοδύναμο κύκλο των ελλήνων σαράφηδων, οι οποίοι είχαν σώσει την Πύλη από βέβαιη χρεοκοπία, εξασφαλίζοντας σε συνεργασία με ευρωπαίους τραπεζίτες το δάνειο του 1879 (8.725.000 οθωμανικές λίρες). Όμως η οικονομική ευρωστία των Ελλήνων του Πέρα δεν φαινόταν μόνο στις επαγγελματικές τους διακρίσεις αλλά και σε κοινωφελή έργα, που ανέβαζαν το κύρος της παροικίας και αναδείκνυαν το δυναμισμό του ελληνικού στοιχείου. Η ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της Αδελφότητας των Κυριών το 1861, η ανέγερση της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας με το δίδυμο κωδωνοστάσιο (1867), η ίδρυση της Φιλομούσου

18. P. Mc Queen, «Constantinople», *The Cosmopolitan* 23/2 (Ιούλιος 1897), σ. 119.

Εταιρείας (1874), του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου (1882) και του Ζωγραφείου (1892) αλλά και η Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου (1909) καθώς και το Ευγενίδειο Συστήσιο πραγματοποιήθηκαν χάρη στα κληροδοτήματα των ηγετών του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου και ενδυνάμωσαν το πολιτισμικό κεφάλαιο της ελληνικής παροικίας.

Εκτός των δύο μεγάλων σχολών, έξι αστικές κοινοτικές σχολές αρρένων λειτούργησαν στο Σταυροδρόμι, μεταξύ των οποίων και το Ελληνογαλλικό Λύκειο του Χρήστου Χατζηχήστου (1867), του οποίου η πρόσοψη αντίκρινε τον περίβολο της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας. Στο σχολείο αυτό φοίτησαν τα παιδιά του Ζάννου Σιφναίου. Ο ίδιος πηγαίνονταν στη λαδόσκαλα, όπου αρκετοί μυτιληνιοί εμπροκνηματίες και βιομήχανοι είχαν γραφεία εισαγωγών-εξαγωγών και εμπορεύονταν κυρίως λάδια και σαπούνια. Το τοπικό υποκατάστημα των Αδελφών Σιφναίου στο Βαλιδέ-Χάνι, δίπλα στο μεγάλο Παζάρι, συνεργαζόταν μαζί τους. Αγόραζε και από αυτούς ποσότητες ελαίου, τις οποίες προωθούσε στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα διοχέτευε σε αυτούς ρωσικά προϊόντα, βούτυρα, μαύρο και κόκκινο χαβιάρι αλλά και κάποιες ποσότητες δημητριακών, παρόλο που οι περισσότερες προορίζονταν για το ελληνικό βασίλειο.

Στο γυρισμό, καθώς ανέβαινε τη Μεγάλη Οδό, ο Ζάννος περνούσε για να θαυμάσει τις εργασίες στην εμπορική στοά του Χρηστάκη Ζωγράφου, του προσωπικού τραπεζίτη του Σουλτάνου Μουράτ Ε', το Cité de Péra, που κτιζόταν στα ερείπια του θεάτρου Ναούμ. Άλλοτε έκανε μια μικρή στάση στο «Café de St. Petersburg» για να ανταλλάξει μερικές κουβέντες στα ρωσικά ή στη «Brasserie Viennoise "Janni"» για να διαβάσει ξένο Τύπο, συνοδεύοντας την ανάγνωση με μια δροσιστική μπίρα και ολόφρεσκα στρείδια Βοσπόρου.¹⁹

Μετά την επιστροφή του Ζάννου στη Μυτιλήνη στα μέσα της δεκαετίας του 1880, τη ζωή στην Πόλη συνέχισε ο δεύτερος κατά σειρά γιος του, ο Απόστολος, ο οποίος συνδέθηκε τόσο με έλληνες όσο και με οθωμανούς επιχειρηματίες, προσδέτοντας στον εβδομαδιαίο κύκλο ασχολιών το τακτικό κυνήγι στον Άγιο Στέφανο και τις συχνές επισκέψεις στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης, όπου φοιτούσε ως οικότροφος ο μικρότερος αδελφός του, Αριστείδης. Στην Κωνσταντινούπολη εξάλλου θρυσκόταν από καιρό ο Μιχαήλ Σιφναίος, πρώτος του εξάδελφος, ο οποίος κατοικούσε στο Πέρα. Για το σπίτι αυτό και τη ζωή στην Πόλη γράφει ο Π. Σιφναίος στις «Αναμνήσεις» του:

Το σπίτι μας ήταν ένα στενό και πανύψηλο σπίτι, όπως όλα της οδού Μισκ. Δύο δωμάτια σε κάθε όροφο. Στο ισόγειο ήταν η αυλή με δύο μεγάλες στρογγυλές μαρ-

19. Μήλλας, *Πέρα...*, σ. 278-279.

μάρινες σκάλες. Στο βάθος η κουζίνα, αποθήκες, πλυσταριά. Η κουζίνα ήταν σωστό σαλονάκι. Η μαγειρίσα μάς η Ελένη, δεχόταν άνετα επισκέπτες και θαυμαστές... Στο τραπέζι μάς ήταν πάντα καλεσμένοι δεσποτάδες, έλληνες βουλευταί της τουρκικής βουλής μετά το σύνταγμα του 1909, όλοι τρομεροί φαγάδες.

Ο πρώτος όροφος ήταν ένας πελώριος διάδρομος, στενόμακρος, με την τραπεζαρία στο βάθος. Στο διάδρομο στήναμε το γιγαντιαίο Χριστουγεννιάτικο δέντρο. Ο όροφος αυτός ήταν σκοτεινός. Τον έκλειναν τα άλλα σπίτια. Θυμάμαι έναν καναπέ στο διάδρομο, πίσω από τον οποίο με έβαζαν τιμωρία στο σκοτάδι. Ηλεκτρικό δεν υπήρχε, μόνον λάμπες πετρελαίου. Στο δεύτερο όροφο ήταν τα δύο σαλόνια, το μεγάλο και το μικρό. Είχαν τζάκια και τα δύο. Εκεί γίνονταν οι δεξιώσεις και θυμάμαι ότι ξεγλιστρούσαμε απ' τα κρεβάτια μας στον πάνω όροφο για να κρυφοκοιτάσουμε από τις σκάλες τους κυρίες και τις κυρίες με τα καλά τους. Το πιάνο ήταν αρχικά το μικρό σαλόνι, το κόκκινο. Το μεγάλο, το μπλε, μου φαινόταν πάντα πολύ κρύο. Εκεί μέσα ήταν όρθιες σε δύο γωνίες οι φωτογραφίες των δύο πάππων μάς. Κάθε πρωί κατεβαίναμε και τους φιλούσαμε σαν Αγίους. Στον τρίτο όροφο ήταν δύο κρεβατοκάμαρες, η μία των γονέων μάς με σαχνισί [κλειστό μπαλκόνι] και δύο πελώρια κρεβάτια από καρυδιά. Στην απέναντι κρεβατοκάμαρα κοιμόταν η γιαγιά μου. Εκεί ήταν και το μπάνιο και στο διάδρομο το καζάνι του. Όλα τα δωμάτια εκτός από τα σαλόνια θερμαίνονταν με ξύλα. Στον τέταρτο όροφο, στο δωμάτιο προς το δρόμο κοιμόμασταν εμείς τα παιδιά. Ήταν ένα πελώριο και ψυχρό δωμάτιο.

Στην Πόλη έβρεχε αλύπητα, ψιλά-ψιλά, επί μήνες και συχνά χιόνιζε. Τα κοράκια καθόνταν έξω από τα τζάμια μάς. Στην πίσω κρεβατοκάμαρα κοιμόταν ο αδελφός της μαμάς, ο Γρηγόρης. Είχε ένα ωραίο, γαλανό βλέμμα, πίσω από τα γυαλιά του. Ο μπαμπάς τον χρησιμοποιούσε στην εμπορική εταιρεία του. Στον πέμπτο όροφο ήταν τα δωμάτια υπηρεσίας και μπρος η ταράτσα. Για να συμπληρώσω το σκηνικό θα προσθέσω ότι στο δρόμο μάς ήταν οι βαλκανικές πρεσβείες με τους φανταχτερούς καθάσηδες στις πόρτες και τα μεγαλοπρεπή αμάξια, συχνά με τέσσερα άλογα. Απέναντί μάς ακριβώς το σπίτι του d'Andrea, αριστερά μάς του γιατρού του Ταπτά, στη γωνία του δρόμου μάς και της κεντρικής λεωφόρου του Πέρα το καρακόλι [αστυνομικός σταθμός], απέναντί του χτίστηκε κατά το 1911 ο πρώτος κινηματογράφος.²⁰

Ο Μιχαήλ Σιφναίος ανήκε στις νέες ισχυρές οικογένειες που ασκούσαν σημαντική επιρροή στο περιβάλλον του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και στο Πατριαρχείο. «Εν γένει εδώ ζουν πολύ καλά», έγραφε η μητέρα του, Αικατερίνη Σιφναίου, κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης στον γιο της, «μόνον έξοδα αλύπητα και ο θεός να παρέχη τω Μιχαήλ υγείαν, να εργάζεται επιτυχώς προς κάλυψιν τιαυτής διαπάνης. Αύριον ο Μιχαλάκης και η Μαρία θα υπάγουν εις οικογενειακόν τινά χορόν. Το Σάββατον εσπέρας θα υπάγωμεν όλοι εις χορόν

20. Αρχείο Π. Σιφναίου, «Αναμνήσεις», χειρόγραφο κείμενο, 1986. Ευχαριστώ την Κατερίνα Σιφναίου για την παραχώρηση των αποσπασμάτων από τις «Αναμνήσεις» του Π. Σιφναίου.

δημόσιον υπέρ των σχολών Ταταύλων διδόμενον εν τω θεάτρω Μνηματακίων. Το δε άλλον Σάββατον το τελευταίον των απόκρευ δίδεται ο χορός Γαλατά, υπέρ ου η Μαρία εμόχθησεν πολύ συνάξασα μετά των λοιπών κυριών και εφόρων ποσόν άνω των 500 λιρών. Ο Μιχαήλ είναι εκ των εφόρων των σχολείων του Γαλατά». ²¹ Ωστόσο, η ευμάρεια και η εύθυμη διάθεση δεν έκρυβαν την ανησυχία για την επέκταση της χολέρας, μιας ενδημικής σχεδόν ασθένειας στην Ανατολή, η οποία είχε προ πολλού εξαλειφθεί στα δυτικά λιμάνια. «Εδώ δυστυχώς υπάρχει χολέρα φανερά, προς το παρόν 10-15 κρούσματα καθ' εκάστην ως αι εφημερίδα αναφέρουν, πλην κύριος οίδεν εάν λέγεται η αλήθεια και εάν δεν είναι και περισσότερα. Η κάθαρσις ετέθη αίφνης, δηλαδή χωρίς ο κόσμος να έχη γνώσιν της υφισταμένης προ πολλού, ως ήδη γίνεται γνωστόν, επιδημίας». ²²

Με την ίδια αμφίδυμη διάθεση για την «επίπλαστη ευρωπαϊκή όψη» του Πέρα ο αθηναίος ταξιδητής Γ. Φραγκούδης υπογράμμιζε πως χάρη στις πυρκαγιές η συνοικία αυτή οικοδομήθηκε λίθινη και ευρυχωρότερη με δύο πλατείς δρόμους, ενώ οι άλλοι παρέμεναν ελεεινοί και στενοί. «Ο χώρος όμως είναι αρκετά περιορισμένος και ακριβός, διά τούτο τα κτίρια είναι υψηλά με τέσσερα και πέντε πατώματα, στενά και ακανόνιστα, της αθλιετέρας δε γενικής εσωτερικής αρχιτεκτονικής». ²³ Η επανεύρεση, εν μέρει, του γαλλικού βίου στα καφενεία, τα ζυθοπωλεία, τα θέατρα, τα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία και τα μεγάλα εμπορικά καταστήματα, που «άφηναν πολύ οπίσω των τας Αθήνας», δεν συγκάλυπτε την ανησυχία του για το εμπορικό μέλλον του ελληνισμού: «Αν και εις το Πέραν κυριαρχεί το ελληνικόν στοιχείον, εν τούτοις δεν πιστεύω να έχη την απόλυτον πλειοψηφίαν, η δε εισβολή των Γερμανών, τους οποίους απαλλάτις εις κάθε βήμα, επέφερε γενικήν αναστάτωση, απειλεί δε πολύ τον εδών ελληνισμόν η εγκατάστασις και ο συναγωνισμός τώσων Εβραιο-Γερμανών». ²⁴

Ειδικά μετά το 1897 και τις διώξεις των Αρμενίων, το πολιτικό κλίμα έχει αρχίσει να θαραίνει επικίνδυνα για τις μη μουσουλμανικές μειονότητες και οι έλληνες εμπορευόμενοι συναντούσαν αυξημένα εμπόδια στις συναλλαγές τους. Οι Νεότουρκοι με τη σειρά τους επιθυμούσαν διακαώς να σπάσουν το μονοπώλιο που ασκούσαν στο εμπόριο Έλληνες και Αρμένιοι και να υποστηρίξουν μια δειλά εμφανιζόμενη τουρκική αστική τάξη. Η απρόσκοπτη διεξαγωγή του

21. Αρχείο Σιφναίου, Αλληλογραφία Αικατερίνης Π. Σιφναίου, επιστολή από την Κωνσταντινούπολη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 2.2.1895.

22. Στο ίδιο.

23. Γ. Σ. Φραγκούδης, *Η Κωνσταντινούπολις*, χ.χ., σ. 36. Περιγραφή ταξιδιού που πραγματοποιήσε τον Απρίλιο του 1899.

24. Στο ίδιο, σ. 38.

εμπορίου ανήκε στο νοσταλγικό παρελθόν: τομποϊκοτάξ σε ελληνικά προϊόντα αλλά και στους έλληνες καταστηματάρχες και εμπόρους ήταν στην ημερήσια διάταξη. Η διαφύλαξη των επιχειρηματικών συμφερόντων των Σιφναίων, παρά την κάλυψη που προσέφερε η ρωσική υπηκοότητα, δεν ήταν πλέον δυνατή, καθώς επανειλημμένα κατάσχονταν φορτία, έκλειναν τα Στενά και η επιχείρηση απειλούνταν με πρόσθετους φόρους και πρόστιμα.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ο Απόστολος Σιφναίος εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και άφησε το υποκατάστημα στα χέρια του αρχιλογοστή του Γ. Πάσχου. Λιγιστές εξάλλου ήταν και οι εμπορικές πράξεις που μπορούσε να εκτελέσει την περίοδο αυτή μια ρωσικών συμφερόντων επιχείρηση με έλληνες ιδιοκτήτες στην Κωνσταντινούπολη. Με αφετηρία την απελεύθερη Μυτιλήνη και με όχημα το ανερχόμενο κόμμα των Φιλελευθέρων, ο Απόστολος Σιφναίος ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία στο πλευρό του Ελευθερίου Βενιζέλου φτάνοντας στην αθηναϊκή Βουλή. Από τον Νοέμβριο του 1918 ως τον Δεκέμβριο του 1922, το υποκατάστημα διηύθυνε ο εντολοδόχος του, σε συνεννόηση και συνεργασία με τους Αδελφούς Σιφναίου του Πειραιά. Και ενώ η Κωνσταντινούπολη ζούσε κατά τη διάρκεια των πέντε χρόνων της συμμαχικής κατοχής μια από τις πιο δύσκολες στιγμές στην ιστορία της, 30.000-40.000 εύπορες οικογένειες της ελληνικής ομογένειας, που είχαν εκτεθεί αναπτύσσοντας στενές σχέσεις με τους συμμάχους, εγκατέλειψαν την πόλη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.²⁵

Ταϊγάνιο

Μόλις 85 χιλιόμετρα από το Ροστόβ, τη σημερινή πρωτεύουσα της Νότιας Ρωσίας και τη μεγαλύτερη πόλη τής άλλοτε διοικητικής περιφέρειας των στρατευμάτων του Δον, βρίσκεται το Ταϊγάνιο, στην άκρη μιας χερσονήσου που διακρίνεται καλά από μακριά – αυτό εξάλλου σημαίνει και το όνομά του: Ταγανρόγ, δηλαδή το κέρασ που φαίνεται από μακριά. Μια «πόλη-καράβι», κτισμένη πάνω στη χερσόνησο και όχι σε προφυλαγμένο όρμο, μια πόλη που χτυπιόταν από την ορμή των ανέμων της Αζοφικής και από τα κύματα της ιστορικής συγκυρίας. Περιτριγυρισμένο από αχανείς εκτάσεις μαύρης γης, αλλά και από χωράφια σπαρμένα με ηλιάνθους, το Ταϊγάνι δεσπόζει πάνω σ' ένα ύψωμα που κατεβαίνει απότομα προς τη θάλασσα. Μια θάλασσα ρηχή και προβληματική για τη ναυσιπλοΐα, ιδιαίτερα για τα μεγάλα εμπορικά πλοία που αναγκάζονταν να αράξουν στο αγκυροβόλιο, ως και 20 χιλιόμετρα μακριά από την πόλη. Μια

25. A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul, 1918-1974*, Αθήνα 1983.

υδάτινη έκταση, που με τη σειρά της έβρεχε μια εξαιρετικά εύφορη γη, ιδιαίτερα πρόσφορη για την καλλιέργεια σιτηρών. Χαρακτηριστικό της περιοχής στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα ήταν η παντελής έλλειψη οργάνωσης των μεταφορών, η ανυπαρξία σιδηροδρομικού δικτύου και λιμενικών έργων.

Τη στρατηγική και εμπορική σημασία των πόλεων της Αζοφικής είχαν επισημάνει ο Μέγας Πέτρος αλλά και η Αικατερίνη Β', οι οποίοι φρόντισαν να ενδυναμώσουν τα νέα τους σύνορα ενισχύοντας την ασφάλειά τους, αλλά και οργανώνοντας από το μηδέν τις εμπορικές τους σχέσεις με την Ευρώπη. Το Ταϊγάνιο ήταν το αρχαιότερο λιμάνι του ρωσικού νότου. Η ζωή του ξεκινά 100 περίπου χρόνια πριν από την ίδρυση της Οδησσού, οι επανειλημμένες, όμως, ανακαταλήψεις του οχυρού από τους Οθωμανούς δεν επέτρεψαν την ευόδωση των οραμάτων του Μεγάλου Πέτρου.

Στην ίδια λογική κινήθηκε και η αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β', η οποία εξέδωσε διατάγματα για τη διευκόλυνση της εγκατάστασης των Ελλήνων που είχαν υπηρετήσει στα πληρώματα των Ορλόφ στο Αιγαίο. Σε αυτούς τους αδιαφιλονίκητους εχθρούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις Ταϊγάνιο, Κερτς και Γενί-Καλέ, η αυτοκράτειρα παραχώρησε εκτάσεις γης, έκτισε τα σπίτια τους με έξοδα του κρατικού ταμείου και χορήγησε εμπορικά προνόμια. Ανάμεσα στους ευνοϊκούς όρους για τη διαβίωση των νέων αποίκων ήταν η απαλλαγή των αρρένων από τη στρατιωτική θητεία και η ίδρυση του ελληνικού Μαγιστράτου (1784-1836), το οποίο προσέφερε αυτόνομη δικαστική εξουσία με βάση τους βυζαντινούς νόμους, τα ήθη και τα έθιμα των νεοφερμένων.

Ο εποικισμός των Ελλήνων πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Άρχισε μεταξύ του 1776 και του 1780 με 40 οικογένειες, ενώ με βάση τον κατάλογο του ελληνικού Μαγιστράτου στα 1804 είχαν μετοικήσει 339 Έλληνες, που είχαν εγκατασταθεί αρχικά στη χερσόνησο της Κριμαίας.²⁶ Ο πρώτος πυρήνας ήταν στρατιωτικοί με τις οικογένειές τους, στους οποίους διανεμήθηκαν 15.000 ντεσιατίνες γης (περίπου 150.000 στρέμματα).²⁷ Η Αικατερίνη στηρίχτηκε στο εμπειροπόλεμο και το ασυμφιλίωτο των εποίκων με τους Τούρκους. Οι έποικοι ήταν οργανωμένοι σε στρατιωτικό σώμα υπό ρωσική διοίκηση και αποτελούσαν μόνιμη συνοριακή φρουρά.²⁸ Σύντομα, όμως, ο στρατιωτικός χαρακτήρας ατόνισε και οι έποικοι

26. GARO, fond 579, opis 3, delo 2. Βλ. και Α. Α. Zimbal, «Іреки Таганрога [Έλληνες του Ταγανρόγ]», *Энциклопедия Таганрога* [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], Ταγανρόγ 1998, σ. 81-85.

27. GARO, fond 579, opis 1, delo 3.

28. Για τις πρώτες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στην Κριμαία, βλ. Ολυμπία Σελέκου, «Ελληνικές παροικίες και κοινότητες στην Κριμαία (18ος-19ος αι.). Τυπολογία και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 104-105 (2001), σ. 249-267.

στράφηκαν, με την άρση ή την εκπνοή των προνομίων, σε παραγωγικές δραστηριότητες μη αγροτικού τύπου, κυρίως στο εμπόριο και τη ναυτιλία.

Το 1775 ιδρύθηκε το τελωνείο, ενώ το 1787 καταργήθηκε το στρατιωτικό φρούριο και η πόλη άρχισε να αναπτύσσεται ακτινωτά γύρω από αυτό. Στις αρχές του 1800 αριθμούσε 5.914 κατοίκους. Το 1802 ιδρύθηκε η τοπική δημοτική διοίκηση (Δούμα) και τέσσερα χρόνια αργότερα φυτεύτηκε ο βοτανικός κήπος και εγκαινιάστηκε το πρώτο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το εμπορικό γυμνάσιο της πόλης. Τον έντονο εμπορικό χαρακτήρα της πόλης υπογράμμισε και η ίδρυση της εμπορικής λέσχης (1812) και της κεντρικής οδού των Ελλήνων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν έμποροι. Η οικοδόμηση του κέντρου με πέτρινα διοικητικά κτίρια στις οδούς Πετρόφσκαγια, Καθολική, Ελληνική και Φρούνζε, στο ύψος του ρωσικού περιφερειακού κλασικισμού, δημιουργούσε μια εικόνα ευμάρειας, που ερχόταν σε αντίθεση με τα στενάχωρα και ακατάλληλα για κατοικία καταλύματα των εκτός κέντρου περιοχών.²⁹

Το 1823 κτίστηκε με δωρεά του Γεράσιμου Τυπάλδου η περιώνυμη Σκάλα, που ένωνε την πόλη με την παραθαλάσσια έκταση, ενώ ο Ιωάννης Βαρβάκης,³⁰ ο οποίος είχε μετακομίσει για λόγους υγείας από το Ασραχάν στο Ταϊγάνι, έκτισε το 1818, διαθέτοντας 600.000 ρούβλια, ελληνικό μοναστήρι στο κέντρο της πόλης και το αφιέρωσε στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Με χρήματα του ίδιου κτίστηκε και το νοσοκομείο των πτωχών, τμήμα του δημοτικού γηροκομείου με θέσεις για άπορους ναύτες και ο ναός των Αγίων Πάντων στο νεκροταφείο της πόλης. Χάρη στη δική του συνεισφορά οικοδομήθηκε μετά το θάνατό του και η ναυτική στρατιωτική σχολή.³¹

29. Για την ιστορία της πόλης του Ταϊγανίου, βλ. L. A. Bodyk κ.ά., *Таганрог, Ростоб* επί του Δον 1977· P. P. Filevsky, *История Горога Таганрога [Ιστορία της πόλης του Ταγανρόγ], Μόσχα 1898*· E. P. Konoopleba / A. A. Zimbal, «Таганрог в эпоху Александра I, 1788-1823 [Το Ταγανρόγ στα χρόνια του Αλέξανδρου του Α΄, 1788-1823]», *Энциклопедия Таганрога [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ]*, σ. 62-72.

30. Ο Ιωάννης Ανδρέα Βαρβάκης (1745-1825) έλαβε μέρος στον ρωσοτουρκικό πόλεμο και διακρίθηκε στη μάχη του Τσεομέ. Υπήρξε αξιωματικός του Ρωσικού Ναυτικού και εγκαταστάθηκε αρχικά στο Ασραχάν με μονοπωλιακά δικαιώματα αλιείας στην Κασπία Θάλασσα. Το 1812 μετακόμισε ως αναγνωρισμένος έμπορος στο Ταϊγάνιο και το 1813 απέσπασε άδεια για την ανοικοδόμηση ελληνικού μοναστηριού. Ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης έστειλε πλοία με σιτηρά, χρήματα για στρατιωτικό εξοπλισμό και εδελοντές στους επαναστατημένους. Παράλληλα με τα κληροδοτήματά του προς την πόλη διατηρούσε δάσκαλο ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο αρρένων. Κληροδότησε στην Ελλάδα 1.400.000 ρούβλια για εκπαιδευτικούς σκοπούς.

31. P. P. Filevsky, *История Горога Таганрога*, σ. 273 και GATO, Тл҃ам 3, 15482/2· N. Kirichek,

Τη δεκαετία του 1860 ζούσαν στην πόλη ήδη τρεις γενιές Ελλήνων. Όπως και σε όλες τις ρωσικές πόλεις η κατάργηση της δουλοπαροικίας αποτέλεσε αποφασιστική τομή για την οικονομία. Η έλευση της σιδηροδρομικής γραμμής, που ένωνε το Ταϊγάνιο με το Χάρκοβο, άλλαξε τον τρόπο οργάνωσης του σιτεμπορίου καταργώντας σε μεγάλο βαθμό τις άμαξες. Το 1871 ιδρύθηκε και η πρώτη πιστωτική τράπεζα, η Εμπορική Τράπεζα του Αζόφ-Δον. Παράλληλα, η οργάνωση του εσωτερικού εμπορίου, που διεξαγόταν ως τότε με εμποροπανηγύρεις –οι μεγάλες ήταν τον Μάιο και τον Αύγουστο–, καταργήθηκε και δημιουργήθηκαν μόνιμα εμπορικά καταστήματα, τα οποία εξυπηρετούσαν τις καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού. Το 1872 σε μια πόλη 30.000 κατοίκων υπήρχαν 1.087 έμποροι, από τους οποίους οι 481 ήταν Έλληνες, οι 334 Ρώσοι, οι 242 Εβραίοι και οι 30 Γερμανοί.³²

Τη δεκαετία του 1890 έφτασαν τα ξένα κεφάλαια για την ίδρυση βαριάς βιομηχανίας, με πρώτο το βελγικό μεταλλουργικό εργοστάσιο, που παρήγε σιδηροδρομικό υλικό, και το εργοστάσιο λεβήτων. Το Ταϊγάνιο εμφάνιζε από όλες τις πόλεις της Νότιας Ρωσίας τη μεγαλύτερη βιομηχανική συγκέντρωση και στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1913) απασχολούσε 8.500 εργάτες στη βαριά βιομηχανία και το λιμάνι, σε πληθυσμό 71.000 κατοίκων.

Ωστόσο, η πόλη παρουσίαζε σοβαρά μειονεκτήματα εξαιτίας της ρηχότητας του λιμανιού και της έλλειψης σοβαρών λιμενικών υποδομών, καθώς και της κακής υγειονομικής κατάστασης από την ανυπαρξία αποχετευτικού δικτύου και τη μη παροχή πόσιμου ύδατος εκτός των κεντρικών περιοχών. Το σχολικό σύστημα επίσης αναπτυσσόταν με αργό ρυθμό. Στην πόλη υπήρχαν 13 προξενεία και 22 ορθόδοξες εκκλησίες, μία καθολική, ένα μοναστήρι και μία εβραϊκή συναγωγή. Η ελληνική εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, στην οποία υπήρχαν τα ενοριακά έγγραφα που αφορούσαν τον ελληνικό πληθυσμό, εγκαινιάστηκε το 1781 και καταδείχτηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην πόλη λειτουργούσε ιταλικό μελόδραμα και μόνιμο θέατρο από το 1827, τα οποία ήταν από τα καλύτερα της Νότιας Ρωσίας. Στο θέατρο αυτό ανεβάστηκαν έργα του Άντον Τσέχοφ καθώς και παραστάσεις ελληνικών διάσων στα αρχαία ελληνικά.

Απόγονοι Ελλήνων του Ταϊγανίου που διακρίθηκαν στη διαχείριση των κοιτών ήταν οι Αχιλλέας Ν. Αλφιεράκης (1880) και Πάβελ Φ. Ιορδάνοφ (1897).

«Щедрое сердце Варваци [Η γενναιοδωρη καρδιά του Βαρβάκη]», *ΒΕΧΙ ΤΑΓΑΝΡΟΓΑ [Ορόσημα του Ταγανρόγ]* 5-6 (Ταγανρόγ 2000), σ. 13-15.

32. Α. Α. Zimbal, «ΤΑΓΑΝΡΟΓ ΤΟΡΓΟΒΙЙ ПОРТ [Το εμπορικό λιμάνι του Ταγανρόγ]», δακτυλόγραφη μελέτη, Ταγανρόγ 2005.

δήμαρχοι της πόλης.³³ Η διοίκησή τους ξεχώρισε για τα έργα εκπολιτισμού και καλλωπισμού της πόλης, τη σύγκλιση των απόψεων και τον κατευνασμό των εθνοορθοσκευτικών αντιθέσεων. Ο Αλφιεράκης ίδρυσε την πρώτη συμφωνική ορχήστρα του Ταϊγανίου (1886-1889)³⁴ και ο Ιορδάνοφ, αστίατρος της πόλης, εργάστηκε για την ανοικοδόμηση του λιμανιού και την εξέλιξή της σε μεγάλο βιομηχανικό κέντρο. Δήμαρχος Ταϊγανίου διετέλεσε και ο Κωνσταντίνος Φώτης (1890-1898).

Οι Έλληνες είχαν ισχυρή παρουσία στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης με έντονη συμμετοχή στο εμπόριο και τις θαλάσσιες μεταφορές. Ελάχιστοι ασχολούνταν με τον βιομηχανικό τομέα, που τότε μόλις είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και στον οποίο πρωτοστατούσαν οι ευρωπαίοι επενδυτές κατέχοντας την τεχνογνωσία της παραγωγικής διαδικασίας και των νέων τεχνολογιών.³⁵ Ικανός αριθμός διατηρούσε επαγγελματικά καταστήματα. Από τα πιο γνωστά ήταν το εστιατόριο-καφέ και το ξενοδοχείο «Κοραϊές» του Δήμου Κωστάλα, ο κινηματογράφος «Εδέμ» του Γεώργιου Βρακόπουλου, το σανατόριο-υδροθεραπευτική κλινική του ιατρού Νικόλαου Διβάρη, το νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού του Επαμεινώνδα Αλαφούζοφ.³⁶ Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή του 1897, 1.006 άτομα είχαν τα ελληνικά ως μητρική γλώσσα σε μια πόλη 51.437 κατοίκων.³⁷ Με όλα τα είδη του εμπορίου και με τα

33. ВЛ. ЗНИЦКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], σ. 279.

34. Ο Αχιλλέας Ν. Αλφιεράκης ήταν εγγόνος του πρώτου οικιστή Δημήτριου Αλφιεράκη, που καταγόταν από τη Μάνη. Υπήρξε από τους πρώτους Έλληνες παρόικους της τάξης των στρατιωτικών, με συμμετοχή στα Ορλοφικά, που εγκαταστάθηκαν στο Ταϊγάνιο και απέκτησαν μεγάλη κτηματική περιουσία. Ο γιος του, Νικόλαος Αλφιεράκης (1815-1863) ήταν έμπορος. Η οικογένεια είχε έναν μεγάλο αλευρόμυλο που κήקה και ξανακτίστηκε το 1881, εξοπλισμένος με ατμομηχανές και σε νέα θέση κοντά στο λιμάνι για να διευκολύνονται οι εξαγωγές και η τροφοδοσία με τα σιτηρά που έφερνε ο σιδηρόδρομος. Ο εγγόνος του, Αχιλλέας Ν. Αλφιεράκης (1846-1919), εξελέγη δήμαρχος της πόλης. Με τη δική του καθοδήγηση πραγματοποιήθηκαν έργα εξωραϊσμού του Ταϊγανίου και διεύρυνσης της υποδομής του λιμανιού. Επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της συμφωνικής μουσικής. Η οικογενειακή έπαυλη Αλφιεράκη, στην οδό Φρούντζε, στεγάζει το Εθνολογικό και Λαογραφικό Μουσείο της πόλης. ВЛ. ЗНИЦКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], σ. 165-166 και FCOL, AS, Russia, «Report by Mr. Consul Wooldridge on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1881».

35. Ο Ι. Α. Σκαραμαγκάς φέρεται ως ιδιοκτήτης μεγάλου θυροσδεφείου μαζί με τους αδελφούς Κορέση στα τέλη του 19ου αιώνα.

36. ЗНИЦКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], σ. 219, 248, 309.

37. Первая Всеобщая Перепись Населения Россіи, 1897г [Πρώτη Γενική Απογραφή του πληθυσμού της Ρωσικής Αυτοκρατορίας], Μόσχα 1905.

καταστήματα στην πόλη ασχολούνταν το 39,1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, το 17,6% απασχολούνταν στον τομέα των μεταφορών και το 20,6% στη βιομηχανία και στην παροχή υπηρεσιών στα αστικά σπίτια.

Στην παροικία υπήρχε έντονη τάση αφομοίωσης στο ρωσικό περιβάλλον, η οποία οφειλόταν εν μέρει στην ελλιπή φροντίδα για την ανάπτυξη ελληνόγλωσσων εκπαιδευτικών δεσμών. Χωρίς οργανωμένη κοινότητα, η ελληνική παροικία λειτουργούσε μέσα από τους τοπικούς συλλόγους και τις λέσχες δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές και φιλανθρωπικές ενασχολήσεις με αποδέκτη την πόλη.

Η οικογένεια Σιφναίου, περιστοιχιζόμενη από το συγγενικό και συντοπίτικο δίκτυο, ακολουθούσε ένα κλειστό μοντέλο ζωής μακριά από τη ρωσική κοινωνικότητα.³⁸ Η παραμονή της στο Ταϊγάνιο υπαγορευόταν από τις ανάγκες τής εργασίας και η επιχείρηση λειτουργούσε ως πόλος γύρω από τον οποίο οργανωνόταν η οικογενειακή ζωή και συνυφαίνονταν οι κοινωνικές σχέσεις. Έγραφε χαρακτηριστικά η Μαργιέττα Σακελλαρίδη, μετέπειτα σύζυγος του Βάσα Σιφναίου, στη Σαπφώ Σιφναίου:

Ημείς κάθε βράδυ ήμεδα κάπου και συχνά έχομε σοιγέες με ξένον κόσμον ή πηγαίνομε εις το θέατρον, ώστε χρειάζονται φουστάνια. Ευτυχώς εφέτος περνούομε ευθυμότατα και τώρα την αποκριάν έχομε πολλές διασκεδάσεις εν νυε. Η καλύτερα δε είναι την σοιγέε όπου πρόκειται να κάμη ο Κύριος Κομνηνάκης και επειδή πάντοτε είναι πολύ εύθυμα ελπίζω να διασκεδάσωμε πολύ. Την παραμονήν του νέου έτους η συντροφιά μας την επέρασεν εις της θείας, η ευθυμία ήτο κάτι το έκτακτον, δυστυχώς όμως εγώ δεν επωφελήθην διότι εκείνο το βράδυ ήμεδα εις του Κορέσση, όπου ενύσταξα αρκετά διότι ήτο λίγος κόσμος και χορός δεν έγινε, εκτός δε τούτου να γνωρίζω ότι όλοι είναι εις της θείας και διασκεδάζουν με έπιασεν απελπισία που θα την ενθυμούμαι. Πραγματικώς η συντροφιά μας εδώ είναι ανεκτίμητος, τόσους καλούς συγγενείς έχω οι οποίοι αληθινώς με αγαπώσι ώστε εάν ποτέ φύγω από εδώ δεν ηξεύρω πόσον θα με κοστίση και θα δυσκολευθώ πολύ να το αποφασίσω.³⁹

38. Βλ. εδώ το κεφάλαιο 8, «Εκδοχές της αστικής της καθημερινότητας».

39. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σακελλαρίδη από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 17.1.1900.

Αθήνα

Η πρώτη επαφή της οικογένειας με την Αθήνα ήταν το 1896, όταν στην πόλη συνέρρευσαν οι διασώτες της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων και ανάμεσά τους ο Ζάννος Σιφναίος από τη Μυτιλήνη με τον γιο του Βάσα από το Ταϊγάνιο. Η λαμπρή αυτή διοργάνωση, ενισχυμένη από τη νίκη του Σπύρου Λούη, εξέδραψε αισθήματα μεγαλοφροσύνης και εξύψωσε το γόητρο της χώρας αλλά και της πρωτεύουσας στα μάτια των ομογενών. Οι δύο επισκέπτες, έμπλεοι αισιοδοξίας για την πνευματική και πολιτισμική επιρροή που μπορούσε να ασκήσει η Ελλάδα στον ευρύτερο χώρο, επέστρεψαν γεμάτοι ενθουσιασμό, όμως η ζωηρότητα του θριάμβου αποχρωματίστηκε από την πολεμική πραγματικότητα και την επελδούσα ήττα του 1897.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ειδήσεις από τη ζωή των Αθηνών έφταναν διά μέσου της αλληλογραφίας που διατηρούσε η κόρη του Ζάννου, Μαρίκα, με τους γονείς και τα αδέρφια της. Η ίδια είχε μετακομίσει, ως σύζυγος του εμπόρου και σαπωνοβιομήχανου Θρασύβουλου Αλεπουδέλη, στην Αθήνα, όπου και την επισκέπτονταν τόσο οι γονείς όσο και οι αδελφοί της, όταν επέστρεφαν από ταξίδια στην Ευρώπη. Η Αθήνα ήταν η πόλη που περικλειόταν σε τρεις κεντρικούς δρόμους –Σταδίου, Αθηνάς και Πανεπιστημίου–, οι οποίοι είχαν ασφαλτοστρωθεί από τη London Asphalt Co και ηλεκτροδοτηθεί. Ήταν η «χαριτωμένη πόλις» στην οποία έστελναν οι Σιφναίοι τις επιστολές τους, η πόλη του ατμοκίνητου σιδηρόδρομου που έπαιρνε ο άνδρας της για να κατεβεί στη δουλειά του στον Πειραιά, η πόλη του τραμ, των τηλεφωνικών συσκευών Έρικσον, η Αθήνα των καφενείων και των εστιατορίων, του μελοδράματος στο δημοτικό θέατρο, του βασιλικού κήπου και της αναψυχής στο Φάληρο, ήταν η πόλη της οποίας τα εκπαιδευτήρια και τα δημόσια κτίρια χτίζονταν με δωρεές των ομογενών. Από την επίσκεψή της στην Αθήνα το 1901 η Μαργιέττα Σιφναίου μετέδιδε στην κουνιάδα της Σαπφώ στη Μυτιλήνη μια όψη της αστικής διασκέδασης και των απαιτήσεων των αστών από την καινούρια πόλη:

Εις τον Πειραιά εβγήκαμεν το Σάββατον. Αμέσως υπήγαμεν εις της Μαρίκας [Αλεπουδέλη]. Το σπίτι της με ήρσεν πολύ αν και έχει τα κουσουράκια του. Ο Βάσας και εγώ υπήγαμεν εις το Φάληρον, η Μαρίκα έμεινεν διότι τα φορέματά της δεν τα είχαν φέρει ακόμη από το τελωνείον και εκτός τούτου ηδέλησεν να τακτοποιήσῃ το σπίτι. Ήτο Σάββατον και εις το Φάληρον το λούσο του κόσμου και τα λοιπά είναι αδύνατον να σε περιγράψω. Τόσον όμορφα είνε. Αφού εμείναμεν μέχρι τις 11 ανεβήκαμεν με τον σιδηρόδρομον εις τας Αθήνας και επήγαμεν εις την πλατείαν του Συντάγματος, όπου ήτο κόσμος και μουσική εις το Ζάππειον. Την επαύριον υπήγαμεν με την Μαρίκαν εις τας Αθήνας με την άμαξαν εις τα κυριώτερα μέρη.

Ενθουσιάστηκα και εξήλεуса την Μαρίκαν όπου έχη την τύχην να ζη εις τόσον εύμορφον μέρος. Το νέον οίκημά της το είδαμεν μόνον απ' έξω. Φαίνεται πολύ εύμορφον διότι έχη ωραίον κήπον και μπαλκόνι. Της Μαρίκας νομίζω ότι θα της αρέσει αν και ευρίσκει ότι ο δρόμος δεν είναι αρκετά κεντρικός.⁴⁰

Εικόνες των Αθηνών μεταφέρονταν στην οικογένεια κατά την παραμονή (1912-1913) της μητέρας των τεσσάρων αδελφών, Ασπασίας, στην Αθήνα, στο σπίτι της κόρης της, Μαρίκας, αλλά και από τον Απόστολο Σιφναίο, που εκλέχτηκε βουλευτής των Φιλελευθέρων στις 31.5.1915. Στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους εγκαταστάθηκαν από το 1919 και οι υπόλοιποι αδελφοί, μετά την ταραγμένη έξοδο από τη Ρωσία, υπό το θετικό γι' αυτούς πολιτικό κλίμα της κυβέρνησης Βενιζέλου, έως την ήττα της στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Οι εκ Ρωσίας Έλληνες, κυρίως αστοί, που έφταναν στην Αθήνα κατά διαστήματα την περίοδο 1919-1921, έως ότου παγιωθεί η εξουσία των Μπολσεβίκων στο νότο, γρήγορα ξεχάστηκαν από τα κύματα των προσφύγων που κατέκλυσαν την πρωτεύουσα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Εξάλλου, αυτοί δεν εγκαταστάθηκαν σε ακάλυπτους χώρους των Αθηνών, με κοινά μαγειρεία, αποχωρητήρια και θρύσες, όπως έγινε με τους 125.000 μικρασιάτες πρόσφυγες, αλλά στις ρυμοτομημένες οδούς του κέντρου της πόλης, κοντά στη Βουλή, τα κεντρικά υπουργεία και τα καταστήματα ειδών πολυτελείας.

Παρά την απώλεια της περιουσίας τους στη Ρωσία, οι αδελφοί Σιφναίου, χάρη στα κέρδη από την επίταξη του ατμόπλοιου, έμειναν σε μεγάλα διαμερίσματα πολυκατοικιών για εύπορους ενοικιαστές στις οδούς Πανεπιστημίου και Ακαδημίας. Και ενώ η εντατική αστικοποίηση απαιτούσε άμεσες λύσεις για το πρόβλημα της στέγασης, της διατροφής και της επαγγελματικής απασχόλησης των προσφύγων, οι καλά αποκατεστημένοι έμποροι, παρότι συνέδραμαν οικονομικά στα προσφυγικά ταμεία, είχαν τη δυνατότητα, απαλλαγμένοι από τον αγώνα για επιβίωση, να οργανώσουν με νηφαλιότητα την εργασία τους, να δαυμάσουν τα καινούρια κτίρια από μεττόν αρμέ, να επισκεφθούν τον κινηματογράφο «Αττικόν» και να παρακολούθησουν την αναστήλωση του Παρθενώνα, υπό το πνεύμα της «anastélose» και όχι της «restauration».⁴¹

Η αστυφιλία οδηγούσε με ταχύτητα στην εμπορική εκμετάλλευση της κατοικίας και οι αστικές πολυκατοικίες, στις οποίες επενδύθηκαν αρκετά ομογενειακά κεφάλαια, άρχισαν να κατακλύζουν το κέντρο.⁴² Στις δεκαετίες του 1920 και

40. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από την Αθήνα προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 2.9.1901.

41. Κ. Μπίρη, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 309.

42. Β. Κολώνας, *Το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού*, Αθήνα 2006, σ. 25.

του 1930, στον άμεσο χώρο που περιέβαλλε τις κατοικίες των τεσσάρων αδελφών Σιφναίου, κατασκευάστηκαν σημαντικά κτίρια κατά μήκος των εμπορικών αξόνων Σταδίου και Πανεπιστημίου με πρώτο και σημαντικότερο το Μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού στο οικόπεδο των πρώην βασιλικών στάβλων. Προορισμένο για ξενοδοχείο, γραφεία, εμπορικά καταστήματα και πολυτελείς χώρους, το συγκρότημα αυτό συνδέθηκε με χώρους-σύμβολα της αθηναϊκής διασκέδασης, το κινηματοθέατρο «Παλλάς», το χορευτικό κέντρο «Μαξίμ», το καφέ «Μπραζίλιαν» και το εστιατόριο-ζαχαροπλαστείο «Ζώναρς».⁴³ Οι αρχιτέκτονες Β. Κασσάνδρας και Λ. Μπόνης, απόφοιτοι της γαλλικής *École des Beaux Arts*, έκτισαν στην Πανεπιστημίου το μέγαρο θεαμάτων «Ρεξ» (1935-37), στο οποίο λειτουργούσε το περίφημο «Σινεάκ», τόπος κυριακάτικης πρωινής διασκέδασης των παιδιών της τρίτης γενιάς.

Τη δεκαετία του 1930 οι οικογένειες μεταφέρθηκαν σταδιακά από το κέντρο προς το Κολωνάκι (Βασ. Σοφίας) και τα νέα κτίρια της πλατείας Αμερικής (Χείδεν), όπου και τους βρήκε η έναρξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

---

43. Στο ίδιο.

Η εμπορική επιχείρηση στη Ρωσία

A. ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ

Το ξεκίνημα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του Θεόδωρου Σιφναίου, η χρονική αφετηρία του και οι πρώτες ενέργειες είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, αφού οι πληροφορίες που μας παρέχει το αρχειακό υλικό είναι ελάχιστες. Αναγκάζομαι, κατά συνέπεια, προσδιορίζοντας το χρονικό πλαίσιο της μετανάστευσης, να στηριχτώ σε υποθέσεις και να επιχειρήσω να χαράξω ένα πιθανό δρομολόγιο. Αρχική μου υπόθεση είναι ότι το πρώτο ταξίδι των Αδελφών Σιφναίου στη Ρωσία είχε ως ορμητήριο την Κωνσταντινούπολη και βασίστηκε σε προηγούμενη εμπειρία και γνώση των εμπορικών πραγμάτων, η οποία είχε συσσωρευτεί τόσο στην οικογένεια όσο και στα εμπορικά γραφεία της Πόλης.

Ο εμπορικός οίκος των Αδελφών Σιφναίου εμφανίζεται στο Ταϊγάνιο της Ρωσίας στα 1850. Ιδρυτής του είναι ο Θεόδωρος Σιφναίος, πρεσβύτερος αδελφός του Ζάννου Σιφναίου, τον οποίο μετακάλεσε από τη Μυτιλήνη το 1851. Μια τρίτη βέβαιη πληροφορία είναι ότι ο Θεόδωρος έφτασε στο μυχό της Αζοφικής, αφού προηγουμένως μαθήτευσε σε συγγενικό εμπορικό οίκο της Κωνσταντινούπολης. Μια ακόμη είδηση, που προέρχεται από προφορική οικογενειακή μαρτυρία, είναι ότι ο πρωτότοκος αδελφός του, Βασίλειος, πνίγηκε στη Μαύρη Θάλασσα μεταφέροντας σιτηρά ή επιβλέποντας κάποιο φορτίο σιτηρών στο δρόμο της επιστροφής.

Οι πληροφορίες αυτές συμπίπτουν με τις τάσεις της εμπορικής μετανάστευσης στο Ανατολικό Αιγαίο, με τις έκτακτες συνθήκες που την υπέδαλλαν στη Λέσβο αλλά και με τα περιθώρια υποδοχής μεταναστών στην Αζοφική. Η λεσβιακή ιστοριογραφία υπογραμμίζει τη μεγάλη οικονομική μετανάστευση από το νησί προς τα κέντρα της διασποράς μετά τον καταστρεπτικό χειμώνα του 1850-1851, ο οποίος στην κυριολεξία «έκαψε» τις ελιές και στέρησε τις οικογένειες από τα εισοδήματά τους.¹ Στη «Μεγάλη Καμάδα» οφείλεται το ση-

1. Σ. Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία και Τοπογραφία της Λέσβου*, Κάιρο 1909, σ. 79.

μαντικότερο μεταναστευτικό ρεύμα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, του οποίου οι συνέπειες υπήρξαν από μια άποψη ευεργετικές για το νησί. Η ακμή της Λέσβου και η αστική ανάπτυξη της Μυτιλήνης στα τέλη της Τουρκοκρατίας οφείλονται σε επενδύσεις των εμπόρων της διασποράς, οι οποίοι στην πλειονότητά τους πλούτισαν στις χώρες όπου μετανάστευσαν και επιστρέφοντας έκτισαν πολυτελείς επαύλεις, αγόρασαν γη και άνοιξαν καταστήματα και εργοστάσια. Φαίνεται, όμως, ότι και στον τόπο προορισμού, στο Ταϊγάνιο, το μεταναστευτικό φαινόμενο πήρε διαστάσεις, και ένα δεύτερο κύμα οικονομικών μεταναστών έφτασε εδώ μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854-1856).²

Το οικογενειακό αρχείο ξεκινά με τρεις «ξεχασμένες» επιστολές, των οποίων το πρωτότυπο δεν σώθηκε, αλλά που έχουν αντιγραφεί από τον Παναγιώτη Σιφναίο, εκπρόσωπο της τρίτης γενιάς, γιο του Βασίλειου Σιφναίου, με προφανή σκοπό τη διάσωση της οικογενειακής ιστορίας. Η πρώτη είναι αχρονολόγητη, η δεύτερη έχει ημερομηνία 15.1.1852 και η τρίτη 16.5.1852.³ Επιστολογράφος είναι ο Παναγιώτης Σιφναίος, της πρώτης γενιάς, ο οποίος σπούδαζε από το 1846 ιατρική στο Μονπελιέ της Γαλλίας.⁴ Οι επιστολές απευθύνονταν στον αδελφό του, Θεόδωρο, που, όπως είπαμε, είχε εγκατασταθεί στο Ταϊγάνιο, είχε ανοίξει εμπορικό κατάστημα και είχε μετακαλέσει τον μικρότερο αδελφό τους, Ζάννο. Η πρώτη επιστολή υπενθυμίζει τη δύσκολη οικονομική κατάσταση από την οποία ξεκίνησε η οικογένεια με αποτέλεσμα όλα τα αδέρφια να έχουν πάρει

2. Εδώ αξίζει να υπογραμμίσουμε τα κίνητρα που πρόσφεραν οι κυβερνήτες της Νέας Ρωσίας στους εμπόρους για να εποικίσουν μικρά λιμάνια με εξαγωγικές προοπτικές στην Αζοφική. Η γαλλική προξενική αλληλογραφία είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Για το Μπερδιάνσκ, το πρώτο εμπορικό λιμάνι που συναντά κανείς καθώς μπαίνει στην Αζοφική, ο κυβερνήτης της Νέας Ρωσίας, πρίγκιπας Βοροντσόφ, επιδιώκοντας την ίδρυση εμπορικής παροικίας στους παραθαλάσσιους οικισμούς που βρίσκονταν κοντά στις πλούσιες αγροτικές γερμανικές κοινότητες, παραχώρησε σημαντικά προνόμια, όπως μείωση της εισφοράς για εγγραφή στις εμπορικές τάξεις, παραχώρηση γαιών σε συμφέρουσες τιμές για ανοικοδόμηση καθώς και δεκαετή άτοκα δάνεια. ΑΜΑΕ, CCC, Odessa, 1858-1862, τόμ. 8, 20.8.1859, σ. 188.

3. Την αχρονολόγητη επιστολή τοποθετώ μετά τον Αύγουστο του 1850, μιας και σ' αυτή γίνεται μνεία στην πυρκαγιά στην πόλη της Μυτιλήνης: «Δεν αγνοείτε βεβαίως ότι κατά τας αρχάς του παρελθόντος Αυγούστου η πόλις μας έγινε παρανάλωμα του πυρός, το οποίον μας έρριψε εις την μεγαλύτεραν και λυπηροτέραν κατάθληψιν όλους τους ενταύθα Μυτιληναίους». Αρχείο Σιφναίου, αντίγραφο επιστολής του Παναγιώτη Σιφναίου από το Μονπελιέ προς τον αδελφό του, Θεόδωρο, στο Ταϊγάνιο, χ.χ.

4. Ο Παναγιώτης Σιφναίος γεννήθηκε το 1824 στη Μυτιλήνη. Σπούδασε ιατρική στο Μονπελιέ και το Παρίσι και εκπόνησε διατριβή για τον ελώδη πυρετό. Ήταν ο πρώτος ευρωπαίος γιατρός που εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη.

το δρόμο της ξενιτιάς: ο Θεόδωρος και ο Ζάννος στο Ταϊγάνιο, ο Ιωάννης στη Σύρο, ο Παναγιώτης στη Γαλλία και ο Βασίλειος, ο πρεσβύτερος αδελφός, στην Κωνσταντινούπολη ή την Αθήνα.

Η κατάσταση των αδελφών Σιφναίου στα 1851 ήταν ασύγκριτα καλύτερη απ' ό,τι στη νεανική τους ηλικία. «Ω, αν ήξευρες αδελφέ! Ποία ευχάριστα αισθήματα γεννώνται εξ άλλου μέρους εις την ψυχήν μου, οσάκις λαμβάνω επιστολήν σου. Αύται με δίδουν αφορμήν να παραβάλλω την νεανικήν μας (ενδυμήσου ολίγον) κατάστασιν με την παρούσαν. Ήλπιζες ποτέ τόσην μεταβολήν; Ενδυμήσου ότι δεν είχαμεν εις τον ήλιον μοίραν».⁵ Ο Θεόδωρος ήταν νέος επαγγελματίας στη Ρωσία. Στα 1850 δεν έχει ακόμη κατοχυρώσει «την, ούτως ειπεύ, χωρίς ρίζας εμπορικήν θέσιν του».⁶ Έχει τον Ζάννο ως μαθητευόμενο, τον οποίο όφειλε να μην αμελεί –κατά τη συμβουλή του Παναγιώτη– «να διδάσκει εις ό,τι εγνώριζε και κατ' εξοχήν εις τον τρόπον και τας δυσκολίας του αυτού εμπορίου».⁷

Η γενιά αυτή των αυτοδημιούργητων επιχειρηματιών και επιστημόνων, που ξεκίνησαν από το ανατολίτικο και κλειστό περιβάλλον ενός νησιού του Ανατολικού Αιγαίου, το οποίο θρискόταν ακόμη «σε ύπνωση», για να βρουν καλύτερη τύχη, έφερεν ήδη, από τα πρώτα δείγματα γραφής, ένα νέο πνεύμα με προφανή νεωτερικά χαρακτηριστικά. Η πίστη στον επιστημονικό δετικισμό, η σημασία της κουλτούρας και της γενικής μόρφωσης για τη διαμόρφωση του σύγχρονου ανθρώπου, η διδαχή από το ευρωπαϊκό πρότυπο –της Γαλλίας για τον πολιτισμό και της Αγγλίας για τα τεχνολογικά της επιτεύγματα–, η συνειδητοποίηση της καθυστέρησης της Ελλάδας και η προσμονή μιας νέας πορείας, αντάξιας της ιστορίας και του αρχαιοελληνικού παρελθόντος της, είναι τα σαλπίσματα που δонούν την ψυχή του νεαρού φοιτητή της Ιατρικής. Το παρακάτω απόσπασμα συνδέει το πνεύμα των επιστολών αυτών:

Σας ειδοποιώ ότι εκίνησα πάντα λίθον διά να υπάγω να ιδω την Παγκόσμιον Έκθεσιν εις Αγγλίαν,⁸ συγχρόνως και τον τόπον τούτον, διέτριψα 12 ημέρας εις Λονδίον,

5. Αρχείο Σιφναίου, αντίγραφο επιστολής του Παναγιώτη Σιφναίου από το Μονπελιέ προς τον αδελφό του, Θεόδωρο, στο Ταϊγάνιο, χ.χ.

6. Στο ίδιο.

7. Στο ίδιο.

8. Η πρώτη Διεθνής Έκθεση φιλοξενήθηκε στο Crystal Palace του Λονδίνου το 1851 και επιβεβαίωσε ότι η Αγγλία ήταν το τεχνολογικό εργαστήρι του κόσμου. Οι εκθέσεις αυτές, που άρχισαν να διοργανώνονται από τα μέσα του 19ου αιώνα για να παρουσιάζονται στο κοινό τα επιτεύγματα της επιστήμης, οι νέες ανακαλύψεις και οι άθλοι της βιομηχανίας, αποτέλεσαν το έμβλημα της βιομηχανικής εποχής και εκτός από τη μεγάλη εμπορική σημασία τους πρόσφεραν τη δυνατό-

τέλος ωφελήθην πολύ από την δωδεκαήμερον εις τον τόπον τούτον διατριβήν μου. Εξώδευσα έως 200 fr. τα οποία ακόμη δεν ηδυνήθην να οικονομώσω επί των συνήθων εξόδων μου· αλλ' επροτίμησα να στενοχωρηθῶ ολίγους μήνας παρά ν' αφήσω να περάσῃ μια τόσοσιν κατάλληλη ευκαιρία διὰ να ἴδω την Αγγλίαν. Πρέπει να σε το εἶπω ἅπαξ διὰ παντός ὅτι δεν διέμεινα ἐξί ολόκληρα ἔτη εις την Ευρώπην διὰ να μη μάθω παρά ξηράν την ιατρικὴν, ἀν καὶ ἡ επιστήμη αὐτὴ εἶναι τόσοσιν εκτεταμένη, τόσοσιν δύσκολος, τόσοσιν ποικίλη, απαιτεῖ να ἔχῃ τις ἀδιακόπως την προσοχὴν προσηλωμένην εις αὐτὴν νύκτα καὶ ἡμέραν καθ' ὅλον του τον βίον, αλλ' ἐπροσπάθησα μ' ὅλον τούτο καὶ μ' ὄλην την ακρίβειαν την ὁποίαν ἤμην ἀναγκασμένος να βάλλω εις τα καθημερινὰ ἐξοδά μου.

Ἐπροσπάθησα λέγω να ωφεληθῶ ὅσων μου ἦτο δυνατόν ἀπὸ ὅλα. Νομίζω ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες χρεωστούν να κάμνωσι το αὐτό. Ἡ δυστυχὴς καὶ φιλιτῆ Εὐρώπη απαιτεῖ τούτο ἀπὸ ἡμᾶς. Να ἤξευρες, ἀδελφέ, πόσων εἴμεθα ὀπίσω ἐκεῖ καθ' ὅλα. Να ἐβλεπες εις την ἐν Λονδίῳ ἐκδρασίαν την ελεεινὴν του Ἐθνους μας κατάστασιν. Τι διαφορὰ ἐνώπιον των πολιτισμένων ἐθνῶν. Ὅποια λυπηρὰ αισθήματα, ὅταν συγκρίνει τις την σημερινὴν κατάστασιν του Ἐθνους μας με την των Προγόνων μας. Αἱ ἐφημερίδες ἐνταῦθα ὠμίλησαν περὶ τούτου. Μία ἐξ αὐτῶν ἔλεγεν, ἀν ὁ Περικλῆς ἐβλεπεν την σημερινὴν κατάστασιν της Πατρίδος του. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου θέλομεν ὠμιλήσει ὅταν φθάσω αὐτοῦ.⁹

Δυστυχῶς, δεν διαθέτομε ἄλλες ἐπιστολές των ἀδελφῶν ἀπὸ την περίοδον αὐτὴν γιὰ να κάνουμε συγκρίσεις. Ὑποθέτομε, ὅμως, ὅτι παρόμοιοι προβληματισμοί, ἀν καὶ δεν ἦταν ἀγνωστοὶ στην καθυστερημένη καὶ ἀπολυταρχικὴ Ρωσία του τέλους της βασιλείας του Νικολάου Α' (1825-1855), δεν ἀπασχολοῦσαν ἕναν μέσο ἔμπορον του ρωσικοῦ νότου. Βέβαια, οἱ ευρωπαϊκὲς ἰδέες κυκλοφοροῦσαν καὶ οἱ μορφωμένοι ὑπήκοοι της Αυτοκρατορίας ἐδείχναν ἰδιαίτηρη προτίμηση στον γερμανικὸν ρομαντισμὸν καὶ τὴν φιλοσοφίαν των Σίλερ, Σέλλινγκ καὶ Χέγκελ. Αὐτοί, ὠστόσο, εἶχαν ἀπήχησιν στους κύκλους των διανοουμένων, στα πανεπιστήμια, στους ποιητὲς καὶ στα σαλόνια της Μόσχας, ἐνῶ το ἐνδιαφέρον της κοινῆς γνώμης ἐπικεντρωνόταν στα μεγάλα ζητήματα των «μεταρρυθμίσεων» με πρῶτον τὴν χειραφέτηση των δουλοπαρόικων, που το 1858 ἀποτελοῦσαν το 44,5% του ρωσικοῦ πληθυσμοῦ.¹⁰ Λίγοι ἦταν οἱ μορφωμένοι καὶ ἀκόμη λιγότεροι ὅσοι εἶχαν την κουλτούραν της ἀνάγνωσθης γιὰ να διαβάσουν Πούσκιν, Γκόγκολ, Τουργκένιεφ καὶ Τολστόι.¹¹ Καὶ μεταξύ αὐτῶν, των ἐν δυνάμει ἀναγνω-

τητα σύγκρισης των ἐθνικῶν οικονομῶν. D. S. Landes, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Λονδίνο 1969.

9. Ἀρχεῖο Σιφναίου, ἀντίγραφο ἐπιστολῆς του Παναγιώτη Σιφναίου ἀπὸ το Μονπελιέ πρὸς τον ἀδελφὸν του, Θεόδωρον, στο Ταϊγάνιο, χ.χ.

10. N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie*, Παρίσι 1994, σ. 375.

11. Μερικὰ ἀπὸ τα ἀριστουργήματα της ρωσικῆς καὶ της παγκόσμιας λογοτεχνίας γράφτηκαν

στών, ίσως συγκαταλέγονταν κάποιοι έμποροι, πρώτης τάξης, που είχαν το πρόνομο να μετακινούνται, να ταξιδεύουν και να μεταφέρουν συμπεριφορές και νοοτροπίες από τη Δύση στην Ανατολή.

Το δρομολόγιο: πρώτος σταθμός η Κωνσταντινούπολη

Οι νεαροί γόνοι των κατοίκων του Ανατολικού Αιγαίου που ήθελαν να ασχοληθούν με το εμπόριο, τη μόνη ίσως διέξοδο που παρείχε εγγυήσεις κοινωνικής ανόδου, ξεκινούσαν με λίγες γνώσεις καταστιχογραφίας για να δητεύσουν, συνήθως κοντά σε συγγενικά πρόσωπα ή συντοπίτες τους, στους εμπορικούς οίκους της Πόλης. Η Κωνσταντινούπολη τη δεκαετία του 1840 αντιπροσώπευε τη Μέκκα του εμπορίου της Ανατολής. Εμπόριο εισαγωγής βιομηχανικών προϊόντων από την Ευρώπη, εμπόριο εξαγωγής πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων, διμετακομιστικό εμπόριο από και προς την Περσία, τον Καύκασο, την Ινδία, τη Νότια Ρωσία και την Αζοφική. Αυτή ήταν η φύση του εμπορίου της Πόλης, το πεδίο δράσης των εταιρειών των μεγαλεμπόρων της Ανατολής, με μαέστρους τους έλληνες οθωμανούς υπηκόους και πρώτα βιολιά τους χιώτες εμπόρους.

Στην Κωνσταντινούπολη, «το όνειρον παντός Έλληνας», όπως έγραφε ο Ανδρέας Συγγρός, έρχονταν σε εφηβική ηλικία φερέλπιδες νέοι και ξεκινούσαν από το τελευταίο σκαλί της εμπορικής μαθητείας, τη θέση του γραφέα ή του τρίτου γραμματικού, για να περάσουν από όλες τις υπαλληλικές εργασίες και τα στάδια του εμπορικού επαγγέλματος, πολύ πριν λάβουν διευθυντικές θέσεις ή ανεξαρτητοποιηθούν. Τήρηση της αλληλογραφίας, δούνα και λαβείν, αντιγραφή των πρόχειρων λογαριασμών στο επίσημο βιβλίο, καταχώριση εγγραφών εμπορικών πράξεων, κατάστρωση ισολογισμών, τήρηση δηλαδή των εμπορικών βιβλίων εν γένει αλλά και σταδιακή μύηση σε άλλες εργασίες, απαραίτητες για το εμπορικό κατάστημα, όπως ο εκτελωνισμός εμπορευμάτων, οι εισπράξεις, οι διαπραγματεύσεις αγοραπωλησιών, η εκμάθηση της τουρκικής και άλλων γλωσσών, η εκγύμναση σε τραπεζικές και συναλλαγματικές πράξεις, όλα αυτά αποτελούσαν τα διαδοχικά καθήκοντα ενός μαθητευόμενου. Μια εξαιρετική περιγραφή για τις εργασίες ενός εκκολαπτόμενου εμπόρου αλλά και για το εμπορικό σύστημα και τα ήδη της Πόλης δίνει ο Ανδρέας Συγγρός, που έφτασε από τη Σύρα στην Κωνσταντινούπολη το 1845, ως μαθητευόμενος στο εμπόριο.¹²

την περίοδο αυτή: *Πόλεμος και Ειρήνη* (1865) του Τολστόι, *Οι νεκρές ψυχές* (1842) του Γκόγκολ, *Ευγένιος Ονέγκιν* (1823) του Πούσκιν.

12. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Α. Αγγέλου / Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, τόμ. Α', Αθήνα 1998, σ. 145-221.

Τη δεκαετία 1845-1855, ένα από τα πλέον κερδοφόρα είδη εμπορίου ήταν αυτό των σιτηρών. Η κατάργηση των νόμων που απαγόρευαν την εισαγωγή τους στην Αγγλία (Corn Laws, 1846), η κακή συγκομιδή την ίδια χρονιά στη Γαλλία και οι μεγάλες διακυμάνσεις της δυτικής παραγωγής πολλαπλασίασαν τις εξαγωγές των σιτηρών της Ανατολής. Στην Κωνσταντινούπολη διακινούνταν και εξαγόταν προς την Ευρώπη, εκτός των τουρκικών ποικιλιών, και άλλα είδη γεννημάτων: σκληρά σάβια από τη Νότια Ρωσία, τη Βεσσαραβία, το Μπουργκάς, το Γαλάτσι, μαλακά σάβια από το Μπουργκάς, τη Βραΐλα, το Γαλάτσι, καλαμπόκι καθώς και κριθάρι. Το σκληρό σάβι της Αζοφικής ήταν σε πρώτη ζήτηση και ακριβότερο από τα άλλα.¹³

Το εμπόριο σιτηρών, με την πληθώρα απρόβλεπτων παραγόντων που το επηρέαζαν και τις απότομες διακυμάνσεις των τιμών στις χώρες κατανάλωσης, πρόσφερε τη δυνατότητα γρήγορου πλουτισμού, αλλά και «αφανιστικών ζημιών», όπως έγραφε η *Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια* του Ν. Παπαδόπουλου.¹⁴ Ο Ανδρέας Συγγρός περιγράφει πώς από μία και μόνο επιτυχή εμπορική πράξη, αγοράς βουλγαρικού σταριού και μεταπώλησής του στη Ζάκυνθο, κατάφερε να τριπλασιάσει το αρχικό του κεφάλαιο. Το κέρδος ήταν ίσο με μιάμιση φορά τις μηνιαίες απολαβές ενός αρχιλογιστή,¹⁵ και με τον τρόπο αυτό ένας εμπορικός υπάλληλος κατάφερε να ανεξαρτητοποιηθεί και να ασκήσει το εμπόριο για ίδιο λογαριασμό. Το αποτέλεσμα αυτό το πέτυχε με μια επωφελή αγορά, εκμεταλλευόμενος την ανάγκη των χωρικών σε ρευστό για να καλύψουν τα έξοδα της συγκομιδής, και με μια προνοητική πώληση, εκμεταλλευόμενος την άνοδο των τιμών στην Ευρώπη και μεταφέροντας το φορτίο στην Ελλάδα.

Η περίπτωση του Συγγρού είναι ένα μόνο παράδειγμα για το πώς ένας απλός υπάλληλος μπορούσε να αποκτήσει εμπορικό κεφάλαιο και να εξελιχθεί.¹⁶ Τα σιτηρά και οι ανάγκες ανεφοδιασμού των ευρωπαϊκών αστικών κέ-

13. FCOL, AS, Turkey, «Report by Mr. Consul-General Logie on the Trade and Commerce of Constantinople for the Year 1864».

14. Ν. Παπαδόπουλου, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Βενετία 1817 (ανατύπωση Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989), τόμ. Β', σ. 218.

15. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, σ. 218.

16. Είναι προφανές ότι δεν υπήρχαν φραγμοί για να ανέλθει κανείς στην κοινωνική ιεραρχία ούτε μια παγιωμένη ελίτ που να εμποδίζει την είσοδο στις τάξεις της. Όπως καταθέτει ο Συγγρός, οι εμπορικοί υπάλληλοι ανταμείβονταν από την εταιρεία τους, όταν η ίδια τους επέτρεπε να εμπορεύονται και για δικό τους λογαριασμό και να δανείζονται μέχρι ένα ορισμένο ποσό από αυτήν για έναρξη των εργασιών. Με τον τρόπο αυτό η εταιρεία άφηνε τις μικρού μεγέθους εμπορικές υποθέσεις στη δικαιοδοσία των υπαλλήλων της διευρύνοντας τον κύκλο των πελατών της και συγχρόνως τους προετοίμαζε για διευθυντικές θέσεις. Στο *ίδιο*, σ. 170.

ντρων αποτελούσαν προσφιλή ενασχόληση όχι μόνο των μεγάλων εμπορικών οίκων αλλά και μικρεμπόρων με ελάχιστα κεφάλαια, οι οποίοι συνέπρατταν για μια εμπορική αγορά.

Μια πιο προχωρημένη μορφή σύστασης βραχύβιων εμπορικών εταιρειών, με σκοπό την άσκηση του γεννηματεμπορίου με σιτηρά προερχόμενα από την Αζοφική, μας είναι γνωστή από το αρχείο Κούππα και εγγράφεται στην περίοδο αυτή. Δύο πρώτα εξαδέλφια, ο Διονύσιος και ο Σπυρίδων Κούππας, συνέστησαν εταιρεία το 1846, με έδρα την Κωνσταντινούπολη και επτάμηνη διάρκεια.¹⁷ Σκοπός η αγορά σιτηρών από το Μπερδιάνσκ της Αζοφικής και η μεταπώλησή τους στην Πόλη. Το εταιρικό κεφάλαιο είχε συσταθεί εξ ημισείας, όμως ο διαμένων στην Κωνσταντινούπολη Διονύσιος είχε μεγαλύτερη χρηματική ευχέρεια και διατηρούσε την ελευθερία και άλλων εμπορικών συμπράξεων, ενώ ο αναχωρών για το Μπερδιάνσκ Σπυρίδων δεν μπορούσε να ασκήσει εμπόριο για δικό του λογαριασμό.

Με τον τρόπο αυτό πολλοί εμπορευόμενοι στην Κωνσταντινούπολη βρέθηκαν να διαμένουν προσωρινά στις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας και να πειραματίζονται στη γεννηματαγορά. Ορισμένοι, που διεξήγαγαν με επιτυχία τις πρώτες εμπορικές τους πράξεις και σχημάτισαν γρήγορα ένα μικρό κεφάλαιο, παρέμειναν στην Αζοφική. Ίσως έτσι έφτασε στο Ταϊγάνιο και ο Θεόδωρος Σιφναίος και σταθεροποιήθηκε εκεί ως εμπορευόμενος.

Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε τη δεμελιακή διαφορά που διέπει «την επιμοχθέστατη εργασία της υπαλληλίας», όπως τη χαρακτήριζε ο Γρηγόριος Κούππας, από την ανεξάρτητη θέση του εμπόρου, που εργαζόταν μόνος του ή συνένωνε το κεφάλαιό του με άλλους για να αγοράσει σιτάρι. Όσοι ξεκινούσαν από τη θέση του μαθητευόμενου, περνούσαν από όλα σχεδόν τα στάδια της εργασίας και, ύστερα από μακρά παραμονή στο σιτεμπορικό γραφείο, αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους, συνήθως με επιτροπικό γράμμα –είδος συστατικής επιστολής–, το οποίο τους επέτρεπε να ενεργούν αυτοβούλως και τους διευκόλυνε να εισέλθουν και να αναγνωριστούν από τον εμπορικό κόσμο.

Κατά τα φαινόμενα, η ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στον Θεόδωρο Σιφναίο και τον Γρηγόριο Κούππα συνίστατο στην κατοχή μικρού κεφαλαίου από τον πρώτο, το οποίο με προσεκτικές κινήσεις, τουλάχιστον όσον αφορά την αγοραπωλησία σιτηρών, μπορούσε να αυξηθεί έως και κατά 30% με μία πράξη.¹⁸

17. INE/EIE, Αρχείο Κούππα, Συμβόλαιο μεταξύ Διονυσίου Κούππα και Σπυρίδωνος Γερασίμου Κούππα, εν Κωνσταντινουπόλει, 29.3.1846. Από την ίδια περίοδο προέρχεται και το εμπορικό κατάστιχο μεταξύ Διονυσίου Κούππα, Σπυρίδωνος Κούππα και Ευστ. Σεβαστόπουλου, 1846-1852.

18. Ποσοστό κέρδους αυτής της τάξεως ήταν αναμενόμενο από την επιτυχή πώληση σιτη-

Το δίκτυο Μυτιλήνης-Μαύρης Θάλασσας

Η αλυσιδωτή μετανάστευση από τη Μυτιλήνη προς την Αζοφική μέσω Κωνσταντινούπολης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έχει τις ρίζες της σε τρεις θεομηνίες που έπληξαν τη Λέσβο με διαφορά 16 ετών και στέρησαν τους κατοίκους της από κτήματα και σπίτια. Η «Μεγάλη Καμάδα» του 1851, η πυρκαγιά στην πόλη και ο σεισμός του 1867 δημιούργησαν ένα πλεόνασμα ανθρώπινου δυναμικού, με κατεστραμμένη ακίνητη περιουσία, το οποίο ο τόπος δεν μπορούσε να θρέψει. Συγκεντρώνοντας αποταμιεύσεις και ό,τι απέμενε από κινητά αγαθά, οι άρρενες γόνοι των πολυμελών οικογενειών έφευγαν με προορισμό την Αίγυπτο, τη Ρωσία, την Κωνσταντινούπολη και τις Ηγεμονίες για εξεύρεση εργασίας.

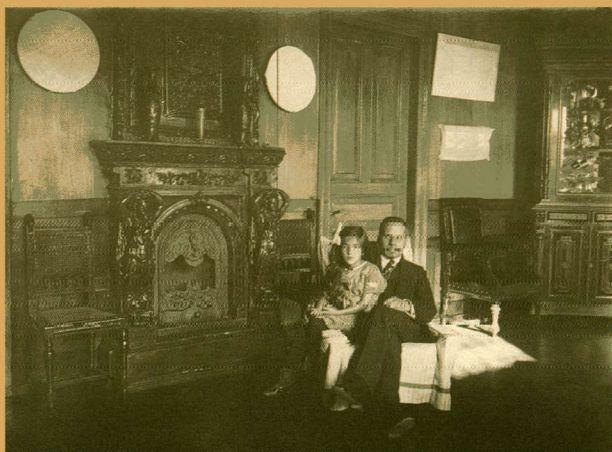
Η εγκατάσταση συνήθως γινόταν σε συγγενικά πρόσωπα ή συντοπίτες. Ο κύκλος του σιτεμπορίου, ιδιαίτερα τις καλές χρονιές στη Ρωσία, προσέφερε τη δυνατότητα εξεύρεσης –περιορισμένων– θέσεων εργασίας, συνήθως ως βοηθών εμποροϋπαλλήλων ή μαθητευομένων. Η Μυτιλήνη, όπως αποδεικνύει η επιστολογραφία του Γρηγορίου Κούππα προς τους συγγενείς του στο νησί αλλά και προς φίλους του στην Οδησό και την Αζοφική, συνδέεται με το Ταϊγάνιο και τα λιμάνια της Αζοφικής, τη Μαριούπολη, το Μπερδιάνσκ και το Ροστόβ. Αν και ο μαθητευόμενος αργούσε πολύ να επισκεφθεί τον τόπο που γεννήθηκε, επιφορτισμένος καθώς ήταν με τις αγορές σταριού στην αφιλόξενη ενδοχώρα, η επικοινωνία με τον τόπο καταγωγής παρέμενε σταθερή. Η αλληλογραφία με το συγγενικό περιβάλλον, τους φίλους και τους συμμαθητές ήταν συχνή, εκτός από τους μήνες που η θάλασσα έκλεινε, και οι ειδήσεις για τον τρόπο ζωής και εργασίας στην Αζοφική, τα δρώμενα στις πόλεις και τις ιδεολογικές ζυμώσεις στη Νότια Ρωσία έφταναν τακτικά στη Λέσβο. Μαζί με τις επιστολές διανύουν την απόσταση και οι πρώτες φωτογραφίες για να θυμίζουν στους συγγενείς και φίλους την εικόνα του ξενιτεμένου, συνοδευμένες από τα απαραίτητα χρηματικά εμβάσματα για την αντιμετώπιση των καθημερινών εξόδων και των σπουδών των μικρότερων αδελφών.

Περιπλέοντας τα παράλια της Αζοφικής

Ταξιδεύοντας από την Οδησό στο Ταϊγάνιο με τη μοναδική ατμοπλοϊκή εταιρεία, τη Ρωσική Εταιρεία της Μαύρης Θάλασσας, που είχε απευθείας ανταπό-

---

ρών. Έτσι, ο Κ. Καλλέργης, στο Γέισκ της Αζοφικής, το φθινόπωρο του 1870 πέτυχε με κεφάλαιο 10.000 ρούβλια, που του κατέθεσαν φίλοι του, καθαρό κέρδος 3.323 ρούβλια. Βλ. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, αντίγραφα επιστολών, επιστολή Γ. Κούππα προς τον πατέρα του, Σπυρίδωνα, στην Αθήνα, 31.12.1870.

Ο Βασίλειος Σιφναίος με την κόρη του, Ασπασία, στο σπίτι του στο Ταϊγάνιο, περ. 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Οικογενειακό τραπέζι στο εξοχικό. Ταϊγάνιο, 1913. Αρχείο Σιφναίου.

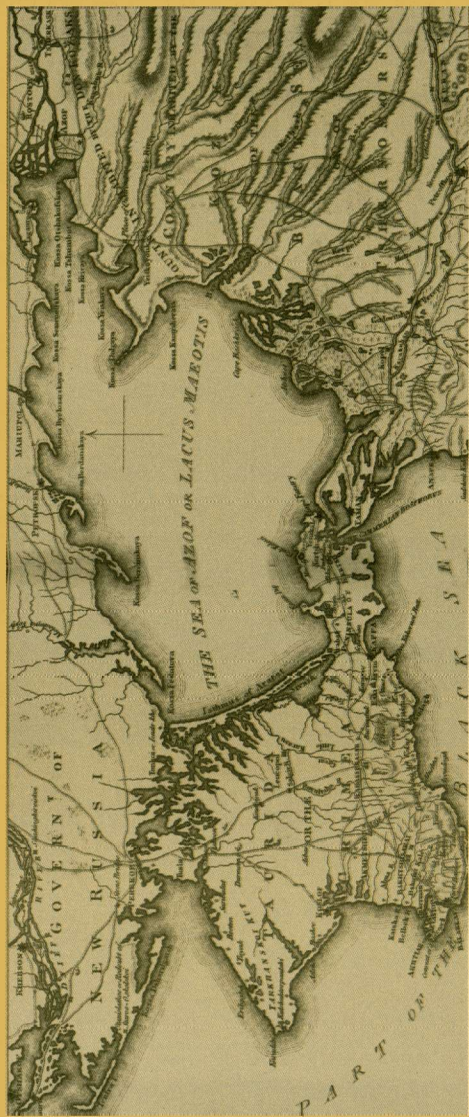

Η εξοχική κατοικία (ντάτσα) της οικογένειας Σιφναίου στην τοποθεσία Ντουμπλί του Ταϊγανίου, 1913. Αρχείο Σιφναίου.

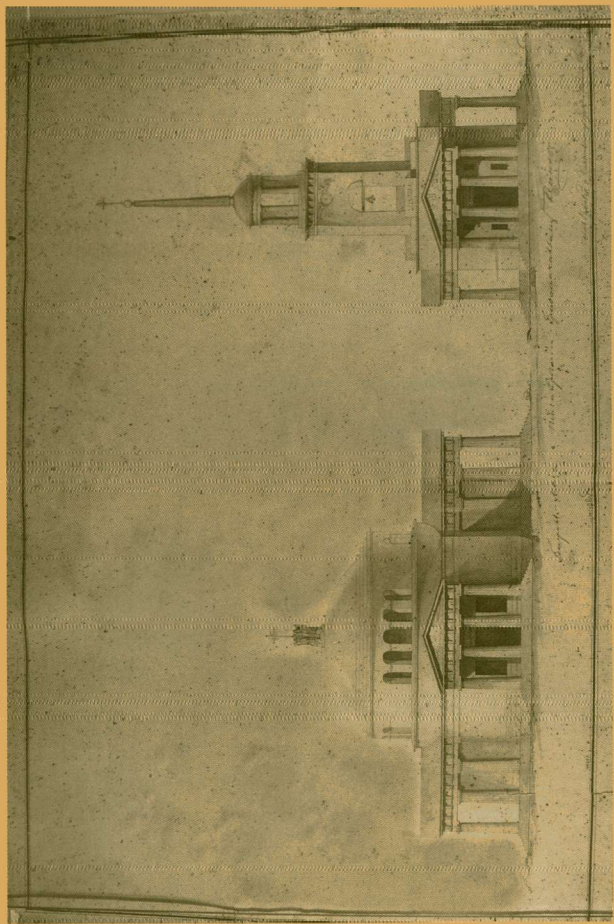

Τοπογραφικό σχέδιο της πόλης του Γαιγιανίου, τέλη του 19ου αιώνα. Η πόλη την περίοδο αυτή είχε 51.000 κατοίκους. Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ροστόβ.

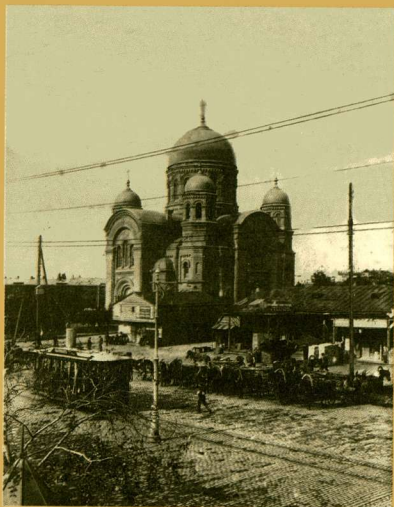

Χάρτης της Αζοφικής Θάλασσας, αρχές 19ου αιώνα, σχεδιασμένος από τον περιηγητή P.S. Pallas.

Η ελληνική εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Ταϊνάνιο. Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ροσ-08.

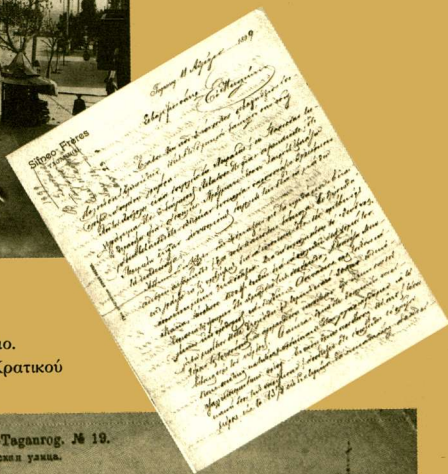
Ταϊγάνιο. Ο καθεδρικός ναός
το 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Ταϊγάνιο. Άποψη του πάρκου της πόλης. Αρχείο Σιφναίου.

Το Μπολοσί προσπέκτ, κεντρικός δρόμος του Ταϊγανίου, Ιούλιος 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Η οδός των Ελλήνων στο Ταϊγάνιο.
Επιστολικό δελτάριο. Συλλογή Κρατικού
Αρχείου Ταϊγανίου.

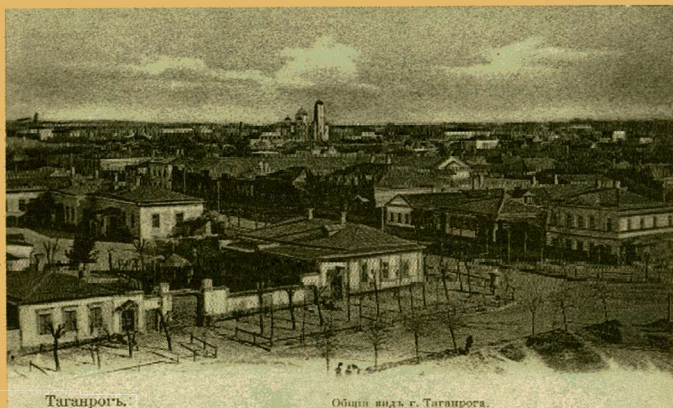

Ταϊγάνιο. Το θέατρο της πόλης (έτος ίδρυσης 1821). Ο εσωτερικός του διάκοσμος δημιουργήθηκε με χορηγία της οικογένειας Μαύρου. Επιστολικό δελτάριο, Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

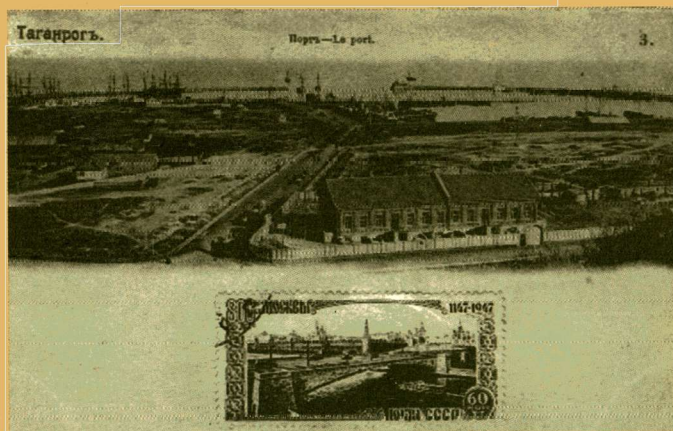
Ταϊγάνιο. Η λεωφόρος Πετρόφσκαγια. Στο δρόμο αυτό κατοικούσε η οικογένεια Σκαραμαγκά. Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

Таганрогъ.

Общин видъ г. Таганрога.

Το Ταϊγάνιο στη δεκαετία του 1870. Επιστολικό δελτάριο.
Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

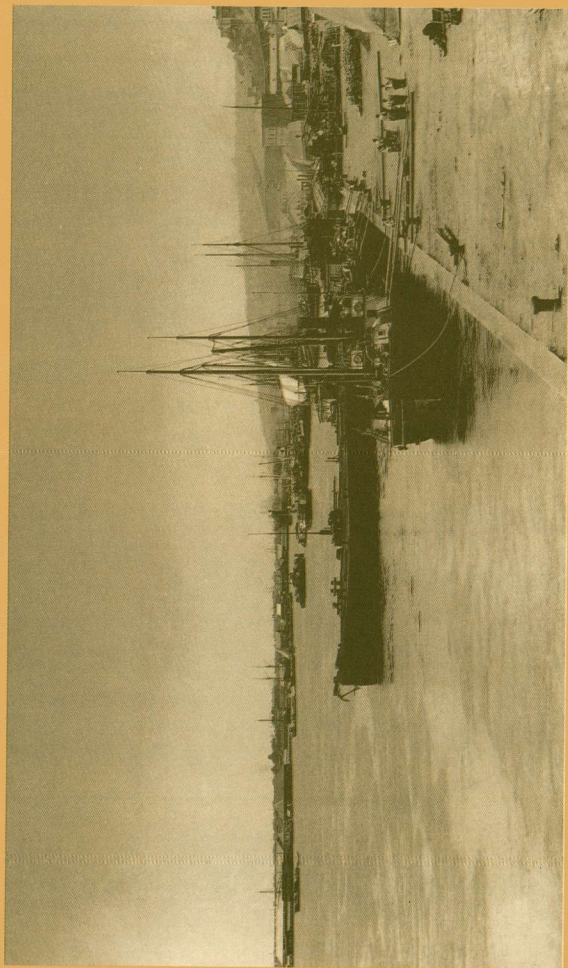
Таганрогъ.

Портъ—Le port.

3.

Το λιμάνι του Ταϊγανίου στις αρχές του 20ού αιώνα. Επιστολικό δελτάριο.
Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

Επίψεις στην προκυμαία του Ροστόβ, αρχές του 20ού αιώνα. Rostov Museum of Regional Studies, *Images of Old Rostov*.
Rostov-on-Don, 2004.

Πολυσύχναστοι δρόμοι στην Πόλη τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.
Αρχείο Π. Σιφναίου.

Κωνσταντινούπολη. Νέα μεταφορικά μέσα: Το τραμ του Πέρα-Γαλατά,
δεκαετία του 1950. Αρχείο Π. Σιφναίου.

Κωνσταντινούπολη, περ. 1870. Αρχείο ΕΛΙΑ.

Κωνσταντινούπολη. Η αγορά στην Place du Port, περ. 1880. Φωτογραφία Abdullah Frères. Αρχείο ΕΛΙΑ.

κριση με αυτήν, ο Θεόδωρος Σιφναίος αντίκρισε τις πόλεις με την ακόλουθη σειρά: τη Σεβαστούπολη, τη Θεοδοσία, το Κερτς, και με την είσοδο στην Αζοφική, το Μπερδιάνσκ, τη Μαριούπολη, το Ταϊγάνιο, το Ροστόβ και τη μικρή πόλη του Γέισκ. Στα 1859 το μοναδικό οργανωμένο λιμάνι ήταν η Οδησσός.

Η Σεβαστούπολη, η μεγάλη ναυτική πολεμική βάση της Νότιας Ρωσίας, βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, το στρατιωτικό λιμάνι, σύμφωνα με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), έπρεπε να καταργηθεί και η πόλη, που βρισκόταν σε μαγνητική τοποθεσία, να παραμείνει εμπορικό κέντρο. Όμως στη Σεβαστούπολη δεν είχε μείνει τίποτα όρδιο, ούτε κτίρια, ούτε το τελωνείο, ούτε η καραντίνα, και το λιμάνι της λειτουργούσε μόνο για τη ρωσική ακτοπλοΐα και τη ρωσική επιβατική γραμμή.¹⁹

Η Θεοδοσία, πάλι, ήταν μια μικρή πόλη, αλίμενη, στην οποία υπήρχε ένα μεγάλο εργοτάξιο στην απόληξη της υπό κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής, όπου και εργάζονταν 60-80 γάλλοι μηχανικοί.

Η πόλη του Κερτς βρίσκεται στο στόμιο της Αζοφικής, στο μυχό που σχηματίζει ένας πλατύς και αβαθής κόλπος. Η ράδα της, την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν το σημείο συνάντησης των ακτοπλοϊκών γραμμών που εξυπηρετούσαν την Αζοφική, την Κριμαία και τον Καύκασο, και το Κερτς το κλειδί των στενών του Γενί-Καλέ. Όποιο πλοίο έμπαινε στη θάλασσα αυτή ήταν υποχρεωμένο να αγκυροβολήσει και να συμπληρώσει τα σχετικά έγγραφα της καραντίνας. Λόγω του μικρού της βάθους, που έφτανε περίπου τα 2,50 μ., ενώ στις παράκτιες περιοχές ήταν ακόμη λιγότερο, τα ατμόπλοια αγκυροβολούσαν στα 10, 20 και 30 μίλια μακριά από τις αλίμενες πόλεις. Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το βάθος της θάλασσας γινόταν όλο και μικρότερο²⁰ εξαιτίας της άμμου που παρέσυρε ο Δον αλλά και της συνήθειας των ναυτικών να ρίχνουν το έρμα των πλοίων στη θάλασσα. Η έλλειψη λιμενικών έργων και έργων εκβάθυνσης κοντά στους τόπους εξαγωγής προϊόντων δυσκόλευαν τη ναυσιπλοΐα. Για το λόγο αυτό είχε προταθεί τα ξένα πλοία να παραμένουν στα στενά του Γενί-Καλέ, η Αζοφική να είναι ανοικτή μόνο στη ρωσική ατμοπλοΐα, και το Κερτς να μετατραπεί σε διαμετακομιστικό κέντρο, αλλά το σχέδιο αυτό δεν καρποφόρησε και η Αζοφική ανοίχτηκε στον ανταγωνισμό της διεθνούς εμπορικής ναυτιλίας, στην οποία πρωτεύοντα ρόλο έπαιξαν οι έλληνες πλοιοκτήτες και έμποροι. Η διέλευση, ωστόσο, είχε και αυτή τη διαδικασία της. Το στενό του Γενί-Καλέ

19. Την περιγραφή των πόλεων κάνει ο νέος γάλλος πρόξενος της Οδησσού. AMAE, CCC, Odessa, τόμ. 8, 20.8.1859, σ. 171-208.

20. Είχε υπολογιστεί ότι μεταξύ 1808 και 1833 το βάθος είχε μειωθεί κατά 1 μ. περίπου. Στο ίδιο, σ. 182.

είχε 3-4 μ. βάθος και τα πλοία, αν έμπαιναν χωρίς φορτίο, το περνούσαν εύκολα. Στο γυρισμό, όμως, αναγκάζονταν να ξεφορτώσουν μέρος του χύδην εμπορεύματος σε μαούνες και να το μεταφορτώσουν στην έξοδο. Καινοτομία της εποχής ήταν η διέλευση του τηλεγραφικού καλωδίου που θα συνέδεε τις πόλεις της Αζοφικής με την Ευρώπη (1858-1861) και θα άλλαζε άρδην τον τρόπο διεξαγωγής του γεννηματεμπορίου.

Μπαίνοντας στην Αζοφική, η πρώτη εμπορική πόλη ήταν το Μπερδιάνσκ, κτισμένη σε αμμώδη παραλία, στα πόδια απόκρημνου βράχου ύψους 26 μ. Η πόλη αριθμούσε 19.000 κατοίκους και εξήγε πολύ καλές ποικιλίες σταριού, που καλλιεργούσαν γερμανοί άποικοι στα περίχωρα. Το 1855, ο πρίγκιπας Βοροντσόφ, κυβερνήτης της Νέας Ρωσίας, για να ενισχύσει τις εξαγωγές και να απαλύνει τις αρνητικές επιπτώσεις του Κριμαϊκού πολέμου επί του εμπορίου, απάλλαξε τους εμπόρους από τις εισφορές στις εμπορικές τάξεις, υπό τον όρο να ιδρύσουν οίκους ορισμένου κεφαλαίου. Στο Μπερδιάνσκ υπήρχε μια απλή ξύλινη αποβάθρα, όπου έδεναν οι μαούνες, ενώ τα ατμόπλοια περίμεναν το φορτίο πολλά χιλιόμετρα μακριά. Η γειτνίαση με το στενό του Γενί-Καλέ υποχρέωνε τις φορτηγίδες να ακολουθούν φορτωμένες τα ατμόπλοια μέχρι το στόμιο του Αζόφ. Ανάμεσα στους εμπόρους της πόλης συγκαταλέγονταν πολλοί Έλληνες και μόνον ένας γαλλικός οίκος, ενώ η ετήσια εξαγωγή σιτηρών έφτανε τα 500.000-600.000 εκατόλιτρα.²¹

Μια δεύτερη πόλη, η Μαριούπολη, με 25.000 κατοίκους και πρωτεύουσα 24 ελληνικών χωριών, είχε κτιστεί το 1778, όταν η Μεγάλη Αικατερίνη έδωσε κίνητρα στους Έλληνες της Κριμαίας για να μεταναστεύσουν εκεί. Στην πόλη λειτουργούσαν πολλοί ελληνικοί εμπορικοί εξαγωγικοί οίκοι και την επισκέπτονταν ετησίως 150 πλοία, που μετέφεραν 600.000-700.000 εκατόλιτρα σιτηρών το χρόνο. Η φόρτωση, ωστόσο, ήταν προβληματική. Κατά μήκος της ακτής είχε κτιστεί από τους εμπόρους προκουμιά. Όταν η εποχή το επέτρεπε, οι βάρκες φόρτωναν απευθείας από εκεί, ενώ, όταν η θάλασσα ήταν αβαδής, η φόρτωση γινόταν σε βάρκες, στη συνέχεια, βαθύτερα, περίμεναν οι βάρκες και, τέλος, αρκετά χιλιόμετρα μακριά, τα ατμόπλοια.

Το Ταϊγάνιο, για το οποίο θα μιλήσουμε αναλυτικά παρακάτω, ήταν μια μεγάλη και ωραία πόλη 27.000 κατοίκων, κτισμένη σε απόσταση περίπου 14 χλμ. από τις εκβολές του Δον, στο βάθος ενός κόλπου. Θεωρούνταν η πρωτεύουσα της Αζοφικής και πριν το 1839 ήταν το μόνο εξαγωγικό λιμάνι. Τα πλοία σταματούσαν στην αρχή 7-8 μίλια έξω από την πόλη και καθώς συνεχιζόταν το φόρτωμα, απο-

21. Στο ίδιο, σ. 171-208.

μακρύνονταν όλο και περισσότερο, μέχρι τα 30-40 μίλια. Οι Έλληνες εδώ είχαν «γιγαντιαίους» οίκους, ενώ τα γαλλικά εμπορικά συμφέροντα εκπροσωπούνταν μόνον από έναν. Το Ταϊγάνιο προσέλκυε 500-600 πλοία το χρόνο και οι εξαγωγές του σε σιτηρά μετά τον Κριμαϊκό έφταναν τα 2.000.000-3.000.000 εκατόλιτρα.

Το Ροστόβ, μικρή πόλη με 15.000-18.000 κατοίκους και με λαμπρό εμπορικό μέλλον, η οποία απείχε γύρω στα 28 χλμ. από τη θάλασσα, αναπτύχθηκε μετά το 1835. Το 1858, πλέον, όλοι οι εξαγωγικοί οίκοι του Ταϊγανίου είχαν υποκαταστήματα ή ανταποκριτές στο Ροστόβ και η επικοινωνία γινόταν με ημερήσιες διδρομές ενός μικρού ατμοκίνητου πλοιαρίου. Τα εμπορεύματα, όσα κατέβαιναν προς τη μοναδική πλεύσιμη εκβολή του Δον, μεταφέρονταν με μαούνες στη ράδα του Ταϊγανίου, όπου περνούσαν από τελωνειακές διατυπώσεις και φορτώνονταν στα ατμόπλοια. Η περιοχή την οποία εξυπηρετούσε η εμπορική αυτή οδός ήταν από τις πλουσιότερες της Ρωσίας, αλλά η ουσιαστική εκμετάλλευσή της ξεκινούσε 50 χρόνια αργότερα με την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων. Την εποχή αυτή το Ροστόβ εξήγε ετησίως 1.400.000-1.500.000 εκατόλιτρα σιτηρών καθώς και λινόσπορο.

Τέλος, στα νότια του Ταϊγανίου είχε μόλις αρχίσει να δραστηριοποιείται και η μικρή πόλη του Γέισκ, που έμελλε να αποτελέσει σημαντικό εξαγωγικό λιμάνι για τα σιτηρά, το μαλλί και τα λίπη. Και εδώ ο κυβερνήτης της Νέας Ρωσίας, πρίγκιπας Βοροντσόφ, προσέλκυσε το 1844 εμπόρους, απαλλάσσοντάς τους από το φόρο της «γκιλντας».²²

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η Αζοφική θρυσκόταν σε εμβρυακό σημείο ανάπτυξης, εκτός από το Ταϊγάνιο, που ήταν ήδη δημοφιλές εξαγωγικό λιμάνι. Το εμπόριο, πάντως, διεξαγόταν σε δύσκολες συνθήκες και με πρωτόγονο τρόπο και αυτό το ριψοκίνδυνο επιχειρηματικό «περιβάλλον» δυσχέραινε τους ευρωπαϊούς επιχειρηματίες. Ήδη, όμως, μετά τον Κριμαϊκό, ο τηλεγράφος έφερε τις πρώτες ουσιαστικές αλλαγές, επιταχύνοντας την ενημέρωση για τις τιμές, καταργώντας μεσάζοντες και επικεντρώνοντας την επιχειρηματική ικανότητα στη σωστή πρόβλεψη.

B. ΤΟ ΤΑΪΓΑΝΙΟ ΤΟΥ ΖΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΙΦΝΑΪΟΥ

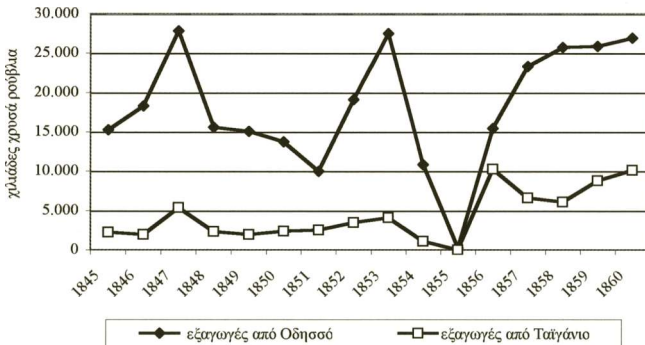
Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης του Θεόδωρου Σιφναίου στην Αζοφική πρέπει να σηματοδεύτηκαν από το μεγαλύτερο στρατιωτικό γεγονός του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, τον Κριμαϊκό πόλεμο, που καθήλωσε τη Ρωσία και κατέδει-

22. Εμπορική κατηγορία ανάλογα με το δηλωθέν εμπορικό κεφάλαιο. Οι γκιλντες ήταν τρεις και αργότερα δύο. Βλ. παρακάτω, σ. 111-114.

ξε την ευρωπαϊκή στρατιωτική και πολιτική υπεροχή. Στα χρόνια πριν από τον πόλεμο (1850-1853) το εμπόριο σιτηρών στη θάλασσα αυτή και ειδικά το εμπόριο του Ταϊγανίου ακολούθησε ανοδική πορεία – τα σιτηρά απορροφήθηκαν από τη Δύση εξαιτίας της εξαιρετικά κακής συγκομιδής της στη διετία 1852-1853.

Ωστόσο, οι εξαγωγές βρίσκονταν πάντοτε σε χαμηλότερα επίπεδα από την Οδησό, από επτά ως τέσσερις φορές λιγότερες σε διακινούμενο χρήμα. Το Ταϊγάνιο, πρώτο λιμάνι της Αζοφικής, ήταν μια αναπτυσσόμενη αγορά που πενταπλασίασε τις εξαγωγές της το διάστημα 1845-1860. Είχε γνωρίσει χρυσές μέρες, πριν από τον πόλεμο, που επαναλήφθηκαν και αργότερα, το 1856-1858.²³ Εξαιτίας της συγκυρίας αυτής ο Θεόδωρος Σιφναίος φαίνεται ότι αποκαταστάθηκε επιτυχώς στο Ταϊγάνιο. «Ανέγων δε μετά πολλής προθυμίας την ευτυχή κατάστασιν των υποθέσεών σας. Παν ό,τι συντείνει εις την ανέγερσιν και υπόληψιν της οικογενείας μας με ενδιαφέρει εις τον ανώτατον βαθμόν», του γράφει ο αδελφός του από το Μονπελιέ.²⁴

Την ευφορία του 1853 ανέτρεψε ο πόλεμος, που διέκοψε την κανονικότητα των εξαγωγών και συνοδεύτηκε από την απαγόρευση εξαγωγής ρωσικού σταριού σε συμμαχικά λιμάνια από τον Μάρτιο του 1854. Το μέτρο αυτό, που σκοπό είχε να πλήξει τον επισιτισμό των στρατευμάτων του αντιπάλου, δεν έφερε τα ανα-

Διάγραμμα 4. Εξαγωγές σιτηρών από την Οδησό και το Ταϊγάνιο σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια, 1845-1860. Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XIX, παράρτημα G, σ. 392.

23. Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998, σ. 166-175.

24. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Παναγιώτη Σιφναίου από το Μονπελιέ προς τον αδελφό του, Θεόδωρο, στη Ρωσία, 15.1.1852.

μενόμενα αποτελέσματα εξαιτίας της πληθώρας αποθεμάτων από τις εισαγωγές της προηγούμενης χρονιάς. Από τον Μάιο του 1855 επιτράπηκε η εξαγωγή σιτηρών σε ουδέτερα λιμάνια, μεταξύ των οποίων και στην Ελλάδα, ρύθμιση που δημιούργησε τους «οψίπλουτους μεσάζοντες» του σιτημπορίου στην Κωνσταντινούπολη, τη Σύρο και αλλού, σύμφωνα με τον Ανδρέα Συγγρό.²⁵ Με τη λήξη του πολέμου, το 1856, οι ναύλοι επανήλθαν στα κανονικά επίπεδα και το εμπόριο σιτηρών μπήκε σε νέα ειρηνική περίοδο. Όμως, κατά τη γνώμη μας, ο αντίκτυπος που είχε η έκβαση του πολέμου στη συνείδηση των κατοίκων και των εμπορευμένων στην Αζοφική ήταν καθοριστικός. Μπροστά στα ερείπια της βομβαρδισμένης Σεβαστούπολης, στην είσοδο της Αζοφικής, για την πολιορκία της οποίας ο Λέων Τολστόι δίνει μια ολοζώντανη περιγραφή,²⁶ αλλά και με την κατάρριψη της ψευδαίσθησης ότι ήταν μια προστατευμένη, εσωτερική θάλασσα, στο απυρόδμητο του εχθρού, εδραιώθηκε η ιδέα στους ντόπιους ότι το Κακό προερχόταν από τη Δύση και στους ξένους εμπόρους ότι το μέλλον του σιτημπορίου και η ισχύς βρισκόταν στο πλευρό της Μ. Βρετανίας. Η Μ. Βρετανία εξάλλου, κύριος καταναλωτής της ποικιλίας «γκίρκα», απορροφούσε, μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, την πλειονότητα του ρωσικού σταριού την περίοδο 1851-1861.²⁷

Το Ταϊγάνιο βομβαρδίστηκε από τον αγγλογαλλικό στόλο τον Μάιο του 1855. Ο αμερικανός πρόξενος της Οδησού έγραφε σχετικά:

Όλα τα μαγαζιά που βρίσκονταν κοντά στην ακτή, με είδη εισαγωγής, καθώς και οι αποθήκες του Τελωνείου παραδόθηκαν στη φωτιά. Δεν δύναμαι να δώσω στην Εξοχότητά σας, μέχρι στιγμής, μια ακριβή αποτίμηση του ύψους των ζημιών, αλλά πρέπει να είναι τεράστιες, καθώς τα μαγαζιά αυτά περιείχαν μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων, κυρίως έλαια, καπνό, κρασιά και ξερά φρούτα. Η πόλη, με εξαίρεση κάποιες σιταποθήκες που κάηκαν, δεν πρέπει να υπέστη μεγάλη φθορά, εξαιτίας του ύψους στο οποίο είναι κτισμένη. Κυρίως επλήγησαν οι έμποροι της πόλης, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι Έλληνες, ενώ οι Ρώσοι μη έχοντας εμπόριο με ξένα κράτη δεν υπέστησαν ζημιές. Συνολικά 250 πλοία που ανήκαν σε ιδιώτες και ήταν αγκυροβολημένα στα λιμάνια του Μπερδιάνσκ, του Ταϊγανίου, της Μαριούπολης και του Ροστόβ απωλέσθησαν.²⁸

Το Ταϊγάνιο που γνώρισε η πρώτη γενιά των Σιφναίων ήταν μια εμπορική πόλη με πλούσια επιχειρηματική παράδοση, όπου ό,τι έλαμπε και ήταν ανθηρό ήταν

25. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, σ. 254.

26. L. Tolstoi, «Scènes du siège de Sébastopol», *Revue des Deux Mondes* 72 (1 Δεκ. 1885), σ. 481-512.

27. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς...*, πίνακας 6.4, σ. 175.

28. NARA, Russia, Odessa, 1831-1858, επιστολή του αμερικανού προξένου στον υπουργό Εξωτερικών στην Ουάσινγκτον, 3/15.6.1855.

ελληνικό. Στον κεντρικό της δρόμο, που είχε σχεδόν ευρωπαϊκή όψη, ορθώνονταν τα τριώροφα μέγαρα των ελλήνων μεγαλεμπόρων που κατείχαν δημόσιες θέσεις και είχαν εξωραΐσει την πόλη με σημαντικά κληροδοτήματα: τις πέτρινες σκάλες, που οδηγούσαν στο λιμάνι, του Κεφαλονίτη Γεράσιμου Τυπάλδου, το άσυλο για τους άπορους ναυτικούς του ίδιου, το ελληνικό μοναστήρι, κληροδοτήματα του Ψαριανού Ιωάννη Βαρβάκη κ.ά. Τα ονόματα των Ι. Βαρβάκη, Δ. Αλφιεράκη, Μ. Βαλλιάνου²⁹ και Ι. Σκαρμαγκακά³⁰ ήταν συνώνυμα της αριστοκρατίας, που «κράταγε για τον εαυτό της το αριστερό πεζοδρόμιο του κεντρικού δρόμου της πόλης, ενώ οι υπόλοιποι στριμώχνονταν στο δεξιό».³¹

Στην πόλη αυτή, στα μέσα του 1860, γεννήθηκε ο Άντον Τσέχοφ, ένας από τους μεγαλύτερους δραματουργούς του παγκόσμιου θεάτρου. Ο μικρός Τσέχοφ γνώριζε τον εμπορικό κόσμο μιας και ο πατέρας του ήταν και αυτός έμπορος. Ανήκε, όμως, στην τρίτη τάξη, λίγο πάνω από τους τεχνίτες στην κοινωνική ιεραρχία, αλλά μακράν των μεγαλεμπόρων σιτηρών. Στο μαγαζί του Παύλου Εγκόροβιτς Τσέχοφ υπήρχε τσάι, καφές, σαπούνι, ελαιόλαδο, παστά ψάρια, ραχάτ-λουκούμια, κορινθιακή σταφίδα, ρέγκες στη σαλαμούρα, αλλά και καραμέλες, πετρέλαιο, καθαριστικά ροφήματα, ένα συνονθύλευμα προϊόντων στα σκονισμένα ράφια. Ο Τσέχοφ φοίτησε στο μοναδικό σχολείο περιωπής, το ελληνικό γυμνάσιο, και γνώριζε τους Έλληνες για τους οποίους δεν είχε και την καλύτερη γνώμη.

29. Ο Μαρίνος Βαλλιάνος (1808-1896) ήταν έλληνας μεγαλέμπορος του Ταϊγανίου και παράλληλα χρηματοδοτούσε τους έλληνες μεγαλέμπορους και εφοπλιστές για την απόκτηση εκσυγχρονισμένου στόλου. Το 1881 ξέσπασε το σκάνδαλο των λαθροχειριών στο Τελωνείο και του χρηματισμού των δημόσιων υπαλλήλων και έγινε η περιώνυμη δίκη από την οποία απηλλάγη της ποινής με την καταβολή προστίμου 1,5 εκ. ρουβλιών. Δεν κληροδότησε τίποτα στην πόλη του Ταϊγανίου, ενώ αντίθετα κατηύθυνε τα κληροδοτήματα προς την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονία, και την Ελλάδα. Για τον διεθνή εμπορικό όκο των Βαλλιάνων, βλ. Gelina Harlaftis, «From diaspora merchants to shipping tycoons: The Vagliano Bros», *Business History Review* 81 (2007), σ. 237-268.

30. Ο Ιωάννης Σκαρμαγκακάς (1815-1901) ήταν έλληνας μεγαλέμπορος του Ταϊγανίου και διατηρούσε ένα από τα μεγαλύτερα εξαγωγικά γραφεία της πόλης, τον οίκο «Scaramanga Manousi and Co». Καταγόταν από τη Χίο. Μεγάλωσε στη Σύρα και ακολούθησε τον αδελφό του, Γεώργιο, στην Αγγλία. Από εκεί μετανάστευσε στο Ταϊγάνιο και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στο Ροστόβ, απ' όπου διακινούνταν ο μεγαλύτερος όγκος σιτηρών της Αζοφικής. Τα κτίρια στα οποία διέμενε τόσο στο Ροστόβ όσο και στο Ταϊγάνι, στον κεντρικό δρόμο της πόλης, ήταν επιβλητικά. Κατείχε μεγάλες εκτάσεις γης στο προάστιο Σκαρμαγκακόφσκα καθώς και αλιτοεργεία. Στα εδάφη του Σκαρμαγκακά ζούσαν 3.500 κάτοικοι (1914) που νοίκιαζαν τη γη του. Ήταν ιδιοκτήτης ενός από τα μεγαλύτερα θυροδεψεία της Νότιας Ρωσίας. Βλ. Энциклопедия Таганрога [Εγκυκλοπαίδεια του Ταϊγανίου], Ταϊγάνιο 1998, σ. 443· Γ. Κανδύλης, *Ιστορία τριών οικογενειών της μεγάλης διασποράς. Σκαρμαγκακά – Σκαναβή – Κανδύλη*, Αθήνα 1994, σ. 10-22.

31. Ι. Nemirofsky, *La vie de Tchekhov*, Παρίσι 1946, σ. 50

Οι δουλειές και το χρήμα δημιούργησαν ένα φιλόμυσο κοινό που σύχναζε στο θέατρο και παρακολουθούσε ιταλική οπερέτα. Όπως κάθε πόλη που σεβόταν τον εαυτό της, έτσι και το Ταϊγάνιο είχε θέατρο, στο οποίο έρχονταν να παίξουν οι διάσημοι θίασοι της Μόσχας και της Πετρούπολης.

Όμως η κομψή όψη της πόλης κρατούσε μόνο για καμιά εκατοστή μέτρα, όσο και το μήκος των πεζοδρομίων. Στην υπόλοιπη πόλη απλωνόταν η σκόνη το καλοκαίρι και η λασπουριά το φθινόπωρο και το χειμώνα, μέχρι τα προάστια, όπου άρχιζε η στέπα, οι αχανείς πεδιάδες με τα χρυσοφόρα στάχυα. Το τοπίο αυτό, που το δέριζαν οι σφοδροί ανατολικοί άνεμοι το χειμώνα και οι βίαιες καταιγίδες το καλοκαίρι, επώαζε τη νέα σοδειά.

Τη δεκαετία 1865-1875 τα πράγματα είχαν αρχίσει να δυσκολεύουν για το εμπόριο της πόλης. Η σταδιακή πλήρωση του πυθμένα της Αζοφικής πολλαπλασίαζε τα προβλήματα ελλιμενισμού των πλοίων και απαιτούσε τεράστιες δαπάνες σε έργα τα οποία το κράτος δεν ήταν διατεθειμένο να επωμιστεί, ενώ η λειτουργία της νέας σιδηροδρομικής γραμμής, που ένωνε το Ροστόβ με την περιοχή του Βλαδικαυκάσου, μετατόπιζε το εμπορικό ενδιαφέρον προς την αντίπαλη πόλη.

Η πτώση της ζηρότητας της πόλης και η καθήλωση των προοπτικών ανάπτυξης της στέρησαν από τους κεφαλαιούχους τη δυνατότητα να αδράξουν την ευκαιρία που θα τους επέτρεπε να συσσωρεύσουν γρήγορα πλούτο, όπως είχαν κάνει οι προκάτοχοί τους. Ωστόσο, η εγκατάσταση και το στέριωμα ενός εμπορικού οίκου ήταν ακόμη δυνατά, με την προϋπόθεση ότι ο έμπορος θα εργαζόταν σκληρά για να καθιερώσει τη θέση του στην αγορά, να εξειδικεύσει το προϊόν του και να αντεπεξέλθει στον σκληρό ανταγωνισμό που ασκούσαν οι εβραίοι μεσάζοντες. Ένας νέος έμπορος θα έπρεπε καταρχάς να υπολογίσει το διοικητικό και νομικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορούσε να ασκήσει το επιτήδεμά του, και στον τομέα αυτό η αυτοκρατορική πολιτική είχε ριζικά αναθεωρηθεί.

Γ. ΤΟ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Η αλληλογραφία του γαλλικού προξενείου της Οδησού αποκαλύπτει τη σύγχυση που επικρατούσε μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο μεταξύ των ξένων εμπόρων ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους έναντι του νόμου. Τα αποτελέσματα του πολέμου απαιτούσαν ριζικές αλλαγές σε όλους του τομείς και μια από τις αναμενόμενες θα ήταν η κατάργηση των ασφυκτικών περιορισμών που ίσχυαν για την εισδοχή νέων μελών στις εμπορικές τάξεις («γκίλντες»). Την ασάφεια επέτειναν οι συνεχείς μεταβολές της αυτοκρατορικής πο-

λιτικής, τα ουκάζια (διατάγματα του τσάρου) που εκδίδονταν, οι ιδιαίτερες ρήτρες που ίσχυαν για τους εμπόρους της κάθε εθνότητας, με βάση τις διμερείς εμπορικές συνθήκες, αλλά και οι ρυθμίσεις των τελωνείων των πόλεων-λιμένων της αυτοκρατορίας. Το αποτέλεσμα διέφερε στην πράξη από τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του Εμπορικού Κώδικα. Η καταστρατήγηση των νόμων ήταν δυνατή χάρη στο χρηματισμό των δημόσιων υπαλλήλων. Η ιστορία του Τελωνείου του Ταϊγανίου παραμένει παροιμιώδης γι' αυτού του είδους την κατάσταση, από την οποία επωφελούνταν οι μεγάλοι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι.³²

Μέχρι το 1860 το εξωτερικό εμπόριο της Ρωσίας βρισκόταν στα χέρια ξένων επιχειρηματιών. Ήδη, όμως, από τα μέσα της δεκαετίας του 1820 η πολιτική υποστήριξης των ξένων εμπορών είχε αρχίσει να αλλάζει. Η προνομιακή μεταχείρισή τους από την Αικατερίνη σταδιακά περιορίστηκε και γινόταν όλο και πιο δύσκολο να ασκεί κανείς εμπορική ή βιομηχανική δραστηριότητα στη Ρωσία διατηρώντας την υπηκοότητά του. Η αυτοκρατορική πολιτική των τσάρων Αλεξάνδρου Α' και Νικολάου Α' αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας ρωσικής μεσαίας εμπορικής τάξης, στην οποία θα ενσωματώνονταν και οι εκρωτισμένοι ξένοι έμποροι. Έτσι, δεσμοδετήθηκαν πεδία εμπορικής δράσης προσιτά μόνο στους ρώσους υπηκόους.

Στα 1858, την περίοδο εγκατάστασης και δράσης του εμπορικού οίκου «Sifneο Frères» στο Ταϊγάνιο, ως εμπορικής επιχείρησης δεύτερης τάξης, ο Ρωσικός Εμπορικός Κώδικας θέσπιζε το εξής πλαίσιο: οι έμποροι χωρίζονταν σε τρεις τάξεις («γκίλντες»), αναλόγως του εταιρικού κεφαλαίου που δήλωνε η κάθε επιχείρηση στη Δούμα (Δημαρχείο).³³ Στην πρώτη τάξη ανήκαν όσοι δήλωναν κεφάλαιο άνω των 15.000 αργυρών ρουβλίων, στη δεύτερη όσοι δήλωναν κάτω από 15.000 και πάνω από 6.000 ρούβλια και στην τρίτη εκείνοι που δήλωναν από 2.500 έως 6.000 ρούβλια.

Με βάση το δηλωμένο εταιρικό κεφάλαιο οριζόταν και το ύψος της τραπεζικής δανειοδότησης, ενώ η ετήσια φορολογία διέφερε από πόλη σε πόλη ανάλογα με τα δικαιώματα που εισέπραττε η Δημαρχία. Στην Οδησσό, για παράδειγμα, μια επιχείρηση αποκτούσε την άδεια του εμπορεύεσθαι της πρώτης τάξης έναντι 1.100 αργυρών ρουβλίων ετησίως, της δεύτερης έναντι 400 και της τρίτης έναντι 116 αργυρών ρουβλίων.

32. Επρόκειτο για μεγάλης εμπέλειας φοροδιαφυγή και χρηματισμό των υπαλλήλων του Τελωνείου που πρωτοστάτησε ο Μ. Βαλλιάνος, FCOL, AS, Russia, «Report by Consul Wooldridge on the Trade, and Commerce of Taganrog and other ports of the Sea of Azoff for the Year 1881», σ. 1118.

33. AMAE, CCC, τόμ. 8, Odessa, 25.8.1858, «Mémoire sur la question des guildes». Στο θέμα των τάξεων έχουμε αναφερθεί και στο κεφ. 1, σ. 30.

Δικαιώματα και υποχρεώσεις

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι έμποροι της πρώτης τάξης, που ήταν συνήθως και εκείνοι που διατηρούσαν την υπηκοότητά τους πληρώνοντας αδρά ποσά, είχαν το δικαίωμα να αναπτύσσουν αυξημένες επιχειρηματικές δραστηριότητες λιανικού και χονδρικού εμπορίου ντόπιων και ξένων προϊόντων, χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς. Είχαν επίσης δικαιώματα πλοιοκτησίας, ίδρυσης τραπεζών, ασφαλιστικών εταιρειών και γραφείων αγοραπωλησίας συναλλάγματος. Η δεύτερη τάξη είχε δικαίωμα χονδρικού και λιανικού εμπορίου ντόπιων εμπορευμάτων και δικαίωμα εισαγωγής μόνο περιορισμένων ποσοτήτων, που δεν ξεπερνούσαν τα 90.000 αργυρά ρούβλια το χρόνο. Υπήρχαν και άλλοι περιορισμοί, ως προς τον όγκο των εμπορευμάτων που μπορούσαν να εισάγουν σε κάθε αποστολή και ως προς το ύψος των εμπορικών τους συμπράξεων, οι οποίες δεν έπρεπε να ξεπερνούν τα 15.000 αργυρά ρούβλια. Η τρίτη τάξη είχε δικαίωμα άσκησης μόνο λιανικού εμπορίου, ντόπιων προϊόντων ή και ξένων, τα οποία αγόραζαν μόνο από εμπόρους πρώτης και δεύτερης τάξης. Δεν μπορούσαν να κάνουν απευθείας εισαγωγές ή πράξεις αγοραπωλησίας άνω των 6.000 αργυρών ρουβλίων.

Η είσοδος στις τάξεις επιτρεπόταν αρχικά μόνο σε ρώσους υπηκόους με βάση τον Εμπορικό Κώδικα (τ. II, κεφ. 1, άρθρο 8). Εξαιρούνταν όσοι είχαν άδεια ίδρυσης εργοστασίου, οι οποίοι μπορούσαν να διατηρήσουν την υπηκοότητά τους για μια δεκαετία, αλλά στη συνέχεια έπρεπε να υιοθετήσουν τη ρωσική υπηκοότητα, καθώς και δύο άλλες κατηγορίες προσωρινών παροίκων, οι «φιλοξενούμενοι» ξένοι έμποροι και οι «ταξιδιώτες». Η κατηγορία των «φιλοξενούμενων» εμπόρων μπορούσε να εγκατασταθεί μόνο σε λιμάνια ή συνοριακές πόλεις, να αποκτήσει την άδεια της πρώτης τάξης και να κάνει χονδρεμπόριο μόνο στην πόλη αυτή. Δεν επιτρεπόταν να συνεργαστεί με άλλους ξένους εμπόρους παρά μόνο με Ρώσους. Τέλος, ο «ταξιδιώτης» έμπορος εγκαθίστατο προσωρινά σε μια πόλη και μπορούσε για χρονικό διάστημα έξι μηνών να συνάψει εμπορικές πράξεις χωρίς να πληρώνει φόρο. Χονδρεμπόριο έκανε μόνο στο χρηματιστήριο εμπορευμάτων αγοράζοντας ή πουλώντας τηνπραμάτεια που είχε φέρει μαζί του αποκλειστικά σε ρώσους εμπόρους.

Αυτά ίσχυαν στην Οδησό, όπου με διάταγμα του τσάρου (ουκάζιο) τον Αύγουστο του 1857 αποφασίστηκε η ίση μεταχείριση ξένων και ρώσων εμπόρων και επομένως οι γάλλοι υπήκοοι όφειλαν ή να πληρώσουν το φόρο της πρώτης τάξης ή να γίνουν ρώσοι υπήκοοι, παραμένοντας στη δεύτερη και την τρίτη.³⁴ Την ίδια

34. AMAE, CCC, Odessa, τόμ. 8, 20.1.1858.

εποχή οι αυστριακοί έμποροι στο Ταϊγάνιο, οι οποίοι είχαν εγγραφεί στην τρίτη τάξη, αντιμετώπιζαν προβλήματα. Με βάση την αυστρωρωσική συνθήκη εμπορίου, που είχε λήξει από το 1846 και δεν είχε ανανεωθεί, οι αυστριακοί έμποροι εγγράφονταν ελεύθερα σε όλες τις εμπορικές τάξεις. Ο κυβερνήτης, όμως, του Ταϊγανίου αμφισβητούσε την ισχύ της συνθήκης και δεν είχε ανανεώσει την εγγραφή των εμπόρων στην τρίτη τάξη, ισχυριζόμενος ότι το εσωτερικό εμπόριο, που αφορούσε τη δεύτερη και την τρίτη τάξη, ανήκε αποκλειστικά στη δικαιοδοσία των ρώσων εμπόρων.³⁵ Από τα παραπάνω σπαράγματα ειδήσεων, που παρεισέφρησαν στη γαλλική προξενική αλληλογραφία, γίνεται φανερό ότι βρισκόμαστε σε περίοδο αναθεώρησης των προνομίων των ξένων εμπόρων στο ρωσικό έδαφος. Ενώ η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου ήταν πάντα επιθυμητή, η πολιτική του τσάρου Νικολάου αποσκοπούσε στην επιβολή νέων κανόνων στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου, με στόχο την ενίσχυση του εθνικού στοιχείου.

Δ. Η ΠΡΩΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΣΙΦΝΑΙΟΥ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΔΡΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Για την τριακονταετία 1859-1889, που ταυτίζεται με τη δραστηριότητα της πρώτης γενιάς των αδελφών Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, ελάχιστες πληροφορίες έχουμε από τα έγγραφα του αρχείου Σιφναίου. Ωστόσο, άλλες συμπληρωματικές πηγές επιτρέπουν να προσεγγίσουμε μια περίοδο ιδιαίτερα σημαντική για το εμπόριο της πόλης. Στις ολότελα νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την κατάργηση της δουλοπαροικίας (1861) σμιλεύθηκαν τα οικονομικά χαρακτηριστικά της πόλης-λιμανιού ως του μεγαλύτερου κέντρου εξαγωγής σιτηρών της Αζοφικής. Η φυσιογνωμία αυτή διατηρήθηκε, σε αδρές γραμμές, ως τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η πόλη του Ταϊγανίου έχασε τα πρωτεία στο εμπόριο της Αζοφικής σε όφελος άλλων εμπορικών κέντρων, όπως του γειτονικού Ροστόβ και του Νοβοροσίσκ.

Η δουλοπαροικία στην Ευρώπη έληξε οριστικά το 1861, όταν και οι πλέον καθυστερημένες χώρες, η Ρωσία και η Ρουμανία, αναγνώρισαν στην αγροτιά τα στοιχειώδη δικαιώματα του ελεύθερου ανθρώπου. Στο ερώτημα «τι είναι ο μουζικός: άνθρωπος ή υποζύγιο», απάντησε η μεταρρυθμισή που δεν επέτρεπε πια στους κάθε λογής Τσίτσικοφ³⁶ να παζαρεύουν νεκρούς δουλοπάροικους. Η κατάργηση βέβαια με νομοθετικό διάταγμα της ιδιοκτησίας επί των ανδρώ-

35. AMAE, CCC, Odessa, τόμ. 8, 31.3.1858.

36. Ήρωας του μυθιστορήματος του Νικολάι Γκόγκολ, *Οι νεκρές ψυχές*, που εκδόθηκε το 1842 και έκανε πάταγο στη Ρωσία. Πρόκειται για έναν απίθανο αισχροκερδή τύπο που περιόδευε στη ρωσική επαρχία για να αγοράσει νεκρές ψυχές.

πινων ψυχών, παρόλο που ήταν ένα από τα θεμελιώδη κοινωνικά αιτήματα, δεν επέφερε βελτιώσεις στην αγροτική παραγωγή. Το αντίθετο μάλιστα: η αξία της ελεύθερης εργατικής δύναμης ανέβηκε και επιβάρυνε το κόστος παραγωγής και μεταφοράς των σιτηρών.³⁷

Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, θυδιασμένοι στην αδράνεια μιας τρυφηλής ζωής, δυσκολεύονταν να αναπτύξουν επιχειρηματικό πνεύμα και να αντεπεξέλθουν στις νέες απαιτήσεις οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής και αντιμετώπισης της ελεύθερης αγοράς εργασίας. Πολλοί είχαν αρχίσει να πουλούν ή να υποθηκεύουν τα κτήματά τους. Οι αγρότες, ανίκανοι και αυτοί να οργανώσουν την παραγωγή και να ανταγωνιστούν τα παλιά αφεντικά τους, πούλαγαν τη γη που τους παραχώρησε η μεταρρύθμιση και κατέφευγαν στα αστικά κέντρα για να δουλέψουν ως υπηρέτες και εργάτες. Μείωση του κόστους παραγωγής των σιτηρών μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την εκμηχάνιση, αλλά το προστατευτικό δασμολόγιο για τα ρωσικά βιομηχανικά προϊόντα δεν διευκόλυνε την εισαγωγή ξένων μηχανημάτων. Στη δυσκολία αναδιοργάνωσης των καλλιεργειών σε νέες αποδοτικές εκμεταλλεύσεις συνέβαλε, σύμφωνα με τον αμερικανό πρόξενο της Οδησού, και ο κατακερματισμός της γης σε μικρά κτήματα με αυξημένα λειτουργικά έξοδα, καθώς και αδυναμία χρησιμοποίησης λιπασμάτων, ζώων και αγροτικών μηχανημάτων.³⁸

Όλα αυτά επηρέαζαν και τη ζωή των εμπόρων, παρόλο που και στο δικό τους επάγγελμα είχε ενσωματωθεί ένας μεγάλος τεχνολογικός νεωτερισμός, ο τηλεγράφος. Το εμπόριο σιτηρών μεταβαλλόταν σε διεθνοποιημένη υπόθεση. Αν πριν από το 1860 ο έμπορος στη Ρωσία μπορούσε να υπολογίζει ότι μια πλούσια και καλής ποιότητας σοδειά εξασφάλιζε καλές τιμές, τώρα ο διεθνής ανταγωνισμός και τα παγκόσμια αποθέματα έπαιζαν όλο και περισσότερο καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση των τιμών. Καλές χρονιές υπήρξαν το 1862 και προπαντός το 1865, όταν οι εξαγωγείς πραγματοποίησαν σημαντικά κέρδη.³⁹ Το 1868 οι τιμές του σταριού διαμορφώθηκαν ψηλότερα από τις ευρωπαϊκές και οι εμπορικές συναλλαγές με το εξωτερικό έπεσαν κατακόρυφα. Το 1870 καταγράφηκε στα εμπορικά δελτία ως εξαιρετη χρονιά, κατά την οποία σημειώθηκε μια βασική αλλαγή στις καλλιέργειες: το σκληρό στάρι, που εξαγόταν κυρίως στην

37. FCOL, AS, Russia, Taganrog, «Report by Mr. Consul Carruthers on the Trade of Taganrog for the Year 1863», σ. 290· P. Herlihy, *Odessa. A History 1794-1914*, Κέμπριτζ 1986, σ. 171· Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς...*, σ. 103-114.

38. Herlihy, *Odessa...*, σ. 175.

39. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Mr. Consul Carruthers on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1866», σ. 77.

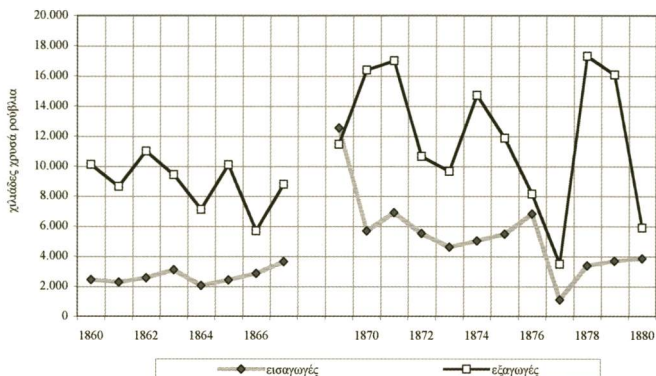
Ιταλία, έδωσε τη θέση του στο μαλακό, την γκίρκα, που εύρισκε πρόσφορη αγορά στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Οι δύο χρονιές αφορίας που ακολούθησαν εξάντλησαν τα στοκ, με αποκορύφωμα το 1873, όταν η αποτυχία της σοδειάς οδήγησε τις τιμές πάνω από τα ευρωπαϊκά δεδομένα και παρέλυσε τις εξαγωγές. Παρόμοια ύφεση βίωσε ο ρωσικός πληθυσμός το 1879-1880. Κατά τη διάρκεια μάλιστα της συνεχιζόμενης και τη δεύτερη χρονιά αφορίας, μπροστά στον επικείμενο κίνδυνο γενικευμένης σιτοδείας, έφτασαν στα βόρεια λιμάνια της χώρας εισαγωγές αμερικανικού σταριού.⁴⁰ «Αυτό [το γεγονός] συνιστά μια νέα πραγματικότητα στην ιστορία του ρωσικού εμπορίου», έγραφε ο άγγλος πρόξενος, «αλλά αποδεικνύεται πολύ πιο φτηνό να αγοράζει κανείς στάρι στις αμερικανικές αγορές για την εγχώρια κατανάλωση [της Ρωσίας], παρά στις αγορές των νότιων επαρχιών, όπου η γεωργία εδώ και μερικά χρόνια παρακαμάζει και η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι δυστυχώς θα συνεχιστεί, καθότι με την εμμονή του ακατάλληλου καιρού και την καταστροφική δράση των εντόμων, η μόνη διέξοδος για την αποφυγή της πείνας είναι η ανακούφιση από το εξωτερικό».⁴¹

Το εξαγωγικό εμπόριο στην Αζοφική δεν ήταν το μόνο προσοδοφόρο είδος εμπορίου. Κέρδη προσπορίζονταν οι εμπορικοί οίκοι και από τις εισαγωγές, κυρίως αγροτικών μεσογειακών προϊόντων. Το εισαγωγικό εμπόριο θρυσκόταν στα χέρια των ελληνικών εμπορικών οίκων. Τα αγροτικά προϊόντα της Τουρκίας, της Ελλάδας, της Ιταλίας και της Β. Αφρικής –οι ξηροί καρποί, τα φρούτα, το λάδι και το κρασί– γέμιζαν τα μανάβικα της πόλης και προωδούνταν και στο εσωτερικό, σε μια ακτίνα που έφτανε ως τη Μόσχα. Ωστόσο, στα 1877, με το νέο νόμο του Τελωνείου, αυξήθηκε ο φόρος επί των ειδών εισαγωγής κατά 30% και οι εισαγωγές μειώθηκαν αισθητά. Στη συνέχεια, ο δασμός επί της εισαγωγής καθορίστηκε να καταβάλλεται σε χρυσό. Η πτώση της αξίας του ρουβλίου και η υποχρέωση να πληρώνουν το δασμό των ειδών εισαγωγής σε σκληρό νόμισμα οδήγησε σε πραγματικό περιορισμό των εισαγωγών κατά το ένα τρίτο.⁴² Τα βρε-

40. Στους πίνακες που παραθέτει ο Κάαν, φαίνεται ότι η σιτοδεία επέρχεται το τρίτο κατά σειρά έτος, ύστερα από δύο συνεχείς χρονιές ανομβρίας και κακής σοδειάς. Χαρακτηριστική περίπτωση το 1891, μετά την καταστροφή της συγκομιδής του 1889 και του 1890, εξαιτίας της συνεχούς ανομβρίας. Το ίδιο συνέβη και το 1921, μετά την κακή σοδειά του 1920. Άλλες χρονιές που η καταστροφή της σοδειάς έλαβε διαστάσεις φυσικής καταστροφής ήταν το 1839, το 1848, το 1855, το 1859, το 1936, το 1946 και το 1963. Α. Kahan, *Russian Economic History. The 19th Century*, Σικάγο 1989, σ. 129-141.

41. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Consul Wooldridge on the Trade, and Commerce of Taganrog for the Year 1880», σ. 1045.

42. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Consul Wooldridge on the Agriculture, Trade, and Commerce of the Ports and Districts of Taganrog and Rostoff-on-Don for the Year 1883», σ. 546.

Διάγραμμα 5. Εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο από το Ταϊγάνιο 1860-1880, σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια. Για το έτος 1868 δεν υπάρχουν στοιχεία. Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XIX, παράρτημα G, σ. 393-394 και 403-404.

τανικά είδη εισαγωγής μειώθηκαν δραματικά, ενώ οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι αντιμετώπισαν δυσκολίες. Μπλεγμένοι σε υποθέσεις χρηματισμού των τελωνειακών υπαλλήλων, αναγκάστηκαν να πληρώσουν αδρά πρόστιμα και να χάσουν την αξιοπιστία τους. Η αγγλική προξενική έκθεση του 1882 αποκαλύπτει, πίσω από τη διπλωματική γλώσσα, τον αντίκτυπο και την έκταση των γεγονότων καθώς και μια δόση ικανοποίησης για την τιμωρία των μεγαλύτερων εμπορικών ανταγωνιστών των Βρετανών, που ήταν οι μεγιστάνες του ελληνικού εμπορίου:

Φοβούμεθα ότι η ελευθερία του εμπορίου θα παρεμποδιστεί το 1882 εξαιτίας των εκτεταμένων δολιοφθορών, που αποκαλύφθηκαν στο Τελωνείο αυτού του λιμανιού, για τις οποίες κατηγορείται σχεδόν το σύνολο των ανώτερων υπαλλήλων του καθώς και ένας αριθμός από τους πλουσιότερους και ισχυρότερους έλληνες εμπόρους της πόλης. Βαρύτατοι έκτακτοι φόροι έχουν επιβληθεί στους εμπόρους των οποίων οι συναλλαγές με το Τελωνείο κατά τα τελευταία δυο χρόνια ήταν παράνομες, και ακόμη μεγαλύτερα ποσά, που ανέρχονται σε εκατοντάδες χιλιάδες ρούβλια, έχουν κατατεθεί ως εγγύηση ενώπιον του δικαστηρίου, όπου θα δικαστούν για δωροδοκία και απόπειρα διαφθοράς των υπαλλήλων της Κυβέρνησης.⁴³

43. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Consul Wooldridge on the Trade, and Commerce of Taganrog and other ports of the Sea of Azoff for the Year 1881», σ. 1118.

Οι αποκαλύψεις μπορεί να έβλαψαν πρόσκαιρα την εμπορική πίστη, εξαιτίας του περιορισμού των τραπεζικών δανείων προς τον εμπορικό κόσμο, αλλά ωφέλησαν τους τίμιους εμπόρους, που μπορούσαν πλέον να πουλούν τα προϊόντα τους σε συμφέρουσες τιμές απαλλαγμένοι από τον αδέμιτο ανταγωνισμό των αντιπάλων, οι οποίοι τα διέδεται, ως τώρα, σε πολύ χαμηλές τιμές. Τα βρετανικά συμφέροντα έδειχναν ικανοποιημένα από την αποκατάσταση του εμπορικού «fair play» και την παραδειγματική τιμωρία των παραβατών του νόμου.⁴⁴

Καταλύτης για τη διεξαγωγή του εμπορίου, τα θαλάσσια μέσα μεταφοράς γνώρισαν την τριακονταετία αυτή σημαντικές ανακατατάξεις. Η ελληνική σημαία απέκτησε τα πρωτεία το 1860 και ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο σε αριθμό πλοίων με την προσχώρηση της σημαίας των Ιονίων Νήσων. Όπως αναφέρει η βρετανική προξενική έκθεση το 1861,

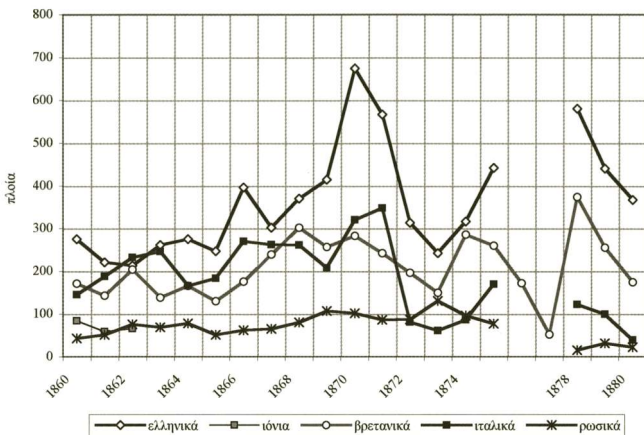
Ως συνήθως, ο αριθμός των πλοίων με ελληνικά χρώματα υπερτερεί. Τα βρετανικά και ιόνια πλεούμενα έρχονται δεύτερα, ακολουθούμενα από τη σημαία της Σαρδηνίας [σήμερα Ιταλίας]. Αυτό ίσως εν μέρει να οφείλεται στο γεγονός ότι τα πλοία της Μεσογείου είναι καλύτερα προσαρμοσμένα για να μεταφέρουν φορτία γεννημάτων. Έχουν κατά συνέπεια μεγάλη ζήτηση και απασχολούνται για να μεταφέρουν εμπορεύματα από αυτό το μέρος στο Ηνωμένο Βασίλειο. Στις αρχές της προηγούμενης περιόδου οι χαμηλοί ναύλοι δεν προέτρεψαν τους βρετανούς πλοιοκτήτες να κατευθύνουν τα πλοία τους στην Αζοφική [...] εξ ου θα υποθέταμε ότι τα ξένα πλοία μπορούν να διευδύνονται οικονομικότερα και με περισσότερο όφελος από τα βρετανικά.⁴⁵

Η βρετανική ξεπέρασε σε χωρητικότητα τις άλλες σημαίες. Πλοία μεγαλύτερου εκτοπίσματος μετέφεραν χύδην φορτία γεννημάτων προς τα βρετανικά και τα ηπειρωτικά λιμάνια. Διαφορετικές πολιτικές, όμως, ως προς τους ναύλους, δυνατότητα μεγαλύτερης ευελιξίας από τους έλληνες πλοιοκτήτες και συνδυασμός εξαγωγών και εισαγωγών ήταν μερικά από τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας που την καθιστούσαν ακόμη ανταγωνιστική. Οι χαμηλοί ναύλοι, όπως υπογραμμίζει και η παραπάνω έκθεση, αποτελούσαν αντικίνητρο για να στείλουν οι βρετανοί πλοιοκτήτες τα ατμόπλοιά τους στην Αζοφική. Αντίθετα, οι έλληνες караβοκύρηδες, συνήθως πλοίαρχοι και συγχρόως πλοιοκτήτες, τα κινούσαν και με κίνδυνο το ταξίδι να αποβεί ζημιόγιο.⁴⁶

44. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Consul Wooldridge on the Trade, and Commerce of Taganrog for the Year 1882», σ. 402.

45. FCOL, AS, Taganrog, «Report of Mr. Consul Carruthers on the Trade of Taganrog for the Year 1861», σ. 218.

46. Την πολιτική αυτή ακολουθούσαν οι έλληνες εφοπλιστές ως και τον Μεσοπόλεμο. Βλ. Τζε-

Διάγραμμα 6. Αφίξεις πλοίων στο Ταϊγάνιο, 1860-1880. Από το 1863 και έπειτα ο στόλος των Ιονίων Νήσων ενσωματώνεται στον ελληνικό. Για τα έτη 1876 και 1877 δεν υπάρχουν στοιχεία. Πηγή: FCOL, AS, Taganrog, «Reports on the Trade and Commerce of Taganrog by the British Council, 1860-1880».

Τα βρετανικά ατμόπλοια ναυλώνονταν στο Λονδίνο για φορτία επιστροφής και έφταναν με έρμα στο Ταϊγάνιο, ενώ αρκετά ελληνικά εξυπηρετούσαν και το εμπόριο εισαγωγής. Οι ναύλοι φυσικά ήταν χαμηλοί και ασύμφοροι όταν υπήρχε υπερπροσφορά πλοίων. Αντίθετα, ήταν εξαιρετικά υψηλοί σε περιόδους κρίσεων, πολεμικών συρράξεων ή σοβαρών πολιτικών γεγονότων που έπλητταν την ευαίσθητη περιοχή των Στενών και της Μαύρης Θάλασσας. Οι ναυλομεσίτες, των οποίων το επάγγελμα ήταν να φέρνουν σε επαφή τους εμπόρους, που ενδιαφέρονταν να μεταφέρουν ένα φορτίο, με τους πλοιοκτήτες, που διέθεταν ελεύθερα πλοία, και να κανονίζουν τους όρους μεταφοράς έναντι προμηθείας, αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη στο εμπορικό αυτό λιμάνι. Οι Βρετανοί σημείωναν πως στο επάγγελμα είχαν παρεισφρήσει κερδοσκόποι, οι οποίοι, από τη χρονιά που τα ατμόπλοια άρχισαν να επισκέπτονται το Ταϊγάνιο με

λίνα Χαρλαύτη, «“Μηχανή πρόσω ολοταχώς. Έναρξιν ταξιδίου”». Η πορεία του στόλου των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 20ού αι.», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999, σ. 241.

κάποια συχνότητα (1867), κερδοσκοπούσαν επί των ναύλων και παραπλανούσαν τους πλοιοκτήτες δεσμεύοντας έτσι τα πλοία τους σε ανεύθυνα άτομα.⁴⁷

Η ιδιαιτερότητα, όμως, του εμπορίου στην εξαιρετικά ρηχή θάλασσα και στους πλούσιους τόπους που βρέχονταν από την Αζοφική στηριζόταν στην ευρύτατη χρήση της ακτοπλοΐας, στην οποία χρησιμοποιούνταν αβαθή πλοίαρια (βάρξες) για τη μεταφορά των γεννημάτων. Σε αντίθεση με τις περιοχές γύρω από την Οδησό, τη Βεσσαραβία και την Ποδολία, οι μεταφορές περί την Αζοφική γίνονταν κυρίως μέσω του υγρού στοιχείου,⁴⁸ όχι μόνο για τις μεταφορές από τους παραπόταμους προς τη θάλασσα, αλλά και από το Ροστόβ και το Γέισκ στο Ταϊγάνιο και από την πόλη του Ταϊγανίου στο αγκυροβόλιο που απείχε 25-40 χλμ. από την ακτή. Ένα ελληνικό εμπορικό εγχειρίδιο της εποχής επισημαίνει ότι στο Ταϊγάνιο, που αριθμούσε 18.000 κατοίκους, το κυριότερο έξοδο ήταν το της φορτώσεως του σίτου στα πλοία, το οποίο εξαρτιόταν από το ναύλο των φορτηγίδων.⁴⁹

Η σημασία των πλοιαρίων για την επιτυχή διεξαγωγή του σιτεμπορίου ήταν τόσο μεγάλη, ώστε χωρίς αυτά το εμπόριο μπορούσε να παραλύσει. Χαρακτηριστική της ζωηρής κίνησης των πλοιαρίων στα ποτάμια και τους παραποτάμους του Δον είναι η μαρτυρία της βρετανικής προξενικής έκθεσης, σύμφωνα με την οποία 170 πλοίαρια εγκλωβίστηκαν το χειμώνα του 1864 στην αμμουδερή έξοδο του Δον προς το Ροστόβ εξαιτίας της πτώσης της στάθμης του νερού στα ποτάμια.⁵⁰

Ο συνολικός στόλος του Ταϊγανίου και του Ροστόβ υπολογίζεται σε 213 ξύλινες βάρξες και 12 σιδερένιες.⁵¹ Οδεύοντας προς την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι σιδερένιες βάρξες, που είχαν και μεγαλύτερη χωρητικότητα, απέβαιναν περισσότερο προσοδοφόρες. Για τον έμπορο της Αζοφικής, λοιπόν, η κατοχή θαλάσσιων μέσω μεταφοράς αποτελούσε στρατηγική επένδυση: ο πλοιοκτήτης κράταγε τα κλειδιά για τη διεξαγωγή του σιτεμπορίου και, εκτός από

47. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Mr. Consul Carruthers on the Trade of Taganrog for the Year 1867», σ. 140.

48. Μόνο τους μήνες που πάγωνε η θάλασσα και οι παραπόταμοι το «κατέβασμα» των σιτηρών γινόταν σε μικρές ποσότητες με άμαξες.

49. Κ. Μελάς, *Εμπορικών Εγχειρίδιον περί Εμπορίας, Βιομηχανίας, Ναυτιλίας και των εμπορικών πράξεων*, Αθήνα 1864, σ. 147.

50. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Mr. Consul Carruthers on the Trade of Taganrog for the Year 1864», σ. 121.

51. AN, F12/7273, «Rapport de Rostoff sur Don pour l'année 1907».

το κέρδος που αποκόμιζε από την επιτυχή πώληση σιτοφορτίων, ιδιοποιούνταν και το κέρδος της μεταφοράς.

Ο ναύλος στην Αζοφική δεν ακολουθεί υποχρεωτικά τη διακύμανση του ναύλου των διεθνών μεταφορών. Η ακτοπλοϊκή κίνηση εμφάνιζε έντονους ρυθμούς όταν έλειωναν οι πάγοι και έφταναν τα πρώτα πλοία στη ράδα για φόρτωση. Παρουσίαζε απότομες αποκλίσεις από μήνα σε μήνα και, βέβαια, επηρεαζόταν από τη σχέση των διαθέσιμων πλοιαρίων προς την ποσότητα του προς μεταφορά σίτου. Έτσι, όπως μαρτυρεί η αγγλική προξενική έκθεση του 1883, η αγορά ατμοβαρζών από εμπορικούς οίκους του Ταϊγανίου τη χρονιά εκείνη «έριξε» τους ναύλους από το Ροστόβ προς τη ράδα του Ταϊγανίου.⁵²

Φαίνεται ότι το ρωσικό κράτος επιθυμούσε να παραμείνει η ακτοπλοΐα σε ρωσικά χέρια και απαγόρευε σε ξένες σημαίες πλοία να διεισδύσουν σε αυτό τον νευραλγικό τομέα των μεταφορών. Οι εμπορικοί οίκοι, όμως, με την απόκτηση της ρωσικής υπηκοότητας από ένα μέλος τους, μπορούσαν να αγοράσουν πλοιάρια και να τα ναυλώνουν στις εσωτερικές μεταφορές. Ο ξένος επιχειρηματίας, με τη σταδιακή ενσωμάτωσή του στη ρωσική κοινωνία, αποκτούσε νέες δυνατότητες εκμετάλλευσης των τοπικών πόρων.

Τέλος, δύο γεγονότα πολιτικής και οικονομικής σημασίας, που έπληξαν την ευρωπαϊκή σκηνή την περίοδο αυτή, είχαν διαφορετικό το καθένα αντίκτυπο στην Αζοφική. Η οικονομική κρίση του 1873, που επιβράδυνε την ταχύτητα εξέλιξης της διεθνούς οικονομίας, ελάχιστα επηρέασε τις συναλλαγές στο Ταϊγάνιο. Τόσο η Οδησός όσο και το λιμάνι της Αζοφικής απέφυγαν την καταστροφική χάρη στη μειωμένη ανάπτυξη της τραπεζικής πίστης και τις λιγοστές σχέσεις του εμπορίου τους με τις πόλεις που επλήγησαν. Ενώ το χρηματιστήριο της Βιέννης έπεσε έξω και υπέστη ζημιά 1.500 εκ. φιορινίων, όπως μαρτυρεί ο έλληνας πρόξενος στην Τεργέστη,⁵³ στις ρωσικές πόλεις η εμπορική κρίση δεν είχε σχέση με τη διεθνή, αλλά με την άδλια συγκομιδή του προηγούμενου χρόνου σε όλη τη μεσημβρινή Ρωσία.⁵⁴

«Αυτό που επηρεάζει τη θέση του εμπορίου [στα μέρη μας] είναι η έκβαση της εσοδείας. Μόνο τότε υπάρχει άφθονο και φθινό σάρι και άρα εμπόρευμα», σημειώνει με εμμονή ο πρόξενος της Οδησού. Όπως γλαφυρά έγραφε ο Γρηγόριος Κούππας, υπάλληλος σιτεμπορικού γραφείου στην Οδησό, προς τον φίλο του Κ. Καλλέργη, εμποροϋπάλληλο στο Γέισκ της Αζοφικής: «Πέρυσι

52. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Consul Wooldridge on the Agriculture, Trade, and Commerce of the Ports and Districts of Taganrog and Rostoff-on-Don for the Year 1883», σ. 547.

53. ΙΑ/ΥΠΕΕ, 1874, 58/1, Πρεσβεία Τεργέστης, 18/30.12.1873, αρ. 508.

54. ΙΑ/ΥΠΕΕ, 1874, Προξενείο Ταγανρόγ, 12.1.1874 και Οδησός, 12.1.1874 αρ. 250.

δεν είδαμεν χιόνα ούτε διά τον όρκον. Αποτέλεσμα τούτου ήτο η καταστροφή της εσοδείας, μεθ' όλον τον καλόν καιρόν του θέρους. Εάν καταστραφεί και η ερχομένη εσοδεία φοβούμαι μη κλίνωμεν το ρήμα “πεινώ” εις όλας τας εγκλίσεις και τους χρόνους». ⁵⁵

Αν, λοιπόν, η κρίση του 1873 άφησε ανέγγιχτη την Αζοφική, δεν συνέβη το ίδιο και με τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Εδώ, η ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου απαιτούσε τη συγκατάθεση των Οθωμανών. Ο ανεφοδιασμός της Ευρώπης με ρωσικό σάρι προϋπέθετε τη συναίνεση του σουλτάνου, που έλεγχε τα Στενά. Σκληροί μήνες περίμεναν τους έλληνες εμπόρους και πλοιοκτήτες. Οι επιχειρηματίες «της στεριάς» επωφελήθηκαν από τον πόλεμο και αποκόμισαν υπέρογκα κέρδη, ιδιαίτερα όσοι, όπως οι «Αφοί Νεγρεπόντη», έγιναν προμηθευτές του ρωσικού στρατού. ⁵⁶ Αντίθετα, όσοι είχαν επιχειρήσεις, οι οποίες ήταν εξαρτημένες από τις θαλάσσιες μεταφορές, κινδύνευσαν αφάνταστα από τα μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης, τα οποία εμπόδιζαν τη διέλευση πλοίων που έφεραν φορτία για τα ρωσικά λιμάνια. Κατά συνέπεια, οι εξαγωγές μειώθηκαν το 1877, ιδιαίτερα από την εφαρμογή του εμπάργκο τον Μάιο, ενώ εισαγωγές πραγματοποιήθηκαν μόνο για ένα τρίμηνο περίπου, από το άνοιγμα της ναυσιπλοΐας ως τον πέμπτο μήνα του χρόνου. Το 1878, η νικηφόρα προέλαση των Ρώσων προς την Αδριανούπολη εξέθρεψε νέες ελπίδες για εξεγέρσεις στον υπόδουλο ελληνικό χώρο.

Το αισιόδοξο, όμως, για τους Έλληνες πολιτικό κλίμα δεν συμβάδιζε και με τα εμπορικά τους συμφέροντα. Τα πολιτικά γεγονότα εκτίναξαν τους ναύλους στα ύψη με αποτέλεσμα, να ζημιώσουν οι έμποροι που είχαν προπωλήσει φορτία υπολογίζοντας σε χαμηλότερους ναύλους. ⁵⁷ Ο Έλληνας πρόξενος στο Ταϊγάνιο, Θεμιστοκλής Α. Σολομός, σε επιστολή του προς τον υπουργό Εξωτερικών, Θ. Δεληγιάννη, υπογράμμισε τις ενέργειές του για την προάσπιση της ελ-

55. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, επιστολή Γ. Κούππα προς τον Κ. Καλλέργη, ΙΙ.2.1874.

56. Οι αδελφοί Νεγρε(ο)πόντη ήταν έλληνες υπήκοοι που εμπορεύονταν σιτηρά στην Κωνσταντινούπολη και την Οδησό. Ανέλαβαν την προμήθεια του ρωσικού στρατού σε όλη τη φάση της εκστρατείας, από τη Ρουμανία ως τον Αίμο και τη Θράκη, κινητοποιώντας το δίκτυο των προμηθευτών τους στον Κάτω Δούναβη και τη Μεσόγειο. Έδρα της ρωσικής εταιρείας ήταν η Οδησός. Με τη λήξη του πολέμου η τσαρική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αποπληρώσει τα πρώτα χρέη της προς αυτούς, τα οποία ανέρχονταν στο μυθώδες ποσό του 1.703.599 ρουβλίων. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1880, Πρεσβεία Πετρούπολεως 12/24.5.1880, αρ. 4823 και 15/27 Οκτωβρίου 1880, Επιστολή Αφών Νεγροπόντη προς Α. Κουμουνδούρο.

57. FCOL, AS, Russia, «Report of Consul Wooldridge on the Trade, and Commerce of Taganrog for the Year 1878», σ. 1498.

ληνικής ναυτιλίας, στις δύσκολες συνθήκες του αποκλεισμού.⁵⁸ Μεταξύ άλλων είχε εισπράξει από τους ομογενείς συνδρομές για την ενίσχυση του εθνικού στόλου και του Συλλόγου των εκ Τουρκίας προσφύγων, ενώ με δικά του έξοδα είχε στείλει στην Ελλάδα 35 εθελοντές για να συνδράμουν τον ελληνικό στρατό στο μέτωπο της Θεσσαλίας.

Η εταιρεία εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου «Sifneo Frères»: πρώτες υποθέσεις εργασίας

Επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε την εποχή κατά την οποία ιδρύθηκε η εταιρεία εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου των Αδελφών Σιφναίου. Κατά την πρώτη φάση του κύκλου ζωής της η εταιρεία είχε να λύσει προβλήματα που σχετίζονταν με την εύρεση κεφαλαίων και με το αντικείμενο της εμπορίας, με την ανάπτυξη των κατάλληλων οργανωτικών δομών και τη στελέχωσή της με σκοπό την επιβίωση. Έπρεπε να εξασφαλιστεί ροή αγαθών και προπάντων ροή των κατάλληλων πληροφοριών για να ανταποκριθεί στους στόχους της. Στο στάδιο αυτό η επιχειρηματική κουλτούρα υφάνθηκε γύρω από το πρόσωπο του ιδρυτή, Θεόδωρου Σιφναίου, και τον πρωταγωνιστικό του ρόλο.

Ωστόσο, οι πληροφορίες μας ως προς τα ζητήματα αυτά είναι ελλιπείς. Στο αρχείο δεν σώζονται παρά σποραδικές μαρτυρίες για τις δραστηριότητες του εμπορικού οίκου την περίοδο αυτή. Βρέθηκαν ελάχιστες επιστολές με τυπωμένο το λογότυπο, που ορίζει την ίδρυση της επιχείρησης στα 1850, καθώς και σποραδική εμπορική αλληλογραφία μεταξύ των δύο ιδρυτών. Τεκμήρια από το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο του Ταϊγανίου αναφέρουν ότι ο Θεόδωρος Σιφναίος εγκαταστάθηκε στην πόλη και άνοιξε κατάσταση ολικού εμπορίου στην «μπίρζα» (birzha, χρηματιστήριο εμπορευμάτων), κοντά στο λιμάνι, ως έμπορος της δεύτερης τάξης. Ιδιότητα ακίνητα απέκτησε μετά το 1890, τόσο στο όνομά του όσο και στο όνομα του γιου του, Ιωάννη (Βάνια). Το 1867, σε επιστολή προς τον αδελφό του Θεόδωρο, που βρισκόταν για επίσκεψη στη Μυτιλήνη, ο Ζάννος δίνει το στίγμα της μετρημένης εμπορικής δραστηριότητας των δύο αδελφών.

Τα βούτυρα ζωρότατα τα ζητούν αρ.ρ. [αργυρά ρούβλια] 7, ηγοράσθησαν εις τα 6.60 και 6.75 τοις μετρητοίς. Αλεύρια σιταρίασι δεν συμφέρουν διότι είναι ακριβά. Η βάρζα μας διατελή εν ζωρότητι ως τούτο συμβαίνει κατ' αυτήν την εποχήν. Όσα φουντούκια έχομεν τα ευκολοπώλησα όλα εφέτος, απ' αυτό το είδος θα έχομεν κέρδος. Τα χαρούπια εξοδεύθησαν ευτυχώς όλα και πολύ ολίγα θα μείνουν το χειμώνα. Εμείς έχομεν ακόμη περί τας 7 χιλ. Κυρηνείας τα οποία δύσκολα εξοδεύονται.

58. ΙΑ/ΥΠΠΕ, 1878, 39, 3, επιστολή του Προξένου Ταϊγανίου προς τον υπουργό Εξωτερικών, 28.4.1878.

Όλοι αι πραγματέιαι της εισαγωγής εφέτος ωφελούν. Περί του εμπορίου εξαγωγής θα τα μαθαίνετε από τον Ιωάννην [Βάνια]. Εξετάσατε αυτού αν ημπορή να εξοδευθή το ηλιόλαδον και το σαπούνι και γράψτε εις τον Ιωάννην να σας στείλει δείγματα διά δοκιμήν. Σας αποστέλλω αλεύρι, μακαρόνια και γαλέτας.

Σας αδελφικοασπάζομαι

Ο αδελφός σας Ζ. Σιφναίος⁵⁹

Αυτή είναι η μοναδική μαρτυρία από την εμπορική αλληλογραφία της περιόδου που αφήνει να διαφανεί η προσεκτική διαχείριση, ο περιορισμένος κύκλος εργασιών και τα μικρά περιθώρια κέρδους. Μόνο το σιτεμπόριο και οι υψηλοί ναύλοι στις βάρξες προσέφεραν δυνατότητες σημαντικής κεφαλαιακής συσσώρευσης και επιχειρηματικής επέκτασης. Η επιχείρηση αναπτυσσόταν τόσο προς την κατεύθυνση του εμπορίου, μελετώντας νέα προϊόντα, όσο και προς την κατεύθυνση της πλοιοκτησίας, εξασφαλίζοντας έτσι την απρόσκοπτη ροή των εμπορευμάτων προς την αγορά.

Ενδεικτικό, λοιπόν, της κλίμακας της επιχείρησης, το παραπάνω απόσπασμα είναι μάρτυρας ενός μέσου μεγέθους εμπορικού οίκου που βρίσκεται σε διακριτή απόσταση από τους πρώτης τάξης κεφαλαιούχους. Τα κεφάλαια της εταιρείας, όπως εγγράφονται στους διασωθέντες ισολογισμούς της περιόδου 1890-1898, παρουσιάζονται στον πίνακα Ι και είναι αντιπροσωπευτικά μιας μέσου μεγέθους οικογενειακής επιχείρησης σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα. Με τα ελληνικά αλλά και τα ρωσικά δεδομένα η επιχείρηση θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην πρώτη σειρά των εμπορικών οίκων.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Εταιρικό κεφάλαιο της «Sifneo Frères», 1890-1898.

Έτος	Κεφάλαιο σε αργυρά ρούβλια	Κεφάλαιο έναρξης και λήξης περιόδου σε λίρες στερλίνες	Ποσοστιαία αύξηση περιόδου
1890	236.195,64	27.465	24,15%
1892	265.388,44		
1893	278.557,57		
1894	248.791,66		
1895	236.602,20		
1896	225.653,33		
1897	285.191,31		
1898 (έως 30.6.1898)	293.256,72	34.099	

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί 1890-1898.

59. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Ζάννου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον Θεόδωρο Σιφναίο στη Μυτιλήνη, 20.8.1867.

Η εταιρεία «Sifneo Frères», χωρίς να ανήκει, σύμφωνα με τη βρετανική προξενική έκθεση του 1886,⁶⁰ στους πρώτους μεγέθους εμπορικούς οίκους, κινείται με αρχικό κεφάλαιο 236.195 αργυρών ρουβλίων, το οποίο αυξάνει σε διάρκεια οκτώ ετών κατά 24,15%. Το ποσό αυτό αποτελεί για τα βρετανικά δεδομένα μικρό επιχειρηματικό κεφάλαιο. Αντιστοιχεί σε 27.465-31.197 λίρες στερλίνες,⁶¹ ποσό που αναλογεί σε μικρές επιχειρήσεις με κεφάλαιο ως 50.000 λίρες, με βάση τα στοιχεία που έχει δημοσιεύσει ο Σ. Τσάπμαν.⁶² Τη δεκαετία του 1850 οι περισσότεροι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι στην Αγγλία, με έδρα το Μάντσεστερ, είχαν κεφάλαιο κάτω από 10.000 λίρες. Με την εκτίμηση αυτή συμφωνεί και η τράπεζα αποδοχών Baring Bros, η οποία χρηματοδοτούσε βρετανικούς και άλλους εμπορικούς οίκους, με έδρα εντός και εκτός Αγγλίας, για τη διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου. Σε μια εκτίμησή της για ελληνικούς και ιταλικούς οίκους του Μάντσεστερ, στα 1850, θεωρεί όσες εταιρείες διαθέτουν κεφάλαιο από 100.000 λίρες και πάνω μεγάλες, όσες διαθέτουν 0-35.000 μικρές και αυτές με κεφάλαιο 35.000-100.000 μεσαίες.⁶³ Η δομή της εταιρείας στηρίχτηκε στην οικογενειακή-συνεταιρική σχέση μεταξύ των αδελφών της πρώτης γενιάς των Σιφναίων. Οι δύο πρώτοι, ο Θεόδωρος και ο Ζάννος, που είχαν και τα μεγαλύτερα ποσοστά, διοικούσαν την εταιρεία, ενώ οι άλλοι αδελφοί συμμετείχαν με μικρά κεφάλαια, ως «σιωπηλοί» εταίροι.⁶⁴

Η «Sifneo Frères» ως εμπορική εταιρεία είχε διαμεσολαθητικό χαρακτήρα και λειτουργούσε σε μια ευαίσθητη γεωγραφική περιοχή, στα νότια σύνορα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, επιδιώκοντας με τις δραστηριότητές της να συνδέσει νέες ανεκμετάλλευτες περιοχές με την παγκόσμια αγορά. Η ίδρυσή της στο Ταϊγάνιο, έναν τόπο που σταδιακά καθίστατο «προκωχωρημένο φυλάκιο»

60. Στα 1886 ο βρετανός πρόξενος του Ταϊγανίου καταγράφει 22 μεγάλες εξαγωγικές εταιρείες που ειδικεύονταν στο σιτεμπόριο. Μεταξύ αυτών και τους οίκους Μ. Βαλλιάνου, Σκαραμαγκά-Μανούση και Σία, Διαμαντίδη και Γιών, Δ. Α. Νεγροπόντε, Ι. Α. Σκαραμαγκά, Σ. Ι. Β. Μαύρου, Ηλία Ηοαΐα, Σκαναβή-Σκαραμαγκά, Π. Παπαγεωργακόπουλου, Α. Κρεντινρόπουλου, Κ. Βέλτσου, Ν. Παπασταματιάδη, Μ. Τάρλα, Φ. Σβορώνου κ.ά. Βλ. FCOL, AS, Russia, Taganrog, «Report by the Consul Wagstaff on the Navigation and Trade of the Sea of Azoff for the Year 1886», σ. 15, παράρτημα Δ.

61. Σύμφωνα με τις βρετανικές προξενικές εκθέσεις στο Ταϊγάνι, 8,60 ρούβλια αντιστοιχούν με μία λίρα στερλίνα.

62. S. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain. From the Industrial Revolution to World War I*, Κέμπριτζ 1992, σ. 158-159.

63. Barings House Correspondence, Reports on British Houses, HC, 16.19, «Assessment of the Greek Firms Operating in London in the Beginning of 1860s».

64. Βλ. παρακάτω, «Η λογιστική αποτίμηση της εταιρείας “Sifneo Frères”», σ. 186-202.

του διεθνούς εμπορίου, αναδεικνύει την εμπορική επιχείρηση και τον ξένο επιχειρηματία ως φορέα αλλαγής και υπογραμμίζει τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών της Αζοφικής Θάλασσας.⁶⁵

Η εταιρεία καθόριζε και καθοριζόταν από το περιβάλλον της, ένα περιβάλλον υψηλού κινδύνου και αβεβαιότητας, το οποίο προσδιοριζόταν από τη χαμηλή τεχνολογία των μεταφορών και της αγροτικής παραγωγής, την περιορισμένη ντόπια αγορά και τις κρατικές ρυθμίσεις, που εκχωρούσαν σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας στους ξένους, όπως για παράδειγμα το εξωτερικό εμπόριο, ενώ «κρατούσαν» μακριά τους άλλες, όπως το εσωτερικό εμπόριο και την ακτοπλοΐα. Οι συνθήκες που διαμορφώνονταν στην αγορά του Ταϊγανίου επηρεάζονταν από τις ιδιάζουσες συνθήκες πλεύσης στην Αζοφική, από τη δυνατότητα πρόσβασης στην ενδοχώρα και από το διεθνές περιβάλλον, και ειδικότερα από τον τρόπο διαχείρισης των ρωσοτουρκικών σχέσεων, οι οποίες έδιναν και το ουσιαστικό διαβατήριο στις εξαγωγές. Στην Αζοφική, η χάραξη μιας επιτυχούς στρατηγικής έπρεπε να λάβει υπόψη της τη διάρκεια του εμπορικού και παραγωγικού κύκλου και να προσδιορίσει με βάση τις ντόπιες συνθήκες και την εταιρική ικανότητα το αντικείμενο των εργασιών και τις επιχειρηματικές πρακτικές.

Η αποσπασματική αλληλογραφία που έχει σωθεί αφήνει την εικόνα ανολοκλήρωτη και θέτει περισσότερα ερωτήματα απ' όσες απαντήσεις δίνει. Ωστόσο, μεταγενέστερο υλικό που προέρχεται από τα λογιστικά βιβλία της επιχείρησης –η σειρά των πρωτοβάθμιων λογαριασμών– επιτρέπει την ανασύνθεση της εικόνας και τη συναγωγή συμπερασμάτων για το αντικείμενο και τον τρόπο εργασίας.

Η μελέτη των αποτελεσμάτων χρήσης που περικλείονται στους λογαριασμούς κερδοζημιών και ο τρόπος που γίνονται οι εγγραφές των οικονομικών πράξεων σε αυτούς, επιτρέπουν την ανασύνθεση –σε ικανοποιητικό βαθμό– του τρόπου εργασίας του εμπορικού οίκου. Λεπτομερειακή εικόνα έχουμε και για τα διακινούμενα εμπορεύματα. Και οι δύο αυτές συνιστώσες, που διαμορφώνουν τη φύση και το αντικείμενο της εταιρείας, θα αναπτυχθούν στη συνέχεια, πριν ακολουθήσουμε την πορεία της τα επόμενα 30 χρόνια. Ο λόγος είναι προφανής: όπως προκύπτει από τους λογαριασμούς της εταιρείας, το είδος του εμπορίου και η φύση των εργασιών της δεν υπέστησαν σοβαρές με-

---

65. Για τη σημασία αυτών των πρώτων διεθνών εμπορών, βλ. G. Jones (επιμ.), *The Multinational Traders*, Λονδίνο 1998, σ. 16-18.

ταβολές στα χρόνια που ακολούθησαν και άρα μορφοποιήθηκαν από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, χρονικό διάστημα για το οποίο το αρχείο μας σιωπά.

Με τη διαπίστωση αυτή και επειδή σπανίζουν τα εμπορικά αρχεία για το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο που διεξήγαν οι έλληνες πάροικοι –εγκατεστημένοι μόνιμα ή προσωρινά διαμένοντες στα λιμάνια της Αζοφικής–, ιχθυηλατούμε την πορεία όχι μόνο της συγκεκριμένης επιχείρησης, αλλά και άλλων, παρόμοιου είδους επιχειρήσεων. Οδηγούμαστε σε αναπαραστάσεις ζωής και ακολουθούμε τις διαδρομές όχι μόνο διακριτών φυσικών προσώπων, αλλά και μιας κοινωνικής ομάδας, των ελλήνων εμπόρων, που αποτελούσαν ζωντανό κομμάτι των συναλλαγών στη Νότια Ρωσία.

Κανονικότητας της εργασίας

Ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου στην Αζοφική υπακούει σε κανονικότητες τις οποίες υπαγορεύουν οι γεωκλιματικές συνθήκες και ο ετήσιος κύκλος της αγροτικής παραγωγής. Την πρώτη ασυνέχεια επιβάλλει η διακοπή της ναυσιπλοΐας τους μήνες που παγώνει η θάλασσα. Κάθε χρόνο, από τα μέσα Νοεμβρίου ως τα μέσα Μαρτίου, η θάλασσα πάγωνε, οπότε τα τελευταία φορτωμένα με σάρι ατμόπλοια ήταν αναγκασμένα να φύγουν από τη ράδα του Ταϊγανίου για να προλάβουν να περάσουν τα στενά του Γενί-Καλέ. Στην είσοδο της Αζοφικής, όπου η θάλασσα ήταν εξαιρετικά αβαθής, το φορτίο μεταφορτωνόταν, προκειμένου το πλοίο να μπορέσει να διαβεί, ελαφρότερο, τη στενωπό.

Κατά συνέπεια, ο Νοέμβριος και ο Δεκέμβριος ήταν οι μήνες της μεγάλης φούριας για τους εμπόρους. Έπρεπε να φορτωθούν και τα τελευταία πλοία ως τις αρχές Νοεμβρίου, να φύγουν οι παραγγελίες και να κλείσουν οι λογαριασμοί, να γίνουν οι εκκαθαρίσεις για την κάθε εμπορική πράξη, να σημειωθεί το κέρδος ή η ζημιά και να «περαστούν» στα βιβλία για να γίνει απογραφή της περιουσίας του εμπόρου, να καταρτιστεί ο ισολογισμός του έτους και η ανάλυση των κερδοζημιών.

Στη διάρκεια των τριών μηνών που η θάλασσα ήταν κλειστή, η εργασία του εμπόρου έχανε την πολυπλοκότητά της και αποκτούσε άλλο ρυθμό. Το ενδιαφέρον στρεφόταν στον καιρό και άρχιζαν οι προβλέψεις για τη νέα σοδειά, που θα «κατέβαινε» την άνοιξη, με το άνοιγμα της θάλασσας. Την περίοδο αυτή μαζεύονταν τα θερεσέδια και κλείνονταν με τον τηλεγραφο οι πρώτες προπωλήσεις του ανοιξιάτικου «κατεβάσματος», της μεταφοράς δηλαδή των προϊόντων της συγκομιδής που έδωσε η σπορά του χειμώνα.

Στη Νότια Ρωσία τα γεννήματα προέρχονταν από δύο σπορές, τη σπορά του χειμώνα και τη σπορά της άνοιξης. Στη σπορά του χειμώνα ερχόταν πρώτη η σίκαλη, που καταναλωνόταν σε Γερμανία και Ολλανδία, και στη συνέχεια τα άζυμα, το χειμωνιάτικο σάρι, που προμηθευόταν η Αγγλία. Η Αγγλία προμηθευόταν και γκίρκα, ποικιλία μαλακού σταριού, που καταναλωνόταν ευρύτατα και στη Γαλλία.

Παραγγελίες κλείνονταν επίσης και για άλλες ποιότητες αποθηκευμένες από την προηγούμενη συγκομιδή. Με τα χιόνια «κατέβαιναν» μικρές μόνο ποσότητες με άμαξες και οι έμποροι αγόραζαν από τους χωρικούς, συνήθως όταν έπεφταν οι τιμές. Οι τιμές παρουσίαζαν πτώση όταν υπήρχε άφθονο «κατέβασμα» ή όταν τα γεννήματα παρέμεναν αζήτητα. Τότε οι χωρικοί αναγκάζονταν να πουλήσουν, ει δυνατόν, μέρος μόνο του προϊόντος τους για να αντιμετωπίσουν τις τρέχουσες ανάγκες. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν το «κατέβασμα» ήταν λιγιστό, οι τιμές, όπως μαρτυρεί η εμπορική επιστολογραφία, ήταν «υποστηριγμένες».⁶⁶

Η έλλιπής οργάνωση του εμπορίου στον ρωσικό νότο έχει να κάνει κυρίως με δύο δυσκολίες, την καθυστέρηση ανάπτυξης των δικτύων μεταφοράς (πλωτοί, οδικοί και σιδηροδρομικοί δρόμοι) και την ανεπάρκεια των λιμενικών έργων. Στα τελευταία συγκαταλέγεται και η έλλειψη αποθηκευτικών χώρων.

Πάγια πολιτική των μεγαλεμπόρων, όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία του Γρηγορίου Κούππα, είναι η αγορά μεγάλων αποθηκών, όσο γίνεται κοντύτερα στο χώρο φόρτωσης και εκφόρτωσης των σιτηρών.⁶⁷ Στην Οδησό, βέβαια, η πρόσβαση στο λιμάνι δεν ήταν τόσο εύκολη⁶⁸ όσο στο Ταϊγάνιο, όπου υπήρχαν αρκετές αποθήκες κατά μήκος του μόλου. Οι εγκαταστάσεις αυτές επέτρεπαν τη δημιουργία πλεονασμάτων και τον καλύτερο χειρισμό των τιμών που διαμορφώνονταν στους τόπους κατανάλωσης.

Ο Φλεβάρης και ο Μάρτης προσφέρονταν και για ταξίδια στο εξωτερικό. Τα ταξίδια γίνονταν κατά προτίμηση σε περιόδους του έτους που οι απαιτήσεις

66. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή Γ. Κούππα προς τον Κ. Καλλέργη στο Γέισκ, 20.2.1875.

67. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 2, επιστολή Γ. Κούππα από την Οδησό προς τον Κ. Καλλέργη στη Μαριούπολη, 29.3.1864.

68. Οι περισσότερες αποθήκες βρίσκονταν πριν από το 1860 στη Μολδοβάνκα, σε προάστιο της Οδησού, όπου υπήρχε η δυνατότητα υποδοχής των σιτηρών που έφταναν με άμαξες από τον χειρσαίο δρόμο. Οι δυσκολίες εξάλλου που δημιουργούσε η φόρτωση σιτηρών από το λιμάνι της Οδησού ώθησαν στη μετακίνηση του κύριου όγκου του εμπορίου από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο Νικολάιεφ, το οποίο πληρούσε τους όρους ενός σύγχρονου εμπορικού λιμανιού.

της δουλειάς ήταν μειωμένες ή είχε προβλεφθεί κακή ή μέτρια συγκομιδή. Οι αδελφοί Σιφναίου επιδίδονταν εναλλάξ σε «ταξίδια για δουλειές» τους πρώτους μήνες του έτους. Το κλείσιμο παραγγελιών στα ευρωπαϊκά λιμάνια και οι επισκέψεις σε πελάτες και τράπεζες πρόσφεραν και τη δυνατότητα για αναφυχή και γνωριμία με τη ζωή και τον πολιτισμό των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Στα ταξίδια αυτά, που συμμετείχε ο έμπορος μόνος ή συνοδευόμενος από τη σύζυγό του, πρώτος σταθμός ήταν η Οδησός, στη συνέχεια η Κωνσταντινούπολη, η Μασσαλία, το Παρίσι, η Ιταλία ή το Άμστερνταμ και ο Πειραιάς. Στις επισκέψεις αυτές κλείνονταν οι μεγάλες δουλειές για τα σιτοφορτία.

Με το άνοιγμα της ναυσιπλοΐας έφταναν τα πρώτα ατμόπλοια, μεταξύ των οποίων και τα πρώτα βρετανικά, για να φορτώσουν σιτηρά. Η εμπορική κίνηση αναζωογονούνταν και άρχιζαν αγορές και φορτώσεις σιτηρών. Οι εργασίες των εμπόρων ως τον Μάιο ήταν πολλές. Όσον αφορά τα σιτηρά, ο έμπορος παρακολουθούσε τη ροή του «κατεδάσματος», την ποιότητά του και τη διαμόρφωση της τιμής του. Ανάλογα με αυτήν αγόραζε προσπαθώντας πάντοτε να πετύχει τη χαμηλότερη τιμή αγοράς και την υψηλότερη τιμή πώλησης. Στα λογιστικά βιβλία των επιχειρήσεων του Ταϊγάνιου, οι πρώτες εγγραφές για εκκαθαρίσεις φορτίων άρχιζαν τον Απρίλιο και αφορούσαν σιτοφορτία. Τον Μάιο γίνονταν παραλαβές ελαίου της τρέχουσας εσοδείας, πωλήσεις ξηρών καρπών (φουντουκιών, σύκων) και φρούτων (λεμονιών). Τον Ιούνιο και τον Ιούλιο ακολουθούσαν νέες παραλαβές ελαίων και αποστολές ταραμάδων. Τον Αύγουστο, ενώ παρακολουθούνταν ο δερισμός της ανοιξιάτικης σποράς, με σημαντικότερη ποικιλία το σκληρό στάρι, φορτώνονταν τα χαρουποφορτία στην Κρήτη για να εισαχθούν στο Ταϊγάνιο. Συγχρόνως πωλούνταν είδη εισαγωγής στη ρωσική ενδοχώρα, συνήθως φρούτα και κορινθιακή σταφίδα. Τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο οι έμποροι ταξίδευαν πάλι για δουλειές και μετέφεραν τις συζύγους και τα παιδιά για παραδερισμό στα θέρετρα. Η οικογένεια Σιφναίου επισκεπτόταν τη γενέτειρά της, τη Μυτιλήνη. Όποιος έμενε στη Ρωσία έστελνε την οικογένειά του στην εξοχή ως τις αρχές Σεπτεμβρίου.

Από τις τελευταίες εβδομάδες του Αυγούστου κορυφώνονταν η αγωνία για την έκβαση του δερισμού. Τον Σεπτέμβριο, με τα νέα «κατεδάσματα», φορτώνονταν το σκληρό στάρι και το κριθάρι για τα μεσογειακά και ιταλικά λιμάνια. Ο Σεπτέμβρης και ο Οκτώβρης ήταν μήνες εντατικοποίησης των εργασιών τόσο στον εξαγωγικό όσο και στον εισαγωγικό τομέα. Στα μέσα του φθινοπώρου στέλνονταν γλώσσες, θούττυρα και ταραμάδες, τα κοκκινοχάδια και τα μαυροχάδια, στην Τουρκία και τη Μεσόγειο. Από τα μέσα Νοεμβρίου, καθώς περρίμεναν το πάγωμα της θάλασσας, έκλειναν οι εκκρεμότητες με όλες τις πα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Είδη εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου της πόλης του Ταϊνάνου, 1863-1882.

Εμπόριο εξαγωγής			Εμπόριο εισαγωγής		
Είδος	Μονάδα μέτρησης	Ποσότητα σε μέσο ετήσιο όρο	Είδος	Μονάδα μέτρησης	Ποσότητα σε μέσο ετήσιο όρο
		1863-67			1863-67
		1878-82			1878-82
Στάρι	Imperial Quarters	1.092.825	Ξερά φρούτα	Cwt	71.571
Λινόσπορος	Imperial Quarters	185.793	Φρέσκα φρούτα	Κιβότια	36.723
Σίκαλη	Imperial Quarters	95.435	Χαρούπια	Cwt	98.738
Βρόμη	Imperial Quarters	34.732	Καρύδια	Cwt	70.042
Μαλλί	Lbs	6.522.436	Λάδι	Cwt	31.044
Λίπος	Cwt	80.538	Κρασί	Gallons	305.909
		1.270 tons	Κρασί	Μπουκάλια	31.096
		19.542			4.072
Χαβιάρι	Cwt	20.123	Ελιές	Cwt	3.900
		μαύρο 2.522 κόκκινο 41.839			12.699

Πηγή: FCOL, AS, 1863-1867 και 1878-1882. Στις τιμές του 1878-1882 συμπεριλαμβάνονται οι εξαγωγές από το Ταϊνάνου και το Ροσούβ, μέσω του πρώτου.

ραγγελίες τόσο των ειδών εισαγωγής όσο και εξαγωγής. Τον Δεκέμβριο τακτοποιούνταν οι λογαριασμοί στα βιβλία, γινόταν η απογραφή και ο ισολογισμός έκλεινε –στα χαρτιά τουλάχιστον– στις 31 Δεκεμβρίου.

Η αναζήτηση των αγαθών

Τα εμπορεύματα που διακινούσαν οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι του Ταϊγανίου, όπως προκύπτει από τα βιβλία της επιχείρησης «Sifneo Frères» αλλά και από την επιστολογραφία του Γρηγορίου Κούππα, που εργάστηκε εκεί το χειμώνα του 1874-1875, συνίσταντο σε διάφορα είδη γεννημάτων για εξαγωγή και μεσογειακά προϊόντα για εισαγωγή. Τα είδη αυτά δεν διέφεραν από τη γενική διάρθρωση που παρουσίαζε το εξωτερικό εμπόριο της πόλης.

Με εξαίρεση το εμπόριο μαλλιού, οι ελληνικοί οίκοι εξειδικεύονταν κυρίως στην αγορά τριών ειδών γεννημάτων: σκληρού σίτου, γκίρκας (ποιότητα μαλακού σταριού) και λινόσπορου. Ο εμπορικός οίκος των Αδελφών Σιφναίου εξήγγελε σκληρά σάβια, άζυμα, μαλακά, κριθή και σίκαλη. Τα τελευταία χρόνια επιδόθηκε και στο εμπόριο λινόσπορου, του οποίου η ζήτηση αύξαινε με την πρόοδο της εκκιομηχάνισης και τη διάδοση της χρήσης του λινέλαιου. Μετά το 1917, όταν η ρωσική επαναστατική κυβέρνηση απαγόρευσε τις εξαγωγές σιτηρών σε ξένους εμπορικούς οίκους, η εταιρεία εξήγγε αποκλειστικά λινόσπορο.

Τα σκληρά σάβια κατευθύνονταν κυρίως στα λιμάνια της Μασσαλίας, της Γένονας, της Κατάνης, του Παλέρμο, της Νάπολης και του Πειραιά, ενώ τα μαλακά στην Αγγλία. Τα σκληρά σάβια είχαν μεγάλη ζήτηση στην Ιταλία για τα ζυμαρικά και το ψωμί. Τα άζυμα, ποιότητα χειμερινού σταριού, που χρησιμοποιούσε για ψωμί χωρίς μαγιά, καταναλώνονταν από τους Εβραίους το Πάσχα σε ανάμνηση του άρτου με τον οποίο τρέφονταν κατά την έξοδο από την Αίγυπτο. Ποσότητες αζύμων εξάγονταν στην Αγγλία (για τις πουτίγκες). Η σίκαλη, χρησιμοποιούσε για τα μούρα ψωμιά της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, το σάβι (σκληρό ή μαλακό) για το άσπρο ψωμί της Αγγλίας και της Γαλλίας και το κριθάρι για την παρασκευή μύρας. Σποραδικά εμφανίζεται στις λογιστικές εγγραφές και μια ποιότητα σταριού, η «αρναούτκα», που σύμφωνα με την *Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια* του Ν. Παπαδόπουλου ήταν το λεγόμενο «αλβανοσίταρο» και καλλιεργούνταν από τους έλληνες αποίκους στα περίχωρα του Ταϊγανίου δίνοντας μεγάλο και δρεμμένο κόκκο.⁶⁹

Ο λινόσπορος, που εξαγόταν με πρόσμειξη ξένων υλών ως 10%, χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή λινέλαιου, ως καύσιμου, καθώς και για ιατρική χρήση.

69. Παπαδόπουλου, *Ερμής ο Κερδώς...*, σ. 222.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Είδη εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου της «Sifneo Frères», 1883-1898.

Εισαγωγικό εμπόριο		Εξαγωγικό εμπόριο	
Είδος	Προέλευση	Είδος	Προέλευση
Λεμόνια	Κάτω Ιταλία, Πελοπόννησος	Σιτάρι	Ταϊγάνιο, περίχωρα
Σταφίδα	Σμύρνη, Πάτρα	Κριθή	Ταϊγάνιο, περίχωρα Ροστόβ
Χαλδάς	Έφεσος	Λινόσπορος	Περίχωρα Ροστόβ
Χαρούπια	Κρήτη	Σίκαλη	Περίχωρα Ροστόβ
Σύκα	Καλαμάτα, Σμύρνη	Βούτυρο	Σιβηρία
Έλαια	Μυτιλήνη, Κύμη, Τρίγλια, Κυδωνίες, Παζοί, Κέρκυρα, Λευκίμη, Κάτω Ιταλία	Γλώσσες	Τσερνομόρια
Φουντούκια	Τραπεζούντα	Χαβιάρι μαύρο	Αστραχάν
		Χαβιάρι κόκκινο	Ταϊγάνιο
		Ταραμάς	Ταϊγάνιο-Ροστόβ
		Αλείμματα	Επαρχία Σαμάρας

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ανάλυση Κερδοζημιών 1883-1898.

Εθνότητες, όπως οι Εβραίοι, το προτιμούσαν στη μαγειρική, αντί του βουτύρου, και συχνά συμμετείχαν στο εμπόριο λινόσπορων. Ωστόσο, η ενασχόληση των ελληνικών οίκων με το εμπόριο λινόσπορου έφερε ήδη από τα 1867 την κακή φήμη της υπερβολικής νόθευσής του με ξένες ουσίες, όπως επισήμανε η βρετανική προξενική έκθεση.⁷⁰

Στα είδη που εξήγαν οι Αδελφοί Σιφναίου περιλαμβάνονταν ακόμη ταραμάς, βούτυρα, γλώσσες, μαυροχάβιαρα και κοκκινοχάβιαρα. Τα βούτυρα και τα αλείμματα προέρχονταν από τη Σιβηρία και την επαρχία της Σαμάρας, το χαβιάρι από τις όχθες του Βόλγα και το Αστραχάν.

Τα σημαντικότερα είδη εισαγωγής που διακινούσαν οι Αδελφοί Σιφναίου ήταν τα έλαια, καύσιμα αλλά και βρώσιμα, τα χαρούπια, τα σύκα, οι χαλδάδες και τα φουντούκια από την Τραπεζούντα. Ιδιαίτερη ζήτηση είχε και η κορινθιακή σταφίδα, που ονομαζόταν εύστοχα «η τσίχλα του ρωσικού προλεταριάτου». Η εξαγωγή της στη Ρωσία άρχισε στα τέλη του 19ου αιώνα.⁷¹ «Η κορινθιακή υψώθη εις την

70. FCOL, AS, Taganrog, «Report by Mr. Consul H. Carruthers on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1867».

71. Βλ. Π. Πεζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988, σ. 23-24.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Ποσότητες εισαγωγής και εξαγωγής της «Sifneo Grèges» για ίδιο λογαριασμό (1883 και 1900).

Εμπορεύματα εξαγωγής 1883*		Εμπορεύματα εισαγωγής 1900**	
Προϊόντα	Ποσότητες	Προϊόντα	Ποσότητες
Βούτυρο	288 βαρέλια	Λεμόνια	2.000 κιβώτια
Γλώσσες	99 βαρέλια	Χαλβάς	200 κιβώτια
Σιτάρι	816 ψάθες (1.705,4 κιλά)	Φουντούκια	328 φούντια
Χαλβάς	345 κιβώτια	Έλαιο	3.328 βαρέλια
Ταραμάς	1.322 βαρέλια		
Μαύρο χαβιάρι	135 βαρέλια		
Άλλα γεννήματα	Δεν αναφέρονται αναλυτικά ποσότητες		
	Είδη προμηθείας. Δεν αναφέρονται αναλυτικά ποσότητες		

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ανάλυση Κερδοζημιών για τα έτη 1883 και 1900. * Ο λογαριασμός «Ανάλυση Κερδοζημιών 1883» είναι αναλυτικός μόνον ως προς τα είδη εξαγωγής και όχι ως προς τα είδη εισαγωγής. ** Το 1900 η αναλυτική αναφορά ως προς τα είδη εισαγωγής δεν επεκτείνεται και στα είδη εξαγωγής.

Ελλάδα», έγραφαν το 1896 προς τον πατέρα τους, «Θα προβλέψωμεν εκ νέου ποσόν τι διότι δεν μας μένει ή μόνον ολίγη και είναι πράγμα το οποίον εξοδεύεται πολύ ενταύθα».⁷²

Οι εισαγωγές υπέστησαν την επιβάρυνση από τις αυξήσεις του δασμολογίου, το οποίο, προϊόντος του 19ου αιώνα, απέβαινε όλο και πιο επιβαρυντικό για τα ελληνικά μεσογειακά προϊόντα.

Το μόνον είδος εισαγωγής το οποίον ημπορεί κανείς να είπη ότι διατηρεί σχετική ζωηρότητα είναι η κορινθιακή, της οποίας η κατανάλωσις ηΰξανε καταπληκτικώς κατά τα τελευταία ταύτα έτη. Ατυχώς η επιβολή του δασμού είναι θεαία και οι κάτοχοι εν Ελλάδι ήρχισαν από τώρα να φουσκώνουν τας απαιτήσεις των. Κατ' ειδήσεις εξ Ελλάδος αι τιμαί εκεί είναι σταθεραί με τάσιν ανατιμήσεως. Ότι θα υψωθούν αργότερον δεν υπάρχει αμφιβολία καθ' όσον οι εν Ρωσία εισαγωγείς θα προσπαθήσουν να επωφεληθούν της επιβολής του δασμού και θα εφοδιασθούν με αρκετά ποσά.⁷³

72. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγά-νιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 10.7.1896.

73. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγά-νιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 31.7.1896.

Οι Αδελφοί Σιφναίου εισήγαν έλαια μεγάλης οξύτητας από τη Μυτιλήνη και τις Κυθωνίες, κυρίως καύσιμα, με τα οποία προμήθευαν τις ορθόδοξες εκκλησίες. Βρώσιμα έλαια εισήγαν από την Κέρκυρα και τους Παξούς, τα οποία ανταγωνίζονταν σε ποιότητα τα καλά ιταλικά.

Τα χαρούπια εξοδεύονται καθώς και τα φουντούκια άτινα είναι σχεδόν όλα καλής ποιότητας χάρις εις τας επιμόνους συστάσεις μας. Το μόνον είδος το οποίον αδικείται είναι τα έλαια, ων η εξόδευσις περιωρίσθη πολύ ένεκα των διαδοθεισών φημών περί εκπτώσεως του δασμού. Εκ των μη καιόντων Μυτιληναίων αναμινγνόμεν τινά με ιταλικά ή Αϊβαλιού και καίουν περίφημα, ούτω θα εξοδεύωμεν ουκ ολίγα, αλλά η εργασία αύτη της αναμείξεως είναι μπελάς και χασομέρι.⁷⁴

Φορτία χαρουπιών έφερναν από την Κρήτη, κυρίως από τη περιοχή της Ιεράπετρας. Επιδίδωκαν να είναι οι αποκλειστικοί εισαγωγείς στο Ταϊγάνιο και έφερναν περί τους 500-550 τόνους το χρόνο. Φαίνεται ότι το 1895 οι παραγωγοί είχαν απαιτήσεις έναντι των εμπόρων και εμπόδιζαν το «κατέβασμα». Οι Αδελφοί περίμεναν να έλθει στην Κρήτη ατμόπλοιο, το οποίο είχαν ναυλώσει από την Ιταλία, και δεν σκόπευαν να πληρώσουν σταλίεζ⁷⁵ για την καθυστέρηση του φορτίου.

Άλλη δυσκολία ανεψύη εις την φόρτωσιν των χαρουπιών. Οι Σφακιανάκη μας τηλεγραφούν ότι οι χωρικοί ραδιουργηθέντες έπαυσαν τα κατεβάσματα, προσθέτουν δε να τηλεγραφήσωμεν, ει δυνατόν, τον πλοίαρχον να μη φθάση προ των 25 Αυγούστου, καλλίτερον δε και αργότερον διά να ετοιμασθή ολόκληρον φορτίον. Τους γράφομεν σήμεραν ότι δεν δυνάμεθα να τηλεγραφώμεν να αργοπορήση διότι δεν έχομεν να κάμωμεν με ιστιοφόρον αλλά με ατμόπλοιον του οποίου αι σταλίας αποζημιούνται με πολλά χρήματα. Πιστεύω να είναι εν μικρόν πείσμα των χωρικών, δεν αμφιβάλλομεν δε ότι οι Σφακιανάκη με τα μέσα άτινα έχουν θα τους αναγκάσουν εις την τελείαν παράδοσιν του πράγματος.⁷⁶

Η έλλειψη βιβλίων παραγγελιών από τα τεκμήρια του αρχείου αφήνει την πληροφόρησή μας για τις ποσότητες των διακινούμενων εμπορευμάτων έκδετη στο έλεος της προσωπικότητας του λογιστή της εταιρείας και στη διάθεσή του για «φλυαρία» ή «λιτότητα». Τα λίγα στοιχεία που έχουμε προκύπτουν από τους λογαριασμούς Κερδοζημιών και τις εγγραφές για τον όγκο των εμπορευμάτων που περιέκλειε κάθε εμπορική πράξη και καταγράφονταν σε αυτούς.

74. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 17.5.1895.

75. Πρόστιμο για την παραβίαση του συμφωνημένου χρόνου φορτοεκφόρτωσης.

76. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 13.8.1895.

Σαν άλλος Φερνάντο Πεσσόα, ο λογιστής μας, κρυμμένος πίσω από το μεγάλο του κατάστιχο, όπου κατέγραφε με επιμέλεια τα νούμερα για τα αποτελέσματα της ετήσιας χρήσης, ίσως να ονειρευόταν «πως η ζωή, της οποίας αποτελούσαν μέρος αυτές οι σελίδες [του καταστίχου], η ζωή περιλάμβανε εξίσου τους μεγάλους θαλασσοπόρους και τα μεγάλα ταξίδια». ⁷⁷ Και έτσι, άλλοτε ονειροπολώντας το ξύπνημα της φύσης στην ιδιαίτερη πατρίδα του και άλλοτε τουρτουρίζοντας μέσα στη χοντρή του πατατούκα, δεν αναλογιζόταν, μες στην ερημιά της απομόνωσης που επέβαλλε ο παγερός χειμώνας και το κλείσιμο της θάλασσας στο Ταϊγάνιο, πως από το σύνολο των χοντρών διβλίων που είχε να φέρει σε λογαριασμό θα παρέμεναν, ύστερα από έναν αιώνα, μόνο αυτές οι λιτές εγγραφές του. Πρόκειται για κάποιες από τις ποσότητες των εμπορευμάτων που άλλοτε καταγράφονται στις Κερδοζημίες και άλλοτε παραλείπονται. Από την αναλυτική καταγραφή μιας χρονιάς σε τμήμα των ειδών του εμπορίου εισαγωγής ή εξαγωγής υποθέτουμε ότι οι ποσότητες και για τις άλλες χρονιές ήταν σημαντικές, πράγμα που προϋπέθετε την κατοχή αποθηκών. Πράγματι η εταιρεία, παρόλο που μεριμνούσε να μη διατηρεί μεγάλα αποθέματα, είχε τρεις αποθήκες, τις οποίες ενοικίαζε και σε άλλους εμπόρους. ⁷⁸

Οι επιχειρηματικές πρακτικές

Η τέχνη του εμπορεύσθαι σίτον

Ο έμπορος σιτηρών είχε ορισμένου τύπου εξειδίκευση, η οποία τον διαφοροποιούσε από τους εμπόρους άλλων προϊόντων. Οι ικανότητές του οριοθετούνταν από το προϊόν που διαπραγματευόταν και από το βαθμό ανάπτυξης της τεχνολογίας που διείπε τον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου.

Τη δεκαετία του 1870, η αγορά και η μεταπώληση σιτηρών στη Νότια Ρωσία απαιτούσε την εξοικείωση με τις τοπικές συνθήκες, οι οποίες προσδιόριζαν την αγροτική καλλιέργεια και παραγωγή, καθώς και εξειδικευμένες γνώσεις γύρω από το προϊόν. Ο έμπορος έπρεπε να παρατηρεί τις ατμοσφαιρικές μεταβολές, που επηρέαζαν τη σοδειά από τη σπορά ως τη συλλογή, και να έχει συσσωρεύσει ικανή εμπειρία, ώστε να προβλέπει την εξέλιξή της.

Οι συνθήκες στην Αζοφική ήταν πιο σύνθετες από αυτές στην Οδησό και ευεπίφορες σε μεταβολές, που οφείλονταν σε αστάθμητους παράγοντες. Δύο

77. Βλ. Φ. Πεσσόα, *Το Βιβλίο της Ανησυχίας*, μτφρ. Άννου Σπυράκου, Αθήνα 1997, σ. 41-42. Ο πορτογάλος ποιητής των αρχών του 20ού αιώνα, Φ. Πεσσόα, χρημάτισε ταπεινός βοηθός λογιστή σε εμπορικό όικο της Λισσαβόνας. Εισήγαγε το μοντερνισμό στην πορτογαλική ποίηση. Έχει γράψει στα 1929 μια από τις πιο τρυφερές σελίδες για το άχαρο επάγγελμα του καταστηχογράφου.

78. Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί των ετών 1890-1894 και Ανάλυση Κερδοζημιών 1894.

έκτακτες μεταβολές των καιρικών συνθηκών καθιστούσαν τη σοδειά προβληματική: η έλλειψη χιονιού το χειμώνα και η ανομβρία το καλοκαίρι. Και τα δύο αυτά καιρικά φαινόμενα επενεργούσαν αρνητικά στην επιτυχία έκβαση της σοδειάς. Ο Γρηγόριος Κούππας μετέδιδε το χειμώνα του 1874: «Χειμών άδλιος και εφέτος. Ψύχος μεν είχομεν αλλ' ολίγιστας χιόνας και ως γνωστόν άνευ χιώνων σπανίως επιτυγχάνει η σοδειά».⁷⁹ Και τον Ιούνιο του 1876 έγγραφε: «Ο καιρός πάσχει από δυσουρίαν [...] Την εσοδειάν αφήσα εκεί [στο Μπερδιάνσκ] πένουσαν τα λούσθια. Από τέλη Απριλίου δεν είχε βρέξει. Το δε κατέβασμα είχε κοπεί ολωσδιόλου».⁸⁰

Το φθινόπωρο ήταν η πιο κρίσιμη εποχή του χρόνου, αλλά απειλητικές ήταν και οι έντονες βροχοπτώσεις στα τέλη Αυγούστου, εποχή που δέριζαν την ανοιξιάτικη σπορά. Οι βρετανικές προξενικές εκθέσεις του Ταϊγανίου είναι μάρτυρες των αιφνίδιων καιρικών μεταβολών, όπως ο παγετός και η μεγάλη πτώση της θερμοκρασίας τον Απρίλιο του 1879, που απείλησε να καταστρέψει σε ένα εικοσιτετράωρο τη φθινοπωρινή σπορά, και οι διαδοχικές καταιγίδες και η πυκνή βροχόπτωση στα τέλη Αυγούστου του ίδιου χρόνου.⁸¹ Τέτοια φαινόμενα επιδρούσαν στη μορφή και το μέγεθος του καρπού και επηρέαζαν την ποιότητα του κόκκου. Εξίσου επικίνδυνες ήταν οι πλημμύρες τον Σεπτέμβριο, περίοδο αλωνίσματος, κατά την οποία η έλλειψη σιταποθηκών άφηνε έκδετα στα βίαια καιρικά φαινόμενα τα φρεσκοκομμένα γεννήματα.⁸²

Υπήρχαν χρονιές κατά τις οποίες η συχνότητα των καιρικών μεταβολών προκαλούσε, εκτός από τη ζημιά στις καλλιέργειες, σοβαρά εμπόδια στην οργάνωση του εμπορίου σιτηρών στην Αζοφική. Μια τέτοια χρονιά, το 1873-1874, περιγράφεται εύγλωττα στην αλληλογραφία του Γρηγορίου Κούππα, ο οποίος είχε μετακινηθεί από την Οδησό στο Ταϊγάνιο για ν' αγοράσει μεγάλες ποσότητες σιτηρών. Ο καιρός ήταν εξαιρετικά ευμετάβλητος και προκαλούσε ανασχές στις συναλλαγές και εμπόδια στη ροή του σιτεμπορίου. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις σημαντικότερες δυσκολίες που βρέθηκαν καταγραμμένες στο ημερολόγιο του:

Μέσα Νοεμβρίου 1873: Πριν διακοπή η ναυσιπλοία σημειώθηκαν άφθονες βροχές και λάσπη ως τα γόνατα, που δυσχέραινε τις μετακινήσεις του εμπόρου.

79. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 6, επιστολή προς τον Κ. Καλλέργη στο Γέισκ, 11.2.1874.

80. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή προς τον Κ. Καλλέργη στο Γέισκ, 17.6.1875.

81. FCOL, AS, Russia, Taganrog, «Report by Mr. Consul Wooldridge on the Trade of Taganrog for the Year 1880».

82. Στο ίδιο.

Δεκέμβριος: Λόγω των συνεχών βροχοπτώσεων οι αγορές είχαν λίγο στάρι και τα «κατέβασμα» μειώθηκαν. Το στάρι μεταφερόταν μόνο με σιδηρόδρομο.

Ιανουάριος: Χιόνισε. Το «κατέβασμα» έγινε πιο συχνό και οι αποθήκες άρχισαν να γεμίζουν.

Φεβρουάριος-μέσα Μαρτίου: Το διάστημα που η θάλασσα ήταν παγωμένη οι αποθήκες γέμισαν και μεγάλες ποσότητες σιτηρών περίμεναν το άνοιγμα της ναυσιπλοΐας στοιβαγμένα στους σιδηροδρομικούς σταθμούς. Όμως έκτακτες χιονοπτώσεις διέκοψαν τις συγκοινωνίες και καθυστέρησαν την ανοιξιάτικη σπορά. Το χιόνι σκέπασε τα τηλεγραφόξυλα και το Ταϊγάνι αποκλείστηκε.

Αρχές Απριλίου: Έπασε ο πάγος. Με το άνοιγμα της θάλασσας άρχισαν οι φορτώσεις στις μαούνες. Οι χωρικοί ξεκίνησαν τις αγροτικές εργασίες και στάματησαν το κατέβασμα. Όμως ξαφνική τρικυμία παρεμπόδισε τη διέλευση των πλοίων στην Αζοφική και αυτοί που ναύλωσαν ατμόπλοια υποχρεώθηκαν να πληρώσουν «κοντρασταλίες», δηλαδή πρόστιμο για την παραβίαση του συμφωνημένου χρόνου φορτοεκφόρτωσης.

Τέλη Απριλίου: Το ψύχος συνδυάστηκε με βροχές. Παρά το άφθονο «κατέβασμα» στις εσωτερικές παραποτάμιες οδούς, ο άνεμος απώθησε τα νερά από τον ρηχό πυθμένα και οι μαούνες αναγκάστηκαν να διακόψουν τις φορτώσεις.

Αρχές Μαΐου: Ξεκίνησε το ανοιξιάτικο «κατέβασμα» και φορτώθηκαν στα ατμόπλοια οι αγορές του χειμώνα.

Ιούνιος: Ανομβρία και λίγο «κατέβασμα».

Ιούλιος: Παντού τρομερή ξηρασία. Είχε να βρέξει από τα τέλη του Απριλίου. Στα περισσότερα μέρη η σοδειά υπέστη ζημιές. Στις 25 Ιουλίου ήρθαν οι πρώτες βροχές.

Αύγουστος: Το μεγαλύτερο μέρος της σοδειάς καταστράφηκε στο Ροστόβ. Αν είχε βρέξει μόνο δύο φορές η σοδειά θα σωζόταν.

Η επιδεξιότητα, λοιπόν, του εμπόρου συνίστατο στην πρόβλεψη της έκβασης της σοδειάς, η οποία επηρεαζόταν από τις καιρικές συνθήκες, καθώς επίσης και στην ενδελεχή γνώση των ειδών και των ποιοτήτων των γεννημάτων. Η καλή ποιότητα εξαρτάται από το χρώμα, το σχήμα του κόκκου, το βάρος, την ξηρότητα και την καθαρότητά του. Από τις δύο κατηγορίες σταριών που εξαγόταν από την Αζοφική τα σκληρά ήταν βαρύτερα. Όταν ο σίτος ήταν καλής ποιότητας έδινε περισσότερο αλεύρι. Το χρώμα του κόκκου ποίκιλλε από το ξανθό στο κόκκινο. Το βάρος αναγνωριζόταν με την αφή: όταν έμπαινε το χέρι στο στάρι, το στάρι έπρεπε να τρέχει σαν ρευστό. Ο έμπορος, λοιπόν, αν επισκεπτόταν ο ίδιος τα παζάρια ή ακόμα και όταν αγόραζε από μεταπράτες, έπρεπε να ελέγχει την ποιότητα του σταριού και να τη συσχετίζει με την προσφερόμενη τιμή.

Κύριο μέλημα του εμπόρου ήταν να εξασφαλίσει ότι το προϊόν που αγόραζε θα έβρισκε αρκετά μεγάλη αγορά για πώληση σε τέτοια τιμή ώστε να αποφέρει κέρδος. Επομένως, η επάρκειά του καθοριζόταν από τη δυνατότητα πρόσβασης στην πληροφορία που αφορούσε τη γενική κατάσταση του εμπορίου, του σιτεμπορίου ειδικότερα, και απαιτούσε συγχρονισμένη ενημέρωση για την κατάσταση των εγχώριων και ευρωπαϊκών αγορών.

Ο έμπορος έπρεπε να διαθέτει αξιόπιστο δίκτυο πληροφόρησης και να ενεργεί με ταχύτητα. Ο τηλεγράφος συνέβαλλε αποφασιστικά στη γρήγορη ενημέρωσή του για τις διεθνείς τιμές, την αφθονία ή την ανεπάρκεια των σιτηρών στις χώρες κατανάλωσης και διευκόλυνε το κλείσιμο των παραγγελιών. Μέσω του τηλεγράφου οργανωνόταν η προπώληση του «κατεδάσματος» που είχε ήδη αρχίσει να διεξάγεται με τη χρήση δειγμάτων.

Η οργάνωση του σιτεμπορίου

Η οργάνωση του εμπορίου σιτηρών στο Ταϊγάνι ακολουθούσε την παρακάτω διαδικασία: οι χωρικοί «κατέβαζαν» και πουλούσαν τα γεννήματα στα παζάρια. Στο παζάρι του Ταϊγανίου συνωστίζονταν οι μεγαλέμποροι και τα σιτεμπορικά γραφεία και δεν υπήρχε δυνατότητα αγοράς για τους μικρούς κεφαλαιούχους. Παζάρια, όμως, υπήρχαν και στα περίχωρα, άλλα παράλια και άλλα μεσόγεια, τα οποία κατακλύζονταν από τους μεταπράτες. Τα παράλια παζάρια τροφοδοτούσαν την αγορά της πόλης κυρίως με σκληρά στάρια, ενώ τα μαλακά προέρχονταν από τα μεσόγεια. Τα εσωτερικά παζάρια δεν απείχαν πολύ από το σιδηρόδρομο. Σ' αυτά μαζεύονταν οι μεταπράτες και αγόραζαν δύο και τρεις φορές την εβδομάδα ποσότητες γεννημάτων, τις οποίες μεταπουλούσαν στην πόλη. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Γρηγορίου Κούππα, ο σιδηρόδρομος άλλαξε, τόσο στην περιοχή της Οδησσού όσο και στο Ταϊγάνιο, τον τρόπο οργάνωσης του εμπορίου. Ενώ προηγουμένως το στάρι συγκεντρωνόταν σε ένα δύο σημεία, όπου γίνονταν μαζικά οι αγοραπωλησίες και έκτιζαν ή νοίκιαζαν αποθήκες τα μεγάλα γραφεία, τώρα διασκορπιζόταν σε μικρότερες ποσότητες στους ενδιάμεσους σταθμούς. Το φαινόμενο αυτό επέτρεψε την είσοδο στην αγορά μεταπρατών που ήταν μικρότεροι κεφαλαιούχοι —«οι έχοντες ως 500 ρ. εβραίοι ρακοπώλες», κατά την προσφιλή έκφραση του Γρηγορίου—, οι οποίοι εκτόπισαν τους υπαλλήλους των μεγάλων γραφείων, κυρίως τους Έλληνες.⁸³

Τη δεκαετία του 1870, με το άνοιγμα νέων σιδηροδρομικών γραμμών και υδάτινων δρόμων, η αναζήτηση άφθονου και καλής ποιότητας σταριού ωδόυσε

83. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, 19.5.1875.

τους εμπόρους όλο και περισσότερο στο εσωτερικό, σε όλο και δυσκολότερες συνθήκες. Ήταν ζήτημα πρώτιστης σημασίας το ποιος θα έφτανε πρώτος από τους ξένους εμπόρους στις αγορές της ενδοχώρας για να μονοπωλήσει το προϊόν των χωρικών και να συμπίεσει τις τιμές. Την πολιτική αυτή εφάρμοσε πρώτος ο Μ. Βαλλιάνος, πολύ πριν ανοίξει ο δρόμος προς τον Καύκασο.⁸⁴

Το σιτεμπόριο στηριζόταν κυρίως στην αγοραστική πολιτική, την εύρεση καλής και επαρκούς ποσότητας σιτηρών με σκοπό την επίτευξη της πλέον συμφέρουσας τιμής. Αγορές σιτηρών πραγματοποιούνταν σε όλη τη διάρκεια του χειμώνα, όσο η θάλασσα ήταν κλειστή και το «κατέβασμα» έφτανε στην πόλη σιγά σιγά και σε μικρές ποσότητες. Τα μεγάλα γραφεία, όπως αυτό των Αδελφών Σεβαστόπουλου, είχαν στείλει τους υπαλλήλους τους στην Αζοφική για να αγοράσουν μεγάλες ποσότητες σιτηρών ανάλογα με τις τιμές που διαμορφώνονταν στα επιτόπια παζάρια και ανάλογα με την κατάσταση στην Ευρώπη. Έτσι, λοιπόν, ο Γρηγόριος Κούππας, που έφτασε στο Ταϊγάνι τον Νοέμβριο του 1875, αγόρασε ως τις 11 Απριλίου, όσο η Αζοφική παρέμεινε αποκομμένη από τη διεθνή ναυσιπλοΐα, για λογαριασμό του γραφείου της Οδησσού, 13.000 ψάδες λινόσπορο (27.170 κιλά), 19.000 ψάδες μαλακό στάρι (39.710 κιλά) και 5.000 ψάδες σκληρό (10.450 κιλά).⁸⁵

Πρώτο μέλημα του εμπόρου ήταν η αγορά στη χαμηλότερη δυνατή τιμή, όταν τα στάρια «εξεπιπταν», δεύτερο η αγορά ή ενοικίαση αποθηκευτικών χώρων, συνήθως με πολλά διαμερίσματα για τη φύλαξη διαφορετικών ειδών γεννημάτων, και τρίτο η αναζήτηση κατάλληλων ναύλων για τη μεταφορά του φορτίου στο εξωτερικό. «Συντροφικά» φορτία στήνονταν συχνά μεταξύ δύο εμπόρων, συνήθως της ίδιας εθνικότητας, σε ατμόπλοιο ιδιοκτησίας τους ή ναυλωμένο από κοινού.

«Εκπεσμός» των τιμών επερχόταν όταν υπήρχε αφθονία νέου ή αποθηκευμένου σταριού και κανονικότητα στο «κατέβασμα». Αντίθετα, όταν οι τιμές ήταν υψηλές, η αγορά σταματούσε ή εξακολουθούσε με προσοχή και με γνώμονα την τελική διαμόρφωσή τους στην Ευρώπη. «Έξω υπάρχει εκπεσμός στις τιμές και γι' αυτό δεν μου λένε από την Οδησό να αγοράσω», έγραφε από το Αικατερινοδάρ ο Γρηγόριος Κούππας,⁸⁶ ενώ σε άλλο σημείο πληροφορούσε τον φίλο του στο Γέισκ: «Άστατος καιρός ένεκα λίγο κατέβασμα. Αι τιμαί υποστηρίζονται. Δεν ηγόρασα· ειδήσεις εξωτερικού αποθαρρυντικάί διά τας γίρκας. Η

84. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, 23.6.1875.

85. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή του Γ. Κούππα προς τον Κ. Καλλέρη στο Γέισκ, 14.4.1875.

86. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή του Γ. Κούππα προς τον πατέρα του στη Μυτιλήνη, 29.9.1875.

Αμερική στέλλει μεγάλα ποσά αλλά βεβαίως τα σάγια δεν θα τα δώσωμεν χάρισμα και εις τας σημερινάς τιμάς δε, υπάρχει φόβος να καταστραφώμεν».⁸⁷

Στα μέσα του 1875 εκδηλώθηκε σημαντική μετακίνηση αγοραστών από την Οδησό στην Αζοφική και από την Αζοφική στην καυκασιανή ενδοχώρα, λόγω του φτωχού «κατεδάσματος» και των υψηλά διαμορφωμένων τιμών. Εξοπλισμένοι με σάκους και χρήματα οι υπάλληλοι των σιτεμπόρων ή οι ίδιοι οι μεσάζοντες αγόραζαν από τους χωρικούς ποσότητες σιτηρών και δέσμευαν «με αρραβώνα» την ανοιξιάτικη σοδειά. Οι χωρικοί με τη σειρά τους δανείζονταν χρήματα από τους μεταπράτες, κυρίως την εποχή της σποράς, οπότε είχαν ανάγκη ρευστού, υποθηκεύοντας τη μελλοντική σοδειά σε χαμηλές τιμές. Όταν, όμως, τα σάγια ήταν «εκπεσμένα», προτιμούσαν να κρατήσουν τηνπραμάτεια τους, στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό, και να μην την πουλήσουν στους μεγάλους παραγωγούς. Σε αντίθεση με τους ενημερωμένους εμπόρους, οι χωρικοί αδυνατούσαν να κατανοήσουν τον καθοριστικό ρόλο της διεθνούς τιμής στην κίνηση των συναλλαγών. «Γράφουν εις εμέ τας άθλιας ειδήσεις του εξωτερικού αλλ' οι κάτοχοι των γεννημάτων δεν σκαμπάζουν απ' αυτά τα πράγματα και πάντοτε φωνάζουν 7 ρ. τα 11 πούτια εις τον τόπον' θα φωνάζουν δε έως ου να σκάσουν κατά την άνοιξιν. Τι άλλο ημπορούν τότε να κάμουν ή να εννοήσουν ότι ουχι αυτοί αλλ' η Ευρώπη προσδιορίζει τας τιμάς».⁸⁸

Η πολιτική των αγορών ακολουθούσε το σύστημα «του τρέχεν εμπρός». Η καταστροφή της σοδειάς, η εξάντληση των αποθεμάτων και ο δριμύς ανταγωνισμός μεταξύ των εμπόρων ωθούσαν σε όλο και μεγαλύτερη διείσδυση στην ενδοχώρα. Ο Γρηγόριος Κούππας, «ως άλλος περιπλανώμενος Ιουδαίος», αναγκάστηκε να μετακινηθεί στον Καύκασο τον Σεπτέμβριο του 1875. Επισκεπτόμενος το Αικατερινόβιτς, πάνω στον ποταμό Κουμπάν, συνάντησε μόνο δύο εμπορικούς οίκους να εργάζονται εκεί. Οι ποιότητες των σιτηρών –γκίρκα και άζιμα– ήταν καλές και οι τιμές συμφέρουσες. Όμως το ανθυγιεινό κλίμα, λόγω των λιμναζόντων υδάτων, έκανε πολλούς να πάσχουν από δέρμη και η οργάνωση του εμπορίου παρουσίαζε δυσκολίες. Τα γεννήματα αποστέλλονταν με φορτηγίδες μέσα από το ποτάμι στο Τεμουκ, αντίκρυ από το Γενί-Καλέ, στο στόμιο της Αζοφικής, και από κει με άλλες βάρκες μεταφορτώνονταν στα πλοία. Η έλλειψη ανταγωνισμού και ιδίως εβραίων μεταπρατών στα μέρη αυτά άνοιγε προοπτικές για επικερδείς εργασίες ακόμη και με μικρά κεφάλαια, και για το λόγο αυτό ο Γρηγόριος Κούππας πρότεινε στον

87. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή του Γ. Κούππα προς τον Κ. Καλλέργη στο Γέ-ισκ, 20.2.1875.

88. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή του Γ. Κούππα προς τον Κ. Καλλέργη στο Γέ-ισκ, 25.2.1875.

συμμαθητή του, Ιωάννη Χατζηγιαννάκη από τη Μυτιλήνη, να συνεργαστούν.⁸⁹ Το ανοργάνωτο του εμπορίου στη χώρα των Κοζάκων απαιτούσε επίπονη εργασία, ασύγκριτα δυσκολότερη απ' ό,τι στο γραφείο του Η. Ησαΐα στο Ταϊγάνιο, όπου το υπαλληλικό ωράριο κυμαινόταν από τις 9 π.μ. ως τις 2 μ.μ.

Στη χώρα των Κοζάκων το εμπόριο διεξαγόταν κατά μήκος των φυλακίων της στρατιωτικής μεθορίου που έζωνε τα Καυκάσια. Τα μέρη ήταν πλούσια και με την παύση του πολέμου Κοζάκων-Τσερκέζων οι αγροτικές εκτάσεις καλλιεργήθηκαν από ρώσους και γερμανούς χωρικούς που ήρθαν από τη Βεσσαραβία. Η πρόσφατη διάνοιξη των ποταμών στην ποταμοπολιία επέτρεψε την εξαγωγή γεννημάτων από τις περιοχές αυτές, εργασία πολύ επίμοχθη εξαιτίας των μικρών ποσοτήτων που διέθεταν προς πώληση οι χωρικοί. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Γρηγορίου, για να σχηματιστεί φορτίο 500-1.000 ψαθών (1.048,5-2.099 κιλά) έπρεπε ο υπάλληλος να ταξιδέψει σε ακτίνα 120 βερστών (127 χλμ.).

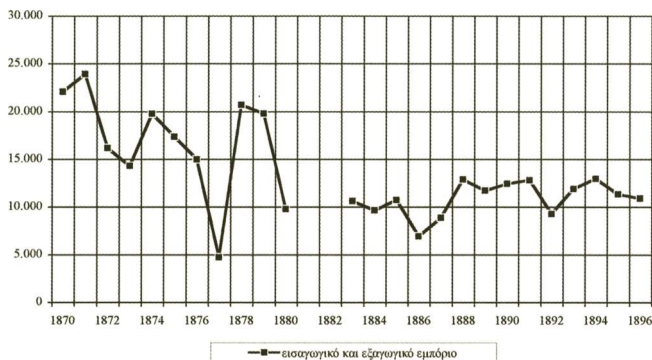
Προβλήματα ανάπτυξης και δυσκολίες στη συγκυρία της ύφεσης

Η συγκυρία της ύφεσης, που έπληξε την ευρωπαϊκή αγορά στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, καθώς και οι αλλαγές που υπέστη το ρωσικό εμπόριο σιτηρών με το άνοιγμα των νέων σιδηροδρομικών γραμμών και την εισβολή στο επιχειρηματικό πεδίο των εβραϊκών οίκων, ανέτρεψαν τις παραδοσιακές δομές και ανάγκασαν τους ελληνικούς εξαγωγικούς οίκους σε προσαρμογή ή αποχώρηση από την εμπορική δράση.⁹⁰ Ο πίνακας 5 δείχνει τη διακύμανση του εμπορίου εξαγωγής από το Ταϊγάνιο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα συμπεριλαμβανομένης και της περιόδου της ύφεσης, 1880-1884, κατά την οποία οι εξαγωγές μειώθηκαν περίπου στο μισό.

Μετά το 1875 σημαντικές αλλαγές σημειώθηκαν και στους εμπορικούς οίκους του Ταϊγανίου. Τα μεγάλα ονόματα που συνδέονταν με το σιτεμπόριο ήταν ο Μ. Βαλλιάνος, ο Ι. Σκαραμαγκάς και ο Η. Ησαΐας. Δίπλα σ' αυτούς μικρότεροι κεφαλαιούχοι ασχολούνταν με τα γεννήματα σε μόνιμη ή περιστασιακή βάση ή σε συνδυασμό με άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες (εμπόριο εισαγωγής, πλοιοκτησία, ναυλομεσιτείες). Χαρακτηριστικό των επιχειρηματιών του Ταϊγανίου ήταν η κάδette επιχειρηματική ανάπτυξη, δηλαδή ο συνδυασμός εμπορικής

89. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, επιστολή του Γ. Κούππα προς τον Ιωάννη Χατζηγιαννάκη, 12.12.1876.

90. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά* 40 (Ιούνιος 2004), σ. 53-96.

Διάγραμμα 7. Εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο στο Ταϊγάνιο στη συγκυρία της ύφεσης 1870-1896, σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια. Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XXIIa, παράρτημα G, σ. 415-416.

δραστηριότητας και ιδιοκτησίας μέσω μεταφοράς. «Εδώ είναι τόπος τοιούτος, ώστε ανάγκη να έχη τις όλα ιδικά του», σχολίαζε ο Γρηγόριος Κούππας, όταν πρωτοήρθε στο Ταϊγάνι και παρακολουθούσε τον αδελφό του εμπόρου Η. Ησαΐα να κατασκευάζει φορτηγίδα στον ποταμό.⁹¹ Σημαντική πηγή συσσώρευσης εσόδων ήταν το εμπόριο προμηθείας, δηλαδή η παροχή εμπορικών υπηρεσιών σε τρίτους, το οποίο μετέρχονταν οι περισσότεροι και ήταν εξαιρετικά προσοδοφόρο στα είδη του εξωτερικού εμπορίου: για παράδειγμα, για τα γεννήματα που αγόραζε ο Κούππας από τον Ησαΐα, για λογαριασμό των Αδελφών Σεβαστόπουλου, ο Ησαΐας εισέπραττε προμήθεια 2%.

Ο συναγωνισμός των μεγάλων γραφείων για το ποιος θα εξασφάλιζε τους περισσότερους μεσίτες ήταν παρομιώδης. Μόνο ο Μαρίνος Βαλλιάνος, που γνώριζε καλά την ενδοχώρα, είχε πρόσβαση απευθείας στους χωρικούς της ζώνης του Καυκάσου και με το μονοπώλιο του σχεδόν αποκλειστικού αγοραστή συμπίεζε τις τιμές. «Ο Βαλλιάνος», έγραφε ο Γρηγόριος Κούππας, «έχει γνώριμους όλους τους χωρικούς της αρχαίας μεθορίου γραμμής Κοζάκων εν τω Καυκάσω. Οι Κοζάκοι ούτοι δεν εμπιστεύονται να πωλήσουν εις τους άλλους αγοραστάς και μεταπράτας».⁹²

91. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, 18.12.1874.

92. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, τόμ. 7, 23.6.1875.

Το άνοιγμα νέων σιδηροδρομικών γραμμών, που συνέβαλαν στον «εκδημοκρατισμό» του εμπορίου, όπως ισχυρίζονται οι ρώσοι ιστορικοί, μετέβαλε το πεδίο της εμπορικής δράσης.⁹³ Η συλλογή των σιτηρών διασπάστηκε σε μικρότερες αγορές και οι εκπρόσωποι του εμπορίου έγιναν περισσότεροι και με λιγότερα κεφάλαια. Σημαντική υπήρξε η εβραϊκή συμμετοχή στην εξέλιξη αυτή. Οι «άθλιοι ρακοπώλοι», όπως απαξιωτικά τους ονόμαζε ο Γρηγόριος Κούμπας, αγόραζαν μικρές ποσότητες, τις οποίες γρήγορα μεταπουλούσαν, αγνοώντας τη διαμόρφωση των τιμών του εξωτερικού και επιδιώκοντας την ταχύτερη κυκλοφορία του χρήματος και τη γρήγορη ανάκτηση του κεφαλαίου τους, έστω και με ελάχιστο κέρδος. Οι ελληνικοί οίκοι, που ασχολούνταν κυρίως με εξαγωγές, στην πλειονότητά τους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην αλλαγή των δεδομένων του εμπορίου. Συνηθισμένοι να εργάζονται με μισθωτούς υπαλλήλους, χωρίς ανταγωνισμό, και με αμέριστη την υποστήριξη του κράτους, που τους εκχωρούσε φορολογικές απαλλαγές ή προνομιακή μεταχείριση μέσω του χρηματισμού των δημοσίων υπαλλήλων, είχαν δημιουργήσει ένα ασφαλές και ευεργετικό πεδίο δράσης, το οποίο απέφερε υψηλά κέρδη. Ήδη πιέζονταν σοβαρά από την πτώση των τιμών και τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ύφεσης στη διακίνηση των αγροτικών προϊόντων. Οι μεγάλοι οίκοι αναζήτησαν νέες αγορές, σαν αυτήν του Ροστόβ. Οι μικρότεροι παρέμειναν, εργάστηκαν με λιγότερο κέρδος ή διαφοροποιήθηκαν στρέφοντας το ενδιαφέρον τους προς την πλοιοκτησία και τον εκσυγχρονισμό του στόλου τους με τα νέα ατμήλατα μεταφορικά μέσα.

Στο εξωτερικό εμπόριο σημειώθηκαν σοβαρές ανακατατάξεις. Το κεφάλαιο συγκεντρώθηκε σε ορισμένους εξαγωγείς, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν παραρτήματα σε όλα τα λιμάνια της Αζοφικής. Δημιουργήθηκαν επίσης κοινοπραξίες για τις εξαγωγές, τις οποίες χρηματοδοτούσαν οι ρωσικές τράπεζες. Στο σιτεμπόριο μπήκαν ρωσικά κεφάλαια και ο εξαγωγικός τομέας ξέφυγε από τον αποκλειστικό έλεγχο των ξένων εταιρειών. Συχνά οι ίδιες οι τράπεζες δημιουργούσαν εξαγωγικά παραρτήματα και αναλάμβαναν την εξαγωγή για δικό τους λογαριασμό.

Οι αλλαγές στον κλάδο του σιτεμπορίου και οι επιχειρηματικοί κίνδυνοι που συνεπάγονταν οδήγησαν πολλούς εμπορικούς οίκους στην πτώχευση. Το υψηλό ποσοστό κινδύνου οφειλόταν σε πληθώρα αστάθμητων παραγόντων που επη-

93. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν τόσο ο Β. Α. Zolotov όσο και ο L. Jurowsky. Βλ. Β. Α. Zolotov, *Khlebny Export Rossii Cherez Porti Chernogo I Azovskogo morei v 60-90e godi XIX veka* [Εξαγωγές σιτηρών από τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, 1860-1890], Ροστόβ 1966, σ. 90-91 και L. Jurowsky, «Der russische Getreideexport: seine Entwicklung und Organisation», *Münchener Volkswirtschaftliche Studien* 105 (Στουτγάρδη-Βερολίνο 1910), σ. 51-87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Κίνηση των σιτηρών από το λιμάνι του Ταϊγάνιου, 1865-1899 (σε χιλιάδες πούτια).

Έτη	Σιτάρι		Σίκαλη		Κριθάρι		Βρόμη
	Χιλιάδες πούτια	% στο σύνολο των εξαγωγών από τα λιμάνια της Ν. Ρωσίας	Χιλιάδες πούτια	% στο σύνολο των εξαγωγών από τα λιμάνια της Ν. Ρωσίας	Χιλιάδες πούτια	% στο σύνολο των εξαγωγών από τα λιμάνια της Ν. Ρωσίας	
1865-1869	48.301	16,4	2.797	11,3	2021	12,9	-
1870-1874	55.852	15	3.086	7,2	3.869	12,2	7
1875-1879	44.963	11,9	2.883	3,8	3.209	6,4	6
1880-1884	25.274	7,3	2.998	3,9	3.768	4,1	7,4
1885-1889	44.712	6,9	8.245	4,3	16.327	7,0	0,9
1890-1894	49.436	6,7	8.580	4,7	33.475	9,0	0,5
1895-1899	44.668	5,4	7.115	3,2	33.168	8,3	-

Πηγή: V. A. Zolotov, *Khitebny Export Rossii cherez porti Chernogo i Azovskogo morei v 60-90 e godi XIX veka* [Εξαγωγές σιτηρών από τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, 1860-1890], Ροστόβ 1966, σ. 199.

ρέαζαν την έκβαση των συναλλαγών. Απαιτούσε, όπως προαναφέραμε, σωστή πρόβλεψη για τη σοδειά, υπαγωγή στις τιμές πώλησης που καθορίζονταν από τη διεθνή προσφορά και ζήτηση και συνδεόταν με την αδυναμία ελέγχου του εξαγωγικού καναλιού των ρωσικών σιτηρών, που ήταν η Μαύρη Θάλασσα, η οποία βρισκόταν στην οθωμανική δικαιοδοσία. Άλλος αστάθμητος παράγοντας ήταν οι πόλεμοι ή και η απειλή έναρξης πολέμου. Αγορές έκλειναν, τόποι απομονώνονταν με τη διακοπή της τακτικής συγκοινωνίας και οι έμποροι με τα σιτηρά τους βρίσκονταν εγκλωβισμένοι στα ρωσικά λιμάνια.

Εκτός της αστάθειας των αγορών, κακοί υπολογισμοί των εμπορών οδηγούσαν συχνά σε πτωχεύσεις. Τα σιτηρά ήταν ένα προϊόν που ενείχε τη δυνατότητα προσπορισμού μεγάλων κερδών και γρήγορου πλουτισμού και δημιουργούσε παράλληλα προσδοκίες άνετης ζωής. Ένα και μόνο φορτίο, αν έπιανε καλή τιμή, αρκούσε να συγκεντρώσει το κεφάλαιο για το ξεκίνημα μιας εμπορικής σταδιοδρομίας. Η εντατική ανάπτυξη του εμπορίου στη Ρωσία έφερε πολλούς νέους στο επάγγελμα, χωρίς εμπειρία, με βλέψεις υψηλής κερδοφορίας και με κερδοσκοπικές διαθέσεις. Επιβαρυντικά για τις ρωσικές συνθήκες ήταν και το ατελές τραπεζικό σύστημα, η ανεπαρκής ανάπτυξη και στήριξη του εμπορίου, με αποτέλεσμα να υπάρχει συχνά στενότητα και δέσμευση των ίδιων κεφαλαίων της επιχείρησης, καθώς και η νομολογία που ευνοούσε την ατιμωρησία των χρεοκοπημένων.

Μάρτυρας όλων αυτών το αρχειακό μας υλικό, επιβεβαιώνει πως η κρίση πέρασε στα τέλη του 19ου αιώνα το κατώφλι της πόλης του Ταϊγανίου. Το 1895 ήταν καταστροφικό για τους εξαγωγείς και πολλά από τα ελληνικά εμπορικά γραφεία του Ταϊγανίου πτώχευσαν. Παραγωγοί και έμποροι, ενώ περιμέναν άνοδο των τιμών με το άνοιγμα της ναυσιπλοΐας, είδαν τις τιμές να κινούνται καθοδικά και αναγκάστηκαν να πουλήσουν με ζημία από 2 ως 4 σελίνια το imperial quarter.⁹⁴ Άλλοι, που είχαν πρόσβαση στην τραπεζική πίστη, δανείστηκαν για να πραγματοποιήσουν μαζικές αγορές με σκοπό να αποπληρώσουν τα χρέη στο κλείσιμο της σεζόν, οπότε συνήθως πετύχαιναν και τις καλύτερες τιμές. Όμως οι τιμές συνέχισαν να πέφτουν και πολλοί οίκοι βρέθηκαν με μεγάλα ανοίγματα προς τους προμηθευτές και τις τράπεζες. Οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι έκλειναν ο ένας μετά τον άλλο. «Είναι λυπηρόν να εκπίπτουν τα ελληνικά σπίτια το εν κατόπιν του άλλου», έγραφαν οι Αδελφοί Σιφναίου στον πατέρα τους. Σημασία είχε, ωστόσο, και ο τρόπος της πτώχευσης και η συσχέ-

94. FCOL, AS, Russia, «Report on the Trade and Commerce of the Consular District of Taganrog for the Year 1894».

τισή της με παράνομες, ριψοκίνδυνες, ενέργειες και πράξεις δολιοφθοράς. «Ο Φαλιέρος επτώχευσε εντίμως» σημείωναν οι Αδελφοί, σε σχέση με άλλους έλληνες εμπόρους που κατηγορούνταν όχι μόνο για κακή διαχείριση αλλά και για κερδοσκοπία και παραπλάνηση των τραπεζών.

Σημαινούσα για την οικονομική ζωή του Ταϊγανίου ήταν η πτώχευση του οίκου Ηλία Ησαΐα και Δρέυφους το 1895, η οποία συμπαρέσυρε και άλλους εμπόρους με τους οποίους συνεργάζονταν. «Συνεπεία της πτωχεύσεως του οίκου Ηλία Ησαΐα επικρατεί μεγάλη δυσπιστία εκ μέρους των τραπεζών και προπάντων συνεπεία της πτωχεύσεως του οίκου Δρέυφους», έγραφε ο Δημήτριος στον πατέρα του. «Το βέβαιον είναι ότι κατά την πτώχευσιν αυτήν διετρέξαμεν καλόν κίνδυνον συνεπεία κριθής, τω είχομεν πωλήσει, διότι ο Βάσας, γράφωμ εν βία, μοι μεταδίδει ότι ευτυχώς είχομεν λάβει τα απέναντι κριθαρίων χρήματα μας όφειλε και μας μένει μόνον 300 ρ.α. χρεώστης. Λέγεται ότι το παθητικόν του πτωχεύσαντος ανέρχεται εις 400.000 ρ. άτινα όφειλει εις δύο τράπεζας, ως μας μετέδωκεν ο σήμερον εκ Καβάλλας αφιχθείς Σακελλαρίδης».⁹⁵ Όμως και οι διαπιστώσεις του μεγαλύτερου αδελφού για τα γεγονότα ήταν εξίσου ανησυχητικές. Σε επαφές που είχε με τα τραπεζικά καταστήματα διαπίστωνε ότι οι ρωσικοί πιστωτικοί οργανισμοί είχαν αρχίσει, πριν από την πτώχευση, να εκφράζουν τις αμφιβολίες τους για το ποιοι ήταν πραγματικά οι ακμάζοντες και σταθεροί οίκοι του εμπορίου σιτηρών. Σε αντίθεση με τις τρέχουσες απόψεις της αγοράς, που στηρίζονταν στο ποιος είχε τον μεγαλύτερο κύκλο εργασιών, ο διευθυντής της Προεξοφλητικής Τράπεζας είχε άλλη άποψη για τους θεωρούμενους «στέρεους» οίκους. Πίστευε ότι κυκλοφορούσαν πολλοί «έμποροι με πόδια από άχυρο», που πατούσαν σε ολισθηρό έδαφος.⁹⁶ Ο Γ. Ησαΐας ήταν ένας από αυτούς. Οι Αδελφοί Σιφναίου σύστηναν σε όσους τους έστελναν τρίμηνες συναλλαγματικές για προεξόφληση και ιδίως σε όσους συνεργάζονταν με τον Ησαΐα να τις στέλνουν στον Ροδοκανάκη, που είχε τα εχέγγυα σοβαρού τραπεζίτη.

Ο Βάσας είχε σοβαρές επιφυλάξεις για την τιμιότητα και την αξιοπιστία του Ησαΐα, ο οποίος, εκτός από τη δική του ζημιά, ευθυνόταν και για την κατασπατάληση της περιουσίας των αδελφών του. Οι αδελφές του είχαν τοποθετήσει μέρος της προκίωας περιουσίας τους, από 15.000 ρούβλια η καθεμία στον εμπορικό οίκο και από 20.000 ρούβλια στην τράπεζα, τα οποία ο Ησαΐας είχε αποσύρει με τη συγκατάθεση της μητέρας του.

95. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 8.8.1895.

96. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάριο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 29.7.1895.

Ιδιαίτερα ευαίσθητος για τον κοινωνικό αντίκτυπο που είχε μεταξύ των ελλήνων εμπορευομένων αλλά και στη ρωσική κοινωνία η πτώχευση του Ησαΐα, ο Βάσας κατέκρινε την αλαζονική στάση του και εκδήλωνε τη συμπάραστασή του στην πάσχουσα οικογένεια:

Σήμερα η οικογένειά του μένει με τας 20 χιλιάδας της μικρής [εννοεί ότι ήταν ανήλικη και δεν μπορούσε ο αδελφός της να σηκώσει τα χρήματά της] και το σπίτι! Δυστυχώς δεν περιωρίσθη εις αυτό αλλά διά των τελευταίων πράξεών του απέδειξε ότι είναι ή κακούργος ή τρελός, ότι δε ήτο τοιούτος απόδειξις είναι ότι μέχρι της παραμονής της πτωχεύσεως ήτο ευθυμώτατος και το θράδυ εκείνο μας έκαμε να γελωμέν με τας ευφυΐας του. Δεκαπέντε ημέρας πριν πτωχεύση ηνάγκασε τους πλοιάρχους εννέα πλοίων, τα οποία είχε ναυλωμένα προ μηνός να υπογράψουν φορτωτικά, λέγουν δε ότι δύο δεν υπέγραψαν, και εντούτοις υπάρχουν φορτωτικά με τας υπογραφάς των, τας οποίας επαρουσίασεν εις τας εδώ τραπέζας Banque d'Escompte και Αζοφικην και έλαβε χρήματα σύρας εις θάρος των Υιών Ι. Τριάντη. Οι τελευταίοι ερωτηθέντες από τας ειρηνέας τραπέζας απήτησαν ότι από δύο ετών διέκοψαν τας σχέσεις με τον οίκον Ηλ. Ησαΐα, και δεν τας ανενέωσαν έκτοτε. Αποδεικνύεται δε εξάλλου ότι εις κάθε πλοίον είχε μόνον 400-600 ψάδας και άλλα είναι όλως άδεια. Τα χρήματα επήρε αλλά τι τα έκαμε; Σημειώσατε δε ότι περιεστοιχίζετο από μερμπάντηδες με τους οποίους έτρωγε, έπινε και συνεδιασκέδαζεν. Το βέβαιον είναι ότι εκτός των άλλων θυμάτων, πτωχών αμπαρτζήδων, οΐτινες χάνουν τα τελευταία των καπιτάλια, είναι αξιολύπητοι και αι αδελφαί του. Μέχρι της τελευταίας στιγμής ευρίσκοντο εν τη αγνοία και υπέθετον εαυτάς πλουσίας, και εν τούτοις είναι τόσον καλώς μορφωμένοι και έχουν τόσον καλά αισθήματα, ώστε ουδέ προς στιγμήν δεν το ητιάσθησαν αλλά τρέμουν μην πάθη ο αδελφός των [...]. Ο Γεώργιος ηδέγησε να ριποκινδυνέση το παν και την έπαθε [...]. Αλλ' εάν είχε σώας τας φρένας εκτελών τόσας παρανόμους πράξεις είναι διά κρέμασμα! Δεν δύνασθε να φαντασθήτε τας σκηνάς αι οποίαι συμβαίνουν εις την εξοχήν. Οι πτωχοί έρχονται εις την μητέρα με τας γυναίκας και τα παιδιά των και παρακαλούν, φωνάζουν, υβρίζουν, καταρώνται ζητούντες τα χρήματά των. Φαντασθήτε την θέσιν της Ησαΐανας και των κοριτσιών. Η τελευταία παρακαλούσε τας ιδικάς μας, αι οποίαι επήγαν να την παρηγορήσουν, να της αγοράσουν τα έπιπλα διά να οικονομήση τας πρώτας ανάγκας.⁹⁷

Το απόσπασμα απηχεί το ευρωπαϊκό πνεύμα έναντι του φαινομένου της πτώχευσης που στιγμάτιζε τον υπαίτιο σε αντίθεση με τον αμερικάνικο οικονομικό ρεαλισμό που αντιμετώπιζε την πτώχευση στην περίοδο της αμερικανικής οικονομικής συγκρότησης ως τακτικό και αναμενόμενο φαινόμενο της επιχειρηματικής ζωής.⁹⁸

97. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγά-νιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 4.8.1895.

98. B. Harding, «The transatlantic view of speculation and value, 1820-1860», *Historical Research* 66/160 (Ιούνιος 1993), σ. 209-221.

Οι Αδελφοί Σιφναίου αγόρασαν μετά την πτώχευση το σπίτι της οικογένειάς Ησαΐα, στο οποίο μετακόμισαν το 1896. Οι πτωχεύσεις αποτέλεσαν σοβαρό μάθημα για τους Αδελφούς, οι οποίοι είχαν επιλέξει να ακολουθούν συντηρητική πολιτική και να κρατούν αποστάσεις από τη ρωσική κοινωνία στην οποία, όπως ισχυρίζονταν, είχε εξαπλωθεί «το μικρόβιο της διαφθοράς».

Είναι βέβαια τα μαθήματα τα οποία δύναται να αρουσθή τις από το δυστύχημα αυτό. Ανέκαθεν είχα διά το Ταϊγάκι αντιπάθειαν και απέφευγον τας σχέσεις και δεν ηθέλησα να συμμορφωθώ με τας συνθηδίας, έστω και εάν διά τούτο έγινα αντικείμενον γέλοτος [...] Ο άνθρωπος πρέπει να προβλέπη πάντοτε το κακόν ώστε να το αποφεύγη. Το δυστύχημα μόνον είναι ότι ούτως αι ευτυχεις στιγμιαί είναι σπανιώταται [...] Η δυσπιστία ήτις εγεννήθη συνεπεία της πτωχεύσεως Ησαΐα και Δρέμφους είναι τόσοσ μεγάλη ώστε κάθε πράξις σήμερον θεωρείται ύποπτος και αι τράπεζαι έλαβον τα μέτρα των. Ευτυχώς ημεις ευρισκόμεθα εις λίαν ευχάριστον κατάστασιν διότι έχομεν εις την διάθεσίν μας αρκετά χρήματα. Θ' αποφύγωμεν δε να λάβωμεν ανάγκην ανοικτής πιστώσεως έως ου διορθωθούν τα πράγματα [...] Η πτώχευσις αυτή τόσοσ απησχόλησε τον εμπορικόν κόσμον ώστε έπαυσαν σχεδόν να αγοράζουν και να πωλούν, προβλέπουν δε ότι θα επέλθη αλλοίωσις εις το μέχρι τούδε επικρατούν σύστημα καθόσον ένεκα της δυσπιστίας δεν θα παραχωρούνται αι μικραι διορίαι και άλλα ευκολία και ούτω προς το παρόν αι αγοραι θα περιορισθούν εις χείρας των ολίγων κεφαλαιούχων, οίτινες θα κανονίζουν κατά το δοκούν τας τιμάς. Η συντηρητικότης ας είναι προς το παρόν το σύνθημά μας και ας λείψουν τα ριψοκίνδυνα κέρδη.⁹⁹

Η θέση αυτή τους έφερε σε ευθεία αντιπαράθεση με τον άλλο εταίρο του γραφείου, τον εξάδελφό τους, Βάνια, που θρισκόταν εν πολλοίς στο ίδιο μήκος κύματος με τη ριψοκίνδυνη στρατηγική του ελληνικού σιτεμπορίου. Ευτυχώς, κατά την πτώχευση του Γ. Ησαΐα, ο εξάδελφός τους και φίλος του Ησαΐα, Βάνιας, έλειπε στο εξωτερικό και οι Αδελφοί είχαν φροντίσει να καλύψουν το άνοιγμα των 12.000 ρουβλίων που είχε ο Ησαΐας προς αυτούς. Παρά τις ζημιές από τις πτωχεύσεις του 1895, χάρη στη συντηρητική πολιτική των Αδελφών το έτος έκλεισε με μικρή ζημία.¹⁰⁰

Αποστασιοποιημένη αλλά πάντοτε στο πλαίσιο της συγγένειας και της κατά το δυνατό διευκόλυνσης ήταν και η στάση τους απέναντι στις επανειλημμένες πτωχεύσεις του εξαδέλφου τους τα κατοπινά χρόνια. Εξοπλισμένοι με το πλεονέκτημα των χωριστών εταιρειών, οι Αδελφοί σχολίαζαν ειρωνικά τα οικονομικά αδιέξοδα και τις επανειλημμένες πτωχεύσεις του εξαδέλφου τους, τον

99. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάκι προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 4.8.1895.

100. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάκι προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 17.5.1895.

οποίο, ωστόσο, δεν έπαυαν να διευκολύνουν στο βαθμό που αυτό δεν ήταν επικίνδυνο γι' αυτούς. «Η εκλεγείσα επί της θέσεως του Βάνια επιτροπή απεφάνθη ότι ούτος δύναται να πληρώση 6,5%. Υπεβλήθη εις την συνέλευσιν των δανειστών η γνώμη περί υποστηρίξεώς του εις το μέλλον, ήτις εγένετο ομοφώνως δεκτή υπό όλων. Ο Κορέσης¹⁰¹ υπεσχέθη να τον υποστηρίξη», έγραφε ο Απόστολος Σιφναίος στον πατέρα του. «Δεν βλέπω τον λόγον της δυσθυμίας σας. Είναι πράγματι δυσάρεστον ότι εξετέθη αλλά δεν είναι η πρώτη φορά, είναι η έκτη. Επανεπιλημμένως τον εδοθηήσαμεν, ενουδετήσαμεν, εκείνος τα αυτά της αυτής. Κανέναν δεν λυπούμαι όσο τας δύο γυναϊκάς, αδώς δύματα ελαφρονοίας πατρός και μεγαλομανίας συζύγου».¹⁰²

Φαίνεται ότι η όλη νομοθεσία ήταν ανεκτική απέναντι στους πτωχεύσαντες εμπόρους. Από τα μέτρα αυτά, όμως, και τη χαλαρότητα της νομολογίας επωφελούνταν και οι επιτήδειοι με αποτέλεσμα να έχουμε πλήθος εικονικών πτωχεύσεων. Σατιρίζοντας τα «ήθη» αυτά πολλοί πίστευαν ότι η οδός του πλουτισμού στη Ρωσία περνούσε διά... της πτώχευσης. Όπως μαρτυρεί η γαλλική προξενική έκθεση από την Οδησό, όπου οι πτωχεύσεις είχαν γίνει καθεστώς, το Εμποροδικείο αποδεχόταν και αναγνώριζε την αναγγελία παύσης πληρωμών του εμπόρου, χωρίς να διερευνά τα κίνητρα και τις αιτίες που τον οδήγησαν στην πτώχευση. Έτσι, πολλοί αφερέγγυοι επιχειρηματίες οργάνωναν σε συνεργασία με άλλα πρόσωπα εικονικές πτωχεύσεις, αφού προηγουμένως είχαν εκχωρήσει σε μέλη της οικογένειας και φίλους τους πολλά στοιχεία (ακίνητα κ.ά.) από το ενεργητικό της εταιρείας τους.¹⁰³

Έγραφε χαρακτηριστικά ο Κ. Α. Παλαιολόγος για τον αναχρονισμό της δικαιοσύνης τη δεκαετία του 1870:

Προτιμότερον ήτο να χάση τις το πλείστον των οφειλομένων αυτώ συμβιβαζόμενος με τον οφειλέτην ή να εναγάγη αυτόν ενώπιον των μεσαιωνικών δικαστηρίων, καθ' ότι η διεκπεραιώσις της εκδικάσεως επί τοσούτον διηωνίζετο, ώστε επί τέλους αμφοτέροι, ο τε οφειλέτης και ο δανειστής έφθανον εις το λυπηρόν αποτέλεσμα να καταστραφώσιν αμφοτέροι εκ της πολυδαπάνου εκδικάσεως.¹⁰⁴

101. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον Ιωάννη. Λ. Κορέ[σ]ση, επιχειρηματία του Ταϊγάνιου, διευθυντή πλινθοποιείου και προξένου της Δανίας ή για τον αδελφό του, Ιάκωβο, εμπορικό διευθυντή του μεγαλύτερου θυροδεψείου του Ταϊγάνιου, που ανήκε στην οικογένεια Σκαρμαμακά.

102. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 30.9.1904.

103. AN, F/12/7173, Odessa, 28.12.1873, αρ. 252, επιστολή του γάλλου προξένου στην Οδησό προς τη διεύθυνση Προξενείων και Εμπορικών Υποθέσεων της Γαλλίας.

104. Κ. Α. Παλαιολόγος, «Ιστορική αναθεώρησις των κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετηρίδα εν Ρωσία γενομένων μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων», *Παρνασσός* Δ/Γ (1880), σ. 169-184.

Ωστόσο, παρά την αισιοδοξία του αρθρογράφου για νομοθετικές ρυθμίσεις που θα διευθετούσαν το θέμα, η κατάσταση δεν βελτιώθηκε τις επόμενες δεκαετίες. Στις μικρές απαιτήσεις των τραπεζών προς τους οφειλότες αναφερόταν και ο Βάσας Σιφναίος για την περίπτωση του πτωχεύσαντος Βάνια:

Η κανόνισις της υποδέσεως του Β. θαίνει ολίγον κατ' ολίγον εις ποθητόν αποτέλεσμα, δηλαδή πρόκειται να περιμένουν αι τράπεζαι επί 5 έτη την εξόφλησιν του προς αυτάς χρέους του. Εκείνος δε, θα περιορίση τας εργασίας του και εξοδά του και ελπίζομεν ότι θα κατορθώση τοιουτοτρόπως να αποφύγη την πτώχευσιν. Πιστεύομεν ότι τα παθήματα θα του χρησιμεύσουν, άλλως τε και ημείς όσον εξαρτάται τούτο από ημάς, θα τον βοηθήσωμεν να εργασθή με τον όρον δεθείως να γνωρίζωμε, οποία θα είναι αι εργασίαι του, διότι δεν επιθυμούμεν να ρισκοκινδυνεύσωμεν. Άλλωστε της ίδιας γνώμης είναι και ο Κομνηνάκης¹⁰⁵ και οι λοιποί συγγενείς.¹⁰⁶

Η Ρωσία φαίνεται πως αποτελούσε φορολογικό παράδεισο καθότι οι υποχρεώσεις των εταιρειών έναντι του κράτους ήταν ελάχιστες, σπανίως ελέγχονταν και υπήρχαν πολλές εξαιρέσεις, όπως, για παράδειγμα, αυτές που αφορούσαν τις ξένες ατμοπλοϊκές εταιρείες με έδρα τη Ρωσία.¹⁰⁷

Αναπροσαρμογή της επιχειρηματικής στρατηγικής

Στην κρίση που περιγράψαμε παραπάνω, η οικογενειακή επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου απάντησε με αναδιάρθρωση της δομής της και ανασχεδιασμό της δράσης της.

Το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης

Η δημιουργία υποκαταστήματος στην Κωνσταντινούπολη, αν δεν υπήρξε αρχική επιλογή της εταιρείας, πιστοποιείται στα χαρτιά της από το 1878. Η σημασία της Κωνσταντινούπολης ως στρατηγικής θέσης για συλλογή πληροφοριών και για τη διεύρυνση του δικτύου των προμηθευτών και πελατών της εταιρείας ήταν καθοριστική. Από το 1878 μέχρι το 1898, οπότε η αρχική εταιρεία διαλύθηκε, καταγράφονται διαδοχικές μετακινήσεις των δύο συνεταιρών, Θεόδωρου και Ζάννου, από το Ταϊγάνιο στην Κωνσταντινούπολη για την παρακολούθηση των εργασιών και των δύο γραφείων. Φαίνεται ότι προς την Κωνστα-

105. Παναγιώτης Κομνηνάκης, λέσβιος επιχειρηματίας του Ταϊγανίου, παντρεμένος με τη Μητσα Π. Σιφναίου, πρώτη εξαδέλφη των τεσσάρων αδελφών.

106. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 26.5.1902.

107. Οι εταιρείες αυτές δεν ήταν υποχρεωμένες να προσκομίζουν τα βιβλία τους για έλεγχο αλλά φορολογούνταν κατά δήλωση. Βλ. J. Snodgrass, *Russia: A Handbook on Commercial and Industrial Conditions*, Ουάσινγκτον 1913, σ. 253.

ντινούπολη μετακινούνταν ο Ζάννος για να παρακολουθεί το εκεί εμπόριο και να διευθύνει το υποκατάστημα. Εξάλλου, σε ελληνικό σχολείο της Πόλης και στη συνέχεια στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης φοιτούσαν ο δεύτερος και τρίτος κατά σειρά γιος του, που γεννήθηκαν το 1871 και 1872 αντίστοιχα. Ο Ζάννος Σιφναίος ασκούσε από την Κωνσταντινούπολη εποπτεία και στην περιουσία των αδελφών στη Μυτιλήνη, όπου διέμεναν οι δύο άλλοι αδελφοί, ο Παναγιώτης, που είχε σπουδάσει ιατρική στο Μονπελιέ, ο επονομαζόμενος «μπα-γιατρός», και ο Ιωάννης.

Την περίοδο αυτή έγιναν δύο τοποθετήσεις σε ακίνητα. Το 1881 από τα κέρδη της εμπορικής εταιρείας στο Ταϊγάνιο αγοράστηκε οικοπέδο στο εξοχικό προάστιο Ακλειδιού της Μυτιλήνης, όπου κτίστηκε πύργος, στον οποίο περνούσε τα καλοκαίρια η οικογένεια του Ζάννου. Παρόμοιο οικοπέδο (το πρώην αγρόκτημα Σοφιανόπουλου) αγοράστηκε το 1884 στην περιφέρεια του Ταϊγανίου, στη θέση Ντουμπκί, όπου κτίστηκε η ντάτσα των καλοκαιρινών διακοπών της οικογένειας.

Η προετοιμασία της διαδοχής

Η επιχείρηση σχεδίασε την οργανωτική ανανέωσή της με την εισαγωγή στη διεύθυνση των μελών της δεύτερης γενιάς προκειμένου να ανταποκριθεί στις αλλαγές των συνθηκών άσκησης του εμπορίου και να αναθέσει σε καλύτερα εκπαιδευμένα μέλη το πηδάλιο της επιχείρησης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1890 άρχισε σταδιακά να αποσύρεται στη Μυτιλήνη ο Ζάννος Σιφναίος, ενώ στη διεύθυνση της εταιρείας εισήλθε ο Βάνιας,¹⁰⁸ γιος του Θεόδωρου, και ο Βάσας, πρεσβύτερος γιος του Ζάννου, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στην Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας.¹⁰⁹ Το 1895 εμφανίζεται για πρώτη φορά στον ισολογισμό κεφάλαιο 40.000 αργυρών ρουβλίων στο όνομα του διαδόχου τού Θεόδωρου Σιφναίου, Βάνια, το οποίο αποτελούσε εκχώρηση μεριδίου προς αυτόν, και το 1896 αμοιβή στο όνομα των τριών μεγαλύτερων γιων του Ζάννου, Βασιλείου (Βάσα), Δημητρίου (Μήκια) και Αποστόλου.

Η περίοδος από το 1896 ως τον Ιούνιο του 1898 αποτελεί την πρώτη φάση κατά την οποία δοκιμάστηκε το διάδοχο σχήμα της εταιρείας. Τόσο ο Ζάννος

---

108. Σε εμπορική επιστολή του ο Ζάννος ζητά από τον Βάνια να στείλει ύφασμα για τους υπαλλήλους τους στην Κωνσταντινούπολη και δύο δωδεκάδες κάλτσες για τις οικογένειές τους και να αγοράσει για λογαριασμό του 50 μετοχές ρωσικής βιομηχανίας. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή με ημερομηνία 16.9.1891.

109. Ο Βάσας Σιφναίος φοίτησε στο Lycée de Marseille από το 1887 ως τον Αύγουστο του 1889. Βλ. Αρχείο Σιφναίου, πιστοποιητικό σπουδών, 23.7.1889.

όσο και ο Θεόδωρος είχαν αποσυρθεί, ο ένας στο Ταϊγάνιο και ο άλλος στη Μυτιλήνη και η νεότερη γενιά ανέλαβε τα ηνία της επιχείρησης. Οι διαφορές απόψεων ως προς το αντικείμενο των εργασιών και τον τρόπο διαχείρισης ανάγκασαν τα πρώτα εξαδέλφια να διαχωρίσουν τις δραστηριότητές τους τον Ιούνιο του 1898. Με τη διάσπαση της εταιρείας άρθηκαν οι δυσκαμψίες και επιτεύχθηκε μεγαλύτερη συνοχή και ομοιογένεια στόχων.¹¹⁰

Νέος κύκλος μετόχων

Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες απαιτούσε διεύρυνση των κεφαλαίων για τη συνέχιση της επέκτασης της επιχείρησης. Η εταιρεία χρησιμοποιούσε εσωτερικά μέσα χρηματοδότησης, αναζητώντας οικονομική υποστήριξη και πόρους από τα μέλη της οικογένειας και δέσμευε τους πόρους της μέσω της επανεπένδυσης των κερδών για τη συνέχεια της επέκτασής της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Εταιρεία «Sifneo Frères»: μέτοχοι πρώτης γενιάς, 1891.

Μέτοχοι	Κεφάλαιο σε αργυρά ρούβλια	Ποσοστιαία συμμετοχή
Ζάννος Σιφναίος	133.110	54,1
Θεόδωρος Σιφναίος	74.897	30,4
Παναγιώτης Σιφναίος	20.408	8,3
Απόστολος Γρημάνης*	8.005	3,3
Κώστας Καμπούρης**	5.563	2,3
Χρυσομάλλη Σιφναίου***	4.038	1,6
Σύνολο	246.021	100

* Έμπορος της Μυτιλήνης, σύζυγος της αδελφής των Ζάννου και Θεόδωρου, Αμερσουδάς. ** Μυτιληνός έμπορος, πατέρας του μετέπειτα γαμπρού της κόρης τού Ζάννου, Σαπφώς. *** Σύζυγος του Θεόδωρου Σιφναίου, το γένος Μάνδρα. Πηγή: «Ισολογισμός του εν Ταϊγανίω καταστήματος “Αφοί Σιφναίου” διά το έτος 1891».

Η μελέτη της ομάδας των κεφαλαιούχων αναδεικνύει δύο στοιχεία: τον οικογενειακό χαρακτήρα των κεφαλαίων και τη συμμετοχή γυναικών, από τον οικογενειακό πάντοτε κύκλο, στους μετόχους της επιχείρησης. Στην πρώτη περίοδο ζωής της εταιρείας, πριν από την είσοδο της δεύτερης γενιάς, τα κεφάλαια,

110. Για την τάση διάσπασης στον τομέα των ναυτιλιακών επιχειρήσεων, βλ. Γ. Θεοτοκάς / Τζελίνα Χαρλαύτη, *Έλληνες εφοπλιστές και ναυπλιακές επιχειρήσεις. Οργάνωση, διοίκηση και στρατηγική*, Αθήνα 2007, σ. 73-78.

που ήταν άνισα κατανεμημένα, είχαν συγκροτηθεί κυρίως από τα δύο αδέρφια που ζούσαν στη Ρωσία, και σε μικρότερο ποσοστό από τον αδελφό τους, Παναγιώτη, και τους γαμπρούς των αδελφάδων τους, που ζούσαν στη Μυτιλήνη.¹¹¹ Ο πίνακας 6 είναι ενδεικτικός των παραπάνω.

Στον επόμενο πίνακα (πίν. 7) βλέπουμε τα κεφάλαια της μεταβατικής περιόδου, πριν από τη διάλυση της αρχικής εταιρείας τον Ιούνιο του 1898. Και εδώ συγκροτούνται δύο ομάδες, από τους συγγενείς των βασικών εταίρων, με την πρωτοεμφανιζόμενη συμμετοχή των διαδόχων της εταιρείας που ανήκουν στη δεύτερη γενιά. Μια τρίτη ομάδα συγκροτείται γύρω από τον τρίτο και τον τέταρτο

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Εταιρεία «Sifneo Frères»: μέτοχοι μεταβατικής περιόδου, 1897.

Μέτοχοι	Κεφάλαιο σε αργυρά ρούβλια	Ποσοστιαία συμμετοχή
Ομάδα 1		
Ιωάννης Θ. Σιφναίος **	69.886	24,5
Χρυσομάλλη Σιφναίου***	24.370	8,5
Βικτωρία Π. Κανάκη, το γένος Θ. Σιφναίου ***	7.721	2,7
Ευρυδίκη Π. Κανάκη	1.591	0,6
Θεόδωρος Α. Σιφναίος*	1.000	0,4
Ομάδα 2		
Ζάννος Α. Σιφναίος *	165.906	58,2
Βασίλειος, Απόστολος, Δημήτριος Ζ. Σιφναίου**	10.000	3,5
Ομάδα 3		
Ελένη Α. Πρωτοπάτση, το γένος Π. Σιφναίου ***	3.862	1,3
Ιωάννης Α. Σιφναίος ***	452	0,2
Παναγιώτης Α. Σιφναίος*	400	0,1
Σύνολο	285.188	100

* Αδέρφια πρώτης γενιάς, οι δύο εργάζονται στο κατάστημα και ο Παναγιώτης είναι απλώς μέτοχος. ** Εξαδέρφια δεύτερης γενιάς που εργάζονται στο κατάστημα. *** Μέτοχοι: Η Βικτωρία Κανάκη είναι κόρη του Θεόδωρου Σιφναίου. Η Ευρυδίκη είναι κόρη της Βικτωρίας. Η Χρυσομάλλη είναι σύζυγος του Θεόδωρου Σιφναίου. Η Ελένη Α. Πρωτοπάτση είναι κόρη του Παναγιώτη Σιφναίου. Πηγή: Ισοζύγιον 1897, 31 Δεκεμβρίου.

111. Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο Απόστολος Γρημάνης είχε νυμφευθεί τη μεγάλη αδελφή τους, Αμερσούδα, και ασκούσε το επάγγελμα του λαδέμπορου. Με την εταιρεία του, που έφερε την επωνυμία «Σιφναίος-Γρημάνης», συνεργαζόταν η εταιρεία «Sifneo Frères» του Ταϊγανίου, αγοράζοντας λάδια.

αδελφό της πρώτης γενιάς, οι οποίοι, όμως, αποτελούν «σιωπηλούς» εταίρους και δεν συμμετέχουν στη διεύθυνση της εταιρείας. Στον πίνακα φαίνεται ότι η δέση του Ζάννου Σιφναίου παραμένει ισχυρή, ενώ έχει υποχωρήσει η ομάδα περί τον Θεόδωρο Σιφναίο. Ο Ζάννος δεν έχει μεταβιβάσει ακόμη μέρος του μεριδίου του στους κληρονόμους της δεύτερης γενιάς και διατηρεί, παρότι έχει αποσυρθεί στη Μυτιλήνη, το μεγαλύτερο μερίδιο της εταιρείας. Τη διαχείριση του μεριδίου του έχουν αναλάβει οι γιοι του, Βάσας, Μήκας και Απόστολος.

Όπως επισημαίνει και ο Ε. Χόμπσμπομ, οι επιχειρήσεις ενός ατόμου ή μιας οικογένειας, που αποτελούσαν τον κανόνα στη Βρετανία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, λειτουργούσαν με ιδιωτική χρηματοδότηση και επεκτείνονταν κυρίως επανεπενδύοντας τα κέρδη τους. Με τον τρόπο αυτό δέσμευαν το κεφάλαιό τους και είχαν συχνά ανάγκη από πιστώσεις για να καλύψουν τις τρέχουσες λειτουργικές τους ανάγκες.¹¹² Στο Ταϊγάνιο, η επίσημη αγορά κεφαλαίου βρισκόταν σε πρωτόγονο στάδιο ενώ το τραπεζικό σύστημα ήταν ατελώς ανεπτυγμένο. Υπήρχε αδυναμία προσφυγής σε δάνεια, τουλάχιστον στην αρχή, και, όπως επισήμαινε ο βρετανός πρόξενος το 1867, οι πράξεις γίνονταν μέσω των τραπεζών της Οδησού και της Αγίας Πετρούπολης.¹¹³ Ένα μόνο υποκατάστημα της Municipal Bank είχε ιδρυθεί, αλλά τα κεφάλαιά της ήταν περιορισμένα και δεν παρείχε πιστώσεις σε ξένους εμπορικούς οίκους. Σημαντικοί έμποροι, όπως ο βρετανικός οίκος των Yeames, που ασχολούνταν με τις εξαγωγές μαλλιού, προσέφευγαν στο δανεισμό από το πιστωτικό ίδρυμα Barings Bros του Λονδίνου.¹¹⁴ Όμως, στην επόμενη δεκαετία, τα τραπεζικά καταστήματα πολλαπλασιάστηκαν και οι Αδελφοί, ως ευπόληπτοι έμποροι, είχαν πρόσβαση στην τραπεζική πίστωση. Εξάλλου, η επένδυση ορισμένων κερδών τους σε τραπεζικές μετοχές και ομόλογα, όπως δείχνει και το χαρτοφυλάκιο της εταιρείας, μετά το 1891, φανερώνει μια τακτική και «άνετη» σχέση με τις τράπεζες.¹¹⁵ Η εταιρεία «Sifneo Frères» χρησιμοποιούσε «συνετά» και επιλεκτικά τις τράπεζες, κυρίως για την εξασφάλιση πιστώσεων αγοράς σιτηρών, ενώ την ίδια εποχή επιδίωκε να διευρύνει στο μέγιστο τον κύκλο των μικροκεφαλαιούχων επενδυτών, μέσω του συγγενικού πε-

112. E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1994, σ. 322.

113. FCOL, AS, Russia, Taganrog, «Report by Mr. Consul H. Carruthers on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1867».

114. Barings Bros, Ledger Books 1860-1880.

115. Η εταιρεία κατείχε ομόλογα του Ρωσικού Εσωτερικού Λαχειοφόρου Δανείου, των Ρωσικών Χρεογράφων και μετοχές της Τραπεζής Αλληλεγγύου Πίστεως. Στη δεύτερη φάση της λειτουργίας της αγόρασε και μετοχές της Αζοφικής Τράπεζας. Βλ. Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί 1890-1909.

ριβάλλοντος και της παρεπόμενης εμπιστοσύνης που εξασφάλιζε από το οικογενειακό δίκτυο. Στην τελευταία περίοδο λειτουργίας της επιχείρησης οι Αδελφοί συνεργάζονται και με τους Vagliano Bros του Λονδίνου, που τους παρέχουν πιστώσεις για φορτία σιτηρών, ενώ δανείζουν σε ετήσια βάση χρήματα στον συνεργάτη τους Φωκίωνα Σβορώνο στην Κεφαλονιά.¹¹⁶

Σε αντίθεση με το γραφείο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο η δανειακή εξάρτηση από ξένα, εκτός οικογένειας άτομα ήταν εμφανής, στο κεντρικό του Ταϊγανίου το κεφάλαιο παρέμενε στα χέρια των άμεσων συγγενών και τα κέρδη στους οικογενειακούς εταίρους. Έγραφε χαρακτηριστικά ο Απόστολος Σιφναίος, διευθυντής του εν λόγω γραφείου, σχολιάζοντας στον πατέρα του τα πενιχρά αποτελέσματα της χρήσης του 1894:

Δεν πρέπει να παρατρέχωμεν ασυζητητί τα αποτελέσματα των εργασιών μας. 16.000 ρ. διά το κατάστημα του Ταϊγανίου και μάλιστα κατόπιν επικερδών εργασιών επί των σιτηρών και κατόπιν τόσων προβλέψεων του Ι. Γεωργιάδου είναι ολίγιστα. Εγώ ήλπιζον τουλάχιστον 22 χιλ. ρούβλια μόνον διά το κατάστημα Ταϊγανίου το οποίον δεν πληρώνει τόκους διά ξένα κεφάλαια κατατεθειμένα παρ' αυτώ. Τουναντίον το εδώ πληρώνει τόκους επί 10.000 λιρών, ήτοι περί τας 600 λίρας διά κεφάλαια ξένα.¹¹⁷

Το 1897 η «Sifneo Frères» βρισκόταν σε περίοδο μεταβίβασης της διαχείρισης και των εταιρικών μεριδίων στους κληρονόμους των ιδρυτικών μελών. Από τη μεριά του Θεόδωρου Σιφναίου, που είχε αποσυρθεί και συμμετείχε μόνο με το συμβολικό ποσό των 1.000 ρ., συμμετείχε ο γιος του Ιωάννης με το μεγαλύτερο μερίδιο (24,5%), η σύζυγος του Θεόδωρου, Χρυσομάλλη, με το 8,6% των κεφαλαίων, η κόρη του, Βικτωρία, σύζυγος του εισαγωγέα Πολύβιου Κανάκη, και η εγγονή του, Ευρυδίκη (Ρούρα), ηλικίας τεσσάρων ετών, και οι δυο μαζί με το 3,3%.¹¹⁸ Ο Ζάννος κράτησε για τον εαυτό του το 58,2% των κεφαλαίων και παραχώρησε στους τρεις μεγαλύτερους γιους του το 3,6%. Ο Παναγιώτης Σιφναίος, πρεσβύτερος αδελφός των δύο συνιδρυτών, παρέμεινε με ελάχιστο ποσοστό ενώ είχε παραχωρήσει το 1,1% της προηγούμενης συμμετοχής του στην κόρη του, Ελένη, σύζυγο του Αντώνη Πρωτοπάτση, η οποία κατοικούσε στη

116. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Βαλλιάνου, Insurance Book, 1898-1903, σ. 45 και Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Τοκοφόρος λογαριασμός με Αδελφούς Σιφναίους, 1902-1907.

117. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 5.8.1895.

118. Η Ευρυδίκη Π. Κανάκη εγγράφεται για πρώτη φορά ως μέτοχος το 1893, μόλις γεννήθηκε, με ένα μικρό ποσό 1.000 αργυρών ρουβλίων, το οποίο κατέθεσε η μητέρα της. Εντυπωσιάζει η απουσία του πατέρα από τους μετόχους της εταιρείας. Βλ. Αρχείο Σιφναίου, «Ισολογισμός του εν Ταϊγανίω καταστήματος "Αφοί Σιφναίου" διά το έτος 1893».

Σμύρνη. Ένα απειροελάχιστο ποσοστό είχε και ο άλλος αδελφός των ιδρυτών, ο Ιωάννης Α. Σιφναίος, που θρικόταν και αυτός στη Μυτιλήνη.

Η συμμετοχή γυναικών ως μετόχων στην οικογενειακή επιχείρηση ήταν διαδεδομένη πρακτική.¹¹⁹ Αποτελεί τρόπο αποδοτικής επένδυσης του προικώου τους κεφαλαίου, όπως εξομολογείται και ο Γρηγόριος Κούππας στην αλληλογραφία του: «Δέχομαι με συμφωνίαν η προίξ να είναι αρκετή, ώστε από τα εισοδήματά της να εβγάζω όλα τα οικογενειακά έξοδα, ώστε όσα εγώ κερδίζω να μένουν ακέραια προς αύξηση του κεφαλαίου», γράφει στον δείο του το 1877, προτείνοντας να αγοράσουν από το προικώο κεφάλαιο σιτηρά μαζί με τον αδελφό της νύφης.¹²⁰

Η οικογενειακή επιχείρηση ήταν για τους συγγενείς ο πιο κατάλληλος χώρος επένδυσης και εξασφάλισης του ετήσιου μερίσματος. Η προτίμηση της ενίσχυσης της οικογενειακής εταιρείας από την κατάθεση ενός κεφαλαίου σε κάποιο πιστωτικό ίδρυμα λειτουργούσε στη βάση της μεγαλύτερης εμπιστοσύνης προς τους οικογενειακούς εταίρους και της ενίσχυσης της οικογενειακής συνοχής. Οι μέτοχοι εμφορούνταν από την ιδέα της κοινής τύχης και πίστευαν πως η οικονομική στήριξη της οικογένειας συνέβαλλε στην ευημερία και το καλό της.

Η σχέση των γυναικών με την προσωπική τους περιουσία και το χρήμα ήταν σχέση ενεργητική. Γνώριζαν καλά τα περιουσιακά τους στοιχεία, που κατά τη μυτιληναϊκή συνήθεια δεν αποτελούνταν μόνον από κινητά και χρήματα. Φρόντιζαν ιδιαίτερα την προίκα που είχαν πάρει από τους γονείς τους, ως *pre mortem* διανομή, και τον ιερό και αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα της. Παρόλο που εμπιστεύονταν τη διαχείρισή της στον σύζυγο, είχαν λόγο για την τοποθέτηση των χρημάτων τους.

Η γυναικεία συμμετοχή, ωστόσο, δεν περιοριζόταν στα σύνορα του απομακρυσμένου Ταϊγανίου. Αδελφές και θείες από τον τόπο καταγωγής συμμετείχαν ως μικροκαταθέτριες στο κεφάλαιο κίνησης της εταιρείας. Έστειλαν τις αποταμιεύσεις τους και τις τοποθετούσαν στην εταιρεία, αποβλέποντας στο ετήσιο μέρισμα για να καλύψουν δαπάνες ένδυσης, τροφής και σπουδών. Παρόμοιες τοποθετήσεις, συχνά με την ευκαιρία της γέννησης ενός παιδιού, γίνονταν και από τους γονείς, στο όνομα των θυγατέρων τους, για να δημιουργήσουν το μελλοντικό προσωπικό τους κεφάλαιο. Την εγγήγορση των γυναικών για την τύχη

119. Βλ. Evrydiki Sifneos, «Businessmen's wives and family firms: evidence from family records of the Greek business networks throughout the Eastern Mediterranean in the late 19th century», στο A. Lorenz-Wende / S. Fellman / R. Hjerpe κ.ά. (επιμ.), *Companies-Owners-Employees, Proceedings from the 6th Annual Congress of the European Business History Association* (Ελσίνκι, 22-24 Αυγούστου 2002) (σε cd).

120. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, αντίγραφα επιστολών, 20.11.1877 και 3.9.1878.

των προσωπικών τους καταθέσεων αποκαλύπτει το παρακάτω σχόλιο της Αικατερίνης Π. Σιφναίου¹²¹ προς την κόρη της, Ελένη, σχετικά με τη μικρή απόδοση των κεφαλαίων τους που ήταν κατατεθειμένα στην οικογενειακή επιχείρηση. Γράφει το 1895, χρονιά εμπορικής καχεξίας, κατά την οποία πτώχευσαν πολλοί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι του Ταϊγανίου:

Δεν επεδίωκον διά του χάρτου να σε μεταδώσω πληροφορίας περί εμπορικών και εις την προηγουμένη μου σε έλεγον ότι τα πάντα θα σε μεταδώσω προφορικός [...] γνώριζε μόνον ότι προς το συμφέρον μας γίνεται ό,τι έμαδες [εννοεί την απόσυρση των οικογενειακών κεφαλαίων από την επιχείρηση στο Ταϊγάνιο και την τοποθέτηση στην επιχείρηση του αδελφού τους στην Πόλη] [...]. Εις Ταϊγάνιον δεν μας έδιδον ή 4% των χρημάτων μας, σπανίως δε 6-6½% όταν ήτο η καλή χρονιά, ενώ τώρα θα έχωμεν περισσότερα.¹²²

Η αναζήτηση οικογενειακών κεφαλαίων υπήρξε η απάντηση των μικρού και μέσου μεγέθους οικογενειακών επιχειρήσεων στην καχυποψία και τη διστακτικότητα των τραπεζών. Αποκάλυψε, όμως, παράλληλα μια διαμάχη ανάμεσα σε δύο διαφορετικές επενδυτικές νοοτροπίες: αυτή των μικροκαταθετών, που κυνηγούσαν το σταθερό και όσο γινόταν μεγαλύτερο μέρος, και αυτής των βασικών επενδυτών και εργαζομένων-διευθυντών στην επιχείρηση, που επιθυμούσαν να αυξάνουν το αποθεματικό και να επανεπενδύουν τα κέρδη σε πάγιο εξοπλισμό, εμπορεύματα και ρευστοποιήσιμες ακινητοποιήσεις (αγορές τίτλων, ομολόγων κ.λπ.). Η λογική αυτή, προφανής, όπως περιγράφει ο Σ. Τσάπμαν, και στους βρετανούς επιχειρηματίες που κατέθεταν το κεφάλαιό τους στις επιχειρήσεις των Βρετανών στην Ινδία, αντανakλούσε την ένταση που υπήρχε ανάμεσα στους πρώτους και τους τοπικούς διευθυντές στην Καλκούτα, τη Βομβάη ή τη Ρανκούν, όπου ήταν η έδρα του βρετανικού εμπορικού οίκου-πρακτορείου.¹²³ Μια διαρκής ένταση που σήμερα έχει λυθεί σε όφελος των μετόχων.

Η διάλυση του κοινού γραφείου

Μετά την κρίση του 1895 και του 1896 η πορεία των εργασιών στο κοινό γραφείο των Αδελφών Σιφναίου πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Ο Βάνιας, παρασυρμένος από τον «πυρετό του σιτεμπορίου» και τη δυνατότητα κερδο-

121. Η Αικατερίνη ήταν σύζυγος του ιατρού Παναγιώτη Σιφναίου, αδελφού των Ζάννου και Θεόδωρου. Είχε παντρεύει τη μεγάλη της κόρη, Μήτσα, με τον επιχειρηματία Π. Κομνηνάκη στο Ταϊγάνιο. Ο γιος της, Μιχαήλ Σιφναίος, ζούσε στην Κωνσταντινούπολη και είχε δική του επιχείρηση που συναλλασσόταν συχνά με τη «Sifneo Frères».

122. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 21.2.1896.

123. Charman, *Merchant...*, σ. 221.

σκοπίας, έπαιρνε ριψοκίνδυνες πρωτοβουλίες και απέφευγε να ενημερώνει για τις κινήσεις του τους εξαδέλφους του. Ο πατέρας του, Θεόδωρος, είχε πεθάνει ξαφνικά το καλοκαίρι, όταν ο Ζάννος με τον πρωτότοκο γιο του, Βάσα, βρισκόνταν στην Αθήνα, για να παρακολουθήσουν τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες (1896). Έτσι, χωρίς κανέναν να τον συγκρατεί και αγνοώντας τις επιφυλάξεις του άλλου εταιρικού μεριδίου, προέβαινε σε συνεννοήσεις και εμπορικές πράξεις που έθεται σε κίνδυνο όχι μόνο την εταιρεία αλλά και τον συλλογικό τρόπο λειτουργίας της. Για συνεταιρικό «ρίξιμο» διαμαρτυρόταν ο Απόστολος Σιφναίος προς τον πατέρα του και του σύστηνε να γράψει στο Ταϊγάνιο, στον Βάνια, για να ξεκαθαρίσουν τις μεταξύ τους διαφορές.

Μετά λύπης έμαθον ότι –και διά τελευταίαν φοράν περιορίζομαι μόνον εις έκφρασιν λύπης– εκάματε παρά τα συμπεφωνημένα αρκετάς εργασίας επί των σιτηρών. Επαναλαμβάνω ότι τούτο με δυσαρέστησε πολύ και συγχρόνως με απεγοήτευσε διότι βλέπω ότι παρά τας πατρικάς μου συμβουλάς, εξακολουθείτε, ιδίως δε συ Βάνια, την αυτήν ριψοκίνδυνον οδόν εις πράξεις επί των γεννημάτων άνευ της γνώσεώς μου και επομένως της συγκαταθέσεως. Πλειστάκις είπον ότι ενόσω αποτελώ μέλος της εταιρείας δεν εννοώ να γίνηται επ' ονόματι αυτής καμμία εργασία επί των σιτηρών. Απαιτώ λοιπόν πάσας τας εκκρεμείς επί των γεννημάτων εργασίας να τας τελειώνατε διότι επιθυμώ να έλθωμεν εις τελειωτικές εξηγήσεις, αφού βλέπω ότι δεν συμφωνούμεν εις τον τρόπον της εργασίας.¹²⁴

Με την επιστολή αυτή ο μικρότερος αδελφός της πρώτης γενιάς των επιχειρηματιών πρότεινε τη διάλυση της εταιρείας εξαιτίας της ασυμφωνίας που είχε προκύψει γύρω από τη στρατηγική της. Φαίνεται, ωστόσο, ότι υπήρχαν ενστάσεις και από τον Θεόδωρο Σιφναίο, ιδρυτή του οίκου, για την πορεία που έπαιρνε το σιτεμπόριο στη Ρωσία. Ένα χρόνο πριν από τον ξαφνικό θάνατό του, ο Θεόδωρος, γράφοντας στον αδελφό του, Ζάννο, έθετε εαυτόν εκτός των κερδοσκοπικών διαδικασιών. «Τα του εμπορίου μας τα γνωρίζεις. Σήμερον το εμπόριον των γεννημάτων εκατήντησε χαρτοπαίγνιον, εγώ δεν εσυνήθισα εις αυταίς ταις δουλειαίς και με κάμει πολύν κόπον και να τα ακούω».¹²⁵ Όμως, τα νήια της επιχείρησης τα είχε ήδη παραχωρήσει στον γιο του. Οι εξαδέλφοι είχαν επανειλημμένα διαφωνήσει, διαπληκτιστεί και έρθει σε σύγκρουση για την πολιτική του οίκου επί του σιτεμπορίου. Ο Βάνιας, όπως φαίνεται και από την Ανάλυση Κερδοζημιών του 1897, έκανε πάρα πολλές πράξεις επί

124. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 2.10.1897.

125. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Θεόδωρου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον αδελφό του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 10.6.1895.

των σιτηρών και είχε σημαντικά κέρδη, ασυνήθιστα για τα χρονικά του καταστήματος, αλλά και σοβαρές ζημιές σε παρτίδες σιτηρών.¹²⁶ Φαίνεται ότι προαγόραζε ποσότητες σιτηρών, υπολογίζοντας πως θα ανέβουν οι τιμές, χωρίς να έχει βρει αγοραστές.

Άλλο σημείο τριβής ήταν η κακή τήρηση των λογαριασμών. Τόσο ο Βάσας όσο και ο Μήκιας και ο Απόστολος από την Κωνσταντινούπολη προέτρεπαν τον Βάνια να είναι τακτικός με τους λογαριασμούς, να χρησιμοποιεί έμπειρους λογιστές και να εργάζεται έχοντας κάνει τους απαραίτητους υπολογισμούς, αλλά μάταια. Συχνά τα δύο αδέρφια, Βάσας και Μήκιας ή Βάσας και Απόστολος, περνούσαν πολλές ώρες προσπαθώντας να εξελέγξουν τους λογαριασμούς του εξαδέλφου τους.

Το καλοκαίρι του 1898 επήλθε η διάλυση. Δυσκολίες προέκυψαν κατά τη διάρκεια της διαπραγμάτευσης για την επωνυμία. Η σθεναρή στάση των Αδελφών οδήγησε στη διατήρηση της επωνυμίας «Sifneo Frères», ενώ η εταιρεία του Βάνια ονομάστηκε «Θεόδωρος Σιφναίος». Η πρόθεση του Βάνια να ασχοληθεί αποκλειστικά με τα σιτηρά φάνηκε από τα όσα ζήτησε κατά τη διάλυση. Πήρε τα χρηματικά διαθέσιμα του ταμείου (73.047 αργυρά ρούβλια), τους κενούς σάκους και τις αποθήκες και άφησε τα άλλα εμπορεύματα εισαγωγής και εξαγωγής και τις υποχρεώσεις έναντι εμπορευμάτων (Τελωνειακά Δικαιώματα, Έξοδα εμπορευμάτων, Εισπρακτέα γραμμάτια και Προβλέψεις εμπορευμάτων) στους Αδελφούς.¹²⁷ Για τις πράξεις επί των σιτηρών που είχαν από κοινού υπογράφηκε ειδικό συμφωνητικό στο οποίο αναγραφόταν ότι θα εργάζονταν μαζί για δύο ακόμη χρόνια, με κεφάλαιο 90.000 αργυρά ρούβλια, τα οποία αντιστοιχούσαν στο κοινό εμπόρευμα. Όπως έγραφε ο Μήκιας στον πατέρα τους:

Οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι κατά την διάλυσιν μας εβοήθησε πολύ ηδικώς ο κ. Γρηγόρης, όστις προσεπάθησε παντί σθένει να εξομαλύνη τας διαφοράς και μεσάζων κατόρθωσε να επιφέρη το ευχάριστον διά συγγενείς αποτέλεσμα της φιλικής διαλύσεως. Προκειμένου περί της επωνυμίας ολίγον έλλειψε να τα χαλάσωμεν διότι δεν ηννόει μέσον του συμβολαιογράφου να παυθή των επ' αυτής δικαιωμάτων του. Εννοείτε ότι έγιναν διά την διάλυσιν και τα λοιπά έγγραφα της συστάσεως της νέας εταιρείας καθώς και η καταγραφή των διαφόρων κεφαλαίων, αρκετά έξοδα, άτινα θα προσπαθήσωμεν να αντισταθμίσωμεν διά τινός επικερδούς

126. Αρχείο Σιφναίου, Ανάλυση Κερδοζημιών 1897. Κέρδη ως και 6.080 αργυρά ρούβλια από μια παρτίδα σκληρού σίτου και απώλειες ως και 2.955 αργυρά ρούβλια από μια παρτίδα σίτου.

127. Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί 30.6.1898, Διανομή Γενικού Ισολογισμού εις πιστοχρέωσιν Ι. Θ. Σιφναίου και Ισολογισμός 31.12.1898.

εργασίας. Έγιναν άλλωστε μια για πάντα και η ιδέα ότι θα εργαζόμεθα δι' ημάς δεν αλλάζει την κακή εντύπωσιν. Καταγινόμεθα νυν εις την τακτοποίησιν και των λοιπών εκκρεμών λογαριασμών και το κλείσιμον των βιβλίων, όταν δε γίνουν όλα αυτά, θ' αρχίσωμεν την τακτικήν μας τροχιάν εν ιδιαιτέρω γραφείω, όπερ έχομεν σχεδόν υπ' όψει και το οποίον θα είναι έτοιμον τον Σεπτέμβριον.¹²⁸

Ε. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΣΙΦΝΑΙΟΥ, 1898-1919: ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΦΟΠΛΙΣΜΟΣ

Οι δραστηριότητες της καινούριας εταιρείας των Αδελφών Σιφναίου, αποκλειστικά υπό τη διεύθυνση της δεύτερης γενιάς, ξεκίνησαν με ενδοουσιασμό. Η αλλαγή προσώπων στην ιεραρχία σήμανε τη μετάβαση από το πατερναλιστικό πρότυπο επιχείρησης στο συνεταιρικό-συλλογικό. Η διάλυση της παλαιάς και η γέννηση της νέας εταιρείας απάλλαξε την οικογενειακή επιχείρηση από δυσκαμψίες και συγκρούσεις στο στρατηγικό επίπεδο. Η ανανεωμένη διεύθυνση έδωσε πολύ γρήγορα δείγματα διαφορετικής διαχείρισης, η οποία στηριζόταν στην προσεκτική μελέτη της αγοράς, στην αποφυγή των κερδοσκοπικών εργασιών, στην καλή τήρηση των λογαριασμών και στο συνδυασμό εμπορίου και πλοιοκτησίας.

Η διεθνοποίηση του ρωσικού σιτεμπορίου

Ο νέος αιώνας μπήκε δυσοίωνα στη ζωή των ανθρώπων της Νότιας Ρωσίας, αφού οι χρονιές 1900 και 1901 υπήρξαν κακές για τις καλλιέργειες επηρεάζοντας την αγροτιά αλλά και τους εμπόρους. Για δύο συνεχόμενα χρόνια οι σοδειές βρέθηκαν πολύ κάτω από τον μέσο όρο. Με εξαίρεση το 1891, που η πείνα χτύπησε τις πόρτες των σπιτιών, το 1900 υπήρξε η χειρότερη χρονιά της τελευταίας εικοσαετίας. Κανένα είδος σταριού δεν γλίτωσε την καταστροφή, ούτε η χειμωνιάτικη ούτε η ανοιξιάτικη σπορά. Ο κακός καιρός, η άγνοια των μεθόδων καλλιέργειας που οδηγούσε στην «εξάντληση» της γης, σε συνδυασμό με την περιορισμένη χρήση αγροτικών μηχανημάτων και την έλλειψη αποθηκευτικών χώρων, ήταν οι βασικές αιτίες της λυπηρής αυτής κατάστασης. Μοναδική εξαίρεση το κριθάρι, το οποίο σημείωνε αύξηση στην Περιφέρεια του Ταϊγάνιου τόσο σε επίπεδο εξαγωγών όσο και καλλιεργήσιμων εκτάσεων.¹²⁹

128. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 8.8.1898.

129. FCOL, AS, 2613, «Report on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1900».

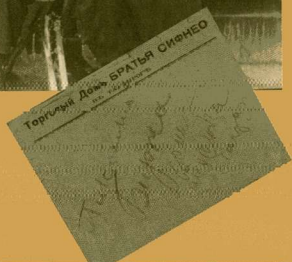

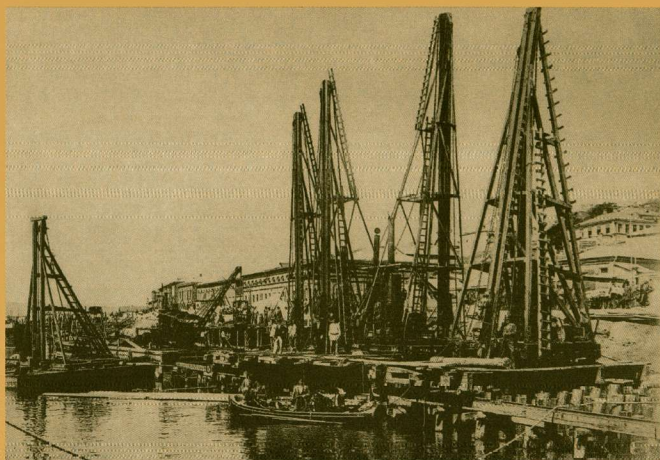
Ταϊγάνιο. Προβλήτες, περ. 1880. Επιστολικά δελτάρια.
Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

Στο κατάστρωμα του ατμόπλοιου
«Ζήννης Σιφναίος» (επάνω) και της
ατμοβάρζας «Ζαννέτα» (κάτω), 1913.
Αρχείο Σιφναίου.

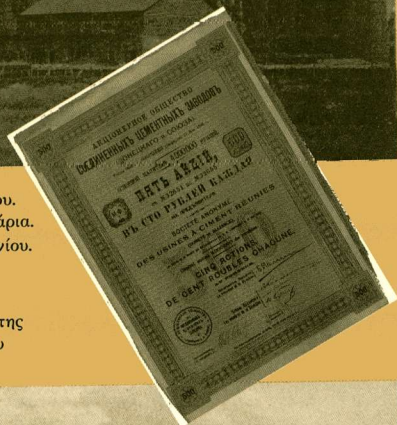

Το λιμάνι του Ροστόβ στις αρχές του 20ού αιώνα. Εκφορτώσεις σιτηρών. Rostov Museum of Regional Studies, *Images of Old Rostov*, Rostov-on-Don, 2004.

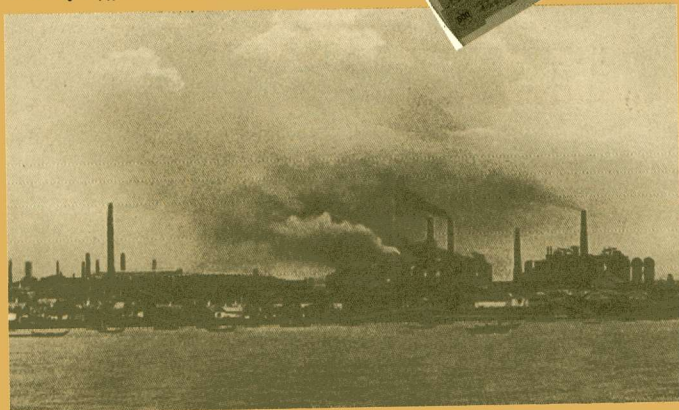

Τα μεταλλουργικά συγκροτήματα στη βιομηχανική ζώνη του Ταϊγανίου. Τέλη 19ου αιώνα. Επιστολικά δελτάρια. Συλλογή Κρατικού Αρχείου Ταϊγανίου.

Δεξιά: Μετοχή των 100 ρουβλίων της ανώνυμης εταιρείας Τσιμέντων του Ντονέτς. Αρχείο Σιφναίου.

Επίσκεψη στο αγρόκτημα Τσετβεράκ, 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Κινήσι στο αγρόκτημα Μαρινόβκα, 1916. Αρχείο Σιφναίου.

Ο αλευρόμυλος του Σεργκέι. Μαρινόβκα, Αύγουστος 1915. Αρχείο Σιφναίου.

Επίσκεψη στο μύλο του Σεργκέι. Διακρίνονται ο μυλωνάς με την οικογένειά του.
Αρχείο Σιφναίου.

Γεύμα στην εξοχή. Μάιος 1915. Αρχείο Σιφναίου.

Ταϊγάνιο, 1913. Εκδρομή με αυτοκίνητο των οικογενειών Αριστείδη Σιφναίου και Κουκλέλη. Αρχείο Σιφναίου.

Όσοι ασχολούνταν με το κύριο αγροτικό προϊόν της Ρωσίας διαπίστωναν ότι είχε σημαντικά υποχωρήσει στις διεθνείς αγορές. Με βάση μια μελέτη του 1900, που κυκλοφόρησε στο εξωτερικό, σε συλλογικό τόμο με θέμα τη Ρωσία στα τέλη του 19ου αιώνα,¹³⁰ η χώρα παρήγε πάνω από το μισό της παγκόσμιας παραγωγής σίκαλης και βρώμης. Τα προϊόντα αυτά καταναλώνονταν κατά κύριο λόγο στη Γερμανία και την Ολλανδία, ενώ βρώμη προμηθευόταν και η Αγγλία. Αντίθετα, το ρωσικό στάρι κάλυπτε μόνο το 1/7 της παγκόσμιας παραγωγής.¹³¹ Η μεγάλη, όμως, διαφορά ανάμεσα στη σίκαλη και στο στάρι συνίστατο στο γεγονός ότι η τιμή του ρωσικού σταριού εξαρτιόταν από την τιμή που διαμορφωνόταν στις ευρωπαϊκές αγορές, με βάση τη σοδειά των χωρών αυτών και την έκταση της παγκόσμιας παραγωγής. Δεν καθοριζόταν δηλαδή από τη ρωσική παραγωγή, αλλά από τις ευρωπαϊκές ανάγκες και τον ανταγωνισμό με τα αμερικανικά, καναδέζικα, αργεντινικά και ινδικά στάρια. Αντίθετα, η σίκαλη, που καταναλωνόταν τόσο στο εσωτερικό της Ρωσίας όσο και στο εξωτερικό, ήταν λιγότερο εξαρτημένη από την παγκόσμια αγορά. Στο προϊόν αυτό δεν παρουσιάζονταν το φαινόμενο οι ρωσικές τιμές να καθορίζονται από τις τιμές στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, αλλά κυρίως από τις τιμές στις περί τον Βόλγα επαρχίες, που ήταν από τους κύριους προμηθευτές σίκαλης σε παγκόσμιο επίπεδο.¹³²

Το εμπόριο των σιτηρών αποτελούσε στις αρχές του 20ού αιώνα μια παγκόσμια οικονομική επιχείρηση. Οι καταναλώτριες χώρες διέδταν επιτελεία και επεξεργάζονταν στρατηγικές που στηρίζονταν στην παρατήρηση της εξέλιξης της σοδειάς, όχι μόνο στη χώρα τους, αλλά και στις μεγαλύτερες σιτοπαραγωγούς χώρες, τις ΗΠΑ, την Αργεντινή, τη Ρωσία, τη Ρουμανία και την Ινδία. Για την επεξεργασία μιας σωστής στρατηγικής ήταν απαραίτητη η γνώση του αντικειμένου αλλά και η δυνατότητα πρόβλεψης της παγκόσμιας παραγωγής, ικανότητες που διέδταν σε μεγάλο βαθμό τα διευθυντικά στελέχη των διεθνών σιτεμπορικών οίκων. Ο γάλλος υπουργός Εμπορίου και Βιομηχανίας, για παράδειγμα, είχε προσλάβει ως σύμβουλο τον γαλλοσβεραίο σιτέμπορο Λουί Ντρέιφους, τις εμπιστευτικές μηνιαίες εκθέσεις του οποίου (1904-1912) συμβουλευόταν πριν προχωρήσει στον καθορισμό της γαλλικής πολιτικής στον τομέα του εμπορίου σιτηρών.

Ο οίκος «Louis Dreyfus et Cie» ιδρύθηκε το 1850. Έδρα του ήταν η Rue de la Banque στο Παρίσι, αλλά διατηρούσε και παραρτήματα στις περισσότερες

---

130. M. V. Kaspéroff, «Commerce des céréales», στο M. W. de Kowalevsky (επιμ.), *La Russie à la fin du XIXe siècle*, Παρίσι 1900, σ. 724-743.

131. Στο *ίδιο*, σ. 734.

132. Στο *ίδιο*, σ. 731-735.

χώρες παραγωγής και κατανάλωσης δημητριακών, κυρίως στη Ρωσία (50 σε πόλεις της Βόρειας Ρωσίας και 64 σε πόλεις της Νότιας Ρωσίας).¹³³ Διέδτε επιπλέον το 1904 πέντε υποκαταστήματα στη Γαλλία, έξι στην Αγγλία, ένα στην Ολλανδία, επτά στη Γερμανία, δύο στην Ιταλία, 28 στη Ρουμανία, 34 στην Αργεντινή και 18 στην Ινδία. Στις εκθέσεις αυτές σημειώνονται η έκβαση της γαλλικής σοδειάς, η παραγωγή της Αμερικής και της Αργεντινής στα διάφορα είδη σιτηρών, τα αποθέματα και οι τιμές κ.ά. Στον πίνακα 8, δίνουμε συνοπτικά, με βάση τις εκθέσεις του Λουί Ντρέιφους, πληροφορίες για την παγκόσμια παραγωγή σιτηρών από το 1904 ως το 1910.

Ο πίνακας 8 είναι ενδεικτικός των διακυμάνσεων που υφίστατο το εμπόριο σιτηρών στη διάρκεια μιας χρονιάς και της πληθώρας των παραγόντων που έπρεπε να λάβει υπόψη του ο έμπορος για να πετύχει επωφελείς εμπορικές πράξεις. Όπως εύστοχα παρατηρούσε ο μεγαλέμπορος του Ταϊγανίου Φωκίων Ι. Σβορώνος, «η ζήτηση κανονίζει τας τιμάς και το μέλλον άδηλον. Η Ρωσία έχει πολλά σιτάρια, αι τιμαί όμως εξαρτώνται από τα μέρη της ζητήσεως και από τας προσφοράς, τας οποίας κάμη η Αμερική και Αρξεντινά, Αυστραλία κλπ. Όλα αυτά συνδέονται και, ούτως ειπείν ρυμουλκούνται, το εν παρασύρει το άλλο, κατόπιν υπολογισμών. Κατόπιν αι τιμαί θα επηρεάζονται από τας βλέψεις και από την πορείαν των διαφόρων εσοδειών, αίτινες εάν θάινουσιν καλώς, αι τιμαί αναλόγως θα πλέουν τον Απρίλιον-Μάιον, και αντιστρόφως, εάν αυταί θαδίζουν κακώς, κακώς».¹³⁴

Πέρα, όμως, από το κείμενο ζήτημα της τιμής των σιτηρών στις αγορές κατανάλωσης, η αδυναμία εξασφάλισης ομοιόμορφων δειγμάτων και φορτίων και η έλλειψη επαρκούς δικτύου αποθηκών, που να προστατεύουν τη σοδειά από τις ιδιοτροπίες του καιρού,¹³⁵ αποτελούσαν δύο άλλους σοβαρούς παράγοντες

133. Στο Ταϊγάνιο και το Ροστόβ ήταν ο μεγαλύτερος εξαγωγικός οίκος για την περίοδο που εξετάζουμε. Στο Ροστόβ το 1907 εξήγαγε 8.509.160 πούτια σιτηρών. AN, F12/ 7273, Consulat Français de Rostoff sur Don, «Mouvement général des céréales en 1907». Βλ. και L. Dreyfous et Cie, 1850-1906, Παρίσι 1906, διαφημιστικό φυλλάδιο.

134. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Ιγ, ιδιωτική αλληλογραφία 1910-1915, επιτολή του Φωκίωνα Σβορώνου από την Κεφαλονιά προς τον γιο του Κωνσταντίνο στη Μασσαλία, 3/16.3.1910.

135. Σε έρευνά τους για τη μεταφορά των σιτηρών στη Νότια Ρωσία, οι γάλλοι εμπειρογνώμονες πίστευαν ότι η κατασκευή μεγάλων σιλό στα λιμάνια, αλλά κυρίως μεγάλου αριθμού αποθηκών στην ενδοχώρα, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς και κοντά στους τόπους παραγωγής, θα επέτρεπε την αποσυμφόρηση των λιμανιών, κυρίως το φθινόπωρο, και τη δημιουργία αποθεμάτων, που θα λειτουργούσαν ως ρυθμιστές «διορθωτικά» επί της διεθνούς τιμής των σιτηρών. Στο ίδιο μέτρο είχαν από καιρό προβεί και οι ΗΠΑ. Bibliothèque des Ingénieurs Civils, *Note sur les conditions dans lesquelles s'effectuent les transports des céréales dans la Russie Méridionale*, Paris le 12 novembre 1890.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Παγκόσμια παραγωγή σιτηρών, 1904-1910 σύμφωνα με τις εκδόσεις του L. Dreyfus.

1904	Ρωσία: μέτρια (αρχή έτους). Μεγάλες ελλείψεις στα κυβερνεία Δυτικής και Νοτιοδυτικής Ρωσίας, καλός μέσος όρος στο νότο και καλή σοδειά στο κέντρο. Καλές πωλήσεις τον Οκτώβριο. Γαλλία: καλή σοδειά. ΗΠΑ: ελλειμματική.
1905	Ρωσία: πόλεμος -έλλειψη θαγониών- εξαγωγές μειωμένες (Φεβρουάριος). ΗΠΑ: ψηλές τιμές. Αργεντινή: εξαγωγή σημαντικών ποσοτήτων σταριού στην Ευρώπη (Μάρτιος). Οδησός: καλή σοδειά, επαρχίες κέντρου και Βόλγα: μετριότατη (Ιούνιος-Ιούλιος). Ευρώπη: κακή σοδειά-άνοδος τιμών (Σεπτέμβριος). Ρωσία: άφθονες εξαγωγές (Σεπτέμβριος). Σοβαρά προβλήματα για το εμπόριο από τις απεργίες, τα στάρια μένουν στους σταθμούς (Νοέμβριος).
1906	Ρωσία: καλά αποθέματα (Μάρτιος). Κέντρο και βορράς: εξαγωγές περιορισμένες (Αύγουστος). Νότος-Δούναβης: συνεχείς βροχές την εποχή του θερισμού. Στάρι βρεγμένο-περιορισμένες εισαγωγές.
1907	Ρωσία: κακή χρονιά-μικρή σοδειά, καλές τιμές το δεύτερο εξάμηνο.
1908	ΗΠΑ: μεγάλη κερδοσκοπία (Μάρτιος). Ευρώπη: μέτριες σοδειές (Απρίλης). Ρωσία: μέτριο αποτέλεσμα της φθινοπωρινής σοδειάς, καλές προοπτικές της ανοιξιάτικης (Ιούνιος). Η εσωτερική ζήτηση σε σίκαλη ανταγωνίζεται το εξαγωγικό εμπόριο των λιμανιών (Σεπτέμβριος). Στο κριθάρι η Ρωσία διατηρεί την παγκόσμια υπεροχή της. Τιμές επικερδείς για τα ρωσικά προϊόντα.
1909	Ρωσία: καλή χρονιά. Ευρώπη: άνοδος των τιμών στα επίπεδα του 1898 (Μάρτιος). Κερδοσκόποι κατακρατούν ποσότητες. Έλλειψη αποθεμάτων παγκοσμίως, κανένα πλεόνασμα ως τις νέες σοδειές (Μάρτιος). Καλές σοδειές χειμερινής σποράς (άζυμα, σίκαλη) (Ιούλιος) και σκληρού σταριού και κριθής (Σεπτέμβριος).
1910	Ρωσία: εξαιρετή χρονιά. Εξαγωγές τριπλάσιες των προηγούμενων ετών. Τιμές ψηλές (Φεβρουάριος). Η Ρωσία ηγείται της παγκόσμιας αγοράς (Μάιος). Ρωσία: γεννήματα της Αζοφικής σε υπεραφθονία (Ιούλιος). Κατακράτηση ποσότητας σκληρού σταριού για απόθεμα (Σεπτέμβριος).

Πηγή: AN, F12/7273, «Rapports de Louis Dreyfus au Ministre du Commerce et de l'Industrie de la République Française, 1904-1910».

καθυστερήσης του εκσυγχρονισμού της ρωσικής αγροτικής οικονομίας. Ο βρετανός πρόξενος του Ταϊγανίου μετέφερε στις εκδόσεις του το σκεπτικισμό που επικρατούσε σε πολλούς εμπορικούς οίκους για το μέλλον του εξαγωγικού εμπορίου. Πολλοί θεωρούσαν ότι το εμπόριο αυτό είχε εκφυλιστεί, άποψη που απ' ό,τι φαίνεται συμμερίζονταν γνωστοί εξαγωγικοί οίκοι, οι οποίοι αποσύρονταν από το Ταϊγάνιο ή συνέχιζαν να ασχολούνται με το γεννηματεμπόριο αλλά σε περιορισμένες ποσότητες.¹³⁶ Εξάλλου υπήρχαν στο Ταϊγάνιο και άλλα κερδοφόρα είδη επιχειρήσεων, όπως το εμπόριο μαλλιού ή η βαριά βιομηχανία, το-

136. FCOL, AS, 2842, «Report on the Trade of the Consular District of Taganrog for the Year 1901».

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Οι σημαντικότεροι έλληνες πλοιοκτήτες στην Αζοφική.

Πλοιοκτήτες	Τόπος	Αριθμός πλοίων
Αγαθάγγελος Θεοφάνης	Ροστόβ	6
Μαρής Βαλλιάνος	Ταϊγάνιο και Ροστόβ	5
Δ. Διαμαντίδης	Ταϊγάνιο και Ροστόβ	5
Κ. Ν. Μαυροκορδάτος	Ροστόβ	5
Θ. Θεοφάνης	Ροστόβ	3
Χαρ. Θεοφάνης	Ροστόβ	3
Ιωάννης Αλαφούζοφ	Ταϊγάνιο	2
Νικόλαος Γρυπάρης	Ταϊγάνιο	2
Ι. Μεταξάς-Ζίζος	Ροστόβ	2
Σ.Φ. Σβορώνος	Ταϊγάνιο	2
Φωκίων Κ. Σβορώνος	Ταϊγάνιο	2
Βασίλειος Ι. Σιφναίος	Ταϊγάνιο	2
Αλέξανδρος Ν. Σκαναβής	Ταϊγάνιο	2

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία από τον πίνακα 4, «Στόλος ελληνικών πλοίων νηολογημένων στο Ροστόβ, αρχές 20ού αιώνα», του Παραρτήματος.

μείς στους οποίους δραστηριοποιούνταν οι ξένοι επενδυτές. Οι υψηλές κεφαλαιακές αποδόσεις στον μεταλλουργικό τομέα τραβούσαν σαν μαγνήτης τα αγγλικά, γαλλικά και βελγικά ιδιωτικά κεφάλαια.¹³⁷

Ας εξετάσουμε, όμως, έναν άλλο χώρο ζωηρότατης εμπορικής κίνησης, το λιμάνι και τη ράδα του Ταϊγανίου, τα οποία συγχρόνως εξυπηρετούσαν και τις εξαγωγές του Ροστόβ. Εδώ η δραστηριότητα άρχιζε με το άνοιγμα του καιρού που επέτρεπε τη ναυσιπλοΐα, από τα μέσα Μαρτίου ή τα μέσα Απριλίου. Τα βρετανικά ατμόπλοια, των οποίων ο αριθμός έφθινε την τελευταία πενταετία του 19ου αιώνα,¹³⁸ δεν έρχονταν να φορτώσουν στάρια όταν οι ναύλοι θεωρούνταν «εκπεσμένοι». Είναι γνωστό και από τις προηγούμενες περιόδους ότι μόνοι οι Έλληνες κινούσαν τα καράβια τους σε περιόδους ασύμφορες από πλευράς ναύλων, όταν τα κέρδη ήταν αβέβαια. Είχαν το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ξένων να τα κινούν με λιγότερα έξοδα, λόγω της συμπίεσης των μισθών των ναυτικών,¹³⁹ αλλά και να αποσβένουν το ταξίδι όχι μόνο από τα έσοδα

137. J. Mc Kay, «Foreign enterprise in Russian and Soviet industry: a long term perspective», *The Business History Review* 48/3 (1974), σ. 336-356.

138. FCOL, «Report on the Trade and Commerce of Taganrog and the District for the Year 1900 by Mr. Consul Hunt».

139. Τζελένα Χαριλάκη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001, πίν.

της μεταφοράς του σιτοφορτίου στην Ευρώπη αλλά και της εξυπηρέτησης του εμπορίου εισαγωγής, που βρισκόταν σε ελληνικά χέρια.¹⁴⁰

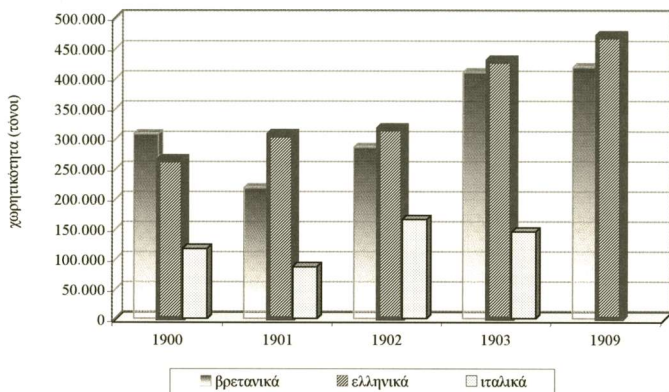
Στο γύρισμα του αιώνα οι έλληνες πλοιοκτήτες και έμποροι είχαν αυξήσει το στόλο τους με αγορές μεταχειρισμένων βρετανικών ατμόπλοιων – 68 ελληνόκτητα πλοία ήταν νηολογημένα στο Ροστόβ. Ο αριθμός αυτός δείχνει τη δύναμη του στόλου των ελλήνων πλοιοκτητών της Ανατολικής Ρωσίας, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν έμποροι πρώτης τάξης. Όλα τα μεγάλα εξαγωγικά γραφεία του Ροστόβ αλλά και των άλλων λιμανιών, καθώς και ορισμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις (Μεσαξούδης στο Κερτς) είχαν δικά τους πλοία. Μεταξύ των εφοπλιστών πρωτοστατούσαν ο Μ. Βαλλιάνος και οι Αδελφοί Θεοφάνη, οι οποίοι είχαν και τα περισσότερα ιδιόκτητα πλοία, αγορασμένα όχι μόνο από την Αγγλία αλλά και από τα ρωσικά και αυστριακά ναυπηγεία. Ο Μαρίς Βαλλιάνος παρείχε τα απαραίτητα κεφάλαια στους έλληνες εμπόρους και εφοπλιστές ώστε να μπορέσουν αυτοί να αποκτήσουν μέσα μεταφοράς και να εκσυγχρονίσουν το στόλο τους.¹⁴¹ Τα πλοία αυτά εξυπηρετούσαν τις διεθνείς και εσωτερικές μεταφορές στην Αζοφική. Φαίνεται επίσης και ο παλαιότερος εξοπλισμός, πλοίαρια κατασκευασμένα στη δεκαετία του 1860, ιστοφόρα τα περισσότερα, των οποίων το μήκος έφτανε περίπου τα 22 μ. Ο στόλος της Αζοφικής ανανεώθηκε με πλοία που αγοράστηκαν δεύτερο χέρι. Το βάθος των πλοίων αυτών δεν ξεπερνούσε τα 3 μ., αλλά το μήκος τους έφτανε τα 54 μ. Εντυπωσιάζει η ταχύτητα των μεταβιβάσεων, ανάλογα με τις διακυμάνσεις του εμπορίου και την πολιτική συγκυρία, οι οποίες διεξάγονται αποκλειστικά ανάμεσα στους εμπόρους και τους επιχειρηματίες του ελληνικού εφοπλιστικού δικτύου της Νότιας Ρωσίας.

Τα στοιχεία που αφορούν τις αφίξεις πλοίων στο λιμάνι του Ταϊγανίου δείχνουν (διάγραμμα 8 και Παράρτημα, πίνακας 3) ότι τα βρετανικά πλοία, τα οποία κατείχαν την πρώτη θέση ως τα τέλη του 19ου αιώνα, είχαν χάσει την υπεροχή τους τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε μέση χωρητικότητα σε σχέση με τα ελληνικά. Μονοπωλώντας το μεσογειακό εμπόριο, τα ελληνικά καράδια έκαναν περίπου ένα ταξίδι το μήνα και κατέπλεαν φορτωμένα με είδη εισα-

6.14, σ. 313· Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυπλία, 1858-1914*, Αθήνα 1993, σ. 160.

140. Βεβαίως πρόκειται για ελληνικά ατμόπλοια που καταπλέουν με είδη εισαγωγής, όπως μαρτυρούν οι βρετανικές προξενικές εκθέσεις για τη δεκαετία. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν και τα ατμόπλοια των Αδελφών Σιφναίου.

141. Γζελίνα Χαρλαύτη, «Μεγιστάνες του Ιονίου: ο οίκος των Αδελφών Βαλλιάνου», *Ιόνιος Λόγος, Τόμος χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, τόμ. Α', Τμήμα Ιστορίας-Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2007, σ. 324-325.

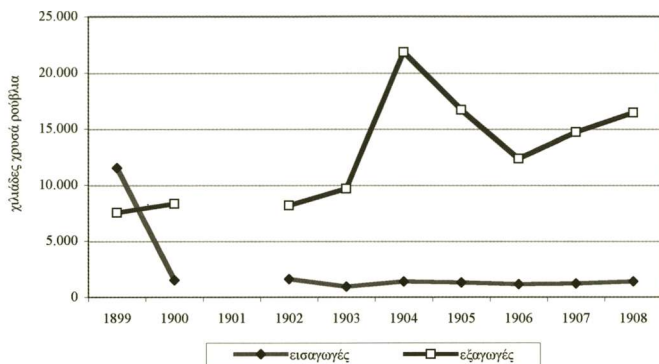
Διάγραμμα 8. Κίνηση των ατμοκίνητων πλοίων στο Ταϊγάνιο, 1900-1909 (χωρητικότητα σε τόνους). Πηγές: FO, AS, 2613, 2842, 3834· ΑΜΑΕ, NS, τόμ. 100, Russie 1905-1909, «Commerce et navigation de Taganrog en 1909».

γωγής ενός ή περισσότερων εμπορών, ενώ τα βρετανικά έρχονταν άδεια μεταφέροντας κάπου-κάπου σκωτσέζικες ραπτομηχανές Singer ή ατμοκίνητες αλωθοδερστικές μηχανές.¹⁴²

Η ζωή στο λιμάνι δεν κυλούσε απρόσκοπτα για τους εμπόρους. Μεταφέροντας τον εργατικό αναβρασμό της Οδησού και άλλων ρωσικών μεγαλουπόλεων, δύο μεγάλες απεργίες, των λιμενεργατών (1900) και των σιδηροδρομικών (1905), επέφεραν σημαντικές καθυστερήσεις στις φορτώσεις και μεταφορτώσεις και κατά συνέπεια στην εκτέλεση των παραγγελιών.

Οι εξαγωγές, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 9, βελτιώθηκαν κατακόρυφα κατά το διάστημα 1903-1904, αλλά ο Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος, που ξέσπασε το 1904, δημιούργησε τεταμένη ατμόσφαιρα και προκάλεσε ύφεση στις εμπορικές πράξεις τούς πρώτους μήνες του έτους. Η γαλλική προξενική έκθεση από την Οδησό επισημαίνει τη διακοπή της εμπορικής κίνησης εξαιτίας της χρήσης πολλών μεταφορικών μέσων για τις πολεμικές ανάγκες, την απόσυρση των ξένων κεφαλαίων και τη μείωση της δανειοδότησης

142. Μια κατηγορία ειδών εισαγωγής, για τα οποία πολύ μοχθούσε ο άγγλος πρόξενος, ήταν τα βιομηχανικά είδη και ειδικά τα γεωργικά μηχανήματα, τα οποία όμως καταλάμβαναν την τέταρτη ή πέμπτη θέση στο εμπόριο εισαγωγής, μετά τα αγροτικά μεσογειακά προϊόντα.

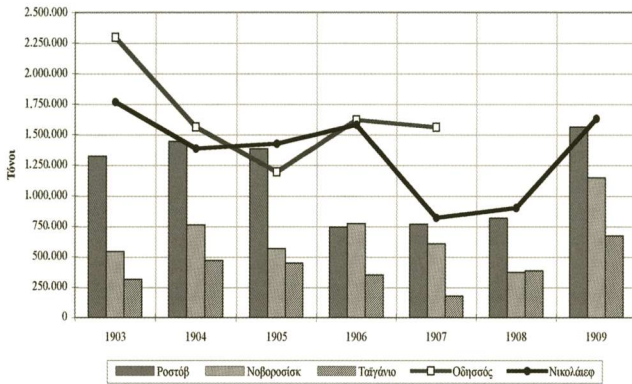
Διάγραμμα 9. Εισαγωγές και εξαγωγές από το λιμάνι του Ταϊγιάνιου, σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια. Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, σ. 392-394.

των τραπεζών προς τους εμπορικούς οίκους, καθεστώς που οδήγησε σε όχι και λίγες πτωχεύσεις.¹⁴³

Στη δεκαετία αυτή εγγράφεται μια νέα τάση στην επέκταση του σιτεμπορίου. Αναδεικνύονται νέα εξαγωγικά κέντρα στην Αζοφική. Όπως έγινε και με το Νικολάιεφ σε βάρος της Οδησού, έτσι και στην Αζοφική αναπτύχθηκαν ραγδαία το Ροστόβ και το Νοβοροσίσκ, ενώ το Ταϊγιάνιο, το παλαιότερο και μεγαλύτερο εξαγωγικό κέντρο, έχασε την πρωτοκαθεδρία του. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου και των μεταφορικών μέσων, τα οποία έδωσαν στη διάθεση αυτών των πόλεων το αγροτικό προϊόν από τις απέραντες σιτοπαραγωγούς εκτάσεις της ενδοχώρας και ιδίως των επαρχιών της Ανατολικής Ρωσίας και της Δυτικής Σιβηρίας. Το 1910, η διάνοξη της γραμμής Ροστόβ-Αστραχάν θα συνέδεε το λιμάνι αυτό της Αζοφικής με την Κασπία Θάλασσα και τον ποταμό Ουράλη.¹⁴⁴ Το διάγραμμα 10 παρουσιάζει τις εξαγωγές που πραγματοποιήθηκαν από τα ρωσικά λιμάνια στο διάστημα 1903-1909 και πιστοποιεί την ασθενέστερη θέση του Ταϊγιάνιου έναντι των

143. AMAE, NS, Russie, Odessa, τόμ. 99, «Le commerce et la navigation d'Odessa et autres ports de la Russie méridionale en 1904».

144. AN, F12/ 7273, Odessa 1906-1912, Consulat Français à Odessa, 14.2.1910.

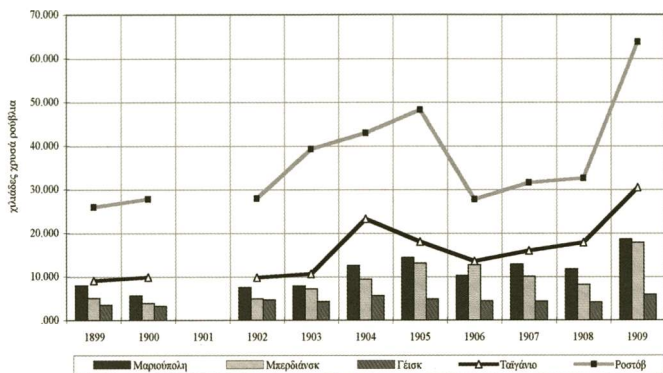
Διάγραμμα 10. Εξαγωγές σιτηρών από τα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, 1903-1909, σε τόνους. Πηγές: AN, F12/ 7273, Odessa 1906-1912, «Le commerce d'Odessa en 1909 comparé avec celui des années précédentes et des autres ports de la Mer Noire»· AMAE, NS, Russie, τόμ. 100, «Activité commerciale d'Odessa en 1906» και «Activité commerciale d'Odessa en 1907».

ανερχόμενων λιμανιών. Είναι φανερή η συνολική πτώση του σιτεμπορίου εξαιτίας του Ρωσοϊαπωνικού πολέμου, το 1904. Ο αμερικανικός, αργεντινικός και ινδικός ανταγωνισμός για την προμήθεια των ευρωπαϊκών αγορών με σιτηρά και η αντικατάσταση της Ρωσίας από τους ανταγωνιστές της δύσκολα μπορούσαν να ανασκευαστούν και έτσι η ύφεση διήρκεσε ως το 1908. Η Οδησσός και το Νικολάεφ παραμένουν στις πρώτες θέσεις των εξαγωγών του ρωσικού νότου.

Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 10, οι χρονιές 1903 και 1906 ήταν μέτριας απόδοσης για τις εξαγωγές του Ταϊγανίου. Καλύτερες ήταν το 1904 και το 1905, ενώ το 1907 οι εξαγωγές καταβαρυνώθηκαν. Το ίδιο συνέβη και στο Ροστόβ, από το 1906. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1908, αλλά περισσότερο το 1909 και το 1910-1911 υπήρξαν οι καλύτερες χρονιές της δεκαετίας για τις εξαγωγές της Αζοφικής, ενώ η Οδησσός γνώρισε αισθητή ύφεση το 1904-1905, που συνδυαζόταν με κακές σοδειές και με τα εμπόδια που όρθωναν οι πεπαλαιωμένες λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες φόρτωσης των μεγάλων ατμόπλοιων.¹⁴⁵

145. AN, F12/7273, Odessa 1906-1912, Consulat Français à Odessa, Octobre 1910, «Le commerce d'Odessa en 1909 comparé avec celui des années précédentes et des autres ports de la Mer Noire».

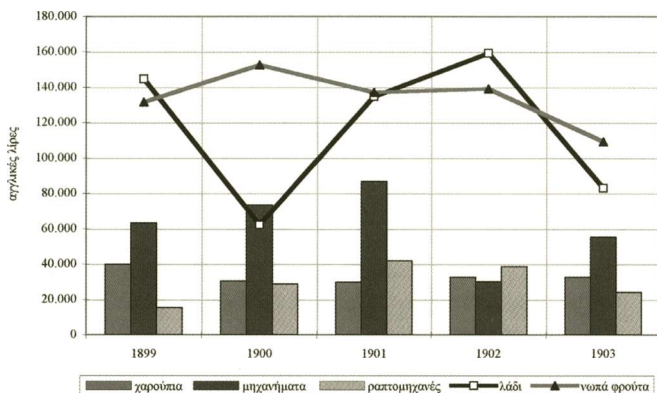

Διάγραμμα Π. Εξωτερικό εμπόριο της Αζοφικής σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια. Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, παράρτημα G, σ. 417-423.

Συνοψίζοντας τη συνολική εμπορική κίνηση για τα λιμάνια της Αζοφικής τόσο σε εξαγωγές όσο και σε εισαγωγές, έχουμε την εξής εικόνα:

Το Ταϊγάνιο σαφώς υπολείπεται του Ροστόβ αλλά και του Νοβοροσίσκ στη Μαύρη Θάλασσα, τα οποία εκτός από σιτηρά εξάγουν πετρέλαιο και μεταλλεύματα. Οι νέες σιδηροδρομικές γραμμές και η επαφή νέων αγορών με τα είδη κατανάλωσης εκτινάσσουν και το εισαγωγικό εμπόριο στα λιμάνια αυτά. Οι Αδελφοί Σιφναίου, όπως και όλοι οι έλληνες πλοιοκτήτες, με το στόλο που έχουν δημιουργήσει και ο οποίος είναι νηολογημένος στο Ροστόβ, αξιοποιούν την εμπορική κίνηση τόσο μέσα όσο και έξω από την Αζοφική. Οι ατμοβάρζες του οίκου και τα νέα υποκαταστήματα στο Ροστόβ, το Γέισκ και τη Μαριούπολη δημιουργούν νέες δυνατότητες ανάπτυξης τόσο στο εμπόριο όσο και στις μεταφορές.

Στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου η κατανομή των προϊόντων ανά είδος δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες αλλαγές σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, εμφανίζει, όμως, ισχυρή πτώση μεταξύ των ετών 1899 και 1900. Το εισαγωγικό εμπόριο ποτέ δεν κατάφερε να φθάσει τα προηγούμενα επίπεδα εξαιτίας του νέου προστατευτικού δασμολογίου. Τα γεωργικά προϊόντα βεβαίως ξεπερνούσαν σε ποσότητα τα βιομηχανικά, τα οποία ήταν ιδιαίτερα επιβαρημένα με υψηλούς δασμούς. Το λάδι, τα πορτοκάλια, τα λεμόνια, τα χαρούπια, η κορινθιακή σταφίδα, ο χαλβάς, οι ξηροί καρποί, τα προϊόντα δηλαδή του μεσογει-

Διάγραμμα 12. Είδη εισαγωγής στο Ταϊγάνιο, 1899-1903, σε αγγλικές λίρες. Πηγή: FCOL, AS, 2613, 2842, 3834, «Reports on the Trade and Commerce of Taganrog for the years 1899, 1900, 1901, 1902, 1903».

ακού εμπορίου, υπερτερούσαν κατά πολύ των βιομηχανικών εισαγωγών. Προμηθεύτριες χώρες ήταν η Ελλάδα, η Ιταλία και η Τουρκία. Ειδικά για τα φρούτα, οι πληροφορίες από την Οδησό δείχνουν την προτίμηση των καταναλωτών για τα πορτοκάλια της Τρίπολης (Λιβύη), της Κάτω Ιταλίας, της Αλεξάνδρειας και της Χάιφας, τα λεμόνια της Κάτω Ιταλίας, της Τρίπολης και της Βηρυτού και τα μανταρίνια της Τρίπολης και της Χίου.¹⁴⁶

Οι Αδελφοί Σιφναίοι ειδικεύονταν σε εισαγωγές λαδιών, κυρίως από τα Ιόνια και τις Κυδωνίες, χαρουπιών από την Κρήτη, σύκων, κορινθιακής σταφίδας, λεμονιών από την Πελοπόννησο, φουντουκιών από τον Πόντο, ταραμά και χαλδά από την αγορά της Πόλης. Σημαντικός προμηθευτής των Αδελφών σε λάδι από τα Ιόνια, ο άλλοτε συμπολίτης τους Φωκίων Σβορώνος, που είχε επιστρέψει στην Κεφαλονιά το 1879, περιέγραφε τον τρόπο εργασίας με τους Αδελφούς Σιφναίους:

Τους στέλνω λάδια τα οποία λιανοπωλούν εις το εσωτερικόν της Ρωσίας από 2, 3, 5, 10 βαρέλια. Χονδρικός δεν πωλούνται εκεί, διά τούτο η πώλησις εις Ρωσίαν είναι δύσκολος με μεγάλην ενασχόλησιν, και διά να μου πωλήσουν λόγου χάριν 600 βαρέλια

146. AN, F12/7273, Odessa, 29.12.1909.

λάδια παρέρχονται έξι μήνες, πωλούνται δε με προθεσμίαν 3-4 μήνες. Το κακόν όπου η εργασία αυτή έχασαν και εις την Ρωσίαν και τώρα μόλις το ¼ αποστέλλω.¹⁴⁷

Οι εξαγωγές των Αδελφών Σιφναίου περιελάμβαναν κυρίως φορτία κριθής και λινόσπορου, σκληρό σιτάρι για την ιταλική βιομηχανία ζυμαρικών και άζυμα σάρια.

Το 1901 ο Βάσας Σιφναίος, γράφοντας από το Ταϊγάνιο στη μητέρα του, επισημάνει τη σχετική ευφορία που επικρατούσε από την αύξηση των εργασιών¹⁴⁸ και την αναδιάρθρωση της εταιρείας, δεδομένου ότι, όπως δήλωνε στο παρελθόν, η εργασία συνιστούσε τον κύριο λόγο της παραμονής τους στη Ρωσία:

Επαναλαμβάνω ό,τι πολλάκις είπον, ότι εάν το Ταϊγάνι δι' ημάς είναι υποφερτόν μόνον διότι έχομεν την εργασίαν, ήτις μας ικανοποιεί' την στιγμήν όμως καθ' ην δεν θα ανταμειθώμεθα διά τους κόπους μας ή ο θεός μας βοηθήσει, όπως συντόμως καταστώμεν εντελώς ανεξάρτητοι, δυνάμεθα δε να κερδιζώμεν αρκετά ζώντες εις Κων/νιν, Μυτιλήνην ή Αθήναν, θα αποχαιρετίσωμεν το Ταϊγάνι και θα διερχώμεθα το πλείστον μέρος της ζωής μας εις Μυτιλήνην.¹⁴⁹

Η νεότερη γενιά έπρεπε να αποδείξει στον πατέρα ότι κρατούσε γερά και επ' ωφελεία της το πηδάλιο της εταιρείας, ότι ήταν ώριμη για εμπορικά ανοίγματα και επιχειρηματική επέκταση. «Αδίκως οι εν Κωνσταντινουπόλει σας ετρόμαξαν με τα κριθάρια», έγραφε ο Βάσας Σιφναίος στον πατέρα του στη Μυτιλήνη. «Είναι ακόμη ατζαμήδες και όλα τους φαίνονται δύσκολα. Εν ολίγοις θα σας γράψω τα της προβλέψεως διά να εννοήσετε ότι δεν προέβην εις απονενομένην τινά πράξιν».¹⁵⁰ Από την πώληση του φορτίου κριθής στην Κωνσταντινούπολη ο Βάσας Σιφναίος, κρατώντας με αυτοπεποίθηση τα ηνία της επιχείρησης, έβγαλε καθαρό κέρδος 600 ρούβλια. Όσον αφορά τα προϊόνα εισαγωγής, οι υψηλές τιμές αγοράς των χαρουπιών και των σύκων, σε συνδυασμό με τον κίνδυνο εξάπλωσης της πανώλης που ερχόταν από τον οδομανικό χώρο, ανάγκασαν τους Αδελφούς να περιορίσουν τις εισαγωγές. Αντίθετα, η

147. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Ιγ, ιδιωτική αλληλογραφία, επιστολή Φ. Ι. Σβορώνου από την Κεφαλονιά προς τον Κωνσταντίνο Φ. Σβορόνο στη Μασσαλία, 26/11.3.1910.

148. «Έχω πολλές ασχολίας διότι η εργασία μας ηυξήθη και είμαι μόνος». Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στη Μυτιλήνη, 21.3.1901.

149. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου προς την αδελφή του, Σαπφώ, στη Μυτιλήνη, 16.12.1900.

150. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 11.8.1899.

κακή σοδειά στα λάδια και η περιορισμένη εισαγωγή ιταλικών ελαιολάδων προσέφεραν την ευκαιρία να εισαγάγουν περισσότερα θρώσιμα λάδια Κυθωνίων.

Οι Αδελφοί φάνηκαν ιδιαίτερα προσεκτικοί στα θέματα της παρακολούθησης των τιμών και φρόντιζαν να είναι ευέλικτοι και να μη δεσμεύουν τα χρήματά τους δημιουργώντας μεγάλα αποθέματα εμπορευμάτων. Έκαναν συντηρητική διαχείριση φροντίζοντας να ναυλώνουν ατμόπλοια συγγενών τους και να συμπληρώνουν με φορτία συγγενών το σύνολο της χωρητικότητας του πλοίου, ώστε να μειώνεται το κόστος μεταφοράς των προϊόντων. Γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτούς ο Φωκίων Σβορώνος:

Εξ αιτίας των εργασιών των ελαιολάδων, ως σοι έγγραφα, τους εμπιστεύομαι διότι απαιτεί τούτο αυτή η εργασία αλλ' ανεξαρτήτως τούτου τους εμπιστεύομαι διότι γνωρίζω ότι είναι οικονομικοί, φρόνιμοι, συντηρητικοί· έχουν δε μετρίαν περιουσίαν. Διά τα σιτάρια τους πληρώνω προμήθειαν τηρών το παλαιόν σύστημα. Μόλις θα μοι αγοράσουν, τους ανοίγω τηλεγραφικώς πίστωση επί Λονδίνου, σύρου, μοι αγοράζουν και μοι φορτώνουν. Δεν στέκει να τους εμπιστεύομαι διά τα λάδια και να μην τους εμπιστεύομαι διά τα σιτάρια.¹⁵¹

Η μεσιτεία αποτελούσε κύρια δραστηριότητα του εμπορικού οίκου την περίοδο αυτή. Ο Φωκίων Σβορώνος ήταν από τους βασικούς συνεργάτες των Αδελφών Σιφναίου. Επιστρέφοντας στην Κεφαλονιά συνέχισε την εμπορική του δράση οργανώνοντας ένα δίκτυο ανταποκριτών στα Ιόνια νησιά για την εξαγωγή ελαιολάδου, κυρίως προς τη Ρωσία, και την εισαγωγή σιτηρών από τη Ρωσία, τα οποία αναδιένεμε στα Ιόνια, την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Από το 1900 ως το 1913 συνεργάστηκε με τους Σιφναίους, που ήταν οι εντολοδόχοι του, εισάγοντας και εξάγοντας μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων.¹⁵²

Εκτός από την προμήθεια, ο Σβορώνος πλήρωνε στους Σιφναίους και «εγυητικών», είδος ασφάλειας για όλα τα εμπορεύματα εισαγωγής. Με τον τρόπο αυτό απέφευγε τις ζημιές από πιθανή χρεοκοπία των αγοραστών, την οποία αναλάμβαναν να καλύψουν οι Σιφναίοι.¹⁵³ Ο Σβορώνος μετέφερε τα προϊόντα του με τα ιδιόκτητα ιστιοφόρα «Άννα», «Τρίτων» και «Ζέφυρος»,¹⁵⁴ τα οποία

151. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Γγ, ιδιωτική αλληλογραφία, επιστολή Φ. Ι. Σβορώνου προς τον Κωνσταντίνου Σβορώνου στη Μασσαλία, 3/16.3.1910.

152. Προηγουμένως είχε συνεργαστεί στο Ταϊγάνιο με τον Ματθαίο Ι. Συρίγο (1879-1891), ο οποίος πτώχευσε, και με τον Δημ. Κ. Μέγγολα (1892-1899).

153. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Χ1 Ποικίλα, «Διάφορα σημειώσεις διά τα εξαγόμενα πραγματειών τής εν Ταϊγανίω και λοιπών μερών εισαγωγής από το έτος 1879, αφ' ης εποχής ήνοιξα το γραφείον».

154. Το «Ζέφυρος» ήταν μπρίκι 243 τόνων που είχε ναυπηγηθεί στη Σύρο το 1885.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Αποστολές ελαιολάδου και σιτηρών του Φ. Ι. Σβορόνου με τη διαμεσολάβηση των Αδελφών Σιφναίου.

Εισαγωγές ελαιολάδου			Εξαγωγές σιτηρών		
Έτος	Βυτία	Αποστολές	Έτος	Ψάδες	Αποστολές
1900	135	2	1900	30.771	8
1901	1.152	3	1901	19.483	7
1902	1.161	4	1902	22.756	8
1903	185	1	1903	29.633	9
1904	1.436	6	1904	19.207	7
1905	653	4	1905	8.715	3
1906	1.195	5	1906	16.727	6
1907	164	1	1907	13.565	6
1908	139	1	1908		
1909	190	1	1909	5.235	2
1910	382	1	1910	7.865	3
1911	78	1	1911	2.554	1
1912	184	1	1912		
1913	201	1	1913		

Πηγή: Αρχείο Φ. Ι. Σβορόνου, ΧΙ Ποικίλα, «Σημειώσεις των όσων σιτηρών μοι εφόρτωσαν οι Αδελφοί Σιφναίοι και Αποστολή ελαιολάδων εις Αδελφούς Σιφναίου», 1900-1913.

στις καλές χρονιές έκαναν το ταξίδι 2-3 φορές το χρόνο, μεταφέροντας λάδια και σιτηρά. Φόρτωνε 2.500-3.500 ψάδες τη φορά, αλλά όταν οι ανάγκες της κατανάλωσης ήταν πιεστικές και ο χρόνος των ιστιοφόρων αργός, τότε μετέφερε σιτηρά και με τα ατμόπλοια των Αδελφών Σιφναίου ή και άλλων πλοιοκτητών. Το τελευταίο ταξίδι από την Αζοφική προς τα Ιόνια πραγματοποιήθηκε τις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου με το «Ζάννος Σιφναίος» τον Νοέμβριο του 1913.

Διαφοροποίηση των επενδύσεων

Το κεντρικό ζήτημα που απασχολούσε τους Αδελφούς Σιφναίου ήταν η αγορά ενός ατμόπλοιου, για το οποίο είχαν ήδη συγκεντρώσει 21.000 λίρες στερλίνες. Παρόμοια ατμόπλοια επιχειρηματιών του Ταϊγανίου, με τα οποία διακινούσαν τα προϊόντα εισαγωγής και εξαγωγής, ήταν τα ατμόπλοια των συγγενών τους «Μαρία» του Π. Κομνηνάκη και «Θεόδωρος» του Βάνια Σιφναίου, στο μετοχικό κεφάλαιο του οποίου συμμετείχαν. Σκόπευαν να αγοράσουν καινούριο πλοίο από την Αγγλία χωρητικότητας 3.400-3.500 τόνων, αλλά ο πόλεμος των Μπόερς

κρατούσε τις τιμές στα ύψη. «Μας προτείνονται ατμόπλοια συνενούντα πολλά πλεονεκτήματα αλλ' ως επί το πλείστον ακριβά. Είναι ατυχώς και αυτός ο πόλεμος της Αφρικής όστις δεν αφήνει να εκπέσουν αι τιμαί». ¹⁵⁵ Ο πόλεμος της Ν. Αφρικής δεν άφηνε αδιάφορους τους Αδελφούς Σιφναίου, οι οποίοι συνέδεαν τη θέση της Ελλάδας, όχι χωρίς σκεπτικισμό, με τα αγγλικά συμφέροντα:

Προς στιγμής ανέγνωσα το τηλεγράφημα της φοβεράς κατατροπώσεως των Άγγλων εις Λέδυσμιθ. Ο πόλεμος διεξήχθη μετά τοιαύτης λύσεως ώστε ένεκα του πλήθους των νεκρών υψώθη από αμφοτέρα τα μέρη λευκή σημαία και κατά την ανακοπήν ήτις επήλθε, ετάφησαν οι νεκροί. Τα προηγούμενα τηλεγραφήματα πάντα εξ αγγλικών πηγών, τα αναγγέλλοντα πάντοτε νίκας υπέρ των Άγγλων, ήσαν απλώς φαίνεται αιμαχία και υποχωρήσεις των Άγγλων ενώ απεναντίας οι Βόερς επροχώρουν εις τον σκοπόν των. Τα ελατήρια του πολέμου εκ μέρους των Άγγλων ήσαν αισχρά και επεδύμευ ενδομύχως να υφίσταντο ήττας τινάς προς τιμωρίαν, κατόπιν όμως της καταστροφής ταύτης, ήτις πιθανόν να έχη σοβαράς συνεπειάς, λυπούμαι διά το ευγενές αγγλικόν έθνος, από το οποίον η Ελλάς μόνον δύναται να προσδοκά. ¹⁵⁶

Τον Ιούνιο του 1900, στην ανάπαυλα ανάμεσα στο «κατέβασμα» της άνοιξης και του φθινοπώρου, ο Βάσας Σιφναίος ταξίδεψε στο Άμστερνταμ, το Παρίσι, τη Γενεύη και τον Σεπτέμβρη στην Αγγλία. Η δραστηριότητα της εταιρείας ενισχύθηκε με το «άνοιγμα» προς την πλοιοκτησία, το νέο ποιοτικό στοιχείο στις επενδυτικές επιλογές τους. «Απεφασίσαμεν την αγοράν νέου ατμοπλοίου ήτοι 2-3 ετών, 4-4.500 τόνων με όσον το δυνατόν μικράν κατανάλωσιν. Εν τούτοις δεν θα προβούμεν τελειωτικώς χωρίς να σταθμίσωμεν καλώς την περίστασιν. Εννοείται ότι η αγορά απεφασίσθη με τον σκοπόν να επιτύχωμεν ναύλον φθινοπωρινόν», γράφει ο Μήκias στον πατέρα του. ¹⁵⁷ Με την ενέργεια αυτή μείωσαν το κόστος της συναλλαγής και προσέδεσαν στο κεφάλαιό τους τα κέρδη από την εκμετάλλευση των θαλάσσιων μεταφορών σε μια εποχή που οι ναύλοι ήταν εξαιρετικά υψηλοί. Όπως υπολογίζει ο Β. Καρδάσης, τα κέρδη της ατμοπλοΐας έφταναν στο 30-40% και συνεπώς αρκούσαν 3-4 χρόνια πλήρους δραστηριότητας για την απόσβεση του ποσού αγοράς του ατμόπλοιου. ¹⁵⁸

Το πρώτο ατμόπλοιο της επιχείρησης, 1.623 τόνων, ήταν το «Αδελφοί Σιφναίου». Το ατμόπλοιο αυτό αγοράσθηκε μεταχειρισμένο στο Λονδίνο, αλλά πουλήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη (1905) στους

155. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Μήκias Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 21.10.1899.

156. Στο ίδιο.

157. Στο ίδιο.

158. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατόν...*, σ. 160.

Γ. Παπαδάκη και Φιλικό, επειδή φαίνεται ότι παρουσίαζε προβλήματα στην κατασκευή αλλά και στη διαχείρισή του. Σ' αυτό εν τω μεταξύ είχε προστεθεί το 1901 το «Ζάννος Σιφναίος», κατασκευασμένο το 1899, το οποίο αγοράστηκε στη Βρετανία.

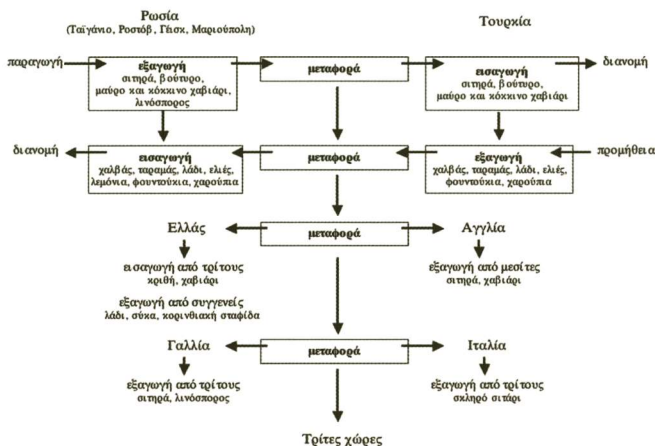
Για τους διαδόχους της πρώτης γενιάς των Αδελφών Σιφναίου η ανάρτηση του ονόματος του γενάρχη στο πλοίο της εταιρείας ήταν επιταγή, την οποία επέβαλλε η επιχειρηματική κουλτούρα και η απότιση φόρου τιμής στον ιδρυτή της επιχείρησης. Όπως συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές με τα θρησκευτικά ονόματα στα ιστιοφόρα και αργότερα με τα αρχαιοελληνικά ονόματα στα πρώτα πλοία της επαναστατικής περιόδου, η ονοματοδοσία αντικατόπτριζε τις ιδεολογικές αφηγήσεις και τα ψυχοκοινωνικά σύμβολα των πλοιοκτητών. Η απόδοση του συγγενικού ονόματος στο πλοίο ένωσε τα μέλη της οικογένειας με την επιχείρηση, προσέδιδε γόητρο και «διεθνοποιούσε» τα τιμώμενα πρόσωπα.¹⁵⁹ Η κατοχή πλοίων νέας τεχνολογίας άνοιξε το δρόμο για τον πολλαπλασιασμό των κερδών, σήμανε, όμως, και μια ποιοτική αλλαγή στην οικογενειακή ζωή και την επιχείρηση. Διευκόλυνε τη μετακίνηση των μελών της οικογένειας, την επικοινωνία, μίκρυνε τις αποστάσεις που τους χώριζαν και συνέβαλε στην πρόσληψη από τους τέσσερις αδελφούς μιας διεθνοποιημένης κουλτούρας με κοσμοπολίτικα χαρακτηριστικά. Η παρουσία του ατιμόπλοιου καταγράφηκε πολλές φορές στην επιστολογραφία ως παράγων που ενίσχυε τις πολιτισμικές ανταλλαγές και διευρυνε την πληροφόρηση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Παράλληλα, οι Αδελφοί Σιφναίου είχαν μετοχικά μερίδια και στα πλοία «Ελευθέριος Βενιζέλος», «Ελένη Σιφναίου», «Θεόδωρος Σιφναίος» και «Χρυσομάλλη Σιφναίου» του εξαδέλφου τους, Βάνια. Με τον Βάνια Σιφναίο, που είχε έδρα το Ροστόβ και συνεργαζόταν με τον Π. Ιγγλέση αλλά και με άλλους συνεργάτες¹⁶⁰ και πλοιοκτήτες-επιχειρηματίες, όπως τον Φ. Σβορώνο, τον Ι. Σκαρμαμαγκά και τον Δ. Νεγροπόντε, συνεργάζονταν από το Ταϊγάνιο, ενώ κατά τη μετοίκισή τους στην Αθήνα συνδέθηκαν, μέσω του επιχειρηματία Θ. Αλεπουδέλη, με τους Αδελφούς Εμπειρικού και τους Αδελφούς Γιαννουλάτου,

---

159. C. Hadziiosif, «Social values and business strategies in the naming of ships in Greece, nineteenth-twentieth centuries», στο S. Vryonis (επιμ.), *The Greeks and the Sea*, Νέα Υόρκη 1993, σ. 141.

160. Όπως ο Παναγιώτης Ιγγλεζέλης που καταγόταν από την Αγιάσσο της Μυτιλήνης. Είχε γεννηθεί το 1883 και σπούδασε στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Μετανάστευσε στο Ροστόβ και εργάστηκε ως υπάλληλος στον εμπορικό όικο του Βάνια Σιφναίου. Στη συνέχεια ανεξαρτητοποιήθηκε και συνεργαζόταν με τον Βάνια Σιφναίο. Ήταν βασικός μέτοχος του ατιμόπλοιου «Ελευθέριος Βενιζέλος».

Διάγραμμα 13. Προσφορά υπηρεσιών της «Sifneo Frères», 1899-1914. Οι λειτουργίες με μάρκα στοιχεία διενεργούνται από τον εμπορικό οίκο. Πηγή: Αρχείο Σιφναίων.

με τους οποίους συνεταιρίστηκαν στην ίδρυση της βιομηχανίας Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος».

Η εταιρεία, ως διεθνής εμπορικός οίκος, συνδύαζε το εμπόριο με την πλοιοκτησία και λειτουργούσε μέσα από το σχήμα που βλέπουμε στο διάγραμμα 13. Η διεύθυνση της εταιρείας ενισχύθηκε το 1909 με τη συμμετοχή του τέταρτου και μικρότερου αδελφού, του Αριστεΐδη, ο οποίος μετά το τέλος των σπουδών του εγκαταστάθηκε στο Ταϊγάνιο και επωμίστηκε την ενδορωσική επέκταση της εταιρείας, στα λιμάνια της Αζοφικής, αναλαμβάνοντας την εταιρική εκπροσώπηση στο Γέισκ.

Βασικό μέλημα της επιχείρησης ήταν η διαμεσολάβηση μεταξύ αγοραστή και πωλητή, με προτεραιότητα την αγορά και πώληση για ίδιο λογαριασμό. Για λόγους, όμως, επιμερισμού του κινδύνου και κινούμενη μέσα στο γενικότερο κλίμα της εποχής, που προωθούσε τα μεσιτικά γραφεία και δυσκόλευε την πρόσβαση στην πληροφορία, η εταιρεία επέλεξε μέρος των εργασιών της να γίνεται με τη μέθοδο της μεσιτείας. Εφόσον δεν ήταν κάτοχοι των εμπορευμάτων που διακινούσαν, οι Σιφναίοι δεν έπαιρναν το ρίσκο της πώλησης, της απόφασης δηλαδή για το αν ένα αγαθό πρόκειται να ανέβει ή να πέσει σε αξία, αλλά εστίαζαν το

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ. Στόλος των Αδελφών Σιφναίου, 1899-1919.

Πλοίο	κκχ*	Νηολόγηση	Είδος πλοίου	Ναυπήγηση	Αγορά
«Ζάννος Σιφναίος»	1396	Ταϊγάνιο, 1905 Πειραιάς, 1910	Ατμόπλοιο	Αγγλία, 1899	1901
«Αδελφοί Σιφναίου»	1623	Ταϊγάνιο, 1900 Κων/η 1905	Ατμόπλοιο		1900
«Αστρέα»	400	Ροστόβ	Ατμοβάρζα	Τεργέστη 1883	1916 από Μ. Κομνηνό -Βαρβάκη
«Ιουλία»	295	Ροστόβ	Ατμοβάρζα	Τεργέστη, 1883	1916 από Γ. και Ν. Μετα- ξά-Ζίζο
«Ζαννέτα»	509	Ροστόβ 1910-1919 Πειραιάς 1919-1935	Ατμοβάρζα		1910
«Βενιζέλος» [πρώην «Άννα Δ.»]	471	Ροστόβ Πειραιάς 1919-1935	Ατμοβάρζα	Ροστόβ 1916 Πειραιάς 1919	1916

Πηγές: Τζελίνα Χαρλαύτη / Ν. Βλασσόπουλος, *Ποντοπóρεια. Ιστορικός νηογνώμονας: Ποντοπόρα ισιοφόρα και ατμόπλοια, 1830-1939*, επιμ. Ελένη Μπενέκη, Αθήνα 2002, σ. 445, 448, 455, 461, 486, 517· Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία 1910-1919. *κκχ= κόροι καθαρής χωρητικότητας.

ενδιαφέρον τους στη διασφάλιση ενός σημαντικού δικτύου αγοραστών και πωλητών, στην αναζήτηση εμπορευμάτων καλής ποιότητας καθώς και στην ασφαλή και έγκαιρη μεταφορά τους. Η μεσιτεία δεν απαιτούσε μεγάλα κεφάλαια και επομένως δεν ήταν δύσκολη η εξεύρεσή τους. Στηριζόμενοι στο σταθερό και προβλέψιμο κέρδος της μεσιτείας μπορούσαν να αναπτύξουν με ασφάλεια και το εμπόριο για ίδιο λογαριασμό. Η επέκταση της επιχείρησης προς την κατευθυνση της πλοιοκτησίας έγινε για να εξασφαλιστεί καλύτερα και να ολοκληρωθεί η μετάβαση του προϊόντος από τον αγοραστή στον πωλητή, να ξεπεραστεί η έλλειψη εμπιστοσύνης για τις συνθήκες μεταφοράς και να μειωθεί το κόστος συναλλαγής με την απόσβεση του κόστους μεταφοράς των παραδοτέων. Ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης του εμπορίου εισαγωγής και μείωσης των κερδών που

αποκόμιζαν από αυτό, η ύπαρξη του ατμόπλοιου αποτελούσε ισχυρό αντισταθμιστικό παράγοντα για τη συνέχιση της επικερδούς δραστηριότητάς τους. Αυτό επισήμαινε και ο κύριος προμηθευτής τους σε ελαιόλαδα των Ιονίων νήσων, Φωκίων Σβορώνος: «Εργάζονται με φρόνησιν και εις τούτο παρακινούνται επειδή έχουν ατμόπλοιοι, “Ζάννος Σιφναίος”, το όνομα του πατρός των, διά να το φορτώνουν οι ίδιοι».¹⁶¹ Επιπλέον η εξοικονόμηση πόρων από υψηλούς ναύλους και από την επένδυση στην πλοιοκτησία αύξανε την περιουσία της επιχείρησης από την οποία η εμπορική εταιρεία μπορούσε να αντλεί κεφάλαια.

Η λογιστική αποτίμηση της εταιρείας «Sifneo Frères»

Τα λογιστικά βιβλία των εταιρειών αποτελούν σημαντικά εργαλεία για την έρευνα καθώς επιτρέπουν μια εκ των έσω «ανάγνωση» της δραστηριότητάς τους και τεκμηριώνουν τα οικονομικά μεγέθη. Είναι, ωστόσο, μια πηγή εξαιρετικά σπάνια και δύσκολα αναγνώσιμη, δεδομένου ότι δεν υπακούουν σε έναν ενιαίο τρόπο καταγραφής,¹⁶² όπως συνέβαινε με τις ανώνυμες εταιρείες που ήταν υποχρεωμένες να δημοσιεύουν τους ισολογισμούς τους και υπόκεινταν από το 1885 σε φόρο επί των καθαρών κερδών τους. Η λογιστική των εμπορικών εταιρειών, που ήταν προσωπικές και δεν είχαν φορολογικές υποχρεώσεις έναντι του κράτους, και η συνακόλουθη τήρηση βιβλίων αποτελούσαν εσωτερική υπόθεση και επαφίονταν στο διαχειριστικό στίλ του επιχειρηματία και στον τρόπο με τον οποίο επιθυμούσε τόσο ο ίδιος όσο και οι σύνεταίροι του να έχουν εύκολη πρόσβαση στη λογιστική απεικόνιση της εταιρείας. Έτσι, για παράδειγμα, ο εμπορικός οίκος Γερούση, από τα λιγοστά παραδείγματα της ελληνικής ιστοριογραφικής παραγωγής, συνέτασσε ισολογισμούς μόνον όταν συνέβαιναν μείζονες αλλαγές, ενώ στη «Σηρική Εταιρεία» του Μεταξουργείου της Αθήνας οι «ισολογισμοί» παρακολουθούσαν περισσότερο ξεχωριστές συναλλαγές και πεδία παραγωγικής δραστηριότητας παρά τη συγκριτική ανάλυση των εισροών και εκροών μιας ενιαίας επιχείρησης.¹⁶³ Λαμπρή εξαίρεση η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων

161. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Γγ, ιδιωτική αλληλογραφία, επιστολή Φ. Ι. Σβορώνου από την Κεφαλονιά προς τον γιο του Κωνσταντίνο στη Μασσαλία, 26/11.3.1910.

162. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Παλαιά και νεότερα λογιστικά συστήματα», στο Χριστίνα Αγριαντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχαία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 41-47.

163. Χριστίνα Αγριαντώνη / Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα 1995, σ. 115-129 και Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 217-226.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Πρότυπο ισολογισμού της εταιρείας «Αφοί Σιφναίου».

Κατηγορία Εγγραφών	Ενεργητικό	Παθητικό
Ταμείο	*	
Ρωσικά Λαχειοφόρα Δάνεια	*	
Αγροκήπιο	*	
Έπιπλα οικίας-γραφείου	*	
s/s Z. Σιφναίος	*	
Εισπρακτέα Γραμμάτια	*	
Τελωνειακά Δικαιώματα	*	
Εμπορ. Εισαγωγής	*	
Αδ. Σιφναίου (υποκ. Κων/λεως)	*	
Χρεώσται και Πιστωταί	*	*
Ζάννος Σιφναίος		*
Β., Α. και Δ. Σιφναίος		*
Εκκρεμείς Λογαριασμοί		*
Αναξιόχρεοι Χρεώσται		*
Μερής Δωρεών		*
Εμπορευματα Προμηθειών		*
Έξοδα Εμπορευμάτων		*
Εγγυήσεις Αγοραστών		*

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί, Τύπος Ισολογισμού του 1906.

Λαυρίου», η οποία, επηρεασμένη από το γαλλικό λογιστικό πρότυπο, τηρούσε από πολύ νωρίς εκτενείς σειρές αναλυτικών και πρωτοβάθμιων λογαριασμών, καθώς και άλλες ελληνικές μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις, όπως το μηχανουργείο «Αχιλλέας Κούππας» και το εργοστάσιο Ρετσίνα του Πειραιά.¹⁶⁴

Οι λογιστικές πρακτικές των εμπορικών εταιριών ακολουθούσαν τον εμπορικό νόμο των χωρών στις οποίες είχαν την έδρα τους. Μόνο από τα τέλη του 19ου αιώνα έχουμε συστηματική τήρηση βιβλίων στις περισσότερες ελληνικές επιχειρήσεις. Στο πλαίσιο αυτό έπρεπε να συντάσσεται ετήσιος ισολογισμός και να υπολογίζο-

164. Ε. Μπαλόπιπτας, «Τα βιβλία λογιστηρίου της γαλλικής εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου», στο Χριστίνα Αγραντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχαία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 55-57· Ευγενία Κρεμμυδά, «Το προπολεμικό υλικό του αρχείου Κούππα. Βασικές σειρές βιβλίων», στο *ίδιο*, σ. 64-69· Α. Μπάγιας / Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι αρχαιακές εργασίες στο αρχείο Ρετσίνα: τυπολογία των τεκμηρίων μιας επιχείρησης», στο *ίδιο*, σ. 70-79.

νται τα αποτελέσματα χρήσης της εταιρείας. Οι δύο αυτοί πρωτοβάθμιοι λογαριασμοί αντανakλούσαν το πιστοποιητικό υγείας της εταιρείας και φωτογράφιζαν την εταιρεία κατά τη στιγμή της σύνταξής τους.

Στο αρχείο της επιχείρησης «Sifneo Frères» βρέθηκαν τα αντίγραφα των πρωτοβάθμιων λογαριασμών της εταιρείας με έδρα το Ταϊγάνιο. Πρόκειται για πρωτοβάθμιους ενοποιημένους λογαριασμούς που έχουν συνταχθεί με βάση το διπλογραφικό σύστημα και αποτελούνται από ετήσιους «Ισολογισμούς» και «Αναλύσεις Κερδοζημιών». Ο συνδυασμός των πληροφοριών τους απαντά σε ζητήματα κερδοφορίας της επιχείρησης, απόδοσης του κεφαλαίου, εταιρικής συσσωρευσης και ανάλυσης του κέρδους. Η έλλειψη, ωστόσο, των βιβλίων και των σειρών που παρήγαγε το λογιστήριο, και ειδικότερα η απώλεια του Καθολικού,¹⁶⁵ μας εμποδίζει να συναγάγουμε άλλα στοιχεία, όπως τον τζίρο της εταιρείας, και να τολμήσουμε αναγωγές σε σημερινούς οικονομικούς δείκτες, όπως τη σχέση κύκλου εργασιών/απόδοσης, την ταχύτητα κυκλοφορίας του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων, τη σχέση του κύκλου εργασιών προς το ενεργητικό κ.ά.

Η εικόνα της εταιρείας διαμορφώνεται από τον ισολογισμό που συντάσσόταν με το κλείσιμο του οικονομικού έτους. Μόνο κατά τη διάλυση της πρώτης εταιρείας, τον Ιούνιο του 1898, συντάχθηκε ισολογισμός για την πρώτη εξαμηνία.

Οι σημαντικότερες εγγραφές του ισολογισμού της εταιρείας αφορούσαν «Λογαριασμούς Ενεργητικού» και «Λογαριασμούς Παθητικού» και είχαν ως εξής:

ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ

Α. Χρηματικά διαθέσιμα. Τα χρηματικά διαθέσιμα αποτελούνται από το ταμείο, το χαρτοφυλάκιο της εταιρείας και τις μετοχές των ατμόπλοιοι. Το ταμείο είναι ο δείκτης της ταμειακής ρευστότητας. Απαντά στους ισολογισμούς ως «Ταμείον». Οι εγγραφές χαρτοφυλακίου είναι τοποθετήσεις διαθεσίμων κεφαλαίων σε μετοχές και ομόλογα της εταιρείας, που ήταν άμεσα ρευστοποιήσιμα. Απαντούν ως «Ρωσικά Λαχειοφόρα Δάνεια», «Μετοχαί Αζοφικής Τραπεζής» και «Μετοχαί Αλληλεγγύου Πίστewος». Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνεται ακόμη η αξία των μετοχών της εταιρείας στα δύο ατμόπλοια της οικογένειας, των οποίων η διαχείριση δεν περιέχεται στους λογαριασμούς του εμπορικού γραφείου. Πρόκειται για τις εγγραφές «Ατμόπλοιοι Ζ. Σιφναίος» και «Ατμόπλοιοι Αδελφοί Σιφναίου».

¹⁶⁵. Το Καθολικό είναι από τα σημαντικότερα λογιστικά βιβλία μιας επιχείρησης. Σ' αυτό καταγράφονται συνοπτικά οι κινήσεις όλων των επιμέρους λογαριασμών.

Β. *Πάγια στοιχεία της εταιρείας*. Πρόκειται για τις ακινητοποιήσεις, αξίες που αντιπροσωπεύουν τα ενσώματα πάγια περιουσιακά στοιχεία της εταιρείας, όπως η έκταση που είχε αγοραστεί και χρησίμευε για εξοχική κατοικία της οικογένειας («Αγροκήπιον Σοφιανόπουλου») και οι αποθήκες εμπορευμάτων («Αποθήκη Καταστήματος»). Οι χώροι αποθήκευσης των εμπορευμάτων, που ήταν πολύ σημαντικοί για τους Αδελφούς Σιφναίου, αυξήθηκαν από δύο σε τρεις. Χρησίμευαν για ίδια χρήση αλλά και για ενοικίαση. Η μείωση των αποθηκών στη δεύτερη περίοδο διαχείρισης συνδυάζεται με τη μείωση του εμπορίου για ίδιο λογαριασμό και την αύξηση του εμπορίου προμηθείας, δηλαδή τις εμπορικές συναλλαγές που στηρίζονται στη σχέση εντολέα-εντολοδόχου με αντάλλαγμα ορισμένη προμήθεια. (Στο εμπόριο προμηθείας από τη μεριά του εντολοδόχου δεν δεσμεύονται προσωπικά κεφάλαια αλλά εκτιμάται η φήμη, το δίκτυο των πελατών, η αποκλειστικότητα της πληροφόρησης.) Στην ίδια κατηγορία υπάγεται και η εγγραφή «Έπιπλα Οικίας-Γραφείου». Στην εγγραφή αυτή περιλαμβάνονταν τα έπιπλα και η οικοσκευή της οικίας. Σπίτι και γραφείο, κατά τη ρωσική συνήθεια, στεγάζονταν στο ίδιο οίκημα.

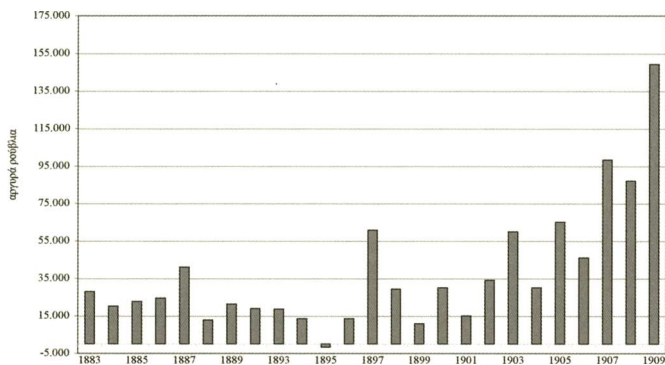
Γ. *Εμπορεύματα*. Τα εμπορεύματα που διακινεί η εταιρεία δηλώνονται σε μια σειρά εγγραφές του ενεργητικού, όπως: «Προβλέψεις Εμπορευμάτων» (εμπορεύματα κλεισμένα ή προαγορασμένα), «Εμπορεύματα Εισαγωγής» (αγορασμένα εμπορεύματα) και «Έξοδα Εμπορευμάτων» (εισροές από έξοδα που έχουν κάνει για τρίτους).

Δ. *Χρεωστικοί Λογαριασμοί*. Εδώ περιλαμβάνονται οι εγγραφές «Εισπρακτέα Γραμμάτια» (ποσά που πρέπει να εισπραχθούν για εμπορεύματα που έχουν πωληθεί), «Τελωνειακά Δικαιώματα» (χρήματα δεσμευμένα στο τελωνείο ενόψει εισαγωγής).

Ε. *Διάφορα*. Στην εγγραφή «Αδελφοί Σιφναίου» σημειώνονται χρήματα ή εμπορεύματα που χρωστά το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης στο κεντρικό.

ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ

Α. *Μετοχικό Κεφάλαιο*. Εδώ εγγράφονται τα ονόματα των μετόχων και τα κεφάλαια που έχουν καταθέσει και πρέπει να επιστραφούν στους ίδιους σε περίπτωση διάλυσης της εταιρείας. Συμπεριλαμβάνονται οι κύριοι συντάριχοι και τα μέλη του οικογενειακού δικτύου που έχουν επενδύσει στην εταιρεία και είναι οι: Ζάννος Α. Σιφναίος, Θεόδωρος Σιφναίος, Π[αναγιώτης] Σιφναίος, Α[πόστολος] Γρημάνης, Χρ[υσομάλλη] Σιφναίου, Ι[ωάννης] Σιφναίος από

Διάγραμμα 14. Καθαρά κέρδη της εταιρείας «Sifneo Frères», 1890-1909, σε αργυρά ρούβλια.
Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1883-1909.

την πρώτη γενιά· Β[ικτωρία] Κανάκη, Ε[υρυδική] Κανάκη, Ε[λένη] Πρωτοπάτση, Κ[ωνσταντίνος] Καμπούρης, Ι[ωάννης] Θ. Σιφναίος, Β[ασίλειος], Α[πόστολος], Δ[ημήτριος] Ζ. Σιφναίος και Α[ριστείδης] Ζ. Σιφναίος από τη δεύτερη.

Β. Άλλες Υποχρεώσεις. Περιλαμβάνονται χρεωστικοί λογαριασμοί και υποχρεώσεις που βαρύνουν την εταιρεία, καταγεγραμμένοι ως εξής: «Εμπόριον Προμηθείας»: χρήματα που οφείλουν στους προμηθευτές τους· «Εγγυήσεις αγοραστών»: εγγυήσεις που πρέπει να επιστρέψουν σε πελάτες τους· «Εκκρεμείς Λογαριασμοί και Αναξιόχρεοι Χρεώσται»: επισφάλειες, χρήματα που ζημιώνονται γιατί δεν θα μπορέσουν να τα εισπράξουν· «Ενοίκια Αποθηκών»: σε ορισμένους ισολογισμούς η εγγραφή αυτή αναφέρεται σε ποσά που οφείλουν για ενοικίαση χώρων αποθήκευσης εμπορευμάτων· «Τόκοι και Προεξοφλήσεις»: προεξοφλήσεις γραμματίων τρίτων ή τόκοι που πρέπει να αποδοθούν σε τράπεζες ή άλλους εμπόρους δανειστές· «Ασφάλιστρα Πυρός και Θαλάσσης»: ασφάλειες που χρωστούν για εμπορεύματα. Τέλος, ο λογαριασμός «Χρεώσται και Πιστωται», που εμφανίζεται και στο ενεργητικό και στο παθητικό της εταιρείας, αφορά χρήματα που οφείλουν ή που τους οφείλονται από πελάτες και προμηθευτές.

Κάθε ισολογισμός συνοδεύεται από την αντίστοιχη «Ανάλυση Κερδοζημιών», η οποία ισοδυναμεί με τον σημερινό λογαριασμό αποτελεσμάτων χρήσεως, χωρίς να είναι τόσο αναλυτική, ως προς τον τόξο, τις δαπάνες και τους φό-

ρους. Ο λογαριασμός αυτός επιτρέπει την αναζήτηση των πηγών κέρδους και ζημίας της επιχείρησης κατά τη διάρκεια του έτους, τα έξοδα και το συνολικό καθαρό κέρδος που προκύπτει από τη διαφορά των εγγραφών στο ενεργητικό και το παθητικό. Έτσι, για παράδειγμα, στην Ανάλυση της μερίδας Κερδοζημιών υπάρχουν οι ακόλουθες εγγραφές:

Α. Ενεργητικό λογαριασμού Ανάλυσης Κερδοζημιών. Περιλαμβάνονται εγγραφές που αφορούν: 1. Κέρδη από παρτίδες εμπορευμάτων: περιγράφονται αναλυτικά και συνήθως δηλώνεται το είδος, η ποσότητα και το πλοίο επί του οποίου φορτώθηκαν. Μπορούν να χωριστούν σε εμπορεύματα εισαγωγής και εξαγωγής. 2. Κέρδη εμπορίου προμηθείας: συνολικά κέρδη από προμήθειες που έχουν εισπράξει για εμπόριο τρίτων. 3. Κέρδη από συναλλαγματικές διαφορές και από ανατίμηση αξίας χρυσών νομισμάτων. 4. Κέρδη από άλλες υπηρεσίες (π.χ. ενοίκια των αποθηκών τους, ναυλώσεις, χρηματικό δανεισμό).

Β. Παθητικό λογαριασμού Ανάλυσης Κερδοζημιών. Περιλαμβάνονται εγγραφές που αντιστοιχούν σε: 1. Ζημίες από παρτίδες φορτίων: εδώ δηλώνονται οι ζημιογόνες εμπορικές πράξεις. 2. Δαπάνες για έξοδα οικίας: συμπεριλαμβάνονται τα ετήσια έξοδα κατά την πάγια συνήθεια των προσωπικών επιχειρήσεων του 19ου αιώνα. Τα έξοδα αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν και ως έμμεσες απολήψεις των κύριων μετόχων. 3. Δαπάνες για έξοδα γραφείου: εδώ καταγράφονται συνοπτικά τα έξοδα για ενοίκιο των γραφείων, μισθοδοσίας των υπαλλήλων, αναλωσίμων, φόρων κ.λπ. 4. «Κέρδος εις πίστιν»: η εγγραφή περιέχει το ποσό με το οποίο η εταιρεία πιστώνει τους εταίρους της. Σε περίπτωση αρνητικού αποτελέσματος, το αφαιρεί από το μετοχικό κεφάλαιο.

Μελετώντας τις εγγραφές αυτές βλέπουμε ότι η επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου παρουσίαζε την ακόλουθη οικονομική συμπεριφορά:

Η κερδοφορία της επιχείρησης

Η αποτίμηση του ετήσιου κέρδους της επιχείρησης παρουσιάζεται στο διάγραμμα 14 (βλ. και πίνακα, Παράρτημα). Όπως υποδεικνύει η γραφική απεικόνιση, η εταιρεία είχε θετικά αποτελέσματα κατά τα έτη 1883-1909, πλην του 1895, χρονιά κατά την οποία πτώχευσαν πολλοί ελληνικοί οίκοι του Ταϊγανίου και χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε την αγορά. Η πορεία των κερδών κατά τη διάρκεια διαχείρισής της από την πρώτη γενιά των Αδελφών Σιφναίου διακρίνεται σε δύο φάσεις: ανοδική ως το 1887 και πτωτική ως το 1895. Τα κέρδη απογειώθηκαν το 1897 με την κερδοσκοπική πολιτική επί των σιτηρών που ακολούθησε ο εξάδελφός τους, Βάνιας Σιφναίος, πολιτική που οδήγησε και στη διάσπαση της εταιρείας. Κατά τη δεύτερη φάση της εταιρείας (1899-1909) η κερ-

δοφορία αυξήθηκε σημαντικά και με σταθερούς ρυθμούς: ενώ ο μέσος όρος των κερδών είναι 22.246 αργυρά ρούβλια το χρόνο κατά την πρώτη περίοδο διαχείρισης της εταιρείας από την πρώτη γενιά, η δεύτερη γενιά πραγματοποιεί μέσο ετήσιο κέρδος της τάξης των 53.088 αργυρών ρουβλίων. Η κερδοφορία μετά το 1905 απογειώθηκε παρά τη στασιμότητα του εξωτερικού εμπορίου της πόλης (βλ. σχετικά τον πίνακα 7, Παράρτημα). Στα αίτια της συσσώρευσης μπορούμε να περιλάβουμε τη συνεπέστερη αναπτυξιακή πολιτική της εταιρείας μετά τη διάσπασή της, με την κεφαλαιοποίηση των κερδών, την εντονότερη ανάπτυξη του εμπορίου προμηθείας έναντι των σιτεμπορικών εργασιών και την έμμεση διευκόλυνση που προσέφερε η πλοιοκτησία στο εμπόριο, μειώνοντας το εμπορικό κόστος.

Η απόδοση επί του κεφαλαίου και η μετοχική συμμετοχή

Οι πίνακες 13 και 14 δείχνουν την κεφαλαιακή απόδοση και τη συμμετοχή των μετόχων στην επιχείρηση «Sifneo Frères» τόσο κατά την πρώτη περίοδο της διαχείρισής της όσο και κατά τη δεύτερη (βλ. επίσης και τους πίνακες 8-9, Παράρτημα).

Στην πρώτη φάση λειτουργίας της επιχείρησης, 1890-1898, για την οποία έχουμε πλήρη στοιχεία, η απόδοση επί του κεφαλαίου είναι σχετικά χαμηλή, ανέρχεται στο 8,24% κατά μέσο όρο, ενώ στη δεύτερη περίοδο, 1900-1909, είναι αισθητά υψηλότερη και φτάνει στο 14,6%. Μια τέτοια επιτυχημένη εξέλιξη εξαρτάται τόσο από εσωτερικούς όσο και από εξωτερικούς παράγοντες και το θέμα έχει αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια. Καθοριστικός παραμένει ο ανασχηματισμός της εταιρείας, ο οποίος σηματοδότησε τη δεύτερη περίοδο ανάπτυξής της. Οι οργανωτικές αλλαγές, η αναδιάταξη των δομών της εταιρείας και η επίτευξη ενιαίας στρατηγικής αύξησαν την αποδοτικότητα της επιχείρησης και οδήγησαν σε νέες επιτυχίες.

Η ανάπτυξη των ιδίων κεφαλαίων της εταιρείας

Τα ίδια κεφάλαια εξελίσσονται τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίοδο όπως παριστάνεται στο διάγραμμα 15 (βλ. και τους πίνακες 8-9, Παράρτημα). Παρατηρούμε ότι διαφαίνεται μια εικόνα οικονομικής ευρωστίας κατά τη δεύτερη φάση λειτουργίας της επιχείρησης. Ενώ στην πρώτη περίοδο, 1890-1898, το μετοχικό κεφάλαιο αυξάνεται κατά 20,74%, στη δεύτερη, 1899-1909, αυξάνεται κατά 178,4%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Κεφάλαια και απολήψεις της πρώτης γενιάς.

Α. ΕΝΑΡΞΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Έτος	Ζάννος Σιφναίος	Θεόδωρος Σιφναίος	Παναγιώτης Σιφναίος	Λοιποί	Σύνολο ιδίων	Κέρδη	% Απόδοση επί ιδίων
1890	124.356,23	64.068,90	38.546,20	9.224,31	236.195,64	18.960,72	12,46
1891	124.356,23	64.068,90	38.546,20		226.971,33		
1892	133.110,52	74.897,91	20.408,48	14.787,91	246.486,27		
1893	142.674,85	81.452,35	22.103,48	19.157,76	265.388,44	18.594,86	14,27
1894	151.759,81	80.000,00	23.595,82	23.201,94	278.557,57	13.482,58	20,66
1895	127.132,43	80.000,00	24.679,17	16.980,11	248.791,71	-1.685,95	-147,57
1896	124.157,50	23.179,62	20.594,17	68.666,18	236.597,47	13.420,53	17,63
1897	133.546,77	17.305,65	4.059,44	70.741,44	225.653,30	60.741,54	3,71
1898Α	165.906,19	1.000,00	400,00	117.885,11	285.191,30	15.716,33	18,15
ΣΥΝΟΛΟ						139.230,61	

ΠΙΝΑΚΑΣ 13 (συνέχεια).

Β. ΛΗΞΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Έτος	Ζάννος Σιφναίος	Θεόδωρος Σιφναίος	Παναγιώτης Σιφναίος	Λοιποί	Σύνολο ιδίων
1890	124.356,23	64.068,90	38.546,20	9.224,31	236.195,64
1891	133.110,52	74.897,91	20.408,48	5.563,60	246.486,27
1892	142.674,85	81.452,35	22.103,48	19.157,76	265.388,44
1893	151.759,81	80.000,00	23.595,82	23.201,94	278.557,57
1894	127.132,43	80.000,00	24.679,17	16.980,11	248.791,71
1895	124.157,51	23.179,62	20.594,17	68.268,68	236.199,98
1896	133.546,77	17.305,65	4.059,44	70.316,42	225.228,28
1897	165.906,19	1.000,00	400,00	117.042,92	285.191,30
1898Α	165.856,49	1.000,00	0,00	128.042,92	294.899,41

Γ. ΑΠΟΛΗΨΕΙΣ

Έτος	Απολήψεις Ζάννου Σιφναίου	Απολήψεις Θεοδώρου Σιφναίου	Απολήψεις Παναγιώτου Σιφναίου	Απολήψεις λοιπών
1890			18.960,72	
1891	-8.754,29	-10.829,01		
1892	-9.564,33	-6.554,44		
1893	-9.084,96	20.047,21		
1894	24.627,38	13.482,58		
1895	2.974,92	55.134,43		
1896	-9.389,27	19.294,50		
1897	-32.359,42	77.047,19		-3.862,50
1898Α	49,70	15.716,33		-112,50
ΣΥΝΟΛΟ	-41.500,27	183.338,79		-3.975,00

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί και Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1883-1898.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Κεφάλαια και απολήψεις της δεύτερης γενιάς.

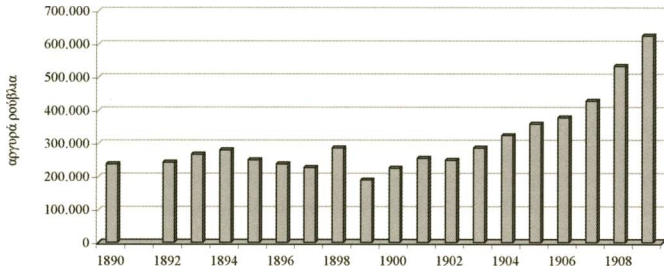
A. ΕΝΑΡΞΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ / ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ					
Έτος	Ζάννος Σιφναίος	Βασίλειος, Απόστολος, Δημήτριος, Σιφναίος	Σύνολο ιδίων	Κέρδη	% Απόδοση επί ιδίων
1898B	165.856,50	10.150,00		4.076,89	
1899	177.791,49	10.150,00		10.865,31	
1900	178.786,42	44.833,26	223.619,68	30.000,00	13,42
1901	178.786,42	74.833,26	253.619,68	15.000,00	5,91
1902	152.445,85	94.993,26	247.439,11	34.000,00	13,74
1903	156.896,37	128.132,66	285.029,03	33.000,00	11,58
1904	161.281,59	161.132,66	322.414,25	30.000,00	9,30
1905	165.555,19	191.132,66	356.687,85	65.000,00	18,22
1906	120.684,78	255.357,66	376.042,44	46.000,00	12,23
1907	124.481,23	301.357,66	425.838,89	98.304,91	23,09
1908	128.132,33	403.620,20	531.752,53	87.000,00	16,36
1909	132.022,05	490.620,20	622.642,25	140.000,00	22,48
ΣΥΝΟΛΟ				593.247,11	

B. ΛΗΞΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ / ΤΕΛΟΣ ΧΡΗΣΗΣ					
Ζάννος Σιφναίος	Βασίλειος, Δημήτριος, Απόστολος Σιφναίος	Αριστείδης Ζ. Σιφναίος	Σύνολο ιδίων	Απολήψεις Ζάννου Σιφναίου	Απολήψεις Βασιλείου, Αποστόλου, Δημητρίου Ζ. Σιφναίου
177.791,49	10.150,00		187.941,49	-11.934,99	0,00
174.752,74	44.833,26		219.586,00	3.038,75	-34.683,26
178.786,42	74.833,26		253.619,68	0,00	-30.000,00
152.445,85	94.993,26		247.439,11	26.340,57	-5.160,00
156.896,37	128.132,66		285.029,03	-4.450,52	860,60
161.281,59	161.132,66		322.414,25	-4.385,22	0,00
165.555,19	191.132,66		356.687,85	-4.273,60	0,00
120.684,78	255.357,66		376.042,44	44.870,41	775,00
124.481,23	301.357,66		425.838,89	-3.796,45	0,00
128.132,33	403.620,20		531.752,53	-3.651,10	-3.957,63
132.022,05	490.620,20		622.642,25	-3.889,72	0,00
5.992,05	615.620,20	37.500,00	659.112,25	88.530,00	15.000,00
ΣΥΝΟΛΟ		37.500,00		135.294,37	7.517,97

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί και Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1898-1909.

Διάγραμμα 15. Τα ίδια κεφάλαια της εταιρείας «Αφοί Σιφναίου», 1890-1909, σε αργυρά ρούβλια.
Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί, 1890-1909.

Η χρηματοδότηση της εταιρείας δεν είναι δεσμική, αλλά διεξάγεται κυρίως μέσα από ιδιωτικά κανάλια. Οι τράπεζες και τα χρηματιστήρια, που αποτελούσαν την επίσημη αγορά κεφαλαίου, δεν ήταν αρκετά ανεπτυγμένα όταν άρχισε να λειτουργεί η εταιρεία, ενώ στη συνέχεια δημιούργησαν ίδια εξαγωγικά τμήματα, τα οποία και χρηματοδοτούσαν. Τα επιτόκια ήταν υψηλά και ο χρηματικός δανεισμός, ειδικά σε περιόδους ύφεσης, πολέμου και αβεβαιότητας, κόστιζε εξαιρετικά ακριβά. Η επιχείρηση προσέτρεχε στον συγγενικό δανεισμό. Δανεισμός κεφαλαίων, καθώς δείχνει ο τρεχούμενος λογαριασμός του Ζ. Σιφναίου, το 1890, γινόταν προς τον αδελφό του με επιτόκιο 4% και προς τους συγγενείς του ευρύτερου δικτύου με 5-6%. Πρόκειται για ιδιωτικό δανεισμό που δεν φαίνεται στο λογαριασμό του παθητικού της εταιρείας. Μόνο στο τέλος της δεύτερης περιόδου διαχείρισης διαφαίνεται ότι από το 1904 ως το 1909 οι διευθυντές δανείζονται για να αποκτήσουν ρευστότητα κίνησης, όπως δείχνει η στήλη «Συναλλαγματικά Διαφοραί, Τόκοι και Προεξοφλήσεις» (βλ. παρακάτω πίν. 15). Υποθέτουμε ότι πρόκειται, εκτός από συναλλαγματικές διαφορές, και για κεφάλαια που έχει δανειστεί η επιχείρηση με σκοπό την ανάπτυξή της, κεφάλαια, όμως, που δίνουν τελικά κερδοφόρα αποτελέσματα.

Η επιχείρηση προστρέχει κυρίως σε εσωτερικά μέσα χρηματοδότησης εξαντλώντας τα περιθώρια του οικογενειακού δικτύου. Οι οικογενειακοί δεσμοί λειτουργούν, ως ένα βαθμό, αποτρεπτικά για την ανάπτυξη καιροσκοπικών πρακτικών, ενώ το άνοιγμα προς την πλοιοκτησία επιτρέπει τη δημιουργία εισοδηματικών πόρων που μπορούσαν να επενδυθούν τόσο από τους στενούς συγγε-

νείς όσο και από την ευρύτερη οικογένεια στην εμπορική επιχείρηση. Είναι χαρακτηριστικό, όπως προκύπτει από τους ισολογισμούς, ότι όλο το κεφάλαιο της εταιρείας είναι «ανοιγμένο» σε πιστώσεις, ενώ τα πάγια στοιχεία και οι επενδύσεις σε αξιόγραφα του δημοσίου είναι λίγα, γεγονός που επιβεβαιώνει το χαρακτήρα των εμπορικών επιχειρήσεων. Η χρηματοδότηση της επιχείρησης γίνεται κυρίως μέσα από την πολιτική επανεπένδυσης των κερδών, μια πολιτική που ακολουθούν με συνέπεια οι τέσσερις αδελφοί της δεύτερης γενιάς, όπου το οικογενειακό σχήμα είναι συνεκτικότερο και η εμπιστοσύνη μεγαλύτερη. Αντίθετα, στην πρώτη γενιά φαίνεται ότι στον κλάδο του Θεόδωρου Σιφναίου υπάρχει μια μεταβίβαση πλούτου από την επιχείρηση προς την επιδεικτική οικογενειακή κατανάλωση ή προς άλλες επενδύσεις (πιθανόν την πλοιοκτησία), όπως διαπιστώνουμε από τις απολήψεις του, ενώ ο κλάδος του Ζάννου Σιφναίου δείχνει να δεσμεύει πόρους για τη συνέχιση της επιτυχίας της επιχείρησης. Η εμφάνιση στο προσκήνιο του Βάνια Σιφναίου, γιου του Θεόδωρου, ενισχύει τις ροές κεφαλαίων από την επιχείρηση για να ικανοποιηθούν κοινωνικές φιλοδοξίες και επιθυμητοί τρόποι ζωής. Οι απολήψεις των συνεταιρών (τραβήγματα) συνάγονται συμπερασματικά από τα κεφάλαια έναρξης σε κάθε διαχειριστική περίοδο, προσθέτοντας τα κέρδη και αφαιρώντας το κεφάλαιο απογραφής του ισολογισμού. Από τη σχέση αυτή προκύπτει ότι τα παιδιά του Ζάννου Σιφναίου έχουν ελάχιστες απολήψεις έναντι του εξαδέλφου τους Βάνια. Διαφαίνεται επίσης μια ένταση μεταξύ των εταίρων που συμμετέχουν άμεσα στη διαχείριση της εταιρείας και των «σιωπηλών» συνεταιρών, οι οποίοι δέλουν ένα σταθερό μέρος και μεγαλύτερη ανάληψη κερδών από το μερίδιό τους.

Καίριας σημασίας είναι η περίοδος της διάλυσης της εταιρείας, κατά την οποία συντάσσονται τρεις ισολογισμοί: του τέλους της χρήσης του 1897, της πρώτης εξαμηνίας του 1898, κατά την οποία πραγματοποιείται ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο εταιρικών μεριδίων, και στο τέλος του 1898, όταν γίνεται ο πρώτος ισολογισμός της νέας εταιρείας. Κατά το διαχωρισμό φαίνεται ότι τα κέρδη από τις σιτεμπορικές εργασίες του προηγούμενου χρόνου, που ανέρχονται σε 22.290,82 αργυρά ρούβλια, πιστώνονται στον Βάνια Σιφναίο, πιθανόν λόγω ειδικής συμφωνίας που υπήρχε μεταξύ των συνεταιρών. Ήδη με τη δυναμική είσοδο του Βάνια στη διαχείριση της επιχείρησης παρατηρείται από τα τέλη του 1897 μεγάλη αύξηση του εμπορίου σιτηρών, με αρκετά ζημιογόνα αλλά και κερδοφόρα φορτία, τα οποία επιφέρουν μεγάλη αύξηση των κερδών (60.741,54 αργυρά ρούβλια) σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια (βλ. πίν. 15). Δυστυχώς δεν διαθέτουμε στοιχεία για να δούμε την πολιτική της «Θ. Σιφναίος και Υίος», της άλλης εταιρείας που ακολουθούσε στρατηγική υψηλού ρίσκου στο εμπόριο

σιτηρών. Για την τύχη του Βάνια γνωρίζουμε μόνο από την αλληλογραφία των Αδελφών Σιφναίου και τις επανειλημμένες πτωχεύσεις του, που οδήγησαν και στη διακοπή της οικονομικής υποστήριξης του συγγενικού γραφείου.¹⁶⁶ Οι δύο επιχειρήσεις μοιράστηκαν το χαρτοφυλάκιο, τις αποθήκες και το κτήμα, που ήταν εγγεγραμμένα στο ενεργητικό της εταιρείας.

Ο επιμερισμός του κέρδους

Ο πίνακας 15 (βλ. αναλυτικά και πίνακα 10, Παράρτημα), που έχει συνταχθεί από τις εγγραφές του λογαριασμού «Ανάλυση Κερδοζημιών», δείχνει τις πηγές προέλευσης του κέρδους στην επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου. Από τα στοιχεία προκύπτει ο θεμελιακός και σταθεροποιητικός ρόλος του εμπορίου προμηθείας στο σχηματισμό του συνολικού κέρδους της εταιρείας. Το εμπόριο για λογαριασμό τρίτων αποτελεί το 60,68% των μεικτών κερδών, ενώ το εμπόριο εισαγωγής το 8,32% και το εμπόριο εξαγωγής το 2%. Τα σιτηρά αποτελούν το 9,64% του μεικτού κέρδους. Οι διαφορές συναλλάγματος στο Ταϊγάνιο αλλά και στην ασταθέστερη αγορά της Κωνσταντινούπολης δικαιολογούν μια σειρά κερδών αλλά και ζημιών, που προκύπτουν από τις διαφορές στην τιμή των νομισμάτων και το εμπόριο χρήματος στο οποίο επιδίδεται ο εμπορικός οίκος με αρκετή ζέση. Παρουσιάζονται, ωστόσο, σημαντικές διαφορές στις δύο διαχειριστικές περιόδους. Η πρώτη γενιά ακολουθεί μια πολιτική περισσότερο προσαρμοσμένη στα παλαιά δεδομένα του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου. Η δεύτερη γενιά κάνει τομές, μετακινούμενη προς το εμπόριο προμηθείας.

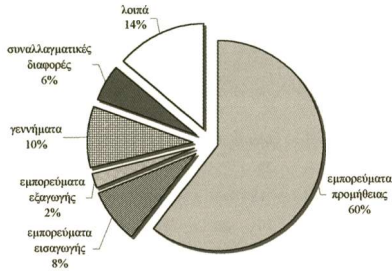
Στην περίοδο διαχείρισης της εταιρείας από την πρώτη γενιά των Αδελφών Σιφναίου (1890-1898) τα είδη εισαγωγής και εξαγωγής έχουν αυξημένη αναλογία στο ποσοστό των συνολικών κερδών, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα η συμμετοχή τους μειώνεται. Αντίθετα, το εμπόριο προμηθείας ενισχύεται ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της δεύτερης διαχειριστικής περιόδου, 1899-1909. Το 8% των κερδών προέρχεται από τις συναλλαγματικές διαφορές και τις αγοραπωλησίες νομισμάτων, μια παράπλευρη προς το εμπόριο δραστηριότητα, που απέφερε σημαντικά κέρδη ιδίως στην πρώτη περίοδο (1883-1898), όταν το ποσοστό του εμπορίου συναλλάγματος ανερχόταν στο 18% του κέρδους της επιχείρησης. Την τάση αύξησης του εμπορίου προμηθείας σε δύσκολες εποχές, όταν τα κέρδη μειώνονταν, εξηγεί ο μεγαλέμπορος Φωκίων Σβορώνος, συνεργάτης των Σιφναίων, τονίζοντας για άλλη μια φορά την εμπιστοσύνη που τους είχε:

166. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 7.9.1902.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Επιμερισμός του κέρδους, 1883-1909.

Έτος	Αναλογία δραστηριοτήτων επί του μεικτού κέρδους						Μεικτό κέρδος σε ρούβλια	Έξοδα διοίκησης σε ρούβλια	Καθαρό κέρδος σε ρούβλια
	A	B	Γ	Δ	Ε	Στ			
	%	%	%	%	%	%			
1883	33	26	16	1	16	8	37.992,66	10.021,31	27.971,35
1884	49	23	1	-4	22	9	29.027,40	8.812,71	20.214,69
1885	52	24	-7	4	21	6	32.154,26	9.439,35	22.714,91
1886	37	0	14	1	20	28	34.961,18	10.486,68	24.474,50
1887	27	17	16	1	25	14	50.407,08	9.372,81	41.034,27
1888	64	28	-1	0	4	5	24.492,06	11.665,76	12.826,30
1889	63	16	-70	4	53	34	20.482,09	-774,21	21.256,30
1890	30	23	-17	1	47	16	31.742,52	12.781,80	18.960,72
1893	35	24	2	0	29	10	34.243,64	15.648,78	18.594,86
1894	38	-1	0,5	13	26	25	29.834,48	16.351,90	13.482,58
1895							12.796,78	14.482,73	-1.685,95
1896	67	30	-9	27	11	-26	28.420,37	14.999,84	13.420,53
1897	42	17	8	12	14	7	74.875,67	14.134,13	60.741,54
1998	23	24	13	-11	9	42	35.702,01	6.335,87	29.366,14
1899	40	50	25	-35	-10	30	20.083,65	9.218,34	10.865,31
1900	42	25	5	-15	2	41	40.354,57	10.354,57	30.000,00
1901	59	-7	0,5	0,5	3	44	27.840,70	12.840,70	15.000,00
1902	83	1	0	4	6	6	49.826,68	15.826,68	34.000,00
1903	76	-1	6	18	4	-4	49.860,09	-10.000,00	59.860,09
1904	96	-5	7	22	-15	-5	48.598,80	18.598,80	30.000,00
1905	76	-4	0	23	-7	12	85.568,32	20.568,32	65.000,00
1906	40	2	1	15	-2	44	69.183,68	23.183,68	46.000,00
1907	97	3	3	-2	-6	5	126.244,40	27.939,49	98.304,91
1908	66	1	3	15	-7	22	114.667,80	27.667,80	87.000,00
1909	66	1	1	26	-4	10	184.058,90	34.965,00	149.093,90
Σύνολο	61	8	2	10	5	14	1.293.419,79	344.922,84	948.496,95

A: Εμπορεύματα προμηθείας, B: Εμπορεύματα εισαγωγής, Γ: Διάφορα εμπορεύματα εξαγωγής, Δ: Σιτηρά, Ε: Συναλλαγματικές διαφορές – προεξοφλήσεις τόκων, Στ: Λοιπά. Ο αναλυτικός πίνακας βρίσκεται στο Παράρτημα (πίν. 10). Οι ποσοστιαίες τιμές είναι στρογγυλοποιημένες. Οι αρνητικές τιμές αντιστοιχούν σε ποσοστό ζημιών επί του μεικτού κέρδους. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1883-1909.

Διάγραμμα 16. Αναλογία δραστηριοτήτων στα συνολικά μεκτά κέρδη της εταιρείας «Sifneos Frères», Ταϊγανίου, 1883-1909. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1883-1909.

Εις τους εμπορευομένους αι περιουσίαι μεταβάλλονται πολύ εύκολα και πολύ συχνά, διά τούτο εγώ, λόγου χάριν, βασίζομαι εις το είδος της εργασίας όπου κάμνουν οι ανταποκριταί μου, εις τον χαρακτήρα των και εις τον τρόπον με τον οποίον εργάζονται [...] Τους εμπιστεύομαι διότι είναι φρόνιμοι, οικονόμοι, συντηρητικοί, έχουν δε μετρίαν περιουσίαν.¹⁶⁷

Δαπάνες, μισθοί, φόροι

Όπως προκύπτει από τα «Έξοδα του γραφείου για το 1896», τον μοναδικό λογαριασμό που μας δίνει μια εικόνα για τις δαπάνες της επιχείρησης, ο εμπορικός οίκος ήταν εγκατεστημένος στη φάση αυτή σε ενοικιαζόμενο οίκημα και είχε παράρτημα στο Ροστόβ για τις σιτεμπορικές εργασίες και αποθήκες στην «μπίρζα», του Ταϊγανίου. Μεγάλο μέρος των εργασιών του περιλάμβανε την επικοινωνία με πελάτες και προμηθευτές και την ανταλλαγή πληροφοριών για τις τιμές, τις ποιότητες και τις ποσότητες των εμπορευμάτων, η διεκπεραίωση των οποίων γινόταν με τον τηλεγράφο και το τηλέφωνο.

Οι βασικές κατηγορίες εξόδων και το ποσοστό τους επί των δαπανών του έτους είχαν ως εξής:

- α. Φόροι: 21,36%
- β. Μισθοί υπαλλήλων και καθαρίστριας: 41%
- γ. Ενοίκιο και πάγια: 7,18%

167. ΓΑΚ - Ν. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, Ιγ, ιδιωτική αλληλογραφία, επιστολή Φωκίωνα Σβορώνου προς τον γιο του, Κωνσταντίνου, στη Μασσαλία, 2/16.3.1910.

δ. Αναλώσιμα: 18,62%

ε. Φιλανθρωπία και συνδρομές: 3,12%

στ. Δικηγορικά έξοδα: 5,51%

ζ. Διάφορα: 3,21%

Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε το φόρο επιτηδεύματος για το γραφείο και τις αποθήκες του και την εισφορά του ιδιοκτήτη, Ζάννου Σιφναίου, στην πρώτη κατηγορία των εμπόρων, η οποία του επέτρεπε να ασκεί το εμπορικό επάγγελμα («γίλδια»). Πρόκειται, λοιπόν, μόνο για προσωπική φορολογία, την οποία πληρώνει ο εμπορευόμενος, και για το φόρο επιτηδεύματος που επιμερίζεται στο κατάστημα και στα παραρτήματά του και όχι για φορολόγηση επί των κερδών. Άλλοι φόροι εισπράττονται στα τελωνεία ανάλογα με τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα. Η δεύτερη κατηγορία δαπανών περιλάμβανε τη μισθοδοσία των υπαλλήλων, άγνωστου αριθμού, και της καθαρίστριας. Αποτελούσε το 41% των εξόδων του γραφείου. Στην τρίτη κατηγορία υπάγονταν τα έξοδα ενοκίασης του κεντρικού γραφείου, καθώς και του γραφείου στο Ροστόβ, τα τηλεφωνικά-τηλεγραφικά έξοδα και η δαπάνη για τη δέρμανση. Στην τέταρτη κατηγορία εμφανίζονται δαπάνες αναλωσίμων, για αγορά γραφικής ύλης (χαρτί-μελάνι), γραμματοσήμων και ταχυδρομικών φακέλων, που αποτελούσαν σταθερή μηνιαία δαπάνη. Χωριστή κατηγορία εγγραφών αποτελούσαν οι κάθε είδους συνδρομές σε ελληνικές, ρωσικές και αυστριακές εφημερίδες (*Πατρίς, Νέα Ημέρα, Νέα του Ταϊγανίου*), η δεσμοδετημένη φιλανθρωπία προς τους πτωχούς και οι συνδρομές σε εκπαιδευτικά ιδρύματα (υπέρ σχολών), εκκλησίες (υπέρ της Ακλειδιανής στη Μυτιλήνη), καθώς και για την υπόθεση του αλυτρωτισμού (υπέρ του Εθνικού Στόλου ή του Κρητικού Αγώνα). Άλλη κατηγορία εξόδων αναφέρεται σε δικηγορικά και συμβολαιογραφικά έξοδα, δηλαδή ποσά που καταβάλλονται για να νομιμοποιηθούν συμφωνίες με τρίτα μέρη, εξουσιοδοτήσεις υπαλλήλων για αγορές σιτηρών, μαρτυρικά και επιτροπικά έγγραφα για αντιπροσώπηση ή πληρεξουσιότητα. Τέλος, στην κατηγορία των διαφόρων εξόδων συμπεριλαμβάνονταν δαπάνες για πληρωμή του τυπογραφείου που τύπωνε τους λογότυπους της εταιρείας καθώς και τα βιβλία της, και έξοδα για εργαλεία και μηχανές για το «αέρισμα» των σιτηρών στις αποθήκες (ξύλινα φτυάρια, μηχανές για σίτο, ξύγια, διορθωτικά μηχανών). Από τα παραπάνω συνάγεται –και αξίζει να σημειωθεί– το μειωμένο ποσοστό της φορολογίας στα συνολικά έξοδα και η χαμηλή αξία της μισθωτής εργασίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Αναπάντητα ερωτήματα

Από τις καταγραφές των δύο σειρών λογαριασμών που περιγράψαμε παραπάνω προκύπτουν ορισμένες ασάφειες. Η πρώτη σχετίζεται με τη λογιστική σχέση με το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης «Αφοί Σιφναίου». Ενώ στο λογότυπο της εταιρείας, ήδη από το 1850, έτος ίδρυσης, υπάρχουν και τα δύο τοπωνύμια, τόσο η έδρα όσο και το υποκατάστημα, η λογιστική τους σχέση δεν είναι εύκολα αναγνώσιμη. Τα πρώτα χρόνια η Κωνσταντινούπολη κλείνει διβλία κάθε ενάμιση χρόνο, και τα στοιχεία καθώς και τα αποτελέσματα χρήσεως περνιούνται στις Αναλύσεις Κερδοζημιών του Κεντρικού. Στη συνέχεια «χάνονται». Πολλές, ωστόσο, κατηγορίες εγγραφών, όπως η κατηγορία «Χρεώσται και Πιστωταί», όταν συμπληρώνονται αναλυτικά, περιλαμβάνουν πελάτες και προμηθευτές που σχετίζονται με το δίκτυο της Κωνσταντινούπολης. Θεωρούμε πως το υποκατάστημα είναι λογιστικά ενσωματωμένο στο κεντρικό, αλλιώς δεν θα υπήρχε απαίτηση προς την επιχείρηση «Αφοί Σιφναίου (Κωνσταντινούπολης)» στον ισολογισμό.

Ένα δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με τα πλοία της εταιρείας. Ενώ εγγράφονται σε ορισμένους ισολογισμούς ως συμμετοχή της εταιρείας στο μετοχικό τους κεφάλαιο, στη συνέχεια «χάνονται». Το «Αδελφοί Σιφναίου» πουλιέται το 1905, το «Ζάννος Σιφναίος», όμως, χάνεται από τους ισολογισμούς χωρίς να έχει πουληθεί. Εμφανίζονται επίσης σποραδικά στους λογαριασμούς «Κέρδη από μεσιτεία ατμόπλοιου (1904)», πράγμα που σημαίνει ότι η εταιρεία έχει κέρδη από τη ναύλωση του ατμόπλοιου, ή και «Ζημιές από μερίδα διοριών (1905)», το οποίο υποδηλώνει ότι η εταιρεία πληρώνει σταλίες, ή «Κέρδη από μερίδα βαρζών», εγγραφή που προϋποθέτει ότι η εταιρεία διαχειρίζεται φορτηγίδες. Τα ατμόπλοια μάλλον αποτελούν ξεχωριστές εταιρείες στις οποίες συμμετέχει η «Sifneo Frères», ως μεγαλομέτοχος.

Συνοψίζοντας τη λογιστική εικόνα της επιχείρησης, η «Sifneo Frères» είναι μια υγιής εταιρεία που αναπτύσσεται εντυπωσιακά, κυρίως κατά τη δεύτερη περίοδο της λειτουργίας της. Οι μέτοχοι κινούνται με ασφάλεια και σύνεση και διακρίνονται για τη σοβαρότητα και την προσοχή με την οποία ελέγχουν τους λογαριασμούς τους. Για το σκοπό αυτό αλλάζουν τουλάχιστον δύο φορές λογιστή ενώ μεταβάλλεται και η διαδικασία παρακολούθησης των λογαριασμών καθώς και το τυπικό των εγγραφών. Η διάσπαση και η αναδιάρθρωση της εταιρείας προς το συμφέρον της δεύτερης γενιάς δίνει περαιτέρω ώθηση στην εταιρεία και την οδηγεί σε νέα αναπτυξιακή τροχιά.

1919

Συνόψεις Κερδοφόρων

1909

Συρία 200 η Γραμμή	146700	Κέρδη Γραμμής Συγγράμης	16127
Αβύσσος Γερμανική	1000	110 η Γραμμή	12170
Συρία 4 η Γραμμή	650	113 η Γραμμή	2000
Κόστα Ρίκα 20 η Γραμμή 1919	127799	Γραμμάτιο 1909	2000
Συρία 2 η Γραμμή	400	Γραμμή Συγγράμης	343
5 η Γραμμή	1122	Εισαγωγή από Συγγράμμη	70427
Καζακίη 10 η Γραμμή 1917	52114	Μικροπώλητες	200
Πακιστάν 2 η Γραμμή	13910	Προβλεπόμενες απόδοσεις 20 η Γραμμή	44679
Καζακίη 1 η Γραμμή	60606	Κέρδη 1 η Γραμμής - 20 η Γραμμή	18925
Συρία 2 η Γραμμή 1917	52400	Κέρδη 2 η Γραμμής - 20 η Γραμμή	273450
Φορτ. Αλεξανδρινών	52750	Σύστημα 1 η Γραμμής 1917	71573
Φορτ. Αγγλίας	107201	2 η Γραμμή	614905
Αγγλία	127201	Κέρδη 2 η Γραμμής	1020537
Καζακίη 20 η Γραμμή 1919	19401	2 η Γραμμή	3227247
Συρία 2 η Γραμμή 1917	181006	2 η Γραμμή	17506
167	167	Συνολικά 2 η Γραμμή - 20 η Γραμμή	510625
140260	140260	Κέρδη 2 η Γραμμής	145317
500	500	2 η Γραμμή	154366
31247	31247	Γραμμάτιο	124730
152700	152700	Απόδοσις	27640
259285	259285	2 η Γραμμή	23660
874766	874766	Προβλεπόμενες απόδοσεις	1229797
163665	163665	Κέρδη 2 η Γραμμής	1517697
163225	163225	2 η Γραμμή	
44299	44299	2 η Γραμμή	
7500	7500	2 η Γραμμή	
140000	140000	2 η Γραμμή	
929260	929260	2 η Γραμμή	
22575494	22575494	2 η Γραμμή	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η αποχώρηση από τη Ρωσία

Cette guerre n'en finit pas et la situation devient de plus en plus critique.
Les moments que nous passons sont pour nous très difficiles
et tristes et plusieurs fois me viennent à la mémoire les vers de Michel Ange
sous la magnifique statue «La Nuit»:
*Il m'est agréable le sommeil, encore plus être de pierre
Pendant que le mal et la honte dure
Ne pas voir, ne pas sentir, m'est un grand bonheur
C'est pourquoi ne me réveille pas, de grâce parle bas.*¹

Τα τελευταία χρόνια της παραμονής της οικογένειας Σιφναίου στη Ρωσία ήταν ιδιαίτερα παραχώδη. Παίρνοντας υπόψη τα πολιτικά και οικονομικά γεγονότα οι ρώσοι ιστορικοί χωρίζουν την περίοδο 1914-1922 σε δύο υποπεριόδους, στην περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1917) και στην περίοδο της Επανάστασης (1917-1922).² Η σημαντικότερη επίπτωση του πολέμου στην οικογενειακή επιχείρηση ήταν η παύση των ρωσικών εξαγωγών κατά τη διάρκεια του. Από 1.697 εκατομμύρια ρούβλια το 1913-1914 (ως τον Ιούλιο) οι εξαγωγές έπεσαν στα 228 εκατομμύρια ως το τέλος του χρόνου και στα 397 εκατομμύρια το 1915. Μετά τη θεαματική δεκαετία 1903-1913 τόσο από την άποψη της εμπορικής δραστηριότητας όσο και από την άποψη των κερδών, κυρίως εξαιτίας των υψηλών τιμών των σιτηρών στις διεθνείς αγορές, το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου βρέθηκε στη δύσκολη θέση αρχικά να περιστείλει και στη συνέχεια να διακόψει την εξαγωγική του δράση.

---

1. «Ο πόλεμος αυτός δεν έχει τέλος και η κατάσταση γίνεται όλο και πιο κρίσιμη. Οι στιγμές που ζούμε είναι πολύ δύσκολες και θλιβερές. Πολλές φορές μου έρχονται στο νου οι στίχοι του Μιχαήλ Αγγέλου κάτω από το θαυμάσιο άγαλμα “Η Νύχτα”: *Μου είναι ευχάριστος ο ύπνος, κι ακόμη περισσότερο που είμαι φτιαγμένη από πέτρα, όσο το κακό και η ντροπή διαρκούν, να μη βλέπω, να μη νιώθω, είναι για μένα ευτυχία, γι’ αυτό μη με ξυπνάτε, παρακαλώ ομιλείτε σιγανά*». Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους αδελφούς του, 9/22.5.1917.

2. P. Lyaschenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, Νέα Υόρκη 1949, σ. 767-772.

ΡΩΣΙΑ

1914-1919: πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις

Αύγουστος 1914: Η Γερμανία και η Αυστρο-Ουγγαρία κηρύσσουν τον πόλεμο στη Ρωσία • 16-26 Αυγούστου 1914: Ήττα των Ρώσων στις Μαζουριανές Λίμνες • Απρίλιο-Αύγουστος 1915: Ο ρωσικός στρατός εκκενώνει τη Γαλικία και την Πολωνία • Αύγουστος 1915: Συγκροτείται το μπλοκ των προοδευτικών στη Ρωσική Δούμα • 22 Μαΐου-31 Ιουλίου 1916: Αντεπίθεση του ρωσικού στρατού με επικεφαλής τον στρατηγό Μπρουσίλοφ • Φεβρουάριος 1917: Ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος και ανάληψη της εξουσίας από τη μετριοπαθή κυβέρνηση του Κερένσκι. Συνέχιση του πολέμου • Απρίλιος 1917: Άφιξη του Β. Ι. Λένιν στη Ρωσία και δημοσίευση των Θέσεων του Απρίλη. Οι μπολσεβίκοι ζητούν να σταματήσει ο πόλεμος • 3-24 Ιουνίου 1917: Πρώτο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ • 18 Ιουνίου 1917: Αντεπίθεση του Κερένσκι στο μέτωπο • Ιούλιος 1917: Ο Λένιν φεύγει διωκόμενος στη Φινλανδία • 3-14 Ιουλίου 1917: Οι μέρες του Ιούλη • 25-30 Αυγούστου 1917: Πραξικόπημα του στρατηγού Κορνίλοφ • 25 Οκτωβρίου 1917: Οκτωβριανή Επανάσταση. Τα σοβιέτ των εργατών, αγροτών και στρατιωτών αναλαμβάνουν να προωθήσουν το επαναστατικό τους πρόγραμμα. Ως πρώτο μέτρο καταργείται η ατομική ιδιοκτησία της γης. Ο Λέον Τρότσκι, ως υπουργός Εξωτερικών, προτείνει άμεση ανακωχή σε όλα τα μέτωπα • Δεκέμβριος 1917: Συνθηκολόγηση με τη Γερμανία στο Μπρεστ-Λιτόφσκ • Μάρτιος 1918: Υπογράφεται το Σύμφωνο Μπρεστ-Λιτόφσκ. Έξι μέρες μετά, τα βρετανικά στρατεύματα, ως μέρος των δυναμικών της Αντάντ, αποβιβάζτηκαν στη Ρωσία (Μουρμάνσκ) • Νοέμβριος 1918: Οι Γερμανοί συνθηκολογούν. Τέλος του πολέμου. Η συμμαχική επέμβαση στη Ρωσία στοχεύει στη δημιουργία ζωνών υπό τον έλεγχο των Συμμάχων για να αναχαιτιστεί η εξάπλωση του μπολσεβικισμού. Βρετανικά και γαλλικά πολεμικά, μετά τη συνθηκολόγηση της Τουρκίας στον Μούδρο, εισέρχονται στη Μαύρη Θάλασσα. Το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα καταλαμβάνει την περιοχή Μπακού-Βατούμ • Δεκέμβριος 1918: Η γαλλική μεραρχία αποβιβάζεται στην Οδησό • 1919: Εκδήλωση της εσωτερικής αντεπανάστασης και της ξένης συμμαχικής επέμβασης • Ιανουάριος 1919: Η πρώτη ελληνική μονάδα αποβιβάζεται στην Οδησό στο πλαίσιο της συμμαχικής επέμβασης. Τρεις μήνες μετά, τα συμμαχικά στρατεύματα εγκαταλείπουν εσπευσμένα την πόλη και υποχωρούν προς τη Ρουμανία διωκόμενα από τον σοβιετικό στρατό • Μάρτιος 1919: Καταφθάνουν συμμαχικά και ελληνικά ατμόπλοια και παραλαμβάνουν πρόσφυγες που επιδιμούν να φύγουν από τη χώρα • 1 Απριλίου 1919: Ο στρατάρχης Φρανσέ ντ' Εσπερέ δέχεται εντολή για εκκένωση της Οδησού. Αποφασίζεται η αποχώρηση των αμάχων να αρχίσει από την ελληνική παροικία. Οι Ρώσοι, πληθυσμός και στρατιώτες, θα έφευγαν στη συνέχεια. Εκκένωση της Μαριούπολης από γαλλική μοίρα • 4-6 Απριλίου 1919: Εκκένωση της Οδησού (5.000 κάτοικοι εγκαταλείπουν την πόλη). Πρόσφυγες επί του ατμόπλοιου «Συρία» • 11 Απριλίου 1919: Η εκκένωση της Οδησού φέρνει στην Τούλτσα, την Κωνσταντία και την Κωνσταντινούπολη 20.000 ρώσους πρόσφυγες χωρίς πόρους • 9-12 Απριλίου 1919: Επί του ατμόπλοιου «Ζαννέτα», ιδιοκτησίας Αδελφών Σιφναίου, επιβιβάζονται 200 άτομα από το Ταϊγάριο και φεύγουν για τον Πειραιά.

Η πολεμική επιστράτευση κινητοποίησε το 47,4% του άρρενος, οικονομικά ενεργού πληθυσμού, καθώς και μεγάλο αριθμό αλόγων αλλά και κάθε είδους μεταφορικά μέσα. Οι συγκοινωνίες έχασαν την κανονικότητά τους και σε πρώτη προτεραιότητα μπήκε η εξυπηρέτηση του στρατού. Η εγκατάλειψη της αγροτικής παραγωγής ήταν αναμενόμενη όπως και η μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Την κρίση της αγροτικής παραγωγής και τη διακοπή των μεταφορών ακολούθησε η ανεπαρκής τροφοδοσία των πόλεων, ειδικά των πόλεων του βορρά. Από τις αρχές του 1916 άρχισε να εκδηλώνεται έλλειψη στα τρόφιμα, η οποία οξυνόταν όσο πλησιάζαμε στο 1917. Η κυβέρνηση, επεμβαίνοντας στην ελεύθερη αγορά, άρχισε να αγοράζει σε τιμή διατίμησης το πλεόνασμα του σταριού που δεν είχε εξαχθεί. Με την υποτίμηση, όμως, του νομίσματος και τη μεγάλη άνοδο των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων και κάθε εμπορεύματος εισαγωγής το εισόδημα των καλλιεργητών γρήγορα εξανεμίστηκε.

Στη σκέψη των ανθρώπων κυριαρχούσε το ερώτημα: πώς μπορεί η Ρωσία να εξάγει σιτηρά και να ταΐζει τον πληθυσμό της πριν από τον πόλεμο και κατά τη διάρκεια του πολέμου να μην εξάγει και να έχει έλλειμμα; Αυτό απασχολούσε και τη μέση γυναίκα στην Πετρούπολη, η οποία υπολογίζεται ότι τις παραμονές της Επανάστασης περνούσε 40 ώρες την εβδομάδα σε ουρές για την προμήθεια ειδών διατροφής.³ Εξάλλου, η Επανάσταση του Φλεβάρη πυροδοτήθηκε με αφορμή μια τέτοια ουρά, όταν οι εργάτριες κλωστοϋφαντουργίας του βιομηχανικού προαστίου Βίμποργκ έχασαν την υπομονή τους και ξεκίνησαν για μια πορεία διαμαρτυρίας προς το κέντρο της πόλης. Το πρόβλημα της τροφοδοσίας των αστικών κέντρων ήταν περισσότερο θέμα μεταφοράς και διανομής και λιγότερο ζήτημα παραγωγής.

Η χρηματοπιστωτική δέση της κυβέρνησης ήταν δεινή. Ο τετραετής πόλεμος αύξησε στα ύψη το δημοσιονομικό έλλειμμα και το κράτος προχώρησε σε εξωτερικό δανεισμό για την αγορά στρατιωτικού εξοπλισμού. Παράλληλα εξέδωσε πληθωριστικό χαρτονόμισμα και το ρούβλι έχασε την ισοτιμία του απέναντι στο χρυσό. Η υποβάθμιση της οικονομικής δέσης της Ρωσίας και το παθητικό εμπορικό της ισοζύγιο επηρέασαν αρνητικά τη χρηματοπιστωτική κατάσταση της χώρας. Το κράτος περιέστειλε την εξόφληση συναλλαγματικών και τις πιστώσεις προς τη βιομηχανία και το εμπόριο. Η άνοδος του κόστους ζωής και ειδικά των τροφίμων ήταν έξω από κάθε λογική. Τους πρώτους μήνες του πολέμου οι τιμές των τροφίμων αυξήθηκαν κατά 25%. Τον δεύτερο χρόνο οι

3. O. Figes, *A People's Tragedy, The Russian Revolution 1891-1924*, Λονδίνο 1996, σ. 300.

τιμές των σιτηρών αυξήθηκαν κατά 122% και των βιομηχανικών προϊόντων κατά 145%. Όμως οι μεγαλύτερες αυξήσεις συντελέστηκαν μεταξύ 1916 και 1917. Το 1918 οι ελλείψεις «άγγιξαν» τη μεσαία τάξη και έγιναν αισθητές στα αστικά σπίτια. Ένας έμπορος χονδρικής που ήρθε από την Ουκρανία διηγήθηκε σε δημοσιογράφο της γερμανικής εφημερίδας *Vossische Zeitung* την έλλειψη που υπήρχε σε όλες τις κατηγορίες εμπορευμάτων:

Δεν υπάρχουν καρφίτσες, τα καταρολικά εμαγιέ κοστίζουν δέκα φορές περισσότερο απ' ό,τι πριν από τον πόλεμο. Εκλείπουν τα σίδερα για το σιδέρωμα, οι ηλεκτρικές *houillottes*, τα ναυικά, η πορσελάνη και οι *faiences*. Τα δερμάτινα γάντια σπανίζουν και όταν βρίσκονται από 1,5 ρούβλι κοστίζουν 15-20 ρούβλια. Οι μεταξωτές γυναικείες κάλτσες στοιχίζουν 50 ρούβλια, τα μωτίνια 200-300 και τα ανδρικά κοστούμια 600-700 ρούβλια.⁴

Τα πολεμικά γεγονότα δεν εξελίχθηκαν ευόιωνα. Από τις 19 Ιουλίου 1914, όταν η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία, ως τον Σεπτέμβριο το πολεμικό σκηνικό γνώρισε πολλαπλές ανατροπές. Η αρχική προέλαση του ηρωικού στρατηγού Α. Μπρουσίλοφ στο νοτιοδυτικό μέτωπο και η απόδηση των Αυστριακών ευδύς μετά την έναρξη του πολέμου συνοδεύτηκαν από δύο πολύ σκληρές ήττες (μάχη του Τάνενμπεργκ και των Μαζουριανών Λιμνών) στο βορρά, με αποτέλεσμα ο ρωσικός στρατός να χάσει ως το φθινόπωρο 130.000 στρατιώτες. Την άνοιξη του 1915 οι Γερμανοί προέλαυναν με βαρύ πυροβολικό προς το εσωτερικό της Ρωσίας, ενώ ο ρωσικός στρατός υποχωρούσε. Ο βρετανός ιστορικός Ο. Φίτζες γράφει χαρακτηριστικά ότι η ρωσική στρατιωτική ελίτ προσπαδούσε να πολεμήσει σε μια σύρραξη του 20ού αιώνα με τακτική που θα ταίριαζε περισσότερο στον Κριμαϊκό πόλεμο.⁵ Υπολογίζεται ότι το 25% των στρατιωτών, το 1915, στέλνονταν στο μέτωπο χωρίς οπλισμό με τη διαταγή να οπλιστούν απογυμνώνοντας τους νεκρούς στρατιώτες.⁶ Παρά τις απώλειες, όμως, το Ανατολικό Μέτωπο υποχρέωσε τη Γερμανία να διασπάσει τις δυνάμεις της σε ανατολή και δύση και να πολεμά σε δύο μέτωπα ταυτόχρονα, γεγονός που απέβη καθοριστικό για την τελική έκβαση του πολέμου.

Το 1916 ήταν ο τρίτος χρόνος του πολέμου και ο πιο κρύος χειμώνας των τελευταίων ετών. Ο στρατηγός Μπρουσίλοφ εξαπέλυσε τον Ιούνιο τη μεγάλη αντεπίθεση στο νοτιοδυτικό μέτωπο, ενώ τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά στοιχεία στη Ρωσική Δούμα (Βουλή) συνασπίστηκαν εναντίον του τσάρου, για το περιβάλλον

4. AN, F/12, 7980, Documentation économique, no 698, 8.7.1918, αναφέρεται στο ρεπορτάζ της *Vossische Zeitung* στις 16.6.1918.

5. Figes, *A People's Tragedy...*, σ. 260-263.

6. N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie*, Παρίσι 1998, σ. 452.

του οποίου κυκλοφορούσαν φήμες φιλογερμανικής διείσδυσης. Όμως η εισβολή στη Γαλικία και η απώθηση των Αυστριακών δεν αξιοποιήθηκαν με παράλληλη επίθεση στο βορρά εξαιτίας της αναβλητικότητας της ανώτατης στρατιωτικής διοίκησης, υπό την αρχιστρατηγία του ίδιου του τσάρου. Με την υπονομευτική αυτή στάση του στέμματος αποκαλύφθηκε στα μάτια των στρατιωτικών και των πολιτικών ότι η Ρωσία δεν μπορούσε να νικήσει στον πόλεμο χωρίς δραστικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Οι αυξανόμενες ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης και καύσιμα, ο πληθωρισμός που κάλυπτε, η αποδιοργάνωση των μεταφορών, η εκτεταμένη διαφθορά στους κόλπους της κυβέρνησης και των προμηθευτών του στρατού, η παράδοση της αριστοκρατίας στον «υστερικό ηθονισμό», εν μέσω του πολέμου, είχαν σοβαρό κοινωνικό αντίκτυπο στην αύξηση της εγκληματικότητας, στην ένταση της κοινωνικής αναταραχής και του πανικού. Η επανάσταση βρισκόταν στα χείλη όλων. Απέμενε μόνο να φανεί ποιοι θα άναβαν πρώτοι το φιτίλι.

Επιπτώσεις του πολέμου και της επανάστασης στην οικογενειακή επιχείρηση «Αφοί Σιφναίου»

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος υπήρξε τραυματική εμπειρία για την οικογένεια Σιφναίου και σημάδεψε την επιχειρηματική της ευρωστία. Πρώτη συνέπεια, η διάσπαση της οικογενειακής συνοχής και ο αποκλεισμός από τη Ρωσία του Μήκια Σιφναίου, ενός εκ των δύο αδελφών που στελέχωναν την έδρα της εταιρείας στο Ταϊγάνιο, ο οποίος παρέμεινε με την οικογένειά του στη Μυτιλήνη. Από τη στιγμή που η Τουρκία μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, το φθινόπωρο του 1914, απαγορεύτηκε η είσοδος στη Μαύρη Θάλασσα και διακόπηκε η επικοινωνία μεταξύ Αιγαίου και Ρωσίας. Δεύτερη συνέπεια, η απομόνωση και η αποδυνάμωση του κεντρικού καταστήματος από τις διεθνείς συναλλαγές, η δυσκολία παρακολούθησης από την Αξοφική των εμπορικών εργασιών και ειδικότερα της διαχείρισης του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος», που βρισκόταν στη Μεσόγειο.

Τον Αύγουστο του 1917 ο Μήκιας έγραφε από τη Μυτιλήνη στα αδέρφια του ότι το τελευταίο γράμμα που έλαβε από το Ταϊγάνιο έφερε ημερομηνία 9 Μαΐου. Η αλληλογραφία διακοπτόταν για μήνες ή μεταφερόταν οδικώς στην Πετρούπολη και από εκεί με τον διπλωματικό σάκο της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, τον Πειραιά και τη Μυτιλήνη. Άλλο δρομολόγιο των επιστολών ήταν η απευθείας αποστολή των γραμμάτων στο Λονδίνο, τη Βραΐλα ή τη Γενεύη, σε φίλους επιχειρηματίες και από εκεί η μεταφορά του ταχυδρομείου στον Πειραιά. Το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κατά το οποίο το Ταϊγά-

νιο έμεινε απομονωμένο από κάθε επικοινωνία με το εξωτερικό ήταν το 1918, τη χρονιά της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου, όταν ο Βάσας έκανε οκτώ μήνες να λάβει γράμμα από τους δικούς του.

Η αναδίπλωση της επιχειρηματικής στρατηγικής του οίκου είχε στόχο να ξεπεραστούν τα εμπόδια που καθιστούσαν το εμπόριο δυσχερές και απέκοπταν τη ροή του προς τη Μεσόγειο. Ακολουθήθηκε η τακτική της ανάληψης χωριστών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο των «εθνικών» ή τοπικών οικονομικών: κάθε αδελφός τοποθετήθηκε και σε άλλη χώρα, όπου και ανέλαβε αυτόνομη επιχειρηματική δράση. Η επιχείρηση αναδιέταξε τις δυνάμεις της και αναπροσάρμοσε τους στόχους της εφόσον η ροή των πληροφοριών και των εμπορευμάτων από την Αζοφική προς τη Μεσόγειο είχε διακοπεί. Ο Βάσας και ο Αριστείδης εξακολουθούσαν να εργάζονται στη Ρωσία, που είχε αποκοπεί από την Ευρώπη, ο Μήκιας ενεργούσε με κέντρο τη Μυτιλήνη και ο Απόστολος είχε μετακινηθεί στον Πειραιά. Η επιτυχής αυτή οργανωτική αλλαγή εξασφάλισε τη συνέχεια της επέκτασης της επιχείρησης και την υπερπήδηση εμποδίων, όπως ο εγκλωβισμός στην Αζοφική, που θα απέβαιναν μοιραία για την εταιρεία. Η νέα κατανομή των ανδρώπων πόρων ενθάρρυνε τη διαφοροποίηση σε προϊόντα, αγορές και οικονομικές δραστηριότητες. Η ύπαρξη του ατμόπλοιου και η προηγούμενη στρατηγική επέκταση προς την πλοιοκτησία υπήρξε σωτήρια διέξοδος για την επιχείρηση από τον ασφυκτικό κλοιό της πολιτικής και πολεμικής συγκυρίας.

Μετά την παύση του εμπορίου εξαγωγής στη Ρωσία, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη διαχείριση του ατμόπλοιου. Οι ναυλώσεις του «Ζάννος Σιφναίος» ανατέθηκαν στο μεσιτικό γραφείο Petters του Λονδίνου, παρά την υπέρογκη προμήθεια που επέβαλαν οι Εγγλέζοι.⁷ Το ατμόπλοιο δεσμεύτηκε στη μεταφορά αργεντινικού σταριού στην Ευρώπη, επιχείρηση εξαιρετικά επικερδή, και ναυλώθηκε και σε άλλα ενδομεσογειακά ταξίδια, τα οποία προσέφεραν λόγω του πολεμικού κινδύνου ασυνήθιστα υψηλούς ναύλους. Παραμένει, ωστόσο, αξιοπρόσεκτη η προσφυγή των Αδελφών σε βρετανικό ναυλομεσιτικό γραφείο και όχι στο δίκτυο των ελληνικών ναυλομεσιτικών γραφείων του Λονδίνου,⁸ με τα οποία η εταιρεία είχε καλές σχέσεις. Μια τέτοια απόφαση ίσως να υπαγο-

7. Η προμήθεια για τη μεσιτεία του ατμόπλοιου ανερχόταν στο 5%, ποσό που θεωρούνταν υψηλό για το γραφείο Ταϊγανίου, το οποίο ήταν διατεθειμένο να πληρώσει ως 4%. Αρχείο Σιφναίου, εμπορική αλληλογραφία, επιστολή της «Sifneo Frères», Taganrog προς τους Messrs Petters and Co, Swansea, 23.8.1917.

8. Ήδη το 1914 υπήρχαν στο Λονδίνο 11 ελληνικά ναυλομεσιτικά γραφεία. Πληροφορίες γι' αυτά στο Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυπλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001, σ. 337-349.

ρεύτηκε από τη λογική της «μοναχοβάπορης» εταιρείας και κατά συνέπεια την επιθυμία ναύλωσης του ατμόπλοιου στα πιο ασφαλή δρομολόγια του Ατλαντικού. Εξάλλου, πριν από το 1920 ελάχιστα ελληνικά ατμόπλοια έπαιρναν το δρόμο προς την Αργεντινή, ενώ το «Ζάννος Σιφναίος» είχε ναυλωθεί στο δρομολόγιο Λα Πλάτα-Αγγλία από το καλοκαίρι του 1917.⁹

Τα πολεμικά γεγονότα αύξησαν την κινητικότητα των μελών του οίκου, οδήγησαν σε ανακατατάξεις και αναδιπλώσεις αναγκαίες για την επιχειρηματική επιβίωση, καθώς και στην αναζήτηση νέων επικερδών εργασιών, όπως οι ναυλώσεις και το εμπόριο συναλλάγματος, χάρη στις μεγάλες νομισματικές διαφορές που παρουσιάζονταν από τόπο σε τόπο. Ήδη από τις εκκαθαρίσεις των ταξιδιών του πλοίου και τις πωλήσεις φορτίων κριδαριού και λινόσπορου κατά την προπολεμική περίοδο, τα τέσσερα αδέρφια είχαν ανοίξει λογαριασμούς σε τράπεζες του εξωτερικού, κυρίως στο Λονδίνο και τη Ν. Υόρκη. Το θέμα της ασφαλούς τοποθέτησης των οικογενειακών χρημάτων απασχολούσε τους αδελφούς από το 1915, όταν λόγω των αυξημένων θαλάσσιων κινδύνων εξαιτίας του πολέμου ο Απόστολος πρότεινε την πώληση του «Ζάννος Σιφναίος».

Ο Απόστολος Σιφναίος, ο οποίος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη πριν από τον πόλεμο, άφησε το γραφείο των Αδελφών Σιφναίων στη διαχείριση του αρχιλογιστή Γ. Πάσχου και κατέβηκε το 1915 στον Πειραιά. Έτσι και αλλιώς η πολεμική εμπλοκή της Τουρκίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων είχε μειώσει στο ελάχιστο τις εμπορικές εργασίες του υποκαταστήματος της Πόλης. Η επαφή της Κωνσταντινούπολης με τις παραδοσιακές αγορές της Μικράς Ασίας και του Ανατολικού Αιγαίου, αλλά και η διοχέτευση των ρωσικών προϊόντων στην κωνσταντινουπολίτικη και μικρασιατική αγορά συναντούσαν ισχυρά εμπόδια και αποκλεισμούς, που δημιουργούσαν τα νέα σύνορα στο Αιγαίο και η παγκόσμια σύρραξη στο ανατολικό μέτωπο. Ένας δεύτερος λόγος για τη μετακίνηση αυτή ήταν η πολιτική του στράτευση και η εκλογή του στο Κοινοβούλιο του 1917 ως μέλους της βενιζελικής παράταξης.

Ο Μήκας, από την πλευρά του, με κέντρο τη Μυτιλήνη, επιδιόταν μαζί με τον επιχειρηματία και συγγενή του Θρασύβουλο Αλεπουδέλη σε εμπόριο καπνών, που ήταν το νέο κερδοφόρο αγροτικό προϊόν, πολύ πιο επωφελές για τον καλλιεργητή αλλά και για τον επιχειρηματία απ' ό,τι το λάδι.

Αντίθετα, η τροφοδοσία της Αθήνας με στάρι βρισκόταν εκτός της ελεύθερης αγοράς, στα χέρια του κράτους και, όπως σημειώναν με δυσαρέσκεια οι Αδελφοί, του εμπορικού κυκλώματος των Αντιβενιζελικών:

9. Στο ίδιο, πίνακας 6.6, σ. 573-574.

Τι διαπράττεται εκ μέρους της Εθνικής Τραπέζης διά την πρόβλεψιν και διανομήν του σίτου είναι υπέρτερον οργίων. Εννοείται ότι ο ηθικός αυτουργός, ή μάλλον οι κύριοι αυτουργοί της καταστάσεως αυτής είναι αυτή η Κυβέρνησις και κυριώς ο επί των Εσωτερικών υπουργός Γούναρης, μετά του Επιτελείου του. Δεν επιτρέπεται εις κανένα να φέρη φορτίον σίτου ή αλεύρων και όταν κατορθώση να φέρη η Κυβέρνησις τα επιτάσσει άμα του κατάπλου, κανονίζει δε την τιμήν όχι επί τη θάσει της τρεχούσης διατιμήσεως πωλήσεως, αλλά επί του κόστους του εμπορεύματος συν μικρώ κέρδει διά τον έμπορον. Ποιος κερδίζει την διαφοράν άγνωστον. Ο σίτος ως επί το πλείστον, κατανέμεται εις διαφόρους μεταπράτας φίλους του κόμματος, και έως ότου φθάσει εις το στόμα του πεινώντος λαού καταντά εν φράγκον η οκά.¹⁰

Κατά συνέπεια, σιτεμπορικές εργασίες δεν μπορούσαν να γίνουν στην Αθήνα. Άλλα εμπορεύματα, που ήταν σε πρώτη ζήτηση με τον πόλεμο και είχαν υψηλές τιμές, όπως η ζάχαρη, αγοράστηκαν συνεταιρικά με τον Θ. Αλεπουδέλη. Πέντε χιλιάδες τόνοι ζάχαρης μεταπουλήθηκαν στην Αμερική και απέφεραν στο μερίδιο των Αδελφών κέρδος 45.000 δρχ.¹¹

Με την άνοδο των Αντιβενιζελικών στην εξουσία ο Απόστολος Σιφναίος επέστρεψε στη Μυτιλήνη, τον Μάρτιο του 1917, και επανήλθε στην Αθήνα τον Μάιο του ίδιου χρόνου.

Μετά την εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου ενισχύθηκε η γερμανική πολεμική δράση στα ελληνικά νερά. Τον Ιούνιο του 1917 τα γερμανικά υποβρύχια κατάφεραν να βυθίσουν αρκετά ελληνικά ατμόπλοια. Μεταξύ αυτών και το α/π «Ξιφίας» της φιλικής εταιρείας των Γιαννουλάτων, κοντά στην Ικαρία, το οποίο μετέφερε σταφίδα και χαρούπια. Απώλειες, όμως, υπέστησαν και οι επιχειρηματίες Θ. Αλεπουδέλης και Αρβανιτίδης. Ο τελευταίος έχασε τρία ιστιοφόρα και δύο ατμόπλοιά του τορπιλίστηκαν.¹² Οι αυξημένοι θαλάσσιοι κίνδυνοι επέφεραν σκεπτικισμό για τη συνέχιση των ταξιδιών που εκτελούσε το επιταγμένο πλοίο. Σε επιστολή του προς το Ταϊγάνιο τον Αύγουστο του 1917, ο Μήκκιος Σιφναίος έγραφε στον μεγαλύτερο αδελφό του:

Ο Απόστολος θα κοιτάξει να αποσπάσει άδεια πωλήσεως. Τότε θα φύγω για Αγγλία. Δεν είναι μόνο η κατάσταση των ατμόπλοιων που γίνεται όλο και πιο κριτική λόγω του υποβρύχιου κινδύνου αλλά και των κινδύνων της θάλασσας. Ένα ναυάγιο ή

10. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τον Πειραιά προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 4/17.1.1916.

11. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τον Πειραιά προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 16/29.3.1916.

12. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τον Πειραιά προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 6.6.1917.

μια σύγκρουση που θα επέφερε το χάσιμο του βαποριού, θα γινόταν η αιτία της καταποντίσεως μιας τεράστιας περιουσίας.¹³

Εν μέσω του παρατεταμένου πολέμου, των επαναστατικών γεγονότων, της γερμανικής προέλασης και του εμφυλίου, οι ανταποκρίσεις του αρχηγού του οίκου, Βασιλείου Σιφναίου, από τη Ρωσία ήταν απαισιόδοξες, δυσόιωνες, γεμάτες απελπισία. Ο εξωτερικός αποκλεισμός του γραφείου στο Ταϊγάνι επέβαλε τη διαφοροποίηση των εργασιών και την «ενδορωσική» επέκταση. Το πρώτο ζήτημα που απασχολούσε τους εταίρους ήταν σε τι θα μπορούσε να επενδυθεί η χρηματική περιουσία της εταιρείας με δεδομένη την υποτίμηση του ρουβλίου και τον εξωτερικό αποκλεισμό. Τα ρωσικά χαρτονομίσματα δεν ήταν παρά κουρελόχαρτα, από τα οποία όλοι προσπαθούσαν να απαλλαγούν το συντομότερο δυνατό, αντικαθιστώντας τα με πραγματικές αξίες, ακίνητα, γαίες. Όμως η γη, για όσο διάστημα επιτρεπόταν να πουληθεί (πριν το 1917), είχε υπερτιμηθεί σε αξία και τα ακίνητα ήταν επίφοβα για λεηλασίες και πυρκαγιές. Εξάλλου καμιά ασφαλιστική εταιρεία δεν τα ασφάλιζε. Αντίθετα η βιομηχανία, όπου δεν υπήρχε ζήτημα πρώτων υλών, και η απόκτηση μεταφορικών μέσων αναδύονταν ως οι μόνες επενδυτικές προοπτικές.¹⁴ Να υπενθυμίσουμε ότι το προστατευτικό δασμολόγιο που είχε καθιερωθεί από το 1880, αρχιτέκτων του οποίου ήταν ο υπουργός των Οικονομικών, κόμης Σ. Γ. Βίττε, είχε αποτελέσει τη σημαντικότερη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της ρωσικής βιομηχανίας και την προσέλκυση ξένων επενδυτών. Οι ρώσοι ιδύνοντες πίστευαν ότι η ρωσική βιομηχανία μετά τον πόλεμο θα στήριζε την ανάπτυξη της χώρας, ενώ τα βιομηχανικά προϊόντα του εξωτερικού δεν θα μπορούσαν να αγοραστούν και η ανταγωνιστική ευρωπαϊκή βιομηχανία θα περνούσε περίοδο ύφεσης. Ήταν σημαντικό, λοιπόν, για τους επιχειρηματίες να αγοράσουν ό,τι ήταν δυνατό να εξασφαλίσει μελλοντικά αντισταθμιστικά μερίσματα και να διαφοροποιήσουν τις τοποθετήσεις τους για να μειώσουν το ρίσκο.

Οι Αδελφοί Σιφναίου, εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη για μεταφορικά μέσα, τα οποία είχαν αποκτήσει στρατηγική σημασία για τον ανεφοδιασμό του στρατού και των πόλεων, αγόρασαν το 1916 τέσσερις ατμοβάρτες σε τιμή ευκαιρίας.

Σας έγραφα ότι οι Αρβανιτίδαι ηγόρασαν s/s 2000 τόννων ρωσικής σημαίας δι' 135.000 ρ. Φροντίσατε να επιτύχητε κανέν ομοίας περίπου χωρητικότητος ή και

13. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκια Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 24/7.7.1917.

14. ΑΜΑΕ, NS, Pétrograd, 21.3.1917, Direction politique et commerciale, Europe no 85, συνευτέξεις με ρώσους αξιωματούχους για την οικονομική κατάσταση της χώρας.

μεγαλύτερας, έστω και επιτεταγμένον, διότι μετά το άνοιγμα των Στενών δεν θα υπάρχουν διαθέσιμα διά πλησίον λιμένας, αλλά και δι' επιστροφήν. Λαμβανομένης δε υπ' όψιν της νομισματικής διαφοράς η τιμή τοιούτου s/s εις ρούβλια αντιστοιχεί εις πολύ μικροτέραν αξίαν εις αγγλικάς.¹⁵

Εφόσον η διέλευση προς τη Μεσόγειο είχε αποκλειστεί, τα μικρά αβαθή ατμόπλοια της Αζοφικής θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις εσωτερικές μεταφορές και τη διακίνηση επιβατών. Με το σκεπτικό αυτό αγοράστηκε η ατμοβάρζα «Άννα Δ.» για 150.000 ρούβλια Στο μετοχικό κεφάλαιο του πλοίου συμμετείχαν συγγενικά πρόσωπα και γυναίκες από το ρωσικό και το κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον. Το πλοίο ασφαλίστηκε για 80.000 ρούβλια σε περίπτωση ναυαγίου.¹⁶ Ακολούθησε η αγορά των ατμοβαρζών «Ιουλία», «Αστρέα» και «Ζανέντα», που μπήκαν στην εμπορική διακίνηση και τη μεταφορά επιβατών στην Αζοφική.

Το 1916, λόγω της ανόδου της τιμής των σιτηρών, η εταιρεία πούλησε αρκετά από τα αποθέματά της στη Ρωσία. Παράλληλα, οι Αδελφοί αγόρασαν έναντι 40.000 ρουβλίων την πατρική οικία του εξαδέλφου τους, Βάνια, που κατοικούσε εδώ και χρόνια στο Ροστόβ. Η πολύφερνη εξαγωγική εταιρεία του, «Ο Προμηθεύς», είχε ήδη πτωχεύσει και η πώληση της οικίας γινόταν στο πλαίσιο της εκκαθάρισης των χρεών προς τους δανειστές του, μεταξύ των οποίων ήταν και τα πρώτα εξαδέλφια του.

Την ίδια χρονιά το γραφείο απέκτησε ακίνητη περιουσία στο Γέισκ.¹⁷ Το λιμάνι αυτό της Αζοφικής, που άνοιξε το 1844, ήταν το νέο κέντρο εξαγωγής σιτηρών από την περιοχή των Κοζάκων. Η εταιρεία εγκατέστησε εκεί σε ενοικιαζόμενο οίκημα γραφείο και ανέθεσε το υποκατάστημα στον έλληνα υπήκοο Φ. Πλατή.¹⁸ Διεύρυνε επίσης το δίκτυο των σιταποθηκών της στα λιμάνια της Αζοφικής αγοράζοντας δύο στο Γέισκ, δύο στο Αζόφ και μία στη Μαριούπολη.

15. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τον Πειραιά προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 4/17.1.1916.

16. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον αδελφό του, Απόστολο, στον Πειραιά, 16/29.3.1916.

17. Αρχείο Σιφναίου, Συμβολαιογραφικά έγγραφα, Συμβόλαιο της 26ης Φεβρουαρίου 1916. Η οικία βρισκόταν στην οδό Βοροντόφσκι Προσπέκτ και αποτελούνταν από αίθουσα γραφείου, σάλα, τραπεζαρία, σαλόνι και υννοδωμάτιο, περιβόλο με βοηθητικά κτίσματα. Η περιουσία περιλάμβανε οικία-γραφείο και δύο σιταποθήκες στο λιμάνι με τα ανάλογα μηχανήματα καθαρισμού των σιτηρών).

18. Το συμβόλαιο ενοικίασης της επιπλωμένης οικίας όριζε ενοίκιο 1.500 ρούβλια το έτος. Αρχείο Σιφναίου, Συμβολαιογραφικά έγγραφα, συμβόλαιο της 26ης Φεβρουαρίου 1916 που συντάχθηκε από τον συμβολαιογράφο Ευγένι Κιρίλοφ.

Παράλληλα, και εφόσον το εμπόριο με το εξωτερικό είχε διακοπεί, το ενδιαφέρον στράφηκε στις βιομηχανικές επενδύσεις. Σε επιστολή του Μήκια από τη Μυτιλήνη, τον Ιούλιο του 1917, ερωτάται ο μεγαλύτερος αδελφός, για το «εργοστάσιόν τους». Προφανώς ήταν ενήμερος για το σχέδιο του Βάσα Σιφναίου να ανοίξει βιομηχανική επιχείρηση στο Ταϊγάνιο. Επρόκειτο για θυρσοδεψείο, κεραμοποιείο ή εργοστάσιο παραγωγής τσιμέντου; Η αποσπασματική αλληλογραφία με τη Ρωσία δεν μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε το σκεπτικό των επενδυτικών αποφάσεων. Το κεραμοποιείο-πλινθοποιείο αγοράστηκε για 360.000 ρούβλια με μετοχικό κεφάλαιο που προήλθε από την εταιρεία και με μικρή συμμετοχή συγγενικών προσώπων.

Το 1917 ήταν η χρονιά των Επαναστάσεων. Η ακρίβεια, η άνοδος των μισθών, το διάχυτο επαναστατικό πνεύμα επηρέασαν τις σχέσεις κεφαλαίουχων και εργαζομένων. «Η ζωή κατήντησεν εις άκραν ακριβή. Είμεθα αναγκασμένοι να αυξήσωμεν τους μισθούς, αλλά νομίζομεν ότι θα δυνηθώμεν να τους “καλύψωμεν”, τουλάχιστον εις το πλείστον, από την πώλησιν κενών σάκων Ταϊγανίου-Ροστοβίου. Αγοράσθησαν 9.000 ρ. και επωλήθησαν 120 χιλ.»¹⁹ Η απαγόρευση αγοράς σιτηρών έθιγε τους ξένους εμπορικούς οίκους, με αποτέλεσμα να περιοριστεί το γραφείο μόνο σε αγορές λινόσπορου. «Η αγορά των σιτηρών ανετέθη εις τας επονομαζόμενας cooperatives των παραγωγών διά λογαριασμό της κυβερνήσεως. Προς το παρόν αναγκάζομεθα να διατηρούμεν όλους τους υπαλλήλους μας. Ελπίζω εν τω μεταξύ να δυνηθούν να εύρουν θέσιν εις τας cooperatives».²⁰ Οι τέσσερις βάρξες επιτάχθηκαν από τις αρχές Ιουλίου. «Οι μισθοί εδιπλασιάσθησαν· έχομεν εξακολουθητικώς δυσαρεσκείας με τα πληρώματα και είναι το επαναστατικόν πνεύμα που επικρατεί. Από τας 27 Απριλίου λαμβάνομεν μηνιαίως 12.600 ρ., οι μισθοί, ασφάλεια και υλικά εις βάρος μας. Εξοδεύομεν τον χειμώνα εις επισκευάς άνω των 1.000 ρουβλίων».²¹

Άλλο σοβαρό πρόβλημα δημιούργησε η στέρηση του δικαιώματος αγοράς συναλλαγμάτων, που ανάγκασε τον οίκο να παύσει τα «τραβήγματα». Αγορές ξένων νομισμάτων γίνονταν μόνο από συγγενικά πρόσωπα. Ένα χρόνο αργότερα απαγορεύτηκαν επίσης τα χρηματικά μεβάσματα μέσω τραπεζίης. Η μεγάλη πτώση του ρουβλίου είχε οδηγήσει στην πλήρη ακινησία των χρεογράφων:

---

19. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 25.8.1917.

20. Στο ίδιο.

21. Στο ίδιο.

Τα χρεόγραφα βρίσκονται σε πτώση λόγω της πολιτικής κατάστασης. Αποφασίσαμε να μην πληρώσουμε τους τόκους στην Κτηματική Τράπεζα μέχρι νεωτέρας. Δεν μπορούμε να εκφέρουμε άποψη για την τύχη των δύο κτημάτων μας. Εξαρτάται αποκλειστικά από την στροφή που θα λάβουν τα πράγματα.²²

Η αβεβαιότητα της ζωής στη Ρωσία είχε αρχίσει να μετατρέπεται σε απειλή εναντίον της περιουσίας και της ζωής των αστών. Ένα από τα πρώτα μέτρα που πάρθηκαν το 1916 ήταν η αύξηση του φόρου εισοδήματος, ο οποίος ορίστηκε σε 12,5% για όσους είχαν περιουσία πάνω από 400.000 ρούβλια. Όμως οι ανάγκες του κράτους κατά τη διάρκεια του πολέμου ανέβασαν το ποσοστό στο 30%. Από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης το ποσό αυτό διπλασιάστηκε. Παράλληλα αυξήθηκε και ο φόρος επιτηδεύματος, που έφτασε από το 10% στο 20%. Με τα μέτρα αυτά η Προσωρινή Κυβέρνηση πίστευε ότι θα κατάφερνε να μην εκδώσει νέο χαρτονόμισμα και να σταματήσει την πτώση του ρουβλίου που έπαιρνε καταστροφικές διαστάσεις.

Καθώς προχωρούσε το 1917, το πολιτικό κλίμα βάραινε όλο και περισσότερο. Μεταξύ της εξέγερσης του Ιουλίου στην Πετρούπολη και της επανάστασης του Οκτωβρίου, το γραφείο ήταν εντελώς αποκλεισμένο από τη διεθνή επικοινωνία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων της οικογένειας από τη Ρωσία ήταν αδύνατη και το γραφείο Ταϊγανίου συγκατατέθηκε στη μεταφορά της διαχείρισης του ατμόπλοιου στον Πειραιά αλλά και σε πιδανή πώλησή του, προετοιμάζοντας τα απαραίτητα έγγραφα που πιστοποιούσαν την ποσοστιαία συμμετοχή των μετόχων της Ρωσίας.²³

Από τα προ του πολέμου εμπορεύματα που είχαν σταλεί στο Λονδίνο εκκρεμούσε ακόμη η πώληση ποσότητας μαυροχάβιαιρων. Εν μέσω των επαναστατικών γεγονότων της κατάληψης των χειμερινών ανακτόρων από τους Μπολσεβίκους (6-7 Νοεμβρίου) και του «σκοτεινού και συννεφώδους ουρανού» που επικρατούσε στο Ταϊγάνιο, ο Βάσας έγραφε:

Αν η αποστολή των χαβιαρίων εις Ελλάδα είναι δύσκολος, να φροντίσετε να σταλούν εις Αμερικήν (New York). Είμεθα βέβαιοι ότι εκεί θα πουληθούν εις πολύ καλήν

22. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 14/27.7.1917, γραμμένη στα γαλλικά.

23. Στις 24/7.12.1917 στάλθηκαν στον Μ. Α. Σεβαστόπουλο στο Λονδίνο τα παρακάτω πιστοποιητικά: πιστοποιητικό συνιδιοκτησίας του Μ. Φωτίου (κατοίκου Αλεξανδρείας, μπιλνγαϊκής καταγωγής) για 2/100, πιστοποιητικό συνιδιοκτησίας των Αδελφών Σιφναίου για 22/100, πιστοποιητικό συνιδιοκτησίας του Π. Κανάκη για 3/100, πιστοποιητικό συνιδιοκτησίας του Γ. Ι. Αντωνιάδη για 3/100, πιστοποιητικό συνιδιοκτησίας του Ε. Κούμπα για 3/100, όλων των παραπάνω κατοίκων Ταϊγανίου, και θεβαίωση του Ναυτικού Υποθηκοφύλακος Πειραιώς ότι το ατμόπλοιο δεν βαρύνεται με υποθήκη.

τιμήν και δεν θα επιβαρυνθούν με τόσον μεγάλα έξοδα (ναύλος, ασφάλεια) όσον διά την Ελλάδα. Πρέπει να φροντίσητε εγκαίρως διά την άδειαν διότι εις την Αμερικήν δεν δίδουν τόσον ευκόλως.²⁴

Το χαβιάρι, που ήταν δυσεύρετο στη Ρωσία και σε πρώτη ζήτηση στη μαύρη αγορά, πουλιόταν πολύ ακριβά στα νωχελικά αμερικανικά σαλόνια.

Το 1918 η οικογένεια βρέθηκε αντιμετώπιη με μια σειρά καταστροφές των περιουσιακών της στοιχείων, κυρίως των ατμόπλοιων της Αζοφικής και των εγκαταστάσεών της στο Γέισκ, που απειλήθηκαν από κατασχέσεις, εθνικοποιήσεις και αναγκαστικές φοροδοτικές εισφορές. Επαναστάτες, στρατός κατοχής και Λευκοί²⁵ διαδέχονταν ο ένας τον άλλο στις πόλεις της Νότιας Ρωσίας σπέρνοντας τον πανικό στους κατοίκους. Το Ταϊγάνιο γνώρισε στην αρχή τους Μπολσεβίκους, στη συνέχεια τους Αυστριακούς και τέλος την κατοχή των Λευκών.

Η «Άννα Δ.» ευρίσκεται εις χείρας μπολσεβίκων μέχρι των μέσων Ιουλίου, ότε από Γέισκ ανεχώρησε λαθραίως. Κατόπιν επί τινα καιρόν κατεκρατήθη υπό των Αυστριακών εις Μαριούπολιν, όπου είχε καταφύγει. Τέλος περιήλθε εις την κατοχήν μας εις κακήν κατάστασιν. Πρόχειραι επισκευαί και άλλα έξοδα 100.000 ρ. Τελευταίως την εφορτώσαμεν με άλας, αφού έχασε κατά την φόρτωσιν πολύν καιρόν, ήδη ευρίσκεται εις Νοβορωσίσκ και διατρέχει κίνδυνον νέας επιτάξεως από τον εδελοντικών στρατόν. Η «Αστρέα» υπέστη και αυτή πολλά. Κατά τον βομβαρδισμόν του Ταϊγανίου υπό των Μπολσεβίκων μία οδός έπεσε εις την πρύμνην και αφού εφόνευσε εν μηχανικών και επλήγωσε τρεις, την κατετρύπησε. Επισκευαί 60.000 ρ. Κάμνει τώρα το τρίτον ταξίδιον. Οι ναύλοι είναι μεγάλοι (1-1,60 ρ. το πούτι αναλόγως της αποστολής) αλλά και τα έξοδα υπερβολικά (μισθοί ναυτών 500-600 ρ., τα κάρβουνα 5 ρ./πούτι. Η «Ζαννέτα» τώρα μόλις μας παραδίδεται υπό των Γερμανών, οίτινες μέχρι τούδε την κατεκράτουν. Διατρέχει τον κίνδυνον της επιτάξεως. Έχει ανάγκη γενναίας επισκευής. Η «Ιουλία» κατακρατείται ακόμη υπό της Ρωμουνίας εις Γαλάτσι. Έχομεν να λάβωμεν περί τας 70.000 ρ. καθυστερούμενα μηνιαίως. Αι ζημιαί της «Ζαννέτας» και «Άννας Δ.» υπελογίσθησαν εις 240.000 ρ., ποσόν το οποίον μας οφείλει η Κυβέρνησις. Ποία; εκείνη την οποίαν θα υποστηρίζουν οι σύμμαχοι. Νομίζω ότι αναλαμβάνουν έργον δύσκολον και άχαρον. Η κατάστασις είναι χαώδης.²⁶

24. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 17/30.11.1918.

25. «Λευκοί» ή «Λευκός Στρατός» ονομάστηκαν οι ρωσικές αντεπαναστατικές δυνάμεις υπό την ηγεσία πρώην τσαρικών στρατηγών. Συνεργάστηκαν με τους ξένους που επιχειρήσαν την επέμβαση στη Ρωσία και προσπάθησαν να κινηθούν προς το κέντρο της Επανάστασης για να αντιμετωπίσουν τους Μπολσεβίκους. Στον Λευκό Στρατό συμμετείχαν ενεργά και σώματα Κοζάκων, ακριτών-στρατιωτών που ζούσαν ημινομαδικά στις περιοχές του Δον και του Δνείπερου.

26. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, Αύγουστος 1918.

Η άφιξη των Αγγλογάλλων στο Νοβοροσίσκ το 1918 δημιούργησε μια σχετική ασφάλεια για τους ξένους επιχειρηματίες στη Ρωσία και ενθάρρυνε τις μετακινήσεις. Ο Αριστέιδης Σιφναίος, μικρότερος αδελφός του Βάσα, ταξίδευε εκεί συχνά για να επιβλέπει τη φόρτωση άλατος στα ατμόπλοια της εταιρείας. Η σπάνις των ειδών ρουχισμού έγινε αισθητή και στην οικογένεια, που παράγει με το άνοιγμα των Στενών και της Μαύρης Θάλασσας μάλλινες κάλτσες και θαμβακερές φανέλες γιατί είχαν γίνει απλησίαστες στη ρωσική αγορά.

Όμως αυτή τη φορά η καθημερινή ζωή δεν τραβούσε το δρόμο της ανεπηρέαστη από τα επαναστατικά γεγονότα. Ο εμφύλιος πόλεμος στο νότο δεν άφηνε περιθώρια ουδετερότητας. Ο αγώνας για την κατάληψη της εξουσίας ήταν εξαιρετικά σκληρός εμπλεκοντας και τους ξένους υπηκόους, οι οποίοι ως τότε έχαιραν διπλωματικής προστασίας. Ανάμεσα σε αυτούς που έφυγαν τον Οκτώβριο του 1918 ήταν και έλληνες κάτοικοι του Ροστόβ, οι οποίοι είχαν πάρει την αγγλική υπηκοότητα.

Μετά 2-3 ημέρας αναχωρούν διά Μουρμάν[σκ] πολλοί Άγγλοι μεταξύ των οποίων και ο Αμβρ. Νεγρεπόντες, εις τον οποίον θα δώσω την παρούσαν και θα τον παρακαλέσω να σας τηλεγραφήσει από 2-3 μέρη ότι υγαινόμεν [...] Οι Άγγλοι αναχωρούν διότι πλησιάζουν οι Γαϊδαμάκοι (στρατός της Meraine) μετά των Γερμανών. Δεν θα σας περιγράψω τα μέχρι τούδε συμβάντα. Είναι ολόκληρος ιστορία, ιλιγιώδης εξέλιξις φοβερών γεγονότων, τελειωτική αποτυχία των ωραιότερων ιδεών διά να αποδειχθή και πάλιν ότι παν το ανθρώπινον ατελές και κάθε απόπειρα και τάσις προς το τέλειον φέρει εν αυτή το σπέρμα της αποτυχίας [...]

Προς το παρόν ευρισκόμεθα εις την ζωήν. Πολύ μας ωφέλησεν εις την μέχρι τούδε εξέλιξιν δι' ημάς των γεγονότων, ότι είμεθα ξένοι. Ως προς την οικονομικήν κατάστασιν ιδού τα αποτελέσματα. Από της αρχής της επαναστάσεως φορολογία περί τας 90.000 ρ. Ζητούν ακόμη 140.000! Εις Γέισκ, όπου έχομεν πραγματείας 250.000 ρ., ως Έλληνες πρέπει να απαλλαγόμεν αλλ' εις έκαστον πόλιν υπάρχουν ιδιαίτεροι νόμοι. Πρέπει να έχει υπ' όψη της η Ελληνική Κυβέρνησις ότι θα έχη ν' απαιτήση πολλάς ζημίας των υπηκόων της εν Ρωσία. Εξ προς τας οικίας αύται κατά τους νέους νόμους ανήκουν εις τας οικείας δημαρχίας.²⁷

Η εταιρεία ήδη από το 1917 προσπαθούσε να τακτοποιήσει τα περιουσιακά της στοιχεία ώστε να διασώσει ό,τι ήταν δυνατόν και να μπορεί να κινηθεί ελεύθερα σε περίπτωση αναγκαστικής αποχώρησης:

Αι εργασίαι περιορίσθησαν εις την εκκαθάρισιν απωλήτων μερίδων ελαιωδών [σπόρων]. Εις το Γέισκ έμειναν 3.000 ψάδα και λίγα εις το Αζόφ. Δεν είχαν πωληθεί λόγω αναστολής των εξαγωγών από τα μέρη αυτά και επιδρομής μπολσεβίκων. Κατά το διάστημα της βασιλείας των υπέστησαν τον κίνδυνον της τελείας καταστροφής διότι

27. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ροστόβ προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 29/11.4.1918.

αι αποθήκα μας εβομβαρδίσθησαν και ολίγον έλειψε να καούν. Τον λινόσπορον μετά δυσκολίας επετύχαμεν και τον επωλήσαμεν εδώ εις καλήν τιμήν.²⁸

Στην αραιή επιστολογραφία τακτοποιούνται και καταγράφονται χρεοπιστωτικοί λογαριασμοί με απώτερο στόχο τη συγκέντρωση χρηματικής περιουσίας στο εξωτερικό. Ήδη τα μερίσματα των ταξιδιών του πλοίου και τα κέρδη από ορισμένα εμπορεύματα που πουλήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου στο εξωτερικό είχαν, όπως ήδη αναφέραμε, κατατεθεί σε τράπεζες του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης.

Παρά την εικονική κατανομή των ιδιοκτησιακών στοιχείων της εταιρείας, για λόγους ασφαλείας, ανάμεσα στα δύο αδέρφια που είχαν απομείνει στη Ρωσία, τον Βάσα, που είχε ρωσική υπηκοότητα, και τον Αριστεΐδη, που έφερε την ελληνική, το Στρατιωτικό Επαναστατικό Συμβούλιο του Γέισκ απαίτησε την κατεπείγουσα καταβολή «αποζημιώσεως» σε μετρητά, που τόσο είχαν ανάγκη, από τον έλληνα υπήκοο Αριστεΐδη Σιφναίο και το άνοιγμα των σιταποθηκών²⁹ για τροφοδοσία του Κόκκινου Στρατού. Ήταν η στιγμή που οι Αδελφοί ένιωσαν απειλητική την ανάσα της Επανάστασης.

Κύριο Σιφναίο, Γραφείο

Με διαταγή του Στρατιωτικού-Επαναστατικού Συμβουλίου αρ. 4 και της ειδικής επιτροπής του Χρηματιστηριακού Συμβουλίου, Εσάς πολίτη, σας επιβάλλεται, στρατιωτική πληρωμή αποζημίωσης ύψους πενήντα χιλιάδων ρουβλίων, τα οποία προτείνεται να καταθέσετε στο Στρατιωτικό-Επαναστατικό Συμβούλιο του Γέισκ, στην οικία Αγκαμπάμποφ υποχρεωτικά την Δευτέρα 25 Μαρτίου / με το νέο στυλ [ημερολόγιο]/ στις 12 το μεσημέρι σε μετρητά. Σε αντίθετη περίπτωση το Στρατιωτικό-Επαναστατικό Συμβούλιο θα σας συλλάβει και θα σας οδηγήσει στη φυλακή και όλη η περιουσία σας θα κατασχεθεί.

Σημείωση: Πριν καταθέσετε τα χρήματα στο Επαναστατικό Συμβούλιο προτείνεται να εμφανιστείτε με το παραπάνω ποσόν στο Χρηματιστηριακό Συμβούλιο στις 8 το πρωί για καταγραφή.

Η Επιτροπή³⁰

---

28. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊνάνιο προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, Αύγουστος 1918.

29. Εκτός από τις δύο σιταποθήκες στο λιμάνι του Γέισκ, η εταιρεία είχε στην κατοχή της δύο σιταποθήκες στο Αζόφ και μία στη Μαριούπολη.

30. Αρχείο Σιφναίου. Το έγγραφο δεν φέρει ημερομηνία. Βρέθηκε μαζί με τα συμβολαιογραφικά έγγραφα και είναι γραμμένο στη ρωσική γλώσσα. Συνοδεύεται από ένα δεύτερο έγγραφο με τον τίτλο «Κατάλογος εμπορευμάτων, περιουσίας και εξοπλισμού που ανήκει στον ελληνικό εμπορικό οίκο Α/φοι Σιφναίου, υποκατάστημα Γέισκ, περιοχής Κουμπάν». Στην καταγραφή οι δύο ξύλινες σιταποθήκες έχουν εκτιμηθεί για 50.000 ρούβλια.

Πολιτικές συστοιχίσεις στη λαίλαπα των επαναστατικών γεγονότων
 Από την αρχή του πολέμου η οικογένεια βρέθηκε στο πλευρό των Συμμάχων. Είχε προηγηθεί μια δεκαετία οικονομικής ευρωστίας στο εμπόριο σιτηρών με ρυθμιστή και πρωταγωνιστή την Αγγλία, την οποία οι τέσσερις αδελφοί επισκέπτονταν συχνά και συνεργάζονταν τόσο με το χρηματοπιστωτικό της σύστημα, όσο και με οίκους που εισήγαν τα ρωσικά σιτηρά. Το αστικοφιλελεύθερο πολιτικό σύστημα των Αγγλογάλλων ταίριαζε απόλυτα στα πολιτισμικά πρότυπα της οικογένειας και στο αίτημα για εκσυγχρονισμό της οικονομικής ζωής που απαιτούσε η επιχειρηματική τάξη προκειμένου να κάνει καλύτερα τις δουλειές της. Όσο, όμως, οι Γερμανοί εισέδυσαν στο ρωσικό έδαφος και καταλάμβαναν, ως θλιβερό πολεμικό επίλογο, τις ουκρανικές πόλεις (1918), τόσο μεγάλωναν και οι απελπισμένες ανταποκρίσεις από το Ταϊγάνιο.

Παρόλο που η οικογένεια βρέθηκε στο απυρόβλητο του πολέμου, εφόσον με την ιδιότητα του ξένου υπηκόου δεν διέτρεχε κίνδυνο επιστράτευσης των μελών της, οι επιπτώσεις του υπήρξαν συντριπτικές γι' αυτήν, όπως και για όλους τους ξένους σιτεμπόρους. Για τον έμπορο πρώτης τάξης Βασίλειο Σιφναίο, που εκπροσωπούσε απέναντι στις αρχές το γραφείο και ήταν ο μόνος που είχε λάβει τη ρωσική υπηκοότητα προκειμένου να προστατεύσει τα εταιρικά συμφέροντα στην Κωνσταντινούπολη –αν διατηρούσε την ελληνική υπηκοότητα, το γραφείο κινδύνευε από κατασχέσεις και επιτάξεις–, η συνέχιση του πολέμου, η εγκαθίδρυση της επαναστατικής εξουσίας στο βορρά (1917) και η κατάληψη του νότου από τους Γερμανούς (το Ταϊγάνιο ήταν στα χέρια τους από τον Μάιο ως τον Σεπτέμβριο του 1918) συνιστούσαν ένα ασφυκτικό στρατιωτικοπολιτικό πλαίσιο με δυσσιώνη προοπτική. Σε επιστολή του τον Ιούλιο του 1917 ο Βάσας Σιφναίος έγραφε:

Κατά Μάρτιον του τρέχοντος έτους ελάβαμεν την τελευταίαν σας. Δεν ενθυμούμαι δε εις ποίαν ημερομηνίαν, εκείνο όμως το οποίον δεν δύναμαι να λησμονήσω είναι ότι διηρχόμεθα τότε τας κρισιμωτέρους στιγμάς όχι μόνον διότι ευρισκόμεθα εις το έλεος των ανθρωπομόρφων τεράτων διότι είχαν αρχίσει η τελευταία περίοδος της γιγαντομαχίας και οι εχθροί μας είχαν γενναίας επιτυχίας, των οποίων όλες τας λεπτομερείας μετ' αδημονίας ηναγκαζόμεθα να αναγιγνώσκωμεν εις τας ρωσικάς εφημερίδας, αίτινα ανέφεραν μόνον τα γερμανικά ανακοινωθέντα. Και διήλδομεν ούτω αρκετούς μήνας πιεζόμενοι, λυπούμενοι, απελπισμένοι σχεδόν διά την τελικήν έκβασιν.³¹

Παρά τις επαγγελματικές δυσκολίες κατά τη διάρκεια του πολέμου και ως την αρχή του εμφυλίου, η ζωή της οικογένειας στη Ρωσία δεν έχασε την κανονικότητά

31. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 17/30.11.1918.

της. Τα παιδιά φοιτούσαν στο γυμνάσιο του Πυλαρινού, για το οποίο η ελληνική κοινότητα Ταϊγανίου αγωνιζόταν να αναγνωριστεί από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας, και οι θερινές διακοπές, μεσούντος του 1917, έγιναν για ένα μήνα στον Καύκασο, όπου υπήρχε «περισσότερη ασφάλεια και τάξις». Εκεί συγκεντρώθηκαν οι σύζυγοι των αδελφών, τα παιδιά και οι πρώτες και δεύτερες εξαδέλφες.

Το καλοκαίρι του 1917 συνήλθε στο Ταϊγάνιο το πρώτο Συνέδριο των «εν Ρωσσία Ελλήνων», στο οποίο προήδρευσε ο Βάσας Σιφναίος. Το Συνέδριο προσπάθησε να τακτοποιήσει τα σημαντικότερα ζητήματα που έδτε ο ελληνισμός της Ρωσίας στις νέες συνθήκες και να συμβιβάσει τις διαφορετικές απόψεις των κοινοτήτων. Ανάμεσα στις δύο οργανωμένες πολιτικά ομάδες των αντιπροσώπων του Βατούμ και του Ροστόβ, η στάση του Βάσα Σιφναίου χαρακτηρίστηκε από τον έλληνα πρόξενο, που παρακολουθούσε διακριτικά τις εργασίες του Συνεδρίου, «εξαιρετικά ευσταδής».³² Έγραφε ο Βάσας στα αδέρφια του:

Σας έγραφα ότι εδώ συνήλθε το πρώτον συνέδριον των Ελλήνων εν Ρωσσία και έλαβεν σημαντικές αποφάσεις ως προς το σχολικό και τα εκκλησιαστικά ζητήματα τα αφορώντα τους Έλληνας και έθεσεν τας βάσεις της ενώσεως όλων των κοινοτήτων. Αι ληφθείσαι σχετικά αποφάσεις θ' αποσταλούν όπου δει. Είχον την τιμήν να προεδρεύσω του πρώτου αυτού συνεδρίου.³³

Το 1917 είχε ξεκινήσει, στην πρώτη του φάση, με τις μεγάλες εργατικές διαδηλώσεις στην Πετρούπολη (23-28 Φεβρουαρίου) υπό συνθήκες λιμού και κατέληξε στην παραίτηση του τσάρου, με την οποία τελείωσαν 300 χρόνια διακυβέρνησης της δυναστείας των Ρομανόφ στο θρόνο της Ρωσίας. Το αίτημα των εξεγερμένων εργατών για ψωμί συνοδεύτηκε από πιο πολιτικά συνθήματα που προοιωνίζονταν την κατάργηση της τσαρικής εξουσίας και το τέλος του πολέμου. Οι αντιμοναρχικές και αντιγερμανικές τάσεις των επαναστατών και η επιθυμία της Προσωρινής Κυβέρνησης για εθνική ανασυγκρότηση συντονίζονταν με το φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα της οικογένειας. Δεν έλειψαν και εκδηλώσεις ενθουσιασμού και πανηγυρισμοί των σχολιαρόπαιδων της οικογένειας, που βγήκαν στους δρόμους του Ταϊγανίου ακολουθώντας τις κόκκινες σημαίες του πλήθους.³⁴ Όμως η πολιτική αστάθεια, η συνέχιση του πολέμου, η διαφοροποίηση των Μπολσεβίκων με

32. ΙΑ/ΥΠΠΕ, ΚΥ/1918, Β/42, Πετρούπολη, αρ. 930.974 και 1174. Αναφέρεται μαζί με πληροφορίες για το Συνέδριο στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 243-257.

33. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους αδελφούς του στον Πειραιά, 22.7.1917.

34. Δήληση Ασπασίας Σιφναίου για τα μεγαλύτερα αδέρφια της, Τζαννάκη και Τάκη. Συνέντευξη στην Ευρυδική Σιφναίου, Ιούλιος 1989.

τις «Θέσεις του Απρίλη» και η ανοικτή αντιπαράθεσή τους για τη συνέχιση του πολέμου άρχισαν να προκαλούν ανησυχία και ανασφάλεια στις ευκατάστατες τάξεις. Κυρίως έπρεπε να αναμετρηθούν με την τρομακτική πιθανότητα μιας νέας εξέγερσης που θα ξεσπούσε, υπό την αρχηγία των Μπολσεβίκων, μέσα από τη διάλυση του κράτους και του στρατού, και θα έθετε σε κίνδυνο την αστική ευμάρεια και περιουσία.

Μετά τας πρώτας ημέρας της επανάστασης, ην χαιρετίσαμεν όλοι μετά μεγάλης και ειλικρινούς χαράς, επήλθον ραγδαία τοιαύτα γεγονότα, ων τις ελαφρά απήχησις θα έφθασε μέχρις υμών, άτινα μετέτρεψαν επί τα χείρω την κατάστασιν, τόσοσ ριζικώς, ώστε σήμεραν η Ρωσσία να κινδυνεύη να εξαλειφθή από τον χάρτην ως κράτος και οι εν αυτή οικούντες, ιδίως οι μη ανήκοντες εις την τάξιν των χειρωνακτών να διατρέχουν τον έσχατον κίνδυνον.³⁵

Φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Κερένσκι διαφαινόταν σταδιακά η επικείμενη ταξική αναμέτρηση μέσα από την ένταση της ιδεολογικής πάλης Μπολσεβίκων και κυβέρνησης. Ήταν κοινή πεποίθηση των αστικών στρωμάτων ότι υπό την καθοδήγηση των «άκρων αριστερών» (βλ. Μπολσεβίκων), το «εξεγερμένο και αμόρφωτο πλήθος» θα γινόταν ρυθμιστής της κατάστασης και στο έλεός του θα περιέρχονταν η ζωή και η περιουσία των αστών.

Με την άκραν και απόλυτον ελευθερίαν, ήτις διεδέχθη το μοναρχικόν καθεστώς, όλα τα σύνορα ήνοιξαν και με τους ιδεώδεις σοσιαλιστάς, ανήλθον και άλλοι επαγγέλλοντες τας αυτάς θεωρίας αλλ' εργαζόμενοι διά λογαριασμόν της Γερμανίας.³⁶ Την Ρωσσίαν κατήκλυσαν πράκτορες αυτής και κατάσκοποι, οίτινες συνεργάζονται με τα ανατρεπτικά στοιχεία και κατέκλυσαν τον στρατόν, παρέλυσαν κάθε πειθαρχίαν, ενέτειναν το μίσος κάθε αρχής, παρέλυσαν τους αξιωματικούς ως τους εχθρούς του στρατού, παρουσίασαν τους συμμάχους ως τους κυρίους αιτίους της εξακολουθήσεως του πολέμου και εντός δύο μηνών τον μάχιμον στρατόν της Ρωσσίας μετέτρεψαν εις σωρόν εξαγριωμένων, επανασταστημένων, αλλ' όπλισμένων ειλωτών, οίτινες, είτε παρεδίδοντο εις τον εχθρόν, αριθμητικώς πολύ ασθενέστερον, είτε ετρέποντο εις φυγήν, σωρηδόν [...]. Συγχρόνως οι φοβεροί πράκτορες της Γερμανίας, επέτεινον την παραλυσίαν εις το εσωτερικόν, έσπειρον το μίσος μεταξύ των εργατικών τάξεων και των άλλων, παρέστησαν τους τελευταίους ως τους εκμεταλλευτάς, επεκήρυξαν απεργίας, υπεστήριξαν τας πλέον παραλόγους απαιτήσεις, ούτως ώστε σήμεραν οι εργάται κερδίζουν ενίοτε περισσότερα παρ' όσον οι διευθυνταί, αλλά το κυριότερον υπέβαλυσαν τα πάθη, ιδίως των κάτω στρωμάτων, ούτως ώστε σήμεραν οι μη χειρώνακτες να μην έχουν θέσιν υπό τον

35. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, με την ένδειξη Ιούλιος 1917.

36. Προφανώς εννοεί τον Λένιν και την έλευσή του στη Ρωσία μέσα σε σφραγισμένο τρένο που πέρασε από το γερμανικό έδαφος.

ήλιον. Ο μη εργατής περιφρονητικώς ονομάζεται bourgeois. Το οικιακόν του άσυλον καταπατείται και η ζωή του διέρχεται τον έσχατον κίνδυνον».³⁷

Είναι φανερή η αγωνία που περιέχεται στο παραπάνω απόσπασμα για το μέλλον. Η περιουσία και η ζωή των αστών κινδύνευαν από κάθε άποψη, αν επικρατούσαν οι Μπολσεβίκοι, για τους οποίους ο κυβερνητικός Τύπος άφηνε αιχμές ότι ήταν πράκτορες των Γερμανών. Την άποψη αυτή, που εκφράστηκε επίσημα και από τα χείλη του υπουργού Δικαιοσύνης, είχε υιοθετήσει και η οικογένεια στην αλληλογραφία της. Απέδιδε ευθύνες στους Μπολσεβίκους για την αντιπολεμική προπαγάνδα που έφερνε τη Ρωσία στο κατώφλι του χάους και τους Γερμανούς προ των πυλών των ρωσικών πόλεων.

Δεν έχουμε τακτική επιστολογραφία από τη Ρωσία στη διάρκεια του 1917. Μια πολυσέλιδη επιστολή καταφθάνει τον Ιούλιο, απόσπασμα της οποίας αναφέραμε πιο πάνω, μία τον Σεπτέμβριο και μία τον Νοέμβριο. Μία ακόμη πιο εύγλωττη και γεμάτη ταραχή επιστολή απευθύνεται από τον Βάνια, που βρίσκεται στο επίκεντρο των εξεγέρσεων του Ιουλίου, στην Πετρούπολη, προς τον εξάδελφό του, Απόστολο, στην Αθήνα. Στην πρώτη καλύπτεται αναδρομικά το διάστημα της προσωρινής κυβέρνησης και φαίνεται ότι ο Βάσας είχε εκφράσει συμπάθεια προς την κυβέρνηση Κερένσκι, θεωρώντας την εκπρόσωπο του «ορθού νου» και αντίποδα στους εξτρεμιστές.³⁸ Στη συνέχεια το κλίμα επιδεινώθηκε και ο στιγματισμός της οικογένειας, ως «πλουσιών», έδωσε την ίδια και τα περιουσιακά της στοιχεία σε κίνδυνο. Η Επανάσταση δεν αφορούσε άλλους, αλλά παρέσυρε στη δίνη της και τους ίδιους τους πρωταγωνιστές της αφήγησής μας, οι οποίοι δεν μπορούσαν να προστατευτούν πλέον από την ασυλία της ξένης υπηκοότητας. Τον Ιούλιο μια ξαφνική επιδρομή ανώνυμου όχλου στο σπίτι-γραφείο του Ταϊγάνιου έφερε τους επαναστάτες στο κατώφλι του:

Προ δύο εβδομάδων, άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ανήκοντες εις τα κατώτατα στρώματα εισήλθον εις την αυλήν και τας οικίας μας, απήτησαν να ανοίξωμεν όλας τας αποθήκας, υπόγεια και κελάρια, έσπασαν τα σεντούκια και έκαμαν άνω κάτω το περιεχόμενον των διά να εύρουν α τρόφιμα έχομεν. Καθ' όλον τον χρόνον η αστυφυλακή απουσίαζεν και εμείς εμένωμεν αντιμετώπιι με τον εξηγηριωμένον όχλον, όστις όμως δεν επεινά αλλά

37. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους αδελφούς του στον Πειραιά, με την ένδειξη Ιούλιος 1917.

38. Αυτό φαίνεται από την απάντηση του Απόστολου σε επιστολή του Βάσα, που είχε σταλεί από το Ταϊγάνιο τον Απρίλιο (και δεν διασώθηκε), στην οποία δηλώνει: «Ελπίζω να επικρατήσει ο ορθός νους και η ενότητα να οδηγήσει τον ρωσικό λαό να εκδιώξει από το έδαφός του τον φοβερό κατακτητή». Βλ. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 6.6.1917.

είχεν υποκινηθεί υπό των αναρχικών. Δυστυχώς η θέσις μας εδώ είναι πολύ δύσκολος. Εις το Ταϊγάνιο όλοι μάς γνωρίζουν ως πλουσίους και διά τούτο εις την πρώτην ευκαιρίαν ημείς θα πάθωμεν.

Για το περιστατικό αυτό η μικρή κόρη του Βάσα αφηγείται:

Τότε με την Επανάσταση εγώ ήμουν παιδάκι... Άμα έφυγε ο πατέρας, δεν ξέρω για ποιο λόγο, και πήγε στο Ροστόβ μαζί με τον Τάκη και τη μαμά, έμεινα εγώ μόνη μου με τη θεία μου, την Τιτίνα, και με τη γαλλίδα institutrice. Είχαμε ένα εργοστάσιο τότε και ήρθαν μια μέρα οι εργάτριες του εργοστασίου, αγριεμένες, και μας ζητούσαν λεφτά... και μεις είμεθα, εγώ, ο Τζαννάκης, και η θεία μου, μόνοι μας, και φοβηθήκαμε πολύ... και τότε λέει η θεία μου, να πάμε απέναντι, στου θείου Αριστείδη...³⁹

Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1917 βρήκαν τον Βάνια Σιφναίο στην επαναστατημένη Πετρούπολη για την «προκομμένη υπανδρεία» του εξαδέλφου του με κυρία της όπερας της Πετρούπολης. Με την υπογραφή της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας στις αρχές του μήνα και την απουσία του Κερένσκι για επιθεώρηση στο μέτωπο, οπλισμένοι εργάτες και στρατιώτες εμφανίστηκαν στους δρόμους της πρωτεύουσας. Αν και οι Μπολσεβίκοι αρνήθηκαν επίσημα την καθοδήγηση της εξέγερσης, οι αρχηγοί τους, Τρότσκι, Κολλοντάι και Κάμενεφ συνελήφθησαν, οι μπολσεβικικές εφημερίδες έκλεισαν και ο Λένιν με τον Ζηνόβιεφ κρύφτηκαν για να αποφύγουν τη σύλληψη. Σε μια επιστολή προς τον εξαδέλφό του στο Ταϊγάνιο ο Βάνιας περιέγραφε με ζωντάνια τις εξελίξεις στο μέτωπο και τη μερική παραίτηση της κυβέρνησης του Κερένσκι κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Ιουλίου:

Εις το μέτωπον, κατόπιν της επιτυχούς επιθέσεως της 18 Ιουνίου, οι Γερμανοί, κατόπιν προδοσίας, διέσπασαν το μέτωπον και το στράτευμα του Κορνίλωφ ευρίσκεται εις μέγα κίνδυνον περικυκλώσεως και καταβάλλονται υπεράνθρωποι προσπάθειαι προς διάσωσίν του.⁴⁰ άγνωστον όμως εάν θα κατορθωθή και μη κατορθουμένου τούτου, ευρίσκεται εις κίνδυνον και αυτή η Πετρούπολις. Εν δε τη πρωτεύουση εις τας 3 του μηνός ήρχισαν εις τας οδούς ακατανόητοι ταραχαί διαρκέσασαι μέχρι τας 7 και προκαλέσασαι την τμηματικήν παραίτησιν της κυβερνήσεως. Σήμερον που γράφω έχομεν δύο ημέρας ν' ακουώμεν πυροβολισμούς εις τας οδούς. Ο φρουράρχος της πόλεως και ο Κερένσκι ως πρόεδρος της νέας κυβερνήσεως έλαβον δραστήρια μέτρα και αφώπλισαν τα επαναστατήσαντα τάγματα, την ερυθράν φρουράν και

39. Συνέντευξη της Ασπασίας Σιφναίου στην Ευρυδική Σιφναίου τον Ιούλιο του 1989.

40. Κατά τον O. Figes, *A People's Tragedy...*, σ. 419, η αποτυχία της επίθεσης οφειλόταν στην κόπωση του στρατεύματος και στην εμμονή του Κερένσκι που αγνόησε τις αμφιβολίες του στρατηγού Μπρουσίλοφ. Χιλιάδες στρατιώτες σκοτώθηκαν και πολλοί παραδόθηκαν στη λήθη του ποτού, ύστερα από επιδρομές σε αποθήκες ποτών. Η κατάρρευση του μετώπου επέφερε ένα αποφασιστικό κτύπημα στην Προσωρινή Κυβέρνηση και πυροδότησε την εξέγερση του Ιούλη.

Η εξαιρετική σοδειά του 1877 ήρθε σε λάθος στιγμή, δεδομένου ότι οι θαλάσσιοι δρόμοι ήταν κλειστοί. Απελπισμένοι, οι έμποροι προσπάθησαν να στείλουν σιτηρά στα βρετανικά λιμάνια από το βορρά, ένα τόλμημα που αποδείχθηκε καταστροφικό, τόσο εξαιτίας της επιβάρυνσης του κόστους μεταφοράς όσο και σε σχέση με τα χρονικά περιθώρια των συμβολαίων.³ Δεν επρόκειτο, όμως, για κίνηση απελπισίας, δεδομένου ότι ήδη από το ξέσπασμα του πολέμου η τιμή του σταριού στη βρετανική αγορά είχε ανέβει στα ύψη. Από τα 46,2 σελίνια που κόστιζε το imperial quarter το 1876, ανήλθε σε 51 τον Ιανουάριο του 1877 και σε 65 τον Μάιο του 1877.⁴ Ο βρετανός πρόξενος σχολίαζε το αποτέλεσμα των κινήσεων των εμπορών με τον ακόλουθο τρόπο:

Το γενικό αποτέλεσμα αυτών των πράξεων ήταν εντελώς καταστροφικό [...] η ανάγκη επιπλέον σιδηροδρομικού υλικού κατά μήκος των γραμμών εμπόδιζε τα εμπορεύματα να φτάσουν στον προορισμό τους εντός των χρονικών ορίων των συμβολαίων. Εμπορεύματα που είχαν φορτωθεί τον Αύγουστο δεν είχαν φτάσει στο Κένιγκσμποργκ τον Δεκέμβριο και ως την παρούσα στιγμή [αρχές 1878] υπάρχουν χιλιάδες μπλοκαρισμένα βαγόνια με σιτηρά, που τα περίμεναν να φτάσουν στην Αγγλία από τον Οκτώβριο.⁵

Καθώς απλώθηκε η βαρυχειμωνιά πάνω από ένα εκατομμύριο chetwert σιτηρών καταστράφηκαν. Παράξενα πράσινα βουνά από σακιά γεμάτα στάρι κείτονταν στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, καθώς οι έμποροι είχαν εγκαταλείψει πλέον κάθε προσπάθεια να τα μεταφέρουν.

Κωνσταντινούπολη, επιχειρηματικό κέντρο της ελληνικής ομογένειας

Η Κωνσταντινούπολη ήταν νευραλγικό σημείο για το εμπόριο αλλά και για τη ρύθμιση των θαλάσσιων επικοινωνιών από και προς τη Μαύρη Θάλασσα. Η συμμετοχή των ελλήνων πλοιοκτητών και εμπορών στη μεταφορά των χύδην φορτίων από τη Ρωσία προς τη Μεσόγειο ήταν ιδιαίτερα αυξημένη. Επιπλέον, η Πόλη αποτελούσε και τόπο συγκέντρωσης του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου, ο οποίος κατείχε περίοπτη θέση στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας.

Δεσπόζουσα θέση στο οθωμανικό τραπεζικό σύστημα κατείχαν οι έλληνες τραπεζίτες του Γαλατά, οι οποίοι δάνειζαν το τουρκικό δημόσιο με υψηλότατα

3. M. L. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, σ. 300-305.

4. Στο ίδιο, σ. 307.

5. FCOL, «Commercial report from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce and Industry of Russia for the year 1878», σ. 740.

επιτόκια και παράλληλα δανείζονταν από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές με πολύ ευμενέστερους όρους. Από τον κύκλο αυτό ο Γεώργιος Ζαρίφης ήταν ευρύτατα γνωστός ως τραπεζίτης αλλά και ως έμπορος. Πολλές από τις εγγυήσεις που εισέπραττε για τα δάνειά του στην Υψηλή Πύλη σχετιζόνταν με την εκχώρηση κρατικών προσόδων, όπως της συλλογής του φόρου της δεκάτης στις επαρχίες, των επτά έμμεσων φόρων, των εισπράξεων από κρατικοδίαιτες ατμοπλοϊκές εταιρείες ή και τελωνεία.⁶

Εκτός από τους τραπεζίτες σημαντικό ρόλο έπαιζαν και οι έλληνες πλοιοκτήτες των οποίων ο στόλος είχε έδρα την Κωνσταντινούπολη. Οι επιχειρηματίες αυτοί διακρίθηκαν τόσο στην ανάπτυξη των επιβατικών γραμμών όσο και στην ανάπτυξη του οθωμανικού εμπορικού στόλου. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν δημοσιεύσει η Τζελίνα Χαρλαύτη και ο Β. Καρδάσης, οι επτά ελληνικές εταιρείες του 1890, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, έγιναν 37 στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.⁷ Ανάμεσά τους ήταν οι γνωστοί έμποροι Λεωνίδας Ζαρίφης με έξι ατμόπλοια (1900), οι Δεστούνης-Γιαννουλάτος με 14 (1910), ο Σ. Σινιόσγλου με δύο, οι λαδέμποροι Ι. Αρβανιτίδης και Σ. Σιδερίδης, που αγόρασαν συνεταιρικά πλοία με τους Χιώτες Πατέρα, Χατζηπατέρα και Λιβανό, οι ναυλομεσίτες Π. Αμπατιέλλος και Μιχαλινός και ο Ι. Ποταμιάνος.⁸ Σημαντικό πρόσωπο μεταξύ των ελλήνων πλοιοκτητών της Κωνσταντινούπολης ήταν ο Πάνος Κουρτζής, μυτιληνιός επιχειρηματίας που είχε συνδεθεί με τον Γ. Ζαρίφη και κατείχε 12 ατμόπλοια. Με τα κεφάλαια που απέκτησε από τη συμμετοχή του στη διαχείριση των έμμεσων φόρων και κατά τη διάρκεια της νομισματικής κρίσης του 1877-1878, ίδρυσε το 1883 την Ατμοπλοία Αιγαίου «Π. Μ. Κουρτζής και Σία», που συνέδεε την οθωμανική πρωτεύουσα με τις γειτονικές χώρες και με τα νησιά του Αιγαίου.⁹

Μια τρίτη ομάδα ελλήνων επιχειρηματιών ασχολούνταν με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, κυρίως προς τις βαλκανικές χώρες, τις οθωμανικές κτή-

6. Μια ενδιαφέρουσα πλευρά των επιχειρηματικών τολμημάτων του Γ. Ζαρίφη υπάρχει στα απομνημονεύματα του Π. Κουρτζή, στενού συνεργάτη του Ζαρίφη στο διάστημα 1875-1880. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου «Εργάνη», Αρχείο Κουρτζή, Απομνημονεύματα Π. Κουρτζή, 1911.

7. Gelina Harlaftis / V. Kardasis, «International shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: Istanbul as a maritime center, 1870-1910», στο S. Pamuk / J. Williamson (επιμ.), *The Mediterranean Response to Globalization before 1950*, Λονδίνο 2000, σ. 233-265.

8. Στο ίδιο, πίνακας 9.5, σ. 259-260.

9. Evrydiki Sifneos, «P. M. Courtgi and the birth of a Greek-Ottoman Liner Company: the Aegean Steamship Company», στο Maria Christina Chatziioannou / Gelina Harlaftis (επιμ.), *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Αθήνα 2006, σ. 121-136.

σεις και τη Ρωσία. Σοβαρή δραστηριότητα μεγάλης έκτασης ήταν το εμπόριο δημητριακών και το εμπόριο ελαιοσαπώνων, στο οποίο συμμετείχαν και πολλοί εμπορικοί οίκοι της Μυτιλήνης. Σε αντιδιαστολή με τους βρετανούς εισαγωγείς, οι οποίοι προωθούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα βιομηχανικά προϊόντα της βρετανικής παραγωγής και εξήγαν πρώτες ύλες για τη βιομηχανία,¹⁰ οι Έλληνες προωθούσαν τα σιτηρά στη μεσογειακή αγορά και μετέφεραν έλαια και σαπούνια στις πέραν του Πόντου περιοχές. Χαρακτηριστικά, στη λαδαγορά της Πόλης δέσποζαν τα γραφεία των μυτιληνίων εμποροβιομηχάνων που εμπορεύονταν λάδι και σαπούνι από την ευρύτερη περιοχή του ανατολικού Αιγαίου προς τις αγορές του εξωτερικού.¹¹

Βέβαια, αν στη Ρωσία η οικονομική δραστηριότητα είχε εισέλθει σε περίοδο ύφεσης, στην Κωνσταντινούπολη τα δημόσια οικονομικά ήταν πολύ χειρότερα, εξαιτίας κυρίως των υπέρογκων στρατιωτικών δαπανών και του πολέμου. Από το 1876 το οθωμανικό δημόσιο είχε αναγγείλει την παύση των πληρωμών των ευρωπαϊκών δανείων και είχε μπει σε περίοδο βαθιάς οικονομικής και πολιτικής κρίσης. Η άφιξη των ιδρυτών του οίκου στην Κωνσταντινούπολη έγινε σε μια εποχή έντονων διαπραγματεύσεων για τη διευθέτηση του χρέους, σε μια εποχή μεγάλης οικονομικής αστάθειας και αβεβαιότητας, που κατέληξε στην επιβολή της Επιτροπής Διαχείρισης του Δημόσιου Χρέους το 1881.

Και πάλι, μπροστά στην ανερχόμενη ρωσική δύναμη και την παρουσία των ρωσικών στρατευμάτων προ των πυλών της Κωνσταντινούπολης, οι Βρετανοί αποδείχθηκαν οι ισχυρότεροι σύμμαχοι στην προσπάθεια για τη διατήρηση της ακεραιότητας της οθωμανικής πρωτεύουσας μιας και η προώθηση των Ρώσων προς τα Βαλκάνια απειλούσε τα δικά τους επεκτατικά σχέδια προς την Ινδία και τη Μέση Ανατολή.

---

10. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του οίκου J. W. Whitall and Co, ο οποίος εξειδικευόταν στις εξαγωγές σίτου, ξηρών καρπών και οπίου και συνέβαλε στην ίδρυση του βρετανικού εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης το 1887. P. Mansel, *Κωνσταντινούπολη, Η περιπόθητη πόλη (1453-1924)*, μτφρ. Π. Κόλλιας, Αθήνα 1999, σ. 436.

11. Για την επιχειρηματικότητα των εμπόρων της Λέσβου που διακινούσαν προς τις αγορές του εξωτερικού τόσο έλαια δικής τους παραγωγής όσο και έλαια της Μικράς Ασίας, βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Λέσβος-Κυθωνίες-Αδραμύττι: οικονομικός επεκτατισμός ή ισότιμη συναλλαγή στην εμπορία και τη μεταποίηση του ελαιολάδου;», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Π. Δ. Μιχαλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυθωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο Ανατολικό Αιγαίο*, Ε' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 249-260.

Φύση και είδος εργασιών του υποκαταστήματος των Αδελφών Σιφναίου στην Κωνσταντινούπολη

Το υποκατάστημα των Αδελφών Σιφναίου στην Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε με στόχο να επεκταθεί η εταιρεία και να διευκολυνθεί το εμπόριο εισαγωγής και εξαγωγής από και προς τη Ρωσία. Ο χαρακτήρας του γραφείου ήταν εμπορικός και χρηματοπιστωτικός. Μετά το 1910 και ιδίως κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως και τον Δεκέμβριο του 1922, οπότε και έκλεισε, το υποκατάστημα ανέπτυξε δράση και στον τομέα των ναυλομεσιτειών, αναλαμβάνοντας τη διαχείριση των ατμόπλοιων της οικογένειας αλλά και άλλων πλοίων.

Η δημιουργία υποκαταστήματος προϋπέθετε έναν αρκετά σημαντικό κύκλο εργασιών, τέτοιο που να υπερσκελίζει τα πάγια έξοδα (διατήρησης γραφείου και υπαλλήλων) και συγχρόνως να αποτελεί κίνητρο για την αντικατάσταση του μεταβλητού κόστους που θα προέκυπτε από τη μεσιτεία, την οποία θα πλήρωναν στον αντιπρόσωπό τους, εάν είχαν προχωρήσει σε μια σχέση εντολέα (κεντρικού καταστήματος) και εντολοδόχου στην Κωνσταντινούπολη. Το γραφείο συνδέθηκε με ένα δίκτυο πελατών και προμηθευτών στην οθωμανική επικράτεια, οι οποίοι ήταν αποδέκτες των ρωσικών εισαγωγών αλλά και προμηθευτές των μεσογειακών προϊόντων που αποστέλλονταν στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας. Εισαγόμενα προϊόντα ήταν τα μαύρα και κόκκινα χαβιάρια, τα σιτηρά, κυρίως η ποικιλία των σκληρών και άζυμων, που είχαν πέραση στην ελληνική αγορά, η κριθή, τα βούτυρα, ο ταραμάς και εξαγόμενα τα σύκα, οι σταφίδες και τα χαρούπια, τα έλαια, τα σαπούνια και οι ελιές. Το υποκατάστημα είχε ευρύτατο πελατολόγιο στον Κεράτιο Κόλπο, όπως μαρτυρούν οι ισολογισμοί της περιόδου 1890-1898.¹² Απέκτησε τον δικό του αποκλειστικό κύκλο εργασιών, με σχετική αυτονομία από το κεντρικό κατάστημα, διακινώντας προϊόντα είτε με ταξί των οθωμανικών πόλεων είτε προς το εξωτερικό –τις βαλκανικές χώρες–, κυρίως προς τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία.

Το γραφείο αποτελούσε μια πολύ χρήσιμη αντένα πληροφόρησης για την ευρωπαϊκή, την ελληνική και την τουρκική οικονομία και έπαιζε ρόλο ρυθμιστικό και συντονιστικό για τις εισαγωγές σταριού με προορισμό τις ελληνικές αγορές, τις αγορές των νησιών και της Μικράς Ασίας. Προσαρμόστηκε γρήγορα στο χαρακτήρα της κωνσταντινουπολίτικης αγοράς, η οποία παρούσαζε αρκετή αστάθεια, διακυμάνσεις στο εμπόριο και έντονες συναλλαγματικές διαφορές. Οι περισσότεροι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι λειτουργούσαν στην περιοχί

12. Βλ. πίν. ΙΙ, Παράρτημα.

αυτή με μικρά κεφάλαια, συνήθως δανειακά, αδετούσαν συχνά τους όρους των συμβολαίων, ειδικά του χρόνου της εξόφλησης των χρηματικών τους υποχρεώσεων, και εμφάνιζαν τακτικά πτωχεύσεις. Όπως έγραφε ο γάλλος πρόξενος, η αγορά της Κωνσταντινούπολης είχε συνηθίσει να ζει με την πίστωση και ακόμη και οι πιο σοβαροί και αξιοσέβαστοι έμποροι εργαζόνταν με μειωμένο ίδιο κεφάλαιο.¹³

Ένας από τους λόγους της αποφυγής της συνεργασίας με τούρκους πελάτες ήταν η μη έγκαιρη τακτοποίηση των χρηματικών τους υποχρεώσεων: «Ο Τούρκος μας εμέτρησε 300 λίρας και την ερχόμενη εβδομάδα λέγει ότι θα εξοφλήση. Μας εξήτησε τας τιμάς γεννημάτων και ετηλεγραφήσαμεν. Μας απήντησαν άζυμας 47 ρ. bordo 6,15 και σκληρά 48,6 ρ. Εν πάση περιπτώσει δεν θα δεχθώ παραγγελίαν αν δεν μετρήσουν το 1/3 και εξοφλήσουν τα παλαιά».¹⁴ Η δυσκολία συνεργασίας με τους τούρκους εμπόρους εκπορευόταν μεταξύ άλλων και από μια μακροχρόνια παράδοση λειτουργίας των συναλλαγών, ειδικά στο εσωτερικό εμπόριο, όπου το σύστημα του βερεσέ ήταν καθεστώς και δεν υπήρχε εναρμόνιση με τους όρους των συναλλαγών του εξωτερικού εμπορίου. Όμως και σε προϊόντα όπως το λάδι, στην εμπορία του οποίου ήταν εξειδικευμένο το υποκατάστημα, η καθιερωμένη πρακτική ήταν η εξόφληση σε δύο ή τρεις δόσεις με την πληρωμή της πρώτης, άμεσα και παράλληλα με την παραλαβή της φορτωτικής. Οι συνεργασίες λοιπόν με Οθωμανούς γίνονταν μόνο στην περίπτωση που είχαν συστάσεις από ελληνικά γραφεία, τα οποία συνήθως εγγυούνταν για την αποπληρωμή του ποσού. Τη δυσφορία του για την καθυστέρηση αποπληρωμής ενός φορτίου κριθής που είχε παραγγείλει τούρκος φίλος καταγράφει σε επιστολή του ο διευθυντής του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολης: «Ο φίλος δεν προτιθεται σήμερα να μας μετρήσει χρήματα. Μ' άλλους λόγους εντός 15 ημερών μας έδωσε 700 λίρας ήτοι 350 λίρας την εβδομάδα. Επιθυμώ να γλυτώσωμεν γρήγορα. Ότι η αδιαντροπιά του είναι πρωτοφανής, απόδειξις ότι εξοικονομεί πρώτον όλας τας άλλας ανάγκας και κατόπιν, αν περυσεύσουν χρήματα, δίδει εις ημάς. Αυτό ακριβώς είναι το οποίον με κάμει να αδημονώ και να τον αποκαλώ επί παρουσία του Ξυδιά με επίθετα πρόστυχα».¹⁵

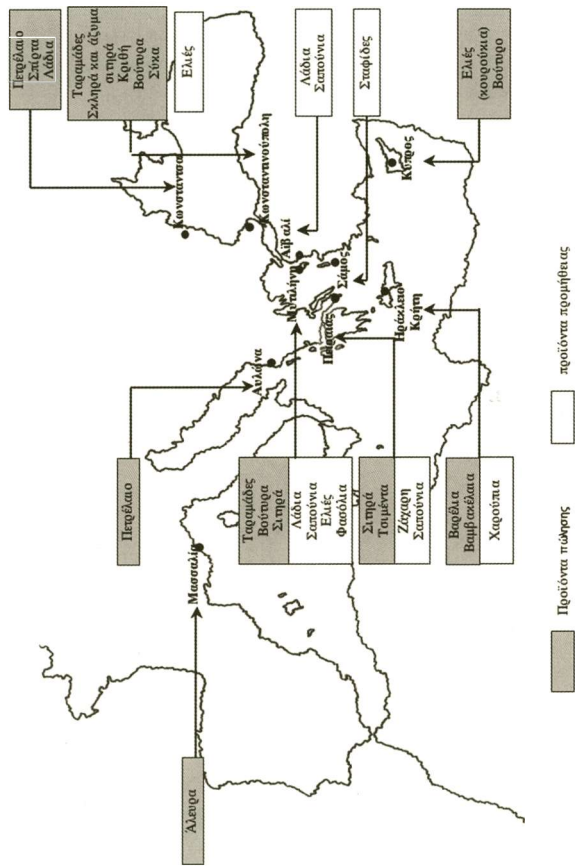
13. AN, F12, 7279, Constantinople 1907-1911, επιστολή του Γενικού Προξένου της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας της Γαλλικής Δημοκρατίας, 27.11.1911.

14. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 23.9.1895.

15. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 5.8.1895.

Διάγραμμα 19. Προϊόντα προμήθειας και πώλησης του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολεως των Αδελφών Σιρναίου, 1878-1922. Πηγή: Αρχείο Σιρναίου, επιστολές Απόστολου Σιρναίου προς τον πατέρα του, Ζάννο, 1895-1912, εισερχόμενη εμπορική αλληλογραφία γραφείου 1912-1918, δελτίο αντιγραφής εξερχόμενων επιστολών 1922.

Κωνσταντινούπολη. Αχθοφόροι καιπραματεντές στην αποβάθρα του Μπεσίκτας, 1880. Φωτογραφία Abdullah Frères. Αρχείο ΕΛΙΑ.

Sifneo Frères
م. یوک واپورلری آجتہسی بانکر تجار و قومسیونجی
سیفنیو برادرلر
درسازنده کوبری باشنده
والده سلطان خان نومرو ۱۱

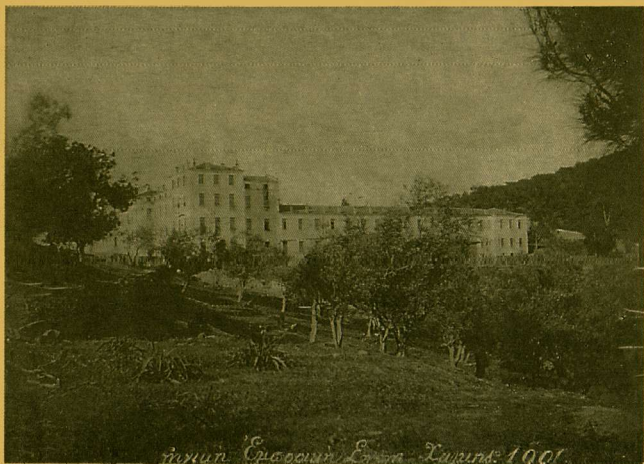
Κωνσταντινούπολη. Βαρκάδα στο Μπεμπέκ, 1919. Αρχείο Π. Σιφναίου.

Κωνσταντινούπολη. Περίπατος στην προκυμαία, 1920. Αρχείο Π. Σιφναίου.

Κωνσταντινούπολη, Δεύτερη Ανάσταση στο Πατριαρχείο,
1905. Αρχείο Σιφναίου.

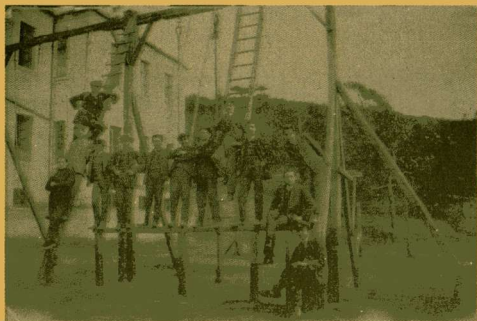
πικύτι. Ἐμπορικὴ Σχολὴ Χαλκίδος. 1901.

Χάλκη. Ἡ Ἀνώτατη Ἐμπορικὴ Σχολή, 1901. Ἀρχεῖο Σιφναίου.

Αθλητικές εκδηλώσεις στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή της Χάλκης, 1907-1908.
Αρχείο Σιφναίου.

Η έβδομη τάξη της Ανώτατης Εμπορικής Σχολής της Χάλκης 1907.
Αρχείο Σιφναίου.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΥΚΕΙΟΝ
 ΕΝ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΩ.
 ΠΤΥΧΙΟΝ

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΦΝΑΙΟΣ ΤΟ ΜΕΝ ΓΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝ, ΤΗΝ ΔΕ ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΙΣΣΥΛΗΝΑΙΟΣ ΕΓΓΡΑΦΗ ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΩ. ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΤΩ 1882 ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΘΗΡΙΟΝ ΥΠΟΤΑΞΙ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΤΑΧΘΗ ΤΑΣΙΝ' ΕΠΙ ΕΤΗ ΔΕ ΕΞ ΜΕΤΑ ΙΠΟΥΔΗΣ ΠΑΕΙΣΤΗ ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΔΙΑΚΟΥΣΑΙ ΤΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΑ, ΛΑΤΙΝΙΚΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΦΥΣΙΚΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ, ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΝ, ΕΜΠΟΡΙΚΑ, ΚΑΛΩΤΕΧΝΙΚΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΝ, ΓΑΛΛΙΚΑ, ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΟΔΥΤΗΡΙΟΝ ΥΠΟΤΑΞΙ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΝ ΕΚΡΙΘΗ ΑΞΙΟΣ ΤΟΥ ΒΑΘΜΟΥ ΑΡΙΘΤΑ 478 ΠΑΡΑ ΠΑΝΤΑ ΔΕ ΤΟΝ ΤΗ ΜΑΘΗΤΕΙΑ ΑΥΤΟΥ ΧΡΟΝΟΝ ΧΡΗΣΤΟΝ ΕΑΥΤΟΝ ΒΑΡΕΙΧΩΝ ΤΟΙΣ ΝΟΜΟΙΣ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΔΕΙ ΠΕΙΘΟΜΕΝΟΣ ΔΙΕΤΕΛΕΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ Δ ΑΥΤΩ. ΕΣΤΩ ΤΟ ΠΤΥΧΙΟΝ ΤΟΔΕ ΤΗ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΙΦΡΑΓΙΔΙ ΚΑΙ ΤΑΙΣ ΥΠΟΓΡΑΦΑΙΣ ΤΑΙΣ ΔΕ ΚΥΡΟΥΜΕΝΟΝ.

ΕΝ ΤΩ ΠΕΡΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΗ 20 ΙΟΥΝΙΟΥ 1888

ΟΙ ΕΦΟΡΟΙ

Ο ΙΔΡΥΤΗΣ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΤΑΡΧΗΣ

ΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ

Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης

Γεώργιος Κωνσταντινίδης

Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης

Γεώργιος Κωνσταντινίδης

Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης
Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης
Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης
Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης

Κωνσταντινούπολη. Μαθητές του Λύκειου Χατζηχρήστου, 1888. Στην τρίτη σειρά δεύτερος από αριστερά ο Δημήτριος Ζ. Σιφναίος και πέμπτος ο Απόστολος Ζ. Σιφναίος. Αρχείο Σιφναίου.

Και αλλού για την ίδια υπόθεση διαβάζουμε: «Ως σας έγραφον είχαν δώσει το γραμμάτιον του φίλου εις το Εμπορικόν Επιμελητήριον. Το έμαθε και έσπευσε εκών άκων να το εξοφλήση διά να μη προχωρήση η διαμαρτύρησις και ούτω εγλυτώσαμεν».¹⁶

Την ανησυχία του για τους δύσκολους καιρούς και την ανάγκη να μην έχουν μεγάλα ανοίγματα με τους χρεώστες εξέφραζε συχνά προς τον πατέρα του ο Απόστολος Σιφναίος από την Κωνσταντινούπολη: «Εσύναξα τα εις το Βιβλίον των Χρεωστών και Πιστωτών κρέδιτα τα οποία ανέρχονται εις 21½ χιλ. λίρες εκ των οποίων τα ήμισυ εις Αρμενίους ως επί το πλείστον του εξωτερικού. Περνούμε άσχημα χρόνια και δεν πρέπει απρόοπτα γεγονότα να μας εύρουں εξαπλωμένους»,¹⁷ δήλωνε τη χρονιά που η οθωμανική κυβέρνηση εξαπέλυσε σκληρούς διωγμούς κατά των Αρμενίων.

Το γραφείο Κωνσταντινούπολης κινούνταν και αυτό με δανειακά κεφάλαια, τα οποία «αλίευε» από το συγγενικό και συντοπίτικο δίκτυο. Συχνά οι Μυτιληνιοί επιδίωκαν να επενδύουν τα χρήματά τους σε φερέγγυες εταιρείες που είχαν καλές αποδόσεις: «Ο Κ. μας ερωτά με τι τόκον δυνάμεθα να δεχθόμεν μερικά χρήματά του. Τω απήτησα 5% και να σας γράψω αν δυνάμεθα να τω πληρώνομεν κάτι περισσότερο. Εγώ νομίζω να επιμείνωμεν εις το 5%».¹⁸ Ο διαχειριστής του υποκαταστήματος, Απόστολος Σιφναίος, σε αντίθεση με τον εξάδελφό του, συμβουλευόταν τον πατέρα του για όλες τις σημαντικές κινήσεις του γραφείου. Η δανειακή εξάρτηση, ωστόσο, είχε σχολιαστεί αρνητικά από τους διαχειριστές της δεύτερης γενιάς: «Δεν πρέπει να παραβλέπωμεν ασυζητητή τα αποτελέσματα των εργασιών μας. 16 χιλ. ρούβλια διά το κατάστημα του Ταϊγανίου και μάλιστα κατόπιν επικερδών εργασιών είναι ολίγιστα. Εγώ ήλπιζον τουλάχιστον 22 χιλ. ρούβλια μόνον διά το κατάστημα του Ταϊγανίου, το οποίον δεν πληρώνει τόκους διά ξένα κεφάλαια κατατεθειμένα παρ' αυτό. Τουναντίον το εδώ πληρώνει τόκους επί 10.000 λιρών, ήτοι περί τας 600 λίρας διά κεφάλαια ξένα».¹⁹

16. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 17.9.1896.

17. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 27.8.1896.

18. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 24.8.1896.

19. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 5.8.1895. Αφορά εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα που ο εμπορικός οίκος δεν είχε ακόμη περάσει στους απογόνους της δεύτερης γενιάς.

Διεταιρική συνεργασία και χρηματοπιστωτικές εργασίες

Από την αλληλογραφία του γραφείου Κωνσταντινούπολης διαφαίνεται η ύπαρξη ενός δικτύου εταιρειών που είχαν μονιμότερη συνεργασία με το υποκατάστημα. Η παρουσία τους στην εισερχόμενη και εξερχόμενη αλληλογραφία είναι αδιάλειπτη, σχεδόν καθημερινή, και συνεχίστηκε και στις δύσκολες εποχές, κατά τη διάρκεια του τελευταίου χρόνου λειτουργίας του γραφείου, το 1922. Δεν είναι απλοί πελάτες αλλά πρόσωπα ή επιχειρήσεις με τα οποία η εταιρεία συμπράττει τακτικά και διατηρεί ένα μόνιμο δίκτυο συνεχούς ροής πληροφοριών. Η συνεργασία περιλάμβανε από κοινού «στησίματα»²⁰ φορτίων εμπορευμάτων και πώλησή τους σε νέες αγορές, τήρηση χρεοπιστωτικών λογαριασμών και αμοιβαία ενασχόληση με την είσπραξη χρημάτων, για λογαριασμό της άλλης επιχείρησης, από πελάτες που βρίσκονταν στη γεωγραφική ακτίνα λειτουργίας της κάθε επιχείρησης,²¹ χρηματικές διευκολύνσεις και δανεισμό χρημάτων, χρηματοπιστωτικές εργασίες με εκμετάλλευση των συναλλαγματικών διαφορών που προέκυπταν στην αγορά της Κωνσταντινούπολης.

Με τον Θ. Αλεπουδέλη οι Αδελφοί Σιφναίου είχαν στήσει από κοινού φορτία με ζάχαρη για την αγορά της Κωνσταντινούπολης, με χαδιάρια για την Αμερική, μεταφορές γαιανθράκων στον Πειραιά, ξυλείας από τη Ρουμανία κ.ά. «Οι κύριοι Βαφή Αλή Ζαδέ και Αμπντούλ Κερίμ Πόλεως μας εμέτρησαν διά λογαριασμόν σας λίρες Τουρκίας 2.000, με τας οποίας σας επιστώσαμεν» έγραφαν στον Θρασύβουλο Αλεπουδέλη, στον Πειραιά.²² Και λίγο αργότερα: «Είμεθα κάτοχοι υπομνήματός σας, συμφώνως το οποίον εχρεώσαμεν τον παρ' ημίν λογαριασμόν σας με λ. Τ. 4.000, με τις οποίες επιστώσαμεν τους κυρίους Θωμόπουλον, Καράλην, και Καπράλον».²³ Αντίστοιχα, ο Θ. Αλεπουδέλης φρόντιζε να πετύχει καλούς ναύλους για το ατμόπλοιο των Αδελφών Σιφναίου «Ζάννος Σιφναίος», του οποίου ήταν μέτοχος.²⁴ Πράγματι, το ατμόπλοιο

20. Έτσι ονομαζόταν μια σύμπραξη επιχειρηματιών για την αγορά, φόρτωση, μεταφορά και πώληση ποσότητας εμπορευμάτων που γινόταν, αναλόγως της μεταξύ τους εμπιστοσύνης, άλλοτε με συμβόλαιο και άλλοτε χωρίς.

21. Τέτοια περίπτωση ήταν η συνεργασία Σπυριδώνος και Αδελφών Σιφναίου στην αγορά της Αδριανούπολης. «Ο Σωτ. Σπυρίδων επανήλθε δι' ολίγας ημέρας εξ Αδριανουπόλεως. Με είπεν ότι παρητήρησεν τους λογαριασμούς και ότι ημείς πρέπει να λάβωμεν παρά του Ζησίδου 800-1000 λίρας, τας οποίας εμείναμεν σύμφωνοι να ζητήσωμεν άμα ως ήθελεν αυτός αναχωρήσει εκ νέου δι' Αδριανούπολιν», έγραφε ο Απόστολος Σιφναίος. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή με ημερομηνία 1.8.1895.

22. Αρχείο Σιφναίου, αντίγραφα επιστολών έτους 1922, 16/29.3.1922.

23. Αρχείο Σιφναίου, αντίγραφα επιστολών έτους 1922, 13/26.6.1922.

24. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία έτους 1915, επιστολή του Θ. Αλεπουδέλη, 18.2.1915.

ναυλώθηκε από το Σουόνι για τη Γένοβα με φορτίο γαιανθράκων. Συγχρόνως η σύζυγός του διατηρούσε τρεχούμενο λογαριασμό στο γραφείο των αδελφών της, ο οποίος είχε κλείσει το 1914 με πιστωτικό 494,02 τουρκικών λιρών, ποσό που προερχόταν από την εκκαθάριση του τελευταίου ταξιδιού του πλοίου.²⁵ Ο Θ. Αλεπουδέλης, μετέδιδε εμπιστευτικές πληροφορίες για την οικονομική και πολιτική κατάσταση από επαφές που είχε με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, καθώς και επιχειρηματικές πληροφορίες από ταξίδια που πραγματοποιούσε στο εξωτερικό ως πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πειραιά.

Οι σχέσεις μεταξύ των εταιρειών δημιουργούσαν «συγκοινωνούντα δοχεία» ροής πληροφοριών και προϋποθέσεις πολλαπλής εκμετάλλευσης επιχειρηματικών ευκαιριών σε ένα δοσμένο γεωγραφικό και ιστορικό περιβάλλον. Εκτός του εμπορίου και του εμπορίου χρήματος, οι δραστηριότητες περιλάμβαναν συμμετοχή σε κεφάλαια πλοίων και μετοχές σε εργοστάσια, αποτελούσαν δηλαδή πηγή άντλησης πόρων από άλλους επιχειρηματικούς κλάδους. Η συνεργασία αυτή στηριζόταν στην κοινή εμπιστοσύνη, η οποία απέρρεε από πολιτισμικές σχέσεις που δημιουργούσε ο κοινός τόπος καταγωγής και η ανάγκη αλληλοϋποστήριξης εξαιτίας της δράσης των εταιρειών σε αλλοεθνές περιβάλλον, στο οποίο αναπτύσσονταν τη συγκεκριμένη περίοδο όλο και εχθρικότερες συμπεριφορές προς τους μη οθωμανούς επιχειρηματίες. Περιλάμβανε φίλους και συγγενείς με κοινή επιχειρηματική δράση, χωρίς αυτές οι προϋποθέσεις να είναι περιοριστικές. Κοινός παρονομαστής ήταν η αποτελεσματική λειτουργία των εταιρειών και η απόκτηση ορισμένου τύπου εξειδίκευσης και κατοχής τεχνολογίας, είτε αυτή αναφερόταν στη θέση τους σε μια ορισμένη αγορά είτε στην «εξειδίκευσή» τους σε σχέση με ένα ορισμένο προϊόν. Οι περισσότερες ήταν επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους, οι οποίες κινούνταν στον εμπορικό και βιομηχανικό κλάδο με έδρα είτε τη Μυτιλήνη, είτε την Κωνσταντινούπολη, την Κρήτη, τον Πειραιά και τη Σύμωρη. Περιλάμβαναν εταιρείες που είχαν εμπειρία στο εξαγωγικό και το εισαγωγικό εμπόριο, είχαν οργανώσει υποκαταστήματα, έλεγχαν μικρότερα δίκτυα προμηθευτών και γνώριζαν τους όρους υπό τους οποίους διεξάγονταν το «ποιοτικό» εμπόριο και οι συναλλαγές με τις ευρωπαϊκές, βαλκανικές και ρωσικές αγορές. Οι εταιρείες του δικτύου κατανέμονταν ανάμεσα σε δύο χώρες, την Ελλάδα και την Τουρκία, και αφορούσαν μεταναστευτικά επιχειρηματικά δίκτυα, των οποίων τα μέλη κινούνταν στον ευρύτερο ανατολικομεσογειακό χώρο.

---

25. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία έτους 1915, επιστολή του Θ. Αλεπουδέλη, 15.1915.

Από τη Μυτιλήνη ήταν οι Απόστολος Γρημάνης, οι Αδελφοί Γούτου και οι Γρημάνης-Μάνδρας-Καμπούρης, έμποροι λαδιών και σαπουνιών που είχαν διεισδύσει και στο εμπόριο του μικρασιατικού χώρου και διατηρούσαν εμπορικά γραφεία στη Μυτιλήνη και την Κωνσταντινούπολη. Από τον Πειραιά ήταν ο Θ. Αλεπουδέλης, έμπορος και σαπυνοβιομήχανος, μυτιληναϊκής καταγωγής και γαμπρός των τεσσάρων αδελφών Σιφναίου, και ο σαπυνοβιομήχανος Π. Δ. Παπουτσάνης. Στην Κρήτη ήταν εγκατεστημένος ο Π. Αλεπουδέλης, έμπορος και ιδιοκτήτης πυρηνελαιουργείου στο Ηράκλειο, και στην Κωνσταντινούπολη οι «Μιχαήλ Σιφναίος και Σωτήριος Σπυρίδων»,²⁶ εμπορικό και χρηματοπιστωτικό γραφείο. Συγγένεια υπήρχε με τον Μιχαήλ Σιφναίο, με τον οποίο ήταν πρώτα εξαδέλφια, με τον Απόστολο Γρημάνη που είχε παντρευτεί την αδελφή των Σιφναίων της πρώτης γενιάς, και με τον Μ. Καμπούρη, που είχε παντρευτεί τη μικρότερη αδελφή τους.

Το δίκτυο έπαιζε και έναν ευρύτερο κοινωνικό ρόλο στην προώθηση κοινωνικών και πολιτικών στόχων της ιδιαίτερης πατρίδας τους αλλά και στην εκπλήρωση των εθνικών σκοπών. Διακινούσε χρήματα για την ενίσχυση εκκλησιών, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, φιλανθρωπικών συλλόγων, ενίσχυε στρατιωτικούς μηχανισμούς με δωρεές για την προμήθεια στρατιωτικού υλικού. «Περιμένω ευχάριστα από τους εν ελευθερία ευρισκομένους φίλους», έγραφε ο αρχιλογιστής Γ. Πάσχος προς τον Π. Γούτο στη Μυτιλήνη. «Έστειλα επιταγήν εις Θρ. Αλεπουδέλην, Πειραιώς, 5.000 fr. επί Παρισίων διά να την καταδέσει εις το αρμόδιον τμήμα της επιτροπής των εράνων. Η δωρεά προέρχεται εκ του γνωστού κοινού φίλου, όστις κρύπτεται υπό την ανωνυμίαν υπό τα αρχικά ΕΚ».²⁷

Μέσω του δικτύου και κυρίως μέσω των σχέσεων με τον Μιχαήλ Π. Σιφναίο υπήρχε πρόσβαση στους πατριαρχικούς κύκλους και ήταν δυνατή η εκ των έσω εκτίμηση των ισοροπιών μεταξύ της χριστιανικής κοινότητας και της τουρκικής εξουσίας. Εξάλλου, τόσο τις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου όσο και τον Μάρτιο του 1915, ο Μιχαήλ Σιφναίος εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη οικογενειακά, ειδοποιημένος από τους τούρκους φίλους του ότι κινδύνευε.²⁸

26. Ο Μιχαήλ Π. Σιφναίος ήταν πρωτότοκος γιος του γιατρού Παναγιώτη Σιφναίου, ενός εκ των τεσσάρων αδελφών της πρώτης γενιάς. Σπούδασε στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας, μαθήτευσε στο γραφείο των Αδελφών Σιφναίου στο Ταϊγάνιο και στη συνέχεια άνοιξε δικό του εμπορικό και χρηματοπιστωτικό κατάστημα στην Κωνσταντινούπολη. Νυμφεύθηκε σε πρώτο γάμο την Κερκυραία Μαρία Ανδρεάδη και σε δεύτερο τη Μυτιληνιά Δέσποινα Παπάζογλου. Βλ. Αρχείο Π. Σιφναίου, «Αναμνήσεις», χειρόγραφο κείμενο, 1968.

27. ΕΛΙΑ, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, επιστολή Αδελφών Σιφναίου προς Π. Γούτο, 12.2.1913.

28. Αρχείο Παναγιώτη Σιφναίου, «Αναμνήσεις», χειρόγραφο κείμενο, 1968.

Επίσης μέσω του δικτύου εξυπηρετούνταν φίλοι και συντοπίτες που ήθελαν να στείλουν ή έπρεπε να λάβουν χρήματα και οι οποίοι απέφευγαν το τραπεζικό κύκλωμα είτε γιατί δεν είχαν πρόσβαση σε αυτό είτε γιατί κόστιζε. Προσωπικούς λογαριασμούς διατηρούσαν και ατομικοί επενδυτές που αλιεύονταν από το συγγενικό και συντοπίτικο δίκτυο και άφηναν μέρος των μερισμάτων τους ως κεφάλαιο κίνησης στην εταιρεία.

Εκτός από τις εμπορικές το υποκατάστημα ανέπτυξε και καθαρά χρηματοπιστωτικές συναλλαγές. Δάνειζε συχνά σε ομογενείς εμπόρους, είτε είχαν είτε δεν είχαν δυσκολία πρόσβασης στον τραπεζικό δανεισμό, εμπιστευόμενο πολιτισμικούς παράγοντες και παρακινούμενο από συντοπίτικα αλλά και εθνοτικά κριτήρια. Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία, οι περισσότεροι δανειολήπτες ήταν Έλληνες αλλά και Αρμένιοι, ενώ οι συναλλαγές με Τούρκους ήταν περιορισμένες. Η αποφυγή των συναλλαγών μέσω τραπεζής οφειλόταν όχι μόνο στο μειωμένο κόστος αλλά και στις δυσκολίες που προέκυπταν από τις συναλλαγές ανάμεσα σε δύο μη φιλικά διακειμένες χώρες, την Ελλάδα και την Τουρκία, των οποίων τα δίκτυα πελατών-προμηθευτών αγνοούσαν τις νέες συνοριακές διευθετήσεις.

Οι τράπεζες έδταν περιορισμούς στη μεταφορά εμβασμάτων, επηρεάζονταν από το πολιτικό κλίμα και την οικονομική κατάσταση και δημιουργούσαν εμπόδια στην απρόσκοπτη διακίνηση του χρήματος. Οι Έλληνες διέδταν βέβαια έναν ισχυρότατο μηχανισμό μεταφοράς, ο οποίος μπορούσε να ξεπεράσει τα εμπόδια των τραπεζών και να εκτελέσει με ευχέρεια τις συναλλαγές. Επρόκειτο για τα ιδιόκτητα ατμόπλοιά τους, μέσω των οποίων διακινούνταν χρηματοδέματα, τα οποία εμπιστεύονταν στους πλοιάρχους. «Με τον πλοίαρχον Τσαγανόν σας στέλλομεν απέναντι της επιχειρήσεως ταύτης 6.000 λ. Στερλίνες και τας υπόλοιπας ή μας σύρετε αν έχετε αμέσως ανάγκην αυτών, σας τας αποστέλλομεν με το επόμενον ταξίδιον της "Ζαννέτας"», έγραφαν στον όκο «Αθ. Δ. Κώστα και Σία» στην Καλλιόπολη, το 1920.²⁹ Τα δάνεια σε μέλη του δικτύου και συντοπίτες κυμαίνονταν από 4-6% και σε τούρκους δανειολήπτες έφταναν στο 9%.

Δανεισμός σε Τούρκο με υποθήκη τη μεγάλη κτηματική περιουσία του, που ήταν πρόσφορη για εκμετάλλευση σιτηρών, σχεδιάστηκε τον Ιούνιο του 1920 ενόψει της κατάληψης της Ανατολικής Θράκης από τα ελληνικά στρατεύματα. Τα γεγονότα που επακολούθησαν, δηλαδή η κατάληψη της Αδριανούπολης στις 12 Ιουλίου του 1920, αποδεικνύουν τη στενή συνάφεια των ελληνικών επιχειρηματικών εγχειρημάτων με τη στρατιωτική προέλαση και την πρόσβαση

29. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή, 5/18.6.1920.

που είχαν οι έλληνες επιχειρηματίες στα κέντρα λήψης αποφάσεων της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Την τύχη της επιχείρησης αυτής θα περιγράψουμε παρακάτω.

Η επιχείρηση της Καλλίπολης

Τον Ιούνιο του 1920, ο συνεργαζόμενος οίκος της Καλλίπολης «Αθ. Δ. Κώστα και Σία» πρότεινε στους Αδελφούς Σιφναίους να δανείσουν 15.000-18.000 λίρες «εις Τούρκον φίλον», κάτοχο τσιφλικιού, με τόκο 9% ετησίως. Ο Ιβραήμ βέης ήταν υποχρεωμένος να τους πουλήσει τη σοδειά τού 1920 σε τιμή φθνότερη κατά 1 γρόσι την οκά από την τρέχουσα τιμή της αγοράς και να τη μεταφέρει στις αποθήκες του Δ. Κώστα. Όφειλε επίσης να πληρώσει τον τόκο των χρημάτων που θα δανειζόταν εντός τεσσάρων μηνών. Η συγκομιδή θα πωλούνταν με κοινή σύμπραξη των Αδελφών Κώστα και Σιφναίους και τα κέρδη θα διανέμονταν ανάλογα με τη συμμετοχή των δύο οίκων στο δάνειο. Εγγύηση για το δάνειο θα ήταν η ενεχυρίαση του τσιφλικιού του Ιβραήμ βέη, «Κουρού-Τσιφλίκ», έκτασης 25.000 τουρκικών στρεμμάτων, το οποίο βρισκόταν βορειοανατολικά της Καλλίπολης. Οι Αδελφοί Κώστα, που ήταν οθωμανοί υπήκοοι, θα ήταν τριτεγγυητές και το τσιφλίκι θα γραφόταν στο όνομά τους, επειδή δεν μπορούσε να γραφεί ως ενέχυρο στον Απόστολο Σιφναίο, ο οποίος με την κάθοδό του στην ελληνική πολιτική σκηνή είχε πάρει την ελληνική υπηκοότητα. Ο Απόστολος Σιφναίος, με τη σειρά του, βασικός εκπρόσωπος του υποκαταστήματος της Κωνσταντινούπολης και στέλεχος των Φιλελευθέρων, θα έκανε τις απαραίτητες επαφές για να προλειάνει το έδαφος για την τροφοδοσία του ελληνικού στρατού. Η εξέλιξη της υπόθεσης ήταν η ακόλουθη: παρά τις εγγυήσεις ο Ιβραήμ βέης δεν πλήρωσε τα οφειλόμενα ποσά στο χρονικό διάστημα που είχε συμφωνήσει, και αυτά μετατράπηκαν σε χρέος των Αδελφών Κώστα προς τους Αδελφούς Σιφναίους. Ήδη στις 11 Μαρτίου του 1922 οι Αδελφοί Κώστα προσπαδούσαν να καθησυχάσουν τόσο τους εν Αθήναις Αδελφούς Σιφναίους όσο και το γραφείο Κωνσταντινούπολης ότι, ανεξάρτητα από τον πολιτικό ορίζοντα και την τύχη της Θράκης, ουδείς φόβος υπήρχε ότι θα χάσουν τα χρήματά τους. Βέβαια η ιστορική συγκυρία τα έφερε διαφορετικά. Τα 4/5 του ποσού, που ισοδυναμούσαν με 100.000 ελληνικές δραχμές, οι Αδελφοί Κώστα είχαν διατάξει να κατατεθούν στην τράπεζα, πράγμα που δεν έγινε εξαιτίας του ξαφνικού εκπατρισμού τους και της απώλειας της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους.³⁰

30. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, Υπόθεσις Καλλίπολεως, 13.6.1920, 9/22.6.1920, 19/2.7.1920, 12/25.8.1920, 10.9.1920, 11.3.1922 και 26.1.1923.

Εκμετάλλευση της διαφοράς συναλλάγματος

Η ενημέρωση των μελών του δικτύου για την αγορά συναλλάγματος στην Κωνσταντινούπολη συγκαταλέγεται στα σταθερά της αλληλογραφίας. Το κατάστημα υποδείκνυε στα μέλη του δικτύου το νόμισμα στο οποίο ήταν προτιμότερο να κρατά το πλεόνασμά του κάθε συνεργάτης και μετέτρεπε με τη συγκατάθεσή τους το κατατεθειμένο απόδεμα στο κατάλληλο νόμισμα. Μεταξύ Μαΐου και Ιουνίου 1922, καθώς η τουρκική λίρα και η δραχμή υποτιμούνταν και η αγγλική στερλίνα παρουσίαζε τάσεις μεγάλης ανόδου, έγραφαν στους συνεργάτες τους Μάνδρα-Γρημάνη-Καμπούρη στη Μυτιλήνη:

Την μετατροπήν εις ξένο νόμισμα, σας προτείναμεν χθες και αναμένομεν τηλεγράφημά σας για να προβώμεν εις την αποστολήν των δραχμών. Η τάσις της αγοράς μας επί του παρόντος είναι προς υπερτίμησιν του ξένου νομίσματος και υποτίμησιν της τουρκικής λίρας και της δραχμής. Συνεπώς, εισπράττοντες εκάστοτε την αξίαν των πωληθέντων βαρελίων θα προβαίνομεν αμέσως εις την αγοράν λιρών στερλινών, με τας οποίας θα σας πιστώνομεν, παρ' ημίν εις τρεχούμενον λογαριασμόν. Σημειώσατε ότι ο τόκος θα υπολογίζεται βάσει του τόκου ον μας πληρώνουν αι τράπεζαι εν Αγγλία. Ο τόκος τούτος είναι 1,5%.³¹

Πάντως φαίνεται ότι οι τραπεζικές εργασίες γίνονταν με σύνεση και αποφεύγονταν τα μεγάλα ρίσκα. Πολιτική του οίκου ήταν να δανείζει αλλά να αποφεύγει τις υπερβολές, ακόμη και στις περιπτώσεις που επρόκειτο για συγγενικά πρόσωπα:

Προχθές ή μάλλον εις τας 22 παύσαντος έληγε το εκ 500 λιρών ομόλογον των Σιφναίου και Σπυρίδωνος σκονταρισμένον υφ' ημών. Ο Μιχαλάκης με παρεκάλεσεν να το ανανεώσωμεν διότι δεν ηκολύνοντο και συγκατένευσα με τον όρον όμως ότι δεν θα ανανεώσωμεν και το έτερον εκ 500 λιρών το λήγον την 22 τρέχοντος.³²

Τα δύσκολα χρόνια, 1911-1922

Τα δύσκολα χρόνια για τη λειτουργία της επιχείρησης άρχισαν με τον ιταλοτουρκικό πόλεμο. Υπήρχαν, ωστόσο, και πρόδρομα γεγονότα πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα που, αν και μεμονωμένα, θάρυναν το κλίμα και δημιούργησαν δυσοίωνες σκέψεις για την παραμονή και την εύρυθμη λειτουργία της επιχείρησης στην Κωνσταντινούπολη.

31. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή προς τους Γρημάνη-Μάνδρα-Καμπούρη, 12/26.5.1922, σ. 274.

32. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 1.8.1895.

Ο εθνικισμός γνώρισε έξαρση στα τέλη του 19ου αιώνα και η παρουσία του ήταν αισθητή στη ζωή της Κωνσταντινούπολης. Ο Απόστολος Σιφναίος μαζί με τον εξάδελφό του Μιχαήλ θρέθηκαν στο κέντρο των ταραχών του 1896, με τις οποίες οι αρμένιοι εθνικιστές προσπάθησαν να προκαλέσουν το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τις διώξεις που είχαν υποστεί τα αρμενικά χωριά της Ανατολικής Τουρκίας.³³ Οι αντιδράσεις των αρχών καταστολής ήταν καταγιστικές. Οι Αρμένιοι πλήρωσαν την μήνιν του πλήθους για τους άστεγους και πεινασμένους πρόσφυγες της Βοσνίας και της Βουλγαρίας που βρίσκονταν στην Πόλη, στο δρόμο για την Ανατολή, και μπλέχτηκαν στα επεισόδια και τις λεηλασίες. Παρόμοια γεγονότα επαναλήφθηκαν στις 26 Αυγούστου του 1896, όταν μια ομάδα αρμενίων εθνικιστών κατέλαβε τα γραφεία της Οθωμανικής Τράπεζας στον Γαλατά.

Εξεκινήσαμε μετά του Μιχαλάκη διά Τοπ-Χανά όπως αγοράσωμεν πυρίτιδα διά το κунήγι. Μόλις εξηρχόμεθα της γεφύρας εις το Καράκιοι βλέπομεν πλήθος κόσμου σπεύδον εξάλλον προς τας προκουμαίας. Κατ' αρχάς ενομίσαμεν ότι είναι σεισμός. Οι εκ του μέρους της τραπέζης όμως πυροβολισμοί μάς έδωσαν να εννοήσωμεν ότι άλλη είναι η αφορμή. Διά να μην πολυλογώ μετ' άλλων τινών εισήλθομεν εις το Crédit Lyonnais όπου εμείναμεν μέχρι των 3½. Τι είδομεν εκείθεν παραλείπω. Είναι απαίσιαι. Ο Μιχαλάκης ευρίσκετο εις κατάστασιν επίφοδον, ενώ σχετικώς η θέσις μας παραβαλλομένη προ πολλών άλλων ήτο πολύ καλλιτέρα. Εις αυτό το διάστημα η πλατεία επληρώθη ροπαλοφόρων εκ Κωνσταντινουπόλεως δε κατέφθανον επικουρίαι τουϊούτων. ½ ώραν προ της αναχωρήσεως του ατμοπλοίου διά τας νήσους μετεφέραμεν τον Μιχαλάκην εις το ατμόπλοιον όπου κάπως ησύχασε. Εγώ δε απεφάσισα να μεταβώ μέχρι του γραφείου διά να ίδω τι θα αποκάμωμεν. Η γέφυρα μοι εφάνη ατελείωτος, απήντησα δε επ' αυτής 1500 άτομα, τα ¾ τούτων ήσαν εκ των αυτοσχεδίων τηρητών της τάξεως. Η πλατεία Εμίν Ονού υπήρξεν το θέατρον σκηνών απεριγράπτου ωμότητος. Το εν αυτώ ευρισκόμενον σμήνος ροπαλοφόρων κατεκρεούργησε όλους τους εις τα παρακείμενα μαγαζιά Αρμενίους, όλους δε τους καταφθάνοντας εκ Γαλατά όπως σωθώσι και ριπτομένους εκ της γεφύρας εις την θάλασσαν, οι μεν διά λίθων οι δε στρατιώται διά των όπλων απετελείωνον. Ανεχωρήσαμεν με το πρώτον εις Αντιγόνην αφού εκλειδώσαμεν το γραφείον. Διά τον ιδικόν μας φύλακα ουκ ην φωνή ουκ ην ακρόασις. Εν τη παγκοσμίω ιστορία η νυξ του Αγίου Βαρδολομαίου θα χωριά ενώπιον των νυκτών της 14ης και 15ης τρέχοντος. Είναι ανεκδιήγητοι αι σκηναί έλαθον χώραν Τετάρτη από τας 1½ μ.μ. μέχρι της πρωίας της Παρασκευής. Κατ' αυτό το διάστημα εμείναμεν όλοι ήτοι Πιττακός, Φωτάκης, Παναγής εις την Αντιγόνην. Την στιγμήν καθ' ην ο Μανώλης ήνοιγεν την θύραν της οικίας, εις αρμένης ιερεύς ηθέλησε να καταφύγη καταδιωκόμενος υπό 4-5 οθωμανών, αλλά τον επρόλαβε ο φύλαξ της συνοικίας και τον αποτελείωσε με μάχαιραν. Περί της πολιτικής των δυνάμεων δεν γνωρίζομεν το παραμικρόν.

33. S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 2, Κέμπριτζ 1977, σ. 204.

Χθες καθ' ην ώραν διήρχοντο από το Γαλατά σεράι ο λόχος των πεζοναυτών εκ μιας οικίας εκσφενδονίσθη μια μπόμπα ήτις ανεφλέγη εις τον αέρα. Σήμερον ολίγιστα καταστήματα ήνοιξαν. Σκοπεύομεν να κλείσωμεν ενωρίς. Ανεξαρτήτως εθνικότητας όσα καταστήματα περιείχον Αρμενίους ελεηλατήθησαν. Την μεγαλύτεραν καταστροφήν έπαθε το μικρόν Εθν[ικόν] Χάνι, όπου όλα τα χρηματοκιβώτια εκτός ενός εβιάσθησαν.

Το κέντρον των ταραχών ή μάλλον η θάσις υπήρξεν η Οθωμανική τράπεζα όπου περί τους 30 ρώσοι Αρμένιοι εισήλθον με πολλές βόμβας δυναμίτιδος, ετοποθέτησαν ταύτας εις διάφορα μέρη και ηπειλήσαν να εκτινάξουν το κτίριον εις τον αέρα αν τυχόν εναντιωθούν.³⁴

Παρότι το αρμενικό ζήτημα μετά τις ταραχές του 1895-1896 δεν επανήλθε στην επικαιρότητα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η επιρροή που άσκησε στους έλληνες εμπόρους δεν ήταν ασήμαντη. Από την ίδια τη θέση τους ως μη μουσουλμάνοι, οι Αρμένιοι διήγαν βίους παράλληλους με τους Έλληνες που ήταν οθωμανοί υπήκοοι. Επιπρόσθετα, οι Αρμένιοι ήταν η δεύτερη σημαντική χριστιανική κοινότητα που κατείχε ισχυρή θέση στη δημόσια διοίκηση, το εμπόριο και τον χρηματοπιστωτικό τομέα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Σ. Γεράσιμου, η συμμετοχή των Αρμενίων στη συγκρότηση του κεφαλαίου στην Τουρκία έφτανε τις παραμονές του 1914 στο 20%, ενώ η αντίστοιχη θέση των Ελλήνων ήταν 50% και των Τούρκων 15%.³⁵ Η αλληλογραφία του εμπορικού οίκου πιστοποιεί την εμπορική συνεργασία και την αλληλοϋποστήριξη ανάμεσα στα δύο μιλέτια,³⁶ που εκπορευόνταν από την ιδιότυπη θέση τους –οικονομικά κυρίαρχη, πολιτικά υποτελής– στο τουρκικό δεσμικό πλαίσιο.

Όμως, από τον Οκτώβριο του 1895 το κατάστημα είχε περιορίσει τις πιστώσεις προς τους Αρμενίους λόγω της όξυνσης της πολιτικής κατάστασης: «Είπον εις τον Οδυσσέα να περιορίσει τας πιστώσεις εις τους Αρμενίους έως ότου καθαρισθούν τα πράγματα. Σήμερον εδολοφόνησαν τον αρχιαχθοφόρον Καραμπέτ και δύο συναδέλφους του Αρμενίους».³⁷ Τα γεγονότα που ακολούθησαν έκαναν ορατή την απειλή που ενυπήρχε ενάντια σε όσους ασκούσαν ανοιχτή εθνικιστική δράση στην εποχή του Αμντούλ Χαμίτ, παρότι ο τελευταίος υπό την πίεση των Δυνάμεων παραχώρησε γενική αμνηστία και άρχισε να διορίζει

34. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 17.8.1896.

35. S. Yerasimos, *Azgelismişlik Surecinde Turkiye*, Ισταμπούλ 1977, σ. 894.

36. Μιλέτι (millet) = ομάδα μη μουσουλμάνων που ήταν νομικά κατοχυρωμένη ως δικαιοκρατική μονάδα μέσα στο κράτος.

37. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 19.10.1895.

χριστιανούς διοικητές στην Μ. Ασία, ακόμη και σε περιοχές όπου οι χριστιανικές κοινότητες αποτελούσαν μειονότητα.³⁸

Άλλο σημαντικό ρήγμα για τον ελληνικό εμπορικό κόσμο της Κωνσταντινούπολης προέκυψε από τα διαδοχικά μπλοκιάζ και τις ενέργειες των Νεοτούρκων εναντίον ξένων υπηκόων που ζούσαν στο έδαφος της και προστατεύονταν από τις διομολογήσεις. Τέτοιοι αποκλεισμοί αφορούσαν τα αυστριακά (1908), τα ελληνικά (1910) και τα ιταλικά προϊόντα (1911) και αποτελούσαν αντίποινα στην κήρυξη πολέμων κατά της Τουρκίας ή στην απώλεια τουρκικών εδαφών. Με τα θέματα αυτά συνδέεται και η εμπορική και χρηματοπιστωτική κρίση του 1911, εξαιτίας του Ιταλοτουρκικού πολέμου, με επακόλουθο το κλείσιμο των Στενών.

Η κήρυξη του πολέμου εκ μέρους της Ιταλίας δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην αγορά της Κωνσταντινούπολης αλλά και των επαρχιών. Με τις νίκες της Ιταλίας τα οθωμανικά ομόλογα και άλλες χρηματιστηριακές αξίες σημείωσαν πτώση της τάξης των 300.000 λιρών Τουρκίας σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του γάλλου γενικού προξένου.³⁹ Εξαιτίας των εχθροπραξιών πολλοί αποταμιευτές δέλησαν να αποσύρουν τα χρήματά τους από τις τράπεζες και το φαινόμενο αυτό άγγιξε τα όρια του πανικού. Οι φόβοι ενισχύθηκαν τόσο από τη σχετική αβεβαιότητα που επικρατούσε στο εμπόριο όσο και από την απειλή εκδίωξης των ιταλών υπηκόων. Θύματα της έλλειψης ρευστού και της πιστωτικής κρίσης ήταν τα συναλλαγματικά γραφεία Ν. Μαυρομάτης, Λ. Παλάσκας και Σία, Α. Πιατάς και Σία, Κ. Βάρβας και Βάρβας και Σία, η τράπεζα του Θ. Α. Διαμαντόγλου και η Τράπεζα Μυτιλήνης.

Το ζήτημα της διακοπής των μεταφορών αποτελεί το κύριο πρόβλημα της περιόδου 1911-1913. Από την έναρξη του πολέμου με την Ιταλία, τον Σεπτέμβριο του 1911, ως τον Απρίλιο του 1912, η Τουρκία απειλούσε να διακόψει τη συγκοινωνία με τη Μαύρη Θάλασσα ως χειρονομία άμυνας εναντίον της πιθανής κατάληψης των Δαρδανελίων από τους Ιταλούς. Η απειλή έβλαπτε σε πρώτη φάση όλα τα εμπορικά πλοία που μετέφεραν προϊόντα από και προς τη Μεσόγειο. Πράγματι, στις 5/18 Απριλίου του 1912, όταν ένα ιταλικό καταδρομικό βομβάρδισε το φρούριο του Κουμ Καλέ στα Δαρδανέλια, η Τουρκία έκλεισε τα Στενά ως τις 5/18 Μαΐου.

Ο πλοίαρχος του ελληνικού ατμόπλοιου «Νικόλαος Μίχαλος», το οποίο έπλεε από το Ταϊγάνιο για τη Μασσαλία φορτωμένο με σιτηρά, δέχτηκε στις

38. Shaw, *History of the Ottoman Empire...*, σ. 205.

39. AN, F12, 7279, Constantinople 1907-1911, επιστολή του Γενικού Προξένου της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας της Γαλλικής Δημοκρατίας, 27.11.1911.

5/18 Απριλίου 1912 την εγκύκλιο του οθωμανού διοικητή της Ποντοηράκλειας ότι τα Δαρδανέλια ήταν κλειστά. Ο πλοίαρχος απηύθυνε διαμαρτυρία στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, με την οποία ισχυριζόταν ότι βάσει των αρχών του διεθνούς δικαίου, το πέρασμα των Στενών θα έπρεπε να ήταν εξασφαλισμένο.⁴⁰ Η τοποθέτηση υποβρύχιων τορπιλών στα Στενά, οι οποίες καθιστούσαν το διάπλου απαγορευτικό, προκάλεσε καταϊγισμό τηλεγραφημάτων από ελληνικά ατμόπλοια που βρίσκονταν φορτωμένα στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και ζητούσαν αποζημίωση για τις καθυστερήσεις.⁴¹ Ανάμεσά τους τα «Othon Stathatos» 1.958 τόνων, «Tilemachos» 2.145 τόνων, «Cleanthis» 1.894 τόνων, «Dimitrios Goulandris» 2.414 τόνων, «Manoussis» 1.303 τόνων, «Ithaki» 2.420 τόνων, «Panaghis Lykiardopoulos» 2.053 τόνων, «Mentor» 1.944 τόνων, «Ioannis Th. Sifneos» 1.804 τόνων, «Adamantios Korais» 1.813 τόνων.

Με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, τον Σεπτέμβρη-Οκτώβρη του 1912, τα ελληνικά ατμόπλοια που διεξήγαν μεγάλο μέρος του θαλάσσιου εμπορίου των χύδην φορτίων αποκλείστηκαν από την είσοδο στα Στενά. Το θαλάσσιο εμπόριο υπέστη σοβαρές ζημιές ως το κλείσιμο της περιόδου στο τέλος του φθινοπώρου του 1912. Η ειδηση για απαγόρευση εξόδου από τα Δαρδανέλια και κατάσχεση των ελληνικών πλοίων προκάλεσε πανικό στους ναυτικούς και πτώση των αξιών στο χρηματιστήριο. Οι ρώσοι φορτοεκφορτωτές του Ροστόβ ζήτησαν παρέμβαση των ρωσικών αρχών στην τουρκική κυβέρνηση για άρση της παρεμπόδισης της αναχώρησης ελληνικών ατμόπλοιων φορτωμένων με σιτηρά, τα οποία ανήκαν σε ρώσους υπηκόους.⁴² Επτά ατμόπλοια της «Ιονικής Ατμοπλοΐας» των Αδελφών Γιαννουλάτου βρίσκονταν τον Σεπτέμβριο σταματημένα στο λιμάνι του Πέρα-Κωνσταντινούπολης, ενώ οι ιδιοκτήτες Αλέξανδρος και Αντώνης Γιαννουλάτος αναζητούσαν αγοραστές.⁴³ Τον Σεπτέμβριο στα Δαρδανέλια κατακρατούνταν εννιά ελληνικά ατμόπλοια, ενώ άλλα ελληνικά πλοία κατακρατούνταν στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, της Αλεξανδρέττας και της Ρόδου. Η κατακράτηση ελληνικών ατμόπλοιων με φορτία για άλλους προορισμούς θεωρήθηκε απόφαση ενάντια στο διεθνές δίκαιο, εφόσον δεν είχαν διακοπεί οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των κρατών. Ήταν ενέργεια που έπληξε την παγκόσμια εμπορική κίνηση και την ελεύθερη θαλάσσια συγκοινωνία.

40. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 114, 2, 1, αίτηση του πλοίαρχου Δ. Νικολάκη στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, 4.5.1912.

41. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 114, 2, 1, Προξενείο Κωνσταντινούπολης, 21.4.1912 και 2/15.5.1912.

42. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 114, 3, 20.9.1912, α.π. 29648.

43. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 114, 3, 20.9.1912.

νία, ενώ κατά την έναρξη των εχθροπραξιών έπρεπε να είχε δοθεί προθεσμία αναχώρησης από τα ύδατα. Η κατάσχεση ατμόπλοιων μπορούσε να γίνει μόνο με την καταβολή αδράς αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες. Τον Οκτώβριο δόθηκε τετραήμερη άδεια για να διέλθουν τα ελληνικά ατμόπλοια με ξένα φορτία, εφόσον δεν προορίζονταν για ελληνικά λιμάνια. Στο διάστημα αυτό οι έλληνες πλοιοκτήτες προχώρησαν σε ταχείες διαπραγματεύσεις για την απεμπλοκή των πλοίων τους από τη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει. Ορισμένα άλλαξαν σημαία ή μεταπωλήθηκαν σε ξένους υπηκόους. Έντονο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε στην Οδησό από ομογενείς με ρωσική υπηκοότητα να αγοράσουν ελληνικά ατμόπλοια ή να μεσολαβήσουν για εικονικές πωλήσεις.⁴⁴

Η ανακωχή μεταξύ 20 Νοεμβρίου 1912 και 21 Ιανουαρίου 1913 δεν ωφέλησε το μαυροθαλασσίτικο εμπόριο, γιατί συνέπεσε με την περίοδο που τα περισσότερα λιμάνια ήταν κλειστά λόγω του πάγου. Περιορισμένα ήταν και τα οφέλη από την ειρήνη στις 17/30 Μαΐου 1913, αφού στα τέλη Ιουνίου ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Η ανωμαλία διευθετήθηκε μόνο με τη συνθήκη ειρήνης του Βουκουρεστίου στις 29 Ιουλίου/10 Αυγούστου του 1913. Στο διάστημα αυτό, το ατμόπλοιο της οικογένειας Σιφναίου πέρασε τα Στενά και συνέχισε τα ταξίδια του προς τη Μεσόγειο και το Λα Πλάτα της Αργεντινής. Η παρεμπόδιση του εμπορίου συνοδεύτηκε φυσικά και από την εξωφρενική άνοδο των ναύλων, που με τη σειρά της ισοπέδωσε τα κέρδη των εξαγωγών και μείωσε τον όγκο των διακινούμενων αγαθών. Ο βρετανός πρόξενος στη Μαριούπολη έγραφε:

Σε όλη τη διάρκεια του 1912 υπήρχε καλή ζήτηση σιτηρών σε πολύ υψηλές τιμές, αλλά οι εξαγωγείς, όντας αντιμετώπι με τόσο πολλές αντίξοες συνθήκες, έφεραν προβληματικά αποτελέσματα και πέρασαν εξαιρετικά αγχώδη περίοδο. Σε μερικά από τα λιμάνια της Αζοφικής το κλείσιμο των Δαρδανελίων και το επακόλουθο σταμάτημα των αποστολών φορτίων κατέστρεψε ολοσχερώς αρκετές εταιρείες.⁴⁵

Δυστυχώς, το κλείσιμο των Στενών και η απειλή κλεισίματος κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων συνέπεσαν με την εξαιρετικά καλή σοδειά σιτηρών στη Ρωσία. Το 1912 η σοδειά υπήρξε η δεύτερη καλύτερη, με πρώτη εκείνη του 1909, ενώ το 1913 ξεπέρασε κάθε προηγούμενο.⁴⁶ Ωστόσο, οι εξαγωγές σε όλα τα είδη των δημητριακών έπεσαν στο μισό του 1910 και του 1911.⁴⁷ Την έλλειψη ρω-

44. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 114, 3, 24.9.1912, 26.9.1912, 13.10.1912.

45. FCOL, Diplomatic and Consular Reports, «Report of the British Consul at Mariupol for the Year 1913».

46. Harvey, «The development of Russian commerce...», σ. 325.

47. Το 1910 εξήχθησαν 847.084.000 πούτια σιτηρών όλων των ειδών από την Ευρωπαϊκή Ρωσία, το 1911, 821.057.000, το 1912, 547.931.000 και το 1913, 647.837.000. Βλ. στο ίδιο, σ. 328, σημ. 95.

σικού σταριού κάλυψαν στις αγορές κατανάλωσης άλλες σιτοπαραγωγί χώρες, και αναπτύχθηκαν άλλα γραφεία σε βάρος των ρώσων εξαγωγών. Όσοι αναμειγνύονταν με εξαγωγές από τη Ρωσία είχαν να αντιμετωπίσουν την εξαιρετικά μεγάλη άνοδο των ναύλων, τα αυξημένα ασφάλιστρα για φορτία που κινδύνευαν από πολεμικές πράξεις, το χάσιμο χρόνου αλλά και την απειλή αποκλεισμού των πλοίων στη Μαύρη Θάλασσα. Το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου, μέσα από τη στρατηγική της διαφοροποίησης, της ανάπτυξης δηλαδή τόσο στον τομέα του εμπορίου όσο και της πλοιοκτησίας, μπόρεσε να ανταποκριθεί στην πολυπλοκότητα των συνθηκών και να πετύχει, παρά τη διακοπή της εξαγωγής των σιτηρών, τη συνέχιση της κερδοφόρας δραστηριότητάς του με την έξοδο του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος» στη Μεσόγειο και την επίτευξη υψηλών ναύλων για μεταφορές σιτηρών στα ευρωπαϊκά λιμάνια από την Αργεντινή.

Με το τέλος του πολέμου η Τουρκία έχασε τις κτήσεις της στην Ευρώπη και τα ελληνικά νησιά. Οι επιπτώσεις των διασυνοριακών ανακατατάξεων για το γραφείο Κωνσταντινούπολης ήταν αρνητικές, ενώ με το διπλασιασμό της Ελλάδας σε έκταση, αυξήθηκαν και οι ανάγκες της σε σιτηρά και συνεπώς και οι εξαγωγές του κεντρικού καταστήματος.

Η υπόθεση των ελιών της Κίου

Ενδεικτική των προβλημάτων που δημιούργησε στους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της τουρκικής επικράτειας η απώλεια των νησιών και η αλλαγή της γεωπολιτικής κατάστασης, το φθινόπωρο του 1912, είναι η υπόθεση των ελιών της Κίου. Σταθεροί προμηθευτές του υποκαταστήματος των Αδελφών Σιφναίου σε λάδια και ελιές ήταν οι Αδελφοί Γούτου στη Μυτιλήνη. Ο εμπορικός τους οίκος, από τους μεγαλύτερους του νησιού, εμπορευόταν λάδια και σαπούνια όχι μόνο της Λέσβου αλλά και της ευρύτερης μικρασιατικής περιοχής. Ήταν πετυχημένοι επιχειρηματίες, που είχαν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους και στην περιοχή του Αϊβαλιού και του Αδραμυτιού. Η εμπλοκή τους στην ελαιοκομία της Μικράς Ασίας δεν αποσκοπούσε μόνο στη μαζική διοχέτευση εμπορεύματος προς τις αγορές του εξωτερικού, ειδικά προς τα Βαλκάνια και τη Ρωσία. Στόχευε παράλληλα στη βελτίωση της ποιότητας των προς εμπορία αγαθών, με στησίματα συνεργασιών με έλληνες ελαιοτριβείς της περιοχής, που ήταν οθωμανοί υπήκοοι, με την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών στον τομέα της έκθλιψης αλλά και με δανεισμό κεφαλαίων.⁴⁸ Τα δάνεια σε καλλιεργητές συνοδεύονταν από την προαγορά της σοδειάς σε χαμηλή τιμή. Παράλληλα εν-

48. Σιφναίου, «Λέσβος-Κυθωνίες-Αδραμύττι...», σ. 253.

διαφέρονταν για τη συμμετοχή τους σε πλειοδοσίες για την είσπραξη της δεκάτης. Φαίνεται ότι η ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων ελιών ιδιοκτησίας τους στις αποθήκες της Κίου οφειλόταν σε τέτοιου είδους δραστηριότητα.

Το 1913 βρήκε τους Αδελφούς Γούτου εκτεθειμένους με πληθώρα προϊόντων ιδιοκτησίας τους σε ξένο έδαφος. Φαίνεται ότι και ο συνεργαζόμενος οίκος των Αδελφών Σιφναίου αγόραζε ελιές από την Κίο, τόσο από τους Αδελφούς Γούτου όσο και από άλλους έλληνες εμπόρους.⁴⁹ Σε όλη τη διάρκεια του 1913 οι Σιφναίοι προμηθεύονταν ελιές από τις αποθήκες του Νουρή πασά και έστελναν φορτία προς την Τούλτσα, την Κωνσταντινούπολη, την Κωνσταντία, τη Βραΐλα και τη Σεβαστούπολη.⁵⁰ Τον Φεβρουάριο του 1913 κυβερνητικοί εκπρόσωποι ειπήλθαν στις αποθήκες και κατέσχεσαν δύο κιούπια ελιές παρά την προστασία που θα έπρεπε να παρέχει στους Αδελφούς η ρωσική υπηκοότητα. Ο διαμεσολαβών έμπορος, Α. Σαρηβαλάσης, που φρόντιζε τις εμπορικές συναλλαγές των Αδελφών Σιφναίου στην Κίο, έγραφε σχετικά:

Σας γνωστοποιώ ότι η Κυβέρνησις κατέσχεν δύο κιούπια ελαιάς Νο 15 και Νο 20 εκ των ελαιών σας και ζητεί παρ' υμίν 8.100 και εσφράγισεν ούτως ειπείν τα δύο κιούπια. Σας εωσκλείω την ειδοποίησιν κατασχέσεως μοι έστειλον διά της οποίας μοι λέγουν ότι εάν δεν τοις ανοίξω την αποθήκην θα μεταχειρισθούν βίαν και μη γνωρίζων ή μη έχων παρ' υμίν ειδήσεις σας ήνοιξον την αποθήκην και εσημείωσαν δύο κιούπια ελαιάι και σας γράφω τα καθέκαστα και ελπίζω έως ότου ελθεί η σειρά διά να λάβουν και από την αποθήκην σας να έχω οδηγίας σας τι να πράξω και τούτο λέγω γνωρίζων ότι οι κύριοι Αδελφοί Σιφναίου τυγχάνουν Ρώσοι υπήκοοι.⁵¹

Ο Α. Σαρηβαλάσης διαβίβασε προς τον καϊμακάμη Κίου επιστολή που γνωστοποιούσε ότι οι Αδελφοί Γούτου είχαν πουλήσει προς τον εμπορικό οίκο Σιφναίου τις ελιές που είχαν στην Κίο και επισκέφθηκε το ρωσικό προξενείο στην Προύσα για να διαβιβάσει εκ μέρους των Αδελφών τη διαμαρτυρία τους προς τον πρόξενο.⁵² Νέο κρούσμα κατάσχεσης σημειώθηκε τον Ιούνιο από τις αστυνομικές αρχές στις ίδιες αποθήκες.⁵³

49. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του εκκαθαριστή της περιουσίας του εμπόρου Μ. Δ. Τσουλακίδη, 10.11.1912, και βεβαίωση των Αδελφών Γούτου για στήσιμο ελαιών των Αδελφών Σιφναίου, 12.3.1913.

50. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, 12.3.1913 και 16.4.1913.

51. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Α. Σαρηβαλάση προς τους Αδελφούς Σιφναίου, 21.2.1913.

52. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Α. Σαρηβαλάση προς τους Αδελφούς Σιφναίου, 2.3.1913.

53. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Α. Σαρηβαλάση προς τους Αδελφούς Σιφναίου, 12.6.1913.

Οι δύο αυτές επιτάξεις μαρτυρούν την απαρχή οχλήσεων εκ μέρους των αρχών προς τους έλληνες εμπόρους ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους, πράγμα που ίσχυε τόσο για τους Αδελφούς Γούτου, έλληνες πλέον κατοίκους Μυτιλήνης, όσο και για τους Αδελφούς Σιφναίου, ρώσους υπηκόους, κατοίκους Μυτιλήνης, Κωνσταντινούπολης και Ταϊγανίου. Όπως, όμως, αποκαλύπτουν οι εξερχόμενες επιστολές των Αδελφών Σιφναίου που βρέθηκαν στο αρχείο των Αδελφών Γούτου, η κίνηση πώλησης των ελιών προς τους Αδελφούς Σιφναίου ήταν εικονική για να προλάβουν τα έκτακτα μέτρα της τουρκικής διοίκησης εναντίον των Ελλήνων, οθωμανών υπηκόων. Οι Αδελφοί Σιφναίου, όντας προστατευμένοι από τη ρωσική υπηκοότητα, εμφανίστηκαν ως κύριοι του προϊόντος για να πετύχουν αποζημίωση για λογαριασμό των Γούτων, με τους οποίους είχαν στενές, φιλικές, οικογενειακές αλλά και χρηματοπιστωτικές σχέσεις.⁵⁴ Με τον υπογραμμισμένο τίτλο, «επίταξις ελαιών σας», οι Αδελφοί Σιφναίου ανέφεραν στους Αδελφούς Γούτου τα διαθήματά τους προς το Υπουργείο των Εξωτερικών και Στρατιωτικών για αποζημίωση.⁵⁵ Χαρακτήριζαν τα μέτρα των επιτάξεων καταστροφικά για τους μικροκεφαλαιούχους και μετέδιδαν την πληροφορία πως το γεγονός αυτό δεν ήταν μεμονωμένο, εφόσον είχαν κατατεθεί ήδη 240 αιτήσεις για αποζημίωση στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Η τουρκική κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναγνωρίσει το προς τους Αδελφούς χρέος της και υποσχέθηκε να το αποπληρώσει μετά τη σύναψη της ειρήνης, επιφυλασσομένη για την καταβολή τόκου.⁵⁶

Με τον τρόπο αυτό η συνεργαζόμενη εταιρεία της Μυτιλήνης δεν έχασε την αξία των εμπορευμάτων της. Αυτό, όμως, έγινε δυνατό λόγω των διεταιρικών σχέσεων, των αμοιβαίων χρηματοπιστωτικών διευκολύνσεων και της κοινής κουλτούρας που βασιζόταν στον γενέθλιο τόπο των επιχειρηματιών. Οι Αδελφοί Σιφναίου εισέπρατταν χρήματα για λογαριασμό των Γούτων από πλάτες τους στη Μικρά Ασία και τα κρατούσαν σε τρεχούμενο λογαριασμό στο γραφείο τους. Μετέδιδαν επίσης εμπιστευτικές πληροφορίες οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα που είχαν μεγάλη αξία, επειδή μείωναν την αβεβαιότητα και το κόστος των συναλλαγών. Ενδεικτική της σημασίας των πληροφοριών είναι και η επιστολή, με βάση την οποία οι Αδελφοί Σιφναίου αποφαίνονται για την εμπορική θέση ενός πελάτη των Γούτων από την Καλλίπολη, ο οποίος είχε παραβεί τους όρους του συμβολαίου και καθυστερούσε την εξόφληση των εμπορευμάτων που είχε προμηθευτεί:

54. ΕΛΙΑ, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 12.6.1913.

55. ΕΛΙΑ, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 8.4.1913.

56. ΕΛΙΑ, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 15.11.1913.

Αν και δεν ηκούσαμεν νέον τι περί της οικονομικής θέσεως των Κυρίων, εν τούτοις επειδή μας ερωτάτε σας εκφράζομεν την ιδέαν μας, ότι εξάπαντος θα υπέστησαν ζημίας, αφού έλειπον επί μήνας εκ των εργασιών των, αφού τα περιχώρα ένθα θα είχαν βερεσέδια κατεστράφησαν και πολλά καταστήματα της πόλεώς των διηρπάγησαν, συγχρόνως δε σας πληροφορούμεν ότι είχαν να λαμβάνουν παρά της οθωμανικής κυβερνήσεως αρκετά χρήματα, τα οποία δεν γνωρίζομεν αν εισέπραξαν, όπερ δεν αμφιβάλλομεν, αφού ημείς ξένοι υπήκοοι δεν ελάβομεν χρήματα και έμεινε να μας μετρήσουν μετά το κλείσιμον της ειρήνης συνάπτοντες δάνειον.⁵⁷

Το ζήτημα των επιτάξεων όπως και τομποϊκοτάξ των ελληνικών προϊόντων αποτελούσαν μέρος σειράς μέτρων που απέβλεπαν στην υπονόμευση της κυρίαρχης θέσης που κατείχαν Έλληνες και Αρμένιοι στο εμπόριο, τη βιομηχανία και τα ελεύθερα επαγγέλματα των τουρκικών πόλεων. Με τον τρόπο αυτό οι Νεότουρκοι αντιμάχονταν την ελληνική και την αρμενική μειονότητα, οι οποίες μονοπωλούσαν ορισμένους τομείς της οικονομίας και δεν συμμετείχαν στην προοπτική της τουρκικής αναγέννησης συγκροτώντας μια ομοιογενή τουρκική ταυτότητα που αποτελούσε κεντρικό άξονα του οράματος των Νεότουρκων. Οι τελευταίοι επιδίωκαν να δημιουργήσουν ρήγματα στην κοινωνική και οικονομική ιεραρχία προωθώντας τα συμφέροντα της τουρκικής μικρομεσαίας τάξης. Η υποστήριξη μιας εθνικής οικονομίας δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την ύπαρξη μιας σημαντικής τουρκικής αστικής τάξης, ενώ οι έλληνες και οι αρμένιοι αστοί αντιστέκονταν στα σχέδια των Νεότουρκων. Οι επιδιώξεις της τουρκικής πολιτικής εξουσίας δεν μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν με την υποστήριξη των Γερμανών πάρθηκαν μέτρα ενάντια στη χριστιανική αστική τάξη, που συνδεόταν με τα αγγλογαλλικά συμφέροντα.⁵⁸

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1914-1918

Στα χρόνια που ακολούθησαν, στα χρόνια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης εισέρχεται σταδιακά σε περίοδο χειμερίας νάρκης. Από τις αρχές του 1915 ο διευθυντής του μεταφέρεται στη Μυτιλήνη και την Αθήνα και η διαχείριση μετατίθεται στον αρχιλογιστή του γραφείου, Γ. Πάσχο. Μοναδικό αρχειακό τεκμήριο της περιόδου, ένα λογιστικό διβλίο, το «Γενικό Ημερολόγιο», εικονογραφεί την εμπορική παραλυσία, που με

57. ΕΛΙΑ, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 7.5.1913, επιστολή των Αδελφών Σιφναίου από το γραφείο Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Γούτου στη Μυτιλήνη.

58. Α. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and the Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Αθήνα 1992, σ. 43.

γλαφυρότητα περιγράφεται στο συλλογικό έργο *Κωνσταντινούπολη 1914-1923: πρωτεύουσα ενός απατηλού κόσμου ή το ψυχорράγγμα των Αυτοκρατοριών*.⁵⁹

Η οικονομία της Τουρκίας βρίσκεται σε δεινή κατάσταση, σημειώνονται ελλείψεις στα τρόφιμα, τα καυσόξυλα και το κάρβουνο και αποδιοργανώνονται οι μεταφορές. Η τιμή του ψωμιού αυξήθηκε 36 φορές. Οι τιμές των αγαθών πρώτης ανάγκης αυξήθηκαν κατά 1.350%, από το 1914 ως το 1920, ενώ στο Λονδίνο αντίστοιχες αυξήσεις δεν ξεπερνούσαν το 200-300%.⁶⁰

Την κήρυξη του πολέμου συνόδευσε η αναχώρηση των συμμαχικών διπλωματικών αντιπροσωπειών και το κλείσιμο των πρεσβειών, ενώ τα μουσουλμανικά λάβαρα υψώθηκαν για να γιορτάσουν την τζιχάντ. Τον Ιανουάριο του 1915 τα συμμαχικά πλοία εμφανίστηκαν στην είσοδο των Δαρδανελίων. Οι κάτοικοι της Πόλης ζούσαν υπό την απειλή τριπλής επίθεσης: των Ρώσων, των Βούλγαρων και του συμμαχικού στόλου. Με την επιβολή λογοκρισίας στον Τύπο τα νέα έφταναν μόνο μέσω ιδιωτικών επιστολών. Ο πληθυσμός ήταν φανερά διαιρεμένος, οι μουσουλμάνοι χαιρέτιζαν τον ιερό πόλεμο και οι χριστιανοί επιθυμούσαν τη συμμαχική «απελευθέρωση». Τον Φεβρουάριο του 1915 τα Στενά υπέστησαν τον πρώτο συμμαχικό βομβαρδισμό, ενώ τον Μάρτιο η επίθεση στη γραμμή άμυνας έφερε τα πρώτα σε βάρος τους αποτελέσματα: έχασαν τρία από τα 16 θωρηκτά τους.

Τον Απρίλιο σημειώθηκε στην Κωνσταντινούπολη έφοδος σε μαγαζιά γάλλων ιδιοκτητών, συλλήψεις στελεχών της αρμενικής κοινότητας, προσαγωγές σε στρατοδικεία και εκποτίσεις. Η απόβαση 8.000 στρατιωτών των συμμάχων συνάντησε σθεναρή αντίσταση. Όλα αυτά ήταν κακά σημάδια για τους μη μουσουλμάνους της Κωνσταντινούπολης. Τα πολεμικά γεγονότα από μόνα τους ήταν αρκετά για να θορυβήσουν και τους πλέον αισιόδοξους. Ήδη κατά την εκστρατεία του Ιουλίου-Αυγούστου είχαν σκοτωθεί 35.000 τούρκοι και 20.000 βρετανοί στρατιώτες. Τον Σεπτέμβριο επιβλήθηκε συσκότιση από τις 9 μ.μ. και οι εφημερίδες προέτρεπαν να ξεχάσουν οι πολίτες την ανάγκη για ψωμί.⁶¹

Η εκστρατεία της Καλλίπολης και η νίκη των Οθωμανών σε βάρος της Βρετανίας, παρά τους 250.000 νεκρούς τούρκους στρατιώτες, υπήρξε πηγή τρομερής εθνικής υπερηφάνειας και αναπτέρωσε το ηθικό των Τούρκων. Οι μεραρχίες τους σε όλη τη διάρκεια του 1916 πολεμούσαν όχι μόνο στο δικό τους

59. Σ. Γεράσιμος / F. Georgeon / A. Jevakhoff / N. Seni / S. Aksin / Ilia Zdanevitch, *Κωνσταντινούπολη 1914-1923: πρωτεύουσα ενός απατηλού κόσμου ή το ψυχорράγγμα των Αυτοκρατοριών*, Αθήνα 1995.

60. F. Georgeon, «Στα όρια του γέλιου και των δακρύων», στο *ίδιο*, σ. 80.

61. Στο *ίδιο*, σ. 72.

έδαφος αλλά κατ' απαίτηση των Γερμανών και στη Ρουμανία, τη Γαλικία και τη Ρωσία. Όμως στα μέσα του 1916 η κατάσταση για τις Κεντρικές Δυνάμεις άρχισε να χειροτερεύει και οι Ρώσοι προωδήθηκαν ως την Τραπεζούντα, το Ερζερούμ και το Βαν. Τον Νοέμβριο του 1917, εξαιτίας των εσωτερικών επαναστατικών γεγονότων, η Ρωσία ζήτησε ανακωχή και μετά το σύμφωνο ειρήνης Μπρεστ-Λιτόφσκ (Δεκέμβριος 1917-Μάρτιος 1918) εκκένωσε την Ανατολική Τουρκία και τις περιοχές που είχε καταλάβει από το 1878.

Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο τον Σεπτέμβριο του 1916 ξεκίνησε η ελληνική επιστράτευση, που ενίσχυσε σταδιακά το μακεδονικό μέτωπο με 11 μεραρχίες και προσέφερε στους συμμάχους τη στρατιωτική υπεροχή για την αποφασιστική επίθεση του Σεπτεμβρίου του 1918, η οποία ήταν και η αρχή του τέλους του Α' Παγκόσμιου Πολέμου.

Οι σχέσεις στην Κωνσταντινούπολη ήταν τεταμένες. Με την αποχώρηση του διευθυντή τα κυνηγετικά τουφέκια παραδόθηκαν σε φίλους για να τα φυλάξουν μαζί με κάποια είδη του γραφείου. «Αλλ' οι φίλοι μας», έγραφε ο Γ. Πάσχος στον Απόστολο Σιφναίο, «κατά την διακοπήν των σχέσεων τα έρριψαν εις το πηγάδι, τα δε λοιπά τα παρέδωκαν εις την αστυνομίαν και επί μελλούση δήθεν επιστροφή, και ούτω όλα εχάθησαν και δεν μένει τίποτε εκ των πραγμάτων του κυνηγιού. Την αυτήν κακήν τύχην έλαβον και τα καλύτερα των βιβλίων τα οποία είχομεν εις την μικράν βιβλιοθήκην του γραφείου. Τα έπιπλά μας και τα λοιπά είναι διασκορπισμένα εδώ και εκεί, διά μερικά δε τούτων πληρώνω ενοίκιον».⁶² Στο λογιστικό βιβλίο του γραφείου οι εγγραφές είναι λιγοστές. Εμπορικές πράξεις δεν γίνονται. Πωλούνται μόνο λίγα λάδια Μυτιλήνης, τα οποία έχουν αγοραστεί από τον συγγενή τους Α. Γρημάνη. Οι δύο υπάλληλοι του γραφείου, που παίρνουν τον ετήσιο μισθό τους και δώρο τα Χριστούγεννα 40 φράγκα, ασχολούνται με την τακτοποίηση των λογαριασμών σε εκκρεμότητά, την είσπραξη των οφειλών, την ενημέρωση των τρεχόμενων λογαριασμών, στους οποίους προστίθενται τόκοι και μικρά ποσά από προεξοφλήσεις τοκομεριδίων της Οθωμανικής Τράπεζας.

Στο ενεργητικό της επιχείρησης υπάρχουν τα έπιπλα του γραφείου, το ταμείο, η αξία του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος», το οποίο θα επιταχθεί από το ελληνικό Υπουργείο των Στρατιωτικών, και στη συνέχεια ο λογαριασμός «Χρεώσται και Πιστώται». Το γραφείο ήταν προφανώς ενοικιαζόμενο οίκημα και τα

62. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Γ. Πάσχος από την Κωνσταντινούπολη προς τον Απόστολο Σιφναίο στην Αθήνα, 15/28.12.1918.

περισσότερα εμπορεύματα είχαν πουληθεί ή διαβιβαστεί προς την Αθήνα από όπου και διακινούνταν.

Κατά τον ισολογισμό εξόδου τον Δεκέμβριο του 1914 στο ενεργητικό της εταιρείας το 43% ήταν η αξία του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος» και το 57% ήταν κατανεμημένο σε εμπορεύματα, χρεωμένα ή πιστωμένα, στο λογαριασμό «Χρεώσται και Πιστωταί». ⁶³ Το συνολικό ενεργητικό ανέρχεται σε 15.878 λίρες Τουρκίας.

Ανάμεσα στους κεφαλαιούχους της επιχείρησης εμφανίζεται και μικρός όμιλος επενδυτών, 17 ατόμων, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στο συντοπίτικο και συγγενικό δίκτυο (τα ονόματα των επενδυτών παρατίθενται στον πίνακα 16). Τα πρόσωπα αυτά έχουν κεφάλαια κατατεθειμένα στην εταιρεία και εισπράττουν τόκο 3-9%. Τα περισσότερα από αυτά τα κεφάλαια έχουν προκύψει από εκκαθαρίσεις ταξιδιών του ατμόπλοιου και αντιστοιχούν σε εταιρικά μερίδια συμμετοχής στο κεφάλαιό του ή προέρχονται από μικρά κεφάλαια που έχουν κατατεθεί ως επένδυση στο ενεργητικό της εταιρείας και καλύπτουν τα κενά της τραπεζικής χρηματοδότησης. Σημαντική είναι και η συμμετοχή γυναικών, οι οποίες επενδύουν το προικώ κεφάλαιό τους ή χρήματα που διαχειρίζονται οι ίδιες σε μετοχές πλοίων οι οποίες τους αποδίδουν τακτικά μερίσματα.

Από τις καταθέσεις αυτές είχε όφελος τόσο η εταιρεία όσο και οι συγκεκριμένοι επενδυτές. Όπως έγραφε ο Απόστολος Σιφναίος από την Αθήνα στα αδέρφια του στο Ταϊγάνιο. ⁶⁴

Η συμμετοχή της Μ. Λογοθέτη στην αγορά της μάρζας Άνας Δ. είναι απαραίτητη και ελπίζω να κατορθώσετε να την εγγράψετε, για το ποσό που σας τηλεγράφησα, των 20.000 ρουβλίων. Σας γράφω να την πιστώσετε με 20.000 ρούβλια που θα αντισταθίσω με δραχμές, τις οποίες μας κατέθεσε. Δεδομένων των συνθηκών του πολέμου και της καταστροφής που επέφερε στην περιουσία της συγγενούς μας, επιβάλλεται να την βοηθήσουμε να τοποθετήσει τα διαθέσιμα χρήματά της σε μια υπόθεση πιο επικερδή απ' ό,τι ένα απλό επιτόκιο του 6%.

63. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, «Γενικό Ημερολόγιο 1914-1919», σ. 46.

64. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους αδελφούς του στο Ταϊγάνιο, 8.3.1916.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Όμιλος επενδυτών στο υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, 1914.

Επενδυτές	Έδρα	Επιτόκιο	Κεφάλαιο σε λίρες Τουρκίας
Γρ. Α. Βερναρδάκης	Αθήνα	6%	1.919
Μιχ. Π. Σιφναίος	Κων/λη	6%	1.094
Δ. Κ. Λασκαρίδης	Κων/λη	6%	1.003
Μ. Θρ. Αλεπουδέλη	Αθήνα	7%	534
Μαρ. Σιφναίου	Μυτιλήνη	6%	525
Ελ. Χρ. Λασκαρίδου	Κων/λη	6%	369
Π. Δ. Παπουτσάνης	Μυτιλήνη	9%	356
Κ. Νιάνιας	Μυτιλήνη	5%	314
Ελπ. Ι. Εμμανουήλ	Μυτιλήνη	6%	178
Απ. Λυμπερίδης και Σια	Κων/λη		131
Μ. Π. Σιφναίος-Σ. Σπυριδών	Κων/λη	9%	116
Αδελφοί Μ. Γούτου	Μυτιλήνη	5%	95
Β. Σ. Αριστόβουλος		9%	65
Μαρ. Α. Γούτου	Μυτιλήνη	7%	64
Ε. Β. Καραντώνης	Μυτιλήνη	6%	52
Κ. Δ. Ναρής	Κων/λη		42
Ι. Ι. Σουρμελής			15
Σύνολο			6.872

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, «Γενικό Ημερολόγιο 1914-1919», σ. 45.

Η ελληνική επιχειρηματική ευφορία κατά τη διάρκεια της διεθνούς κατοχής της Κωνσταντινούπολης

Η συνθηκολόγηση της Τουρκίας τον Οκτώβριο του 1918 προέβλεπε τη στρατιωτική κατοχή των Στενών και τον αποπλισμό των τουρκικών δυνάμεων αλλά και τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 7 της συνθήκης, το οποίο επέτρεπε στις δυνάμεις της Αντάντ να καταλάβουν οποιαδήποτε περιοχή της τουρκικής επικράτειας σε περίπτωση που κινδύνευε η ασφάλειά τους. Με τη φυγή των ενωτικών ηγετών δημιουργήθηκε κενό εξουσίας στην Πόλη και ο σουλτάνος διόρισε δύο ανθενωτικές κυβερνήσεις με πρόεδρο τον Τεβφίκ πασά. Μόνο τον Μάρτιο του 1916 στάθηκε δυνατό να σχηματιστεί κυβέρνηση από τον φιλελεύθερο Νταμάτ Φερίτ πασά, του ανανεωμένου κόμματος Ελευθερίας και Συνεννόησης,

το οποίο είχε κηρυχθεί παράνομο το 1913, αλλά διατηρούσε, λόγω συγγένειας, καλές σχέσεις με το Παλάτι.⁶⁵

Το δετικό κλίμα που επικράτησε μετά την ανακωχή του Μούδρου αποτυπώνεται στις εγγραφές του 1919. Η επιρροή των νικητών και κυρίως η βρετανική στρατιωτική παρουσία διαφαίνεται από την αλλαγή στις λογιστικές εγγραφές. Όλα αποτιμώνται πλέον σε λίρες στερλίνες. Αλλά και ο αρχιλογιστής ζητά να του στείλουν από την Αθήνα μια μέθοδο αγγλικών «διότι η αισχροκέρδεια έφθασε και εις αυτά τα βιβλία». Έμπλεος χαράς περιγράφει την ευφορία των Ελλήνων κατά τον εορτασμό της ονομαστικής γιορτής του Ελευθερίου Βενιζέλου:

Να μας ζήσει ο πατήρ του έθνους Ελευθέριος Βενιζέλος. Σήμερα επί τη ονομαστική αυτού εορτή εψάλη μεγάλη δοξολογία εις την Παναγίαν του Πέραν, όπου παρευρέθησαν πάντες οι Έλληνες πολίται, ανεξαιρέτως ελευθέρων τε και υποδούλων ως και τα αγήματα των εν τω λιμένι ναυλοχούντων πλοίων μας, μετά των αξιωματικών των. Εφάνη με το παραπάνω τι είναι Πόλις και Ελληνισμός. Όλα τα καταστήματα Σταυροδρομίου και Παλατά ήσαν σημαιοστόλιστα με την κυανόλευκον, κλειστά μέχρι μεσημβρίας, κατά δε την 9-12 ώρας π.μ. από το Τοκατλιάν μέχρι της Σάντα Μαρίας ήτο αδύνατον να διασχίσω τις τον πληθυσμόν και να διέλθω. Και αυτό το χρηματιστήριο ήρχη ένεκα της απουσίας των Ελλήνων ανταλλακτών, ώστε δεν έχομεν σήμερα τιμάς.⁶⁶

Με το τέλος του πολέμου το γραφείο ενισχύθηκε και τα μέλη της εταιρείας αναδιέταξαν τις δυνάμεις τους. Ο Απόστολος ανέλαβε το γραφείο Κωνσταντινούπολης, ο Βάσας τον Πειραιά, ο Μήκας τη Μυτιλήνη και την Κωνσταντινούπολη, εναλλάξ με τον Απόστολο, και ο μικρότερος αδελφός, ο Αριστείδης, την Κωνσταντινούπολη και τον Πειραιά. Στόχος του ήταν να επανέλθει στη Ρωσία για να εξετάσει την πορεία της εταιρείας, να συναντηθεί με τους πληρεξούσιους που είχε αφήσει και να συντονίσει την προς την Τουρκία και την Ελλάδα εξαγωγή προϊόντων, κυρίως σιτηρών. Όμως το ταξίδι αναβλήθηκε εξαιτίας του κινδύνου επιστράτευσής του από τον εθελοντικό στρατό. Νέα γραφεία νοικιάστηκαν στην πολύβουη πλατεία του Καράκιϊ:

Το γραφείον μας είναι άριστον υπ' όλας τας εσώψεις, αλλά και ο έξω θόρυβος ανυπόφορος. Μόλις δύναται τις να συναρμολογήσει τας σκέψεις του, επί πλέον καθ' ην στιγμήν σας γράφω ανεφλέγη εν πλήρει πλατεία εν αυτοκίνητον με πετρέλαια και καίεται επί μίαν ώρα, απειλούν εξαπόλυσιν πυρός. Όλων των εθνών οι πυροσβέσται, ευρίσκονται επί ποδός, ημπορείτε να φαντασθείτε το μέγεθος του αλλαγμού!⁶⁷

65. E. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Β. Κεχριώτης, Αθήνα 2004, σ. 194.

66. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, επιστολή Γ. Πάσχου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 17.12.1919.

67. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, επιστολή Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 20.11.1919.

Παρά τις προβλέψεις για πτώση με το τέλος του πολέμου, τα χρεόγραφα ανατιμήθηκαν, η εμπορική κίνηση αναζωπυρώθηκε και οι Αδελφοί σχημάτισαν κοινοπραξία για αγορά 118 βαρελιών μινίου σε σκόνη από τη Μαριούπολη για την Κωνσταντινούπολη και σιδήρου από τη «Société Metallurgique de Taganrog». Οι εμπορικές τους εγγραφές πιστοποιούν την εισαγωγή ζάχαρης, τη μεταφορά και την πώληση γαιανθράκων από την Ποντοηράκλεια, την αγορά 120 βαρελιών οινοπνεύματος και τη μεταφορά τους για πώληση στο Ροστόβ. Ενέργειες έγιναν και για την εισαγωγή καπνών από τον Καύκασο. Οι συμμετέχοντες ανήκαν στο δίκτυο των συνεργατών και συγγενών της Ρωσίας και της Κωνσταντινούπολης: οι αδελφοί Αντωνιάδη, ο Α. Κανάκης, ο Φ. Κ. Πλατής, οι Σιφναίος και Σπυρίδων, οι Ε. Γιάνναγας, Α. Μηνακούλης, Π. Δουνιάς, Ι. Καροτσιέρης, Α. Παντερμαλής, Σ. Σπυρίδων, Β. Αριστόβουλος.⁶⁸

Το γραφείο είχε στο ενεργητικό του και τη διαχείριση των δύο ατμόπλοιων –πρώην βαρζών– που είχαν κατέθει με την εναπομείνασα οικογένεια από τη Ρωσία. Έγραφε ο αρχιλογιστής Γ. Πάσχος: «Καλόν θα είναι να στείλουν τας μπάρζας εδώ κάτω προς εκμετάλλευσιν· υπάρχουν πολλά εργασία, τα μέσα της μεταφοράς λείπουν, οι ναύλοι πολύ διατηρημένοι».⁶⁹ Η κάθοδος των βαρζών, που ήταν μικρού μεγέθους σκάφη, θα εξυπηρετούσε και τη μεταφορά γαιανθράκων, η οποία εξαιτίας των υψηλών ναύλων και της έλλειψης εργατών δεν γινόταν σε μεγάλες ποσότητες και επομένως η μεταφορά τους με ατμόπλοια ήταν ασύμφορη. Αντίθετα τα ιστιοφόρα επιδίδονταν σε αυτήν την εργασία.

Οι Αδελφοί μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη τα ατμόπλοια «Ζανέντα» και «Βενιζέλος», τα οποία πριν από την αναχώρηση από τη Ρωσία πουλήθηκαν νόμιμα και με όλα τα χαρτιά από τον Βασίλειο Σιφναίο, ρώσο υπήκοο, στον Απόστολο Σιφναίο, έλληνα υπήκοο, και άλλαξαν σημαία.⁷⁰ Το γραφείο είχε αναλάβει τη διαχείριση και κάποιων άλλων πλοίων του ομίλου για τα οποία έπαιρνε προμήθεια. Τα ατμόπλοια μετέφεραν γαιάνθρακες, κυρίως το «Βενιζέλος» που εργαζόταν τακτικά στη γραμμή Ζογκουλντάκ-Κωνσταντινούπολη, και το «Ζανέντα» που δούλευε στη γραμμή Κωνσταντινούπολη-Μυτιλήνη-Σμύρνη, αλλά, χρησιμοποιούνταν ανάλογα με τις ανάγκες και για τη μεταφορά άλλων προϊό-

68. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, «Γενικό Ημερολόγιο 1914-1919», σ. 58-65.

69. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Γ. Πάσχος από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίους στον Πειραιά, 15/28.12.1918.

70. Αρχείο Σιφναίου, διβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή προς τους ασφαλιστές και ναυλομεστές «John Hollman and Son, London», 5.8.1922, σ. 553.

ντων, π.χ. εσπεριδοειδών από Χίο προς Πειραιά, την εποχή της συγκομιδής των φρούτων.⁷¹

Την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, τον Μάιο, ακολούθησε αισιοδοξία για νέα επενδυτικά ανοίγματα.

Χρυσές επιχειρηματικές ευκαιρίες

Το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου σε συνεργασία με τον όμιλο των επιχειρηματιών υπό τον Α. Σινιόσογλου ενδιαφέρθηκε το διάστημα αυτό να επενδύσει σε διάφορες επιχειρήσεις τόσο βιομηχανικές όσο και εμπορικές και κτηματικές. Υπό την ευνοϊκή προστασία του διεθνούς παράγοντα πριν από την οριστική κατάληψη της Πόλης από τα συμμαχικά στρατεύματα (Μάρτιος 1920), το ελληνικό κεφάλαιο είχε επιδοθεί σε έναν λυσσαλέο αγώνα για να διεισδύσει σε στρατηγικές οικονομικές θέσεις, τις οποίες εγκατέλειπαν οι Τούρκοι αλλά και ξένοι επιχειρηματίες. Ιδού μερικές από αυτές, που παρεισέφρεαν με καταγιστικούς ρυθμούς στην εμπορική αλληλογραφία των Αδελφών το διάστημα 1919-1920:

Α. Επενδύσεις στη βιομηχανία

1. Εργοστάσιο ζύθου Σμύρνης που ανήκε σε ελβετούς επιχειρηματίες, της εταιρείας Bomonti-Nectar, το οποίο με βάση τις εκτιμήσεις απέφερε κατ' έτος 100.000 λίρες κέρδος. Το ύψος της επένδυσης ανερχόταν σε 2.500.000 δραχμές. Οι Αδελφοί είχαν δείξει ενδιαφέρον και για το ζυθοποιείο Κλωναρίδου των Αθηνών. Η αποχώρηση των Ελβετών σχετιζόταν με την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στη Σμύρνη και με το φόβο απώλειας των διευκολύνσεων που είχε η επιχείρηση επί του τουρκικού εδάφους. «Έχουν σχηματίσει την πεποίθησιν ότι η Σμύρνη θα μείνη ελληνική, ότι κατ' ανάγκην η εταιρεία θα γίνη επίσης ελληνική και θα υπόκειται εις τους ελληνικούς νόμους και κατά συνέπειαν ως χορτασμένοι προτιμούν να αποσύρουν τα κεφάλαιά των. Αφ' ετέρου φοβούνται μη κτισθούν και άλλα εργοστάσια υπό ελλήνων, όπερ κατ' εμέ απίθανον αφού εις την πρωτεύουσαν λειτουργούσι εν ή δυο τοιαύτα μόνον», έγραφε ο Μήκκις στους Αδελφούς. Παρά την αισιοδοξία του Σινιόσογλου, οι Αδελφοί περίμεναν την αποστολή του Απόστολου στη Σμύρνη και την επίσκεψη στις εγκαταστάσεις για να αποφασίσουν. Τον Μάρτιο του 1920 εξέφρασαν την αμφιβολία τους για το βιώσιμο της επιχείρησης, αν παραχωρούνταν από τις Δυνάμεις περιορισμένα

---

71. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου προς το γραφείο Κωνσταντινούπολης, 30.11.1919. Τη γραμμή αυτή εξυπηρετούσε μόνο ένα πλοίο του Γιαννουλάτου και αυτό ανά 15ήμερο.

σύνορα στην ελληνική διοίκηση της Σμύρνης.⁷² Η άνοδος του ελβετικού συναλλάγματος το 1920 επέδρασε τελικά αρνητικά και δεν πήραν απόφαση αγοράς.

2. Βυρσοδεψικές επιχειρήσεις. Η πρώτη επένδυση αφορούσε το βυρσοδεψείο Ζαρίφη, αξίας κατά τις εκτιμήσεις 200.000 λιρών στερλινών (για το κτίριο και τα εμπορεύματα), όπου ο όμιλος του Ζαρίφη επιθυμούσε να παραχωρήσει την πλειονότητα των μετοχών και τη διεύθυνση. Τρωτό σημείο στην επιχείρηση ήταν η συνεργασία με τον ίδιο τον Ζαρίφη. Το ενδιαφέρον δεν ήταν για το βυρσοδεψείο αυτό καθαυτό αλλά για την επένδυση, εφόσον εξεταζόταν ευδύς εξαρχής η περίπτωση απόσυρσης με την πώληση της συμμετοχής κατά την πρώτη άνοδο των μετοχών. Η δεύτερη αφορούσε το βυρσοδεψείο Πίντζα, στο οποίο οι Αδελφοί θα έπαιξαν ενεργητικότερο ρόλο συνεργαζόμενοι με τον παλιό δερματοποιό Καλαρώνη, που θα αναλάμβανε τη διεύθυνση. Το εργοστάσιο είχε επιταχθεί από την τουρκική κυβέρνηση και είχε εγκαταλειφθεί, σε ελεεινή κατάσταση, προσέφερε, όμως, αρκετά πλεονεκτήματα εξαιτίας της καλής θέσης του και της αφθονίας νερού. Η αξία του είχε αποτιμηθεί σε 50.000 λίρες, τις οποίες θα κατέθετε ο Καλαρώνης, ενώ οι Αδελφοί θα εξασφάλιζαν το κυκλοφορούν κεφάλαιο, που είχε εκτιμηθεί σε 150.000 λίρες, με σκοπό να εκσυγχρονίσουν την επιχείρηση και να τη μετατρέψουν σε ανώνυμη εταιρεία. Προσεκτικότερη ανάλυση της μελέτης εκσυγχρονισμού και συζητήσεις και με τρίτο ενδιαφερόμενο, τον Ι. Κορέση, που είχε την εμπειρία της διαχείρισης του βυρσοδεψείου Σκαραμαγκά στο Ταϊγάνιο, απέτρεψαν τελικά τους Αδελφούς από την αγορά της. «Και η επιχείρησης αυτή θα εξαρτηθεί από την λύσιν του τουρκικού, καθόσον πρέπει κανείς να σκεφθή και διά την κατανάλωσιν του παραγόμενου πράγματος», έγραφε ο Μήκias στους Αδελφούς.⁷³

3. Επιχείρηση ψυγείων. Η ανάγκη επίλυσης του ζητήματος της διατήρησης των τροφίμων με σύγχρονα μέσα απασχολούσε τόσο την Κωνσταντινούπολη όσο και άλλες μεγάλες πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη. Οι Αδελφοί Σιφναίου εξέταζαν το ζήτημα της σύμπραξης με άλλους επιχειρηματίες για το στήσιμο εργοστασίου ψύξης, συνήθως σε συνδυασμό με τα ζυθοποιεία. Σοβαρότερος όλων και με πιο συγκροτημένες απόψεις ήταν ο επιχειρηματίας Επαμεινώνδας Χαρίλαος, χημικός σπουδασμένος στη Γαλλία, που έχαιρε εκτίμησης εκ μέρους των Αδελφών και είχε επισκεφθεί τόσο την Κωνσταντινούπολη (Μάρτιος 1920) όσο και

72. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκias Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 9/22.3.1920.

73. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκias Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 27.2.1920.

τη Θεσσαλονίκη. Οι Αδελφοί τελικά συνέπραξαν μαζί του στο στήσιμο της επιχείρησης στη Θεσσαλονίκη, ξεκινώντας με την αγορά του οικοπέδου στο λιμάνι με την πεποίθηση πως η περιοχή αυτή θα εξελιχθεί σε βιομηχανική ζώνη για όλη τη Θεσσαλονίκη: «Ο κ. Χαρίλαος έδωσε οδηγίες εις τους αντιπροσώπους αυτού εδώ, όπως διαπραγματευθώσι την αγοράν και άλλων οικοπέδων παρά το του ψυγείου και τούτο διότι προβλέπεται ότι το ψυγείον θα συγκεντρώση περίξ αυτού διαφόρους βιομηχανίας χρησιμοποιούσας το τεχνητόν ψύχος, βιομηχανίες αίτινες ή θα σχηματισθώσι από αυτήν ταύτην την εταιρείαν των ψυγείων είτε θα γίνωσι από τρίτα πρόσωπα τη βοηθεία της εταιρείας των ψυγείων».⁷⁴

4. Εργοστάσιο ανθρακικού οξέως και οξυγόνου στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για πρόταση ίδρυσης εργοστασίου με κοινοπραξία των Γιαννουλάτου, Αντωνιάδη, Σινιόσσογλου και Σιφναίων, συνολικής επένδυσης 1.200.000 δραχμών, στις οποίες οι Αδελφοί θα εξασφάλιζαν το 50% και τη διεύθυνση. Η πρόταση αυτή έγινε την εποχή που οι Αδελφοί είχαν δείξει ενδιαφέρον να συμμετάσχουν στην ανακαίνιση του υπάρχοντος εργοστασίου «Omnium», το οποίο είχε εισαγάγει νέα μηχανήματα ανθρακικού οξέως από τη Γερμανία, αλλά δεν είχε προλάβει να τα θέσει σε λειτουργία πριν από τον πόλεμο. Το θετικό της επιχείρησης ήταν τα μικρά σχετικά κεφάλαια, η δυνατότητα αγοράς έτοιμων μηχανημάτων, το ολιγάριθμο των εργατών και η παραχώρηση της διεύθυνσης στους Αδελφούς, που είχαν ήδη εμπλακεί στην ίδρυση εργοστασίου οξυγόνου και ασετυλίνης στον Πειραιά.

Β. Επενδύσεις στη ναυτιλία

1. Αγορά πλοίων σε τιμές ευκαιρίας, ιδιαίτερα κατά τον πλειστηριασμό που οργανώθηκε από τους Άγγλους στον Μούδρο για την εκποίηση πολεμικού υλικού ή και ρυμουλκών, χωρητικότητας 200 τόνων.⁷⁵ Προτάθηκαν διάφορα πλοία, τα οποία ύστερα από τις σχετικές γνωματεύσεις μηχανικών απορρίφθηκαν. Διαπραγματεύσεις έγιναν και για την αγορά σλεπίου, 500 τόνων, που θα χρησίμευε κυρίως για τη μεταφόρτωση κάρβουνου στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Τον Μάρτιο του 1920 προτάθηκε η αγορά ξύλινου ρυμουλκού με οκτώ μασούνες, το οποίο θα εξυπηρετούσε την επιχείρηση κάρβουνου της εταιρείας. Κατά τη μεταφορά από την αποθήκη που είχε νοικιαστεί, στις φορτηγίδες και από εκεί

74. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Ε. Πατρινού προς τους Αδελφούς Σιφναίους στην Κωνσταντινούπολη, 7/20.6.1921.

75. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Π. Σακελλαρίδη από τον Μούδρο προς τον Βάσα Σιφναίο στον Πειραιά, 17.8.1919.

στο ατμόπλοιο, παρά τη σχετική επιστασία, υπήρχαν πάντοτε απώλειες. «Δεν είμαι ενθουσιασμένος με την εργασία αυτήν, ήτις δεν δύναται να βαδίσει εκ παραλλήλου με τας αρχάς και τας συνήθειάς μας [...] και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έγινε κάποιον λάθος, καθόσον ταυτοχρόνως εφόρτωνε και άλλη φορτηγίς διά τους Γάλλους. Ηναγκάσθη να δηλώσω ότι δεν δύναμαι να αναγνωρίσω το έλλειμμα. Με την πρώτην ευκαιρίαν πρέπει να θέσωμεν εις ενέργειαν την συγχώνευσιν της επιχειρήσεώς μας μετ' εκείνης του Σινιόσογλου και απαλλάξωμεν την υπογραφήν μας από καρβουνοδουλίες, αίτινες μουτζουρώνουν», δήλωνε εύγλωττα ο Μήκias στους Αδελφούς.⁷⁶

2. Ναυπηγεία Στένιας στον Άνω Βόσπορο. Τα ναυπηγεία αυτά, τα οποία εκμεταλλευόταν η «Société des Docks et Ateliers du Haut Bosphore», βρίσκονταν στον ομώνυμο κόλπο, στην ευρωπαϊκή ακτή, σε απόσταση 25 λεπτών με πλοίο από τη γέφυρα του Γαλατά. Στο οικοπέδο, εμβαδού 40.000 τετρ. μ., υπήρχε μηχανουργείο, χυτήριο και τμήμα ηλεκτρόλυσης, καθώς και πλωτή προκουμαία 8.500 τόνων, την οποία είχαν κτίσει το 1912 τα ναυπηγεία «Swan Richardson» της Αγγλίας. Τα ναυπηγεία διέδεται και μικρό στόλο. Η γαλλική εταιρεία ζητούσε αποζημίωση από την τουρκική κυβέρνηση για την επίταξη των εγκαταστάσεων και του στόλου της. Έντονο ενδιαφέρον είχε εκδηλωθεί και από την ιταλική πλευρά και η επιχείρηση θεωρούνταν στρατηγικής σημασίας. «Είναι κρίμα μια τοιαύτη σημαντική επιχείρησις με ευρύτατον μέλλον, να μην περιέλθη εις χείρας της ελληνικής Κυβερνήσεως, αλλ' εις χείρας Ιταλών, οίτινες προσπαθούν με κάθε τρόπον να εξαπλώσουν την επιρροήν των εν Κωνσταντινουπόλει», έγραφε ο Μήκias στους Αδελφούς πιστεύοντας ότι η αγορά της εταιρείας μπορούσε να γίνει και για την ελληνική κυβέρνηση μέσω ελλήνων κεφαλαιούχων στην Κωνσταντινούπολη.⁷⁷

Γ. Επενδύσεις σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις

Ενδιαφέρον για κτηματική επιχείρηση και αγροτική εκμετάλλευση υπήρχε από την εποχή της εγκατάστασης της οικογένειας στη Ρωσία. Παρότι η απόδοση των κτημάτων δεν ήταν ποτέ μεγάλη σε συνδυασμό με την εμπορία προϊόντων αιχμής, όπως σιτηρών ή ελαιολάδου, η επένδυση αποκτούσε ενδιαφέρον. Εκτός του κτήματος της Καλλίπολης, παρουσιάζονταν κατά καιρούς και άλλες ευκαι-

76. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκias Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 29.2.1920.

77. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκias Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 9/22.3.1920.

ρίες για αγορά μεγάλων κτημάτων, ένα από τα οποία ήταν τουρκικό τσιφλίκι 30.000 στρεμμάτων στην περιοχή της Σμύρνης, μέρος του οποίου αποτελούνταν από ελιές και συκίες καθώς και δασική έκταση που θα την εκμεταλλεύονταν για ξυλεία. Όμως η επιτόπια επίσκεψη γεωπόνου για τη μελέτη της δυνατότητας επιστημονικής εκμετάλλευσης ανέδειξε το πρόβλημα των απρόσφορων για καλλιέργεια στρεμμάτων, που έκανε το κτήμα να χάνει μέρος της αξίας του. Είναι ενδιαφέρον ότι και τα δύο εγχειρήματα, κατά τη φάση της διερεύνησης, είχαν συζητηθεί και με τον ίδιο τον Βενιζέλο.⁷⁸ Τον Φεβρουάριο του 1920 νέα πρόταση για την αγορά μεγάλου κτήματος σιτηρών στην Αδριανούπολη ήρθε στο προσκήνιο, ενώ παράλληλα γίνονταν διαπραγματεύσεις για το κτήμα και την έπαυλη του Ριζά πασά στην Κράτγιο Μυτιλήνης. Το τελευταίο αγοράστηκε από τους Αδελφούς, αφού εξαιρέθηκε από τα ανταλλάξιμα το 1924.

Δ. Επενδύσεις σε αστικά ακίνητα και εμπορικές επιχειρήσεις

Επενδύσεις σε αστικά ακίνητα και εμπορικές επιχειρήσεις έγιναν με την αγορά μετοχών στο «Bazar du Levant (ex Bazar Allemand)», επιχείρηση που ανήκε στους υιούς Σινιόσογλου. Η εμπορική εταιρεία στεγαζόταν σε τριώροφο κτίριο και έκανε τζίρο 600-1.000 λίρες ημερησίως. Με τη διαμεσολάβηση των Αδελφών έστειλε υφάσματα στη Ρωσία.

Το ενδιαφέρον στοιχείο, που χαρακτηρίζει όλες αυτές τις κινήσεις, είναι ότι ο συμμετοχικός χαρακτήρας της επιχείρησης απαιτούσε μια ευρύτατη εργασία διαλόγου ανάμεσα στους τέσσερις Αδελφούς, διαδικασία που οδηγούσε σε κοινή συναινετική απόφαση. Οι προτάσεις έμπαιναν σε κοινή συζήτηση μέσω της επιστολογραφίας και του τηλεγράφου και ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση όλων για κάθε νέα επένδυση. Πολλές αποφάσεις λαμβάνονταν ύστερα από παροχή συμβουλών από ειδικούς και επιτόπιες αυτοψίες, ενώ δεν έλειπαν και οι επαφές με ισχυρούς πολιτικούς και επιχειρηματικούς παράγοντες, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, με τον οποίο είχαν γνωριστεί προσωπικά,⁷⁹ και ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Τις επενδυτικές δυνατότητες ενθάρρυνε η δημιουργία τραπεζικού κεφαλαίου στην Αγγλία και την Αμερική από τα κέρδη της ατμοπλοΐας και ειδικότερα από τα εξαιρετικά επικερδή ταξίδια του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος», την περίοδο 1913-1920.

78. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 8.12.1919.

79. Βλ. εδώ κεφάλαιο 9, «Από τα 2 Β στο κόμμα των Φιλελευθέρων».

Οι προτάσεις που ακολουθούν δίνουν το μέγεθος της οικονομικής ευρωστίας των Ελλήνων και του δυναμισμού που διακατείχε την ελληνική επιχειρηματική τάξη. Με την αποχώρηση του έλληνα αρμοστή από την Κωνσταντινούπολη τον Δεκέμβριο του 1919, ο Μήκας προσδιόριζε το πολιτικό καθήκον της ελληνικής ηγεσίας στην Κωνσταντινούπολη ως εξής:

Προκειμένου διά τόσον σπουδαίον κέντρον ελληνισμού 400.000 ψυχών, νομίζω ότι επιβάλλεται εις την Κυβέρνησιν να εγκαταστήσει έναν Διοικητήν με σθένος, με κύρος και με οργανωτικόν πνεύμα, διότι οργανώσεως έχει ανάγκη ο εδώ ελληνισμός. Σήμερον δεν έχομεν πλέον να κάμωμεν με Τούρκους, αλλά με Ευρωπαίους οι οποίοι εργάζονται προς επικράτησιν, έχουσι δε άφθονα προς τούτο όλα τα διπλωματικά και υλικά μέσα. Ημεείς έχομεν τον όγκον και την δύναμιν του εδώ ελληνισμού, όστις εν μια στιγμή είναι εις θέσιν να εξουδετερώση όλας τας ενεργείας των άλλων, φθάνει να διευθύνηται καλώς. Ενθυμείσθε τι μας έλεγεν ο Πρόεδρος [Ελευθέριος Βενιζέλος]: «Πρώτον θα εναγκαλισθώμεν την Κων/λην και μετά πάροδον 10/20 ετών, θα πέση αύτη ως ώριμος καρπός εις τας αγκάλας μας». Αυτό θα συμβεί όπως σας βλέπω και με βλέπετε, αλλά διά να ωριμάσει ο πολύτιμος καρπός, απαιτείται εργασία, άνθρωποι και επιβολή. Σήμερον η αρμοστέία μας παρουσιάζει την όψιν δικηγορικού γραφείου ή συμβολαιογραφείου κανονίζοντος διαφόρους ιδιωτικάς, το πλείστον, υποδέσεις.⁸⁰

Η πολιτική επιδίωξη των ελλήνων επιχειρηματιών της Πόλης να αποδείξουν διά της εργασίας και της επιχειρηματικής τους ισχύος την κυριαρχία τους σε μια ηττημένη πόλη, που είχε αποκεφαλιστεί από τη γηγενή πολιτική της εξουσία, μπορούσε να γίνει μόνο σε συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής και ιδίως με τον αγγλικό παράγοντα.

Η Κωνσταντινούπολη υπό την κατοχή των ευρωπαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων

Η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τις δυνάμεις της Αντάντ τον Μάρτιο του 1920. Την εικόνα της πόλης αποδίδει εύγλωττα ο Παναγιώτης Μ. Σιφναίος στις ενθυμήσεις του:

Η Πόλη είχε αλλάξει όψη. Οι Τούρκοι θαρρείς και είχαν εξατμιστεί. Σε ενάμιση εκατομμύριο πληθυσμό οι πεντακόσιες χιλιάδες ήσαν Έλληνες. Κρατούσαν όλη τη δύναμη και την οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας μαζί με εκατό χιλιάδες Αρμένηδες και άλλους τόσους Εβραίους και ξένους. Με τη νίκη των συμμάχων οι Ρωμιοί είχαν πιστέψει πως η Πόλη θα γίνει δική μας. Ο Αβέρωφ είχε καταπλεύσει και αγκυροβολήσει κοντά στα συμμαχικά πολεμικά στο Βόσπορο. Ο Βενιζέλος ήταν

80. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκα Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 2.12.1919.

για μας ένα είδος θεού. Σε πολλά καταστήματα του Πέραν στις προθήκες ήταν η φωτογραφία του. Σε μερικά είχαν βάσει και ένα καντήλι μπροστά, σαν τους Αγίους!⁸¹

Με την κατοχή ξεκίνησε μια ανοιχτή συνεργασία της ελληνικής και αρμενικής κοινότητας με τους κατακτητές, ενώ με την απόσυρση των εθνικιστών στην Ανατολική Τουρκία άρχισε να οργανώνεται το κίνημα αντίστασης και ο αγώνας της τουρκικής ανεξαρτησίας. Μέσω των «Συμμαχικών Επιτροπών Ελέγχου και Οργάνωσης» οι δυνάμεις της Αντάντ είχαν τον έλεγχο σε όλα τα δημοσιοοικονομικά ζητήματα, στα θέματα της τροφοδοσίας της πόλης και της αποκατάστασης των προσφύγων που εισέρρεαν αδρόοι από τη Ρωσία, αλλά και από τις περιοχές που καταλάμβανε η κεμαλική αντίσταση. «Χθες έδωκαν το χάπι εις την Κυβέρνησιν και σήμερον καταλαμβάνεται τελειωτικώς υπό των Συμμάχων, η μαρτυρική πρωτεύουσα. Μεγάλοι στρατιωτικοί κινήσεις. Τρία δωρητά προ του Φαναρίου, εν Δρενδνώντ πλησίον της Γεφύρας. Το Κιλκίς εις τα Ψωμαθειά. Εις όλας τας κεντρικάς γωνίας μυδραλιοβόλα. Αεροπλάνα περιίπτανται με τον εκκωφαντικόν των ρόγγων την Κωνσταντινούπολιν [...] Φθάνομεν εις τον Μεγάλον Τζεκμετζέν· αγγλοελληνική Διοίκησης θα διαδεχθή τα υπουργεία άτινα αναχωρούν εις Ικόνιον εγκαταλειφθέν υπό των Ιταλών. Ο Σουλτάνος μένει ως Χαλίφης αλλά η πρωτεύουσα δεν θα είναι το καλιφάτον. Αφ' ετέρου ο νομός Προύσης κατά μέγα μέρος περιέρχεται εις την Ελλάδα ήτις και εκτείνει το προτεκτοράτον της επί της επαρχίας του Πόντου. Είμαι μεθυσμένος από χαράν και ευτυχής ότι ζω αυτόπτης μάρτυς κοσμοϊστορικών μεγάλων γεγονότων», έγραφε ο Μήκιας στα αδέρφια του.⁸² Λίγες μέρες αργότερα, υπογράμμιζε τις συλλήψεις των κεμαλικών από τους Άγγλους αλλά και τα πρώτα ανησυχητικά μηνύματα αντίστασης στην Ανατολή. «Αι συλλήψεις εξακολουθούν αλλά και τα sabotages εν Ανατολή· λέγεται ότι ο Μουσταφά Κεμάλ ανετίναξε τρεις γεφύρας εις το εσωτερικόν».⁸³

Στην πρωτεύουσα, ωστόσο, η κατάσταση ήταν ασαφής. Η αγορά περνούσε κρίση και οι πωλήσεις στο «Bazar du Levant» και σε όλα τα καταστήματα είχαν ελαττωθεί. Το ίδιο και οι πωλήσεις ζύθου. Οι τιμές τετραπλασιάστηκαν και πάλι στην περίοδο 1918-1921 και η έλλειψη σίτου και άνθρακα ήταν εμφανής. «Τους συγγενείς, ηύρομεν, ευτυχώς, όλους καλά, αν και με οικονομικήν

81. Αρχείο Παναγιώτη Μ. Σιφναίου, «Αναμνήσεις», χειρόγραφο κείμενο, 1968.

82. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους αδελφούς του στον Πειραιά, 3/16.3.1920.

83. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους αδελφούς του στον Πειραιά, 9/22.3.1920.

κατάστασιν αθλιέστατο», έγγραφε συγγενής και φίλος των Αδελφών, που είχε επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη.⁸⁴

Το κατάστημα ανέλαβε νέο κύκλο εμπορίας, κινούμενο κυρίως με συμπράξεις κεφαλαίων για «στησίματα» που θα απέφεραν σημαντικό κέρδος. Με τα έλαια «εμποδισμένα», ειδικά τα έλαια της Μυτιλήνης που αντιμετώπιζαν τις απαγορεύσεις εξαγωγής της ελληνικής κυβέρνησης, το ενδιαφέρον στράφηκε προς τη ζάχαρη και την προμήθεια κάρβουνου. Αγοράστηκαν συνεταιρικά 400 τόνοι ζάχαρης. Η επιχείρηση του κάρβουνου άφησε κέρδος 7.000 λίρες Τουρκίας και 150 τόνους κάρβουνου. Παράλληλα, οι γαλλικές αρχές, που είχαν καταλάβει διά της βίας το πηγάδι εξόρυξης Τζαμλί, το οποίο έδινε ημερησίως γύρω στους 65 τόνους και ανήκε στην εκμετάλλευση κάρβουνου της Ποντοπράκλειας, είχαν προτείνει στους Αδελφούς την από κοινού πώλησή του.

Τα φορτία κριθαριού έρχονταν δειλά από τη Ρωσία, κυρίως από περιοχές που δεν ελέγχονταν ακόμη από τους Μπολσεβίκους. Η τιμή τους είχε ανέβει εξαιτίας του κλεισίματος της Ανατολής. Οι Αδελφοί ήθελαν να αγοράσουν ρωσικά αλλά και βουλγαρικά σιτηρά και καλαμπόκια κυρίως για την τροφοδοσία της Μυτιλήνης και της Σμύρνης. Επιπρόσθετα, αναζητούσαν «έναν Άγγλο» για να αγοράσουν επ' ονόματί του σημαντική επιχείρηση, στρατηγικής σημασίας, της οποίας το όνομα κρατιόταν μυστικό:

Υπάρχει μια θαυμασία επιχειρήσις επί της εταιρείας Σιρκετί Χαϊριέ. Και υπό πατριωτικήν έποψιν έχει το μεγαλείον της. Θα μας χρειασθεί μόνον εις Άγγλος της πάσης εμπιστοσύνης, όστις συμμετέχων της επιχειρήσεως θα κρύπτει όπισθεν του ελληνικά κεφάλαια. Οι Τούρκοι επ' ουδενί λόγω θα την παρέδιδον εις Έλληνας. Έχεις κανένα Άγγλον αυτού, αλλ' όχι άγγλον υπήκοον με ελληνικό όνομα. Ταύτα αναμεταξύ μας.⁸⁵

Στις ναυλώσεις, το ατμόπλοιο «Βενιζέλος», που εργαζόταν για λογαριασμό της γαλλικής ναυτικής διοίκησης, μετέφερε από το Γαλάτσι της Ρουμανίας ξυλεία στην Κωνσταντινούπολη. Στο «Βενιζέλος» κατασκευάστηκε ειδικό χώρο για φόρτωση γιανθράκων. Παράλληλα γίνονταν ενέργειες για να μεταφερθεί από τη Θεοδοσία της Ρωσίας η βάρσα «Αστρέα», που είχε επιταχθεί από τον εδελοντικό στρατό, καθώς και η βάρσα «Ιουλία», που κρατούνταν από τη ρουμανική κυβέρνηση. Η αγορά του αυστριακού ατμόπλοιου «Bittinia», χωρητικότητας 5.600 τόνων, προσέκρουσε στο φόβο πιθανής κατάσχεσής του από τους Βρετανούς, επειδή είχε πουληθεί προηγουμένως σε τούρκο υπήκοο.

84. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Δ. Νιάνια προς τον Βάσα Σιφναίο, 25/7.1.1920.

85. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 21.3.1920.

Τον Φεβρουάριο, καθ' υπόδειξη των Άγγλων ναυλώθηκε ατμόπλοιο για λογαριασμό του ομίλου, το οποίο στάλθηκε στην Κριμαία για εξαγωγή σιτηρών και αλεύρων. «Εις την Γιάλταν πωλείται και η κάβα του κόμητος Δολγορούκη και διάφορα αντικείμενα, ασημικά, πολύτιμοι λίθοι και άλλα, άτινα κατά το λέγειν των άγγλων αξιωματικών θα δυνηθώμεν να τα αγοράσωμεν εις μικράν τιμήν», γράφει ο Μήκιας.⁸⁶ Η προέλαση των Μπολσεβίκων προς το Ροστόβ, το Αικατερινοδάρ και τον Καύκασο δημιουργούσε στρατιές προσφύγων που κατέφθαναν στην Κωνσταντινούπολη με κάθε λογής εμπορεύματα, όπως φαίνεται και από άλλη επιστολή του Μήκιας:

Ως σας είχαν τηλεγραφήσει έφθασεν εκ Γιάλτας ο Πλατής [συνεργάτης και πληρεξούσιος του οίκου Σιφναίου στο Ταϊγάνιο μετά την αναχώρηση των Αδελφών] φέρων επί του μικροσκοπικού πλοίου «Άννα» ολόκληρον Αλάσκαν. Εντός 7 κιβωτίων μετέφερον ολόκληρον την συλλογήν αρχαιοτήτων ελληνικών ως επί το πλείστον περισυλλεγισών υπό του διασήμου αρχαιολόγου Delagarde εν Κριμαία. Την συλλογήν ταύτην ηγόρασεν από τους κληρονόμους ο εργοστασιάρχης Μόσχας Браунhoff, μεθ' ου συνεβλήθη ο Πλατής. Εις τον Πλατήν είπον να σας γράψη καθέκαστα διότι εγένετο λόγος να προταθή η συλλογή εις την ελληνικην κυβέρνησιν. Εκτός των άνω ηγοράσθησαν υπό του Πλατή εις την Κριμαίαν καθρέπται, οίτινες έχουν μεγάλην αξίαν εν Κων/λει, γουναρικά, λίθοι πολύτιμοι και χαλιά.⁸⁷

Δεκαπέντε χιλιάδες Λευκοί, στρατιώτες και αξιωματικοί του αντεπαναστατικού στρατού, αποβιβάστηκαν τον Νοέμβριο από τα πλοία του γαλλικού στόλου. Η παρουσία των ρώσων προσφύγων όξυνε το στεγαστικό πρόβλημα στην Κωνσταντινούπολη και ανέβασε την τιμή των ενοικίων. Η οικονομική ανάκαμψη της εταιρείας κατά τη διάρκεια του 1919-1920, εκτός από τις επενδυτικές αναζητήσεις που αναφέραμε, φαίνεται και από κινήσεις που έγιναν για την εξεύρεση και την αγορά μόνιμης κατοικίας καθώς και για την αγορά οικοπέδου για εξοχική διαμονή στη Χάλκη.

Η οικία, που βρισκόταν στη συνοικία Νισάν Τας, πριν φτάσει κανείς στο Σισλί, και ήθελε μικροεπισκευές και βάψιμο, μπορούσε να αγοραστεί 27.000 λίρες. Είχε θέρμανση με αερίοφως, μαρμάρινη σκάλα, σιδερένια παντζούρια, μπάνιο και κήπο 200 τετρ. μ. Ο Απόστολος Σιφναίος την είχε επισκεφθεί με τον αρχιτέκτονα Δ. Παπά και σκεπτόταν να την αγοράσει με τραπεζικό δανεισμό. Μια δεύτερη προοπτική ανοίχτηκε, μετά το ναυάγιο της πρώτης, για την

86. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 27.2.1920.

87. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 31.3.1920.

αγορά της οικίας του Ζαμπακού πασά, που βρισκόταν στην οδό που ένωνε τη Μεγάλη Οδό του Πέρα με το δρόμο που βρισκόταν η ελληνική πρεσβεία. Το σπίτι, μέσα σε κήπο έκτασης 800 πήχων, ήθελε επισκευές που θα στοίχιζαν γύρω στις 3.000 λίρες Τουρκίας και μπορούσε να αγοραστεί με 28.000 λίρες Τουρκίας.⁸⁸ Όμως οι εκλογές που προκηρύχθηκαν στην Ελλάδα επανέφεραν τους Αδελφούς Σιφναίου για σύντομο διάστημα στην πατρίδα, όπου τους περίμενε μια δυσάρεστη έκπληξη: το κόμμα των Φιλελευθέρων έχασε τις εκλογές και εκείνοι επανήλθαν στις θέσεις τους, μωδιασμένοι και σκεπτικοί.

Η κατάσταση της αγοράς το 1921 παρουσίαζε εικόνα απραξίας με ελάχιστες πωλήσεις προϊόντων. Συρρίκνωση εμφανιζόταν και στους ναύλους. Το γραφείο αποφάσισε να περιορίσει τις επισκευές και να δέσει τα πλοία, τα οποία στο μεταξύ με την απελευθέρωση της θάλασσας «Αστρέα» και την κάθοδό της στην Πόλη είχαν γίνει τρία, στο Κουρού Τσεζμέ προκειμένου να ταξιδεύουν με μισά φορτία ή με χαμηλούς ναύλους που δεν κάλυπταν τα έξοδα. Με αδρανοποιημένο το εμπόριο και τις μεταφορές η μόνη διέξοδος παρέμενε η εργασία επί του συναλλάγματος, η οποία επηρεαζόταν από τα πολιτικά γεγονότα και παρουσίαζε από μέρα σε μέρα έντονες διακυμάνσεις.

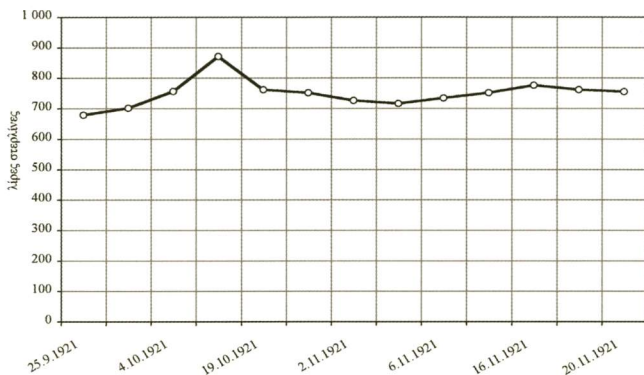
Τελευταίως η δραχμή αιφνιδίως υψώθη με τάσεις ακόμη υψωμού, τούτο δε οφείλεται εις τα ευχάριστα δι' ημάς αποτελέσματα της Συνδιασκέψεως του Λονδίνου. Εξ αντιθέτου υποθέτωμεν ότι η Α. Τουρκίας θα εκπέση και έχοντες τούτο υπ' όψει παρακαλούμεν να προβήτε εις τας αναγκαίας αυτού πράξεις. Με την επελθούσαν τώρα γενικήν πτώσιν του συναλλάγματος νομίζομεν ότι θα ήτο καλόν να διοργανώσωμεν μίαν τακτικήν εργασίαν επ' αυτού, τοσούτω μάλλον καθ' όσον προς το παρόν συνεπεία της γενικής απραξίας είναι η μόνη την οποίαν δυνάμεθα να κάμωμεν.⁸⁹

Από τα διαγράμματα 20 και 21 γίνεται φανερή η μεγάλη συναλλαγματική αστάθεια στην Κωνσταντινούπολη, η οποία επέτρεπε τις κερδοσκοπικές εργασίες. Τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα είχαν άμεση επίπτωση στις διακυμάνσεις του συναλλάγματος. Η προώθηση των κεμαλικών δυνάμεων στην Ανατολία και η καθημερινή έκβαση του πολέμου δημιουργούσαν τεράστιες διαφορές στα νομίσματα μέσα στην ίδια μέρα. Τον Οκτώβριο η κερδοσκοπία, στην οποία ήταν αναμεμιγμένα τα τραπεζικά καταστήματα και οι χρηματι-

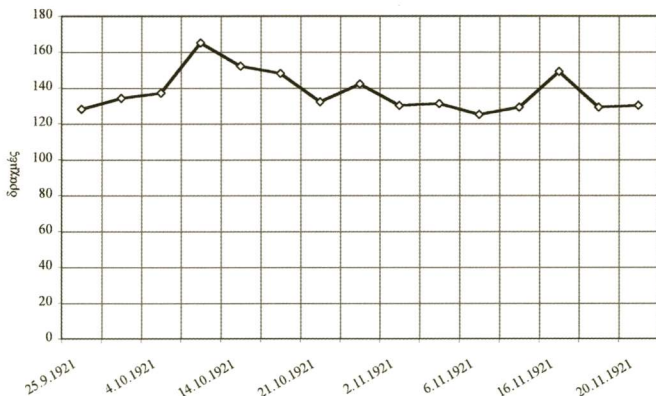
88. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 23.10.1921.

89. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Ι. Γ. Αντωνιάδη, εκ μέρους του γραφείου Πειραιά προς το γραφείο Κωνσταντινουπόλεως, 9/22.2.1921.

Διάγραμμα 20. Το συνάλλαγμα στην Κωνσταντινούπολη, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1921: η λίρα στερλίνα σε σχέση με την τουρκική λίρα. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1921.

Διάγραμμα 21. Το συνάλλαγμα στην Κωνσταντινούπολη, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1921: η δραχμή σε σχέση με την τουρκική λίρα. Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1921. Βλ. και Παράρτημα, πίν. 12.

στές, είχε φτάσει στο απροχώρητο. Μετά τις ελληνικές νίκες το καλοκαίρι του 1921 η δραχμή ανέθηκε σε σχέση με την τουρκική λίρα. «Ως λόγος της τσιαούτης υποτιμήσεως [της τουρκικής λίρας] φέρεται ότι ο Κεμάλ εκδίδει ιδικόν του χαρτονόμισμα και ότι η ελληνική κυβέρνηση αντικαθιστά τας λίρας με δραχμάς εις τα κατεχόμενα μέρη. Δεν είναι απίθανον εν τούτοις και η κερδοσκοπία να παίξει τον ρόλον της», γράφει ο Απόστολος.⁹⁰ Πολιτική του εμπορικού οίκου ήταν να μειώσει το άνοιγμα που είχε σε τουρκικές λίρες και να συγκεντρώσει μέρος των οφειλών. Μόνο από τις εργασίες των βαρζών περίμενε 35.000 λίρες Τουρκίας και από τους οφειλότες του –με πρώτο τον Τούρκο του κτήματος της Καλλίπολης– άλλες 31.600.⁹¹

Όμως και η κατάσταση των ναύλων ήταν αποκαρδιωτική. Με χαμηλούς τους ναύλους, οι επισκευές, οι καθαρισμοί των καζανιών, οι καθυστερήσεις, η κακή ποιότητα του κάρβουνου καθιστούσαν τα ταξίδια επιζήμια. Επιπλέον, οι πλοίαρχοι, οι μηχανικοί και τα πληρώματα ζητούσαν αυξήσεις: «Τα γνωστά πρόσωπα των πληρωμάτων περιμένουν να ζήσουν αι οικογένειαι των είτε εργάζονται είτε δεν εργάζονται αι μπάρζαι. Πού θα φθάσωμεν κατ' αυτόν τον τρόπον; Δεν αρκεί ότι ακριβώς διά να ζήσουν επισκευάσαμεν και εξηκολούθησαμεν επιζήμια ταξίδια, ανοιχθέντες 30.000 λ. Τ.; Αι μπάρζαι κατήνησαν αιμορραγία». ⁹² Βέβαια, και κατά τη στάθμευση τα έξοδα δεν ήταν μηδαμινά. Καταβάλλονταν 500 λίρες μηνιαίως για στάθμευση ενώ σε κάθε πλοίο παρέμεναν τρεις ναύτες, ο πλοίαρχος και ο μηχανικός. Στο διάστημα αυτό έγινε προσπάθεια να σταθμεύουν τα πλοία φορτωμένα, ώστε οι κάτοχοι των φορτίων, όπως του φορτίου ζάχαρης στη φορτηγίδα «Ζαννέτα», να πληρώνουν ενοίκιο.⁹³ «Σήμερον τελειώνει η "Αστρέα" και οι προσφερόμενοι ναύλοι είναι ασύμφοροι ή ακατάλληλοι.⁹⁴ Το "Βενιζέλος" εκφορτώνει. Μας εμβάζει 4.000 λ. Τ. Και αυτό το ταξίδιον ήργησε. Ίσως εύρει επιστροφήν και μας ικανοποιήσει. Η "Ζαννέτα" θα μείνει αρκετόν καιρόν ως αποθήκη».⁹⁵

90. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 21.10.1921.

91. Στο ίδιο.

92. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 16/29.11.1921.

93. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 29.10.1921.

94. Το πλοίο μπορούσε να ναυλωθεί άφρατα για το Αιγαίο αλλά όχι για τη Μαύρη Θάλασσα.

95. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 14.10.1921.

Οι κάτοχοι βαρζών στην Κωνσταντινούπολη ζητούσαν να δημιουργηθεί κοινοπραξία για την ορθολογική διαχείρισή τους και την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού: «Αθλιότης εις την αγοράν μας. Οι κάτοχοι μπαρζών ζητούν να γίνει συνδικάτον προς γενικήν διαχείρισιν των μπαρζών. Επί κεφαλής της κινήσεως ταύτης είναι οι αδύνατοι. Αθλιότης απ' άκρου εις άκρον. Πτώχεια και κακομοιριά. Και διαρκής χρηματική εκμύζησις. Να σε τρώγει δε διαρκώς ο καρκίνος των εθνικών συμφορών. Μακαρίζω τους έχοντας δυνατά νεύρα. Ιδέ και αδελφόν μας Αριστείδην».⁹⁶

Το φθινόπωρο του 1921 το κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον διαγραφόταν μουντό στα μάτια του Απόστολου Σιφναίου, κυρίως λόγω των εξελίξεων στο εθνικό ζήτημα. Όλο και πιο ανήσυχος για τις επιπτώσεις μιας πιθανής ήττας, γράφει στους αδελφούς του μια επιστολή που προοιωνίζεται την αρνητική έκβαση του πολέμου:

Η υγεία μου ευτυχώς δεν χωλαίνει. Χωλαίνουν όμως, ατυχώς, όλα τα άλλα. Δεν υπάρχει τίποτε εις το περιβάλλον της Κ/λεως, το οποίον να καθιστά τον βίον εν μέρει υποφερτόν. Με απασχολεί, όπως όλους μας άλλωστε, το εθνικόν ζήτημα, όχι μόνον εν σχέσει προς το μέλλον της φυλής μας αλλά κυρίως εν σχέσει προς τον υπόδουλον Ελληνισμόν, όστις εκμηδενίζεται. Οι έχοντες τα μέσα θα δυνηθούν ν' αποφύγουν παν ενδεχόμενον κίνδυνον και να ζήσουν ασφαλείς αλλού. Τι θα γίνουν όμως μυριάδες Ελλήνων οι οποίοι, κρίνοντας από το παράδειγμα εκείνων της Μικρασίας, θα αφευθούν εις την διάθεσιν των Τούρκων;

Πρό τινων ημερών ήμην εις του Παπάζογλου, όστις φιλοξενεί δύο θυγατέρας του ανταποκριτού των Σπαθόπουλου εκ Κερασούντας. Ο Γρηγόρης μοι ένευσε να μη κάμω λόγον περί διωγμού των Ποντίων, διότι είχε πληροφορίας ότι ο πατήρ των κοριτσιών απηγονίσθη. Μαραίνεται κάθε διάθεσις όταν πληροφορείται τις τι γίνεται εις τα κεαλοκρατούμενα μέρη εις θάρος των Χριστιανών, τη εγκληματική αμεριμνησία των Ευρωπαίων και αυτών των Αμερικανών.

Οι Τούρκοι δ' εν τη πόλει μας καθίστανται από ημέραν εις ημέραν δρασύτεροι, και συνέπεια τούτου την επικυρωθείσαν άλλοτε υπό του Χαρτσιέ διαμονήν μου, εδέησε ν' ανασύρω από τα βάθη του χρηματοκιβωτίου. Εκεί μας κατήντησαν οι άθλιοι κυβερνήται της Ελλάδος. Από δε την Κιλικίαν οι χριστιανοί και οι αντικεμαλικοί Τούρκοι, αναχωρούν τροχάδην.⁹⁷

Η αποχώρηση των Γάλλων από την Κιλικία είχε κατοχυρωθεί με τη συμφωνία του Μπακίρ Σεμί τον Μάρτιο του 1921. Όμως η οριστική συνθήκη, που ρύθμιζε τις λεπτομέρειες της αποχώρησης του γαλλικού στρατού, υπογράφηκε

96. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 22.10.1921.

97. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 6.11.1921.

στην Άγκυρα στις 7/20 Οκτωβρίου και αναγνώριζε επίσημα τις κεμαλικές δυνάμεις ως νόμιμους εκπροσώπους της Τουρκίας. Η μεταστροφή της γαλλικής πολιτικής δεν ήταν άσχετη με τις στρατιωτικές εξελίξεις και με την αποτυχία του ελληνικού στρατού, κατά τις επιδέσεις του Ιουλίου-Σεπτεμβρίου, να πλήξει αποφασιστικά τις κεμαλικές δυνάμεις. Ήδη από τις αρχές του χρόνου οι Τούρκοι σημείωναν στρατιωτικές νίκες. Στις 10 Ιανουαρίου σημειώθηκε η πρώτη επιτυχία του τουρκικού στρατού, ο οποίος κατάφερε να αναχαιτίσει την ελληνική προέλαση προς το Εσκί Σεχίρ. Στις 7 Απριλίου αναχαιτίστηκε η ελληνική επίθεση στο Ινονού. Το καλοκαίρι, ύστερα από δεκαπενθήμερη μάχη στον Σαγγάριο, οι Τούρκοι με επικεφαλής τον Κεμάλ πέτυχαν την πρώτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Τα ανησυχητικά νέα για το ηθικό του στρατεύματος το φθινόπωρο έφθασαν και στην Κωνσταντινούπολη:

Ο Σ. όστις ήλθε σήμερον εκ Προύσης δεν βλέπει καλήν την κατάστασιν του στρατού. Προβλέπουν σοβαράν διαρροήν. Κρούσματα αντιπειθαρχικά λαμβάνουν χώραν. Μεγάλη αγανάκτησις κατά των κρατούντων. Ο υιός του αετού δεν δνοει την ατμόσφαιραν. Από το νοσοκομείον των επέρασων 14.200 τραυματία. Οι πολίτες ιατροί ελατρεύοντο διά την επιστήμη και τον ανθρωπισμόν των. Ο Σ. εκλήθη να παρουσιασθή εις την Α.Μ. Παρέμεινε συνομιλών επί μισήν ώραν διά την στάσιν των Κων/λιτών και το ζήτημα των αξιωματικών. Εντυπώσεις απογοητευτικά. Οι τραυματία απεριφράστως κατά του καθεστώτος. Οι εδώ εφημερίδες παρουσιάζουν ως επικείμενην την υπουργικήν κρίσιν. Ελλίς μόνον καλλιτερεύσεως της καταστάσεως εάν ξεκουμισθή το σκυλολόγιον.⁹⁸

Παρά τη σαφή θέση ενάντια στον Κωνσταντίνο και την κυβέρνηση Γούναρη, οι Αδελφοί δεν συμμερίζονταν το διχασμό που είχε ξεσπάσει μεταξύ αμυνιτών και φιλοδασικικών. Καυτηρίαζαν τις εκρήξεις βίας και τον εμφύλιο σπαραγμό που παρουσίαζε τους Έλληνες διαιρεμένους και έβλαπτε την εθνική υπόθεση.

Νέος πάλιν φόνος προχθές εις το θέατρον Βαριετέ. Το δύμα αξιωματικός της χωροφυλακής, βασιλικός, διαρκώς προκαλών, ο φονεύς άλλοτε αξιωματικός και τελευταίως θυρωρός εις το ρηθέν θέατρον. Αι καταθέσεις των μαρτύρων είναι εις βάρος του δύματος, διότι προηγουμένως εξυλοκόπησεν ανηλεώς τον φονέα και ύβρισε καπηλικώτατα τον Αρχηγόν [τον Ελευθέριο Βενιζέλο], εάν δε δεν επρολάμβανε ο φονεύς να πυροβολήση θα εφονεύοντο και αυτός και δύο παρευρεθέντες κατά τύχην αξιωματικοί της Αμύνης. Εν είναι βέβαιον ότι γινόμεθα ρεζίληδες εις τους ξένους και το χάσμα διαρκώς ευρύνεται.⁹⁹

98. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 21.10.1921.

99. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 23.10.1921.

Την κατάφορη αντίθεσή τους στην απόφαση της κυβέρνησης Γούναρη να εξακολουθήσει τον αγώνα στο εσωτερικό της Τουρκίας παρά την άρση της συμμαχικής συγκατάθεσης, από τις αρχές του καλοκαιριού, δήλωνε η παρακάτω επιστολή:

Συγχώρει την γρίνια μου ή μη με γράφεις για πολιτικά εις τόσον απαισιόδοξον ύφος. Και ν' ακούσεις τον Άγιον Σμύρνης. Όλα κατ' ευχήν. Αι δυσκολίαι θα υπερπηδηθούν και θα πάρωμεν την Πόλι. Το μέτωπον είναι απόρθητον, το ηθικόν του στρατού ανεπτέρωθη, έφθασαν τρία ατιμόπλοια με συρματοπλέγματα, 300 αυτοκίνητα εξωπλίσθησαν προς καταδίωξιν των ατάκτων. Η σαμπάνια μόνον έλειπε διά να εορτάσωμεν τον θρίαμβον του Βασιλέως και του υπουργού του. Τώρα μεταβαίνει στο μέτωπον διά να ενδουσιάση.

Δεν θα υπήρξε ίσως εις την ιστορίαν κακοηδέστερον καδεστώς από το σημερινόν, καδεστώς απεικονίζον τον χαρακτήρα του ελληνικού λαού. Παρ' όλας τας πληροφορίας ότι η μεταλλαγή του φρονήματος είναι καταπληκτική, πολλοί δεν φαντάζονται ότι νέαι εκλογαί θα δώσουν την πλειοψηφίαν εις τους Φιλελεύθερους, διότι δεν φαντάζομαι ότι μετά την παταγώδη αποτυχίαν του συγγερού Γούναρη δεν θα έχομεν κυβερνητικήν μεταβολήν και αργότερον εκλογάς. Τι θα μείνει όμως, εν τω μεταξύ όρδιον;¹⁰⁰

Το επάρατο 1922

Ως τις 13 Αυγούστου, που εκδηλώθηκε η μεγάλη επίθεση των Τούρκων στο μέτωπο του Αφιόν Καραχισάρ, μόνο σποραδικά εμφανίζονται ειδήσεις πολιτικού χαρακτήρα στη διασωθείσα αλληλογραφία. Λείπουν ειδήσεις σχετικά με τη στάση του εμπορικού οίκου και των αδελφών απέναντι στην προσπάθεια της «Άμυνας» για δημιουργία αυτόνομου κράτους στην Ιωνία (Φεβρουάριος-Μάιος 1922) αλλά και απέναντι στο ελληνικό σχέδιο κατάληψης της Κωνσταντινούπολης (Ιούλιος 1922).

Ωστόσο, στη γραμμή της ενίσχυσης της ανησυχίας που επικρατεί κατά τους τελευταίους μήνες του 1921, είναι και οι επιστολές του Ιανουαρίου του 1922. Οι Αδελφοί είναι ενήμεροι για την εχθρική στάση του Λόιδ Τζορτζ προς την κυβέρνηση των Αθηνών και για το γεγονός ότι τόσο σε οικονομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο η Αγγλία δεν είναι διατεθειμένη να συνδράμει την Ελλάδα. Τουναντίον, το διεθνές κλίμα στρέφεται προς την περιστολή των αυξημένων συνόρων που δόθηκαν στην Ελλάδα από τη Συνθήκη των Σεβρών: «Εκ Λονδίνου, εκ πηγής ασφαλεστάτης μεταδίδεται ότι ο L. George ομιλών προς τον Πατριάρχη, εδήλωσε ότι εφόσον υφίσταται το εν Ελλάδι καδεστώς, η Ελλάς θα ιδεί μειού-

---

100. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 16/29.11.1921.

μενα τα σύνορά της καθ' όλας τας διευθύνσεις, δεν θα ίδει δε ούτε σελήνη».¹⁰¹ Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην Πόλη, χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η σκλήρυνση της στάσης των τουρκικών αρχών: «Κατ' αυτάς είχομεν σοβαρά επεισόδια με τον φόρον επαγγέλματος (τεμετού). Χτες ανηλλάγησαν πυροβολισμοί ή μάλλον οι τούρκοι αστυνόμοι επιυροβόλησαν κατά κλητήρων του προξενείου και επλήγησαν επικινδύνως ένα εξ αυτών. Οι Γάλλοι θεώνται μετ' ευχαριστήσεως τα λαμβάνοντα χώραν. Το ζήτημα ευτυχώς ελύθη υπέρ ημών. Πού ετόλμων οι Τούρκοι, όχι να εισέλθουν, αλλά να πλησιάσουν κατάστημα υπηκόου Έλληνος; Και αυτό από τα αγαθά του Γουναρικού καδεστώτος», γράφει ο Απόστολος στους αδελφούς του.¹⁰²

Την ίδια περίοδο ο Απόστολος Σιφναίος έπαιξε ενεργό ρόλο στα κοινωνικά της ελληνικής παροικίας ως πρόεδρος της «Αθηναϊκής Λέσχης», για την αναδιοργάνωση της οποίας εργαζόταν συστηματικά:

Έγραφον ότι αναβάλλω τον ερχομόν μου έως ότου τακτοποιήσω τα της Λέσχης. Πρόκειται να εγκατασταθώμεν εις νέον κτίριον όπερ είναι αξιοπρεπέστατον και το γεγονός αυτό θα αποτελέσει εποχήν διά την σταδιοδρομίαν της Λέσχης. Εκτός τούτου εξελέγχο και κανονίζω διάφορα ζητήματα. Τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής αποδεικνύουν ότι στοιχειώδης νοικοκυρωσύνη και ενδιαφέρον φέρουν αρίστους καρπούς. Αρχάς Μαρτίου λογαριάζω ότι εγκαθιστάμεθα. Έχομεν δύο αίθουσας την μίαν εντός της άλλης αίτινες δύνανται να περιλάβουν 400 τουλάχιστον ανθρώπους. Τον Ιανουάριον είχομεν ρεκόρ των εισπράξεων.¹⁰³

Η εμπορική αλληλογραφία παρουσιάζει την αγορά στην Κωνσταντινούπολη χαλαρή, με λίγες πράξεις σε κλίμα αβεβαιότητας και ανασφάλειας για το μέλλον. Μια ανασφάλεια που δεν επέτρεπε τη δημιουργία αποθεμάτων ακόμη και για προϊόντα που είχαν συνεχή ζήτηση, όπως το λάδι και τα σαπούνια. «Ατυχώς η αγορά μας διέρχεται σοβαράν κρίσιν επιδεινούμενην από ημέρας εις ημέραν καθ' α επικρατεί πλήρης απραξία επί όλων εν γένει των ειδών. Διά τα έλαιά σας θα φροντίσωμεν διά τμηματικήν πώλησιν. Βεβαίως δεν πρέπει να σκεφθείτε περί ενδεχομένης άλλης αποστολής», έγραφαν στον βασικό τους προμηθευτή, την εταιρεία Γρημάνη-Μάνδρα-Καμπούρη.¹⁰⁴

101. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 19.1.1922.

102. Στο ίδιο.

103. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον αδελφό του, Μήκια, στη Μυτιλήνη, 10.2.1922.

104. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς την εταιρεία Γρημάνη-Μάνδρα-Καμπούρη στη Μυτιλήνη, 28.1.1922.

Ειδικά όσον αφορά τους προμηθευτές της Μυτιλήνης, η οικονομική κρίση έπληττε καταρχήν τα λάδια μεγάλης οξύτητας, κατώτερης ποιότητας και χαμηλότερης τιμής και τους ανάγκαζε να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί στις εισαγωγές. Την ποιότητα λαδιών δεύτερης κατηγορίας, που εισήγαν πολλοί Λέσθιοι, συναγωνίζονταν άνετα τα σπορέλαια, τα οποία προσφέρονταν σε χαμηλότερη τιμή. Το ίδιο συνέβαινε και με την εισαγωγή σαπουνιών. Η κωνσταντινουπολίτικη αγορά σε συνθήκες κρίσης μπορούσε να απορροφήσει μόνο σαπούνια πρώτης ποιότητας, λευκά ή αρωματικά, κομμένα σε καλούπια ειδικών διαστάσεων και με έντυπους τουρκικούς χαρακτήρες, ακόμη και αν παράγονταν σε ελληνικά εργοστάσια.¹⁰⁵ Επειδή δε τα τελωνεία αναγνώριζαν συγκεκριμένες τουρκικές σφραγίδες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν έλληνες εισαγωγείς, το γραφείο προειδοποιούσε να μην τις χρησιμοποιούν για να αποφύγουν τον κίνδυνο κατάσχεσης.¹⁰⁶ Από τα εμπορεύματα που κινούνταν με ευχέρεια ήταν τα είδη πολυτελείας, η πώληση μαύρου και κόκκινου χαβιαριού και τα θαρέλια θαμβακελαίου που στέλνονταν στο εργοστάσιο των Αδελφών Αλεπουδέλη στην Κρήτη. Τη χρονιά αυτή έγιναν προσπάθειες συγκρότησης κοινοπραξιών για εισαγωγή πετρελαίου στη Μυτιλήνη, τοιμέντων και κάρβουνου στον Πειραιά και για εισαγωγή αλεύρων στην Κωνσταντινούπολη από τον προμηθευτή τους στη Μασσαλία, Όμηρο Ασλάνη. Όμως η μεγάλη υποτίμηση της δραχμής στην κωνσταντινουπολίτικη αγορά, ειδικά μετά την ήττα στη Μικρασία, καθιστούσε τις εισαγωγές ασύμφορες:

Αληθεύει ότι επετράπη η από την πόλη μας εξαγωγή τοιμέντου. Οι διευθυνταί, ους επεσκέφθημεν, είναι διατεθειμένοι να προβώσιν εις αποστολήν αλλ' η τιμή είναι απολύτως ασύμφορος, κατόπιν της καταπληκτικής πτώσεως της δραχμής στα 40 γρ. Εδώ πωλούν εις λ.Τ. τον τόνον επί του ατμοπλοίου. Εάν δε παραδοθούν επί της θάρξας, εις το εργοστάσιον 24 λίρας. Τας τιμάς αυτάς να έχετε υπόψιν προσθέτοντες τα ναύλα, ασφάλιστρα, εκφορτωτικά, δασμό. Εάν με την πτώσιν της δραχμής υψωθούν αυτοί αι τιμαί τοιμέντου, να μας τηλεγραφήσετε.¹⁰⁷

Με την άνοδο της θερμοκρασίας τους εαρινούς μήνες πολλοί έμποροι αντιμετώπιζαν πρόβλημα συντήρησης των εμπορευμάτων τους, όπως των τυριών, του χαβιαριού κ.ά. Λόγω έλλειψης ψυγείων στην Κωνσταντινούπολη προτάθηκε στη

105. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή προς τον Α. Γρημάνη στη Μυτιλήνη, 4.11.1922.

106. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή προς την εταιρεία Γρημάνη-Μάνδρα-Καμπούρη στη Μυτιλήνη, 28.4.1922, σ. 227-228.

107. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 23/6.12.1922.

συγγενή εταιρεία «Ψυγεία Θεσσαλονίκης» η μεταφορά και αποθήκευσή τους εκεί.¹⁰⁸

Και η εργασία με τη Ρωσία ήταν επισφαλής. Τα γράμματα ήδελαν ένα μήνα για να φτάσουν και η μεταφορά με ελληνικής σημαίας ατμόπλοια ήταν ριφωκίνδυνη. Επιπλέον, οι διαπραγματεύσεις με τη σοβιετική κυβέρνηση καθυστερούσαν: «Νομίζομεν», έγραφαν στον συνεργάτη τους Φ. Πλατή, στο Κρασνοδάρ, «ότι δεν έφθασεν ακόμη η εποχή ώστε να εργαστεί κανείς με την Ρωσίαν. Είναι τόσοσιν μεγάλοι οι κίνδυνοι και τόσοσιν προβληματικά και σκαιά τα κέρδη, τα πολιτικά δε διόλου δεν μας ενθαρρύνουν ώστε να αρχίσωμεν εργασίας με την Ρωσίαν. Συγχρόνως δε η κατάσταση της αγοράς μας είναι πολύ δυσάρεστος. Γενική απραξία και κρίσις επικρατούν».¹⁰⁹

Η επιθυμία βοήθειας των ελλήνων ομογενών, που στραγγαλιζόνταν οικονομικά με τη νέα τάξη πραγμάτων, προσέκρουε ανάμεσα στα άλλα και στα υψηλά ασφάλιστρα πολέμου και αιχμαλωσίας ή κατάσχεσης από τους Μπολσεβίκους που έπρεπε να πληρώνουν για κάθε φορτίο.¹¹⁰ «Μετά πολλής συμπαθείας παρακολουθούμεν το μαρτύριον των εν Ρωσσία ομογενών και ιδίως των φίλων, μεθ' ων και μακρινή συγγένεια και συμφέροντα μας συνδέουν. Μολονότι δεν ελπίζομεν πρακτικώς ουδέν αποτέλεσμα από την συνδιάσκεψιν της Γενεύης, ευχόμεθα να αποβή αυτή ανακουφιστική διά τους καθ' οιονδήποτε τρόπον συνδεομένους με την χώραν ταύτην», έγραφε ο Απόστολος Σιφναίος στον Π. Δζερμάνη, στην Οδησό. Στη δύσκολη αυτή περίοδο το κατάστημα των Αδελφών έστελνε εμπόσια με μικροποσά διά μέσου των πλοιαρχων που προσέγγιζαν στα ρωσικά λιμάνια σε συγγενείς και φίλους και, όσο εκείνοι ήταν αποκλεισμένοι, χρήματα στα παιδιά τους που σπούδαζαν σε ευρωπαϊκές χώρες.

Η ναυτιλιακή κίνηση ήταν αρκετά ζωηρή τους πρώτους μήνες. Φορτώνονταν κυρίως βαγόνια ξυλείας και σιτηρών, ζώα από τη Ρουμανία καθώς και εμπορεύματα προς την Ελλάδα. Η «Ζαννέτα» δούλεψε για την τροφοδοσία της Σμύρνης και της Μυτιλήνης, ενώ ο «Βενιζέλος» ταξίδευε τακτικά από το Γαλάτσι στην Κωνσταντινούπολη. Βασικός συνεργάτης στη Ρουμανία ήταν το εφοπλιστικό γραφείο Γ. Μ. Κουλουκουντή, που φρόντιζε να εξασφαλίζει ναύλους για τις βάρζες.

108. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 14/27.5.1922.

109. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή προς τον Π. Πλατή, 26.6.1922.

110. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή των ναυλομεσιτών και ασφαλιστών «J. Holman & Sons» προς το κατάστημα «Αφοί Σιφναίου Κωνσταντινουπόλεως», 15.8.1922.

Η «Αστρέα», με ρωσική σημαία και ρωσικό πλήρωμα, ήταν δρομολογημένη στη γραμμή Νικομήδεια-Κωνσταντινούπολη, ενώ για την ατμοβάρζα «Ιουλία» γίνονταν ενέργειες για να επιδικαστεί στους Αδελφούς. Παρά την κατάσχεσή της από το 1914, βρισκόταν σε καλή κατάσταση, με το «Σ» του σήματος στην καπνοδόχο αλλά χωρίς τα εξαρτήματα. Η πρώτη δίκη κερδήθηκε από τους Αδελφούς, αλλά η ρουμανική κυβέρνηση άσκησε έφεση. Τον Ιούλιο, το πλοίο, ενώ ακόμη βρισκόταν υπό κατάσχεση, ειρήλδη στις πλωτές δεξαμενές του Γαλατσίου για καθαρισμό και επισκευή.¹¹¹

Από τον Μάιο ως τον Ιούνιο οι ναύλοι ήταν πεσμένοι και επικράτησε η άποψη ότι τα πλοία έπρεπε να δέσουν. Τα πλοία ήταν παλαιά και πολυέξοδα, χρειάζονταν συχνά επισκευές, πλήρωναν σταλίες και με δυσκολία, λόγω της ύφεσης της ναυλαγοράς, εξασφάλιζαν ένα πλήρες φορτίο: «Αναχωρεί σήμερα το "Βενιζέλος" κατευθείαν διά Γαλάζιον. Ναύλος εντελώς ασύμφορος δεδομένου ότι το πλοίο είναι πολυέξοδο και μόνον αν πετύχει να κάνει το ταξίδιον συντόμως και παραλάβει όχι ολιγότερον των 80 βαγονίων, θα περιορισθώμεν εις μικράν ζημίαν. Υπολογίζαμεν να παραλαμβάνομεν από εδώ αρκετόν φορτίον πλην, ως στιγμής, δεν φαίνεται τούτον να ανέλθει εις περισσότερον από 100-150 τόνους, των οποίων ο ναύλος απέχει πολύ του να είναι αρκετός προς κάλυψιν εξόδων φορτώσεως και εκφορτώσεως τεσσάρων ημερών».¹¹² Τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1922 η ναυσιπλοΐα στον Δούναβη βρέθηκε σε ακόμα πιο κρίσιμη κατάσταση. Περί τα εβδομήντα πλοία περιέμεναν αναύλωτα εξαιτίας της μεγάλης αστάθειας του ρουμανικού λεί, που ανέβαινε καθημερινά κατά εκατοντάδες σε σχέση με την αγγλική λίρα.¹¹³ Σε κίνηση αντιπερισπασμού οι Αδελφοί ναύλωσαν την ατμοβάρζα στη γραμμή Κωνσταντινούπολη-Δεδέαγατς-Καβάλα-Βόλος-Πειραιάς.

Το γραφείο, παρά την κακή κατάσταση της κωνσταντινουπολίτικης αγοράς, παρακολουθούσε από κοντά και με ενθουσιασμό τις ενέργειες της επιχείρησης της Αθήνας για την ίδρυση εργοστασίου οξυγόνου και ασετυλίνης στον Πειραιά. Παρείχε συμβουλές, σύστηνε μηχανουργία στο εξωτερικό για την παροχή του μηχανολογικού εξοπλισμού, προμήθευε την Αθήνα με φιάλες οξυγόνου, προσέτρεχε σε ειδικούς για γνωμοδότηση. Η επιχείρηση των Αθηνών είχε όχι μόνο το χαρακτήρα πρωτοπόρου εγχειρήματος αλλά ήταν και απαλλαγμένη

111. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, βλ. αλληλογραφία με γραφείο Γ. Μ. Κουλουκουντή, Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1922.

112. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του γραφείου προς τον Γ. Μ. Κουλουκουντή, 24.6.1922.

113. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του γραφείου προς τον Γ. Μ. Κουλουκουντή, 2.9.1922.

από τις αδυναμίες τής ως τότε βιομηχανίας, που απασχολούσε μεγάλο αριθμό εργατών και είχε μικρό βαθμό εκμηχάνισης.

Η πολεμική ήττα μετέτρεψε άρδην το σκηνικό της ελληνικής επιχειρηματικότητας στην Τουρκία. Η διευθέτηση του προσφυγικού μπήκε στην ημερήσια διάταξη. Η αγορά απονεκρώθηκε και η φυγή των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι φοβούνταν τα αντίποινα και την πιθανή κατάληψη της Πόλης από τον Κεμάλ, ήταν αδρόα. «Η κατάσταση πάντοτε ηφαιστειώδης παρά τα υπό των Άγγλων λαμβανόμενα μέτρα. Η νευρικότης του κόσμου από δυο ημερών, ευρίσκεται κάπως εις ύφεσιν. Μεγάλη απραξία και έλλειψις οιασδήποτε κινήσεως βασιλεύει. Πλείστοι προβαίνουν εις αποστολήν εμπορευμάτων εις Ρουμανίαν, Ρωσίαν και Μεσόγειον, άλλοι προβαίνουν εις φόρτωσιν επί ατμοπλοίων ετοιμών προς απόπλουν».¹¹⁴ Η αδρόα έξοδος προς την Ελλάδα δημιούργησε υπερτίμηση της δραχμής. Εξαιτίας των περιστάσεων κανένα εμπόρευμα δεν πουλιόταν τοις μετρητοίς. Οι έμποροι προσπαδούσαν να περιορίσουν τα στοκ τους, ενώ οι Αδελφοί Σιφναίου φρόντιζαν να μετατρέπουν αμέσως ό,τι πουλούσαν σε λίρες Αγγλίας και δολάρια.¹¹⁵ Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες δεν είχαν χάσει ακόμη την ελπίδα της σταθεροποίησης της αγοράς και δεν φοβούνταν πως θα χάσουν τα χρήματά τους γιατί συναλλάσσονταν με αξιόπιστους αγοραστής.

Το ελληνικό λιμεναρχείο επέταξε τις τρεις ατμοβάρζες και τις χρησιμοποιήσε για τη μεταφορά προσφύγων στη Θράκη, την Αταλάντη και τις Σπέτσες, ενώ παράλληλα εξακολουθούσαν να μεταφέρουν φορτία σιτηρών και κάρβουνου στις ελληνικές περιοχές.

Η «Αστρέα» φαίνεται εργάζεται μεταξύ Μυτιλήνης-Πειραιώς διότι σήμεραν είχομεν τηλεγράφημα από τους ιδικούς μας, ότι υπάρχει πληθώρα επιβατών μεταξύ Μυτιλήνης-Χίου-Πειραιά, και προτρέπουν να στείλωμεν ατμόπλοια με ξένη σημαίαν, έστω και εμπορικά, να στείλωμεν δε και κάρβουνα διά την «Αστρέαν». Από το «Βενιζέλος» δεν έχομεν ειδήσεις, νομίζω όμως ότι ευρίσκεται εις Ραιδεστόν διότι μόλις προχθές ετελείωσεν η εκκένωσις της Πανόρμου, την οποίαν και επυρπόλησαν ολοτελώς. Την ιδίαν τύχην είχον και όλα τα άλλα χωρία και αι πόλεις της Μ. Ασίας. Ευρίσκω ότι οι ιδικοί μας δεν εφέρθησαν καλά διότι θα έχομεν άγρια αντίποινα. Παράδειγμα η Σμύρνη. Εδώ η κατάσταση ηφαιστειώδης. Πλείστοι αλληλοσυγκρουόμενοι ειδήσεις. Εν γένει όμως νευρικότης και εν μέρει πανικός. Εξακολουθούν να φεύγουν όλα τα βαπόρια κατάμεστα, όλαι δε αι θέσεις είναι κατελημμένα και διά την προσεχή

114. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Σιφναίου Πειραιά, 17/31.9.1922.

115. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Σιφναίου Πειραιά, 18/2.9.1922.

εβδομάδα. Τα με ξένη σημαία επιβατικά έκαμαν χρυσές δουλειές. Οι σιδηρόδρομοι πολιορκούνται. Επρόβαζε πολύ το ότι οι Άγγλοι στέλλουν τας γυναίκας των».¹¹⁶

Στα μέσα Σεπτεμβρίου, μετά την επικράτηση του κινήματος της «Επαναστατικής Επιτροπής», την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και την επιστροφή 12.000 πολεμιστών του μικρασιατικού μετώπου στην Αθήνα, καθώς και το διορισμό του Βενιζέλου ως αντιπροσώπου της Ελλάδας στο εξωτερικό, τα γράμματα καταφθάνουν όλο ανακούφιση και συγκρατημένη αγανάκτηση:

Μπορούμε να συγχαίρωμεν αλλήλους διά το συντελεσθέν, αλλά δυστυχώς είναι αδύνατον να εορτάσωμεν, γεγονός το οποίον, εάν προ μηνός μόλις ελάμβανε χώραν, θα μας ετρέλαινε κυριολεκτικώς από χαράν και θα μας ενέβαλε την όρεξιν προς διασκέδασιν και εορτασμόν μέχρι κραιπάλης! Βαρύ είναι το πένθος διά τας κινηματογραφικώς εξελιχθείσας τραγωδίας, αμέτρητος η ψυχική οδύνη διά την καταστροφήν της ωραίας νύμφης της Ιωνίας και τόσων άλλων αδελφών της, αφάνταστος ο αντίκτυπος τσοσούτων αμετρήτων δυστυχιών από τας οποίας είναι γεμάτη η Προποντίς και το Αιγαίον, προς τούτοις και μεγάλη η νευρικότης ημών των εν Κωνσταντινουπόλει διαμενόντων.

Περιμένομεν εν αγωνία την εξέλιξιν των γεγονότων. Πολλά μεγάλα αγγλικά καταστήματα ναυλώνουν ατιμόπλοια με ξένας σημαίας και φορτώνουν τα εμπορεύματα των έτοιμα να τα διευθύνουν προς το μέρος, οπόθεν θα είναι δυνατή η «Εξόδος».¹¹⁷

Με βάση τις οδηγίες των Αδελφών Σιφναίου, το ατιμόπλοιο «Βενιζέλος» στάλθηκε στη Μυτιλήνη. Στον πλοίαρχο του είχαν παραδοθεί οι ομολογίες που φυλάσσονταν στο χρηματοκιβώτιο του γραφείου. Η άλλη φορητήδα θα κατευθυνόταν προς την Ελλάδα ή θα έμενε κρατημένη στην Κωνσταντινούπολη σε περίπτωση αναγκαστικής αποχώρησης. Τα νέα της Συνδιάσκεψης των Μουδανιών ήταν καταστροφικά για την Ελλάδα. Η Θράκη παραχωρούνταν στους Τούρκους.

Θεωρώ φρόνιμον να απομακρύνωμεν την «Ζαννέτα» αποστέλλοντες αυτήν εις Ελλάδα. Άλλη κατεύθυνσις δεν υπάρχει επειδή οι Κεμαλικοί προχωρούν εις την ουδετέραν ζώνην και έχουν φθάσει μέχρι του στομίου του Βοσπόρου σχεδόν. Εάν λοιπόν ατιμόπλοιοι με ελληνικήν σημαίαν εξέλθω του Βοσπόρου εις την Μαύρην Θάλασσαν, ουδόλως απίθανον να θυθισθεί ή να αιχμαλωτισθεί, αφ' ου εις την Μ. Θάλασαν δεν υπάρχει πλέον η περιπολία των ελληνικών πολεμικών αλλ' ούτε και των Αγγλικών. Ο κόσμος εξακολουδή να φεύγη. Οι επιβάται αποφεύγουν τα ελληνικά ατιμόπλοια φοβούμενοι εκπλήξεις.¹¹⁸

116. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Πιάγκου Αντωνιάδη από την Κωνσταντινούπολη προς τον Βάσα Σιφναίο στην Αθήνα, 8/21.9.1922.

117. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Πιάγκου Αντωνιάδη από την Κωνσταντινούπολη προς τον Βάσα Σιφναίο στην Αθήνα, 16/29.9.1922.

118. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Πιάγκου Αντωνιάδη από την

Τον Οκτώβριο απαγορεύθηκε η εξαγωγή κάρβουνου για την Ελλάδα και τα μέτρα που αφορούσαν ελληνικά ατμόπλοια, νηολογημένα στην Κωνσταντινούπολη, ήταν αποτρεπτικά για κάθε εργασία. Μόνο η «Αστρέα» που είχε ρωσική σημαία μπορούσε να δουλέψει.

Θα φροντίσωμεν διά φορτίον κάρβουνου «Αστρέας», καίτοι οι Τούρκοι, αρχίσαντες ήδη τα γνωστά των μέτρα αυστηρώς απαγορεύουν φόρτωσιν κάρβουνου δι' Ελλάδα. Στο «Βενιζέλος» δεν δυνάμεθα να δώσωμεν πλέον των 120-130 τόνων άνθρακος. Οι Τούρκοι μας έκαναν μεγάλας δυσκολίας διά το «Βενιζέλος». Δεν δίδουν άδειαν φορτώσεως με διαφόρους προφάσεις. Εχάσαμεν δύο ημέρας. Φαίνεται ότι το κύριον εμπόδιον είναι το όνομα του ατμόπλοιου.¹¹⁹

Η δυσμενής εξέλιξη του μικρασιατικού μετώπου δημιούργησε ανακατατάξεις στο γραφείο. Ο Απόστολος Σιφναίος, πριν από την κατάρρευση του μετώπου επανήλθε για ένα διάστημα στη Μυτιλήνη, όπου βρισκόταν και ο άλλος αδελφός, ο Μήκκιος. Ως ιδρυτές του *Ελεύθερου Λόγου* στη Μυτιλήνη, συμμετείχαν έντονα στις πολιτικές ζυμώσεις και τις διαβουλεύσεις του κόμματος των Φιλελευθέρων. Οι επιπτώσεις της ήττας στο πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο ήταν εμφανείς και στα δύο νησιά, τη Χίο και τη Μυτιλήνη, όπου είχαν συρρεύσει πρόσφυγες και στρατιωτικές μονάδες. Στενά συνυφασμένο με τα παραπάνω ήταν το έντονα επαναστατικό κλίμα που διαμορφώθηκε με αίτημα την ανατροπή του κωνσταντινικού καθεστώτος.

Στην Αθήνα, το γραφείο είχε μείνει στη διοίκηση του μικρότερου αδελφού, ενώ ο Βάσας βρισκόταν στη Γερμανία για την αγορά των μηχανημάτων του εργοστασίου. Το γραφείο Κωνσταντινουπόλεως διατηρούσε τέσσερις υπαλλήλους. Η εμπειρία της αποχώρησης από τη Ρωσία είχε φανεί χρήσιμη. Στις 22 Οκτωβρίου ο πρεσβύτερος από τους Αδελφούς έγραφε στον πληρεξούσιο του γραφείου Κωνσταντινουπόλεως: «Νομίζω ότι κατόπιν της προβλεπομένης καταλήψεως υπό των Κεμαλικών, η διαμονή μας εν Κων/λει, θα ήτο αδύνατος και επομένως να κανονίσης τα της εκκενώσεως του γραφείου μας και να λάβης τα μέτρα σου».¹²⁰

Οι Αδελφοί είχαν δώσει εντολή να τακτοποιηθούν τα βιβλία, να κατευθυνθούν τα πλοία στην Ελλάδα, να έλθουν τα χρεόγραφα στη Μυτιλήνη και να αποκτηθεί ακίνητο από τα χρήματα που είχαν σε τουρκικές λίρες. Την 1η Δε-

Κωνσταντινούπολη προς τον Βάσα Σιφναίο στην Αθήνα, 26.9.1922.

119. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τους Αδελφούς Σιφναίους Πειραιά, 25.11.1922.

120. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Βάσα Σιφναίου προς τον Απόστολο Σιφναίο, 22.10.1922.

κεμβρίου 1922 έγραψαν το τελευταίο γράμμα στον συνεργάτη τους Ο. Ασλάνη, ανακοινώνοντας τη διάλυση του γραφείου:

Δυστυχώς ούτε η κατάσταση επιτρέπει επί του παρόντος εργασίας ενταύθα, ούτε και ημείς είμεθα εις θέσιν, προς τούτου συνέπεια, ότι διαλύομεν ενταύθα το γραφείον, επιφυλασσόμενοι να το επανιδρύσωμεν εν ευθετωτέρω καιρώ, με την ελπίδα και την ευχήν να δοθεί συντόμως η ευκαιρία προς έντασιν των εμπορικών μεθ' υμών σχέσεων και προς δημιουργίαν στενής συνεργασίας.

Διατελούμεν πρόθυμοι

Αδελφοί Σιφναίου

Γραφείον Κωνσταντινουπόλεως.¹²¹

Ο ισολογισμός της 30ής Νοεμβρίου του 1921 έδειξε ότι η εταιρεία έκλεισε με 919,14 λίρες στερλίνες παθητικό. Οι πωλήσεις εμπορευμάτων σε όλη τη διάρκεια του χρόνου έφταναν τις 15.273,23 λίρες, ενώ στη διάρκεια των τελευταίων μηνών του έτους ήταν μηδαμινές, πράγμα που αποκαλύπτει την επιρροή που ασκούσε η πολιτική συγκυρία στο εμπόριο.¹²²

121. Αρχείο Σιφναίου, βιβλίο αντιγραφής επιστολών 1922, επιστολή του γραφείου Κωνσταντινούπολης προς τον Ο. Ασλάνη, 18/1.12.1922.

122. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, εξερχόμενη αλληλογραφία, Γενικός Ισολογισμός 30.11.1922.

Η επιχείρηση στην Ελλάδα, 1920-1940

Το γραφείο του Πειραιά

Η δημιουργία γραφείου στον Πειραιά ξεκίνησε το 1920 με την επέκταση της ομόρρυθμης εταιρείας «Αδελφοί Ζ. Σιφναίου» στην πόλη αυτή. Το 1924 προστέθηκε ως ομόρρυθμο μέλος και ο τέταρτος αδελφός, Αριστείδης, και οι εργασίες συνεχίστηκαν ως το 1926, οπότε η εμπορική εταιρεία διαλύθηκε. Τα κεφάλαια από το εμπόριο μεταφέρθηκαν στη βιομηχανία και παρέμειναν εν μέρει και στην πλοιοκτησία. Το 1924 οι Αδελφοί Σιφναίου ίδρυσαν την Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», που συνέχισε τη δράση της ως τη δεκαετία του 1950.

Συστηματικές εμπορικές συναλλαγές με έδρα τον Πειραιά είχαν αρχίσει με την εγκατάσταση του Απόστολου Σιφναίου στην Αθήνα το 1915. Ο νεοαφιχθείς επιχειρηματίας άρχισε να αλληλογραφεί τόσο με την Κωνσταντινούπολη όσο και με το Ταϊγάνιο, εγκατεστημένος στο γραφείο του συγγενούς του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη, του οποίου τα επιστολόχαρτα με το λογότυπο χρησιμοποιούσε. Η επικοινωνία, ωστόσο, δεν ήταν εύκολη και δυσχέραινε την οργανωτική λειτουργία του οίκου, που στηριζόταν στις από κοινού αποφάσεις των τριών αδελφών. Τα γράμματα που απευθύνονταν στο Ταϊγάνιο αργούσαν να φτάσουν, ενώ από εκεί η αλληλογραφία έφτανε με ασφάλεια στην Αθήνα από τον χερσαίο δρόμο, ενίοτε μέσω Βραΐλας και ενίοτε μέσω Λονδίνου. Όμως και με τη Μυτιλήνη, όπου βρισκόταν ο τρίτος αδελφός, ο Μήκας, η επικοινωνία δεν ήταν πάντοτε δυνατή. Ας σημειώσουμε ότι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η θαλάσσια επικοινωνία είχε υψηλό ποσοστό ρίσκου. Οι κίνδυνοι τορπιλισμού των πλοίων στο Αιγαίο εντάθηκαν ύστερα από την εκδρόνιση του Κωνσταντίνου και την επαναφορά των βενιζελικών, το 1917, εξαιτίας της αυξημένης δραστηριότητας των γερμανικών υποβρυχίων, με αποτέλεσμα να χadhούν πολλά ελληνικά εμπορικά ατμόπλοια και ιστιοφόρα φίλα προσκείμενων επιχειρηματιών.¹

- 1. Πρόκειται για τρία ιστιοφόρα και δύο ατμόπλοια των Αδελφών Αρβανιτίδη, για το ατμόπλοιο «Ξιφίας» των Αδελφών Παννουλάτου, με φορτίο σταφίδας και χαρουπιών ανοικτά της Ικαρίας.

Επιχειρηματικές πρωτοβουλίες των Αδελφών Σιφναίου στην Αθήνα, 1913-1920

Από την περίοδο αυτή, που συμπίπτει με τη διακοπή της θαλάσσιας επικοινωνίας Μυτιλήνης-Κωνσταντινούπολης-Ταϊγανίου, έχουμε εξετάσει τις ξεχωριστές δράσεις που επιχειρήθηκαν από τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο και την Κωνσταντινούπολη χωρίς να ασχοληθούμε με τις πρωτοβουλίες που ανέλαβαν στην Αθήνα. Η δραστηριότητά τους στην Αθήνα είναι στενά συνυφασμένη με τους περιορισμούς που έδεταν τόσο τα πολεμικά γεγονότα όσο και οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Η συμπαράταξη των Αδελφών στο βενιζελικό στρατόπεδο και η ανάπτυξη έντονης πολιτικής δραστηριότητας στη Μυτιλήνη, άλλοτε ευνοούσαν και άλλοτε υπονόμευαν την επιχειρηματική τους δράση στην Αθήνα.

Βασικό μέλημα των Αδελφών Σιφναίου ήταν η παρακολούθηση των ναυλώσεων του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος», το οποίο εκτελούσε συχνά ταξίδια στη Μεσόγειο, με προορισμό την Αφρική, αλλά και στον Ατλαντικό, από την Αργεντινή στην Αγγλία. Ναυλομεσιτικό ρόλο έπαιζε, όπως έχουμε ήδη πει, ο οίκος Petters του Λονδίνου. Το πλοίο ήταν επιταγμένο από την αγγλική κυβέρνηση και ταξίδευε σε συνθήκες υψηλού κινδύνου. Οι ναύλοι βέβαια ήταν εξαιρετικά υψηλοί και οι εκκαθαρίσεις των ταξιδιών προσέφεραν σοβαρό μερίσμα στους κατόχους μεριδίων. Από την άλλη, υψηλά ήταν και τα ασφάλιστρα έναντι κινδύνων πολέμου αλλά και υπέρογκη η προμήθεια που εισέπρατταν οι ναυλομεσιστες. Το χειρότερο, βέβαια, ήταν ο διαρκής πονοκέφαλος και ο φόβος για την τύχη του ατμόπλοιου και των ανθρώπων του. Για το λόγο αυτό οι Αδελφοί Σιφναίου προσπαθούσαν από την αρχή του πολέμου να άρουν την επίταξη του πλοίου και στη συνέχεια να το πουλήσουν:

Δεν είμεθα κύριοι της καταστάσεως. Ο Petters μας ειδοποιεί με ένα τηλεγράφημα χωρίς ημερομηνία, για την αναχώρηση του «Ζάννος» για την Ιταλία. Ας του ευχηθούμε να διαβεί την Μεσόγειο χωρίς ατύχημα. Ο πλοίαρχος αντικαταστάθηκε από άλλον που δεν γνωρίζουμε, και που όμως πρέπει να πήγε στο καράβι και με την δική σας συγκατάθεση. Ο Απόστολος ηγαίνοντας στην Αθήνα θα προσπαθήσει να πάρει από το Υπουργείο άδεια πώλησης, και εάν γίνουν έτσι τα πράγματα και το ταξίδι πάει καλά, θα μπορέσω να φύγω για την Αγγλία. Η κατάσταση για τα ατμόπλοια είναι όλο και πιο κρίσιμη, γιατί δεν είναι μόνο ο υποβρύχιος κίνδυνος που τα απειλεί, υπάρχουν επίσης και οι κίνδυνοι της θάλασσας, και ένα πιδανό ναυάγιο

καθώς και για ένα ατμόπλοιο ιστιοφόρο του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τον Βάσα Σιφναίο στο Ταϊγάνιο, 6.6.1917.

ή μια σύγκρουση θα επέφερε την ολοκληρωτική απώλεια του πλοίου και θα γινόταν αιτία καταποντίσεως μιας τεράστιας περιουσίας.²

Την πεσιμιστική αυτή διάθεση δεν συμμερίζονταν απόλυτα οι άλλοι αδελφοί, οι οποίοι, ωστόσο, επιθυμούσαν και αυτοί την πώληση του ατμόπλοιου. Εξετάζοντας, όμως, τη μεγάλη άνοδο των ναύλων, ο Απόστολος από την Αθήνα προέτρεπε τον αδελφό του στη Ρωσία να αγοράσει, παρά τον αποκλεισμό και τον πόλεμο, φορτηγίδες σε συμφέρουσα τιμή, οι οποίες θα μπορούσαν, μετά τον πόλεμο, να εργαστούν ικανοποιητικά.

Τα πολεμικά γεγονότα είχαν ταράξει τα νερά του επιχειρηματικού κόσμου και δημιουργούσαν κινητικότητα, ανάγκη για αναζήτηση νέων τοποθετήσεων και τρόπου διασφάλισης των χρημάτων. Οι Αδελφοί ανίχνευαν νέες εμπορικές εργασίες. Τα μαύρα και κόκκινα χαδιάρια τα προωθούσαν προς την Αγγλία και την Αμερική, ενώ ζάχαρη, χαρούπια και καπνά εμπορεύονταν σε κοινή σύμπραξη με τον Θ. Αλεπουδέλη. Η εμπειρία τους από την εισαγωγή σιτηρών δεν ήταν δυνατό να αποδώσει καρπούς, γιατί η αγορά σιτηρών το 1915 ήταν απροσπέλαστη για τους πολιτικούς αντίπαλους της κυβέρνησης Γούναρη:

Τι διαπράττεται εκ μέρους της Εθνικής τραπέζης διά την πρόβλεψιν και διανομήν του σίτου είναι υπέρτερον οργίων. Εννοείται ότι ο ηθικός αντουργός της καταστάσεως ταύτης είναι αυτή η κυβέρνησις και κυρίως ο επί των Εσωτερικών υπουργός Γούναρης μετά του επιτελείου του. Δεν επιτρέπεται εις κανένα να φέρει φορτίον σίτου ή αλευρών, και όταν κατορθώση να φέρη, η κυβέρνησις τα επιτάσσει άμα τω κατάπλω. Κανονίζει δε την τιμήν όχι επί τη βάσει της τρεχούσης διατιμήσεως πωλήσεως αλλ' επί του κόστους του εμπορεύματος, συν μικρώ κέρδει διά τον έμπορον. Ποίος κερδίζει την διαφοράν, άγνωστον. Ο σίτος ως επί το πλείστον κατανέμεται εις διαφόρους μεταπράτας φίλους του κόμματος, και έως ότου φθάσει εις το στόμα του πεινώντος λαού καταντά εν φράγκον η οκά.³

Οι εργασίες επί των σιτηρών αυξήθηκαν με τη συμμαχική παρουσία τον επόμενο χρόνο. Η συρροή ελληνικών, σερβικών και συμμαχικών στρατευμάτων απέφερε σημαντικά κέρδη στους εισαγωγείς σίτου. Με το σκεπτικό αυτό ιδρύθηκε εμπορική κοινοπραξία για ένα χρόνο με κεφάλαιο 400.000 δραχμές και με σκοπό την εισαγωγή σίτου από την Αμερική. Ο όμιλος αποτελούνταν από ομογενείς της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Στην εταιρεία συμμετείχαν κατά 33% οι Σιφναίοι-Αλεπουδέλης, κατά 25% ο Α. Σινιόσογλου,

2. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Μήκια Σιφναίου από τον Πειραιά προς τον Βάσα Σιφναίο στο Ταϊγάνιο, 24/7.7.1917. Η επιστολή είναι γραμμένη στα γαλλικά.

3. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 4/17.1.1916.

κατά 22% ο Ι. Διαμάντογλου και κατά 20% ο Λ. Αρβανιτίδης. Η διάρκειά της ορίστηκε για ένα χρόνο και σε περίπτωση ανοίγματος των Στενών μπορούσε να διαλυθεί νωρίτερα.⁴ Δυνατότητες εργασιών παρουσιάζονταν και με το συνάλλαγμα και την εκμετάλλευση των συναλλαγματικών διαφορών. Ωστόσο, οι Αδελφοί Σιφναίοι ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί εξαιτίας της αστάθειας της πολιτικής κατάστασης. Μετατροπές νομισμάτων πάνω από ένα ορισμένο ποσό και αγοραπωλησίες χρεογράφων γίνονταν με τη συγκατάθεση και των τριών εταίρων. Συνετή και συντηρητική πολιτική ακολουθούσαν και στις χρηματικές διευκολύνσεις προς συγγενείς ή άλλους επιχειρηματίες, ενώ απέφευγαν τα εμπορικά ανοίγματα λόγω των περιστάσεων.

Με το τέλος του πολέμου οι εισαγωγές σιτηρών και κριθής από τη Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη συνεχίστηκαν, ενώ τα πλοία της εταιρείας ναυλώνονταν συχνά για τον Πειραιά με φορτία κάρβουνου, σιτηρών και φρούτων.

Το βιομηχανικό όραμα

Το κλείσιμο του γραφείου της Κωνσταντινούπολης τον Δεκέμβριο του 1922 υπήρξε η αφορμή για τη μεταφορά όλων των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στην ελληνική επικράτεια, εκτός ορισμένων κεφαλαίων που βρίσκονταν στο εξωτερικό και προέρχονταν από τις ναυτιλιακές εργασίες. Η επιλογή αυτή υπήρξε αναγκαστική, εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων, όχι όμως και η επενδυτική προοπτική. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις μοιράστηκαν ανάμεσα στον Πειραιά, τη Μυτιλήνη και τη Θεσσαλονίκη.

Τα χρήματα από την πώληση του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος» το 1920 επενδύθηκαν σε δύο βιομηχανικές επιχειρήσεις, στα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επαμεινώνδας Χαρίλαος ΑΕ» και στο εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος». Χρησίμευσαν επίσης για την αγορά φορτηγίδας, οικιών στη Μυτιλήνη και του κτήματος της Κρατήγου, το οποίο μετατράπηκε από το 1924 σε πολυδύναμη αγροτική μονάδα.

Το βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η ανίχνευση του βιομηχανικού τομέα που προσφερόταν για επενδύσεις, εξαιτίας των προοπτικών που ανοίγονταν (συγκέντρωση κεφαλαίων, αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων, συγκέντρωση εργατικού δυναμικού), αλλά και εξαιτίας της ιδεολογικής σημασίας που είχε για την αστική τάξη, ή τουλάχιστον για ορισμένες μερίδες της, η στήριξη της ελληνικής βιομηχανίας σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης του

4. Αρχείο Σιφναίοι, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 15.1.1916.

κράτους. Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι αποτελούσε, τουλάχιστον σε επίπεδο προθέσεων, όπως θα δούμε παρακάτω, βασική ιδέα του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου, ιδέα που εύρισκε θετική ανταπόκριση σε κοσμοπολίτες επιχειρηματίες, οι οποίοι είχαν ταξιδέψει και ζήσει στο εξωτερικό, γνώριζαν τη βαρύτητα του βιομηχανικού παράγοντα στην οικονομία των ανεπτυγμένων και υπό ανάπτυξη χώρων, διέθεταν ελεύθερα κεφάλαια και ήταν υποστηρικτές της βιομηχανικής ανάπτυξης, λόγω των σπουδών τους ή της εξοικείωσής τους με την τεχνολογία και τις θετικές επιστήμες.

Τον Νοέμβριο του 1919 ο συνεργάτης και συγγενής τους Θρασύβουλος Αλεπουδέλης βρισκόταν σε πολύμηνο ταξίδι στο εξωτερικό για να πετύχει, και για τους Αδελφούς, διάφορες αντιπροσωπείες για τον Πειραιά και την Κωνσταντινούπολη, να επισκεφθεί βιομηχανίες και να έχει επαφές, ως μέλος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πειραιά,⁵ με επιχειρηματικούς παράγοντες στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία, το Βέλγιο και την Ολλανδία. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο Παρίσι συναντήθηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με τον οποίο είχε στενή φιλική σχέση, και συζητήσε μαζί του επί τρεις ώρες για πολιτικά και εμπορικά ζητήματα. Παρά την κούραση, ο Βενιζέλος φαινόταν ευχαριστημένος και γεμάτος σχέδια για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένων και των ερευνών για πετρέλαιο στη Βόρεια Ελλάδα:

«Εν τέλει» με είπεν, «φίτατε κύριε Αλεπουδέλη, ως βλέπεις, δεν χάνωμεν τον καιρόν μας καθήμενοι ενταύθα. Θέλω να φέρωμεν πολλές βιομηχανίας εις τον τόπον μας, αλλ' επιθυμώ κυρίως να αναπτυχθή η Εθνική μας βιομηχανία, το λάδι μας και το σαπύνη μας». Του απήντησα ότι αφού έχομεν την ηθικήν του συνδρομήν υπόσχομαι ότι θα ενεργήσω ίνα έλθωμεν εκ των πρώτων μεταξύ των ελαιοπαραγωγών κρατών.⁶

Με συστατικές επιτολές από τον Βενιζέλο ο Θ. Αλεπουδέλης θα επισκεπτόταν το εργοστάσιο Lever στην Αγγλία και θα είχε προσωπική συνάντηση με τον λόρδο Λέβερ. Σκόπευε να τους δείξει τα σχέδια για το νέο σαπωνοποιείο του Πειραιά και να συζητήσει με τα στελέχη του για την εγκατάσταση των μηχανημάτων. Η επίσκε-

---

5. Το πρώτο Δ.Σ. του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιά είχε πρόεδρο τον Μαρή Εμπειρίκο, βασικό μέτοχο του μηχανουργείου Βασιλειάδη. Η θητεία του διήρκεσε από τις 13.1.1919 ως τις 22.12.1920. Βλ. Γ. Χατζημανωλάκης, *Ιστορία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιά*, Πειραιάς 2004.

6. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη από το Παρίσι προς τον Βάσα Σιφναίο στην Αθήνα, 2/15.11.1919.

ψη του Αλεπουδέλη στις εγκαταστάσεις της αγγλικής βιομηχανίας ξεπέρασε κάθε φαντασία. Έγραφε με δαυμασμό στους Αδελφούς Σιφναίου:

Σήμερα μετέβην εις το εργοστάσιον του Lever διότι πράγματι δεν είναι εργοστάσιον, είναι πόλις ολόκληρος. Μας έστειλεν εις τον σταθμόν το αυτοκίνητόν του και μετ' ολίγα λεπτά εφθάσαμεν εις τα γραφεία, μας υπεδέχθη ο κ. Lever όστις και διευθύνει. Εγώ όταν είδον τα γραφεία και παρητήρησα το μεγαλείον κρατών υπό μάλλης τα σχέδια του ιδικού μας εργοστασίου, κυριολεκτικώς εκοκκάλωσα και δεν ηδυνάμην να προχωρήσω. Ήτο φιλοφρονέστατος και κατ' αρχάς μας έδειξε τα διαμερίσματα των υπαλλήλων, άτινα αποτελούν ένα είδος T και αν αγαπάς κάθε πτέρυξ έχει ανά 500 υπαλλήλους δηλικούς και αρσενικούς ήτοι εν όλω 1500. Υποθέτω ότι ο άνθρωπος είναι αδύνατον να φαντασθεί τοιοούτον όνειρον. Όλα γίνονται αυτομάτως, ταχύτατα και χωρίς τον παραμικρόν θόρυβον.⁷

Η σύμπραξη με τη Lever για τη δημιουργία κοινής επιχείρησης στον Πειραιά, που θα γινόταν υπό τον όρο να κατέχουν οι Άγγλοι το 51% των μετοχών και τη διεύθυνση της εταιρείας, τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Η επίσκεψη χρησίμευσε, όμως, ως υπόδειγμα για τον τρόπο της επιχειρηματικής οργάνωσης, του χειρισμού των δημόσιων σχέσεων και της σοβαρότητας με την οποία θα εξεταζόταν από την ξένη εταιρεία η πρόταση, στέλνοντας μηχανικούς και οικονομολόγους επιτόπου για να μελετήσουν το θέμα.

Στο πνεύμα της βιομηχανικής επένδυσης κινούνταν τόσο ο Θρασύβουλος Αλεπουδέλης όσο και ένας ευρύτερος όμιλος επενδυτών αποτελούμενος από τους Αδελφούς Σιφναίου, τους Αδελφούς Γιαννουλάτου και τους Αδελφούς Σινιόσγλου. Οι τελευταίοι, μετά τη δυσμενή τροπή των επιχειρηματικών προοπτικών στην Κωνσταντινούπολη, επιθυμούσαν να πειραματιστούν σε μια βιομηχανική επένδυση στον Πειραιά. Μαζί τους συνέπραττε συχνά και ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, στις επιχειρήσεις του οποίου συμμετείχαν οι Αδελφοί Σιφναίου (Ψυγεία Θεσσαλονίκης, 1924 και Τράπεζα Βιομηχανίας, 1918). Η έκρηξη επιχειρηματισμού την περίοδο 1918-1920 αποτυπώνεται στην ίδρυση 87 ανώνυμων εταιρειών, από τις οποίες οι 40 ήταν και βιομηχανικές. Έλειπε, ωστόσο, όπως σχολιάζει η Χριστίνα Αγριαντώνη, η ανάλογη επιχειρηματική και οργανωτική κάλυψη.⁸

7. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη σταλμένη από το Παρίσι προς τον Βάσα Σιφναίο στην Αθήνα, 9/22.11.1919.

8. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χ. Κατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: 1900-1922. *Οι απαρχές*, Αθήνα χ.χ., σ. 220.

Πρόδρομες αναζητήσεις βιομηχανικών επενδύσεων

Στο πνεύμα της «βιομηχανικής παραζάλης» που χαρακτήριζε τους επενδυτές την εποχή αυτή, οι Αδελφοί Σιφναίου άρχισαν να διερευνούν από τις αρχές του 1923 τη συμμετοχή τους σε μια σειρά βιομηχανικές επιχειρήσεις. Ενδεικτικό γνώρισμα της περιόδου ήταν η ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη με την ίδρυση πληθώρας βιομηχανικών επιχειρήσεων, κυρίως μικρού μεγέθους και σε παραδοσιακούς τομείς. Δεν έλειψαν, όμως, και οι καινοτόμες επιχειρήσεις. Την ανάπτυξη της βιομηχανίας ευνοούσε ο πληθωρισμός και η κάδητη πτώση των πραγματικών μισθών αλλά και ένα σοβαρό θεσμικό πλαίσιο που περιλάμβανε τους νόμους 2190/1920 «περί ανωνύμων εταιρειών», 2948/1922 «περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας», 2868/1922 για την υποχρεωτική ασφάλιση και 2990/1922 για την επικύρωση των διατάξεων της Γ΄ Διεθνούς Συνδιάσκεψης Εργασίας σχετικά με την υποχρεωτική αργία στα βιομηχανικά καταστήματα. Ο νόμος 2948/1922 περιέκλειε τρεις σοβαρές διατάξεις για την ευόδωση της βιομηχανίας: την απαλλοτρίωση ιδιωτικών ή δημοτικών κτημάτων για την ίδρυση βιομηχανιών, την προστασία των εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων μέσα από την προτίμησή τους για τις κρατικές προμήθειες και την ατελή εισαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού. Το τρίπτυχο συμπληρωνόταν και με φορολογικές ελαφρύνσεις επί των εταιρικών κερδών.⁹

Το 1923 μπήκε με την ευχή να λάβουν τα εθνικά ζητήματα αισιότερη τροπή και να μη μείνει η χώρα με το βάρος της εθνικής συμφοράς του Αυγούστου.¹⁰ Ωστόσο, οι επιπτώσεις της καταστροφής ήταν αισθητές στη Μυτιλήνη. Στα σπίτια των Αδελφών Σιφναίου στεγάζονταν 19 προσφυγικές οικογένειες, συνολικά 75 άτομα. Δεκατέσσερις οικογένειες ήταν εγκατεστημένες στο μεγάλο σπίτι στον Αρχοντομαχαλά, δύο σε μια δεύτερη οικία της χώρας, δύο στον πύργο, στο προάστιο Ακλειδιού, και μία στην οικία του Λ. Κούππα, την οποία είχε αγοράσει ο Μήκας Σιφναίος. Η ζωή στη Μυτιλήνη θα ήταν εξαιρετικά ευχάριστη, αν δεν υπήρχε η θλιβερή κατάσταση των προσφύγων, για τους οποίους ο Απόστολος Σιφναίος σκεπτόταν να κτίσει ένα ντάμι (αγροτόσπιτο) στην αυλή του μεγάλου σπιτιού.

Οι πρώτες σκέψεις για επένδυση στη βιομηχανία αφορούσαν τη Μυτιλήνη. Οι Αδελφοί εξέταζαν την ιδέα της αγοράς μεγάλου σαπωνοποιείου στην πόλη, το οποίο λόγω πτώχευσης πουλιόταν μαζί με το κτίριο και τα μηχανήματα για

9. Βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα 2002, σ. 128-138· Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 95-104.

10. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στην Αθήνα, 5.1.1923.

6.500 λίρες στερλίνες. Διέδτε δύο καζάνια, ένα μπουράτο, έναν ατμολέβητα και καινούρια μηχανήματα αρωματικών σαπώνων.¹¹ Οι ενδιαφερόμενοι να συμμετάσχουν στην επιχείρηση ήταν πολλοί, αλλά έλειπε ο βασικός κεφαλαίουχος που θα ήταν διατεθειμένος να στηρίξει μια επιχείρηση με εξαγωγικό προσανατολισμό προς τα Βαλκάνια και την Τουρκία, σε μια περιοχή που αντιμετώπιζε ήδη τις δυσμενείς επιπτώσεις της περιφερειοποίησης, των φορολογικών ανακατατάξεων μεταξύ Παλαιών και Νέων Χωρών και των έκτακτων μέτρων απαγόρευσης των εξαγωγών, τα οποία είχαν τεθεί σε ισχύ τουλάχιστον για το λάδι. Η επένδυση αυτή τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.

Μια άλλη σκέψη για βιομηχανική επένδυση αφορούσε τη συμμετοχή σε εργοστάσιο παραγωγής τσιμέντων στη Θεσσαλονίκη, η οποία μετά την πυρκαγιά του 1917 και την έλευση των προσφύγων βρισκόταν σε φάση ριζικής ανοικοδόμησης. Η ανταλλαγή γνώμων μεταξύ των Αδελφών κράτησε αρκετούς μήνες ύστερα από την πρόταση του Α. Ζάννα για συμμετοχή στην επιχείρηση. Καίριο ζήτημα ήταν όχι μόνο η καταβολή των κεφαλαίων και η εξεύρεση επενδυτών της εμπιστοσύνης τους αλλά και η ανάληψη της θέσης του διευθύνοντος συμβούλου από άτομο εμπιστοσύνης και αποδεδειγμένης ικανότητας:

Ο Αντωνιάδης [μηχανικός, σύμβουλος] καταλήγει εις το συμπέρασμα ότι η επιχείρησης τσιμέντων είναι αρκετά σοβαρά ώστε να αποφασισθή από την μίαν ημέραν εις την άλλην. Καταλαβαίνει και ο ίδιος ότι απαιτείται μεγάλη περίσκεψις προτού ληφθή τελειωτική απόφασις. Κατ' εμέ η εξεύρεσις κεφαλαίων με την επικρατούσαν κατάστασιν εν Ελλάδι, θα ήτο πολύ δύσκολος και τα κεφάλαια είναι ο κινητήριος μοχλός κάθε επιχειρήσεως. Ήδη έχομεν την άρνησιν των Γιαννουλάτου και Σορ αρνητικὴν δε προβλέπω και την απάντησιν των Σινιόσσηλου.¹²

Αμφιβολίες υπήρχαν και για τα δεδομένα της τεχνικής μελέτης:

Τα κυριώτερα σημεία είναι κατά πόσον οι υπολογισμοί καυσίμου ύλης και τα μηχανήματα ανταποκρίνονται εις τα δεδομένα και δεύτερον το ζήτημα της αργίλου. Δεν με φαίνονται ενθαρρυντικά τα υπολογιζόμενα ως προς την ζήτησιν των τσιμέντων.¹³

Η προσεκτικότερη εξέταση της πρότασης, της προσφοράς των μηχανημάτων, των πετρωμάτων της Θεσσαλονίκης και της οικονομικής κατάστασης της χώρας έκανε τους Αδελφούς επιφυλακτικούς. Με δεδομένη την οικονομία της

11. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 17.4.1923.

12. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 7.8.1923.

13. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 20.7.1923.

χώρας δεν θα άξιζε η τοποθέτηση κεφαλαίων και σε άλλη βιομηχανική επιχείρηση, εκτός από το εργοστάσιο του Πειραιά χωρίς συμμετοχή σε μερίδιο μεγαλύτερο από το 25%, που τους είχε προταθεί.¹⁴ Οι επενδυτικές επιλογές έπρεπε να στοχεύουν, όπως το έθετε ο πρεσβύτερος αδελφός, στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και να καταλήγουν σε πρωτεύοντα και δευτερεύοντα βιομηχανικά ενδιαφέροντα. Και στα πρωτεύοντα βιομηχανικά ενδιαφέροντα υπήρχαν ήδη δύο επιχειρήσεις στις οποίες οι Αδελφοί Σιφναίου εμπλέκονταν σοβαρά. Η πρώτη αφορούσε τη βιομηχανία ψύχους.

Η βιομηχανία ψύχους και τα Ψυγεία Θεσσαλονίκης

Από το 1919, όταν ο επιχειρηματίας Επαμεινώνδας Χαρίλαος διαπραγματεύεται την αγορά των ψυκτικών εγκαταστάσεων του γαλλικού στρατού στη Θεσσαλονίκη, είχε συγκροτηθεί στο Παρίσι το Διεθνές Ινστιτούτο Ψύχους για την προαγωγή της βιομηχανίας του ψύχους, η οποία θα συνέβαλλε στον καλύτερο εφοδιασμό των αστικών κέντρων με τρόφιμα και στη ρύθμιση της προσφοράς και της ζήτησης τροφών που θα μπορούσαν να διατηρηθούν επί μακρόν και να καταναλωθούν σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Οι εγκαταστάσεις ψυγείων είχαν επεκταθεί σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες και ιδίως στην Αμερική. Κατά τη διάρκεια του πολέμου και κυρίως για στρατιωτικούς λόγους δημιουργήθηκαν πέντε εγκαταστάσεις από τους Αμερικανούς στη Γαλλία και μία από τους Γάλλους στη Θεσσαλονίκη για την τροφοδοσία του μακεδονικού μετώπου. Ψυγεία διέδεται και τα ζυθοποιεία για την ψύξη της μύρας, αυτά ήταν όμως ακατάλληλα για τη συντήρηση τροφών.

Τον Απρίλιο του 1923 τα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης» έγιναν ανώνυμη εταιρεία και πέτυχαν την απαλλοτρίωση της έκτασης επί της οποίας στεγαζόνταν. Κύριοι μέτοχοι ήταν ο ίδιος ο Ε. Χαρίλαος με 34% και οι Αδελφοί Σιφναίου με το ίδιο ποσοστό, ενώ μικρότερα ποσοστά είχε ο όμιλος των Γεώργιου Παπαγεωργίου, Σ. Δέλτα, Α. Ζάννα, Α. Μακρή και Δ. Τομπάζη. Ο Ε. Χαρίλαος συνεισέφερε στην εταιρεία τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις που είχε αγοράσει από τη γαλλική στρατιά της Ανατολής αξίας 1.810.000 δρχ. Το μετοχικό κεφάλαιο ήταν 2.500.000 δρχ. και το 1925 έφτασε τα 5.000.000.¹⁵ Οι Αδελφοί Σιφναίου συμμετείχαν στο ΔΣ της εταιρείας και ενδιαφέρθηκαν κυρίως για την αγορά

14. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 26.6.1923.

15. Βλ. Ε. Ρούπα / Ε. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 322-326· Α. Δελγιάννης / Δ. Παπαδημητρίου, «Τα Ψυγεία του Επαμεινώνδα Χαρίλαου στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 27 (1989-1990), σ. 156-159.

των κατάλληλων μηχανημάτων και της ατμομηχανής ντίζελ, 140 ίππων. Ήταν υπέρ μιας συντηρητικής πολιτικής που δημιουργούσε αποθεματικά, όπως και στο εργοστάσιο οξυγόνου. Το 1925 η επιχείρηση επέκτεινε τις εγκαταστάσεις της και εισήγαγε τις μετοχές της στο Χρηματιστήριο.

Τα «Ψυγεία» αποτελούνταν από ένα ψυγείο δυναμικότητας 5.500 κυβ. μ. υγρής και ξηράς ψύξης και ένα παγοποιείο, το οποίο παρήγε 1.500 στήλες πάγου ημερησίως. Συγχρόνως, στην προπολεμική Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκαν και άλλα ψυγεία, που λειτουργούσαν ανταγωνιστικά, το ψυγείο του εργοστασίου «Φιξ» και η ΑΕ «Ψυγείων και Παγοποιείων Μακεδονίας», με τα οποία η εταιρεία δημιούργησε ένα σχήμα συνεννόησης κατά τη διάρκεια της κρίσης των ετών 1937-1939. Η συμφωνία περιλάμβανε καθορισμό ενιαίων τιμών και κατανομή των εισαγόμενων προς ψύξη προϊόντων, κατά 60% στα ψυγεία που έλεγχε η εταιρεία «Φιξ» και κατά 40% στα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης».¹⁶ Προέβλεπε επίσης την πώληση, από τον Απρίλιο ως τον Οκτώβριο, όλου του παραγόμενου πάγου των «Ψυγείων» στη «Φιξ». Το 1938 η εταιρεία αντιμετώπισε τον ανταγωνισμό του ψυγείου που δημιουργήθηκε από τον Οργανισμό Λιμένος Θεσσαλονίκης και αφορούσε την ελεύθερη ζώνη για τα εμπορεύματα τα οποία προορίζονταν για διαμετακόμιση.¹⁷

Παρά τις δυσκολίες, η εταιρεία υπήρξε κερδοφόρα σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της. Ακόμη και στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932, παρά τη μείωση των εσόδων της, η εταιρεία είχε θετικά αποτελέσματα. Τα έσοδά της προέρχονταν από ψύκτρα, αποθήκευτρα και πωλήσεις πάγου. Όμως τα έξοδα αυξάνονταν προοδευτικά περισσότερο από τα έσοδα και το διανεμόμενο μέρος εμφανίσε πτώση, από τις 20 δρχ. το 1927 στις έξι δραχμές το 1940. Ενδεικτικά, το 1939-1940 τα έσοδα αυξήθηκαν κατά 8% και τα έξοδα κατά 26%. Σε έρευνα της Εθνικής Τράπεζας για την οικονομική κατάσταση της επιχείρησης το 1937 σημειώνεται:

Η επιχείρησις είναι ασφαλής από άποψη εργασιών, υπό την προϋπόθεσιν δεβαίως ότι δεν θα ιδρυθούν εν Θεσσαλονίκη και άλλα ψυγεία-παγοποιεία. Η οικονομική της κατάστασις είναι ανθηροτάτη καθότι εις ουδένα οφείλει. Έχει πραγματοποιήσει σημαντικά αποσβέσεις των εγκαταστάσεών της, διαδέτεει ικανά αποθεματικά και τέλος δεν παρουσιάζει επισφαλείς απαιτήσεις ή άλλο τι επισφαλές στοιχείον του ενεργητικού.¹⁸

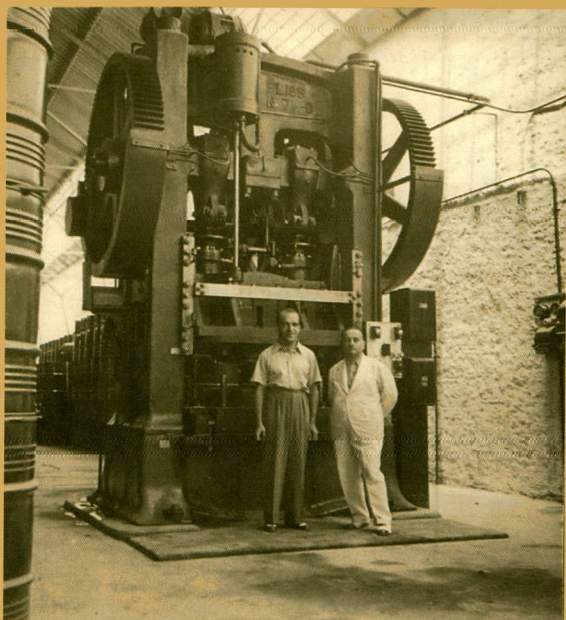
16. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, ΑΕ Ψυγείων Θεσσαλονίκης «Επ. Χαρίλαος», «Συμφωνία με την εταιρείαν ΦΙΞ και Εταιρείαν Ψυγείων και Παγοποιείων Μακεδονίας, 1938».

17. Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου επί των πεπραγμένων του 1938, δημοσιευμένη σε φυλλάδιο, Αθήνα 1939.

18. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, ΑΕ Ψυγείων Θεσσαλονίκης «Επ. Χαρίλαος», Έκθεσις της 16ης Ιουλίου 1937.

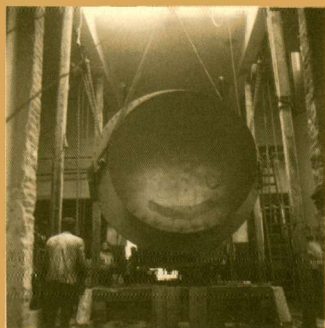

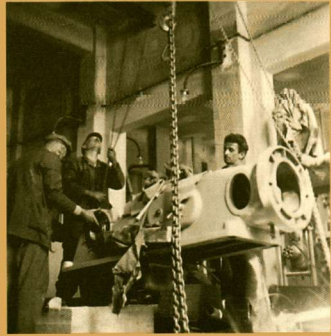
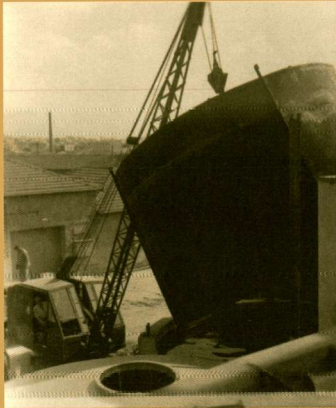
Στο εργοστάσιο ΒΙΜΕΤΑΛ Α.Ε. στον Πειραιά. Αριστερά ο Κωστής Μ. Σιφναίος, μηχανικός, απόφοιτος της École des Mines του Παρισι. Σκατώθηκε στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Αρχείο Σιφναίου.

Στο εργοστάσιο ΒΙΜΕΤΑΛ Α.Ε. στον Πειραιά. Δίπλα στον Κ. Μ. Σιφναίο διακρίνεται ο επιχειρηματίας Αριστείδης Ι. Σιφναίος. Αρχείο Σιφναίου.

Πειραιάς. Το εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος» Α.Ε., Ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού, δεκαετία του 1950. Αρχείο Σιφναίου.

Επίσκεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου στο πιλοποιείο Ηουλόπουλου. Συλλογή ΕΛΙΑ.

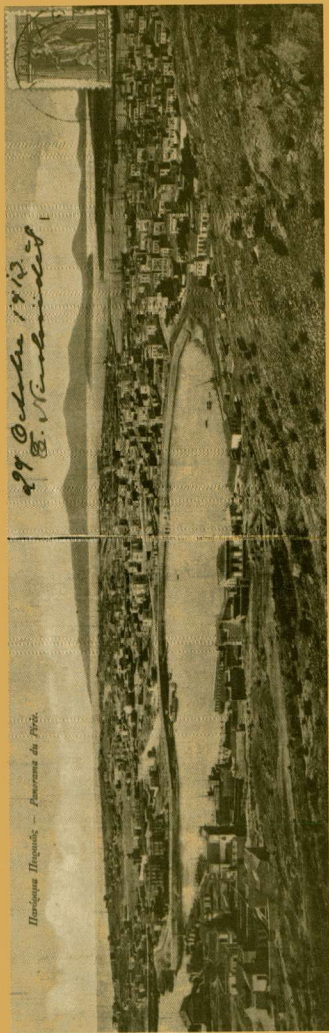
Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά τη δεκαετία του 1930. Φωτογραφία Δ. Γιαγκόγλου.
Συλλογή ΕΛΙΑ.

Ο Πειραιάς στις αρχές του 20ού αιώνα. Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά.

Άποψη της πόλης του Πειραιά στις αρχές του 20ού αιώνα. Συλλογή ΕΛΙΑ.

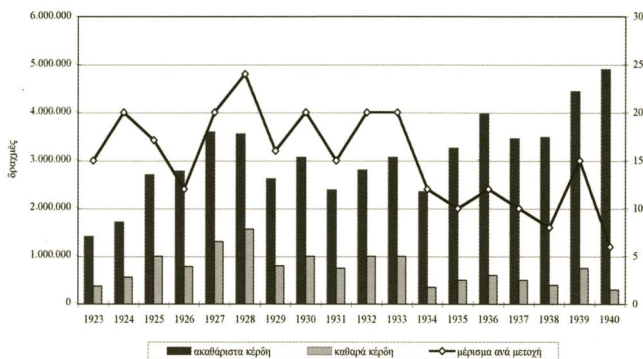

Παράσημα Πειραιώς - Ανατολική άκρη

29 October 1912
E. V. ...

Πανοραμική άποψη του Πειραιά, πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Συλλογή ΕΛΙΑ

Διάγραμμα 22. Κερδοφορία της επιχείρησης «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επ. Χαρίλαος», 1923-1936.

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, ΑΕ Ψυγείων Θεσσαλονίκης «Επ. Χαρίλαος», Εκθέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου 1923-1939.

Το παραπάνω διάγραμμα επιβεβαιώνει την πτωτική τάση των κερδών το 1931-1932 καθώς και το 1934, όμως η συνολική εικόνα είναι θετική, σε μια εποχή που πολλές ανώνυμες εταιρείες παρουσίαζαν αρνητικά αποτελέσματα στους ισολογισμούς που δημοσίευαν.¹⁹

Η χημική βιομηχανία και το εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», ΑΕ, 1924-1958

Μεταξύ των ετών 1910 και 1920 αυξήθηκε η βιομηχανική και βιοτεχνική κίνηση στον Πειραιά. Η ανοδική αυτή τάση ήταν συνέπεια της διεύρυνσης των συνόρων της χώρας, της επέκτασης της εσωτερικής αγοράς και της αύξησης του όγκου των συναλλαγών. Η βιομηχανική ανάπτυξη αύξησε με τη σειρά της τα συναλλαγματικά αποθέματα και δημιούργησε νομισματική σταθερότητα που διατηρήθηκε ως το 1917, όταν η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο. Στη δεκαετία του 1910 ιδρύθηκαν στον Πειραιά 37 νέα εργοστάσια και αναπτύχθηκε, εκτός από τους παραδοσιακούς κλάδους –αλευροβιομηχανία, κλωστοϋφαντουργία, θυροσοδειψία, σιδηροβιομηχανία–, ένας νέος τομέας, ο κλάδος της χημικής βιομηχανίας. Στα παλαιά εργοστάσια συγκαταλέγονταν τα μηχανουργεία του Αχιλλέα Κούππα, το μηχανοποιείο και το ναυπηγείο του Βασιλειάδη, το μηχανουργείο

19. Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929, Αθήνα 1931, σ. 305.

του Τζων Μακ Δούαλ, τα κλωστούφαντουργεία του Θ. Ρετσίνα, το εργοστάσιο μωσαϊκών πλακών του Ε. Δηλαβέρη (1888). Στα νεότερα δέσποζε η Ανώνυμη Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1910) με τα πρωτοποριακά διώροφα κτίσματα των εργατών και του προσωπικού στο συνοικισμό «Οικήματα», των οποίων η κατασκευή ολοκληρώθηκε το 1918.²⁰ Ακολουθούσαν, στην ίδια πάντα περιοχή, τη Δραπετσώνα, η Ανώνυμη Γενική Εταιρεία Τιμιέντων «Ο Ηρακλής» (1913), η Χρωπεί, η ΕΛΑΪΣ, οι σαπωνοποιείες Ζερβού και Αλεπουδέλη και το πυρηνελαιουργείο του Ζαβογιάννη, που ήταν από τους ισχυρότερους εκπροσώπους του κλάδου.²¹

Ο Πειραιάς δέχτηκε μεγάλο ποσοστό του «χύδην φορτίου» που έφερε η Μικρασιατική Καταστροφή από τη μια και η χαμηλή αποδοτικότητα της γεωργίας από την άλλη. Η εισροή των προσφύγων προκάλεσε σοκ και κλόνισε τις κοινωνικές ισορροπίες. Η αρχή έγινε το 1914 με τους πρόσφυγες της Ραιδεστού, που κατέκλυσαν την ακτή μπροστά από τον Άγιο Διονύσιο και δυτικά του σταθμού Λαρίσης.²² Ο πληθυσμός από 133.482 κατοίκους το 1910 με το Νέο Φάληρο και τον Ρέντη έφτασε τους 251.659 το 1928, χωρίς τις δύο αυτές περιοχές.²³ Η Δραπετσώνα, που επελέγη για την οικοδόμηση της βιομηχανίας των Αδελφών Σιφναίου, ήταν και πριν από την έλευση των προσφύγων τόπος ανθυγιεινός και δυσπρόσιτος, άσυλο παράνομης δραστηριότητας και καταφύγιο κοινωνικών ναυαγίων. Είχε αρχίσει να πυκνοκατοικείται γύρω από τον Άγιο Διονύσιο, επειδή γειτόνευε με τη βιομηχανική περιοχή του Πειραιά και βρισκόταν σε ελάχιστη απόσταση από το λιμάνι. Καθοριστικό ρόλο έπαιζε στην επιλογή του οικοπέδου η δυνατότητα εύρεσης νερού.

Η αύξηση του μεταποιητικού τομέα μετά το 1920 υπήρξε αλματώδης και πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες πληθωρισμού το διάστημα 1924-1927, ενώ η κρίση του 1929-1932 ανέτρεψε το θετικό για τη βιομηχανία κλίμα που είχε δημιουργηθεί στο τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο ρυθμός ίδρυσης νέων εργοστασίων ανακόπηκε, καθώς και η επέκταση του εξοπλισμού τους, και προτάθηκαν σχήματα συγχώνευσης για τη μείωση του κόστους και το ξεπέρασμα του ανταγωνισμού. Υπό το πρίσμα αυτό το βιομηχανικό άνοιγμα των Αδελφών

20. Α. Μήλτσος, *Σελίδες Ιστορίας. Ημερολόγιο Εξωραϊστικού Πολιτιστικού Συλλόγου-Ένωση Δημιούτων Δραπετσώνας «Θυμιοίτης»* 473 (2002).

21. Εφημ. *Φωνή του Πειραιώς*, 31.12.1976 και Γ. Αλεξάκη, *Πλήρης Οδηγός του Πειραιώς, 1906-7*, Πειραιάς 1906 (επανέκδοση 1990).

22. Εφημ. *Έθνος*, 28.8.1914.

23. Γ. Χατζημηνολάκης, *Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων*, Πειραιάς 1993, σ. 122-123.

Σιφναίου σε έναν νέο, καινοτόμο κλάδο, και η επιτυχημένη λειτουργία της εταιρείας, σε όλο το διάστημα από την ίδρυσή της ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελεί ένδειξη επιτυχούς εταιρικής διακυβέρνησης από τους τέσσερις Αδελφούς. Ας ακολουθήσουμε, όμως, την ιστορία από την αρχή.

Η παραγωγή οξυγόνου και διαλελυμένης ασετυλίνης ήταν μια νέου είδους βιομηχανική δραστηριότητα, που πήγαζε κυρίως από την πρόοδο δύο συναφών κλάδων, της σιδηρουργίας και της ναυπηγικής, αλλά και των μεγάλων δημόσιων έργων. Η ανάγκη συγκόλλησης τεμαχίων σιδήρου με οξυγόνο και η χρήση της ασετυλίνης για φωτισμό (λάμπες, αεριοφως, φάροι) προσδιόριζε τις δύο κύριες δραστηριότητες της μονάδας.

Η προτίμηση των Αδελφών Σιφναίου να επενδύσουν στη συγκεκριμένη βιομηχανία ήταν αποτέλεσμα της σύγκλισης μιας σειράς παραγόντων με προεξάρχοντες τη διαδεδομένη χρήση της οξυγονοκόλλησης στο εξωτερικό, τα μικρά κεφάλαια, την υψηλή τεχνολογία και τον μικρό αριθμό εργατών που θα απασχολούσε η επιχείρηση. Οι Αδελφοί, παρότι δεν ήταν χημικοί ούτε ανήκαν στον κύκλο των μηχανικών-«προοδευτικών βιομηχάνων»,²⁴ έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το είδος αυτό της επιχείρησης. Συμμετείχαν στη διεύθυνση συναφών εταιρειών και είχαν καλή επικοινωνία με ειδικούς, γνώστες του αντικειμένου, και μηχανικούς. Το εργοστάσιο, κατά την πάγια τακτική του οίκου, αποφασίστηκε από κοινού, σχεδιάστηκε και προετοιμάστηκε τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην Αθήνα. Πρώτο ζήτημα υπήρξε η αγορά των μηχανημάτων και προτάθηκε η μεταπώληση μηχανημάτων παραγωγής οξυγόνου, τελευταίας τεχνολογίας, που είχε αγοράσει το εργοστάσιο «Ομπνιυμ» στην Κωνσταντινούπολη. Τρεις από τους μετόχους της επιχείρησης του Πειραιά, οι Αδελφοί Σινιόσογλου, ο Ν. Σωρ και ο Απόστολος Σιφναίος, συμμετείχαν στη διεύθυνση της επιχείρησης. Τα μηχανήματα οξυγόνου μαζί με το ναύλο κόστισαν 400.000 δραχ.²⁵ Μαζί με τα πρώτα μηχανήματα στάλθηκαν και τα σχέδια εγκατάστασης καθώς και ο μηχανικός που θα τα συναρμολογούσε και θα τα έδετε σε λειτουργία.

Το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου του Πειραιά θα έπρεπε να φροντίσει για την εύρεση και την αγορά του οικοπέδου. Κεντρικά ζητήματα ήταν η αναζήτηση κατάλληλης τοποθεσίας και η ύπαρξη επαρκούς ποσότητας και καλής ποιότητας νερού για τους λέβητες. Προτάθηκε η περιοχή του Ρέντη και το λιμάνι

24. Βλ. Χριστίνα Αγραντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. ΒΙ: 1922-1940. Ο μεσοπόλεμος, Αθήνα 2002, σ. 272.

25. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στον Πειραιά, 2/15.11.1921.

και τελικά επελέγη η συνοικία του Αγίου Διονυσίου. Η περιοχή ήταν κοντά στο λιμάνι του Πειραιά, όπου γίνονταν πολλές οξυγονοκλήσεις τόσο στα πλοία όσο και στα παρακείμενα μηχανουργεία της βιομηχανικής ζώνης. Οι προκαταρκτικές μελέτες προσδιόρισαν πως χρειαζόνταν 10 κυβ. μ. νερού ανά εικοσιτετράωρο για την ψύχρανση και 100 κυβ. μ. νερού για την παραγωγή ανθρακικού οξέως. Μεγάλη ήταν η συζήτηση και ο προβληματισμός για το αν θα προβεί τελικά η επιχείρηση σε συνδυασμό παραγωγής οξυγόνου και ανθρακικού οξέως, για την παραγωγή του οποίου απαιτούνταν η εισαγωγή νέων μηχανημάτων από τη Γερμανία. Οι μέτοχοι της Κωνσταντινούπολης ήταν όλοι υπέρ της άποψης να συνδυαστούν οι δύο παραγωγές, ενώ στην Αθήνα οι Αδελφοί ήταν διστακτικοί εξαιτίας της ύπαρξης μικρών εργοστασίων, που τροφοδοτούσαν ήδη την αγορά με ανθρακικό οξύ. Πειράματα έγιναν και για τις δυνατότητες παραγωγής του από κοκ και λευκόλιθο.

Κεντρικό ζήτημα ήταν το θέμα της κινητήριας δύναμης και ειδικότερα αν θα χρησιμοποιούνταν ηλεκτρικός κινητήρας ή μηχανή πτωχού αερίου, προτιμητέα λόγω της αφθονίας της καύσιμης ύλης, της πυρηνάς ή του λιγνίτη. Πριν από τη λειτουργία του εργοστασίου αγοράστήκαν από την Κωνσταντινούπολη σε τιμή ευκαιρίας 400 φιάλες οξυγόνου και πουλήθηκαν σε πελάτες της Αθήνας και του Πειραιά.

Φαίνεται ότι στην Ελλάδα υπήρχε αρκετή ζήτηση οξυγόνου και έτσι δημιουργήθηκε ανταγωνιστικό εργοστάσιο στη Θεσσαλονίκη, το οποίο ανάγκασε το εργοστάσιο της Κωνσταντινούπολης να ρίξει τις τιμές. Για τους λόγους αυτούς το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου της Κωνσταντινούπολης ζητούσε την επίσπευση των εργασιών, οι οποίες καθυστέρουσαν. Τα γεγονότα του 1922 βρήκαν τον Βάσα Σιφναίο στη Γερμανία να διαπραγματεύεται την αγορά των μηχανημάτων ανθρακικού οξέως. Πάντως η καθυστέρηση του εγχειρήματος πρέπει να σχετίζεται με αμυρίσμες εκτιμήσεις για τις δυνατότητες απορρόφησης της ελληνικής αγοράς, με δεδομένο ότι οξυγόνο παρήγε και το εργοστάσιο «Το οξυγόνο», μικρότερης δυναμικότητας βέβαια, το οποίο είχαν ιδρύσει από το 1911 οι τραπεζίτες Σερπιέρης και Μάτσας και οι μηχανικοί Ν. Βλάχκαλης και Νικολαΐδης. Η καθυστέρηση συνδυάζεται με τη συναλλαγματική αστάθεια του 1922, κύριο αποτρεπτικό παράγοντα για την εφεκτικότητα και τη στασιμότητα της βιομηχανίας. Το 1923 εξάλλου θεσπίστηκε από την κυβέρνηση Γονατά και η φορολογία επί του κεφαλαίου, μέτρο που χαρακτηρίστηκε αντιλαϊκό και αντικοινωνικό από τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια της χώρας.

Εταιρικά κεφάλαια

Η εταιρεία συστάθηκε ως ανώνυμη τον Ιούλιο του 1924, με την επωνυμία «Ο Αίολος» και με μετοχικό κεφάλαιο 3.500.000 δρχ. Μέτοχοι ήταν οι ιδρυτές της εμπορικής εταιρείας «Αδελφοί Ζ. Σιφναίου», οι Αλέξανδρος και Μιλτιάδης Σιניόσογλου, οι Αντώνιος και Αλέξανδρος Γιαννουλάτος, ο Ν. Σωρ και ο Αλέξανδρος Αντωνιάδης. Τα κύρια ποσοστά διανεμήθηκαν ανάμεσα στους Αδελφούς Σιφναίου και Σιניόσογλου, από 28% ο καθένας, και τους Αδελφούς Γιαννουλάτου από 20%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Μέτοχοι της εταιρείας «Ο Αίολος», ΑΕ.

Μέτοχοι	Ιδιότητα	Τόπος κατοικίας	Μετοχές	Ποσοστό %
Βασίλειος Ι. Σιφναίος	έμπορος	Αθήνα	9.883	28,2
Απόστολος Ι. Σιφναίος	έμπορος	Αθήνα		
Δημήτριος Ι. Σιφναίος	έμπορος	Αθήνα		
Αριστείδης Ι. Σιφναίος	έμπορος	Αθήνα		
Αλέξανδρος Σ. Σιניόσογλου	έμπορος	Κωνσταντινούπολη, προσωρινός κάτοικος Αθηνών	4.900	28
Μιλτιάδης Σ. Σιניόσογλου	έμπορος	Κωνσταντινούπολη, προσωρινός κάτοικος Αθηνών	4.900	
Αντώνιος Γ. Γιαννουλάτος	εφοπλιστής	Αθήνα	3.500	20
Αλέξανδρος Γ. Γιαννουλάτος	εφοπλιστής	Αθήνα	3.500	
Αντώνιος Α. Αντωνιάδης	μηχανικός	Αθήνα	2.690	7,7
Νορβέρτος Λ. Σώρ	έμπορος	Θεσσαλονίκη	5.627	16,1
Σύνολο			35.000	100

Πηγή: ΦΕΚ, 29 Ιουλίου 1924.

Τη διεύθυνση της εταιρείας είχαν οι Αδελφοί Σιφναίου. Οι μέτοχοι προέκυψαν από επιχειρηματικές συνεργασίες στην Κωνσταντινούπολη και από τη βολιδοσκοπηση φίλων επιχειρηματιών, οι οποίοι θα είχαν συμφέρον να συμμετάσχουν στην εταιρεία για την εξυπηρέτηση συγγενών επιχειρήσεων, όπως έγινε με την ατμοπλοία των Αδελφών Γιαννουλάτου. Το οικοπέδο στοίχισε 115.506 δρχ., ανεγέρθηκαν οικοδομές αξίας 800.000 δρχ. και αγοράστηκαν μηχανήματα αξίας 2.200.000 δρχ.

Το συγκρότημα περιλάμβανε εργοστάσιο οξυγόνου, εργοστάσιο ασετυλίνης, αποθήκη και παραρτήματα. Το εργοστάσιο οξυγόνου ήταν κατασκευασμένο από τσιμέντο με σιδηρά στέγη. Την κινητήρια δύναμη παρήγε πετρελαιομηχανή ντίζελ, 125 ίππων, του γερμανικού εργοστασίου MAN, και πετρελαιομηχανή σέμι ντίζελ, 12 ίππων, για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Λειτουργία και απόδοση της επιχείρησης

Η επιχείρηση ήταν κερδοφόρα σε όλο το διάστημα της λειτουργίας της από το 1924 ως το 1940. Τα καθαρά κέρδη της σημείωναν συνεχή άνοδο (βλ. πίνακα 18) ως το 1930, μικρή πτωτική τάση το 1931 και 1932, άνοδο από το 1933 ως το 1935 και πτώση το 1936 και το 1938, οπότε οι πωλήσεις μειώθηκαν κατά 24% σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο (βλ. διάγραμμα 24 και Παράρτημα, πίνακας 14). Οι αρνητικές εξελίξεις στον τομέα της ναυτιλίας και η ανάσχεση των βιομηχανικών εργασιών κατά την περίοδο 1929-1932 επηρέασαν σημαντικά την κερδοφορία της εταιρείας, η αποτίμηση της απόδοσής της, όμως, είναι θετική, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το 19% των επιχειρήσεων το 1927 και το 25% το 1929 έκλειναν τους ισολογισμούς τους με ζημιές.²⁶

Η πολιτική της εταιρείας ήταν να υπάρχει πρόβλεψη για τη δημιουργία αποθεματικών (τακτικών και έκτακτων), πέραν του ποσοστού που όριζε το καταστατικό, με σκοπό την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου και τη δημιουργία επενδύσεων. Τα αυξημένα αποθεματικά από τα ακαθάριστα κέρδη τις καλές χρονιές οδήγησαν στο διπλασιασμό του εταιρικού κεφαλαίου το 1935. Οι αποσβέσεις των μηχανημάτων που αγοράστηκαν για την ανανέωση του εξοπλισμού και των κτιρίων που ανεγέρθηκαν για την επέκταση του εργοστασίου, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1928, δέσμευαν σημαντικά ποσά. Τις χρονιές της ύφεσης των πωλήσεων, μοιραζόταν πάντοτε μέρος σε βάρος του αυξημένου ποσοστού των αποθεματικών. Το μέρος ανά μετοχή κινήθηκε από 6 ως 30 δραχμές, με ανοδική τάση ως το 1935. Η εταιρεία, ωστόσο, δεν ενδιαφερόταν για βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα σε βάρος της επενδυτικής προοπτικής.

Ιδιαίτερη μέριμνα επιδείκνυαν οι διευθυντές για την καλή λειτουργία των μηχανημάτων, την απασχόληση ειδικευμένου προσωπικού, την επιμόρφωση των τεχνιτών και τη συμπίεση της εταιρείας με τα δεδομένα της ευρωπαϊκής τεχνολογίας. Ο «Αίολος» αποτελεί δείγμα πρώιμης χρήσης μηχανημάτων ντίτζελ στην ελληνική βιομηχανία. Ενώ η πλειονότητα των εργοστασίων δούλευε ακόμη με τον ατμό, το ντίτζελ πρωτοεισάχθηκε για τη λειτουργία νέων, μικρών κυρίως μονάδων. Η προτίμηση των βιομηχάνων για τις μηχανές αυτές πηγάζει από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: ήταν γρηγορότερες, καταλάμβαναν λιγότερο χώρο, εξοικονομούσαν προσωπικό, δεν απαιτούσαν παροχή νερού και σύστημα εκκένωσης του ατμού.²⁷ Οι ντιζελομηχανές χρησιμοποιήθηκαν μαζικά στην ελληνική βιομηχανία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το εργοστάσιο των Αδελφών Σιφ-

26. *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, Αθήνα 1931, σ. 305.

27. Α. Πλυτάς, *Η ένταξη της ατμοκίνησης και της ντιζελοκίνησης στο χώρο της βιομηχανικής ελαιοργάνης*, Αθήνα 2007.

ναίου ήταν από τις λίγες μονάδες που εμπιστεύθηκαν νωρίς τη νέα τεχνολογία χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτός ο τεχνολογικός νεωτερισμός ήταν απαλλαγμένος από προβλήματα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η απάντηση των Αδελφών Σιφναίου στην κρίση του 1929-1932 ήταν η ορθολογική οργάνωση της παραγωγής και η προσπάθεια μείωσης του κόστους με νέα, τελευταίας τεχνολογίας, μηχανήματα. Πολιτική της εταιρείας ήταν η αντιμετώπιση της εργασίας όχι ως συντελεστή μείωσης του κόστους παραγωγής αλλά ως πολύτιμο πόρο, στον οποίο έπρεπε να επενδύσουν για την αύξηση της παραγωγικότητας. Υπήρχε πρόνοια για την ανταμοιβή των μηχανικών με ικανοποιητικές απολαβές, την παροχή επιδομάτων ακρίβειας ζωής στους εργαζομένους και για την επαγγελματική τους κατάρτιση. Λήφθηκαν επίσης μέτρα για τη μείωση της τιμής των πωλούμενων προϊόντων κατά 10% προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ανταγωνιστικότητα εν μέσω της οικονομικής κρίσης (1929). Τόσο η φυσιογνωμία της επιχείρησης, που παράγει νέα προϊόντα και έχει προηγμένη τεχνολογία, όσο και οι καινοτομίες της διοίκησης σε θέματα εταιρικής διακυβέρνησης, πολιτικής αποσβέσεων και ανανέωσης του εξοπλισμού, επένδυσης στην επιμόρφωση και παροχής επιδομάτων και ασφάλισης, πριν από την εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας, την ξεχωρίζουν από το τυπικό των περισσότερων επιχειρήσεων του Μεσοπολέμου.

Το εργοστάσιο άρχισε τη λειτουργία του το 1924 με πωλήσεις οξυγόνου για λιμενικά, ναυπηγικά και βιομηχανικά έργα και πραγματοποίησε καθαρά κέρδη (μετά την αφαίρεση των φόρων, του αποθεματικού, των αποσβέσεων και των μερισμάτων) της τάξης των 77.414 δρχ. Το 1925 παρατηρήθηκε αύξηση της κατανάλωσης οξυγόνου και διαλελυμένης ασετυλίνης και ακολουθήθηκε πολιτική σημαντικών αποσβέσεων για τις εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα, ενώ για τη διάδοση της οξυγονοκόλλησης έγιναν διαβήματα για την ίδρυση σχολής συγκολλητών. Το 1926 η κατανάλωση μειώθηκε εξαιτίας της στασιμότητας στα λιμενικά έργα και της αποφυγής επισκευών πλοίων στο λιμάνι του Πειραιά:

Παρατηρείται ότι τα ατμόπλοια αποφεύγουν τον λιμένα Πειραιώς, αφ' ενός ένεκα των δυσκολιών, αίτινες παρεμβάλλονται διά την στάθμευσιν ατμοπλοίων εν τω λιμένι, προς επισκευήν και αφ' ετέρου ένεκα των μεγάλων απαιτήσεων των ναυτικών σωματείων.²⁸

Πράγματι, τα πρώτα έργα για τον εκσυγχρονισμό του λιμανιού παραδόθηκαν από τη λιμενική επιτροπή το καλοκαίρι του 1927.²⁹

28. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, «Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου επί του Γενικού Ισολογισμού του 1926».

29. Χατζημανωλάκης, *Ιστορία του Εμπορικού...*, σ. 110

Το 1927 τα μεγάλα τεχνικά έργα των εταιρειών Πάουερ και Ούλεν αύξησαν την κατανάλωση αερίων και εργαλείων συγκόλλησης και το εργοστάσιο παρήγαγε καινούριες φιάλες οξυγόνου και ασετυλίνης από τα εργοστάσια Manesman και Air Liquide, ενώ και σε αυτή την ευτυχή χρήση αυξήθηκε και πάλι το αποθεματικό της εταιρείας. Επίσης αγοράστηκε νέα αντλία για το εργοστάσιο οξυγόνου. Όμως η προσεκτικότερη παρακολούθηση της λειτουργίας των μηχανημάτων και ειδικά του ντίζελ, που παρουσίαζε πρόβλημα στο χειρισμό αλλά πιθανόν και στη συντήρηση, επέσυρε τον προβληματισμό των Αδελφών:

Τελευταίως μας συνέβησαν δύο μικροζημίες εις τα μηχανήματα, αι οποίαι ημώδισαν δις την εξακολούθησιν της παραγωγής. Ηναγκάσθησαν να λύσουν την δευτέραν ποράν τον συμπιεστήν διότι εκτύπα δυνατά.³⁰

Ο Βασίλειος Σιφναίος έγραφε στα αδέρφια του για την ανεπάρκεια των μηχανημάτων και ήταν της γνώμης να αποφασίσουν την αγορά νέων. Ιδιαίτερα, όμως, επισήμαινε την ανάγκη εξειδικευμένης γνώσης για την καλή λειτουργία τους:

Την Τετάρτην που ήμην εις το εργοστάσιον εις τας 10 το πρωί ο Στρομάγερ [γερμανός μηχανικός;] με έλεγεν ότι το ντήζελ ήρχισε να ζεσταίνεται, δι' ένα λόγον τον οποίον δεν ηγνόησα, ώστε τω ήτον γνωστόν και θεβαίως και του θεηθού και έπρεπε να είναι πλέον προσεκτικοί. Η θάσις και η ψυχή όλης της εργασίας είναι το ντήζελ και έπρεπε όχι μόνον ο διανυκτερεύων μηχανικός αλλά και ο γείτων του επί των μηχανημάτων του οξυγόνου να το προσέχουν. Πάντως ο ηλεκτρολόγος πρέπει να αντικατασταθή. Δεν είναι δυνατόν να εύρωμεν κανένα μαθητευόμενον του Πολυτεχνείου γνωρίζοντα από ντήζελ;³¹

Η παραμονή του Βάσα Σιφναίου στη Γαλλία από τον Νοέμβριο του 1927 ως τον Απρίλιο του 1928 του έδωσε τη δυνατότητα να επισκεφθεί παρόμοια εργοστάσια και να διερευνήσει την πιθανότητα αγοράς καινούριων μηχανημάτων κατά το πρότυπο εργασίας της Air Liquide. Οι νέες εγκαταστάσεις οξυγόνου και ασετυλίνης, που ολοκληρώθηκαν πολύ γρήγορα, το 1928, περιλάμβαναν νέο μηχανήμα παραγωγής οξυγόνου, μια αποξηραντική συστοιχία, έναν συμπιεστή, μια συστοιχία πληρώσεως φιαλών και ένα νέο διαμέρισμα για την πλήρωση και την αποθήκευση των φιαλών του οξυγόνου. Για την ασετυλίνη αγοράστηκε νέος λέβητας και μια συστοιχία πληρώσεως φιαλών. Με τα μέτρα αυτά το Διοικητικό Συμβούλιο, εμφορούμενο από την ιδέα του εκσυγχρονισμού και την άρση των

30. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βασιλείου Σιφναίου από τον Πειραιά προς τον Απόστολο Σιφναίο στη Μυτιλήνη, 4.11.1926.

31. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από τον Πειραιά προς τους αδελφούς του στη Μυτιλήνη, 20.1.1927.

ελλείψεων του λιμένος Πειραιώς, επιθυμούσε να καταστήσει την επιχείρηση «εφάμιλλον εις οργάνωσιν των εν Ευρώπαι λειτουργουσών τοιούτων».³²

Το 1928 σημειώθηκε νέο ρεκόρ πωλήσεων, κυρίως λόγω της επέκτασης των τεχνικών έργων, ενώ η κίνηση στα μηχανουργεία που δούλευαν για τα καράβια ήταν περιορισμένη εξαιτίας της έλλειψης επαρκών δεξαμενών στο λιμάνι του Πειραιά. Η εταιρεία αγόρασε νέους κυλίνδρους παραγωγής οξυγόνου και ασετυλίνης και φρόντισε να αυξήσει το αποθεματικό της αποσβένοντας μέρος των νέων κτιρίων και μηχανημάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Κεφάλαια και κέρδη της Αωνόμου Εταιρείας Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», 1924-1939 (σε δραχμές).

Έτος	Μετοχικό κεφάλαιο	Αποθεματικά	Σύνολο	Κέρδη προ φόρων	Κέρδη μετά τους φόρους	Απόδοση επί του κεφαλαίου %
1924	3.500.000	8.601,60	3.508.601,60	103.015,75	86.015,75	2,9
1925	3.500.000	30.156,85	3.530.156,85	431.105,50	333.105,50	12,2
1926	3.500.000	90.643,20	3.590.643,20	604.863,50	469.863,50	16,8
1927	3.500.000	174.000,00	3.674.000,00	813.954,20	648.993,20	22,2
1928	3.500.000	397.500,00	3.897.500,00	1.197.388,10	985.146,10	30,7
1929	3.500.000	675.200,00	4.175.200,00	1.277.678,55	1.037.677,75	30,6
1930	3.500.000	960.965,00	4.460.965,40	1.355.650,45	1.167.650,00	30,4
1931	3.500.000	1.075.500,00	4.575.500,00	1.145.273,85	920.273,85	25,0
1932	3.500.000	1.190.000,00	4.690.000,00	1.145.215,20	920.215,20	14,4
1933	3.500.000	1.454.000,00	4.954.000,00	1.643.365,40	1.343.365,40	33,2
1934	3.500.000	1.974.000,00	5.474.000,00	2.145.000,00	1.900.000,00	39,2
1935	3.500.000	4.316.743,00	7.816.743,00	2.813.520,55	2.568.520,55	36,0
1936	7.000.000	1.772.443,00	8.772.443,00	1.554.077,20	1.278.090,20	17,7
1937	7.000.000	1.848.028,00	8.848.028,00	1.460.717,90	1.204.660,90	16,6
1938	7.000.000	1.891.057,00	8.891.057,00	805.584,55	663.836,55	9,1
1939	7.000.000	1.581.973,00	8.581.973,00	1.425.368,25	1.002.042,25	16,6

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Ισολογισμοί της ΑΕ Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος» και Ανάλυση Λογαριασμού «Ζημίες και Κέρδη», 1924-1939. Τα μεικτά κέρδη προκύπτουν από την ανάλυση του Λογαριασμού «Κέρδη και Ζημίες» μετά την αφαίρεση των εξόδων, των αποσβέσεων, των κρατήσεων για επισφαλείς απαιτήσεις, για το ταμείο πρόνοιας προσωπικού κ.λπ.

32. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά βιομηχανία, «Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου επί του Γενικού Ισολογισμού του έτους 1928».

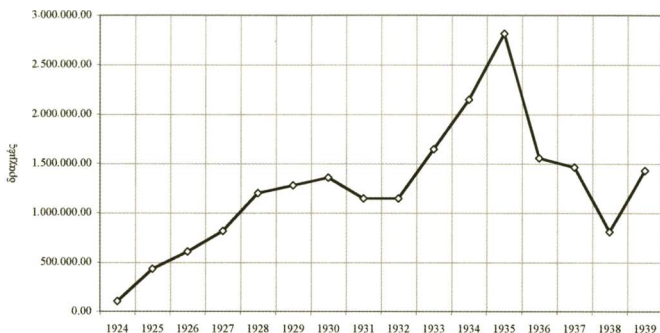
Το 1929 άρχισε η οικονομική κρίση, η οποία κατά την εκτίμηση της εταιρείας οφειλόταν στην ύπαρξη πληθώρας ομοειδών επιχειρήσεων που είχαν ιδρυθεί σε μια περίοδο αύξησης της κατανάλωσης.³³ Η απάντηση ήταν η συστηματοποίηση της παραγωγής «υπό πνεύμα συγχρονισμένου», η οποία θα απαιτούσε αμοιβαίες ηθικές και υλικές παραχωρήσεις. Στο πλαίσιο αυτό ελαττώθηκε η τιμή του πωλούμενου οξυγόνου κατά 10%. Παρ' όλα αυτά οι πωλήσεις κυμάνθηκαν στα ίδια επίπεδα με τον προηγούμενο χρόνο, ενώ συνεχίστηκε η συμπλήρωση του εξοπλισμού και προωδήθηκε η αγορά και δεύτερου αυτοκινήτου για τη μεταφορά των φιαλών. Λήφθηκαν επίσης μέτρα για την εκπαίδευση του προσωπικού και προωδήθηκε η μετεκπαίδευση τεχνίτη στη Γαλλία για την εκμάθηση της μεθόδου αυτογενούς συγκόλλησης. Ωστόσο, τα συμπτώματα της κρίσης άρχισαν να γίνονται αισθητά και στην αύξηση του κονδυλίου των χρεωστών κατά 73% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά.

Και το 1930 η κατανάλωση αερίων είχε ανοδική τάση. Έγιναν πολλές επιδιορθώσεις ατμόπλοιων στην αρχή του χρόνου, οι οποίες μειώθηκαν τους τελευταίους μήνες του 1930 εξαιτίας της κρίσης της ναυτιλίας. Η εταιρεία έστειλε για μετεκπαίδευση στη Γαλλία δύο τεχνίτες με σκοπό να ιδρύσει σχολή οξυγονοκολλητών μετά την επάνοδό τους στο εργοστάσιο. Για λόγους πρόνοιας, η επιχείρηση αύξησε τα αποθεματικά της για την αντιμετώπιση μελλοντικών δυσκολιών. Και πράγματι, το 1931 επήλθε η πτώση των πωλήσεων. Η κατανάλωση οξυγόνου μειώθηκε κατά 29% και ασετυλίνης κατά 19%. Η εταιρεία ακολούθησε πολιτική συγκράτησης της αύξησης των αποθεματικών και διατήρησης ενός ικανοποιητικού για τις συνθήκες μερίσματος. Το 1932, η πώληση αερίων ήταν κατά τι κατώτερη του 1931, η εταιρεία, όμως, έχασε μέρος των κεφαλαίων που είχε επενδύσει σε κρατικά χρεόγραφα και των οποίων η αξία μειώθηκε στο μισό. Παρ' όλα αυτά το μέρισμα διατηρήθηκε και μειώθηκαν οι κρατήσεις για αποσβέσεις με δεδομένο ότι δεν προβλεπόταν άλλη επέκταση ή ανανέωση της επιχείρησης.

Η ελληνική οικονομία ανέκαμψε γρήγορα μετά την κρίση του 1929-1932. Η βιομηχανία πέτυχε υψηλά κέρδη, όπως δείχνουν οι δημοσιευμένοι ισολογισμοί των ανωνύμων εταιρειών.³⁴ Το ίδιο συνέβη και με το εργοστάσιο οξυγόνου «Ο Αίολος». Οι χρονιές 1933-1937 ήταν εξαιρετικές για τη λειτουργία της επιχείρησης και οι εισροές από πωλήσεις, όπως δείχνει και το διάγραμμα 24 (βλ. και

33. Στο ίδιο.

34. Mazower, *Η Ελλάδα...*, σ. 327-333.

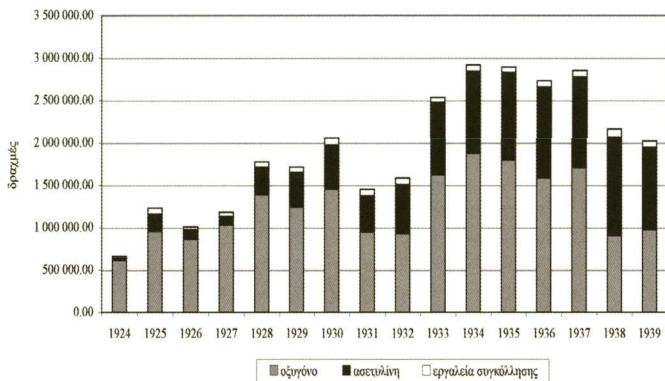
Διάγραμμα 23. Κέρδη προ φόρων της ανωνύμου εταιρείας Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», 1924-1939 (σε δραχμές). Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Ισολογισμοί της ΑΕ Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος» και Ανάλυση Λογαριασμού «Ζημιαί και Κέρδη», 1924-1939.

Παράρτημα, πίν. 15), είχαν ανοδική πορεία. Η σταθερή πολιτική αποσβέσεων της εταιρείας με τη δημιουργία έκτακτων αποθεματικών οδήγησε στην αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου, σύμφωνα με το άρθρο 9 του νόμου 2190. Το 1935 αγοράστηκε νέο οικόπεδο για την επέκταση της βιομηχανικής εγκατάστασης. Σημαντική μείωση επήλθε μόνο κατά τα δύο τελευταία χρόνια πριν από τον πόλεμο με πτώση των πωλήσεων (29% το 1939) και παράλληλη αύξηση του κόστους παραγωγής. Τη χρονιά αυτή τα ακαθάριστα κέρδη μειώθηκαν κατά 1.062.182 δρχ. Η εταιρεία, για να αντιμετωπίσει «τα εξαιρετικά γεγονότα, τα οποία ανατρέπουν τις συνήθειες προβλέψεις», δεν προχώρησε στις συνηθισμένες υψηλές αποσβέσεις κτιρίων και μηχανημάτων που έκανε κάθε χρόνο και στο μετοχικό της κεφάλαιο προστέθηκε αποθεματικό για επισφάλειες.³⁵ Στην έκθεση της Εθνικής Τράπεζας, που συντάχθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο για τη χορήγηση δανείου, η περιουσιακή κατάσταση της εταιρείας κρίθηκε άριστη με καθαρό ενεργητικό 21.000.000 προπολεμικές δραχμές.³⁶

Σημαντικά σημεία στην πολιτική της εταιρείας ήταν η εκμάθηση του προσωπικού στην τεχνική της οξυγονοκόλλησης και η λειτουργία σχολής στην οποία

35. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά βιομηχανία, «Έκθεση Διοικητικού Συμβουλίου επί του Γενικού Ισολογισμού του έτους 1939 και 1940».

36. ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά βιομηχανία, «Έκθεση της Εθνικής Τραπέζης για την χορήγηση δανείου», 3.2.1945.

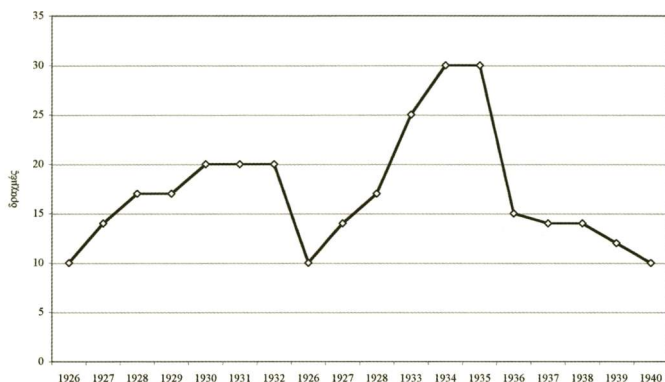
Διάγραμμα 24. Έσοδα από πωλήσεις της ανωνύμου εταιρείας Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», σε δραχμές. Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», Λογαριασμός Ανάλυσης Κερδοζημιών 1924-1939.

φοιτούσαν τεχνίτες και από άλλα μηχανουργεία. Η σχολή συνδεόταν με ξένα εργοστάσια ίδιου τύπου και έστελνε τους τεχνίτες του εργοστασίου για μετεκπαίδευση στο Παρίσι. Αξιοσημείωτη είναι η πολιτική κοινωνικής μέριμνας της εταιρείας με την ίδρυση ταμείου πρόνοιας προσωπικού πριν από τον σχετικό νόμο.³⁷

Στο διάγραμμα 25 παρακολουθούμε το μέρος ανά μετοχή της «Αίολος ΑΕ», όπως καθοριζόταν από το ΔΣ της εταιρείας, ανάλογα με την πολιτική που ήθελε να ακολουθήσει ως προς τη διάθεση κερδών στους μετόχους. Η διανομή μερισμάτων παρακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τη διακύμανση της κερδοφορίας. Ενώ η πλειονότητα των ελληνικών επιχειρήσεων δεν διανέμει μερίσμα κατά τη διάρκεια των ετών 1927-1929, η «Αίολος ΑΕ», χάρη στα κερδοφόρα αποτελέσματά της, διανέμει μερίσμα και στις «δύσκολες εποχές», είναι όμως ιδιαίτερα προσεκτική στη διαχείριση των χρηματικών αποθεμάτων της.

Το εργοστάσιο έπαψε να υφίσταται ως οικογενειακή επιχείρηση των ιδρυτών όταν πουλήθηκε, τη δεκαετία του 1960, σε σοουηδούς επιχειρηματίες. Λίγα χρόνια

37. Ο νόμος 6298/1934 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων» εφαρμόστηκε από το 1937. Πριν από αυτόν ορισμένες ιδιωτικές επιχειρήσεις, κυρίως οι τράπεζες, είχαν ιδρύσει ταμεία συντάξεων. Από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο ίδρυσαν ταμείο το 1924. Το Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών ιδρύθηκε το 1925.

Διάγραμμα 25. Μέρισμα ανά μετοχή της «Αίολος ΑΕ», 1926-1940. Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Ανάλυσις Λογαριασμού «Ζημιά και κέρδη» της ΑΕ Οξυγόνου και Διααλελυμένης Ασετυλίνης «Ο Αίολος», 1924-1939.

πριν, είχε γίνει ανανέωση του μηχανολογικού του εξοπλισμού και εκτεταμένη ανακαίνιση των κτιρίων.

Ανάπτυξη προς την καδετοποίηση της παραγωγής: Η Βιμετάλ ΑΕ (1937-1958)

Με σκοπό την καδετοποίηση της παραγωγής και την αποφυγή εξόδων αγοράς φιαλών οξυγόνου και ασετυλίνης δημιουργήθηκε σε συμπληρωματικό γήπεδο, έκτασης 840 τετρ. μ., το οποίο η εταιρεία αγόρασε από το γειτονικό λεητοποιείο του Π. Αντωνέλλου, η εγκατάσταση της Βιμετάλ ΑΕ. Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας ήταν 5.000.000 δραχμές. Στην εταιρεία συμμετείχαν οι τέσσερις αδελφοί Σιφναίου, οι Αδελφοί Νιάνια, από τη Μυτιλήνη, ο Α. Αντωνιάδης, ο Ν. Τριανταφυλλίδης, ασφαλιστικός πράκτορας, οι Αδελφοί Παννουλάτου και ο Η. Χατζηλιάς, εφοπλιστές. Σκοπός της εταιρείας ήταν η παραγωγή μεταλλικών δοχείων και σιδηροφιαλών για την αποθήκευση αερίων. Στην εταιρεία εργάστηκαν οι εκπρόσωποι της τρίτης γενιάς, Τάκης Β. Σιφναίου και Ζαννής Α. Σιφναίου. Την εύρυθμη λειτουργία της εταιρείας διέκοψε ο πόλεμος και η απώλεια δύο βασικών συντελεστών της, του μηχανικού Κ. Μ. Σιφναίου και του διευθύνοντος συμβούλου Αρ. Σιφναίου.

Αποτίμηση του επιχειρηματικού σχήματος της εταιρείας «Sifneo Frères»

Η οικογενειακή επιχείρηση, παρά την ελαστικότητα και τη βιωσιμότητά της ως σύγχρονο επιχειρηματικό σχήμα, έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής δέωρσης, ιδιαίτερα από την αμερικανική οικονομική σχολή που μελετά τη συμβολή των ανώνυμων μετοχικών εταιρειών στην αμερικανική και ευρωπαϊκή οικονομία (Άλφρεντ Τσάντλερ, Ουίλιαμ Λαζόνικ).³⁸ Θεωρείται ότι αναχαιτίζει την ανάπτυξη γιατί «το δυναστικό κίνητρο» που ενυπάρχει στις οικογενειακές επιχειρήσεις καλλιεργεί από τη μια την εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών της και μειώνει το κόστος της συναλλαγής, αλλά από την άλλη αποθαρρύνει τη στρατολόγηση σε διευθυντικές θέσεις μελών έξω από την οικογένεια. Κατά τον Άλφρεντ Τσάντλερ, η στρατηγική των οικογενειακών επιχειρήσεων στα ζητήματα της διαδοχής, που στηρίζεται στην αρχαιότητα και το συναίσθημα, σε αντιδιαστολή με τις ανώνυμες εταιρείες που βασίζονται στις ικανότητες, τη μόρφωση και την αποδοτικότητα, αποτελεί την κύρια αιτία για την παρακμή των βρετανικών εταιρειών και την απώλεια του πρωτοπόρου ρόλου τους στην παγκόσμια αγορά από τις ανερχόμενες αμερικανικές και γερμανικές εταιρείες.

Πολλές από τις απόψεις αυτές έχουν ανασκευαστεί υπό το φως νεότερων και πιο εκλεπτυσμένων ερευνών (Μέρι Μπ. Ρόουζ, Ρόι Τσερτς, Τζέφρι Τζόουνς, Μαρκ Κάσσον, Αντρέα Κόλι κ.ά.)³⁹ προς την κατεύθυνση της διερεύνησης της επιχειρηματικής κουλτούρας και με τη συγκριτική παράθεση του ιαπωνικού παραδείγματος, όπου η οικογενειακή επιχείρηση μεσουρανάει αλλά με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά απ' ό,τι στην Ευρώπη. Θα επιχειρήσουμε να εμπλουτίσουμε το διάλογο αυτό μέσα από το εμπειρικό υλικό που προσφέρει η εξέταση της λειτουργίας της Sifneo Frères.

Διοικητική δομή και επιχειρηματική κουλτούρα

Η οργάνωση της επιχείρησης σε τέσσερις γεωγραφικούς τόπους και η ανάληψη σύνθετων και διαφοροποιημένων επιχειρηματικών εγχειρημάτων υπήρξε κυρίως επίτευγμα της δεύτερης γενιάς των Σιφναίων και σχετίζεται τόσο με τον αριθμό των διευθυνόντων την επιχείρηση όσο και με την επιτυχημένη γεωγραφική κατανομή και εναλλαγή τους.⁴⁰ Στην πρώτη γενιά, που ο αριθμός των δι-

38. A. Chandler Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Κέμπριτζ, Μασ. 1990· W. Lazonic, *Business Organisation and the Myth of the Market Economy*, Νέα Υόρκη 1991.

39. Για τα έργα των συγγραφέων, βλ. εδώ, «Εισαγωγή», υποσημ. 8 και 9.

40. Για την οργανωτική δομή ως συγκριτικό πλεονέκτημα της επιχείρησης, βλ. S. Zahra / J. Hayton / C. Salvato, «Entrepreneurship in family vs. non-family firms: a resource-based analy-

ευθυνόντων ήταν μικρότερος, η διασπορά και η ακτίνα δράσης της επιχείρησης ήταν μικρότερης εμβέλειας. Με την είσοδο της δεύτερης γενιάς η εμβέλεια της επιχείρησης μεγάλωσε αλλά και η ενότητα μεταξύ μελών με χαλαρότερο βαθμό συγγένειας (πρώτα εξάδελφια) αποδείχτηκε δύσκολο να επιτευχθεί.

Βασική φιλοσοφία της επιχείρησης, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους τέσσερις αδελφούς Σιφναίου, ήταν η δυναμική της αδιαίρετης ομάδας.⁴¹ Η εταιρεία στηρίχτηκε στη συλλογική διοίκηση και στην από κοινού εργασία και λήψη των στρατηγικών αποφάσεων. Οι Αδελφοί εργάζονταν όλοι μαζί για έναν κοινό σκοπό, είχαν ισότιμη συμμετοχή στην κατανομή των διευθυντικών καθηκόντων και των ευθυνών, αντάλλασσαν γρήγορα τις πληροφορίες και μετακινούνταν συχνά σε όλα τα πόστα της επιχείρησης. Η δομή αυτή ανταποκρινόταν στη ροή των συναλλαγών και στη μορφή της επιχειρηματικότητας που είχε αναπτυχθεί στην ανατολικομεσογειακή λεκάνη της εποχής των αυτοκρατοριών. Το οργανωτικό σχήμα αντιμετώπιζε σοβαρά εμπόδια ή κινδύνευε να αχρηστευθεί όταν έκλειναν τα σύνορα, διακόπτονταν οι μεταφορές και πολεμικά γεγονότα απομόνωναν περιοχές ή εγκλώβιζαν την επιχειρηματικότητα σε εσωστρεφείς αναζητήσεις.

Η από κοινού λήψη των αποφάσεων και η οργανωτική αναδιάρθρωση των ανθρώπινων πόρων αύξανε την αποτελεσματικότητα και μείωνε τα περιθώρια σφάλματος. Υπήρχε καταμερισμός των διοικητικών καθηκόντων σε διαφορετικούς τύπους και περιβάλλοντα, ανάληψη επιχειρηματικού ρίσκου και ισότιμη ευθύνη για την αναζήτηση επιχειρηματικών ευκαιριών. Η επιχείρηση διακρίθηκε σε όλους τους τομείς καθώς και στον τομέα της ανάληψης επιχειρηματικού κινδύνου και στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών, ιδίως στο τελευταίο βιομηχανικό της στάδιο, αλλά προπαντός διακρίθηκε στο αρμπιτράζ, την ικανότητα να ισορροπεί ανάμεσα στις αγορές, να καλύπτει και να εκμεταλλεύεται τα κενά τους αποκομίζοντας οφέλη.⁴²

---

sis of the effect of organizational culture», *Entrepreneurship Theory and Practice* 28/4 (2004), σ. 363-381.

41. Για τα πλεονεκτήματα της επιχείρησης όταν είναι προσανατολισμένη προς την ομάδα, βλ. στο ίδιο, σ. 365.

42. Πρόκειται κυρίως για τα κενά που οφείλονται στην ατελή πληροφόρηση· βλ. G. Boyce / S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005, σ. 37. Η ερμηνεία της επιχειρηματικότητας ως αρμπιτράζ ανήκει στους αυστριακούς οικονομολόγους I. M. Kirzner (*Competition and Entrepreneurship*, Σικάγο 1973 και *Perception, Opportunity and Profit Studies in the Theory of Entrepreneurship*, Σικάγο 1979) και H. Leibenstein (*Economic Backwardness and Economic Growth*, Ν. Υόρκη 1963 και *Inside the Firm. The inefficiencies of Hierarchy*, Κέμπριτζ 1987). Για την αυστριακή σχολή, βλ. επίσης Σ. Ιωαννίδης, *Επιχείρηση και επιχειρηματικότητα*, Αθήνα 2001, σ. 37-47.

Ωστόσο, μεταξύ των αδελφών υπήρχαν διαφορές στις έμφυτες και επίκτητες προσωπικές επιχειρηματικές ικανότητες. Το «είμαι της γνώμης» του Βασιλείου Σιφναίου, του μεγαλύτερου αδελφού, φαίνεται από την επιστολογραφία να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα, απ' ό,τι η γνώμη των άλλων αδελφών. Ο καιρίος τρόπος με τον οποίο τοποθετούνταν απέναντι στα επιχειρηματικά τολμήματα αφουγκραζόμενος τόσο την οικονομική συγκυρία αλλά και την πολιτική κατάσταση και το διεθνές περιβάλλον είναι αυτός που «έκλινε» τις διερευνητικές συζητήσεις και οδηγούσε στο επιχειρησιακό «διά ταύτα».

Ο ανοιχτός διάυλος επικοινωνίας και το κοινό μέτωπο μεταξύ των αδελφών σήμαινε και ανοιχτή κριτική, ελευθερία διατύπωσης της γνώμης όχι μόνο για τα επιχειρηματικά ζητήματα αλλά και για τον τρόπο ζωής, τα έξοδα, τις εκπαιδευτικές επιλογές των διαδόχων στις τέσσερις οικογένειες. Η οικογενειακή συνοχή δημιουργήθηκε και καλλιεργήθηκε κυρίως από τον Ζάννο Σιφναίο που, ωδούμενος από το κίνητρο της διαδοχής, φρόντισε να παραχωρήσει αρκετά γρήγορα τα ηνία του μεριδίου του στους γιους του, αναθέτοντάς τους τη διαχείριση και συμβουλευοντάς τους για κάθε θέμα. Οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ πατέρων και γιων χαρακτηρίζονταν από εμπιστοσύνη και αλτρουισμό. Οι Αδελφοί εξάλλου τηρούσαν κοινή στάση σε στενή συνεργασία με τον πατέρα τους και σε αντιδιαστολή προς την πολιτική (στρατηγική και διαχείριση) που ακολουθούσε ο συνétairos τους και εξάδελφος, πριν διαχωριστεί ο εμπορικός οίκος το 1898. Οι στενοί δεσμοί μεταξύ πατέρων και γιων ήταν ισχυρότεροι από τους δεσμούς του γάμου ή το δεσμό συγγένειας μεταξύ πρώτων εξαδέλφων. Στηρίζονταν στην κοινή εμπειρία ότι είχαν μοιραστεί για πολλά χρόνια την ίδια πατρική στέγη και είχαν γαλουχηθεί με τα ίδια αξιώματα και αρχές.

Η συλλογικότητα και η ισοτιμία των τεσσάρων αδελφών αντανακλάται στην ιδιοκτησιακή δομή της εταιρείας, στην κοινή αμοιβή από την εργασία και στην ύπαρξη εξ αδιαιρέτου περιουσίας, τόσο στις εμπορικές και βιομηχανικές δραστηριότητες όσο και στην αγορά γης, στο πολυδύναμο κτήμα και στα οικογενειακά ακίνητα στη Μυτιλήνη. Οι αδελφοί διέμεναν σε σπίτια της οικογένειας και το μόνο που κρατούσαν χωριστά ήταν τα περιουσιακά στοιχεία των συζύγων τους. Εξάλλου η επιχείρηση και η οικογένεια ήταν στενά συνδεδεμένες. Η οικογένεια βρισκόταν στην υπηρεσία της επιχείρησης, μετακινούνταν ανάλογα με τις επιχειρηματικές προτεραιότητες, ήταν ενήμερη για τις οικογενειακές υποθέσεις, υποστήριζε και προωθούσε τα επιχειρηματικά συμφέροντα. Οι γυναίκες αλληλογραφούσαν μεταφέροντας νέα για τα πλοία ή τις δουλειές, συνόδευαν τους συζύγους τους σε πολύμηνα ταξίδια στο εξωτερικό, παρείχαν υλική και ηθική υποστήριξη στους επιχειρηματίες. Στη φάση της ζωής στη Ρωσία το σχή-

μα οικογένεια-επιχείρηση ήταν πιο σφιχτό εξαιτίας της χωροταξικής διάταξης των οικιών, στις οποίες το μπροστινό μέρος της κατοικίας ήταν το γραφείο και στο πίσω μέρος βρισκόνταν οι χώροι διαβίωσης. Από την άλλη, η οικογένεια με το συγγενικό και το συντοπίτικο δίκτυο που την περιέβαλλαν προσέφερε έναν κλειστό και «προστατευμένο» χώρο ανάπτυξης της κοινωνικότητας για τους έλληνες παρόικους, που ήταν εσωστρεφείς και σχετικά απομονωμένοι από τη ρωσική κοινωνία.

Η εγγραφή της οικογένειας στον κύκλο της επιχείρησης ήταν τόσο έντονη στη συνείδηση των μελών της, ώστε στην αρχή του νέου ξεκινήματος στην Αθήνα αποφεύχθηκε η αγορά χωριστών ακινήτων, με την προοπτική να κτιστεί μια πολυκατοικία, όπου θα διέμεναν και οι τέσσερις οικογένειες μαζί. Το σχέδιο αυτό τελικά δεν ευδοχώθηκε, αλλά αντικαταστάθηκε από την από κοινού διαμονή τους καλοκαιρινούς μήνες στη Μυτιλήνη στην εξοχική έπαυλη και στο κτήμα της Κρατήγυ.

Τα ζητήματα της διαδοχής, όσον αφορά την τρίτη γενιά, σχεδιάστηκαν με κριτήριο την απόκτηση πανεπιστημιακής μόρφωσης και την εμπειρική εξάσκηση στη διοίκηση της οικογενειακής επιχείρησης. Προτιμήθηκαν πανεπιστήμια του εξωτερικού με νομική, οικονομική και χημική κατεύθυνση και οι διάδοχοι παροτρύνθηκαν να αναλάβουν διευθυντικές θέσεις στο εργοστάσιο. Στο κάλεσμα αυτό ανταποκρίθηκε η τρίτη γενιά εν μέρει, ενεργώντας, όμως, και σε μεγάλο βαθμό αυτόβουλα, είτε προς την κατεύθυνση της αλλαγής των εκπαιδευτικών προτεραιοτήτων που είχαν προδιαγράψει οι γεννιότεροι, είτε προς την κατεύθυνση της αλλαγής του επαγγελματικού προσανατολισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Απόστολος Σιφναίος, γιος του μικρότερου αδελφού, Αριστείδη, ο οποίος ήταν χημικός, απόφοιτος του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και, ενώ προοριζόταν για χημικός στην οικογενειακή επιχείρηση, άνοιξε δικό του εργοστάσιο επιμεταλλώσεων στο Μοσχάτο, την ομόρρυθμη εταιρεία «Ηλεκτρομετάλλ». Ο εξάδελφός του Πέτρος, γιος του Μήκια, ενώ έκανε σπουδές Χημείας στη Σορβόννη, τις οποίες ολοκλήρωσε μετά τον πόλεμο στο Massachusetts Institute of Technology, πήρε δεύτερο πτυχίο από την Ιατρική Σχολή του Χάρβαρντ, όπου έγινε καθηγητής Ψυχιατρικής. Στην επιχείρηση συμμετείχαν, από την τρίτη γενιά, ο Παναγιώτης Σιφναίος, γιος του πρωτότοκου Βάσα, που σπούδασε νομικά στο Κέμπριτζ, και ο Ζαννής Σιφναίος, γιος του Αριστείδη, που σπούδασε γεωπόνος στη Γαλλία.

Το δέμα της ασυνέχειας της οικογενειακής επιχείρησης στην τρίτη γενιά δεν σχετίζεται τόσο με την έλλειψη ενδιαφέροντος ή την ακαταλληλότητα των διαδόχων, όσο με τη δημιουργία ευρύτερων ευκαιριών επιτυχημένης σταδιο-

δρομίας και προσκόμισης κέρδους, λόγω του ότι η τρίτη γενιά ήταν καλύτερα καταρτισμένη και μορφωμένη από τη δεύτερη. Σχετίζεται επίσης με τα προβλήματα και τις δυσκολίες που δημιουργούσε η «συγκατοίκηση» κάτω από την ίδια επιχείρηση δύο γενεών χαλαρότερου βαθμού συγγενείας, καθώς στο στάδιο ωρίμανσης της επιχείρησης ο κύκλος των εμπλεκόμενων συγγενών στη διαχείριση της εταιρείας μεγάλωνε.⁴³ Σύμπτωση και ενότητα στην επιχείρηση ήταν ευκολότερο να επιτευχθούν μεταξύ πατέρα και γιων απ' ό,τι μεταξύ δειών και πρώτων εξαδέλφων. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η κοινωνική υποχρέωση της συνέχειας στην τρίτη γενιά δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο στη δεύτερη, απόρροια και αυτό του φιλελευθερισμού που διέκρινε τους Αδελφούς.

Σημαντικό κεφάλαιο της επιχείρησης ήταν η μετάδοση της άρρητης γνώσης που ενυπήρχε στα μέλη της και μεταδιδόταν από τον έναν αδελφό στον άλλον και από τη μία γενιά στην άλλη, ειδικότερα μάλιστα η γνώση της διαχείρισης έκτακτων καταστάσεων που απαιτούσαν ψυχραιμία, διορατικότητα και ορθή κρίση για τη γρήγορη λήψη αποφάσεων. Η βίαιη εκκένωση της οικογένειας και της επιχείρησης από τη Ρωσία χρησίμευσε ως εμπειρία στο κλείσιμο του γραφείου Κωνσταντινούπολης το φθινόπωρο του 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Χρησίμευσε επίσης και στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, όταν ο αρχηγός της επιχείρησης, Βάσας Σιφναίος, βοήθησε τον ανιψιό του Πέτρο, που σπούδαζε στη Σορβόνη, να διαφύγει από την κατεχόμενη Γαλλία στην Αμερική. Λίγο πριν από την κατάληψη του Παρισιού από τους Γερμανούς και την επιστροφή του Βάσα στην Ελλάδα, του παρέδωσε ένα φάκελο με 2.000 δολάρια από το κεφάλαιο της εταιρείας, σε νομίσματα του ενός δολαρίου, με τα οποία ο ανιψιός του κατάφερε να επιζήσει στην κατεχόμενη Γαλλία και να διαφύγει, όταν ξέσπασε ο Ιταλοελληνικός πόλεμος, στην Αμερική.⁴⁴ Στην απορία του ανιψιού του γιατί επέλεξε τα χαρτονομίσματα του ενός δολαρίου, του εξήγησε ότι η επιλογή αυτή οφειλόταν στην εμπειρία από τον αποκλεισμό στη Ρωσία κατά τη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, της Επανάστασης και του εμφυλίου. Ο Πέτρος Σιφναίος κατόρθωσε να περάσει στη μη κατεχόμενη Γαλλία και να φτάσει μέσω Μασσαλίας στη Νέα Υόρκη, στο εφοπλιστικό γραφείο του Μανόλη Κουλουκουντή, ο οποίος γνώριζε τους Αδελφούς Σιφναίους και συνεργαζόταν μαζί τους.

---

43. I. Lansberg, *Succeeding Generations. Realizing the Dream of Families in Business*, Βοστώνη 1999, σ. 27-48.

44. Pierre Lucas-Sifneos, *Escape*, Νέα Υόρκη 1998, σ. 59 και 243.

Όψεις της επαγγελματικής και κοινωνικής ηθικής

Για την κατανόηση της επιχειρηματικής λειτουργίας είναι εξαιρετικά σημαντικές ορισμένες πρακτικές της κοινωνικής και επιχειρηματικής δράσης των μελών της οικογενειακής επιχείρησης Σιφναίου, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κυρίως από τους τέσσερις αδελφούς της δεύτερης γενιάς. Οι απόψεις τους συγκροτούσαν την «κοσμοθεωρία» της επιχείρησης και υλοποιούνταν μέσα από έναν κώδικα συμπεριφοράς που ίσχυε για τα ιδρυτικά μέλη της επιχείρησης αλλά και για την οικογένεια γενικότερα. Στη διαμόρφωση της καθοδηγητικής ιδέας των επιχειρηματιών συνήρρησαν οι φιλοσοφικοκοινωνικές τους αντιλήψεις, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και ιδίως η διαφοροποίηση και η αποστασιοποίησή τους από τρόπους επαγγελματικής συμπεριφοράς τους οποίους απαξίωναν. Η πνευματική τους εκγύμναση έγινε σε πνεύμα ορθολογισμού και η επαγγελματική τους πρακτική προσομοίαζε στην προτεσταντική ηθική που εξυμνούσε την εργασία, καταδίκαιε τη σπατάλη και την επίδειξη και προωθούσε την έλλογη οικονομική διαχείριση. Το αρραγές πνεύμα της ενότητας ενεργειών και αποφάσεων υπήρξε η προωθητική δύναμη για την ανέλιξη οικονομικών υποκειμένων που ήταν αποκλεισμένα από τα κέντρα εξουσίας, οικονομικής και πολιτικής διαχείρισης και αναλάμβαναν το ρίσκο της οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας σε περιοχές ανένταχτες στο διεθνές σύστημα των συναλλαγών.

Στο πνεύμα αυτό η λειτουργία του γραφείου στηρίχτηκε στην αδελφική αγάπη, που εξισορροπούσε τις υποφώσκουσες διαφορές, και στην αποδοχή του ρόλου του πατέρα ως δημιουργού της επιχείρησης και εμπνευστή των ηθικών και εμπορικών αρχών που ρύθμιζαν τον τρόπο εργασίας τους. Με τη διαδοχή των γενεών η επιχείρηση πέρασε από το πατερναλιστικό ύφος διοίκησης στο συμμετοχικό. Η οργανωτική δομή του γραφείου στηρίχτηκε στην κατανομή των εξουσιών μεταξύ των τεσσάρων αδελφών, στη συλλογική ενημέρωση και τη λήψη αποφάσεων από κοινού. Υπήρχε συντονισμός και ταχύτητα ενημέρωσης, παρά την απόσταση που χώριζε τα τέσσερα αδέρφια-διαχειριστές από τον πατέρα, ο οποίος είχε αποσυρθεί στη Μυτιλήνη. Χωρίς τη συμβουλή και τη συγκατάθεσή του δεν λαμβανόταν, τουλάχιστον στην αρχή, καμιά σοβαρή απόφαση: «Σας τηλεγραφούμεν όθεν σήμερον να συμφωνήσητε προς 14 καπήκια το πούτι ναύλον διά το φορτωθισόμενον ποσόν του Κομνηνάκη με την εντολήν να φροντίσουν αμέσως διά την στίβαν καθόσον το πλοίον φθάνη συντόμως εις Παξούς και δεν επιθυμούμεν να επέλθη άργητα».⁴⁵

45. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 31.7.1896.

Εξίσου σημαντικό ρόλο για την αποτόνωση των διευθυντικών ευθυνών έπαιζαν οι καλές σχέσεις, το πνεύμα συνεργασίας και αλληλοβοήθειας που είχε καλλιεργηθεί μεταξύ των αδελφών. Η διαπαιδαγώγηση των αδελφών σε πνεύμα αγάπης, αρμονίας και εμπιστοσύνης, που ήταν πατρικό επίτευγμα, μείωνε τις ενδεχόμενες διαφωνίες και συγκρούσεις και συνέβαλλε στην καλή λειτουργία της επιχείρησης.⁴⁶ «Τον Βάσαν εύρον πολύ καλά», έγραφε ο Μήκας προς τον πατέρα του. «Το βέβαιον είναι ότι η παρουσία ενός εκ των ιδικών του έχει μεγάλην επιρροήν επί του νευρικού του οργανισμού διότι ευρίσκει τότε πού να εναποταμιεύει τας πικρίας της ημέρας, τας μελανάς περί του μέλλοντος σκέψεις, εν γένει τας εσωτερικάς στενοχώριας του, ας όταν είναι μόνος θάπτει ζώσας εν αυτώ».⁴⁷

Τα αδέρφια, με την καθοδήγηση του πατέρα, προχώρησαν στη διάλυση της εταιρείας με τον εξάδελφο και στην ανασύστασή της το 1899. Ακόμη και στη φάση που ο πατέρας δεν ήταν πια παραγωγικά ενεργός η ενημέρωσή του για τις δουλειές ήταν αδιάλειπτη. Διαφαίνεται, όμως, και η προσπάθεια προστασίας του από τη φροντίδα και την έγνοια των εργασιών. Έγραφε ο Βάσας στον πατέρα του μετά την ανασύσταση του νέου γραφείου και κατά τον πρώτο χρόνο των εργασιών που συνήψαν μόνοι τους οι τέσσερις αδελφοί:

Εν γένει, πατέρα, ημπορούμεν να σας διαβεβαιώσωμεν ότι τα πράγματα βαίνουν εντάξει, και επομένως δύνασθε να κοιμάσθε ήσυχος και ούτε αξίζει πλέον διά τα εμπορικά να χαλάτε το αίμα σας. Ας ευχόμεθα μόνον να διδῆ ο θεός υγιάν και όλα τα άλλα διορθώνονται.⁴⁸

Ένα από τα χαρακτηριστικά της επιχείρησης ήταν η επαγγελματική φερεγγυότητα και η αξιοπιστία απέναντι στους όρους των συμβολαίων που υπογράφονταν.⁴⁹ Την έγκαιρη εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους παραδέχονταν συχνά συνεργάτες τους, όπως ο Φωκίων Ι. Σβορώνος ή αυτοί με τους οποίους συνολογούσαν μια σύμβαση. Εδώ συγκαταλέγεται και η παραδοχή του λάθους, από την πλευρά των Αδελφών, σε μια περίπτωση κατάπτωσης λογαριασμών. Το ευρύ δίκτυο των πελατών και προμηθευτών, η ικανότητα αυτοχρηματοδό-

46. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. M. Bertrand / A. Schoar, «The role of family in family firms», *Journal of Economic Perspectives* 20/2 (2006), σ. 73-96.

47. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 19.6.1896.

48. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 11.8.1899.

49. Για την επιχειρηματική υπόληψη ως συγκριτικό πλεονέκτημα, βλ. J. Barney, «Firm resources and sustained competitive advantage», *Journal of Management* 17/1 (1991), σ. 115.

τησης μέσα από το συγγενικό ή το συντοπίτικο δίκτυο φανερώνουν την καλή λειτουργία της οικονομικής διαχείρισης αλλά και του συστήματος προτίμησης που στηριζόταν στην εμπιστοσύνη. Ως άνθρωποι του *juste milieu*, το οποίο υποστήριζαν με την εργατικότητα και τη σταθερή ανάπτυξη των οικονομικών τους επιχειρήσεων, συγκέντρωναν πληροφορίες για μη καιροσκοπικές επενδύσεις και τις διαχέτευαν σε συγγενείς, φίλους και συνεργάτες. Ο περιορισμός της κερδοσκοπικής τάσης, ακόμη και ενάντια στο ρεύμα της εποχής, ήταν χαρακτηριστικό της νοοτροπίας των Αδελφών:

Ο Βάνιας [εξάδελφος, συνεταιίρος στην πρώτη εταιρική συγκρότηση στη Ρωσία] κατελήφθη υπό, κατά γράμμα, της μονομανίας των σιτηρών· της οποίας ως είναι επόμενον τα κέρδη ανέρχονται εις χιλιάδας ρουβλίων χάρις εις τον εμπορικών νουν, τον οποίον ως μοι εξομολογήθη εν τη μετριοφροσύνη του δεν στερείται· κατά τας πρώτας ημέρας μοι ανέπτυσε μετά των ωραιότερων χρωμάτων την εργασίαν αυτήν. Δεν με ήυρεν πολύ ενθουσιασμένον εις τας περιγραφάς του και ηγνόησεν ότι δεν ασπάζομαι το απερίοριστον των περί σιτηρών ιδεών του.⁵⁰

Μετά την πτώχευση του εμπορικού οίκου Ηλ. Ησαΐα και Δρέυφους το 1895 στο Ταϊγάνιο, ο Βάσας Σιφναίος έγραφε: «Η συντηρητικότης προς το παρόν ας είναι το σύνθημά μας και ας λείψουν τα επικίνδυνα κέρδη. Δυστυχώς εις το ζήτημα αυτό δεν συμφωνούμεν με τον Βάνιαν – η διαφορά αυτή του τρόπου του εργάζεσθαι μάς είναι αφορμή διενέξεων. Εφέτος αι περιστάσεις με δικαιώνουν».⁵¹ Εδώ ο οικογενειακός χαρακτήρας της επιχείρησης και η μεγάλη ευθύνη την οποία είχαν αναλάβει οι τέσσερις αδελφοί ανέστειλε την ορμή προς το επιχειρηματικό ρίσκο.

Η λειτουργία του γραφείου σε νόμιμα πλαίσια και η μη αποδοχή παράνομων μέσων χαρακτήριζαν τις δοσοληψίες των Αδελφών. Σε μια περίπτωση αρνήθηκαν να προσφύγουν σε πλαστά έγγραφα, που θα μπορούσαν να ελαφρύνουν την εταιρεία από οικονομικά βάρη, τα οποία ήταν υποχρεωμένη να πληρώσει, με το δικαιολογητικό ότι μια τέτοια ενέργεια δεν «είναι ίδιον των Αδελφών Σιφναίους».⁵² Η επιχείρηση είχε, αν μη τι άλλο, κατοχυρώσει έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς και λειτουργίας, που ήταν γνωστός και έχαιρε εκτίμησης στην αγορά. Μνεία στις αρχές της ευσυνειδησίας και της τιμιότητας που έπρε-

50. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 16.7.1896.

51. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 4.8.1896.

52. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 16.9.1895.

πε να διέπουν τον επιχειρηματία έκαναν οι Αδελφοί, εξάγοντας συμπεράσματα από την πτώχευση του Γ. Ησαΐα. Η σημασία της απόκτησης αρχών κατά την παιδική ηλικία και η αφομοίωσή τους μέσα από παραδείγματα αποτελούσαν καθοδηγητική αρχή του οικονομικού τους πνεύματος:

Είναι πράγματι πολλά τα μαθήματα δύναται τις να αρουσθή εκ της πτωχεύσεως του Γεωργάκη. Νομίζω ότι τον άνθρωπον δεν καθιστούν προφυλακτικόν, συντηρητικόν, ευσυνειδήτον και τίμιον, ούτε αι περιστάσεις, ούτε τα μαθήματα, τα εκ των διαφόρων συμβάντων της ζωής, αλλά κυρίως η αρχική ανατροφή και τα παραδείγματα, άτινα βλέπει κατά την παιδικήν ηλικίαν.⁵³

Πάγιο στοιχείο της στρατηγικής της εταιρείας ήταν ο μετριασμός του ρίσκου μέσα από σύνθετα επιχειρηματικά εγχειρήματα και με τη διαφοροποίηση των επενδύσεών της. Σε αντίβαρο, παραδείγματος χάριν, του εμπορίου σιτηρών λειτουργούσε πολλές φορές η πλοιοκτησία, η οποία επέτρεπε τη διαφυγή από χωρικούς αποκλεισμούς και εξασφάλιζε συνέχεια και ανάπτυξη των μεταφορικών υπηρεσιών της εταιρείας σε άλλα σημεία.

Ιδιαίτερη μέριμνα τηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της επιχείρησης για την καλή λογιστική εικόνα, την ευλαβική τήρηση των λογαριασμών, τους οποίους ήλεγχαν και οι τέσσερις Αδελφοί. Η αδιαφορία του εξαδέλφου τους για την κατάστροψη και τον έλεγχο των λογαριασμών υπήρξε μία από τις αιτίες της διάλυσης του κοινού γραφείου στη Ρωσία.

Ο Βάνιας έσπευσε να ενοικιάση υπάλληλον κατά τα φαινόμενα νέον και άπειρον όσον αφορά τα κλεισίματα των βιβλίων. Δεν έλαβε υπόψιν του, αν και πολλάκις έγινε λόγος, ότι έχομεν ανάγκην ανθρώπου σοβαρού, γνώστου της διπλογραφίας χρηματίσαντα επί έτη και εις άλλα καταστήματα και δυνάμενον κατά συνέπειαν να εξελέγξει και κλείση βιβλία. Περί των βιβλίων ποτέ δεν εφρόντισε ο Βάνιας ούτε γνωρίζει εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκονται, σπάνει όμως καθημερινώς ο Βάσας το κεφάλι του διά να φέρει εις μίαν σχετικήν τάξιν των κυκεώνα των λογαριασμών.⁵⁴

Με την έλευση του Μήκια στη Ρωσία οι δύο αδελφοί πέτυχαν τον σταδιακό έλεγχο των εκκρεμούντων λογαριασμών:

Εμπορικόν τι ενδιαφέρον δεν έχω να σας μεταδώσω. Ήδη καταγιώμεθα με τον Μήκια εις την εξέλεξις διαφόρων μερίδων. Εργασία κουραστική και δυσάρεστος αλλά πρέπει να γίνει. Δεν θα μεταχειριστώ υπερβολή αν τας ονομάσω κόμπους του Αυγείου. Ίσως η φροντίς αύτη και η εργασία μάς απορροφά όλην την προσοχήν.

53. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 30.8.1895.

54. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 14.8.1896.

νομίζω όμως ότι πρέπει να χάσωμεν μερικές ημέρας ενεργείας διά να γνωρίζωμεν πού βαδίζωμεν και πώς επηγαίναμεν.⁵⁵

Η αναζήτηση έμπειρου λογιστή απασχολούσε τους διευθύνοντες και η εύρεσή του κατέληξε σε μακρόχρονη συνεργασία με την επιχείρηση. Η σχέση εμπιστοσύνης που οικοδομήθηκε φαίνεται και από τη συμμετοχή του λογιστή σε διάφορες επιχειρήσεις των Αδελφών, όχι μόνο ως εργαζομένου αλλά και ως κατόχου εταιρικού μεριδίου. Το ίδιο συνέβη και με τον πλοίαρχο του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος», ο οποίος στη συνέχεια απέκτησε δικό του εφοπλιστικό γραφείο στο Λονδίνο και ήταν μέτοχος και στη χημική βιομηχανία των Αδελφών στον Πειραιά.

Τέλος, σημαντικό σκέλος της επιχείρησης ήταν η διεύρυνση του κοινωνικού της ορίζοντα και το ενδιαφέρον για γενικότερες κοινωνικές και κοινοτικές ανάγκες. Στο Ταϊγάνιο οι Αδελφοί συνέδραμαν στην ανέγερση του ανδριάντα του μεταρρυθμιστή τσάρου Αλέξανδρου Α' και χρηματοδοτούσαν, όπως και οι περισσότεροι Έλληνες, την ορθόδοξη εκκλησία, το γηροκομείο, τα παιδικά συσσίτια, τις επαγγελματικές τεχνικές σχολές. Στις εγγραφές των οικονομικών καταστάσεων του εμπορικού καταστήματος υπήρχε ειδική στήλη για κοινωνικό έργο, υπέρ πτωχών, υπέρ του Εθνικού Στόλου και του Κρητικού Αγώνα. Στην Κωνσταντινούπολη πλήρωναν για κάθε ταξίδι του ατμόπλοιου «Βενιζέλος» 100 λίρες στο Ορφανοτροφείο της Χάλκης.⁵⁶ Στο Ταϊγάνιο εργάστηκαν για τη συγκέντρωση πόρων που προορίζονταν για την οικοδόμηση και τη διακόσμηση της ακλειδιανής εκκλησίας στη Μυτιλήνη, στην ενορία της οποίας υπαγόταν η πρώτη εξοχική τους κατοικία.

Σημαντική υπήρξε και η πολιτική υποστήριξης των συγγενών, τόσο από οικονομικής όσο και από κοινωνικής και ηθικής άποψης. Έγραφε ο Απόστολος Σιφναίος στον Βάσα τον Νοέμβριο του 1921:

Θίγεις το ζήτημα της ανακουφίσεως των συγγενών. Αύτη είναι ιερά υποχρέωσις διά την οποίαν και αν ακόμη, ο μη γένοιτο, επτωχύνωμεν, θα κατεγίναμεν άνευ εξαιρέσεως, με κάθε τρόπον, όπως ανταποκριθώμεν εις αυτήν. Πρόκειται περί οικονομικών, αίτινες είναι δυνατόν να γίνουν, και συνέπεια των οποίων και άλλων δευτερευουσών, θα είχομεν μεγαλυτέραν άνεσιν όπως ερχόμεθα γενναιότερον επίκουροι εις απειρίαν κοινωνικών αναγκών. Μήπως εκάμαμεν εκείνο το οποίον οφείλαμεν να κάμωμεν απέναντι τόσων τραυματιών πολέμου και απέναντι αυτού του χεμαζομένου στρατού;

55. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 20.8.1896.

56. Αρχείο Σιφναίου, Υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου προς τον Βάσα Σιφναίο στον Πειραιά, 23/5.11.1919.

Προτιμώ να κάμω σημαντική οικονομία, με θυσίαν θεβαίως της ανέσεώς μου. Μήπως εγώ έχω αμέσους υποχρεώσεις ή με υπολείπονται νεανικά έτη ζωής; Εις την ζωήν μας παρουσιάζονται πλείσται όσαι περιστάσεις καθ' ας η συνδρομή μας αποδοίνοι ευεργετικωτάτη όχι πλέον εις ξένους αλλ' εις στενούς συγγενείς μας και προτιμώ να στερηθώ εγώ διά να αισθανθώ εις δεδομένην στιγμήν την θαυτάτην ικανοποίησιν ότι εβοήθησα τον πλησίον μου.⁵⁷

Η συγγενική πολιτική δοκιμάστηκε σκληρά κατά τα διάρκεια της κρίσης στο γραφείο Ταϊγανίου (1898), η οποία οδήγησε στη διάλυση της εταιρείας και τη δημιουργία δύο νέων εταιρειών. «Διελύσαμεν φιλικώς όπως ήσθε εν γνώσει και μη στενοχωρήσθε. Γνωρίζω ότι η επιθυμία σας ήτο να επέλθη διάλυσις αρμόζουσα εις συγγενείς άνευ διαπληκτισμών και δυσαρρεσκειών. Επετεύχθη δε το τοιούτον μετά δυσκολίας», έγραφε ο τρίτος κατά σειρά αδελφός στον πατέρα.⁵⁸

Οι Αδελφοί προνούσαν για την εξεύρεση εργασίας, την επαγγελματική εκπαίδευση, την οικονομική στήριξη αλλά και για τις τοποθετήσεις των συγγενικών τους προσώπων, υποδεικνύοντάς τους λύσεις και δυνατότητες πλουτισμού. Η αγορά μετοχικών μεριδίων στα ατμόπλοια ήταν η πιο πρόσοδοφορά λύση τόσο για ανδρικά όσο και για γυναικεία κεφάλαια. Όμως και οι ίδιοι οι συγγενείς επιζητούσαν τις συμβουλές των Αδελφών: «Διά την τοποθέτησιν των χρημάτων της συζύγου μου σκεπτόμεθα αν είναι προτιμότερον να εγγραφή εις το νέον εκδοθησόμενον Εθνικόν δάνειον των 300 εκατ. ή να αγοράση δάνεια του ελέγχου ως ασφαλέστερα και σε παρακαλώ αγαπητέ Βάσα, γράψε με σχετικώς την γνώμην σου ή αν ευρίσκης προτιμότερον καμμίαν άλλην τοποθέτησιν, διότι δεν έχω πεποίθησι εις τας οικονομολογικάς μου γνώσεις», έγραφε ο Β. Γούτος στον μεγαλύτερο Αδελφό.⁵⁹

Η οικογενειακή επιχείρηση χρησιμοποίησε όλους σχεδόν τους συνεργάτες της από τη Ρωσία στις εργασίες της Κωνσταντινούπολης και του Πειραιά. Οι αδελφοί Αντωνιάδη αλλά και ο Α. Πάσχος από την Κωνσταντινούπολη εργάστηκαν στο γραφείο των Αθηνών και στον «Αίολο». Στο εργοστάσιο οξυγόνου και στη Βιμετάλ ΑΕ προσλήφθηκε ο Κώστας Σιφναίος του Μιχαήλ, πολυτάλαντος μηχανικός, απόφοιτος της École des Mines στο Παρίσι, ο οποίος σκοτώ-

57. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον αδελφό του, Βάσα, στον Πειραιά, 6.11.1921.

58. Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 8.7.1898.

59. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Β. Γούτου προς τον Βάσα Σιφναίο, 5.3.1920.

θηκε στον ελληνοαλβανικό πόλεμο. Στη νέα βιομηχανική εταιρεία κατασκευής μεταλλικών δοχείων και φιαλών συμμετείχαν, ως ιδρυτικά μέλη, οι Αδελφοί Νιάνια από τη Μυτιλήνη, συγγενείς των τεσσάρων αδελφών.

Η δυνατότητα της οικογενειακής επιχείρησης να αναπτυχθεί μέσα από τον κύκλο της συγγένειας, τόσο σε ζητήματα διαδοχής όσο και σε ζητήματα χρηματοδότησης, έφτασε σε διάστημα τριών γενεών στα όριά της, εξαντλώντας τα αποθέματα σε ανθρώπινο δυναμικό και πόρους, ενώ νέες δυνατότητες επιχειρηματικής ανάπτυξης ξεδιπλώνονταν. Οι διάδοχοι της τρίτης γενιάς ακολούθησαν ατομικές σταδιοδρομίες μακριά από την οικογενειακή επιχείρηση, στον ακαδημαϊκό-ερευνητικό χώρο (Πέτρος Σιφναίος), στην πλοιοκτησία και τις ναυλομεσιτείες (Ζανής και Θεόδωρος Σιφναίος) καθώς και στη χημική βιομηχανία (Απόστολος Σιφναίος).

Γυναίκες και επιχειρηματικότητα

Με την ανάγνωση της γυναικείας επιστολογραφίας ο ιδιαίτερος κόσμος των γυναικών μιας επιχειρηματικής οικογένειας και η συμβολή τους στην ανάπτυξη της οικογενειακής επιχειρηματικότητας εισέβαλε στο συγγραφικό προσκήνιο. Μέσα από την αλληλογραφία οι δηλικοί πρωταγωνιστές του αρχείου της οικογένειας Σιφναίου απέκτησαν δική τους υπόσταση και ξεχωριστή θέση στο σύνολο του γραπτού λόγου που παρήγαγαν τα μέλη της.¹ Οι απόψεις τους, αποδεικτικό του πώς βίωνοταν η επιχείρηση στο εσωτερικό της οικογένειας, ξεχωρίζουν στο επιστολικό σώμα. Η αλληλογραφία δεν περιορίζεται στο «στενό» περιβάλλον των γυναικείων ενδιαφερόντων. Αντίθετα, είναι μάρτυρας της παρουσίας των γυναικών στο οικονομικό πεδίο και απόδειξη πως η επιχειρηματικότητα δεν αποτελούσε καθαρά ανδρικό ενδιαφέρον.

Το κεφάλαιο αυτό δεν γράφτηκε μόνο για μεθοδολογικούς λόγους αλλά και για λόγους ουσίας. Στόχος είναι να εστιάσουμε στη γυναικεία οπτική και να αναδείξουμε το περιεχόμενό της, τη συμβολή των γυναικών στις πολλαπλές επιχειρηματικές δραστηριότητες. Ακόμη επιθυμούμε να υπογραμμίσουμε τη θεατή και αθέατη πλευρά της γυναικείας συμμετοχής στις οικογενειακές επιχειρήσεις, τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες προσέγγιζαν το ενιαίο σύνολο οικογένεια-επιχείρηση, αλλά και την αναγνώριση που επιφύλασσαν οι άνδρες στη γυναικεία συμμετοχή, ελπίζοντας να συμβάλουμε στον εμπλουτισμό της ιστοριογραφίας γύρω από τη σχέση γυναικών και επιχείρησης.²

1. Για την επιστολογραφία τον 19ο αιώνα, βλ. R. Chartier (επιμ.), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Παρίσι 1991. Για τις χρήσεις του γυναικείου γραπτού λόγου σε μια γαλλική αστική οικογένεια του 19ου αιώνα και το πώς «κατασκευάζεται» η οικογενειακή μνήμη, βλ. C. Dauphin / P. Lebrun-Pézerat / D. Pouban, *Ces bonnes lettres. Une correspondance familiale au XIXe siècle*, Παρίσι 1995.

2. Αναφέρω ενδεικτικά τα έργα: Ioanna Pepelasis Minoglou, «Women and family capitalism in Greece, c. 1780-1940», *Business History Review* 81/3 (2007), σ. 517-538· Δέσποινα Βλάμη, «Γυναίκες, Οικογένεια, Κοινωνία της εμπορικής διασποράς», *Τα Ιστορικά* 45 (Δεκ. 2006), σ. 243-280· Ολυμπία Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος*

Το αρχείο της οικογένειας Σιφναίου είναι μάρτυρας του παραδοσιακού πνεύματος από το οποίο εμφορούνται οι οικογενειακές επιχειρήσεις στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν οικογένεια και επιχείρηση αποτελούν αδιάρρηκτο σύνολο. Στο πλαίσιο αυτό τα οικογενειακά έξοδα εγγράφονται στα έξοδα της επιχείρησης, η οικία αποτελεί μέρος της επιχείρησης και στεγάζει στο χώρο της το επαγγελματικό γραφείο, και το σύνολο της οικογένειας εξαρτάται από τον τρόπο που αναπνέει και πάλλεται η οικογενειακή επιχείρηση. Δεν υπάρχει σαφής διάκριση της ιδιωτικής σφαίρας από την επαγγελματική. Η οικιακή εργασία των γυναικών διεξάγεται στον ίδιο χώρο με την ανδρική εργασία, και στο σημείο αυτό οι γυναίκες της οικογένειας διαφέρουν από τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων στα αστικά κέντρα.³ Υπό αυτή την έννοια διασταυρωθήκαμε συχνά με πολλαπλά ίχνη υπέρβασης του ιδιωτικού χώρου εντός του οποίου εγγραφόταν ή θεωρούσαμε ότι εγγραφόταν η ζωή των γυναικών την εποχή αυτή, εξαιτίας του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας.

Ας επανέλθουμε, όμως, στις βασικές κατηγορίες γυναικείας εργασίας για την ανάπτυξη και την πρόοδο της οικογενειακής επιχείρησης: την οικιακή εργασία και την άμεση και έμμεση συμμετοχή στη διεύθυνση του κοινωνικού αλλά και του πραγματικού κεφαλαίου της οικογενειακής επιχείρησης. Τα πρόσωπα που επιλέξαμε από το σύνολο των γυναικών επιστολογράφων δεν είναι αναγκαστικά τα πιο σημαντικά, αλλά προτιμήθηκαν είτε επειδή θέλαμε να τονίσουμε την κοινωνική τους αντιπροσωπευτικότητα, το ρόλο τους στην οικογένεια, είτε γιατί αποτελούν εξαιρέσεις που προσδιορίστηκαν από την αυθεντικότητα και την πρωτοτυπία στη δράση τους. Σε κάθε περίπτωση ρόλο έπαιξαν η προσωπική ανάγνωση του τεκμηριωτικού υλικού και η διαισθητική προσέγγιση των προσώπων.

Απλήρωτη εργασία και «σιωπηλές» γυναίκες

Η πρώτη κατηγορία γυναικείας εργασίας αφορά τις «σιωπηλές» γυναίκες της αλληλογραφίας, αυτές που εμφανίζονται ελάχιστα ή καθόλου ως συγγραφείς σε πρώτο πρόσωπο. Κάποιες από αυτές ανασυστάθηκαν μέσα από τα κενά της

αρχές 20ού αι.), Αθήνα 2004. Για μια σύγκριση με τις γυναίκες της επιχειρηματικής οικογένειας Κουρτζή, που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του αρχοντοαστικού στρώματος της Λέσβου, βλ. Μ. Σταματογιαννοπούλου, «Ο κόσμος των γυναικών: παράδοση και νεωτερικότητα στη Μυτιλήνη κατά το τέλος του 19ου αιώνα», στο Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου «Εργάνη», *Αρχείο Κουρτζή: Ιστορική τεκμηρίωση*, Μυτιλήνη 2007, σ. 105.

3. Για τον αποκλεισμό των γυναικών από τον δημόσιο χώρο και τις νέες συνθήκες κοινωνικότητας που δημιουργούσε η ζωή στις πόλεις, βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1996, σ. 47-55.

αλληλογραφίας, τις αναφορές τρίτων αλλά και από τα ελάχιστα θραύσματα υλικών μαρτυριών που τις αφορούν: φωτογραφίες, υστερόγραφα σε «μοιρασμένες» επιστολές των συζύγων τους, βιβλία συνταγών, τετράδια οικιακών ή προσωπικών εξόδων, καρτέ προσκλήσεων σε χοροεσπερίδες, αποκόμματα κοινωνικών στηλών εφημερίδων που μάζευαν οι ίδιες.

Οι γυναίκες της οικογένειας Σιφναίου είναι φορείς της οικογενειακής συνοχής και συνεκτικοί κρίκοι για την ενίσχυση των οικογενειακών δεσμών. Το κύριο έργο τους αφορά την προετοιμασία και την εξυπηρέτηση του οίκου για να δεξιωθεί την οικογένεια, τους συζύγους, τα παιδιά και τους ανιόντες ή οριζόντιους συγγενείς.⁴ Ένα έργο που δεν εμπεριέχει μόνο την εκπλήρωση των υλικών προϋποθέσεων καλής λειτουργίας του οίκου αλλά και τους συναισθηματικούς και πνευματικούς συντελεστές που συμβάλλουν στην ευτυχία των μελών της οικογένειας. Οι γυναίκες προσφέρουν εργασία στον οικιακό χώρο, απλήρωτη φυσικά, αλλά συνήθως βαδιά αναγνωρισμένη από τα άλλα μέλη της οικογένειας (συζύγους, παιδιά). Έχουν επωμιστεί το καθήκον της προετοιμασίας της τροφής ή τη μέριμνα γι' αυτήν, με προσωπική εργασία ή, συχνότερα, μέσω της διαχείρισης του υπηρετικού προσωπικού. Η εύρυθμη λειτουργία της αστικής εστίας, η φροντίδα των μελών της οικογένειας και η δημιουργία ευχάριστου περιβάλλοντος οικογενειακής θαλαπωρής θα ήταν αδύνατη χωρίς τη μισθωτή εργασία υπηρετών και υπηρετριών. Στο επίκεντρο της απασχόλησης των γυναικών βρίσκονται τα θέματα της μόρφωσης των παιδιών, της παρακολούθησης των οικοδιδασκάλων, ιδιαίτερα όσον αφορά την κινητοποίηση των δεξιοτήτων των παιδιών τους, αλλά και τα πρακτικά ζητήματα της ένδυσης, της υπόδησης και της προετοιμασίας της οικοσκευής (ασπρόρουχα, πλεκτά, παιδικά ρούχα), στα οποία συνήθως αφιέρωναν και προσωπική εργασία.

Ο ρόλος τους έναντι των συζύγων τους συνοψίζεται στην εκδήλωση της αγάπης μέσω της παροχής υπηρεσιών και στη συμπαράσταση στα επιχειρηματικά σχέδια και ασχολίες. Η συνοδεία στα ταξίδια, η προσωπική φροντίδα για τη σωματική και ψυχική υγεία συζύγων και παιδιών και η δημιουργία ευχάριστου και ισορροπημένου κλίματος που θα εκθρέψει την αυτενέργεια, την ευρηματικότητα και τη λήψη ορθών αποφάσεων από μέρους των επιχειρηματιών αποτελούσαν κομβικά σημεία της συνεισφοράς τους. «Αν και νέα και άπειρος ακόμη της ζωής», έγραφε η Ρούρα από το Ταϊγάνιο προς τη μέλλουσα πεθερά της, Ασπα-

---

4. Για την κυρίως αναπαραγωγική και λιγότερο παραγωγική εργασία των γυναικών τον 19ο αιώνα, βλ. Elizabeth Roberts, *Women's Work, 1840-1940*, Λονδίνο 1988, σ. 2. Για τη σχέση γυναικών, εργασίας και οικογένειας, βλ. Louise Tilly / Joan Scott, *Women, Work and Family*, Ν. Υόρκη 1987.

σία, στη Μυτιλήνη, «το μόνον μέλημά μου θα είναι να καταστήσω τον Αριστείδην μας ευτυχή, και τον βίον του ρόδινον και ανέφελον. Ελπίζω δε, όταν του χρόνου με γνωρίσητε, να φανώ αντάξια της εκτιμήσεώς σας».⁵ Εξάλλου, με παρηγορία απαντούσε στο σκεπτικισμό της μέλλουσας πεθεράς της για την επιλογή του Αριστείδη να πάρει νύφη από δεύτερη γενιά πάροικων, η οποία δεν γνώριζε τον γενέθλιο τόπο:

Ο Αριστείδης με μετέδωκεν την εν τη προς αυτόν επιστολή σας εκφραζομένη ανησυχίαν σας, ότι εξ αιτίας μου φοβείσθε μήπως και εκείνος σπανιώτερον έρχεται εις Μυτιλήνην. Να είσθε θεβαία, σεβαστή μήτηρ, ότι πάντοτε μετά μεγάλης ευχαριστήσεως, οσάκις καταβαίνει θα τον συνοδεύω και αν και έως τώρα δεν την εγνώρισα, εξ όσων ήκουσα την αγαπώ, και θα την αγαπήσω περισσότερον ακόμη, όταν ιδώ τα θέληγρά της και σχετισθώ μετά των εκεί ζώντων καλών μας συγγενών.⁶

Σε αντίθεση με τη συγγραφέα του παραπάνω αποσπάσματος, οι «σιωπηλές» γυναίκες δεν ξεχωρίζουν στην αλληλογραφία. Η μορφή τους παίρνει σάρκα και οστά από τις προσφωνήσεις, τους επιθετικούς προσδιορισμούς που συνοδεύουν τη συγγενική τους ιδιότητα και δηλώνουν την ιδιαίτερη σχέση τους με τον γράφοντα. «Προσφιλής», «πεφιλημένη», «σεβαστή», μήτηρ, αδελφή, θεία. Οι γυναίκες αυτές γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή, αλλά όχι πάντα ορθογραφία. Είναι, ωστόσο, αποδέκτες πολλών επιστολών, μιας και οι ίδιες τροφοδοτούν την οικογενειακή επικοινωνία ενισχύοντας τους δεσμούς αίματος ανάμεσα στους «μέσα» και στους «έξω». Παράδειγμα αυτής της κατηγορίας των «σιωπηλών» γυναικών είναι η Ασπασία Σιφναίου.

Η Ασπασία Σιφναίου, σύζυγος του Ζάννου, το γένος Κατσάνη, τον είχε ακολουθήσει στο Ταϊγάνιο και την Κωνσταντινούπολη και επέστρεψε μαζί του στη Μυτιλήνη, όταν η δεύτερη γενιά ανέλαβε τη διεύθυνση της οικογενειακής επιχείρησης στη Ρωσία. Οι φροντίδες της για την υγεία του συζύγου της αποτελούσαν το περιεχόμενο των επιστολών της και τύχαιναν των επαίνων των παιδιών της. Έγραφε ο πρωτότοκος από το Ταϊγάνιο στα 1901:

Προσφιλής μοι μήτηρ,

Ευχαρίστως απαντώ εις την σεβαστήν μοι επιστολήν σου. Είδον με μεγάλην ανακοιφισιν ότι ο πατέρας ανέλαβεν από την ινφλουέντζαν. Πρέπει να προσέχη πολύ διότι ιδίως κατ' αυτήν την εποχήν είναι επικίνδυνος. Έχω πολλές εργασίας. Ήδη η εργασία μας ηυξήθη και είμαι μόνος. Δεν ηθέλησα να σας παρακαλέσω, όπως παρευρεθείτε

5. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Ρούρας Κανάκη, μνηστής του Αριστείδη Σιφναίου, από το Ταϊγάνιο προς τη μέλλουσα πεθερά της, Ασπασία Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 9.7.1912.

6. Στο ίδιο.

εις τους γάμους μου διότι, μολονότι θα μοι ήτο πάρα πολύ ευχάριστον, φοβούμαι μη κοπιήσετε και ιδίως ο πατέρας, όστις έχει ανάγκην ιδιαίτερων περιποιήσεων.⁷

Για τις αξέχαστες περιποιήσεις της Ασπασίας μιλά και η άλλη της νύφη, σύζυγος του Απόστολου, Κούκα Βουρνάζου, κατά τη διάρκεια της πρώτης επίσκεψής της στο Ταϊγάνιο: «Η πόλις εκ πρώτης όψεως με ήρρεσεν, κυρίως όμως η συντροφιά είναι τόσον ευχάριστος, ώστε αμέσως ενόμισα ότι ευρίσκομαι μεταξύ γνωστών οικειών. Εν τούτοις ουδέποτε θα λησμονήσω, προσφιλής μοι μήτηρ, τας περιποιήσεις τας οποίας με επιδαφιλεύσατε κατά την πλησίον σας διαμονήν μου και την στοργήν, ην εκ πρώτης στιγμής μ' επιδείξατε».⁸ Ακόμη και αν η εθιμοτυπία και οι κώδικες καλής συμπεριφοράς που είχε εκθρέψει η βικτωριανή εποχή επέβαλλαν την επίδειξη ευνοϊκών συναισθημάτων από τη μέλλουσα νύφη προς την πεθερά, το σύνολο των επιστολών προς την Ασπασία Σιφναίου δημιουργεί μια θετική εικόνα γι' αυτή τη «σιωπηλή» γυναίκα, της οποίας η απώλεια προκάλεσε αισθήματα συμπάθειας και θλίψης. «Συμμετέχω ολοψύχως της οδύνης και λύπης σου, αγαπητέ Βάσα», έγραφε ο Β. Μ. Γούτος, προς τον εξάδελφό του, «διότι δεν έχασα και εγώ απλήν θείαν αλλ' άλλην μητέρα παντού και πάντοτε αποδείξασαν την προς εμέ στοργήν της και την συμμετοχήν της εις την χαράν και την λύπην όλης της οικογενείας μας».⁹

Η Ασπασία, παρότι παρουσιάζεται ως δευτερεύον πρόσωπο στην οικογενειακή επιστολογραφία, βρίσκεται στον πυρήνα της οικογένειας, αποτελεί κεντρικό πρόσωπο της οικογενειακής ζωής και σημείο αναφοράς μέσα από την προσφορά της νοικοκυράς και της μάνας. Είναι συνδεδεμένη με το σπίτι στο Ακλειδιού της Μυτιλήνης, πόλο συγκέντρωσης των παιδιών και των εγγονών που έρχονταν να περάσουν το καλοκαίρι και συνήθως βρίσκονταν κάτω από τη δική της επίβλεψη και φροντίδα. Η θέση της στις οικογενειακές φωτογραφίες, τόσο με τα παιδιά και τον σύζυγό της όσο και αργότερα με τα εγγόνια της, είναι κεντρική. Παίρνει θέση για να φωτογραφηθεί δίπλα στον σύζυγό της. Προσδίδει σταθερότητα και δύναμη στην εικόνα. Εκπέμπει ζεστασιά και μεταδίδει την οικογενειακή φροντίδα και συνοχή μέσα από ενέργειες και κινήσεις που θα παραμείνουν στη δύμηση των συγγενών. «Εις το ταξίδιον σάς ενεδυμήθην, Μητέρα, και σας ευχαριστούσαμεν όλοι διά τα παξιμάδια όπου μας εδώσατε,

7. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 21.3.1901.

8. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Κούκας Βουρνάζου, συζύγου του Απόστολου Σιφναίου, από το Ταϊγάνιο προς την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 23.9.1911.

9. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Β. Μ. Γούτου από τη Μυτιλήνη προς τον Βάσα Σιφναίο στο Ταϊγάνιο, 9.2.1915.

διότι ήσαν ωραία και όλοι τα προτιμούσαμεν από διάφορα άλλα κουλουράκια όπου είχαμεν μαζί μας. Μόνον μίαν ημέραν εις την Μαύρην Θάλασσαν είχαμεν μεγάλην τρικυμίαν και υποφέραμεν πάρα πολύ. Είχατε δίκαιον να με δώσητε τόσα πολλά διότι εφωγάθησαν όλα», έγραφε η Μαργιέττα, σύζυγος του Βάσα, στην πεθερά της.

Η Ασπασία αλληλογραφούσε με τα παιδιά της για όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα που αφορούσαν τη μόρφωσή τους. Περιέγραφε τις προσδοκίες και τις ανησυχίες της κριτικάροντας το παρεχόμενο διδακτικό έργο αλλά και επισημαίνοντας την ανάγκη εκμάθησης τρόπων καλής συμπεριφοράς και ευταξίας. «Είδον μετ' ευχαριστήσεως, μητέρα, ότι επί τέλους ελύθη το ζήτημα της διδασκαλίσσης», έγραφε ο Απόστολος για τη μικρή του αδελφή. «Ας ευχηθώμεν να ικανοποιεί τας απαιτήσεις όλων σας».¹⁰ Αντικείμενο των επιστολών μεταξύ μητέρας και γιων ήταν και συζητήσεις για την προετοιμασία των γευμάτων, για τοπικές γεύσεις και παραδοσιακά γλυκά των οποίων οι μυρουδιές μέσα από τη χρήση των οικογενειακών συνταγών διατηρούσαν ζωντανή την οικογενειακή μνήμη. «Το γλυκό ευχαρίστως θα σε το κάμω. Δεν ηξέρω τι καΐσιά είναι αυτά που είχατε. Την έστειλα σήμερα την μικρή να μου φέρη διά να τα ειδώ διότι με είπεν ότι ήρχισαν να κιτρινίζουν», έγραφε στην Ασπασία η συννυφάδα της, Μαριγώ, ανταποκρινόμενη στην επιθυμία της πρώτης, ενόσω έλειπε στην Αθήνα, να φάει γλυκό του κουταλιού από τα οπωροφόρα του σπιτιού τους.¹¹

Η ανταπόκριση των ανδρών της οικογένειας υπήρξε ιδιαίτερα θετική απέναντι στη γυναικεία οικιακή εργασία, στον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες καθιστούσαν το σπίτι ευχάριστο, ανοικτό στις συναναστροφές και δελκτικό. Η κοινωνική χρησιμότητα των γυναικών ήταν αναμφισβήτητη και η ηθική τους αξία αναγνωρισμένη. Ειδικά στην ξενιτιά, όπου ο οίκος αποτελούσε το «λυτρωτικό αντιστάθμισμα» του δημόσιου χώρου,¹² από τις συνήθειες και τις πρακτικές του οποίου επιθυμούσαν να αποστασιοποιηθούν, το οικιακό ιδεώδες εξιδανικευόταν. Το σπίτι της θείας Βικτωρίας ήταν ο οικείος χώρος ανάπαυσης και σχολής ιδίως κατά τη διάρκεια του παγερού και βαρετού ρωσικού χειμώνα. «Οφείλω να ομολογήσω ότι η αρκετή εργασία, ην έχω, με διασκεδάζει. Τας εσπέρας συναδροίζονται όλοι εις της Βικτωρίας, της αιωνίως αδιαθετούσης, και πίνομεν το τσάγι μας υπό τους ήχους της μουσικής και ούτω περνά η εσπέρα και

10. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στην Αθήνα, 15.12.1911.

11. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαριγώς Ι. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την Ασπασία Ζ. Σιφναίου στην Αθήνα, 27.5.1902.

12. Βαρίκα, *Η εξέγερση...*, σ. 115.

επανέρχεται η αυτή μονότονος αύριον», έγραφε ο νεαρός έμπορος, Μήκριας Σιφναίος, προς τους γονείς του, άρτι αφιχθείς από την Κωνσταντινούπολη στο Ταϊγάνιο.¹³ Η ανδρική επιστολογραφία βρίθει ειδήσεων για τις οικογενειακές μεικτές συναθροίσεις. Η ευχάριστη οικειότητα που υπήρχε ανάμεσα σε συγγενείς και φίλους και επαναλαμβανόταν από σπίτι σε σπίτι τροφοδοτούσε την κοινωνικότητα και αποτελούσε αφορμή για γνωριμίες και συναναστροφές. Από αυτή την ενδοοικογενειακή, με τη διευρυμένη έννοια, κοινωνικότητα αντιλούσαν τις υποψήφιες νύφες, με τις οποίες συχνά συνδέονταν και με μακρινή ή και στενή συγγένεια.

Σύζυγοι επιχειρηματιών και υποστήριξη της οικογενειακής επιχείρησης
Με την ιδιότητά τους ως συζύγων, οι γυναίκες των επιχειρηματιών υποστήριζαν και εργάζονταν για την επαγγελματική επιτυχία του εμπορικού οίκου με άμεσο και με «έμμεσο» τρόπο.¹⁴ «Έμμεση» συμβολή ως προς τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, αλλά άμεσα σχετιζόμενη με τον κοινωνικό τους ρόλο και το πολιτισμικό κεφάλαιο¹⁵ που συνεισέφεραν στο αδιαίρετο σύνολο οικογένεια-επιχείρηση, αποτελούσε και η κινητικότητα των γυναικών. Η διαθεσιμότητά τους να μετακινούνται ανάλογα με την εργασία των συζύγων, η ευελιξία και η ικανότητα προσαρμογής που επιδεικνυαν στα δύσκολα ταξίδια, στη συχνή ή και ξαφνική μεταφορά παιδιών και οικοσκευής, άλλοτε μόνες τους και άλλοτε συνοδευόμενες από κάποιο συγγενικό πρόσωπο, είναι χαρακτηριστική: «Μετά τον Μήκριαν θα έλθωμεν και ημείς, θεού θέλοντος [στη Μυτιλήνη]. Θα προσπαθήσω να έλθω ενωρίς, αρχάς Μαΐου, διά να ημπορέσω να φύγω ενωρίτερον διότι με μικρά παιδιά είναι πολύ δύσκολον το ταξίδι το φθινόπωρον [στη Μαύρη Θάλασσα]», έγραφε η Μαργιέττα από το Ταϊγάνιο στη συννυφάδα της στη Μυτιλήνη.¹⁶

Ως σύζυγοι των επιχειρηματιών οι γυναίκες της οικογένειας είναι γυναίκες σε κίνηση, γυναίκες που αποκτούν ποικιλία παραστάσεων, συγκριτική οπτική

13. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκρια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 9.7.1901.

14. Evrydiki Sifneos, «Businessmen's wives and family firms: evidence from family records of the Greek business networks throughout the Eastern Mediterranean in the late 19th century», στο A. Lorenz-Wende / S. Fellman / R. Hjerpe / A. Kuusterä / J. A. Lamberg / E. Vaara (επιμ.), *Companies-Owners-Employees, Proceedings from the 6th Annual Congress of the European Business History Association* (Ελσίνκι, 22-24 Αυγούστου 2002) (σε cd).

15. Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Π. Γεωργίου / Θ. Ψυχογιός, Αθήνα 1994, σ. 91-95.

16. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 12.2.1904.

από τους διάφορους τόπους που επισκέπτονται και επιδεικνύουν ικανότητα αποχωρισμού από τη μητρική οικογένεια για να εισέλθουν σε αυτήν του συζύγου. Απέχουν από το πρότυπο της «γυναίκας-Πηνελόπτης», που μένει στον γενέθλιο τόπο περιμένοντας την επιστροφή του συζύγου της από τις δουλειές.

Το ταξίδι μας μέχρι σήμερα πολύ ευχάριστον χάρις εις τας καλὰς ειδήσεις του Ταϊγανίου. Τακτικά έχουμε επιστολάς και τηλεγραφήματα. Τα παιδιά είναι πολύ καλά, ας είναι καλά αι περιποιήσεις της Αργυρούς, Μήκια και Νιόνιου και των άλλων καλών συγγενών. Πρέπει να ομολογήσω ότι επιθύμησα πάρα πολύ τα παιδιά και δεν γνωρίζω εάν δεν θα στενοχωρηθώ πολύ εις την Ιταλίαν, διότι μετά το Παρίσι σκοπεύομεν να μείνωμεν μίαν εβδομάδα εις την Νίτσαν και από εκεί εις την Ιταλίαν, όπου ο Βάσας έχει εργασίας. Το Βερολίνον με ήρεσεν πολύ. Είναι ωραία πόλις ιδίως καθαρά, αλλά το Παρίσι έχει άλλην μεγαλοπρέπειαν. Αφήνω δε ότι είναι η πόλις των διασκεδάσεων.¹⁷

Συστηματική ήταν η συμμετοχή των γυναικών της οικογένειας στη διάχυση των ειδήσεων για την επιχείρηση, στη διαφήμιση και την καθιέρωση του ονόματός της. Οι γυναίκες είναι αποδέκτριες ειδήσεων που αφορούν την επιχείρηση και αναμεταδότριες των ευτυχών και άτυχων στιγμών της επαγγελματικής ζωής της οικογένειας. Έγραφε ο Απόστολος στην αδελφή του:

Χδες είχαν λεπτομερείας του παθήματος του «Ζάννος», όπερ συνεκρούσθη μεδ' ενός ισπανικου εν ράδα. Αμφότερα τα ατμόπλοια ήσαν ηγκυροβολημένα. Το ισπανικόν παρասυρδέν ένεκα καταγιγδός κατά την νύκτα της 10ης προς 11ης τρέχοντος επέπεσεν επί των δύο αλύσων των αγκυρών του «Ζάννος» και υπέστη σοβαράς ζημίας εις τα πλευρά, κατόπιν στραφέν προς την δεξιάν πλευράν επέπεσεν προς το μέρος του τρίτου και τέταρτου αμαριου εις τα οποία ήνοιξεν ρήγματα καταστρέφον τα παραπέτα και το δωμάτιον του πλοιάρχου. Αι ζημιαί ανέρχονται εις 5.000 λίρας. Ελπίζομεν να μας αποζημιώση ο Ισπανός.¹⁸

Στην ίδια είδηση αναφερόταν και η Μαργιέττα, σύζυγος του Βάσα, σε επιστολή προς την αδελφή του ανδρός της, με τη διαφορά ότι κατά τη γυναικεία συνήθεια ήταν περισσότερο εύγλωττη, περιγράφοντας όχι μόνο τα γεγονότα αυτά καθαυτά αλλά και τις συνέπειες του ατυχήματος στην ψυχική και σωματική υγεία των προσφίλων της προσώπων:

Θα έμαδες βεβαίως την φοβεράν αβαρείαν όπου υπέστη το καϊμένο το «Ζάννος» εδω εις την ράδαν. Μη ερωτάς τι στενοχώρια όπου ετραθήξαμεν. Ο Βάσας κατά την

17. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από το Παρίσι προς τη Σαφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 26.2.1907.

18. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς την αδελφή του, Σαφώ, στη Μυτιλήνη, 17.8.1903.

συνήθειάν του τόσο πολύ εστενοχωρήθη ώστε αδιαθέτησεν από το στομάχι του, ευτυχώς ότι τώρα είναι καλά. Το βέβαιον είναι ότι το καιμένο το βαπόρι έπαθεν πολύ. Φαντάσου ότι ήτο τόσο μεγάλη τρικυμία και ρεύματα εις την ράδαν, ώστε ενώ ήσαν αγκυροβολημένα τα ατμόπλοια, ένα ισπανικόν έπεσεν επάνω του και επί τριανταπέντε λεπτά το εκτυπούσε. Και τα δύο έπαθαν πολλές ζημιάς περισσότερον δε το ισπανικόν. Το εδιόρθωσαν ολίγον διά να δυνηθή να ταξειδέη μέχρι Κωνσταντινουπόλεως, όπου και θα γίνουν αι επιδιορθώσεις.¹⁹

Τα δίκτυα κοινωνικότητας και η πρακτική της αλληλογραφίας

Οι γυναίκες είχαν δικά τους δίκτυα κοινωνικότητας και αλληλοϋποστήριξης, μέσω των οποίων διαδίδονταν οι ειδήσεις της επιχείρησης. Η πρακτική της γραφής, που επιβαλλόταν από την αναγκαιότητα να δρασκειλιστεί η απόσταση,²⁰ συντηρούσε τις κοινωνικές σχέσεις και διεύρυνε τις οικογενειακές συμμαχίες. Μέσω της ανάγνωσης και της γραφής κατανοούσαν τις ανδρικές συζητήσεις, ενδιαφέρονταν για τα προβλήματα του εμπορικού κόσμου και συμμερίζονταν τις ανησυχίες των συζύγων τους. Επιτελούσαν, όμως, έργο πολύ σημαντικότερο από την απλή «προσέγγιση» του ανδρικού κόσμου. Όντας συνδεδεμένες με το κοινωνικό κεφάλαιο, το σύνολο των «κοσμικών σχέσεων» που μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως «μέσα» για την επιτυχία της επιχείρησης, εισέδυν στον «επαγγελματικό κόσμο» και αποκτούσαν υπόσταση ως ενεργά υποκείμενα της επιχείρησης. Η συμβολή τους συνυπολογιζόταν και είχε ειδικό βάρος στην αποτίμηση του συνολικού κεφαλαίου της οικογένειας.²¹ Από τους τακτικούς παραλήπτες των γυναικείων επιστολών θα συσταθεί η δεξαμενή αυτοχρηματοδότησης της επιχείρησης των Αδελφών Σιφναίου στο Ταϊγάνιο και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Όπως έχουμε προαναφέρει, το υποκατάστημα στην Πόλη αντλούσε κεφάλαια από το συγγενικό δίκτυο της Μυτιλήνης και συχνά από τα δήλεια μέλη του δικτύου, τα οποία επένδυναν μέρος του προικώου κεφαλαίου τους στην επιχείρηση.²² Αναφέραμε επίσης την απόφαση της Αικατερίνης Π. Σιφναίου να αποσύρει τα κεφάλαιά της από την επιχείρηση των δεύτερου βαθμού συγγενών της. Η απόφαση αυτή δεν ήταν άσχετη με το άνοιγμα του εμπορικού καταστήματος του γιου της στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο είχε ιδρυθεί τον Φεβρουάριο

19. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέτας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη συννυφάδα της, Σαπφώ, στη Μυτιλήνη, 20.10.1903.

20. Π. Μουλλάς, *Ο Λόγος της απουσίας*, Αθήνα 1992.

21. Μπουρντιέ, *Κείμενα...*, σ. 91-95.

22. Βλ., εδώ, σ. 384.

του 1891 υπό την επωνυμία «Μιχαήλ Π. Σιφναίος και Σία».²³ Η πρακτική αυτή επιβεβαιώνει τον Μαρκ Κάσον, που θεωρεί ότι στις οικογενειακές επιχειρήσεις ο βαθμός εμπιστοσύνης των εξ αίματος συγγενών αποδεικνύεται ισχυρότερος από εκείνον των εξ αγχιστείας.²⁴

Μέσο διεύρυνσης της ατομικότητας των γυναικών, το τρίπτυχο διαβάζω-γράφω-υπογράφω, με συχνές διακοπές από τις υποχρεώσεις προς τρίτους, από τα παιδιά που μπαίνoνβαιναν και τις εργασίες του νοικοκυριού. Σπάνια υπήρχε άπλετος χρόνος για την «τελετουργία» της γραφής, όπως μεταδίδει το παρακάτω απόσπασμα: «Προς το παρόν είμαι εντελώς μόνη, Σαπφούλα, όλοι είναι εις την εξοχήν», έγραφε ένα ζεστό καλοκαίρι η Μαργιέττα από το Ταϊγάνιο. Οι γονείς της βρίσκονταν στο Παρίσι, όπου η μητέρα της είχε υποβληθεί σε εγχείρηση χολής. «Η ημέρα περνά κάπως διότι πάντοτε έχω εργασίαν αφού έχω το νοικοκυριόν αλλά το βράδυ με φαίνεται ατελείωτον. Μόλις σκοτενιάσει με πιάνει μελαγχολία. Απόψε ευτυχώς θα περάσει η ώρα με την αλληλογραφίαν διότι τώρα όπου σε γράφω είναι νύκτα».²⁵

Σε αντίθεση με τους εμπόρους συζύγους, των οποίων οι επιστολές αφορούσαν κυρίως τις εργασιακές υποθέσεις και μόνο η αναχώρηση του ταχυδρομείου ή του ατμόπλοιου τους ανάγκαζε να κλείσουν «εν βία», τα γράμματα των γυναικών αφήνουν χώρο στην υποκειμενικότητα, στην έκφραση των συναισθημάτων και στην προσωπική σχέση με τα γεγονότα.

Είχον απελπισθή πλέον να λάβω επιστολήν σου και δεν εγνώριζον πού να ανταποδώσω την σιωπήν σου. Πριν αναχωρήσης με είχες υποσχεθή τόσα πολλά, ότι θα με έγραφες από την Κωνσταντινούπολιν και από την Μυτιλήνη χωρίς να περιμένης απάντησίν μου. Φαντάζεσαι λοιπόν την λύπην μου εν' όσω δεν ελάμβανον ούτε μίαν λέξιν από εσέ. Εσκεπτόμην μήπως σε δυσαρέστησα πριν αναχωρήσης, εντούτοις ενθυμούμην καλά ότι και όταν σε αποχαιρέτησα ήσουν πάντοτε η Σαπφουλίτσα εκείνη την οποίαν εγνώρισα εις Μυτιλήνην.

Σε ευχαριστώ πάρα πολύ διότι είχες την καλοσύνην να με στείλεις ό,τι σε παράγγειλα. Ως φαίνεται ο Απόστολος δεν είχε καιρόν να τα στείλει διότι δεν λησμονά ότι είναι μεγαλέμπορος και δεν έχει καιρόν να ενασχολείται με κορδελίτσες και ταντελίτσες.²⁶

23. Αρχείο Σιφναίου, Έγγραφο σύστασης εμπορικής εταιρείας με συνέταγο τον Σωτήριο Σπυρίδωνα, 21.2.1891.

24. M. Casson, «The economics of the family firm», *Scandinavian Economic History Review* 47/1 (1997), σ. 15.

25. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σακελλαρίδη από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 20.7.1900.

26. Στο ίδιο.

Η έμφυλη διαφορά στη συγγραφή των επιστολών είναι πασιδήλη στο αρχαικό υλικό. Οι άρρενες επιστολογράφοι στα γράμματά τους διαπλέκουν τις εμπορικές ειδήσεις με κοινωνικά και οικογενειακά νέα, ενώ οι γυναίκες αναφέρονται περισσότερο στα θέματα που απασχολούν τον δικό τους ιδιαίτερο κόσμο και δίνουν μεγάλη έμφαση στα συναισθήματα. Τα γράμματα συχνά έχουν εξομολογητικό χαρακτήρα: «Διά το πιάνον, όπου παίζω, κανένα σκοπόν κακόν δεν έχω, αλλά πρώτον το παίζω δι' ιδικήν μου ευχαρίστησιν και δεύτερον, δυστυχώς, όταν είναι ξένοι, αναγκάζομαι να παίζω διά να μη με λέγωσι ότι κάνω νάζια», γράφει η Μαργιέττα στη Σαπφώ.²⁷

Από τη μονοτονία της ζωής το χειμώνα στο Ταϊγάνιο, η Μήτσα περνά σε πιο προσωπικές σκέψεις, αφήνοντας να αναδυθεί και ο φόβος για τα επερχόμενα ηγραιατά με χαρακτηριστική αμεσότητα:

Δεν περνούν αι ώραι και ιδίως της εσπέρας. Το έρριψα και εγώ τώρα όλον εις τα εργόχειρα, πλην ήρχισαν τα μάτια μου να κουράζονται. Αρκετά μέχρι σήμερα τα καϊμένα με εδούλευσαν και πρέπει να τα προσέχω από τώρα και εις το εξής που εισερχόμεθα εις το γήρας, καθότι κακά τα ψέμματα, περνούν τα χρόνια μας, τα μαλλιά μου ασπρίζουν ήδη, και έχω εις την ράχην μου 38 χρόνια, ούτε η πένα δεν ηδέλησε να το γράψει.²⁸

Οι επιστολές των γυναικών, ενώ είναι πλούσιες σε συναισθήματα, υπολείπονται των ανδρών σε διαλογισμό. Ακόμη λιγότερες αναφέρονται σε κρίσεις για τη γυναικεία ταυτότητα και υποδηλώνουν ίχνη γένεσης μιας συνείδησης του φύλου:

Την Σοφίαν πρέπει να γνωρίζεις καλά, όπως εγώ, διά να καταλάβης πόσον είναι καλή και τον καλόν χαρακτήρα όπου έχει. Είναι επίσης καλή όσον η Ελένη αλλά έχει όμως σταθερότητα και δύναμιν χαρακτήρος, το οποίον εκτιμώ και ευρίσκω ότι πρέπει να έχη κάθε γυναίκα.²⁹

Ένα βαθύ αίσθημα κατωτερότητας και ανασφάλειας απέναντι στον νεαρό μετακινούμενο έμπορο, για τον οποίο έτρεφε ξεχωριστά αισθήματα, διακρίνει τις επιστολές της Μαργιέττας Σακελλαρίδη, η οποία δεν διστάζει να «εκτεθεί» στα μάτια της φίλης της και αδελφής του:

27. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 28.12.1899.

28. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα της, Αικατερίνη Π. Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 21.11.1895.

29. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 17.1.1900.

Τα περί του Β. εδιάβασα και ευρίσκω ότι είναι πολύ εκδικητικός το οποίον δεν γνώριζα έως τώρα, αλλά αυτήν την φοράν αδικώς διότι εγώ ποτέ δεν ηρωενεύθη, ενώ αι τρεις εκείναι λέξεις [τις οποίες έγραψε] υπέκρυπτον πολύν ειρωνίαν, τουλάχιστον τουοιουτοτρόπως το εξήγησα. Και δεν γνωρίζω εάν είχαν καμμίαν άλλην σημασίαν να τον απαντήσω αλλέως. Δι' αυτό σε παρακαλώ ανίγματα να μη με γράφης χωρίς τας λύσεις των διότι είμαι (ολίγον ίσως και πολύ χονδροκέφαλος) και μαζί μου όταν ομιλεί κανείς πρέπει να τα λέγει καθαρά διότι αλλέως δεν εννοώ τίποτα. Όσον δε δι' εκείναι τα οποία με γράφεις, την εκ μέρους μου ανεπτυγμένην φαντασίαν, μη λησμονής ότι είμαι πάντοτε η ανόητη Μαργιέττα, η σιωπηλή, εις την οποίαν κανείς δεν δίδει σημασίαν διότι δεν αξίζει τίποτε, και να σε ειπώ την αλήθειαν ηπόρησα ολίγον πως έγραψεν τας ολίγας εκείνας λέξεις, και πως δεν ελησμόνησεν ότι υπάρχω, τώρα όπου είναι εις την Κωνσταντινούπολιν, η οποία έχει τόσα δέληγτρα και τόσας διασκεδάσεις.³⁰

Η έμφυλη διαφορά σε σχέση με την έκφραση των συναισθημάτων είναι προφανής στην αλληλογραφία της οικογένειας Σιφναίου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν εξαιρέσεις. Από τους άνδρες επιστολογράφους ο πιο εκδηλωτικός είναι ο Μήκιας Σιφναίος, ιδιαίτερα όταν απευθύνεται προς τη μητέρα του: «Πρέπει να γνωρίζης μητέρα, ότι παρ' όλην την επιδρομήν των ετών, νομίζω όταν ευρίσκομαι πλησίον σου ότι είμαι ο μείραξ εκείνος της σχολικής εποχής, όστις εξήτει την προστασίαν σου και εν τη αγάπη σου διέβλεπεν όλον τον κόσμον».³¹

Ο τρίτοτοκος γιος του Ζάννου Σιφναίου είναι και ο μόνος άνδρας που έχει γράψει μια καθαρά προσωπική επιστολή, αποκαλύπτοντας τα συναισθήματά του για τη φιλόξενη αδελφική εστία που τον περιέθαλψε μέχρι το γάμο του. Η επιστολή, που διακρίνεται για τον συναισθηματικό και λογοτεχνικό της πλούτο αλλά και τις βαθύτερες φιλοσοφικές σκέψεις απευθύνεται προς τον αδελφό και τη συννυφάδα του, καθώς έφευγε από το Ταϊγάνιο για να φέρει πίσω στη Ρωσία τη νεαρή του μνηστή. Μια επιστολή ενός ερωτευμένου άνδρα που διάζεται να φτάσει στην αγαπημένη του, αλλά συγχρόνως συγκρατεί τα θήματά που θα κλείσουν την αυλαία «στον μονάζοντα ερημίτη του χδες»:

Σπεύδω εύελπις προς τας εκτάσεις νέου ορίζοντος. Εκτάσεις εσπαρμένας με ρόδα όπου διαφαίνεται η ευδαιμονία υπό το φέγγος δύο τηλαυγών προβολέων, των οφθαλμών της πεφιλημένης μνηστής μου. Πλην σπεύδω βραδέως. Η χαρά εν τω κόσμω τούτω δεν είναι άδολος αφού έχει δορυφόρον την λύπην, και μία τοιαύτη ενδόμυχος θλίψις νομίζω ότι ανακόπτει την ορμήν μου [...] Λυπούμαι καλοί μου και προσφιλείς αδελφοί, ότι απομακρύνομαι του θάλπους της οικογενειακής σας εστίας, λυπούμαι ότι εγκαταλείπω την γλυκείαν φωλέαν, ένθα εξήσαμεν επί τόσα έτη εν παραδειγματικη αρμονία. Διήλδον ωραίαις στιγμάς πλησίον σας. Εν ταις αγκάλαις μου εγεννήθησαν τα προσφιλή μοι τέκνα

30. Στο ίδιο.

31. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στη Μυτιλήνη, 17.9.1912.

σας, άτινα λατρεύω και θα λατρεύω ως ιδικά μου. Αι παιδιαί των, τα κελαδήματά των μοι παρέχον την αναψυχήν εκ της καθημερινής βιοπάλης. Αι περιπτώξεις των μοι δίδουσι τον παράδεισον. Υπό τον ουρανόν τοιούτων συναισθημάτων ο βίος διαρρέει γλυκίς και ανέφελος και τοιούτον βίον διήλθον εν μέσω υμών, περιστοιχούμενος υπό των περιθάψεων και της αγάπης σας [...] Θα σας δερμοπαρακαλέσω μόνον, καλοί μου αδελφοί, να μη θεωρήσετε την Μαρίαν μου ξένην. Θα σας παρακαλέσω να την αγαπάτε ως εμέ τον ίδιον, να την περιβάλλετε διά της αυτής προς εμέ εκτιμήσεως.³²

Το διακύβευμα της προίκας

Με την εισαγωγή της Μαρίας Λουκά στην οικογένεια ο Μήκίας θα αλλάξει κατοικία στο Ταϊγάνιο και θα μεταβληθούν οι συνθήκες της ζωής του. Το προικώο κεφάλαιο αποτελούσε την ουσιαστικότερη συμβολή των γυναικών στην οικογενειακή επιχείρηση και γι' αυτό μακροσκελείς συζητήσεις και υπόγειες προετοιμασίες κατέληγαν σε διαπραγματεύσεις μεταξύ των οικογενειών, ώστε να επιτύχουν την καλύτερη δυνατή προίκα για τα αγόρια τους και τον πλουσιότερο δυνατό γαμβρό για τα κορίτσια τους. Γαμήλιες στρατηγικές, που κατέληγαν σε νέες οικονομικές συμμαχίες, διεύρυναν το δίκτυο των δεσμών και ήταν προϊόντα της στρατηγικής ανάπτυξης της επιχείρησης.

Η επιλογή του γαμβρού για τη Μαρίκα Σιφναίου αποτέλεσε αντικείμενο πολλών συζητήσεων και μακροσκελέστατων επιστολών ανάμεσα στον πατέρα και τους διευθύνοντες την οικογενειακή επιχείρηση γιους. Επικρατέστερος υποψήφιος ήταν ο Θρασύβουλος Αλεπουδέλης, μυτιληνιός επιχειρηματίας, σαπωναποιός και λαδέμπορος, ο οποίος μαζί με τον αδελφό του Παναγιώτη είχαν ανοίξει τα φτερά τους για την επέκταση των επιχειρήσεών τους σε Κρήτη και Πειραιά.³³ Ο γάμος της Μαρίας με τον Αλεπουδέλη σφράγισε μια μακρά επιχειρηματική συνεργασία ανάμεσα στις δύο οικογένειες και διευκόλυνε την ομαλή μετάβαση της έδρας της επιχείρησης των Αδελφών Σιφναίου στον Πειραιά. Ωστόσο, το θέμα του γάμου της μικρότερης κόρης, της Σαπφώς, ήταν πιο περιπλοκό. Το κύριο ζήτημα δεν ήταν μόνο η επιλογή του κατάλληλου γαμβρού αλλά και του τόπου κατοικίας, μιας και η μικρότερη κόρη, κατά το εθμικό δίκαιο, θα έπρεπε να γηροκομήσει και τους γονείς. Εξ ου και η άρνηση ή η διστακτικότητα των γονέων να αποδεχτούν ένα σύζυγο που θα έπαιρνε μακριά

32. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τον αδελφό του, Βάσα, και τη σύζυγό του, Μαργιέτα, στο Ταϊγάνιο, 15.12.1907.

33. Για την οικογένεια Αλεπουδέλη και τον πρωτοπόρο ρόλο της στην ανάπτυξη της ελληνικής σαπωναποιίας, βλ. Ευρυδική Σιφναίου / Ν. Σηφουνάκης / Γ. Κουτσουρίδης, *Ενθύμιον Σαπωναποιίας Λέσθου*, Αθήνα 2002, σ. 170-173.

την κόρη τους. Το θέμα αυτό ήταν δισεπίλυτο για οικογένειες των οποίων τα παιδιά βρίσκονταν ήδη στη διασπορά, είτε ευημερούσαν είτε απλώς εξασφάλιζαν τα προς το ζην.

Μια τέτοια περίπτωση ήταν η οικογένεια της Αικατερίνης και του Παναγιώτη Σιφναίου, οι οποίοι είχαν τέσσερα παιδιά από τα οποία τα τρία ήδη παντρεμένα και εγκατεστημένα στη διασπορά: τον Μιχαήλ στην Κωνσταντινούπολη, την Ελένη παντρεμένη στη Σμύρνη με τον Αντώνη Πρωτοπάτη, τη Μήτσα παντρεμένη στο Ταϊγάνιο με τον μυτιλιναίο επιχειρηματία Π. Κομνηνάκη και τη μικρή Ελπίδα, εσωτερική σε σχολεία στη Σμύρνη και κατόπιν στις Καλόγριες στην Κωνσταντινούπολη. Για το γάμο της τελευταίας έγραφε η μητέρα της:

Εκ Ταϊγανίου δεν λείπουν να με γράφουν και με παρακινούν πάντοτε να μην παραβλέψωμεν τας παρουσιασθείσας τύχας. Πλην εις ότα μη ακουόντων αποτεινόμηναι. Εις ξένον πρότον και τόσον μακράν κατοικούντα δεν δίδω την κόρην μου. Κατόπιν και το κλίμα δεν είναι διά την κράσιν της Ελπίδος και τρίτον, αν θέλεις, η ηλικία και η ανάπτυξις της κόρης δεν επιτρέπουν προς το παρόν τουλάχιστον τέτοιας σκέψεις.³⁴

Τη στενοχώρια της μητέρας που θα έχανε από κοντά της και το τελευταίο παιδί της συμμερίζονταν και ο πατέρας, ο γιατρός Παναγιώτης Σιφναίος, που δεν επιθυμούσε να εναντιωθεί στη γνώμη της γυναίκας του:

Όσον αφορά, Ελένη μου, το ζήτημα των γαμβρών μάς προτείνουν διά την Ελπίδα, εννοείς ότι δεν δύναμαι να αποφασίσω, προ της ενταύθα αφίξεως της μητρός σου, ήτις είναι τόσον στενοχωρημένη διά την απουσίαν των μεγαλύτερων τέκνων της, ώστε με επανέλαβε πολλάκις, ότι είναι αδύνατον να στερηθώ και το τελευταίον τέκνον μου. Εγώ δεν συμμερίζομαι καθ' ολοκληρίαν την γνώμην της μητρός σου αλλά και δεν δύναμαι να επιβάλλω την θέλησίν μου, προκειμένου περί τοιούτου λεπτεπιλέπτου ζητήματος». ³⁵

Η ενδιαφέρουσα αυτή τοποθέτηση είναι ίσως μάρτυρας μιας νέας ισορροπίας στις κοινωνικές σχέσεις των φύλων, μιας θέσης που αφήνει περιθώρια για έκφραση της διαφορετικής γυναικείας γνώμης στο ζήτημα της «αποκατάστασης» των θυγατέρων. Αντίθετα, η Αικατερίνη, παρά την προσωπική της προίστορία και τη φιλανθρωπική-φιλογονική της δράση δυσκολεύεται να ξεφύγει από την παράδοση.³⁶

34. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 29.11.1894.

35. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Παναγιώτη Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη του, Ελένη, στη Σμύρνη, 8.12.1894.

36. Για τη συνύπαρξη παραδοσιακών και νεωτερικών απόψεων στην Αικατερίνη Π. Σιφναίου, βλ. παρακάτω, σ. 385-386.

Η Ασπασία Κατσάνη και ο σύζυγός της, Ζάννος Σιφναίος. Μυτιλήνη, περ. 1860.
Αρχείο Σιφναίου.

Η επιστροφή τα καλοκαίρια στη Μυτιλήνη αποτελούσε αφορμή για τη διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων και ευκαιρία για την επιλογή του κατάλληλου συζύγου. Μυτιλήνη, 1913. Αρχείο Σιφναίου.

Ταξιδεύοντας με την ατμοβάρζα «Ζαννέτα» προς το Γέισκ. Ρωσία, 1911. Αρχείο Σιφναίου.

Απρίλιος 1915. Η μαντάμ Μαρτέν, το γένος Σακελλαρίδη, εργάστηκε ως οικοδιδασκάλισσα, πριν παντρευτεί, στην οικογένεια Μαρτέν. Ο σύζυγός της, βρετανός υπήκοος, εξήγε μαλλί στην Αμερική και εισήγε αγροτικά μηχανήματα στη Ρωσία. Αρχείο Σιφναίου.

Οικογενειακή συγκέντρωση
στο Ακλειδιού, Μυτιλήνη,
καλοκαίρι 1913. Αρχείο
Σιφναίου.

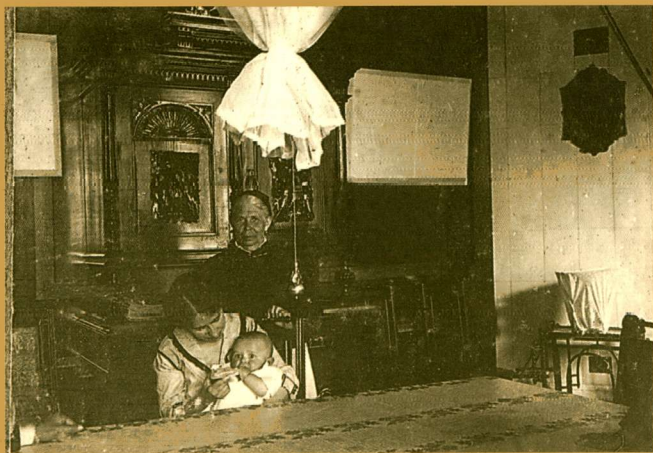
Από τους γάμους της Ευρυδίκης Κανάκη με τον Αριστείδη Σιφναίο, Ταιγάνιο, 1913.
Αρχείο Σιφναίου.

Τα δίκτυα της γυναικείας κοινωνικότητας δραστηριοποιούνται με την επάνοδο
στην Μυτιλήνη. Αρχείο Σιφναίου.

Μητέρα (Ευρυδίκη Σιφναίου, το γένος Κανάκη) και τροφός περιποιούνται το νεογέννητο. Ο οικογενειακός φακός διεισδύει στον ιδιωτικό χώρο του υπνοδωματίου. Ταϊγάνιο, 1914. Αρχείο Σιφναίου.

Επίσκεψη στο φωτογράφο για το οικογενειακό ενδύημα. Η Βικτωρία Κανάκη με την κόρη της Ευρυδική. Αρχείο Σιφναίου.

Η Δέσποινα Παπαζογλου, μετα τον
σηφνίδιου θίναιου απι ούζιγου της,
Μιχαήλ Σιφναίου, μετακόμισε με τα
παιδιά της στο Παρίσι το 1916. Αρχείο
Π. Σιφναίου.

Υπήρχαν εν τούτοις και ειδικές συνθήκες στη γαμήλια αγορά της Μυτιλήνης, οι οποίες επηρέαζαν τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να κινηθούν οι οικογένειες που είχαν κορίτσια σε ηλικία γάμου. Την εποχή εκείνη είχε εμφανιστεί κάποια δυσαρμονία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, με αποτέλεσμα να υπερτερούν οι υποψήφιος νέφες ή να απουσιάζουν οι φερέλπιδες γαμπροί εξαιτίας του μεταναστευτικού ρεύματος. Συνεπώς υπήρχε σκληρός ανταγωνισμός, ο οποίος ανέβαζε τα προικώ κασέ και οι περισσότερες υποψήφιος συμβιβάζονταν τελικά με λιγότερο «επιφανείς» γαμπρούς. Παραινητική επιστολή για επίδειξη ρεαλισμού έστειλε η Μήτσα Κομνηνάκη από το Ταϊγάνι, εξαιτίας της απόρριψης της πρότασης συνοικεσίου που είχε κάνει για τη μικρή της αδελφή:

Κρίμα πράγματι διότι είναι καθόλα αξιόλογος νέος, η κοινωνική του θέση να θεωρείται ελάττωμα, και εν τούτοις εγώ είμαι βεβαία ότι θα επιτύχη νύμφη καλή, καθότι σήμερα δυστυχώς οι γαμπροί είναι σπάνιοι, τα δε κορίτσια, ως περισσεύοντα πάντοτε, αναγκάζονται να μη πολυδιαλέγουν, απόδειξις ότι ο μεγάλος του αδελφός, ως με είπεν ο Πιάγκος, επήρε νύμφη από τας καλὰς της Σμύρνης. Εγώ δεν δίνω σημασίαν εις τα μεγάλα ονόματα, εγώ απεναντίας αγαλώ τα ταπεινά, πλην ο καθείς κρίνει διαφορετικά. Όταν συν δεώ το καλοκαίρι ανταμώθωμεν, ως λέγης τότε συζητούμεν εν εκτάσει το ζήτημα. Διά την Μαμμάν νομίζω ότι η μεγάλη αιτία της απορρίψεως είναι ότι είναι ξένος.³⁷

Στο ίδιο πνεύμα, αλλά από άλλη σκοπιά ιδωμένο, σχολίαζε αντίστοιχο γεγονός, τρία χρόνια πριν, η Αικατερίνη Σιφναίου σε επιστολή προς την άλλη κόρη της στη Σμύρνη: «Η κα Λουκά θα σταθή επί εβδομάδαν αυτού, όπως προετοιμασθή διά τον γάμον του αδελφού της εν Αλεξανδρεία. Τι κρίμα ήτο να πάρη εις τοιούτος νέος ξένην!».³⁸

Η γυναικεία αλληλογραφία είναι μάρτυρας των πολλών απογοητεύσεων των γυναικών που βρίσκονταν σε ηλικία γάμου. Υποσχέσεις που είχαν δοθεί πριν φτάσουν στο οριστικό συμφωνητικό ματαιώνονταν και οι υποψήφιος νέφες έβλεπαν τον νέο της προτίμησής τους να μνηστεύεται τελικά άλλη. Υπήρχαν, ωστόσο, και περιπτώσεις όπου οι προσωπικές επιλογές κατάφεραν να επιβληθούν και να παραγκωνίσουν τις προσυμφωνημένες οικογενειακές διαπραγματεύσεις:

Η Βιργίνια σε είχαν ειπεί ότι επρόκειτο να αρραβωνισθή η Ολυμπία Α. μετά του αξιολογοτάτου νέου, Δ.Μ., και εάν τούτο εγένετο θα ελησμόνη πράγματι η νέα αυτή όσας αποτυχίας και λύπας εδοκίμασεν επί του αντικειμένου αυτού μέχρι τούδε.

37. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς την αδελφή της, Ελένη, στη Σμύρνη, 26.3.1896.

38. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 30.3.1893.

Πλην δυστυχώς με φαίνεται ότι και ήδη θα προστεθή μια νέα αποτυχία πλειότερον επί της άλλης. Σήμερον διεδόθη ότι ο νέος αυτός ηρραβωνίσθη μετά της γνωστής σου, Ζ.Ν.Γ., ην προ ετών ηγάπα καθώς και αυτή επίσης. Θα προξενήση τούτο, αν αληθεύη, τρομερήν απογοήτευσην τη δυστυχή Ολυμπία, ήτις το εθεώρει ως βέβαιον πλέον και επερίμενεν ημέρα τη ημέρα το οριστικόν τέλος [...] Πιστεύω θα γνωρίσης ότι και ο γνωστός σας, Περικλής Λ., ηρραβωνίσθη κατ' αυτάς μετά της Αντιγόνης Μ.Κ., και αυτόν η Ολυμπία ηδύνατο να τον είχε πάρη προ πολλού, εάν εν τη υψηλοφροσύνη της δεν τον περιεφρόνει.³⁹

Στο πλαίσιο αυτό του σκληρού ανταγωνισμού αλλά και των υψηλών προσδοκιών εκ μέρους των γονέων, η οικογένεια που είχε κόρη σε ηλικία γάμου έπρεπε να κινηθεί με ταχύτητα και μυστικότητα, να αποφασίσει για την προικώς περιουσία και να προβεί σε διάδημα προς την οικογένεια του υποψήφιου γαμπρού. Την καθυστέρηση στους χειρισμούς επέκρινε ο Απόστολος Σιφναίος από την Κωνσταντινούπολη:

Ότι δεν αποφασίσατε τίποτε περί του γνωστού ζητήματος είναι περιττή κάθε διαβεβαίωσις. Το αναποφάσιστον αυτό, μητέρα, εκληρονομήσαμεν δυστυχώς κι ημείς, όπερ εις πολλές περιστάσεις μεγάλως μας ζημιοί. Ευτυχώς ότι εις την αποκατάστασιν της Μαρίκας υπήρξαμεν αποφασιστικότεροι και φαίνεται ότι την αυτήν στάσιν θα λάβωμεν και διά το ζήτημα της Σαφούς. Όσον αφορά τον Γ.Β. επαναλαμβάνω ότι είμαι της γνώμης να μην προβώμεν εις ουδέν διάδημα διότι αυτός αποβλέπει μόνον εις το χρήμα. Και έπειτα ομιλείς μητέρα περί διαθήματος. Εγώ τουλάχιστον τον σιχάθηκα. Δεν βλέπω τον λόγον το ζήτημα να σας ανησυχεί, πατέρα, διότι η αδελφή μας και νέα είναι και δεν ακολουθείται υπό ετέρας. Σκοπεύω να κατεβώ κατ' Αύγουστον μόνον διά το ζήτημα αυτό και τότε αποφασίζωμεν.⁴⁰

Ο γάμος της τελευταίας κόρης ήταν η ύστατη, στρατηγικής σημασίας, κίνηση προκειμένου να ενισχυθεί η επιχείρηση σε ανθρωπινό δυναμικό και να αποκτήσει οικονομικούς συμμάχους. Για το λόγο αυτό η απόφαση είχε το χαρακτήρα του κατεπείγοντος. Η οικογένεια είχε καταλήξει, όπως και στην περίπτωση της Μαρίκας, στο μερίδιο από την πατρομητρική περιουσία που επρόκειτο να «δημοπρατηθεί». Ο μέλλον σύζυγος θα έπαιρνε 5.000 εικοσόφραγκα, ένα μήνα προ του γάμου, το μαγαζί στη θέση Κουλικ Τζαμί, δίπλα στο μαγαζί της μητέρας της νύφης, και ένα μεγάλο οικόπεδο, εμβαδού 4.000 πήχων, στη θέση Σουράδα.⁴¹

39. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της Ελένη, στη Σμύρνη, 6.1.1893.

40. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από το απ/π «Ζάννος Σιφναίος» προς τους γονείς του στην Αθήνα, 15.6.1902.

41. Αρχείο Σιφναίου, προικοσύμφωνο της Σαφώς Σιφναίου, συζύγου του Παναγιώτου Καμπούρη, 8/21.8.1904.

Στο διπλανό οικόπεδο, που είχε δοθεί ως προίκα στη Μαρίκα, ο γαμπρός τους, Θρασύβουλος Αλεπουδέλης, έκτισε πολυτελή έπαυλη, στην οποία φιλοξενήθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την πρώτη επίσκεψή του στη Μυτιλήνη.

Για τα δεδομένα της Μυτιλήνης η προίκα αυτή δεν αντιστοιχούσε στην κυρίαρχη αρχοντική ελίτ του νησιού, αλλά ήταν ενδεικτική του αστικού στρώματος που είχε διαμορφωθεί στη Λέσβο.⁴² Χαρακτηριστικό της η απουσία της προικώας οικίας από τις πρακτικές προικοδοσίας και η προσφορά χρηματικού κεφαλαίου και οικοπέδου από την πλευρά της γυναίκας, επί του οποίου θα κτίσουν οι σύζυγοι, μια πρακτική που συμβολικά υπογραμμίζει την άνοδο του εμπορικού στοιχείου στην κοινωνική διαστρωμάτωση του νησιού.⁴³ Οι υποψήφιοι γαμβροί ήταν τρεις. Ωστόσο, παρά τις μεγάλες βλέψεις της μητέρας, τα αδέρφια της Σαπφώς, ως πραγματιστές επιχειρηματίες, είχαν καλύτερη γνώση της γαμήλιας αγοράς και άλλες απόψεις για τον πλούτο, τον οποίο εκτιμούσαν λιγότερο από άλλες ιδιότητες του γαμπρού:

Ευρίσκω ότι ο Γ.Β. παρουσιάζει ως μόνον πλεονέκτημα τον πλούτον, ενώ αφ' ετέρου η υγεία του είναι ύποπτος και ως άνθρωπος δεν είναι τίποτε. Χωρίς να αποβλέψωμεν εις πλούτη επιτύχαμεν πληρέστατα εις την Μαρίκαν και νομίζω ότι εις άνθρωπος των μέσων του Θρασυβούλου, υγιής και με καλόν χαρακτήρα θα μας ήτο καταλληλότερος και θα καθίστα την αδελφήν μας ευτυχή. Ας αφήσωμεν όδεν τας υψηλάς ιδέας αίτινες προσμειδιούν εις την μητέρα, και ας έλθωμεν εις πρακτικώτερα συμπεράσματα. Ο εν Αθήναις είναι υποδέτω ο καταλληλότερος, αλλ' εάν θέλετε να ζήση αυτοδίη η αδελφή μας, υπεδείχθησαν ήδη άλλα πρότυπα κατάλληλα, άτινα αν δε έχουσι πλούτη, έχουσιν όμως πολλά προσόντα αναπληρούντα την έλλειψιν.⁴⁴

Οι γάμοι ήταν οπωσδήποτε υπόθεση των οικογενειών και κατά συνέπεια εξέδρεφαν συζητήσεις στο πλαίσιο της ευρύτερης συγγένειας. «Ελπίζω τώρα με την κάθοδον του Βάσα και του Αποστόλου να λυθεί και “το ανατολικόν ζήτημα”, όπερ θεωρώ ως την μόνην σας στενοχώριαν»,⁴⁵ έγραφε ο Μήκias από

42. Ευρυδίκη Σιφναίου, *Λέσθος. Οικονομική και κοινωνική ιστορία (1840-1912)*, Αθήνα 1996, σ. 289-296· Μ. Αναγνωστοπούλου, *Η γυναίκα της Λέσθου στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Ιστορικά και λαογραφικά ανέλεκτα*, Μυτιλήνη 1998. Για τις αλλαγές στις πρακτικές μεταβίβασης της περιουσίας και στην προικοδοσία, βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «La valeur du ménage. Classes sociales, stratégies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos au XIXe siècle», στο S. Woolf (επιμ.), *Espaces et familles dans l'Europe du Sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993, σ. 109-142.

43. Σταματογιαννοπούλου, «Ο κόσμος των γυναικών...».

44. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους γονείς του στην Αθήνα, 15.6.1902.

45. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκias Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 27.6.1902.

το Ταϊγάνιο για το γάμο της Σαπφώς. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό ενεπλάκη και η ενδιαφερόμενη ή αν τα αδέρφια και οι γονείς αποφάσισαν γι' αυτήν. Αξίζει, όμως, να επισημανθεί ότι οι επιχειρηματίες αδελφοί έδιναν έμφαση στην τακτική προσεταιρισμού του γαμβρού και στο σχεδιασμό των κινήσεων στον κατάλληλο χρόνο:

Ο Θρασύβουλος με έγραψεν ότι διά τον εν Αθήναις δεν προέσθητε εις διάβημα, υπολείπεται επομένως να ληφθή μία απόφασις διά τον Γ.Β. Κατά τα λεγόμενα της Σ.Ε. ο Γ.Β. απέρριψε την πρότασιν του Κ. διότι συγγενής τις της νύμφης εξεφράσθη ότι το συνοικέσιον περιποιεί τιμήν μάλλον εις τον Γ.Β. παρά εις εκείνην, όπερ μεγάλως εξηρέθησεν αυτόν και τούτου ένεκα τα πράγματα καθ' ολοκληρίαν ενανώγησαν. Εν τη παρατηρήσει του Μιχαλάκη προς την Σ. ότι ο Γ.Β. αποβλέπει εις προίκα ίσην προς την περιουσίαν του, εκείνη απήντησεν ότι εξ εναντίας εκείνος θα προτιμήση μικροτέραν προίκα και καλλιτέρους συγγενείς. Ανεξαρτήτως του τι σκέπτεται ο εις και ο άλλος, αν σκέπτεσθε διά τον Γ.Β. νομίζω ότι είναι η κατάλληλος ψυχολογική στιγμή όπως κάμψτε το διάβημα ίνα μη μας προλάβη έτερός τις [...] Δεν είναι εντροπή να επιδιώκει τις το καλλίτερον υπέρ των τέκνων του, πρέπει δε να χωνεύσωμεν ότι φίμωτρον εις τα στόματα των αργοσχόλων Μυτιληναίων δεν θα δέσωμεν.⁴⁶

Τελικά η Σαπφώ παντρεύτηκε το 1904 τον Παναγιώτη Φ. Καμπούρη, του οποίου η οικογένεια και τα αδέρφια εργάζονταν στο Αχεμούν της Αιγύπτου. Ο ίδιος είχε φοιτήσει στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας και εργαζόταν στην Αίγυπτο, όπου μαζί με τον πατέρα και τα αδέρφια του είχαν συστήσει την εταιρεία «Φ. Καμπούρης και Υιοί». Ασχολήθηκαν με τη βαμβακοκαλλιέργεια, την εμπορία ελαιολάδου και την αλευροβιομηχανία. Ο Παναγιώτης, όπως επιθυμούσε και η οικογένεια της γυναίκας του, μετέφερε τις δραστηριότητές του στη Μυτιλήνη, όπου το 1910 ίδρυσε την εταιρεία «Καμπούρης-Λεοντής και Σία - Οίνοι Λέσβου».⁴⁷

Οι γάμοι συνήθως διακανονίζονταν από τους γονείς ή, όταν η πρωτοβουλία προερχόταν από τους άρρενες ενδιαφερομένους, ζητιόταν η σύμφωνη γνώμη και η συγκατάθεση των γονέων. Δεν έλειπαν, όμως, επιφυλάξεις, αντιρρήσεις και διχογνωμίες. Βρισκόμαστε σε μία εποχή που το ανώτερο αστικό στρώμα της Λέσβου έχει ξεφύγει από το κανονιστικό πλαίσιο της τοπικής εδμοταξίας. Τα αυξημένα δικαιώματα της πρωτοτοκίας έχουν υποχωρήσει προς μια ισότιμη κατανομή της πατρομητρικής περιουσίας μεταξύ των παιδιών, ενώ το συγκριτικό πλεονέκτημα της προικοδότησης των θυγατέρων με σπίτι εφαρμόζεται με αρκετές παραλλαγές στις μικρότερες αδελφές, όπως οικοπέδο ή και επιπλέον

46. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 4.7.1902.

47. Σιφναίου, *Λέσθος...*, σ. 275.

χρήματα αντί για σπίτι.⁴⁸ Αρκετά διαφοροποιημένο ήταν το πλαίσιο για γάμους στη διασπορά, όπου αντιστρεφόταν το τοπικό μοντέλο εγκατάστασης του νέου ζεύγους και η μέλλουσα νύφη μετακόμιζε μετά το γάμο στο σπίτι του συζύγου. Προσωπικές προτιμήσεις των ενδιαφερομένων, αντίθετες προς τις γονεϊκές επιθυμίες, ήταν δυνατό να επικρατήσουν όταν επρόκειτο για άρρενα μέλη. Στην περίπτωση του Αριστείδη Σιφναίου, για παράδειγμα, του μικρότερου γιου της οικογένειας του Ζάννου, η απόφαση πάρθηκε από τον ίδιο παρά τη διαφωνία της μητέρας του. Επέλεξε να παντρευτεί την Ευρυδίκη (Ρούρα) Κανάκη, από οικογένεια παροίκων δεύτερης γενιάς, με την οποία τον συνένδεε τρίτου βαθμού συγγένεια. Η απόφαση πάρθηκε από τον ενδιαφερόμενο σχετικά γρήγορα. Σε επιστολή της η μητέρα της μνηστής, Βικτωρία, προς τη μητέρα του γαμπρού, που ήταν θεία της, την προέτρεπε να αποβάλει τους ενδοιασμούς και να δώσει την ευλογία της στους μελλονύμφους:

Εκείνο το οποίον ενδομύχως με λυπεί και ολιγοστεύει την χαρά, είναι ότι η απόφασίς αύτη του Αριστείδη δεν τυγχάνει της πλήρους επιδοκμασίας σας. Ίσως εν μέρει έχετε δίκαιον, δειά μου, διότι οι νόμοι έγιναν για να τους τηρούν και να τους σέβονται οι άνθρωποι. Εξ άλλου όμως ερωτώ εμαυτήν, έχομεν το δικαίωμα να εμποδίσωμεν την ευτυχίαν ολοκλήρου ζωής, δύο νεαρών υπάρξεων, μόνον και μόνον διότι μερικοί άνθρωποι προ ημών έδεσαν τους νόμους αυτούς; Όταν τους ειδήτε πόσον ταιριαστοί είναι και πόσον φαίνονται καμωμένοι ο εις διά τον άλλον, θα συμφωνήσητε μετ' εμού. Αύτη δε είναι και η γνώμη όλων των εδώ συγγενών και ξένων.⁴⁹

Σχετικά με τα κριτήρια της επιλογής, δίπλα στην παραδοσιακή μυτιληναϊκή καταγωγή της νύφης είχε ήδη προστεθεί από την πρώτη γενιά των Σιφναίων και το κριτήριο της προσωπικής επιλογής. Ο πατέρας των τεσσάρων αδελφών, Ζάννος, έγραφε το 1867 προς τον μεγαλύτερο αδελφό του, Θεόδωρο, ότι επιθυμούσε να σχηματίσει προσωπική άποψη για τη γυναίκα που του προξένευαν: «Περί των μυτιληναϊκών προτερημάτων της νύφης και της προικός γνωρίζω, αλλά περί ανατροφής και συμπεριφοράς της δεν γνωρίζω τίποτα. Η γνώμη μου είναι ότι δεν πρέπει να αποφασίσω προς το παρόν, εάν δεν ιδώ ο ίδιος την

48. Οι ρυθμίσεις αυτές δυσχεραίνουν τη θέση της γυναίκας σε περίπτωση ρήξης και δικαστικών διενέξεων. Για το θέμα της προικοδοσίας, βλ. Evrydiki Sifneos, «De la primogeniture féminine à la répartition égalitaire. L'évolution du système d'héritage dans l'île de Lesbos (Méditerranée orientale) du XVIIème à la fin du XIXème siècle», κείμενο για το 12ο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής Ιστορίας, session E4, «La transmission de la terre en Europe et en Amérique (XVIIe –XXe siècles): effets sociaux d'un processus économique», Σεβίλλη, 24-28 Αυγούστου 1998 (αδημοσίευτο). Βλ. και υποσ. 42.

49. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Βικτωρίας Κανάκη από το Ταϊγάνιο προς την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 8.7.1912.

γυναίκα που θα πάρω».⁵⁰ Συνεπώς η πρώτη γενιά διεκδικούσε την προσωπική επιλογή, ενώ η δεύτερη παραβίαζε τον θρησκευτικό κώδικα. Στην τρίτη γενιά ο γάμος μεταξύ πρώτων εξαδέλφων επιβεβαιώνει ότι η οικογένεια Σιφναίου ακολουθούσε ισχυρή επιχειρηματική ενδογαμία ταυτίζοντας την κοινωνικότητα με τη συγγένεια.

Στη δεύτερη γενιά, ανάμεσα στα προτερήματα μετρούσε η καλή ανατροφή και η συμβατικότητα του χαρακτήρα, που προϋπέδεται γνωριμία και συναναστροφή με την υποψήφια νύφη πριν από το γάμο, ακόμα και αν οι επιλογές ήταν αντίθετες προς τη θρησκευτική εθιμοταξία. «Αναγνωρίζω ότι το μόνον μειονέκτημα εις αυτήν την περίστασιν είναι ο συγγενικός δεσμός [μεταξύ θείου και ανιψιάς], αλλά δυστυχώς εις αυτόν τον κόσμον όλα δεν δύναται να τα εύρητις», έγραφε ο Αριστείδης στην μητέρα του. «Διά να εξασφαλίσω την σχετικήν ευτυχίαν είναι απαραίτητον να γνωρίσῃς προηγουμένως καλώς την μέλλουσαν σύντροφόν σου και να συμφωνούν οι χαρακτήρες και η ανατροφή. Εγώ ζω εις το Ταϊγάνιον μου είναι αδύνατον να εφαρμόσω τα άνω και ουδέποτε θέλω λάβη σύζυγον, την οποίαν δεν εσχετίσθην και συναναστράφην προηγουμένως. Άλλως τα αποτελέσματα δυστυχώς είναι γνωστά».⁵¹ Η φιλελεύθερη οικογενειακή παράδοση επομένως συνεχίστηκε και στη δεύτερη γενιά με ευρύτερα περιθώρια επιλογών για τα άρρενα μέλη, ενώ για τα θήλεα υπερίσχυαν κατά κύριο λόγο οι οικογενειακές και επιχειρηματικές προτεραιότητες όσον αφορά την αναζήτηση του γαμβρού.

Το ύψος της προίκας δεν αποτελούσε μόνον ορόσημο για την αντιστοίχιση του γαμβρού, αλλά καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική δύναμη της σύζυγου, το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή το σύνολο των κοσμικών σχέσεων που εκπροσωπούσε, το οποίο με τη σειρά του διαμόρφωνε τις ενδοσυζυγικές ισορροπίες. Τα περιουσιακά στοιχεία, με τα οποία η σύζυγος εισερχόταν στον έγγαμο βίο, επηρέαζαν τη θέση της και συνέβαλλαν στη διεύρυνση της οικονομικής επιφάνειας και του κοινωνικού γοήτρου του επιχειρηματία.

Τη σημασία της μητρικής περιουσίας με την οποία είχε ενισχυθεί το γοήτρο του εξαδέλφου τους, Βάνια Σιφναίου, επισήμαιναν με ελαφρά ζήλια οι αδελφοί: «Θα αναγνώσατε τας δωρεάς, ας έκαμαν ο Βάνιας [ο γιος της] εις το ελληνικόν έθνος και πόσον λόγον έκαμαν αι εφημερίδα. Το καλόν θα

---

50. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Ζάννου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον αδελφό του στη Μυτιλήνη, 20.8.1867.

51. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Αριστείδη Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στην Αθήνα, 5.4.1912.

ήτο αν επρόσθετε εις το Σιφναίος το Μάνδρας διά να υπάρχει διάκρισις».⁵² Ο γιος της Χρυσομάλλης Μάνδρα, σύμφωνα με την πεποίθηση των συγγενών-ανταγωνιστών, δεν μπορούσε να καυχηθεί για την οικονομική του ευρωστία, αν δεν αναγνώριζε τη διακριτή συμβολή του μητρικού κεφαλαίου στην ευμάρεια του οίκου.

Το προικώο κεφάλαιο, παρόλο που βρισκόταν στη διαχείριση του άνδρα, έπρεπε να διατηρηθεί αναπαλλοτρίωτο. Σε πολλές, όμως, περιπτώσεις οι κινήτες αξίες χάνονταν μαζί με την επιχείρηση, όπως στην περίπτωση της πτώχευσης του εμπορικού οίκου Ησαΐα στο Ταϊγάνιο.⁵³ Αντίθετα, η ακίνητη περιουσία, σύμφωνα με τα τοπικά ήθη και έθιμα της Λέσβου, παρέμενε αναπαλλοτρίωτη και η διαχείρισή της, αν δεν γινόταν από τις γυναίκες, έπρεπε τουλάχιστον να έχει τη συγκατάθεσή τους. «Όσον αφορά τα κτήματα», έγραφε στον εξάδελφό της η Χρυσομάλλη Θ. Σιφναίου, «δεν θέλω πολλά έξοδα διότι εξοδεύθησαν πολλά διά τον πύργον και δεν ήθελα να ξοδεύσω άλλα».⁵⁴ Παρότι βρισκόταν στο Ταϊγάνιο, η ακίνητη περιουσία της Χρυσομάλλης στη Μυτιλήνη απέδιδε προσφέροντας το επιτραπέζιο λάδι της οικογένειας: «Το λάδι από τα ιδικά μου [κτήματα] πιστεύω να είναι καλόν διά φαγί και γράψαμεν τον Απόστολον να βάλη ένα βαρελάκι εις τα πλοία που θα έλθουν εδώ».⁵⁵

Ωστόσο, η προάσπιση της ακεραιότητας της κτηματικής περιουσίας από μακριά δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η Χρυσομάλλη ανησυχούσε για την παράτυπη πώληση κοινού κτήματος που είχε με τα αδέρφια της, με μερίδιο του οποίου είχε ήδη προικοδοτήσει την κόρη της. Η δικαιοπραξία της πώλησης είχε γίνει χωρίς επίσημο έγγραφο υπογεγραμμένο από αυτήν: «Μας ανήγγειλον την πώλησιν των κτημάτων της Βικτωρίας [κόρης της Χρυσομάλλης] μέσον του αδελφού του Μ. Η πώλησις αύτη έγινεν διά 1.600 λίρας οθωμανικάς. Δεν γνωρίζω αν έχεις γνώσιν αυτής της πράξεως και σε παρακαλώ, Φώτιε, αν σε ζητήσουν τα κοτσάνια [τους τίτλους] να μην τα δώσης άνευ επισήμου εγγράφου από την Βικτωρίαν».⁵⁶

52. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στη Μυτιλήνη, 21.3.1901.

53. Βλ. εδώ, κεφ. 3, σ. 146-148.

54. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Χρυσομάλλης Μάνδρα από το Ταϊγάνιο προς τον εξάδελφό της στη Μυτιλήνη, 31.12.1898.

55. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Χρυσομάλλης Μάνδρα από το Ταϊγάνιο προς τον εξάδελφό της στη Μυτιλήνη, 10.3.1899.

56. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάνια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον εξάδελφό του, Φώτιο, στη Μυτιλήνη, 30.12.1898.

Υπήρχαν, ωστόσο, και μορφές άμεσης οικονομικής συμμετοχής στην οικονομική επιχείρηση με τη μορφή επένδυσης κεφαλαίου στην εταιρεία ή απόκτησης μετοχών στα ατμόπλοια, όπως αποδεικνύουν τα λογιστικά βιβλία της. Γυναίκες επενδύτριες με μικρά κεφάλαια εμφανίζονται τόσο στην εταιρική σύνδεση του κεφαλαίου στην Κωνσταντινούπολη όσο και στο Τάιγανιο. Είναι σύζυγοι των επιχειρηματιών ή κοντινοί συγγενείς, γυναικαδέλφες ή εξαδέλφες. Επικρατούσε επίσης η συνήθεια να καταθέτουν μικρό κεφάλαιο, ως προικώ, με την ευκαιρία της γέννησης δήλεος τέκνου, στο όνομά του. Ο κύκλος των επενδυτών στο ατμόπλοιο είναι φυσικά πολύ ευρύτερος και επεκτείνεται όχι μόνο σε συγγενικά πρόσωπα αλλά και σε μεγαλύτερο κοινωνικό κύκλο. Επικερδείς επενδύσεις αναζητούν οι γυναίκες, ιδιαίτερα εκείνες που λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης έχουν αναλάβει τα οικογενειακά βάρη. Σε επιστολή της η χήρα Ελένη Πρωτοπάτση, μέτοχος στο ατμόπλοιο «Ζάννος Σιφναίος» και κληρονόμος περιουσίας που βρισκόταν δεσμευμένη στην Κωνσταντινούπολη, ζητούσε από τον εξάδελφό της, Απόστολο Σιφναίο, να της υποδείξει επικερδείς επενδύσεις.

Χδες ειδοποιήθην να κάμωμην πληρεξούσιον διά την πληρωμήν του φόρου της πωλήσεως του «Ζάννος». Σήμερον το εκάμαμην καθώς και η θεία Μαριγώ. Το νόστιμον είναι ότι εγώ εξακολουθώ να εξοδεύω προς διατήρησίν μας από αυτά τα κεφάλαια και έως ότου πληρωθώσι οι φόροι θα πλησιάζουν να τελειώνουν. Κάνε με, Απόστολε, και μένα καμμίαν επιχείρησιν από κείνες που κερδίζουν να πληθύνουν κομμάτι πριν τελειώσουν τα λεφτά μας. Μη γελάς. Ξέρεις πως τα παρακολουθώ νοερώς πως ολιγοστεύουν καθημερινά και δεν είναι διά να σιάξουν τα πράγματα της Τουρκίας, να ελπίζω να ημπορώ να πάρω κάτι από εκεί.⁵⁷

Επιχειρηματικότητα προς όφελος της κοινωνικής ευποίας: το παράδειγμα της Αικατερίνης Π. Σιφναίου

Προσδιοριστική των ελίτ, η φιλανθρωπία απασχολεί τα κυρίαρχα στρώματα και, εκτός από την αναγνωρισμένη κοινωνικά ωφέλεια, λειτουργεί ανταποδοτικά, δεδομένου ότι προσδίδει γόητρο και ενισχύει την κοινωνική τους αναγνωρισιμότητα.⁵⁸ Το «οικονομικό ήθος» του ευεργέτη διευκολύνει τα επιχειρηματικά του σχέδια, βελτιώνει την κοινωνική του βάση, διευρύνει την υποστήριξη για

57. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Ελένης Πρωτοπάτση από τη Μυτιλήνη προς τον Απόστολο Σιφναίο στην Κωνσταντινούπολη, 3.3.1920.

58. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες», *Τα Ιστορικά* 7 (Δεκ. 1987), σ. 104-119.

τις κοινωνικές και πολιτικές του παρεμβάσεις.⁵⁹ Η ενασχόληση, ωστόσο, των γυναικών με την ευποία, παρά τα προτάγματα της κοινωνικής τους τάξης και την εναρμόνιση με τον εκκλησιαστικό λόγο, λειτουργεί για τις ίδιες πολλαπλά: διευρύνει τον βιοτικό τους χώρο, ενθαρρύνει την ανάπτυξη ομοκοινωνικών και ετεροκοινωνικών σχέσεων και τις εισάγει στη δημόσια σφαίρα. Απότοκο της εμπειρίας αυτής η συλλογική παρέμβαση των γυναικών υπέρ των «αδικημένων» και η εκπόνηση σχεδίων κοινωνικής αναμόρφωσης γεννούν τα πρώτα ψήγματα μιας συνείδησης του φύλου.⁶⁰

Η αλληλογραφία της Αικατερίνης Π. Σιφναίου διεισδύει στα ενδότερα της τοπικής κοινωνίας της Μυτιλήνης αναδεικνύοντας την οργανωτική «επιχειρηματική» της ικανότητα σε όφελος της ευεργεσίας και του αστικού εκσυγχρονισμού. Η Αικατερίνη ανήκε στους «μέσα», σε αυτούς που έμειναν στον γενέθλιο τόπο, ο οποίος βίωσε σε μικρή κλίμακα, τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με τον εξαστισμό της πόλης και την έλευση της βιομηχανίας, όψεις της νεωτερικότητας. Αλληλογραφούσε με τους «έξω», τους συγγενείς της πρώτου και δεύτερου βαθμού, και οργάνωνε την κοινωνική της ζωή γύρω από την ίδρυση και την υποστήριξη του σωματείου της Φιλοπτώχου Αδελφότητας των Κυριών. Ήταν αριστούχα μαθήτρια του Αρσακείου και σύζυγος του «ευρωπαίου» γιατρού Παναγιώτη Σιφναίου, αδελφού των ιδρυτών του οίκου, Θεόδωρου και Ζάννου. Ο Παναγιώτης, επιφανές μέλος της μυτιληναϊκής κοινωνίας, παρόλο που δεν ανήκε στην «αριστοκρατία», ήταν διακεκριμένος πολίτης εξαιτίας του επαγγέλματός του και της κοινωνικής του θέσης, ιδιότητα που του είχε αναγνωριστεί και με την εκλογή του σε αντιπροσωπευτικά σώματα της χριστιανικής κοινότητας (δημογεροντία και εφορία των σχολείων). Η σύζυγός του, η πληθωρική Κατίγκω, γυναίκα δραστήρια που είχε υπερβεί το πεντηκοστό έτος της ηλικίας της το 1891, με παιδιά παντρεμένα και άλλα σε ηλικία γάμου, ζούσε στη Μυτιλήνη με μόνη ασχολία τις φροντίδες του σπιτιού, του συζύγου της και του σωματείου της Φιλοπτώχου Αδελφότητας.

Ο επιστολικός λόγος που κατέδωσε η Αικατερίνη διαπνέεται από δημοκρατικό πνεύμα και φιλελεύθερες απόψεις, οι οποίες διακατέχουν τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα της πόλης. Οι ιδέες του φυσικού δικαίου και της ισότητας διαπερνούν τα γράμματά της, που κατακλύζονται από απόψεις για τις κοινωνικές διαφορές και το εθνικό ζήτημα: «Ημείς δεν υπήγαμεν εις το θέατρον διότι απητείτο 3½ μετζήτια δι' εν θεωρείον. Θα πηγαίναμεν εις την σάλαν κάτω,

59. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στη Νότια Ρωσία», *Τα Ιστορικά* 32 (Ιούνιος 2000), σ. 109-130.

60. Βαρίκα, *Η εξέγερση...*, σ. 221-259.

ένθα ήσαν αρκετοί προχθές και δεν απαιτείτο ή ήμισυ μετζήτιον δι' έκαστον άτομον, κι ας μην συγκαταλεχθώμεν με τους λίαν αριστοκράτας τους εν τοις θεωρίαις».⁶¹ Ο λόγος της είναι καταγγελτικός για τις πιέσεις που ασκούσε η οθωμανική διοίκηση στους αλύτρωτους χριστιανικούς πληθυσμούς. Γράφοντας για την αντιδικία του άνδρα της, έλληνα υπηκόου, με τις οθωμανικές φορολογικές αρχές, σχολίαζε με αγανάκτηση: «Έχομεν και τους βρωμότουρκους εδώ και μας ζητούν στρατιωτικούς φόρους και φόρους επαγγέλματος 50 λιρών, μη εννοούντες να παραδεχθούν την ελληνική υπηκοότητα του πατρός σου».⁶²

Η Αικατερίνη συνδύαζε τη δράση για τη βελτίωση των ομοφύλων της με τις ιδέες της εθνικής αναγέννησης και με την αμφισβήτηση της «φυσικής τάξης» πραγμάτων. Επίσης ήταν φορέας νέων ιδεών για την ανατροφή των παιδιών, την οργάνωση της οικιακής οικονομίας και τη διευθέτηση του γυναικείου χρόνου μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαιρας, τις οποίες διοχέτευε εν είδει συμβουλών προς την κόρη της. Επηρεασμένη από τα γαλλικά πρότυπα και τη γαλλική ιατρική παιδεία του συζύγου της, έγραφε στην κόρη της στη Σμύρνη: «Μην το τυραννάς το παιδί με τας πολλές προφυλάξεις. Ήδελον να ήσο εδώ να έδλεπες του γάλλου το παιδί, είναι την πρώτην Αυγούστου γεννημένον, και γυρίζει μέσα εις τον δρόμον με το φουστανάκι του προ πολλού. Είτε κρύνει, είτε υγρός είναι ο καιρός, είναι μια χαρά. Συ αμφιβάλλω αν το έδγαλες ακόμη εις περίπατον».⁶³

Η ενασχόληση με τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα των Κυριών κινητοποιούσε τη σκέψη της και έδινε διέξοδο στους κοινωνικούς της προβληματισμούς. Η φιλανθρωπία ήταν απότοκο της κοινωνικής της ευαισθησίας: «Εφέτος (1893) ένεκεν της ανυδρίας καταστράφηκε η εσοδεία και ο πτωχός πληθυσμός δεν ημπορείς να φανταστείς εις ποίαν δυσάρεστον θέσιν ευρίσκεται».⁶⁴ Με την ίδρυση του σωματείου, όπως και πολλών άλλων στα αστικά κέντρα του ελληνικού βασιλείου και της διασποράς, πραγματοποιείται η μετάβαση από την ατομική ευποιία στην κοινωνική: «Ευρέθημεν πολλάι κυρίαί ομού και γενομένου λόγου περί της καταστάσεως αυτής, εσκέφθημεν αν δεν ημπορούμεν και ημείς ενταύθα να συ-

61. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 22.12.1892.

62. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 24.3.1893.

63. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 14.3.1893.

64. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 27.11.1892.

στήσωμεν φιλόπτωχον αδελφότητα, ως την αυτού [της Σμύρνης], ήτις διά συνδρομών να ενδύση, θρέψη και περιθάψη τους απολύτως ανάγκην έχοντας».⁶⁵

Η Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών ιδρύθηκε το 1892 κατά το πρότυπο των μετοχικών εταιρειών, όπου κάθε σημαντικός δωρητής αγόραζε μετοχές. Τα έσοδά της προέρχονταν από τις συνδρομές, την οργάνωση εκδηλώσεων και από άλλες οικονομικά επωφελείς δραστηριότητες. Από τα έσοδα του σωματείου πληρωνόταν το ενοίκιο και δημιουργήθηκαν το εργαστήριο των άπορων κοριτσιών και στη συνέχεια το ταπητουργείο. Η Αικατερίνη, από τα ιδρυτικά μέλη, συμμετείχε στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο του σωματείου. Εξελέγη πρόεδρος, με γραμματέα τη στενή της συνεργάτιδα και διευθύντρια του Παρδεναγωγείου, Αθηνά Σταυράκη. Ωστόσο, η επιλογή υποψηφίων για το δωδεκαμελές διοικητικό συμβούλιο ήταν εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των γυναικών της εύπορης τάξης. «Τι κρίμα! Δεν ηξεύρεις πόσον απεγοητεύθην κατ' αυτές με το ενταύθα γυναικείον φύλον. Να μην έχη καμμία και τας ελαχίστους αυτάς γνώσεις, αίτιναι απαιτούνται, ίνα λάβη θέσιν τινά εις την επιτροπήν;», έγραφε στην κόρη της Ελένη.⁶⁶ Η δράση της στην Αδελφότητα πρόσφερε το πεδίο για την ανάπτυξη των οργανωτικών και διαμεσολαθητικών ικανοτήτων της Αικατερίνης, επαναπροσδιόρισε τη διευθέτηση του οικιακού και του δημόσιου χρόνου, ενώ η «δημόσια εμπειρία» της συνέβαλε στην ανάπτυξη πολιτικού προβληματισμού.

Η Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών κινητοποιούσε τα μεσαία στρώματα της περιφερειακής πόλης χωρίς να συναντά τη συναίνεση της «αριστοκρατίας», των πλουσιότερων πολιτών και των επιχειρηματικών κύκλων που είχαν στενές σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση. Τέτοια ήταν η περίπτωση της οικογένειας Κουρτζή, που ήταν επιχειρηματίες υπερτοπικής σημασίας, με μεγάλη παρουσία στην Κωνσταντινούπολη και τη Μυτιλήνη, κατεξοχήν εκπρόσωποι του ελληνοθωμανισμού.⁶⁷ Η επιστροφή τους στη Μυτιλήνη το 1903 και οι παρεμβάσεις τους στον κοινωνικό χώρο και στο περίφημο «ζήτημα των Σχολείων»⁶⁸

65. Στο ίδιο.

66. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, με άγνωστη την ακριβή ημερομηνία. Γράφτηκε τον Δεκέμβριο του 1892.

67. Για τον Πάνο Κουρτζή και τις επιχειρήσεις του, βλ. Evrydiki Sifneos, «P. M. Courtgi and the birth of a Greek-Ottoman Liner Company: the Aegean Steamship Company», στο Maria Christina Chatziioannou / Gelina Harlaftis (επιμ.), *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Αθήνα 2006, σ. 121-136.

68. Το ζήτημα των σχολείων προέκυψε στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν η οθωμανική διοίκηση προσπάθησε να επιβάλει εγκύκλιο πρόγραμμα και διδασκάλους της εγκρίσεώς της στο γυμνάσιο Μυτιλήνης. Στο πλαίσιο αυτό απέβαλε τον Δημήτριο Βερναρδάκη και άλλους

τούς έφεραν αντιμετώπους με τους ντόπιους αστούς, που προωδούσαν την εθνική αφύπνιση μέσω των εκπαιδευτικών δεσμών. Η Αικατερίνη Π. Σιφναίου, παρά την επικριτική στάση της για τα «ήδη» των πολιτικών της αντιπάλων, ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη απέναντι στη φυσιογνωμία και την «αυτοτέλεια» του σωματείου, το οποίο επιδίωκε να μην παρασυρθεί από την αναταραχή που είχε προκαλέσει η «κρίση του εκπαιδευτικού ζητήματος»:

Δεν ενθυμούμαι αν σε είπον, ότι την καταρτισθείσαν Φιλόπτωχον Αδελφότητα χαρακτήρισεν η αντιπολιτευομένη μερίς, ως κομματικήν, και ένεκεν τούτου δεν ηθέλησεν να υπογράψει. Δύο-τρία μέλη αυτής ηδυνήθημεν να μεταπεισώμεν και λάβωμεν την συνδρομήν των. Ψες λοιπόν, εις το θέατρον, ο κύριος Β.Ρ. [Βασίλειος Ρουσέλλης], εις των μάλλον οπαδών του Κουρτζή, ελθών πλησίον μου μοι μετέδωκε την ευχάριστον ιδέαν, ότι καλόν θεωρεί να προτείνωμεν τω διάσω να δώση ευεργετικήν παράστασιν υπέρ της Αδελφότητος. Τον ηχαρίστησα πολύ και περί τούτου θα σκεφθώμεν αλλ' εκείνο ο με ηχαρίστησεν πλειότερον, είναι ότι προέρχεται εκ μέρους των δυσπρεστημένων καθ' ότι δεν επιθυμούμεν ακόμη το σωματείων δεν είδε το φως να έχη εκ των προτέρων τοιαύτην ισχυράν αντιπολίτευσιν. Θέλωμεν προσπαθήσει δε να μεταπεισώμεν και τους αναθεματισμένους Κορυφαίους, οίτινες διά την δυστυχίαν της πατρίδος μας ήλθον και κατώκησαν ενταύθα εκ Κωνσταντινουπόλεως.⁶⁹

Δείκτης της κοινωνικής απόστασης και των πολιτικών αντιθέσεων με την οικογένεια Κουρτζή είναι και το προσωνύμιο «Κορυφαίοι». Μολταυτά, η Αικατερίνη, παρά τις προσωπικές της αντιπάθειες, που είναι πρόδηλες στο παραπάνω απόσπασμα, εργάστηκε για τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή των εύπορων γυναικών και των συζύγων τους στην πρωτοβουλία της Φιλόπτωχου:

Σήμερον έχω ενδόμυχον τινά χαράν, αναγομένην εις γενναίαν υλικήν συνδρομήν υπέρ της αδελφότητος παρά του εν Μασσαλία εξαδέλφου μου, Αλέξανδρου Πιττή, προς ον είχαν γράψει ζητούσα μίαν μετοχήν και εις απάντησιν διέταξε τον αδελφόν του, Γεώργιον, να με μετρήση πέντε (5) λίρας οθωμανικάς. Εύγε του!⁷⁰

Η Αικατερίνη ανάλωνε το χρόνο της σε προς τα έξω δράσεις για την οργάνωση και την κοινωνική στήριξη του σωματείου, πολλές φορές παραμελώντας κοινωνικές και συγγενικές υποχρεώσεις. Η εμπειρία της διαπραγματεύσεως με τους

δασκάλους, ελληνικής υπηκοότητας, που είχαν σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Δημήτριος Βερναρδάκης υποστηρίχθηκε από την πλειονότητα των αστών που συμμετείχαν στην Εφορία των σχολείων, παρά την αντίδραση της οικογένειας Κουρτζή και των Μυτιληνίων τους οποίους αυτή επηρέαζε. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Αρχείο Α. Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών Θ. Μαρίνου, 1891-1894, σ. 248, 249, 264, 265.

69. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 13.1.1893.

70. Στο ίδιο.

εκπροσώπους των κρατικών δεσμών και της Εκκλησίας ωρίμασε τα διευδυντικά της χαρίσματα και όξυνε το πολιτικό της κριτήριο. Καίριο ζήτημα στρατηγικής στα πρώτα βήματα του σωματείου υπήρξε η εξασφάλιση της στήριξής του από τον Μητροπολίτη Μυτιλήνης, τον οποίο επισκέφθηκε και, παρά την έκδηλη απόσταση που τη χώριζε από τον εκπρόσωπο της Εκκλησίας, προσπάθησε να τον επηρεάσει θετικά:

Σε έγγραφον ότι επρόκειτο να υπάγω μετά της Αθηνάς παρά τω Αρχιερεί μας διά την Αδελφότητα. Τούτο εγένετο το παρελθόν Σάββατον. Μας υπεδέχθη λίαν φιλοφρόνως πλην με κάποιαν δυσaréσκεϊαν μας παρετήρησεν ότι πολύ αργά τον ανεμνήσθημεν, αφού προηγουμένως το έμαδεν εκ της εφημερίδος –είχε δίκαιον– και αφού συνωμλήσαμεν επί αρκετήν ώραν, διδούς μας ωφελίμους οδηγίας, επί τέλους ανεγράφη διά τέσσερα μέλη, δηλαδή έχομεν το όλον ήδη 70 μετοχάς.⁷¹

Η Αικατερίνη επέδειξε ιδιαίτερη ικανότητα στην οργανωτική ανάπτυξη του σωματείου, εγγράφοντας νέα μέλη μέσω του συγγενικού δικτύου της διασποράς. «Έγραψα τα ονόματα Μαρίκας, Μήτσας, Μαριγώς Βαμβούρη, Χρυσομάλλης και Ασπασίας Ζάννου, εκ των έξω».⁷² Βρισκόταν σε επαφή με τα αντίστοιχα σωματεία της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης και μάθαινε από τα παιδιά της για τον αντίκτυπο της δράσης τους. Ευθύς εξαρχής την απασχολούσε η ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών για τη δημιουργία εργαστηρίου που θα εξασφάλιζε εργασία σε άπορα κορίτσια με σκοπό να τις αποτρέψει από την εξαθλίωση και την πορνεία. «Ευχής έργον ήθελεν ήσθαι, εάν ηδυνάμεθα να παραλάβωμεν πλειοτέρας εργατριάς, και απαλλάξομεν ούτως αυτάς της πενίας και πολλών άλλων αποπημάτων επακολούθων αυτής».⁷³ Το εργαστήριο αποτέλεσε την ποιοτική διαφορά του σωματείου της Μυτιλήνης από τη Φιλόπτωχο της Σμύρνης, η οποία παρά τις μεγαλύτερες προσόδους της –η Μυτιλήνη μόνο με συνοικία της Σμύρνης μπορούσε να συγκριθεί– δεν είχε αναπτύξει παραγωγικού τύπου πρωτοβουλίες.⁷⁴

Η αλματώδης ανάπτυξη της πρωτεύουσας του νησιού και η εισροή κεφαλαίου από τις επιχειρήσεις της διασποράς δημιούργησαν δυνατότητες απορρόφη-

71. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 30.12.1892.

72. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 27.11.1892.

73. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 28.11.1893.

74. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 17.4.1895.

σης της γυναικείας εργασίας. Προς τη Μυτιλήνη διοχετεύονταν οι υπεράριθμες κόρες των αγροτικών οικογενειών, είτε ως υπηρετικό προσωπικό στα αστικά σπίτια είτε ως εργατικό στα δύο μεγάλα υφαντουργεία, ενώ ένα τρίτο μέρος κατευθύνονταν, ως υπηρετικό προσωπικό, προς τις οικογένειες της διασποράς και προς τις εποχικές αγροτικές εργασίες της Μικράς Ασίας. «Εργατριάς έχομεν προς το παρόν δώδεκα, πλην καθ' εκάστην προσέρχονται νέαι, ας δυστυχώς δεν δυνάμεθα να διατηρήσωμεν όλας, θα προσπαθήσωμεν όμως να εξοικονομήσωμεν μερικά ακόμη κεφάλαια και να τας αυξήσωμεν μέχρι των 20». ⁷⁵

Δεν γνωρίζουμε από πού εμπνεύστηκε η Αικατερίνη την ιδέα για το εργαστήριο της Φιλόπτωχου και αν πρέπει να αποδοθεί στις σχέσεις του συζύγου της με τη Γαλλία. Πιθανόν να γνώριζε τα αντίστοιχα εγχειρήματα μέσω του γιου της, Μιχαήλ, στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην Αθήνα. Με τον τρόπο αυτό λειτουργούσαν τα γαλλικά ουνβοιγς και στο ίδιο πνεύμα δημιουργήθηκε από τον Ανδρέα Συγγρό, το 1874, και το αντίστοιχο σωματείο στην Αθήνα. ⁷⁶ Το εργαστήριο πρόσφερε μαθήματα κοπτικής-ραπτικής και αναλάμβανε παραγγελίες για προίκες και βαπτίσεις από την εύπορη μυτιληναϊκή κοινωνία. Η διευθύντρια του εργαστηρίου αναζητήθηκε στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, απ' όπου ήρθε τελικά. Ο εξοπλισμός του εργαστηρίου αποτελούνταν από ραπτομηχανές Singer, ενώ τα καλά υφάσματα, οι δαντέλες, οι κορδέλες και το τούλι αγοράζονταν στις δύο μητροπολιτικές πόλεις. Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του το εργαστήριο ήταν επικερδές, καθώς η αντιστοιχία προσφοράς και ζήτησης κυμαινόταν σε επωφελή για την παραγωγή επίπεδα. Η Αικατερίνη, άριστη στα μαθηματικά από τις εγκύκλιες γνώσεις της, παρακολουθούσε την οικονομική διαχείριση, την απόδοση λογαριασμών εξόδων και τη σύνταξη των ετήσιων ισολογισμών.

Η δημιουργία ταπητουργείου, λίγα χρόνια αργότερα, συνάντησε περισσότερα προβλήματα. Η Αδελφότητα διόρισε την κατάλληλη διευθύντρια και έκανε έρευνα για την αγορά μαλλιού, το οποίο σκόπευε να εισαγάγει από τη Σμύρνη. Όμως το πρόβλημα της κερδοφορίας επηρεαζόταν από τα έξοδα λειτουργίας και την απόδοση των μηχανημάτων, τα οποία προμηθεύτηκαν από το τοπικό μηχανουργείο των Ε. Λουκά και Καραμιτζόπουλου. «Η Αδελφότης εξημιώθη

75. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 28.11.1893.

76. Βάσω Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των θωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού», στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ενεργειακού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 78.

από το ταπητουργείο, ο Εμμανουήλ όμως Λουκάς [ο επιχειρηματίας-μηχανουργός] υπόσχεται και δημοσία το λέγει, ότι αν μέχρι τέλους δεν ικανοποιηθώμεν εκ της εργασίας και πωλήσεως αυτής, εκείνος θα μας αποζημιώσει». ⁷⁷ Τον επόμενο χρόνο η Αικατερίνη μετέδιδε με συγκρατημένη συμπάθεια το ατύχημα μαθήτριάς στο ταπητουργείο:

Εις το ταπητουργείο μας ατυχώς εκάη μία μαθήτρια και κατά την παρελδούσαν εβδομάδα με έφερον την είδησιν ότι ετελεύτησε και με εξήτουν χρήματα προς ενταφιασμόν. Καθώς έπαρνε από το καζάνι κάρβουνα και έβαζε εις το μαγκάλι, ήναψε το φόρεμά της από το όπισθεν μέρος, χωρίς να το προσέξη κατ' αρχάς, έως ότου επροχώρησε και έπαθεν σπουδαίως εις τα κάτω μέρη, τα κρυφία. Αμέσως προσεκλήθη ιατρός και κατόπιν δύο-τρεις αλλ' εις μάτην. Υπήγον και εγώ και την ειδον. Πτώχεια εις το σπίτι των, όσον φαντασθής, και έχει ακόμη άλλας τρεις αδελφάς, αλλ' οπωσδήποτε ο θάνατος ήτο οδυνηρός. ⁷⁸

Μια άλλη πτυχή ανάδειξης των διαχειριστικών ικανοτήτων της Αικατερίνης ήταν η διακίνηση υπηρετικού προσωπικού σε συγγενικά σπίτια της διασποράς. Η Αικατερίνη αξιοποιούσε τις διασυνδέσεις του κοινωνικού της δικτύου για να εξεύρει θέσεις εργασίας σε φτωχά κορίτσια. Στα τέλη του 19ου αιώνα, λόγω της αστικής ανάπτυξης δημιουργήθηκε μεγάλη ζήτηση για υπηρέτριες, μαγειρίσες, παραμάνες και τροφούς όχι μόνο στις εύπορες αλλά και στις μεσαίες οικογένειες, ενώ η έλλειψη υπηρετριών επέτρεψε στις ίδιες να βελτιώσουν τους όρους παροχής της μισθωτής τους εργασίας.

Έχω πολλήν στενοχώριαν με τον Μιχαήλ [τον γιο της], όστις με ζητεί να τον στείλω μαγειρίσαν, καθότι θέλει να φύγει εκείνη, ην έχει και δεν ήμπορούμεν να επιτύχωμεν άλλην. Φαντάσου ότι εγώ μόνη μου υπήγον διά πρώτην φοράν επί ζωής μου εις Χάλικα [φτωχό προάστιο της πόλης] προς συνάντησιν μιας υπηρετριάς και αφού κατόπιν πολλών προτροπών και υποσχέσεών μου εγένετο δυνατόν να με δώση τον λόγον της ότι θα υπάγη εις Κωνσταντινούπολιν και μολονότι δεν ήτο καλή μαγειρίσα, την επαύριον μετενόησε και υπήγεν εις άλλον κύριον εδώ, ενώ εγώ την περίμενα να κάμωμεν συμφωνητικόν. ⁷⁹

Η Αικατερίνη αναλάμβανε να βρει τα κατάλληλα πρόσωπα, να συνομιλήσει με την οικογένειά τους, να στείλει τις ενδιαφερόμενες και να ελέγξει την εκτέ-

77. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 11.12.1895.

78. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 7.2.1896.

79. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 17.3.1895.

λεση των καθηκόντων τους. Το κοινωνικό της δίκτυο τροφοδοτούσε με πληροφορίες και συστάσεις την αγορά.

Όμως ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα ήταν η κινητικότητα του υπηρέτικού δυναμικού το οποίο, δεδομένης της αποδέσμευσης από την πατριαρχική αγροτική οικογένεια, φρόντιζε γρήγορα να «αποκατασταθεί» στην πόλη. Αυτός ήταν και ο μόνος τρόπος για να απαλλαγεί η υπηρέτρια από το βάρος της αρωγής της πατρικής οικογένειάς της και τις απαιτήσεις της παροχής υπηρεσιών.

Ελυπήθην πολύ ότι εξακολουθεί η υπηρέτριά σου να υποφέρει και σκέπτεται να αναχωρήσει. Πολύ δυσάρεστον το τοιούτον, Ελένη μου, διότι πολύ δυσκόλως ευρίσκει τις τιμίας και φρονίμους σήμερον. Κατ' αυτές εξήτασα περί αυτού του αντικειμένου και όλοι έχουν ερωμένους. Μίαν εύρον πολύ καλήν, ενεργητικήν, καθαράν, αξίαν, εκάθητο παρά τω Δ. Βερναρδάκη υπέρ τα τρία έτη, έχει εν τούτοις και αυτή αγάπαις, ας επί πολύ κατόρθωσε να αποκρύψη από τους κυριούς της.⁸⁰

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η συμμετοχή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου στις δραστηριότητες της Αδελφότητας ενίσχυσε και ανέδειξε τα επιχειρηματικά και διευθυντικά της προσόντα και της επέτρεψε να χειρίζεται με επιτυχία υποθέσεις που ανήκαν παραδοσιακά στην ανδρική σφαίρα. Η εμπειρία στη διοίκηση της Αδελφότητας την ενδάρρυνε να έρχεται αντιμέτωπη, με παρηρησία, με το ανδρικό εργατικό δυναμικό και να «διανθίζει» συχνά τον γραπτό λόγο της με «παραβατικές» εκφράσεις (βρωμότουρκοι, άθλιοι κ.ά.). Παρέμενε, ωστόσο, αμήχανη μπροστά στην ανδρική ελευθεροστομία. Έγραφε, για παράδειγμα, για τις οικοδομικές εργασίες στο μπαλκόνι του εξοχικού σπιτιού τους, τις οποίες επέβλεψε προσωπικά πριν το κλείσει για τη χειμερινή σαιζόν:

Διαμένω εκεί καθ' όλην την ημέραν και ακινητούσα έχω όρεξιν φοβεράν και με όλην την ενόχλησιν και στενοχώριαν δοκιμάζω με τα άθλια αυτά όντα, τους εργάτας, οίτινες εις οποίον θαδμόν θαρβαρότητος ευρίσκονται!! Όσα καθ' όλην την ζωήν μου δεν είχαν ακούσει, αλλ' ούτε φαντασθή καν, ήδη δυστυχώς είμαι αναγκασμένη μετ' άκρας αηδίας και αγανακτήσεως να υπομένω. Και πότε θα τελειώσωμεν! Αυτόν τον μήνα έχω σκοπόν να τους αποπέμψω όλους και όσα έγιναν, έγιναν. Την άνοιξιν πάλιν, θεού θέλοντος. Εμίκρυναν και πολύ αι ημέραι ήδη και δεν συμφέρει ποσώς να έχη τις εργάτας.⁸¹

Ισχυρού χαρακτήρα η ίδια, αντιμετώπιζε με γενναιότητα και εγκαρτέρηση τον σωματικό πόνο αλλά και με διάθεση διαπαιδαγώγησης της μικρότερης κόρης της:

80. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 7.4.1893.

81. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 4.10.1895.

Χθες ο πατήρ σου μετά του κ. Κουμαριανού με έκαμαν νέαν εγχείρησιν επί της κεφαλής μου, αφαιρέσαντες όγκο τινά μεγέθους μεγάλου καρύου, ον είχαν προ πολλού. Όσον μικράν και αν υποδέση τις οιανδήποτε εξαγωγήν, έχει πάντοτε τους πόνους της. Και εγώ επομένως υπέφερον ουκ ολίγον, πλην ουδέν ηκούσθη εκ του στόματός μου, τόσον περισσότερον όσον έβλεπεν και η Ελπίς [η κόρη της]. Επιθυμώ να καταστή και αυτή κάπως γενναιότερα, η ήδη είναι δειλή, μικρόψυχος και με το ελάχιστον ταραττομένη και τα πάντα θωρώσα διά του όμματος της φαντασίας, το οποίον και συ εκ πείρας εδιδάχθης, δεν συμβιβάζεται με την πραγματικότητα. Πλην, εγώ δυστυχώς δεν είμαι κατάλληλος προς διδασκαλίαν και ελάχιστα δύναμαι να ελπίζω παρά των δυνάμεών μου προς μόρφωσιν αυτής. Είδε ο θεός, η θεία πρόνοια, ο ορθός λόγος να αντικαταστήσουν εμέ.⁸²

Η επίκληση στη θεϊκή δύναμη αλλά και στον ορθό λόγο προσδιόριζε το φάσμα των ιδεοληπιών μιας γυναίκας που ήταν φορέας σημαντικού πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου και αποτελούσε ένα ασυνήθιστο παράδειγμα για την εποχή της και για τη συγκεκριμένη κοινωνία. Κράμα δύο κόσμων, του παλιού και του νέου, κατάφερε με τη δράση της να διευρύνει την ατομικότητά της, δέτοντας σε αμφισβήτηση πολλούς από τους ισχύοντες κανόνες και προβάλλοντας για τις γυναίκες έναν νέο ρόλο, κοινωνικά αναγνωρισμένο. Η δράση της αυτή της έδωσε γόητρο μέσα και έξω από τα όρια της οικογένειας.

---

82. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, 21.2.1896.

Εκδοχές της αστικής καθημερινότητας

Οι μέσα και οι έξω

Η οικογένεια Σιφναίου, συμπεριλαμβανομένων και των δύο γενεών, λειτούργησε μέσα από πολλές εστίες, που βρίσκονταν άλλες στον γενέθλιο τόπο και άλλες στον τόπο εγκατάστασης. Δεν μεταφέρθηκε ποτέ στο σύνολό της σε ένα γεωγραφικό σημείο και διατήρησε στενούς δεσμούς με τον τόπο καταγωγής. Τα δύο οικογενειακά άκρα, «οι μέσα και οι έξω», ήταν παρόντα στην οικογενειακή μνήμη και συνδέονταν μεταξύ τους νοητά μέσα από την αλληλογραφία. Δύο μόλις μέρες χρειάζονταν τα ατμόπλοια στα τέλη του 19ου αιώνα για να μεταφέρουν τα γράμματα από την Κωνσταντινούπολη στη Μυτιλήνη και επτά από το Ταϊγάρι. Η ύπαρξη πολλών παιδιών, η παραμονή, κυρίως των ανύπαντρων αδελφών, κοντά στους γονείς στον γενέθλιο τόπο και η τακτική επιστολογραφία εννόησαν τη διατήρηση της οικογενειακής συνοχής, ενώ από τη δεκαετία του 1860 προστέθηκαν στη συντήρηση της μνήμης και οι φωτογραφίες.

Η επικοινωνία ήταν συχνή, σε καθημερινή ή εβδομαδιαία βάση. Αποτελούσε ατομική καθημερινή υποχρέωση, που διεκπεραιωνόταν παράλληλα με την εμπορική αλληλογραφία. Ενώ η πρώτη γενιά παρέμεινε αρκετό καιρό στην χώρα υποδοχής, χωρίς να επιστρέψει –υπολογίζουμε πάνω από επτά συνεχή χρόνια–, στη δεύτερη γενιά οι αποστάσεις μίκρυναν, οι μεταφορές έγιναν ταχύτερες και η οικονομική θέση βελτιώθηκε αισθητά, έτσι ώστε τα ταξίδια να γίνονται σε ετήσια ή διετή βάση με όλα τα μέλη της οικογένειας.

Η απόκτηση ατμόπλοιων υπήρξε καθοριστική για τις μετακινήσεις, τη μείωση των αποστάσεων και την απλούστευση της ενδοοικογενειακής επικοινωνίας. Οι εμπορευόμενοι αδελφοί επέβαιναν συχνά στο οικογενειακό ατμόπλοιο και φρόντιζαν να επισκέπτονται τους γονείς καθώς επέστρεφαν από ταξίδια για δουλειές στην Ευρώπη. Οι γονείς, και αυτοί με τη σειρά τους, πραγματοποιούσαν ταξίδια στον τόπο εγκατάστασης των παιδιών τους, τα οποία, όμως, προΐσους της ηλικίας, αραιώναν. «Εάν είναι δυνατόν», έγραφε ο Βάσας στους γο-

νείς του, «προσπαθήσετε να έλθετε κατ' Απρίλιον, ακριβώς κατά τας 15-18 δύναται να διέλθη το “Ζάννος” προερχόμενον από Πορτ-Σαΐδ και το οποίον εναυλώσαμεν εντεύθεν διά Ρότερδαμ. Σας παρακαλώ πολύ άμα λάβετε την παρούσαν να με τηλεγραφήσετε διά να γνωρίζω και κανονίσω τα του γάμου μου αναλόγως».¹

Οι πόλοι εγκατάστασης

Στη χώρα υποδοχής αρχικά ακολουθήθηκε το μοντέλο της εγκατάστασης σε μία εστία και της συγκατοίκησης των αδελφών. Όσο, όμως, το βιοτικό επίπεδο βελτιωνόταν και οι επιχειρήσεις σημείωναν επιτυχίες, τα αδέρφια άρχισαν να επιλέγουν χωριστές κατοικίες και στο τέλος, με το γάμο τους, απέκτησαν ο καθένας το δικό του σπίτι, στο οποίο κατοικούσε με την οικογένειά του και το υπηρετικό προσωπικό.

Ο άλλος πόλος εγκατάστασης βρισκόταν στον γενέθλιο τόπο και πρόσφερε στέγη στον πατέρα, τη μητέρα και τις ανύπαντρες αδελφές. Με την επιστροφή του πατέρα από την Κωνσταντινούπολη στη Μυτιλήνη, εκτός από το χειμερινό σπίτι που κτίστηκε στον αρχοντομαχαλά της πόλης, επιδιορθώθηκε και επεκτάθηκε και το εξοχικό στο Ακλειδιού. Η ανάπτυξη των κατοικιών της οικογένειας ακολούθησε την αστική επέκταση της πόλης προς νότο. Προς τη μεριά του Ακλειδιού και της ενορίας της Χρυσομαλλούσας κτίζονταν πολυτελείς επαύλεις εκλεκτικιστικού ρυθμού, περιστοιχισμένες από κήπους, με δύο τουλάχιστον ορόφους, μνημειώδεις εισόδους και πολλά δωμάτια. Οι επιβλητικές αυτές κατοικίες υπογράμιζαν την οικονομική και κοινωνική δύναμη των αστών, οι οποίοι επέλεγαν, μεταξύ άλλων, ελληνοκεντρικές και δυτικότεροπες αρχιτεκτονικές εκφράσεις.² Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Β. Κολώνας για τις αστικές κατοικίες της συνοικίας Χαμηδιέ στη Θεσσαλονίκη, που κτίστηκε εκτός των τειχών, ο εκλεκτικισμός υποστηρίχθηκε ως επιλογή

1. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 29.3.1901.

2. Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Από τη μουσουλμανική στη χριστιανική πόλη: η δυναμική των μεταβολών της πόλης της Μυτιλήνης στην ύστερη φάση της Τουρκοκρατίας (1840-1912)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 389-413· Σ. Χτούρης / Α. Μπακάλης, «Η πόλη ως πολιτισμικό δίκτυο στο χώρο και στο χρόνο», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο Ανατολικό Αιγαίο*, Ε' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 457-480.

από τους φορείς μιας πολυεθνικής νεωτερικότητας, η οποία αποτελούνταν από χριστιανούς, εβραίους και μουσουλμάνους της ανώτερης τάξης.³

Περιγράφοντας τη Μυτιλήνη στα 1900, ο Πάουλ Λιντάου έγραφε, καθ' υπερβολήν, ότι κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί πως διοικούνταν από το Ισλάμ. Με στραμμένο το βλέμμα προς το νότιο λιμάνι, το χριστιανικό τμήμα της πόλης, έμοιαζε με τη Νεάπολη, ντυμένη τα κυριακάτικα της, όπως την έβλεπε κανείς πανοραμικά μέσα από τα κιάλια της όπερας.⁴

Και τα δύο σπίτια, τόσο το σπίτι της πόλης όσο και ο πύργος της εξοχής, φιλοξενούσαν ορισμένες εποχές του χρόνου (κυρίως τον Ιούνιο και τον Ιούλιο) τη διευρυμένη οικογένεια, τους γονείς και τα παιδιά με τις οικογένειές τους, που έρχονταν από τη Ρωσία για διακοπές. Η απώλεια των ακινήτων στη Ρωσία μετά την επανάσταση ενίσχυσε την αποστροφή προς την επένδυση σε ακίνητες αξίες, με αποτέλεσμα, όταν η οικογένεια μεταφέρθηκε στην Αθήνα, να προτιμηθεί η ενοίκιαση από την αγορά κατοικιών. Στη Μυτιλήνη η οικογενειακή περιουσία επεκτάθηκε με την απόκτηση τρίτου ακινήτου στη Σουράδα, το οποίο στέγασε την οικογένεια του Μήκια Σιφναίου, που είχε «αποκλειστεί» στη Μυτιλήνη με το κλείσιμο των Στενών το 1912. Το 1924 αγοράστηκε από τους τέσσερις αδελφούς το κτήμα του Ριζά πασά στην Κράτηγο, για να χρησιμεύσει αρχικά ως τόπος παραθερισμού και στη συνέχεια να μετατραπεί σε πολυδύναμη αγροτική μονάδα υπό τη διαχείριση του Απόστολου Σιφναίου, ο οποίος επανέκαμψε από την Κωνσταντινούπολη μετά το 1922 και έκτισε σπίτι στην οδό Καραντώνη, στο πατρικό οικόπεδο του Αρχοντομαχαλά.

Η κατοικία, στενά συνυφασμένη με την καθημερινή ζωή, θα περιγραφεί μέσα από τρεις εστίες και τρεις γενιές: το σπίτι στο Ακλειδιού, με πρωταγωνιστές τους ηλικιωμένους γονείς στις αρχές του 20ού αιώνα, τα σπίτια στη Ρωσία, με παράδειγμα τη δεύτερη γενιά και, τέλος, την ιδιοκτησία-κτήμα της Κρατήγου, τόπο παραθερισμού της δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Το σπίτι στη Μυτιλήνη και ο τρόπος ζωής της πρώτης γενιάς

Στη γραφική τοποθεσία Ακλειδιού, στα περίχωρα της πόλης της Μυτιλήνης, κτίστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του 1800 εξοχικές κατοικίες των εύρωπων

---

3. Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο Β. Κολώνα για την ευαισθητοποίησή μου γύρω από τη σημασία της αρχιτεκτονικής στη δημιουργία ενός προσωπικού «στιλ» της αστικής τάξης και για την υπόδειξη πολλών μελετών που διεύρυναν τον ορίζοντα αυτού του κειμένου. Β. Κολώνας, «Ο εκλεκτικισμός, αρχιτεκτονική επιλογή των φορέων του εκσυγχρονισμού της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 19ου αιώνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 24 (1990), σ. 72-77.

4. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος 1800-1923*, Αθήνα 1988, σ. 161.

Μυτιληνίων περιστοιχισμένες από κήπους. Η πρώτη γενιά των αδελφών Σιφναίου είχαν ο καθένας τον δικό του πύργο, αρχικά ο Θεόδωρος, στη συνέχεια ο Ζάννος, ο Ιωάννης, και ο Παναγιώτης, όλοι κτισμένοι σε μικρή απόσταση δεξιά και αριστερά από το δρόμο που κατέβαινε προς τη θάλασσα και είχε την επονομασία «του Σιφνιού ο κατήφορος».⁵ Τα σπίτια αυτά, στα οποία μετακόμιζαν οι οικογένειες της πόλης από την άνοιξη ως το προχωρημένο φθινόπωρο, κτίστηκαν κατά το τοπικό αρχιτεκτονικό πρότυπο του πύργου και υπέστησαν μερικές ή και ολοκληρωτικές αλλαγές προς τη μορφολογία των αστικών εξοχικών κατοικιών.

Ο Ζάννος Σιφναίος, ενώ ζούσε ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, έκτισε το 1884 κατοικία στο Ακλειδιού κατά το πρότυπο των εξοχικών επαύλεων στα Πριγκιπόνησα. Το σπίτι αναμορφώθηκε το 1895 και το 1906 επεκτάθηκε. Οικοδομήθηκε σε οικόπεδο 3,5 στρεμμάτων και ήταν διώροφο, 260 τετρ. μ., με εγκλιθωτισμένο στη στέγη τρίτο όροφο, αποτελούμενο από τη σοφίτα και τα δωμάτια υπηρεσίας. Στη βάση χρησιμοποιήθηκε πετροκονίαμα, μείγμα υδραυλικής ασβέστου, θηραϊκής γης και άμμου. Οι όροφοι ήταν ξύλινοι. Στο σπίτι υπήρχε παράρτημα με πλυσταριό και φούρνο, καθώς και διώροφο χωριστό κτίσμα για τον κηπουρό-επιστάτη. Ευρείας κλίμακας επισκευές πραγματοποιήθηκαν το 1895, με την παρότρυνση των παιδιών:

Διά τον πύργον δεν αμφιβάλω ότι επιδιορθούμενος θα γίνει παλατάκι, το τοιοούτον δε ανέκαθεν επεδύμουν, διότι εις το μικρόν εκείνο τετράγωνον διήλθον τας γλυκυτέρας στιγμάς της νεανικής μου ηλικίας μετά των προσφιλών μου αδελφών και των πολυφιλήτων μοι γονέων. Προκειμένου περί των μεταβολών θα λάβουν μέρος τινά του πύργου, νομίζω ότι δεν θα ήτο άσχημον να υπεβάλλετο εις ριζικήν τοιαύτην και η κλίμαξ ήτις εμποδίζει όλο το entrée. Κατ' εμέ η κλίμαξ δέον να τοποθετηθεί εντός της μικράς και στενής τραπεζαρίας, ης η έλλειψις δεν θα ήτο τώρα επαισθητή, αφού θα έχωμεν επάνω τόσα δωμάτια.⁶

Από τα ξύλινα σπίτια των Πριγκιπωνήσων επιλέχθηκε, κατά συμβουλή του Απόστολου, και το ανοιχτό γκρι χρώμα των εξωτερικών ξύλων. Η αναδιαμορφωμένη διάταξη μετά το 1895 περιλάμβανε στο ισόγειο άνετους χώρους υποδοχής και δεξίωσης, που έδιναν έμφαση, κατά την αστική συνήθεια, στον ελεύθερο χρόνο και στην τελετουργία του φαγητού: δεσπέντζα,⁷ σαλόνι, τραπεζαρία,

5. Στο ίδιο σημείο βρίσκονται και σήμερα οι κατοικίες των κληρονόμων του Ζάννου Σιφναίου, του Ιωάννη, του Θεόδωρου (κληρονόμων Βικτωρίας), του Παναγιώτη και του Μανόλη Σιφναίου.

6. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του στη Μυτιλήνη, 17.5.1895.

7. Προθάλαμος, χώρος αποθήκευσης τροφίμων, που βρίσκεται πριν από την τραπεζαρία.

καθιστικό, χολ εισόδου και κουζίνα, που κατασκευάστηκαν στο συνδεδεμένο παράρτημα, ενώ στον πρώτο όροφο βρίσκονταν οι χώροι του ιδιωτικού: τέσσερα υπνοδωμάτια και ένα μπάνιο. Άλλα δύο υπνοδωμάτια, πιθανόν για το υπηρετικό προσωπικό, υπήρχαν εγκιβωτισμένα στη στέγη δίπλα στη δεξαμενή νερού.

Παράλληλα με την εξοχική, ο Ζάννος Σιφναίος έκτισε κύρια κατοικία στη χώρα, στη συνοικία του Αρχοντομαχαλά, επενδύοντας μέρος των κερδών από τις εμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις στην Πόλη και τη Ρωσία. Η οικία βρίσκεται στην οδό Αλκαίου 23 και φέρει στο υπέρθυρο της εισόδου τη χρονολογία κτίσης. Για την οικοδομή ο Ζάννος Σιφναίος ακολούθησε τις οικοδομικές οδηγίες που είχαν χρησιμοποιήσει οι γείτονες και συγγενείς, Μ. Κατσάνης και Φ. Καμπούρης. Η κατασκευή πρέπει να βασίστηκε σε έντυπο ευρωπαϊκών εργολαβικών οδηγιών, οι οποίες μάλλον κυκλοφορούσαν ευρέως την εποχή εκείνη, σχετικά με τη διάταξη των χώρων και τη χρήση των υλικών, με τις απαραίτητες βέβαια τροποποιήσεις και προσθήκες που επιθυμούσε ο κάθε ιδιοκτήτης. Στη βάση, εκτός από πετροκονιάμα, μείγμα υδραυλικής ασβέστου, θηραϊκής γης και άμμου, χρησιμοποιήθηκαν πελεκητές ροζ πέτρες από το νησί Σαρμουσάκ στον κόλπο του Αδραμυττίου, καθώς και πέτρα Μασσαλίας. Η σκάλα της εισόδου ήταν από μάρμαρο. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης τούβλα Μυριοφύτου και τσιμέντο καθώς και ευρωπαϊκά κεραμίδια για τη στέγη. Τα πατώματα ήταν από ξύλο Μαύρης Θάλασσας, αλλά χρησιμοποιήθηκε και ξυλεία Τεργέστης καθώς και μεγάλα δοκάρια από το Άγιον Όρος. Η μορφολογία του κτιρίου ακολουθεί νεοκλασικά πρότυπα. Η κομπαστή της εσωτερικής σκάλας ήταν από φλαμουριά και τα κάγκελα από οξιά, τα παράθυρα γαλλικού τύπου και το WC αγγλικού συστήματος.⁸ Το σπίτι είχε ηλεκτροκωδωνιακή εγκατάσταση και κεντρική θέρμανση που λειτουργούσε με φωταέριο. Φαίνεται ότι για την παρακολούθηση των εργασιών και προπαντός τη φύλαξη των υλικών στο εργοτάξιο είχε προσληφθεί νυκτοφύλακας.

Το 1906-1907, λοιπόν, ήταν χρονιά μεγάλης οικοδομικής δραστηριότητας για την οικογένεια. Ωστόσο, η έλλειψη γραπτών μαρτυριών δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις οικοδομικές εργασίες στη χώρα. Αντίθετα, η ζωή στο Ακλειδιού είναι δυνατό να αναπαρασταθεί με μεγάλη ακρίβεια χάρη στο «Ημερολόγιο Καθημερινών Εξόδων», ένα βιβλιαράκι διαστάσεων 16,5x10 εκ., που τηρούσε με ευλάβεια ο Ζάννος Σιφναίος. Μέσα από αυτό θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε το βιοτικό επίπεδο, τις διατροφικές συνήθειες και τις συμπεριφορές ενός αστικού ζεύγους που ζει όλο το χρόνο στο πρώην εξοχικό του σπίτι μετατρέποντάς το σε χώρο κύριας κατοικίας.

8. Αρχείο Σιφναίου, Οικοδομή κ. Ζάννου Σιφναίου, Τεχνικοί όροι, χ.χ.

Ο Ζάννος Σιφναίος, ηλικίας 71 ετών, ζούσε με τη γυναίκα του, Ασπασία, και με δύο υπηρέτριες, την Κλεονίκη και την Πελαγία, καθώς και έναν ακόμη υπηρέτη, τον Ηλία, ο οποίος προστέθηκε στο υπηρετικό προσωπικό τον Αύγουστο του 1906. Το Ημερολόγιο Καθημερινών Εξόδων ξεκινά με την επιστροφή του ζευγαριού από το ταξίδι τους στην Αθήνα, για να επισκεφθούν την κόρη τους, Μαρίκα, σύζυγο του επιχειρηματία-σαπωναποίου Θρασύβουλου Αλεπουδέλη. Στον γαμπρό του ο Ζάννος είχε παραδώσει για φύλαξη τα διαβατήριά τους, μερικά εικασόφραγκα και κάποια γρόσια καθώς και έξι απούλητα λαχεία του Εθνικού Στόλου. Στα τέλη Μαΐου του 1906 επέστρεψαν στη Μυτιλήνη με δώρα και παραγγελίες για ρουχισμό, ομπρέλες, υφάσματα, βελόνες και είδη οικιακής χρήσης για την παντρεμένη κόρη τους, Σαπφώ [Καμπούρη], η οποία στερούταν τον καταναλωτισμό και την ευμάρεια της πρωτεύουσας.

Τη χρονιά της τήρησης του Ημερολογίου ο Ζάννος είχε αποσυρθεί από την ενεργό επιχειρηματική δράση. Ο πρώην έμπορος και πλοιοκτήτης είχε αναθέσει τη διαχείριση του εμπορικού οίκου και του ατμόπλοιου στα παιδιά του, εγκατεστημένα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία. Ωστόσο, βρισκόταν σε συνεννόηση μαζί τους. Επικοινωνούσε τακτικά τόσο για εμπορικά ζητήματα όσο και για τη διευθέτηση της όλης οικογενειακής περιουσίας. Μάλιστα, φαινόταν επιφορτισμένος, άμα τη επιστροφή του, με την τακτοποίηση των οικογενειακών μεριδίων στη Μυτιλήνη, το διακανονισμό της προίκας της μικρότερης κόρης του, Σαπφώς, και με την επένδυση μέρους του οικογενειακού κεφαλαίου που αποκτήθηκε στη διασπορά σε ακίνητα.

Κατά τον συνήθη τρόπο των Αδελφών, μεταξύ ίσων, τον πρώτο λόγο είχε ο πατέρας, ο οποίος «διασκέδαζε» τις ανησυχίες του γιου του για την κακή πορεία των εμπορικών υποθέσεων το 1906. Το «άνοιγμα», στο οποίο είχε υποβληθεί η οικογένεια με το κτίσιμο του σπιτιού της χώρας και την επιδιόρθωση του πύργου, δεν ήταν δυσβάστακτο για τα οικονομικά της. Η μακρόχρονη συσσώρευση των κερδών του σιτεμπορίου και το «αβγάτισμά» τους με τη ναυτιλιακή επιχείρηση θα επέτρεπαν, υπό κανονικές συνθήκες, μια διπλή επένδυση σε απόκτηση κατοικιών. «Η εφετινή χρονιά δεν είναι ευνοϊκή, άλλως δεν θα μας αποφαίνετο συν τη οικία της χώρας να ανεγείρομεν και την της εξοχής. Αλλ' έχει ο Θεός».⁹

9. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 6.10.1906.

Ο οικογενειακός προϋπολογισμός

Το βιβλίο των καθημερινών εξόδων του Ζάννου Σιφναίου ανοίγει τον Ιούνιο του 1906 και τελειώνει τον Μάιο του 1907. Περιλαμβάνει τα καθημερινά έξοδα και διάφορες υποχρεώσεις προς τρίτους, ενώ σημειώνονται, χωρίς να συνυπολογίζονται στους λογαριασμούς, τι λάμβανε και τι πλήρωνε για άλλους, συνήθως για συγγενικά πρόσωπα, που έλειπαν στο εξωτερικό και των οποίων την παρουσία φρόντιζε. Πρόκειται για τον αδελφό του, Ιωάννη, στον οποίο προμήθευε μικρότερες ποσότητες διατροφικών και οικιακών ειδών από αυτά που αγόραζε και για το δικό του σπίτι αλλά και για τον σύζυγο της πρώτης εξαδέλφης του, τον Πολύβιο Κανάκη, που έλειπε στη Ρωσία και του φρόντιζε τον κήπο, τη συλλογή και την πώληση καρπών (καρύδια, αμύγδαλα) και την εκτέλεση σειράς αγροτικών εργασιών στο όμορο κτήμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Καταμερισμός δαπανών της οικογένειας του Ζάννου Σιφναίου, 1906.

Κατηγορίες δαπανών	% επί του συνόλου των δαπανών
1. Διατροφή	40,36%
2. Μεταφορικά (αγώγια, βάρκα)	4,16%
3. Θέρμανση-φωτισμός (κάρβουνα, καυσόξυλα, πυρήνα, δαδιά, κουκουναρές, προσάναμμα)	4,42%
4. Ένδυση-υπόδηση των ιδιοκτητών	4,99%
5. Μισθωτές υπηρεσίες:	
α. υπηρετικό προσωπικό (τακτικό-έκτακτο)	
β. εργατικό προσωπικό (για την επέκταση και την επισκευή του σπιτιού)	21,12%
γ. αγροτικές εργασίες περιβάλλοντος χώρου και μικρού κτήματος	
6. Τροφή ζώων (σκύλοι, κόττες, αίγα)	0,69%
7. Είδη οικοσκευής-είδη γραφείου	2,05%
8. Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ιδιοκτητών	3,30%
9. Κοινωνικά (φιλανθρωπία, συνδρομές συλλόγων, εισφορές σωματείων)	6,41%
10. Προσωπικά (κουρέας, αγορά σιγαρέτων, καφές)	0,64%
11. Έκτακτα έξοδα (ασφάλιστρα, έξοδα αδειάς και εγκαινίων, εργασίες επιδιόρθωσης στέγης μαγαζιού)	5,58%
12. Διάφορα αδιευκρίνιστα ή λησμονημένα έξοδα	6,28%

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ημερολόγιο Καθημερινών Εξόδων Ζ. Σιφναίου, 1906-1907.

Από την ανάλυση του οικογενειακού προϋπολογισμού αναδύεται η εικόνα μιας εύπορης αστικής οικογένειας, που διαχειρίζεται περίσσεια χρημάτων, και της οποίας οι διατροφικές ανάγκες, παρά τη διόγκωσή τους σε ποσότητα και ποικιλία, δεν παύουν να είναι ελαστικές, με διακυμάνσεις ανά μήνα και χαμηλές στο σύνολο των ετήσιων εξόδων (40,36%). Το ποσοστό αυτό είναι αισθητά χαμηλότερο από το αντίστοιχο του συριανού τοκιστή Στέφανου Δ. Ρήγα (65-70%) και μεγαλύτερο από αυτό της οικογένειας Φραγκιάδη (23-31%), που μετοίκησε από το Λονδίνο στην Αθήνα το 1891.¹⁰ Και με τα δύο αυτά παραδείγματα μπορούμε να αποκαταστήσουμε παραμέτρους σύγκρισης. Αστοί, νησιώτες, εβδομηντάρηδες και σε χρονική εγγύτητα, ο Στέφανος Ρήγας και ο Ζάννος Σιφναίος (1891-1893 ο Ρήγας και 1906 ο Σιφναίος) ζουν και ενδιαιτώνται σε πόλεις-λιμάνια με έντονη αστική ανάπτυξη. Η θαλάσσια απόσταση που τους χωρίζει είναι μικρή, όμως το πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί η οικιακή οικονομία και οργανώνεται η κοινωνία διαφέρει. Η Μυτιλήνη κοιτά ακόμη προς την Ανατολή, ενώ η Σύρος προς τη Δύση. Από την άλλη, η οκταμελής οικογένεια Φραγκιάδη εγκαθίσταται μαζί με το υπηρετικό προσωπικό στην Αθήνα, σε ιδιόκτητη οικία επί της οδού Νεοφύτου Βάμβα, ενδιαιτάται και καταναλώνει και αυτή, όπως και οι οικογένειες Σ. Ρήγα και Ζ. Σιφναίου, με βάση ένα προηγμένο αστικό πρότυπο.¹¹ Η διαφορά είναι ότι τους λογαριασμούς των καθημερινών εξόδων τηρεί η Δέσποινα Φραγκιάδη, σύζυγος του επιχειρηματία. Ο μυτιληνιός έμπορος αλλά και η οικογένεια Φραγκιάδη φαίνεται ότι έχουν χρήμα για ξόδεμα. Στην περίπτωση του Ζ. Σιφναίου τα χρήματα διατίθενται για να καλύψουν οικογενειακά και προσωπικά έξοδα που αφορούν τη διαχείριση μιας ιδιόκτητης έπαυλης και ο προϋπολογισμός παραπέμπει περισσότερο στους αντίστοιχους προϋπολογισμούς της γαλλικής αστικής τάξης.¹² Το μικρό ποσοστό των εξόδων για είδη διατροφής στις συνολικές δαπάνες διαφέρει από τον τυπικό προϋπολογισμό των αγροτικών και λαϊκών στρωμάτων με τις διατροφικές ανελαστικότητες και τους καταναγκασμούς που το χαρακτηρίζουν.

Η επιλογή να ζήσουν σε μια εξοχική κατοικία με μεγάλο περιβάλλοντα χώρο στα περίχωρα της πόλης επέβαλλε, πρώτον, την αποδοχή μιας πάγιας δαπάνης για τις μετακινήσεις και τη μεταφορά αγαθών και, δεύτερον, την πληρωμή ερ-

10. Χ. Λούκος /Δήμητρα Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και θιστικό επίπεδο ενός συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Αθήνα 1991 και Ολυμπία Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός θίος (19ος-αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα 2004, σ. 109.

11. Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή...*, σ. 93-122.

12. B. Bennassar / J. Goy, «Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du XIVe au XIXe siècle», *Annales ESC* 30/1 (1975), *Dossier: Histoire de la consommation*, σ. 406-407.

γατικού, αγροτικού και υπηρετικού προσωπικού για τη συντήρηση του μεγάλου κήπου και του σπιτιού, των μικρών, ίσως, καλλιεργειών και των οικοσίτων ζώων. Οι μετακινήσεις, τα έξοδα των οποίων φτάνουν το 4,16% των ετήσιων δαπανών, πραγματοποιούνται με δύο τρόπους, με άμαξα και με θάρκα, με μια μικρή διακοπή της θαλάσσιας επικοινωνίας τους χειμερινούς μήνες, και αφορούσαν το ζευγάρι και σε μικρό βαθμό το υπηρετικό προσωπικό. Αφορμή αποτελούσαν οι προμήθειες σε είδη διατροφής, ένδυσης-υπόδησης, κιγκαλερίας και οικοσκευής αλλά και οι επιταγές της κοινωνικότητας, το κουρείο, η εμπορική Λέσχη, η Φιλόπρωτος Αδελφότητα των Κυριών και το θέατρο.

Σημαντικό ποσοστό των ετήσιων δαπανών αφορούσε τις μισθωτές υπηρεσίες (21,12%) και κατανεμόταν στο υπηρετικό, εργατικό και αγροτικό προσωπικό. Υπήρχαν δύο μόνιμες υπηρέτριες, που καταχωρίζονται με τα βαπτιστικά τους ονόματα, από της οποίες η μία αμειβόταν με ετήσιο μισθό και η άλλη, η νεότερη, με μηνιαίο, ενώ στις δαπάνες τους προστίθενται τα έξοδα ένδυσης-υπόδησής τους, που σημειώνονται με ακρίβεια, καθώς και τα δώρα με αφορμή τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Τακτικά αλλά με εξωτερική σχέση εργασίας απασχολούνταν η πλύστρα και η γυναίκα που σιδέρωνε, ο γαυωματής και ο ψήστης που ερχόταν να ανάψει και να ψήσει στον κτιστό φούρο του κήπου, καθώς και ο νερούλας (σουγιουλτζής), δημοτικός υπάλληλος που επισκεπτόταν τα περίχωρα και την πόλη πριν πραγματοποιηθεί η ύδρευση της περιοχής από τα νερά των πηγών της Κρατήγους.¹³ Τον Μάιο ερχόταν και ο άνθρωπος για το τίναγμα των χαλιών.

Στις αγροτικές εργασίες περιλαμβάνονταν το ζευγάρισμα και τα αγροφυλακτικά του μικρού κτήματος της Αγίας Μαρίας, το οποίο βρισκόταν σε απόσταση πέντε χλμ. από την έπαυλη και την τροφοδοτούσε με λαχανικά και φρούτα. Από το κτήμα αυτό προμηθεύονταν και το λάδι του σπιτιού, του οποίου την ποσότητα σημείωναν χωρίς να το υπολογίζουν στα έξοδα, μοναδική κατά πάσα πιθανότητα μαρτυρία αυτοκατανάλωσης. Σημειώνονται και ορισμένες αγροτικές εργασίες που αφορούσαν τον περιβάλλοντα την έπαυλη χώρο: περιποίηση του αμπελιού τον Ιούνιο, θέρισμα μικρής ποσότητας σταριού, ξεχορτάρισμα τον Απρίλιο, φυλακτικά κάθε τρίμηνο. Σημειώνονται επίσης και κάποιες εργασίες που υποδηλώνουν περιποίηση του κήπου, σκάψιμο (επιδιόρθωση της τσάπας), δικαιολογώ-

---

13. Φαίνεται ότι με την επέκταση της πόλης δημιουργήθηκαν δυσκολίες στην ύδρευση, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του δημάρχου Φώτιου Σιμωνίδη, ο οποίος έφερε το 1899 τα νερά της Κρατήγους σε μεγάλη δεξαμενή, δίπλα στην Παναγιά Χρυσομαλλούσα. Για την ύδρευση της πόλης, βλ. Μ. Αξιώτη, «Η ύδρευση της Μυτιλήνης κατά την Μεταβυζαντινή περίοδο. Οι υδρόμυλοι της Μυτιλήνης», *Αιολικά Χρονικά Δ'* (Μυτιλήνη 2002), σ. 3-22.

ντας μια συνολική αμοιβή για αγροτικά μεροκάματα και περιποίηση των δέντρων κάθε μήνα. Ο κήπος, εκτός από το μεγάλο κυπαρίσσι και τον μικρό πευκόνα που υλοτομήθηκε για δέρμανση στην Κατοχή, είχε δέντρα, που προμήθευαν το σπίτι με φρούτα: πορτοκαλιές, καϊσιές, αμυγδαλιές, αγλαδιές, θυμαρινές, καρυδιές, μπουρνέλες και ξινά. Το βασικότερο ήταν το αμπέλι, που κάλυπτε τη νοτιοδυτική πλευρά του σπιτιού, όπως αποκαλύπτει φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα με τους καλεσμένους να το τρυγούν. Ο αγροφύλακας ή ο μπαχτσεβάνης πληρώνονταν και για ορισμένες εργασίες που σχετίζονταν με τη διατροφή των οικοσπιτων ζώων: ψωμί για τα κυνηγετικά σκυλιά, κλαδιά για την αίγα, βρεγμένο σιτάρι και καλαμπόκι για τις όρνιθες. Στις εργατικές δαπάνες περιλαμβάνονταν τα έκτακτα έξοδα για το κτίσιμο της επέκτασης του σπιτιού. Δαπανηρό ήταν το νέο μπάνιο, αλλά και η λιθοδομή της προσθήκης (κτίσιμο και κουβάλημα πέτρας) για την οποία αμειψθηκαν τρεις εργάτες. Οι αμοιβές όλων εκείνων που πρόσφεραν υπηρεσίες σε τακτική ή έκτακτη βάση στην έπαυλη ανέρχονται σε σημαντικό ποσοστό των ετήσιων δαπανών (το 1/5), υπογραμμίζοντας έτσι τη διευρυμένη χρήση μισθωτής εργασίας για την καλή της λειτουργία.¹⁴

Τα έξοδα δέρμανσης και φωτισμού ανέρχονται στο 4,42%. Το σπίτι ζεστάνονταν με χαλιά, κουρτίνες, πορσελάνινες θερμάστρες και μαγκάλια καθώς και από την εστία της κουζίνας και το φούρνο της. Χρησιμοποιούσαν κάρβουνα και καυσόξυλα, διαδιά και κουκουναρέες για προσάναμμα και πυρήνα για το μαγκάλι. Αν υποθέσουμε ότι τα μέλη της οικογένειας του συριανού Στέφανου Ρήγα ήταν τα μισά από της οικογένειας Σιφναίου, η ετήσια κατανάλωση κάρβουνου της οικογένειας Σιφναίου λογικά θα έφτανε στο διπλάσιο από εκείνη του Ρήγα. Και πράγματι, 699,3 οκάδες (895 κιλά)¹⁵ καταναλώνει ο Ρήγας κατά μέσο όρο σε κάρβουνα το χρόνο και 1.353 οκάδες (1.732 κιλά) ο Σιφναίος, τα οποία αγοράζει «χονδρικά», 2-3 φορές το έτος, εκτός εποχής, όταν ήταν φθηνότερα. Για φωτισμό χρησιμοποιούσαν κεριά και κυρίως φωτιστικό πετρέλαιο, μια διαφορά σε σχέση με την οικία του Ρήγα (όπου χρησιμοποιούσαν μόνο κεριά). Σημειώνει μάλιστα και την αγορά μιας λάμπας πετρελαίου τον Μάιο του 1906.

Σχετικά μικρά είναι τα έξοδα ένδυσης και υπόδησης του ζευγαριού, 4,99% των ετήσιων εξόδων, και εναρμονίζονται με τα αντίστοιχα του ζεύγους Φραγκιά-

14. Από την άποψη αυτή οι δαπάνες του Ζ. Σιφναίου προσομοιάζουν περισσότερο στα εκτεταμένα έξοδα για μισθωτές υπηρεσίες (24,37%) του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου, που ζούσε στην Αθήνα τη δεκαετία του 1840. Ευτυχία Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846)*, Αθήνα 1984, σ. 63.

15. Παραθέτω τις ποσότητες και σε κιλά, για να είναι συγκρίσιμα τα μεγέθη με τα σημερινά δεδομένα, στρογγυλοποιώντας τις δεκαδικές υποδιαυρέσεις προς την πλησιέστερη μονάδα.

δη στην Αθήνα (5%).¹⁶ Το προχωρημένο της ηλικίας, το απόδεμα ρούχων και η «μετρημένη» κοινωνικότητα, λόγω ηλικίας και απόστασης, δεν απαιτούσαν συχνή αλλαγή των ενδυμάτων και παρουσίαση των νέων φορεμάτων, μια συνήθεια που αποτελούσε αστική κοινωνική επιταγή και λάμβανε χώρα κυρίως στο θέατρο της πόλης.¹⁷ Ένα παλτό που ράφτηκε στον εμποροράπη ευρωπαϊκών ενδυμασιών Λέοντα Ρεστέν και ένα που στάλθηκε στον μικρότερο γιο του, Αριστείδη, πρωτοετή φοιτητή στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας, ένα καπέλο για τη γυναίκα του και μια φορεσιά για τους δυο τους ήταν τα λιγιστά είδη που καταχώρισε ο Ζάννος Σιφναίος στο βιβλίο δαπανών. Τα υφάσματα αγοράζονταν και στέλνονταν σε ράπτες. Κατά το πρότυπο των γαλλικών αστικών συνηθειών της ίδιας περιόδου, ο Ζάννος επισκέπτεται τον ράπη, ενώ για την ενδυμασία της συζύγου του η ράπτρια έρχεται στο σπίτι για τις πρόβες.¹⁸ Σε ράπτριες παραγγέλλονταν και ο ρουχισμός των υπηρετριών, χασεδένιες φούστες, φορέματα από πικέ ύφασμα. Για τις υπηρέτριες σημειώνεται συχνή κατανάλωση παπουτσιών, «γόβες» και τσόκαρα που αγοράζονται τρεις φορές το χρόνο. Η διαφορά των τιμών, 94,5 γρόσια για τα δικά του υποδήματα, 40 για τις παντόφλες της γυναίκας του, 2 γρόσια για τα τσόκαρα και 8 γρόσια για τις «γόβες» των υπηρετριών, υπογραμμίζει την κοινωνική απόσταση που τους χωρίζει.

Τα είδη οικοσκευής που αγοράζονται είναι και αυτά λιγιστά (2,05% των συνολικών δαπανών). Τα περισσότερα πρέπει να είχαν μεταφερθεί στη Μυτιλήνη από την οικία της Πόλης. Εντύπωση κάνει η ποσότητα, που αντιστοιχεί σε ένα κανονικό αστικό πρόχειρο σερβίτσιο. Λείπουν, για παράδειγμα, 16 ξύλινα κουτάλια που συμπληρώνονται. Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί και προσδιορίζουν τα κοινωνικά επίπεδα. Έτσι λοιπόν, μια σύγκριση με το προικώ σερβίτσιο της Μυρσινιώς Κουρτζή δέτει τα όρια του κοινωνικού διαχωρισμού προς τα επάνω. Στα ανώτερα στρώματα της τοπικής «αριστοκρατίας», κύριο δείγμα της οποίας είναι η οικογένεια Κουρτζή, τα σερβίτσια περιλαμβάνουν 48 πιάτα και τα αντίστοιχα μαχαιρόπυρρα.¹⁹ Η αγορά δύο καρουλιών για τον αργαλειό δηλώνει την ύπαρξή του για

16. Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή...*, σ. 119.

17. Από την αλληλογραφία της Αικατερίνης Σιφναίου γνωρίζουμε ότι οι αστικές οικογένειες πήγαιναν τουλάχιστον τέσσερις φορές την εβδομάδα στο θέατρο της Μυτιλήνης. Στα ηλικιωμένα, όμως, ζευγάρια, όπως ίσχυε και στη δική της περίπτωση, όταν ο σύζυγος «θαρουνόταν», η σύζυγος αναγκαζόταν και εκείνη να μείνει πίσω ή έπρεπε να βρει άλλο συγγενή για συνοδό. Αρχείο Σιφναίου, επιστολογραφία Αικατερίνης Π. Σιφναίου, 26.1.1894.

18. Marguerite Perrot, *Le mode de vie des familles bourgeoises*, Παρίσι 1961, σ. 88.

19. Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου «Εργάνη», Παραγγελία προικώου σερβίτιου Christoffle από τον Π. Κουρτζή εν όψει των γάμων του, 1881.

την ύφανση των λευκών ειδών, απασχόληση για την οποία πληρωνόταν μια υφάντρα. Εντυπωσιάζει επίσης η αγορά βούρτσας δοντιών, που μαζί με την ύπαρξη δεξαμενής για νερό στο σπίτι υποδηλώνει επιδράσεις από το αστικό πρότυπο διαιδίωσης, και συγκεκριμένα τις γαλλικές αντιλήψεις περί προσωπικής υγιεινής, με τις οποίες το ζεύγος ήταν εξοικειωμένο από τον αδελφό και οικογενειακό γιατρό, Παναγιώτη, τον πρώτο ευρωπαϊό γιατρό στη Μυτιλήνη. Οι αντιλήψεις αυτές πάρθηκαν υπόψη και στην εσωτερική διαρρύθμιση της οικίας, στην οποία χρησιμοποιήθηκε, ως σήμα κατατεθέν, η μπιανέρα και ο ιδιωτικός χώρος της προσωπικής υγιεινής στα υπνοδωμάτια, με τραπέζι, καρέκλα, λεκάνη και κανάτα τουαλέτας. Στην ανακαίνιση εξάλλου του σπιτιού έγινε και η μετάβαση από το τουρκικό λουτρό (χαμάμ) στο ευρωπαϊκό μπάνιο, επενδυμένο με πλακάκια και εξοπλισμένο με μολυβένιους αγωγούς αποχέτευσης. Στα είδη καθημερινής χρήσης συγκαταλέγουμε ακόμη και μια ειδική κατηγορία χαρτικών ή ειδών γραφείου, τα οποία προέρχονται από την πρακτική της εμπορικής αλληλογραφίας: χαρτί, φάκελοι διαφόρων μεγεθών, γραμματόσημα (τουρκικά, ρωσικά και εν γένει). Στα έξοδα γι' αυτά περιλαμβάνεται η δαπάνη αποστολής τηλεγραφημάτων, μικροποσά στον τηλεγραφοκομιστή κ.ά.

Άλλη κατηγορία δαπανών αφορά την αγορά της τροφής των οικοσίστων ζώων, που ανέρχεται στο 0,69% των οικογενειακών εξόδων. Στο χώρο του κήπου υπήρχε μία αίγα, την οποία συντηρούσαν για το γάλα της και για την οποία πλήρωναν τον σχετικό φόρο, κυνηγετικά σκυλιά, ως φύλακες και απαραίτητοι σύντροφοι για το κυνήγι, τη βασική ανδρική ενασχόληση-σπορ, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στη Μυτιλήνη. Για τα σκυλιά, εκτός από τα αποφάγια που τους έδιναν, αγόραζαν ψωμί, το οποίο σημείωναν ως «ψωμί για σκύλους», ασφαλώς κατώτερης ποιότητας, του οποίου, όμως, αγνοούμε την ακριβή σύνδεση και το βάρος. Φαίνεται ότι έναν τέτοιο σκύλο, όχι και πολύ εκπαιδευμένο, έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη στον γιο τους, Απόστολο, να τον συνοδεύει στις τακτικές κυνηγετικές εξορμήσεις στον Άγιο Στέφανο. Για τις κότες, αγόραζαν συχνά δαρί (σπασμένο καλαμπόκι), πίτουρα, σιτάρι και κόκκινο πιπέρι, που τόνωνε την κυκλοφορία του αίματος και λειτουργούσε ως αντιμικροβιακό, απολυμαντικό.²⁰ Παρά την ύπαρξη των οικοσίστων ζώων, οι ποσότητες σε γάλα και αυγά που αγοράζονται είναι διογκωμένες στο οικογενειακό διαιτολόγιο, όπως θα δούμε παρακάτω. Τα ζώα αποτελούσαν απαραίτητο συμπλήρωμα του εξοπλισμού μιας αστικής έπαυλης, υπήρχαν για ασφάλεια, για να έχουν «και του πουλιού το γάλα», δηλαδή

20. Ευχαριστώ για την πληροφορία τον Δ. Χρύση, που επιβεβαίωσε την απολυμαντική χρήση του κόκκινου πιπεριού για τις κότες στην Κέρκυρα του Μεσοπολέμου.

αυγά, γάλα και ίσως και κρέας, σε κάποιες στιγμές που ο ανεφοδιασμός του σπιτιού ήταν ελλιπής, καθυστερούσε, ή και για να εξυπηρετήσουν ορισμένες έκτακτες συνήθειες, όπως την πρωινή κατανάλωση αυγών, ή ένα ποτήρι γάλα το πρωί για τους ίδιους ή τα εγγόνια τους, των οποίων η ποιότητα να είναι ελεγμένη.

Τα ιατρικά και φαρμακευτικά έξοδα καταλαμβάνουν το 3,3% του προϋπολογισμού. Κάποιος από τους δύο ιδιοκτήτες ασθένησε τον Γενάρη και επισκέφθηκε ιατρούς, αγόρασε φάρμακα, ενώ τον Φλεβάρη αγοράστηκαν παστίλιες και βόρακας, μάλλον για τα μάτια. Η «ασθένεια», ωστόσο, δεν φαίνεται να επηρέασε τις διατροφικές συνήθειες. Καταναλώθηκαν τους μήνες αυτούς εξίσου μεγάλες ποσότητες κρέατος, κυρίως αρνιού και χοιρινού.

Οι δαπάνες για κοινωνικές δραστηριότητες ανέρχονται στο 6,41% των οικογενειακών εξόδων. Οι περισσότερες σχετίζονται με πάγιες συμπεριφορές που υπάκουαν σε κανόνες κοινωνικής, ηθικής και δρασηκευτικής τάξης. Η φιλανθρωπία αποτελούσε ένα από τα πεδία μέσα από τα οποία επιβεβαιωνόταν η κοινωνική τους τάξη, υπάκουε, όμως, και σε ατομικές συνειδησιακές εκκρεμότητες ή εσχατολογικές προσδοκίες.²¹ Τα ποσά ήταν τακτικά κάθε μήνα και συνήθως σημειώνονταν τα βαπτιστικά ονόματα φτωχών ή άπορων μαθητών τους οποίους το ζεύγος συνδράμε υλικά. Μαζί με τη φιλανθρωπική δραστηριότητα καταχωρίζονταν συχνά και δώρα, μικροποσά που ο Σιφναίος έδινε προς τις αρχές (π.χ. στον τελωνοφύλακα) ή με κάποια ευκαιρία, π.χ. της ονομαστικής του εορτής ή σημαντικών ημερών του εορτολογίου ή και για κάποιο άλλο λόγο, τον οποίο δεν γνωρίζουμε. Η έννοια του δώρου, εκτός της προσμονής ανταλλάγματος με την παροχή εξυπηρετήσεων από διοικητικούς υπαλλήλους, ήταν σύμφυτη με το δρασηκευτικό συναίσθημα και με την άσκηση της καλοκαγαθίας στο πλαίσιο της εκτέλεσης των δρασηκευτικών/κοινωνικών υποχρεώσεων. Φιλανθρωπία και δώρα μαζί αντιπροσωπεύουν το 0,4% των οικογενειακών εξόδων, ενώ στο 0,5% ανέρχεται το τακτικό «χαρτζιλίκι» προς τη γυναίκα του, Ασπασία. Φαίνεται ότι εκτός της πληρωμής ορισμένων εξόδων, π.χ., της προμήθειας των αυγών, τα οποία σημειώνει ότι πληρώνει στη γυναίκα του, η Ασπασία λαμβάνει 5-7 γρόσια το μήνα για δικά της τυχόν μικροέξοδα. Τον κορμό, όμως, της κοινωνικότητας τον καθορίζουν κάθε είδους εισφορές και συνδρομές προς τα σωματεία, την εμπορική Λέσχη, τη Φιλόπρωχο Αδελφότητα και την Εφορία των Σχολείων. Σημαντικά ποσά, άνω των 100 γροσίων, καταχωρίζονται στο Ημερολόγιο: 120 γρόσια η ετήσια συνδρομή στη Λέσχη των Εμπόρων, την οποία επισκεπτόνταν συχνά, συμπληρώνονται από την αγορά του λαχείου της Λέσχης και έκτακτου δώρου. Ενενήντα τεσσερά-

21. Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή...*, σ. 223.

μισι γρόσια δόθηκαν στον ετήσιο δίσκο υπέρ των Σχολείων και 108 γρόσια στην ετήσια συνδρομή υπέρ της Φιλοπτώχου Αδελφότητας, της οποίας τη δράση παρακολουθούσαν στενά. Το ζεύγος Σιφναίου συγκέντρωνε επίσης συνδρομές από απόδημους που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και συμμετείχε στην οργάνωση του ετήσιου λαχνού αγοράζοντας ένα ακριβό δώρο, δύο βάζα και 12 κουτάλια αξίας 130 γροσίων. Πέραν της συγγενικής σχέσης με την Αικατερίνη Σιφναίου, που αποτελούσε ιδρυτικό και δραστήριο μέλος του προεδρείου της Αδελφότητας, η σχέση τους με το σωματείο ήταν και οργανωτικής φύσης. Ο Ζάννος Σιφναίος ανέλαβε την προμήθεια ξύλων, κάρβουνου, αλλά και την πληρωμή για λογαριασμό της Αδελφότητας ατόμων που έχριζαν βοήθειας, π.χ. του τρελού της Αγίας Μαρίας και άλλων που κατονομάζει, «περτώντας» τις δοσοληψίες αυτές σε άλλο καθολικό βιβλίο. Φαίνεται ότι τόσο οι σκοποί του σωματείου όσο και το κοινωνικό του προφίλ εναρμονίζονταν με τα δεδομένα της τάξης τους αλλά και τις δυνατότητες της ηλικίας, την ανάγκη προσφοράς κοινωνικού έργου με έναν πιο χαλαρό τρόπο και κυρίως μέσω της κινητοποίησης των κοινωνικών τους δικτύων.

Στην παραπάνω κατηγορία δαπανών συγκαταλέγονται και οι συνδρομές, νεωτερικού χαρακτήρα, που απευθύνονταν σε πρωτοβουλίες σχετικές με ιδεολογικές αφητηρίες και επηρεασμούς των αστών από τα εθνοκεντρικά αλυτρωτικά μηνύματα, χρήματα για τους φυλακισμένους βαρκάρηδες και υπέρ της Εθνικής Άμυνας και του Μακεδονικού Αγώνα. Στο πλαίσιο αυτό ο Ζάννος διακινούσε με άνεση και λαχεία του Εθνικού Στόλου του Ελληνικού Βασιλείου, τα οποία προμηθευόταν από τον γαμβρό του Θρασύβουλο Αλεπουδέλη, που ζούσε στην Αθήνα, τους αριθμούς των οποίων σημείωνε στην ατζέντα του. Στην εκτέλεση των κοινωνικών του καθηκόντων περιλαμβάνονταν και τα έξοδα της βάπτισης (1,52%) του εγγονού του, Φωτίου Καμπούρη, και η πληρωμή του μικρού γεύματος που πρόσφερε στους καλεσμένους, στο πλαίσιο της ρύθμισης των σχέσεων με τον «δύσκολο» γαμβρό. Ο τελευταίος, δεσμευμένος με οικογενειακές επιχειρήσεις στην Αίγυπτο, ήθελε να μεταφέρει όλη την οικογένειά του εκεί. Τη χρονιά εκείνη, εξάλλου, ο Ζάννος όφειλε να διευθετήσει και το χωρισμό σε ίση αξίας μερίδια του μεγάλου ακανόνιστου οικοπέδου στο Ακλειδιού, με το οποίο είχε προκοδοτήσει εξ ημισείας τη Μαρίκα και τη Σαπφώ. «Ευχαριστήθη ότι ούτως ή άλλως εκανονίσθη το ζήτημα των οικοπέδων. Ήδη αναμένω να με πληροφορήσετε περί της οριστικής διανομής διά να μείνωμεν ήσυχοι εις το μέλλον», έγραφε ο

Απόστολος από την Κωνσταντινούπολη.²² Από την επιστολογραφία μεταξύ πατέρα και γιου φαίνεται η ένταση που είχε λάβει το θέμα και επομένως η θάπτιση τον ίδιο μήνα ήρθε ως χειρονομία καλής θέλησης για να επαναφέρει τις ενδοοικογενειακές ισορροπίες.

Παρόμοιοι τύπου «υποχρεώσεις» ήταν και τα καθήκοντα που απέρρεαν από τη διαχείριση περιουσιακών στοιχείων της συζύγου του. Πρόκειται για δύο μαγαζιά και μια ταβέρνα στην αγορά, από την προικιά περιουσία της, εκ των οποίων η ταβέρνα έχει μεταβιβαστεί ως προικία και περάσει στη διαχείριση του γαμβρού του. Οι εργασίες αυτές σημειώνονται στο Ημερολόγιο χωρίς να «περνιούνται» στα έξοδα. Τα δύο μαγαζιά νοίκιαζαν Οθωμανοί, για 256 γρόσια το ένα, και την ταβέρνα για 1.200 γρόσια. Για τον γαμβρό του επίσης έκτιζε αλύτοιχο στο κτήμα με το οποίο είχε προικίσει εξ ημισείας τις κόρες του.

Σύμφυτη με τις κοινωνικές δραστηριότητες αλλά υπακούοντας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο θρησκευτικότητας, το οποίο, όμως, δεν αντικατοπτριζόταν και σε διαιτροφικές επιταγές, ήταν η ενασχόληση του Ζάννου με την ανέγερση της εκκλησίας του Ακλειδιού, της οποίας η οικογένεια Σιφναίου στη Μυτιλήνη και στη Ρωσία υπήρξε ένθερμος χορηγός. Ο Ζάννος, ως επίτροπος του ναού, ήταν επιφορτισμένος με την επίβλεψη των εργασιών για την ολοκλήρωσή του. Συναλλασσόταν και πλήρωνε τους μαστόρους, τον σιδηρουργό, τον μαρμαρογλύπτη της δύρας, επέβλεπε το καθαρίσμα και συγκέντρωνε χρήματα, αντί στεφάνου, από τον έλληνα πρόξενο. Εξάλλου, στον περίβολο της εκκλησίας αυτής θρυσκόταν και ο πρώτος οικογενειακός τάφος των Σιφναίων, στον οποίο τάφηκε η πρώτη γενιά των Σιφναίων, πριν αποκτήσει η οικογένεια τάφο στο Α΄ Νεκροταφείο των Αθηνών.

Τα ετήσια έκτακτα έξοδα ανέρχονταν στο 5,56% του προϋπολογισμού. Σε αυτά περιλαμβάνονταν δαπάνες οικοδομικών εργασιών για το μαγαζί της χώρας, τακτοποίηση της αρχιτεκτονικής άδειας για την εκ νέου καταχώριση στο κτηματολόγιο, δικηγορικά έξοδα, αγιασμός των δεμελιών και ετήσια ασφάλιστρα. Η ασφάλεια πυρός ανερχόταν σε 213,25 γρόσια το χρόνο, σημαντικό ποσό το οποίο πλήρωναν οι ιδιοκτήτες ακινήτων στις ασφαλιστικές εταιρείες, όχι χωρίς αντίκρισμα μιας και οι πυρκαγιές αποτελούσαν συχνό φαινόμενο στην πόλη και τα ξύλινα σπίτια ήταν ευάλωτα στη φωτιά.

Τελευταία κατηγορία αποτελούν τα προσωπικά έξοδα του Ζάννου Σιφναίου: συχνές επισκέψεις στον κουρέα, συνήθως τρεις το μήνα, αγορά σιγαρέτων και όχι καπνού. Τις ίδιες συνήθειες αποτυπωμένες σε προσωπικά έξοδα είχε και ο Ρή-

22. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 2.10.1906.

γας.²³ Η κανονικότητα της προσωπικής περιποίησης διακόπηκε στη διάρκεια του χειμώνα, όταν η μετακίνηση από τον πύργο έγινε δυσκολότερη, αλλά και πιθανόν εξαιτίας της ασθένειας του ιδιοκτήτη τον Γενάρη και τον Φλεβάρη, και επαναλήφθηκε με την ευκαιρία των εορτών και της άνοιξης. Δυστυχώς η ποσότητα σιγαρέτων που αγοράζει είναι αδύνατο να αποσαφηνιστεί, φαίνεται, όμως, ότι η κατανάλωσή τους ήταν μια παγιωμένη συνήθεια που συνόδευε ορισμένες καθημερινές ή εβδομαδιαίες συμπεριφορές οι οποίες σχετίζονταν με την κοινωνικότητα και την ανδρική ταυτότητα.

Το διαιτολόγιο και η αποκρυστάλλωση των διατροφικών συνηθειών αποτελεί ένα δύσκολο ζήτημα. Πέραν των συσχετίσεων με το βιοτικό επίπεδο, τις διατροφικές συνήθειες και ανάγκες, οι οποίες στην ηλικία των πρωταγωνιστών μας είναι αισθητά μειωμένες, η διατροφή αποτελούσε πάνω από όλα ένα πρωτόκολλο συνηθειών, ένα σύστημα επικοινωνίας, ένα σώμα εικόνων, όπως ωραία το ορίζει ο Ρολάν Μπαρτ.²⁴ Από τη λεπτομερή ανάλυση των στοιχείων του διατροφολόγιου της οικογένειας του Ζάννου Σιφναίου αναδύεται όλο και περισσότερο η εικόνα ότι τα τρόφιμα αντιπροσωπεύουν πρωτίστως εμπορεύματα, που αγοράζονται επειδή «αρμόζουν» στην κοινωνική τάξη και τα οποία συνιστούν μian ορισμένη στάση ζωής επειδή συνάδουν στο να ζουν αυτοί που τα καταναλώνουν κατά έναν ορισμένο τρόπο.

Πράγματι, όλα τα τρόφιμα αγοράζονταν κυρίως από το λιανικό εμπόριο και από περιπατητικούς «προμηθευτές» που έφταναν ως το σπίτι. Ο Ζάννος επισκεπτόταν με τον υπηρέτη την πόλη και διάλεγε από τα καταστήματα λιανικής τις προμήθειες του σπιτιού. Ο ξαρσαβατζής ή λαχανοπώλης, ο γαλακτοπώλης, ο ζαχαροπλάστης, ο αρτοπώλης, ήταν περιπλανώμενοι έμποροι ή πρόσωπα που είχαν κατάσταση λιανικού εμπορίου στην πόλη. Το ίδιο συνέβαινε με τα κρέατα, τα οποία άλλοτε αγοράζονταν από κρεοπωλεία και άλλοτε τους τα έφερναν στο σπίτι ή αγοράζονταν με τη διαμεσολάβηση του αγροφύλακα. Το λάδι, παρά την ύπαρξη οικογενειακού κτήματος, αγοράζόταν και αυτό από το εμπόριο, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, ίσως επειδή η κατανάλωση ήταν μεγάλη, εκτός εάν η χρονιά της καταγραφής αντιστοιχούσε σε μικρή σοδειά της διαίτης. Ακόμη, παρά την ύπαρξη ορισμένων οικόσιτων ζώων, της κατσίκας και των ορνίθων, τα συναφή είδη, αυγά και γάλα, αγοράζονταν πολλές φορές το μήνα, πράγμα που σημαίνει τακτική κατανάλωση και σε σημαντικές ποσότητες.

23. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές...*, σ. 104-105.

24. Ευχαριστώ για τις υποδείξεις στη συγκρότηση αυτού του κεφαλαίου την Άννα Ματθαίου. Βλ. την εισαγωγή της στο Άννα Ματθαίου (επιμ.), *Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 7-23.

Σημαινόντα και μη της αστικής διατροφής

Το κρέας και τα λαχανικά

Κύριο χαρακτηριστικό της αστικής διατροφής είναι η κρεοφαγία.²⁵ Το κρέας, κατά προτίμηση αρνίσιο ή βοδινό, αποτελεί το κύριο γεύμα και καταναλώνεται σε μεγάλες ποσότητες. Αν η χήρα του Ζάννου Σιφναίου, το 1912, η οποία ζούσε με την υπηρέτριά της, αγόραζε μιάμιση οκά (1 κιλό και 900 γρ.) κρέας τη φορά, η οικογένεια του Ζάννου, με διπλάσιο αριθμό μελών, θα αγόραζε λογικά τη διπλάσια ποσότητα. Πράγματι, η αγορά κρέατος, που γινόταν συνήθως κάθε δύο μέρες, δεν ήταν ποτέ μικρότερη των δύο οκάδων (περ. 2,5 κιλά) και πολλές φορές ξεπερνούσε τις τρεις (περ. 3,8 κιλά). Συνολικά η οικογένεια καταναλώνει κρέας 215 φορές το χρόνο, γεγονός που δείχνει ότι το αστικό διαιτολόγιο υπερβαίνει τη θρησκευτική εθιμοταξία, η οποία επέτρεπε ελαστικά γύρω στις 200 μέρες κρεοφαγία το χρόνο.²⁶ Η κατανάλωση του κρέατος ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 18 φορές το μήνα, αλλά τον Νοέμβριο και τον Μάρτιο, λόγω της μερικής νηστείας,²⁷ μειώνεται στο μισό, ενώ φαίνεται ότι την άνοιξη μειώνεται στη διάρκεια και των τριών μηνών, πλην της εορτής του Πάσχα. Οι υπολογισμοί μας δυσχεραίνονται ως προς την αναγωγή στην κατά κεφαλή κατανάλωση, διότι είναι δύσκολο να απαντήσουμε στο ερώτημα, σε ποιο βαθμό ακολουθεί το υπηρετικό προσωπικό τα πλούσια εδέσματα των ιδιοκτητών. Είναι βέβαιο πως σε κάθε γεύμα το πρώτο πιάτο τρώγεται από το ζευγάρι, ενώ οι υπηρέτες έτρωγαν ό,τι περίσσευε και δεν επρόκειτο να σερβιριστεί πάλι το ίδιο θράδυ. Στο μενού της ημέρας περιλαμβάνονται δύο γεύματα και το κρέας συνήθως εναλλασσόταν με ψάρια, θαλασσινά ή ένα ελαφρύτερο γεύμα το θράδυ, αποτελούμενο από γιαούρτι ή μυζήθρα και αυγά.

Η μηνιαία κατανάλωση κρέατος παρουσιάζει ισχυρές διακυμάνσεις. Το σύνηδες φάσμα κατανάλωσης από τον Αύγουστο ως τον Μάιο κυμαίνεται από 11 ως 30 οκάδες (14,8 κιλά ως 38,4 κιλά) το μήνα. Η μέση μηνιαία κατανάλωση, αν εξαιρέσουμε τις υπερβάσεις του Ιουνίου και του Ιουλίου, είναι 20,47 οκάδες (26,2 κιλά) κρέατος το μήνα. Η ποσότητα αυτή είναι βεβαίως μεγάλη, ανήκει στην κατηγορία των αστικών διατροφικών προτύπων, υπολείπεται όμως της αντίστοιχης της οικο-

25. Βλ. και την επισήμανση του Β. Κρεμμυδά, «Αστικά διατροφικά πρότυπα: ένα παράδειγμα από την Ερμούπολη του 1837», *Τα Ιστορικά* 27 (Δεκ. 1997), σ. 377.

26. Anna Matthaiou, «Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane: des règlements au discours normatif», *αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Paris 1 - Panthéon-Sorbonne*, 1992, σ. 285.

27. Υποθέτουμε ότι τους μήνες αυτούς το υπηρετικό προσωπικό νηστεύει, ενώ το ζεύγος μειώνει την κατανάλωση του κρέατος.

γένειας του Στέφανου Ρήγα από τη Σύρο, κατά 38%!²⁸ Η έλλειψη αυτή εξισορροπείται από τις μεγαλύτερες ποσότητες ψαριών και αυγών που καταναλώνει η οικογένεια Σιφναίου, όπως θα δούμε παρακάτω.

Από τα είδη κρέατος προτιμάται κυρίως το βοδινό, που καταναλώνεται περισσότερο το καλοκαίρι ως τον Οκτώβριο, ενώ το αρνί καταναλώνεται από τον Δεκέμβριο ως τον Απρίλιο. Το χοιρινό μάλλον αποφεύγεται, ως κρέας «κατώτερης» ποιότητας. Αγοράζεται μόνο τρεις φορές το χρόνο, τον Ιανουάριο. Τα πουλερικά και αυτά καταναλώνονται μόνο 12 φορές το χρόνο, ενώ το βοδινό 91 φορές το χρόνο και το αρνί 38. Κυνήγι, κυρίως ορτύκια, καταναλώνεται τον Αύγουστο, τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο, όταν επιτρέπεται η θήρα στον γύρω κυνηγότοπο.

Η συχνή αγορά κρέατος υποδηλώνει ότι υπάρχει επαρκώς ανεπτυγμένη κτηνοτροφία και τακτική τροφοδοσία της πόλης με τα προϊόντα της. Γνωστές για τα ζώα τους και τα τυροκομικά τους προϊόντα ο Μανταμάδος, η Ερεσσός, η Άγρα αλλά και οι περιοχές γύρω από την πόλη χαρτογραφούνται από τον ιστοριογράφο της Λέσθου Σ. Γ. Τάξη.²⁹ Αλλά και ο Τύπος της εποχής αναφέρει ότι μόνο στην περιοχή της Γέρας υπήρχαν 22 κοπάδια προβάτων.³⁰ Ενδεικτικό για την κατανόηση της ψυχοκοινωνικής αξίας που αντιπροσώπευε το κρέας στη διατροφή είναι το γεγονός πως το καλό και επίσημο γεύμα, το γεύμα των εορτών, για παράδειγμα τα Χριστούγεννα και την Πρωτοχρονιά, περιλάμβανε διάφορα είδη κρέατος με κάποια λαχανικά.

Απαραίτητο συνοδευτικό του κρέατος είναι τα λαχανικά που συμπληρώνουν το πιάτο και αγοράζονταν καθημερινά για να είναι φρέσκα. Μαγειρεύονταν, κατά την τοπική συνήθεια, ως καλιαστά, δηλαδή με κρεμμύδι, ντομάτα (αν υπάρχει) και συνοδεία χορταρικών. Η αγορά χύτρας δηλώνει και τον τρόπο μαγειρέματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν πλήρωναν ενίοτε και ψηστικά. Εξαιρετική ποικιλία χορταρικών αγοράζονταν για να συνοδεύσει το κρέας, ανάλογα με την εποχή: μπάμιες, πατάτες, φασολάκια τον Ιούνιο, κολοκυθάκια τον Ιούλιο και τον Αύγουστο, κοκκινογούλια και λάχανο τον Σεπτέμβριο, μελιτζάνες τον Οκτώβριο, πράσα και λαχανίδες τον Νοέμβριο, κουνουπίδι, σέλινο και μιτζέλια τον Δεκέμβριο, καρότα τον Γενάρη, μαρούλια και πουράτζο³¹ τον Μάρτιο, άνηθος, πράσα και άγρια σπαράγγια

28. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές...*, σ. 72.

29. Σ. Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία της Λέσθου και Τοπογραφία αυτής*, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 27. Βλ. τώρα Σταύρος Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία της Λέσθου και Τοπογραφία αυτής*, φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1874, επιμέλεια-παρουσίαση Β. Ι. Αναστασιάδης / Σ. Κάρabas, Μυτιλήνη 1996.

30. Εφ. *Σάλπηξ*, 20.2.1910.

31. Είδος ακανθώδους χορταρικού που αναμειγνύεται στη φρέσκια σαλάτα.

(σθυρνιές) τον Απρίλιο. Η ποικιλία είναι εντυπωσιακή και προέρχεται κυρίως από την παραγωγή των γύρω περιβολιών και των εκτεταμένων μπαχτσέδων που κάλυπταν την κοιλάδα της Κρατήγου και υδρευόνταν από τα νερά των δέκα υδρομυλών. Τα ραδίκια, αγαπημένο χορταρικό αφού αγοραζόταν 45 φορές το χρόνο, συνόδευαν συνήθως τα ψάρια. Δημοφιλή ήταν και τα κολοκυδάκια και ο μαϊντανός. Ο τελευταίος αποτελούσε άρτυμα για τα ψάρια. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε την τεράστια κατανάλωση κρεμμυδιών (101 οκάδες, 129,2 κιλά το χρόνο). Εκτός από ωμά, που τρώγονταν από τον αγροτικό πληθυσμό μαζί με ελιές, συνόδευαν πάντοτε το κρέας. Εξάλλου στη λεσβιακή αλλά και τη μικρασιάτικη κουζίνα τα κρεμμύδια τρώγονται ως και σήμερα γεμιστά (σουγάνια).

Δημοφιλές φαγητό της ντόπιας μαγειρικής ως και σήμερα είναι το κρέας με κυδώνια,³² ενώ απαντά και η παραλλαγή αρνιού με νεραγκάκια (είδος νερατζιού, πιο χοντρόφλουδο) ή με αγγινάρες. Το κρέας μαγειρευόταν επίσης με πατάτες, ενώ το αρνί του Πάσχα ψηνόταν στο φούρνο γεμιστό με μυζήθρα. Αρνί και μυζήθρες στέλνονταν για το πασχαλινό τραπέζι και στους συγγενείς στην Κωνσταντινούπολη.

Τα ψάρια

Η κατανάλωση ψαρικών φαίνεται να αντικαθιστά το κρέας μόνο τους ανοιξιάτικους μήνες, που συμπίπτουν με την περίοδο της νηστείας. Τα ψάρια και τα παστά καταναλώνονταν και αυτά, όπως το κρέας, με μεγάλη συχνότητα από τον Ιούλιο ως τον Οκτώβριο.

Σημαντική διαφορά από το διαιτολόγιο της οικογένειας του συριανού Στέφανου Ρήγα³³ εμφανίζει η τακτική κατανάλωση ψαριών και θαλασσινών στη Μυτιλήνη, οπωσδήποτε, όμως, σε μικρότερες ποσότητες από το κρέας (μισή οκά ή 640 γρ. τη φορά). Η κατανάλωση αφορούσε μόνο το ζεύγος των αστών και όχι τους υπηρέτες, οι οποίοι δεν έτρωγαν ψάρια, γιατί ήταν ακριβά. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Τύπο της εποχής. Στις διατιμήσεις που επέβαλλαν συχνά στα ψάρια οι αρχές, στα τέλη του 1912, σημειώνεται ότι με το μέτρο αυτό θα μπορούσαν να γευτούν ψάρι και οι φτωχοί, που γνώριζαν τη γεύση του μόνο από τις μαρίδες και τις γόπες.³⁴

32. Βλ. Μαριάννα Γερασίμου, *Οθωμανική μαγειρική*, Αθήνα 2004.

33. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές...*, σ. 76.

34. Εφ. *Λαϊκός Αγών*, 25.12.1912. Η κατηγοριοποίηση των ψαριών ακολουθούσε την εξής κλίμακα: πρώτα σε ποιότητα και ακριβότερα σε τιμή ήταν οι αστακοί και τα μπαρμπούνια (2,40-2,20 δρχ./οκά). Ακολουθούσαν τα λαβράκια, οι κέφαλοι και οι τσιπούρες, τα μελανούρια, οι ροφοί και οι σκορπιόμανες (1,60-1,40 δρχ./οκά), οι γόπες, οι σουπιές και τα χταπόδια (1,20-1 δρχ./οκά) και στο τέλος τα χτένια και οι πίνες (0,80 δρχ./οκά), οι μαρίδες (0,70 δρχ./οκά), τα στρείδια και οι σωλήνες (0,60 δρχ./οκά), οι καλόγνωμες (0,50 δρχ./οκά), οι φούσκες, τα κοχύλια (0,30 δρχ./οκά) και οι αγινοί (0,10 δρχ./οκά).

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Ετήσια αγορά κρέατος και ψαριών, 1906-1907.

Ιούν. 1906	Ιουλ. 1906	Αύγ. 1906	Σεπτ. 1906	Οκτ. 1906	Νοέμ. 1906	Δεκ. 1906	Ιαν. 1907	Φεβρ. 1907	Μάρτ. 1907	Απρ. 1907	Μάιος 1907	Σύνολο
Βοδινό/φορές												
17	23	13	14	11	7	3	1	5	3	2	2	158
Αρνί/φορές												
1			1		1	7	8	5	6	4	3	36
Χοιρινό/φορές												
							3					3
Ποδαρικά/φορές												
		1					3					4
Πουλερικά/φορές												
3	5	1										9
Κυνήγι/φορές												
		2	1	2								5
Ετήσια αγορά κρέατος												215 φορές
Ψάρι/φορές												
12	7	10	10	11	6	3	2	6	11	1	7	86
Θαλασσινό-πασατί/φορές												
6	5	3	4	1		3	2	1	2	7	4	38
Ετήσια αγορά ψαριών												124 φορές

Η Λέσβος ήταν φημισμένος ψαρότοπος, γνωστή για τα μπαρμπούνια αλλά και για τα θαλασσινά και τα οστρακόδερμα των κόλπων της Γέρας και της Καλλονής, για τις παστές σαρδέλες και τα κεφαλούρια. Τα μπαρμπούνια σημειώνονται ως κάτι το εκλεκτό καθώς και τα οστρακόδερμα (καλαμάρια-αστακοί), οι σουπιές, τα χταπόδια και μετά τα θαλασσινά, μύδια, κτένια και χάβαρα (μεγάλες αχιβάδες).³⁵ Φαίνεται ότι παρά τη φήμη ότι ήταν «δύσπεπτα», η κατανάλωσή τους ήταν ευρεία, όπως συμβαίνει και στη γαστριμαργική παράδοση της Πόλης.³⁶ Τα παστά, που καταχωρίζονται στο Ημερολόγιο ως «αλμυρά», τρώγονταν τακτικά. Πρόκειται κυρίως για σαρδέλες που παστώνονταν με αλάτι και τρώγονταν αυθημερόν ή την επόμενη.

Ψάρι η οικογένεια έτρωγε 86 φορές το χρόνο και παστά 38 φορές. Αισθητά μειωμένη ήταν η κατανάλωση ψαριών από τον Νοέμβριο ως τον Φλεβάρη, που ο κακός καιρός επηρέαζε την αλιεία. Τα οστρακόδερμα επίσης καταναλώνονταν περισσότερο από τον Μάιο ως τον Σεπτέμβριο. Η συνήθης ποσότητα που αγοραζόταν για να μαγειρευτεί ήταν η μισή οκά. Για τα παστά δεν έχουμε καταγραφές ποσοτήτων, υποθέτουμε, όμως, από τη σταθερή αξία τους, που φτάνει στο μισό της αξίας του ψαριού, ότι και η ποσότητα των παστών που καταναλώνονταν σε κάθε γεύμα ήταν ορισμένη. Το Ημερολόγιο δεν επιτρέπει πολλές υποθέσεις για τους τρόπους μαγειρέματος. Συνήθως τα θαλασσινά ήταν αχνιστά με λεμόνι χωρίς να αποκλείεται και η παραδοσιακή συνταγή των γεμιστών με ρύζι ή στη σχάρα.³⁷ Είναι γνωστή εξάλλου η προσφορά χταποδιού με πιλάφι στα «γλυτώματα», που πρόσφερε ο γαιοκτήμονας της Μυτιλήνης, Γεώργιος Κούμπας, στους εργάτες του με το πέρασ των εργασιών της ελαιοσυλλογής.³⁸ Το χαδιάρι, είδος πολυτελείας στη Δύση αλλά απαραίτητο στο αστικό ρωσικό τραπέζι, το έστελναν (τουλάχιστον τρεις τενεκέδες) οι συγγενείς από τη Ρωσία, όπως αποκαλύπτει η αλληλογραφία της Αικατερίνης Π. Σιφναίου και ήταν ευπρόσδεκτο δώρο από τους «μέσα».³⁹

35. Και σήμερα το νησί φημίζεται για τα θαλασσινά του που αλιεύονται και στους δύο κόλπους, με εποχικούς περιορισμούς, και απαντούν σε μεγάλη ποικιλία: χτένια, κυδώνια, γαλιστερές, χάβαρα, φούσκες, σωλήνες, πίνες, μύδια, καλόγριες, καλόγνωμες κλπ. Βλ. Σ. Πανάγος, *Βορειοαιωνολικά της γέυσης*, Αθήνα 2002.

36. Άννα Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο», *Τα Ιστορικά* 40 (Ιούνιος 2004), σ. 43.

37. Μια συνταγή με «στρείδινα στη σχάρα» βρήκαμε στις συνταγές μαγειρικής του 1919 που κατέγραψε η νύφη τους Ρούρα Σιφναίου, σύζυγος του μικρότερου γιου τους Αριστείδη, ενόσω βρισκόταν στη Μυτιλήνη. Αρχείο Σιφναίου, συνταγολόγια Ρούρας Σιφναίου, 1919.

38. Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου «Εργάνη», Ημερολόγιο Γ. Α. Κούμπα, 1877-1891, σ. 418.

39. Βλ. Αρχείο Σιφναίου, αλληλογραφία Αικατερίνης Π. Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 28.9.1893.

Τα αυγά

Η κατανάλωση αυγών δημιουργεί ένα από τα ερωτήματα αυτής της διατροφικής ατζέντας. Πρόκειται για 958 καταγεγραμμένα αυγά ετησίως, αριθμός που αυξάνεται ακόμη περισσότερο, αν υποθέσουμε ότι αυγά γεννάνε και οι δικές τους κότες. Ο αριθμός αντιστοιχεί περίπου σε τρία αυγά την ημέρα. Η ύπαρξη κοτετσιού με τουλάχιστον πέντε κότες και η αγορά τροφής για τις κότες, εκτός από τα αποφάγια του σπιτιού, υποδηλώνει ότι οι όρνιδες συνεισέφεραν στην αυτοκατανάλωση σε αυγά και πουλερικά και έπαιζαν ρόλο συμπληρωματικό της αγοράς για τη συντήρηση των διατροφικών έξεων. Φαίνεται ότι ένα ή δύο φρέσκα αυγά τη μέρα αποτελούσαν πιστοποιητικό καλής διατροφής και ανταποκρίνονταν στις νόρμες της εποχής. Τα αυγά θεωρούνταν ιδιαίτερα θρεπτικά για τους νέους και μνημονεύονταν στην οικογενειακή αλληλογραφία για την ιδιότητά τους αυτή, όταν η οικογένεια απέκτησε αργότερα στο κτήμα της Κρατήγους δική της μηχανική πτηνοτροφική παραγωγή.⁴⁰

Μεγάλη κατανάλωση αυγών έχουμε στη μαγειρική και ιδίως στην παρασκευή των γλυκών. Όπως μαρτυρεί το συνταγολόγιο της Ρούρας Σιφναίου, εκτός από τα τσουρέκια του Πάσχα, τα περισσότερα γλυκά απαιτούσαν 15-16 αυγά για την παρασκευή τους. Το παντεσπάνι, το ραβανί, ορισμένα κουλουράκια και τούρτες ήθελαν από 16, οι πουτίγκες 12, οι κρέμες και τα κέικ από έξι, που σήμαινε ότι ένα γλυκό την εβδομάδα, συνοδευτικό των φιλεμάτων, ήθελε το λιγότερο 60 αυγά το μήνα.⁴¹ Κατά συνέπεια, η αγορά 74 αυγών το Πάσχα δεν αποτελεί ανεξήγητη κατανάλωση. Οι οικογένειες Ρήγα⁴² και Σιφναίου κατανάλωναν τις ίδιες ποσότητες αυγών, κατά μέσο όρο, το χρόνο, υποθέτουμε, όμως, ότι στην περίπτωση του Σιφναίου η καταχωρισμένη ποσότητα των 958 αυγών μπορεί να συμπληρώνεται και με άλλα 1.000 που γεννούν οι κότες τους. Τα αγορασμένα τα χρησιμοποιούν για τη μαγειρική, ενώ τα φρέσκα τα τρώνε οι ίδιοι και τα παιδιά τους, όταν έρχονται για διακοπές στο εξοχικό σπίτι. Η σημείωση αγοράς ασβέστη μάς κάνει να υποθέσουμε ότι πιθανόν διατηρούν για καιρό τα αυγά δάβοντάς τα σε ασβέστη, ώστε να κλείσουν οι πόροι.

40. «Με τον Ριρήν στέλλομεν αυγά [εις Αθήνας]. Η νεολαία έχει ανάγκην θρεπτικής τροφής». Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στην Αθήνα, 30.8.1927.

41. Αρχείο Σιφναίου, Βιβλίο συνταγών της Ρούρας Σιφναίου, 1919.

42. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές...*, σ. 70.

Πρόσφυγες από τον πρώτο διωγμό (1914) περιμένουν έξω από τον δημοτικό κήπο στη Μυτιλήνη, Λεύκιμα, Ενδύμιον
Διωγμών Μικρασιατικού Ελληνισμού, 1914-1918, Φωτογραφία Β. Αντωνίου (φωτ. Ακρόπολις). Συλλογή ΕΛΙΑ.

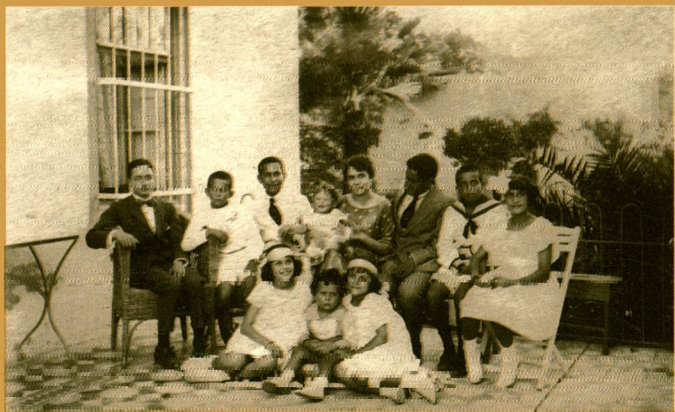
Η ξύλινη κατοικία του Ζάννου Σιφναίου στο Ακλειδιού της Μυτιλήνης χτίστηκε σύμφωνα με την αρχιτεκτονική των Πριγκιπωνήσων. Έτος κατασκευής 1882. Φωτογραφία Ευρυδίας Σιφναίου, 2008

Η οικία του Ιωάννη Σιφναίου, αδελφού του Ζάννου, στους Σιφνιού τον κατήφορο στο Ακλειδιού. Φωτογραφία Ευρυδίκης Σιφναίου, 2008.

Στον κήπο του Ακλειδιού, 1901. Από αριστερά: Αριστείδης Σιφναίος, Μαργιέττα Σιφναίου, Πιπίτσα και Μαρίκα Σιφναίου, Θρασύβουλος Αλεπουδέλης, Απόστολος Σιφναίος, Ασπασία Σιφναίου και Βάσας Σιφναίος. Αρχείο Σιφναίου.

Τα εξαδέλφια της τρίτης γενιάς στο Ακλειδιού το καλοκαίρι του 1919. Αρχείο Σιφναίου.

Η οικογένεια του Ζάννου Σιφναίου στο Ακλειδιού. Μυτιλήνη, 1901. Αρχείο Σιφναίου.

Νεανική μαντολινάτα με την ελληνική σημαία στο σπίτι του Ζάννου Σιφναίου στο Ακλειδιού. Μυτιλήνη, 1896. Αρχείο Σιφναίου.

Κυνήγι με παϊτόνι στη Λέσβο το 1898. Συμμετέχουν οι Απόστολος και Βάνιας Σιφναίος, Αρχείο Σιφναίου.

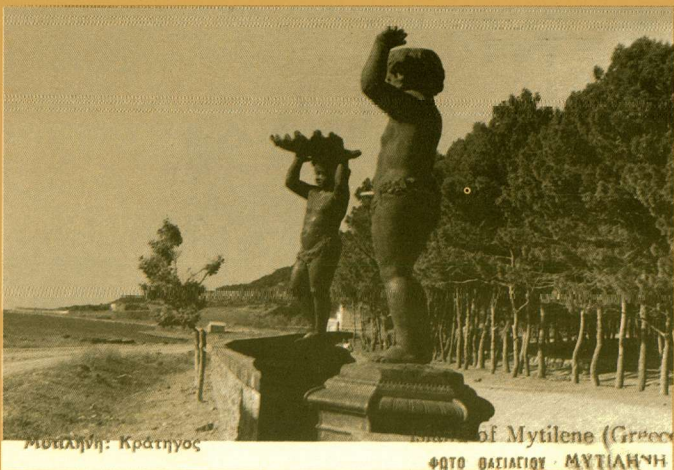
Νεανική μαντολινάτα στη Μυτιλήνη το 1896. Αρχείο Σιφναίου.

Μυτιλήνη: Κράτηγος

*Αδελφοί Χουτζαίου
Island of Mytilene (Greece)

Κράτηγος Μυτιλήνης. Επιστολικά δελτάρια των Αφών Χουτζαίου και του φωτογραφείου Βουιλείου. Αρχείο Σιφναίου.

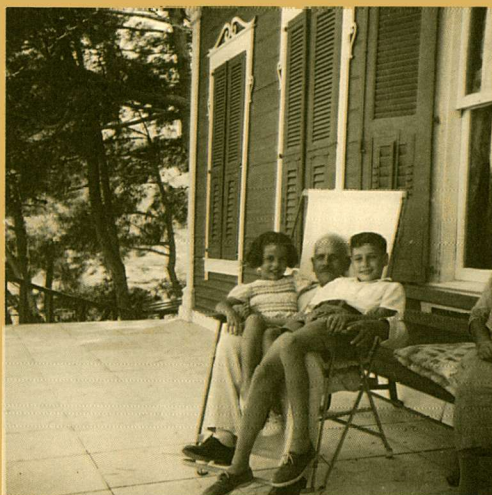
Μυτιλήνη: Κράτηγος

Island of Mytilene (Greece)
ΦΩΤΟ ΘΑΣΙΑΓΙΟΥ - ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Το αγρόκτημα της Κρατήγου, ιδιοκτησίας του Ριζά πασά, αγοράστηκε από τους αδελφούς Σιφναίου το 1924. Αρχείο Σιφναίου.

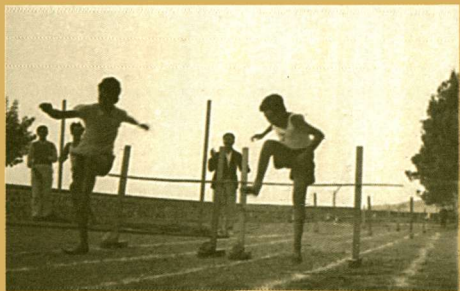

Τρεις γενιές σε διακοπές στο
κτήμα της Κρατήγου, Μυτιλήνη.
Αρχείο Σιφναίου.

Αθλοπαιδιές στο
αγρόκτημα της
Κρατήγυ, δεκαετία
του 1920. Αρχείο
Σιφναίου.

Η ξύλινη έπιπλα και ο γυναικωνίτης (χιμερλίκε) της Ριζά πασά στην Κράτηγο.
Φωτογραφία Ευρυδικής Σιφναίου, 2008.

Η κατοικία του γιατρού Παναγιώτη Σιφναίου στο Ακλειδιού. Φωτογραφία Ευρυδίκης Σιφναίου, 2008.

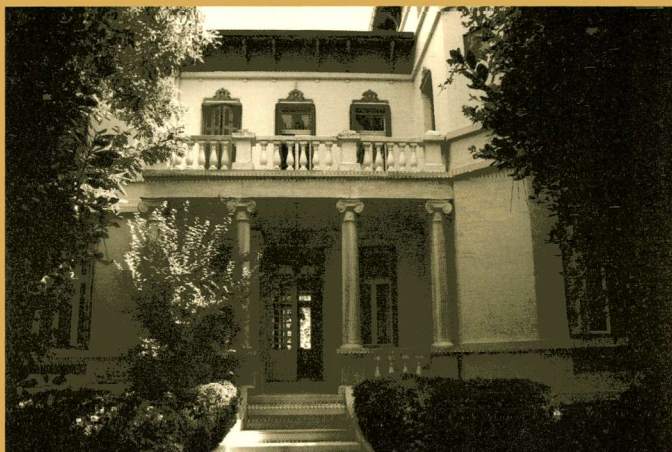
Προικία κατοικία για την κόρη του Παναγιώτη Σιφναίου, Ελπίδα, στο Ακλειδιού. Φωτογραφία Β. Κολώνα, 2008.

Η συνοικία του Ακλειδιού της Μυτιλήνης με τις αστικές κατοικίες στις αρχές του 20ού αιώνα. Σεχωρίζει η έπαυλη του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη.
Αρχείο Σιφναίου.

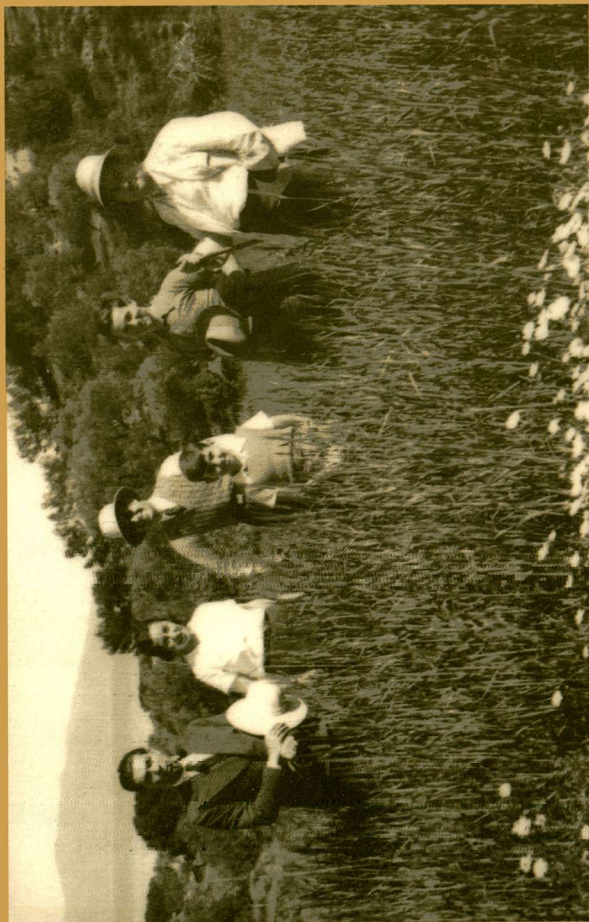

Στον κήπο της οικογένειας Αλεπουδέλη με φόντο το κάστρο. Αρχείο Σιφναίου.

Η έπαυλη του Θ. Αλεπουδέλη κτίστηκε το 1910-1912 σε προκώο οικόπεδο της οικογένειας Σιφναίου, από τον αρχιτέκτονα Ηλιάδη της Κωνσταντινούπολης, και προοριζόταν για δερινή εγκατάσταση. Την επίβλεψη ανέλαβε ο Ασημάκης Φούσκας. Φωτογραφία Β. Κολώνα, 2008.

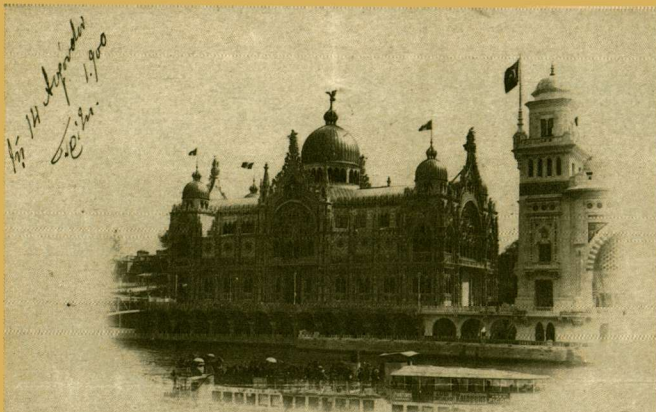

Στο κτή-σ της Κρα-ήγου την άνοιξη του 1955. Από άριστερά: Άνδρέας Εμπειρικός, Ρούρα Σιρναίου, Οδυσσέας Ελύτης, Απόστολος Σιρναίος, Θεόδωρος Σιρναίος και Άριστείδης Σιρναίος. Το καλοκαίρι οι Ελύτης, Εμπειρικός και Στρατής Ξλεβερτιάδης (Tériade) «ανακαλύπτουν» τον λαϊκό ζωγράφο Θεόφιλο Χατζημιχαήλ. Άρχαιο Σιρναίου.

Στη οίκα του Θρασυβουλου Αλεπουδέλη φιλοξεγήθη: ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά τη διάρκεια της πρώτης επίσκεψής του στη Μυτιλήνη, από τις 15 Μαρτίου ως τις 16 Απριλίου του 1915. Αρχείο Σιφναίου.

Η Πηνελόπη
 Σακελλαρίδου
 1.900
 Σφ. Σφ.

Pavillon de l'Italie

Παναγιώτη μου Μαριέττα
 Προχθές έγραβα την
 φρασάκιον μου, ετοίμασεν σου
 ετοιμασεν ή τον διαβρασον ήν Ιταλίας
 ή κίναριστιδου ήν μαδω ήν έγρα
 με παρὰ, σου ήδω ήν ήμιν

Επιστολή της Πηνελόπης Σακελλαρίδη στην κόρη της Μαριέττα, από τη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, 1900. Αρχείο Σιφναίου.

Το γάλα και τα γαλακτοκομικά

Γαλακτοκομικά προϊόντα αγοράζονταν με το μήνα. Επρόκειτο κυρίως για γάλα, κατά μέσο όρο 22,6 οκάδες (28,9 κιλά) μηνιαίως, γιαούρτι, συνήθως μια σταθερή ποσότητα (ίσως μία οκά) που έδινε μαζί με το γάλα 23,2 οκάδες (29,6 κιλά) μέσης μηνιαίας κατανάλωσης, και μυζήθρες, αλατισμένες και ανάλατες (27 τεμ.). Εδώ ίσως θα έπρεπε να προσθέσουμε και το γάλα που έδινε η αίγα τους από τον Νοέμβριο ως τον Ιούλιο, για την οποία κατέβαλλαν και τον ανάλογο φόρο. Το γιαούρτι το προτιμούσαν κυρίως τον Ιούνιο και τον Ιούλιο, ενώ τα μαλακά τυριά από τον Μάρτιο ως τον Ιούνιο. Μυζήθρα σκληρή πρέπει να χρησιμοποιούνταν και για συνοδευτικό των μακαρονιών. Τυρί αγοραζόταν 2-3 φορές το χρόνο, συνήθως κασέρι, και μια μεγάλη ποσότητα σκληρού τυριού, πιθανόν λαδοτύρι (15,5 οκάδες, 19,7 κιλά), αγοράστηκε την εποχή που το σπίτι είχε μουσαφραίους.

Το ψωμί

Δυστυχώς οι πληροφορίες μας για το ψωμί είναι αρκετά ελλιπείς. Τις περισσότερες φορές ο αρτοποιός πληρωνόταν με το μήνα και έτσι δεν μπορούμε να ειδικάσουμε την ποσότητα που καταναλωνόταν ημερησίως. Ωστόσο, οι ενδείξεις της τιμής μονάδος του ψωμιού, 2 γρόσια το τεμάχιο, υποδηλώνουν την αγορά 31 τεμαχίων ψωμιού κατά μέσο όρο μηνιαίως. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για τεμάχια τουλάχιστον της μιας οκάς, χωρίς να αποκλείεται να κόβονταν μεγαλύτερα, για τη διατροφή και του υπηρετικού προσωπικού. Μία μόνο ένδειξη για ψωμιά επτάζυμα έχουμε την ημέρα που τιμώνται οι ψυχές των νεκρών. Άλλα είδη αρτοποιίας που καταναλώνονται είναι τα παξιμάδια. Αγοράζονται επίσης τυποποιημένα μπισκότα σε κουτί, τα οποία, αν δεν απατώμαι, είναι τα γαλλικά *petits beugres* που απαντούν και στο βιβλιαράκι καθημερινών εξόδων της Ασπασίας Σιφναίου, του έτους 1912.

Το ρύζι και τα μακαρόνια

Λίγες ποσότητες ζυμαρικών καταχωρίζονται: 10 οκάδες ρύζι και 6,5 οκάδες μακαρόνια (12,8 και 8,3 κιλά). Έχουμε ενδείξεις ότι αγοράζουν ρύζι που εισάγεται από τη Γένοβα και το μαγειρεύουν συνήθως με κρέας ή σε γεμιστά λαχανικά. Παρά τη διαπίωση στην Κωνσταντινούπολη, όπου το ρύζι χρησιμοποιείται πολύ στη μουσουλμανική κουζίνα (πιλάφι), το είδος αυτό αγοράζεται πολύ συντηρητικά. Θεωρούμε, όμως, ότι δεν αντιπροσωπεύει την πραγματική ποσότητα που καταναλώνεται διότι και τα δύο αγοράζονται για πρώτη φορά τον Οκτώβριο, πράγμα που μας κάνει να υποθέσουμε ότι κάποια ποσότητα είχε αγοραστεί και καταναλωθεί στη διάρκεια του πρώτου τετραμήνου. Τα μακαρόνια μα-

γειρεύονταν και τρώγονταν με τριμμένο σκληρό τυρί. Η μείνεια αγοράς ενός τρίφτη υποδηλώνει τον τρόπο αρτύματος της τροφής.

Η ζάχαρη

Η οικογένεια καταναλώνει σημαντική ποσότητα ψιλής ζάχαρης που εισάγεται στη Μυτιλήνη από τη Ρωσία (101 οκάδες ή 129,2 κιλά ετησίως). Τα γλυκά και κυρίως τα γλυκά του κουταλιού αυξάνουν την κατανάλωση ζάχαρης. Η ζάχαρη εξάλλου, όπως και το αλάτι, χρησιμοποιούνταν ως συντηρητικά των τροφών και, με δεδομένη την έλλειψη μέσων συντήρησης των φαγητών, η ζάχαρη χρησίμευε ως υποκατάστατο. Πράγματι, το μήνα Ιούνιο καταναλώθηκαν 24 οκάδες (30,7 κιλά) ζάχαρης, που όμως εάν συσχετισθούν με την αντίστοιχη ποσότητα των 22 οκάδων (28,16 κιλά) φρούτων που αγοράστηκαν φαίνεται ότι χρησίμευσαν στην παρασκευή γλυκών του κουταλιού (κυρίως βύσσινα, κεράσια και καΐσιά) και μαρμελάδας. Η ετήσια κατανάλωση ζάχαρης είναι δυόμισι φορές περισσότερη από εκείνη που σημειώνει ο συριανός τοκιστής Στέφανος Ρήγας.⁴³

Το αλάτι

Το αλάτι είναι σημαντικό για τη διατροφή. Ο Ζάννος Σιφναίος αγοράζει 14,5 οκάδες (18,5 κιλά) αλάτι ετησίως, περίπου το μισό από τον Ρήγα.⁴⁴ Το αλάτι χρησίμευε και ως συντηρητικό, π.χ. για τη διατήρηση των ελιών.

Το λάδι, το βούτυρο, οι ελιές και το ξίδι

Η αυξημένη χρήση ελαιολάδου (129,2 οκάδες ή 165,3 κιλά ετησίως) συνδηλώνει τη σχεδόν αποκλειστική χρήση του ελαιολάδου στο μαγείρεμα. Ο λεσβιακός ελαιώνας επιβάλλει έναν υγιεινό τρόπο διατροφής και το βούτυρο, το οποίο εισάγεται από τη Ρωσία, αγοράζεται σε μικρές ποσότητες. Μόνο 4,5 οκάδες (5,7 κιλά) ετησίως είναι καταγεγραμμένες, αλλά θεωρώ ότι η ελάχιστη κατανάλωση σε βούτυρο ήταν περισσότερη ακόμη και αν χρησίμευε κυρίως για την παρασκευή γλυκισμάτων. Πιθανόν στα επαναλαμβανόμενα «διάφορα» των χωρίσεων των τελευταίων μηνών να κρύβονται κάποιες ακόμη ποσότητες βουτύρου ή, όπως γνωρίζουμε από την οικογενειακή αλληλογραφία, να καταναλώναν νωπό βούτυρο που ερχόταν συσκευασμένο σε βαρέλι από τους συγγενείς στη Ρωσία και δεν αγοραζόταν.⁴⁵ Το ελαιόλαδο, επομένως, το οποίο δεν συνυπολογίζεται στα έξοδα και αγοράζεται μόνον όταν το δικό τους δεν αφθονεί, όπως συμ-

43. Στο *ίδιο*, σ. 71.

44. Στο *ίδιο*, σ. 70.

45. Αρχείο Σιφναίου, αλληλογραφία Αικατερίνης Π. Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 28.9.1893.

βαίνει στις χρονιές της μικρής σοδειάς, αποτελεί διακριτικό γνώρισμα του τρόπου μαγειρέματος και αρτύματος. Χρησιμοποιείται ως άρτυμα, με πολύ λεμόνι ή ξύδι στα φρέσκα σαλατικά, στο ψάρι και στα θαλασσινά. Η κατανάλωση βουτύρου που σημειώνεται από τον Ζάννο Σιφναίο είναι αισθητά μικρότερη από του συριανού ομολόγου του, ενώ αντίθετα το λάδι χρησιμοποιείται κατά 35% περισσότερο.⁴⁶

Η ελαιοκαλλιέργεια υπαγορεύει την κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων θρώσιμης ελιάς (25,5 οκάδες ή 32,6 κιλά). Επρόκειτο καταρχήν για τις ροπάδες, που συλλέγονταν αρχές Νοεμβρίου από τις λαδολιές, καταναλώνονταν κατευθείαν από το δέντρο και αποτελούσαν μαζί με τα κρεμμύδια το συνηθισμένο φαγητό του αγροτικού πληθυσμού. Οι αδραμυτιανές, αντίθετα, που συλλέγονταν Νοέμβριο, τρώγονταν ξηράλατες, αφού αφήνονταν σε χοντρό αλάτι για να ξεπικρίσουν. Οι ελιές υποθέτουμε ότι καταναλώνονταν σε μεγάλες ποσότητες από το υπηρετικό προσωπικό. Σημαντική είναι η ποσότητα ξιδιού που καταναλώνεται ετησίως (15,16 οκάδες ή 19,3 κιλά), 22% περισσότερο απ' ό,τι σημειώνει ο Στέφανος Ρήγας. Υποθέτουμε ότι δεν χρησιμοποιείται μόνο ως άρτυμα αλλά και για τα τουρσιά (π.χ. αγγούρια ή κρεμμύδια) και, πιθανόν, για εξωμαγειρικές χρήσεις, όπως το καθάρισμα των χαλιών που γινόταν το μήνα Μάιο.

Το αλεύρι

Τρία σακιά αλεύρι αγοράστηκαν στη διάρκεια του έτους. Αν και δεν γνωρίζουμε το βάρος τους, αν υποθέσουμε ότι πρόκειται για αλεύρι ΑΑΑ ποιότητας, το οποίο προμηθεύονταν από τον αλευρόμυλο του Γεωργιάδη, όπου ο σάκος ζύγιζε 58 οκάδες (74,2 κιλά), τότε πρόκειται για 174 οκάδες (225,6 κιλά).

Τα ποτά

Ελάχιστη κατανάλωση ποτών κάνει η οικογένεια σε σχέση με την αντίστοιχη του συριανού Ρήγα (30 οκάδες έναντι 144,8 ή 38,4 κιλά έναντι 185,3).⁴⁷ Τα αίτια ίσως να οφείλονται στο προχωρημένο της ηλικίας, αλλά και σε αποστρόφη που τους είχε δημιουργήσει η μάστιγα του αλκοολισμού στη Ρωσία.⁴⁸ Μόνον κρασί αγοράζει ο Ζάννος για να καταναλωθεί στις εορτές και αυτό σε μικρή ποσότητα. Όμως στην αγορά της Μυτιλήνης υπάρχουν τόσο το κονιάκ όσο και η ρακή και ο ζύθος.

46. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές...*, σ. 72.

47. Στο ίδιο, σ. 74.

48. Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire. Vodka and Politics in Late Imperial Russia*, Ν. Υόρκη 2002.

Ειδικά ο τελευταίος αποτελούσε το ποτό της μόδας,⁴⁹ ενώ η μικρή κατανάλωση ούζου πρέπει να συνδέεται με κοινωνικές-ταξικές προκαταλήψεις. Στις εφημερίδες διαφημίζονται οι μπίρες Βομποτι και Νέκταρ, που σερβίρονται στα ζυθοπωλεία της αγοράς, παγωμένες από βαρέλι, σκέτες ή με συνοδεία μεξέ. Πουλούνται επίσης για οικιακή κατανάλωση σε κιβώτια των 50 φιαλών.

Η προτίμηση του οίνου, που θεωρείται κυρίως γαλλική διατροφική συνήθεια, είναι στην περίπτωση του Ζάννου Σιφναίου και συγγενική υποχρέωση. Η φίρμα των ντόπιων οινοπωλών Καμπούρη-Λεοντή ανήκει στην οικογένεια του γαμβρού τους και πουλά τόσο ντόπιους ρετσινάτους όσο και εισαγόμενους οίνους. Στην εταιρεία είχε προσληφθεί εξάλλου και ο διπλωματούχος οινολόγος του Μονπελιέ Α. Αντωνιάδης που έλεγχε την τοπική παραγωγή κρασιών από τους αμπελώνες της Καλλονής, της Ερεσού και της Πέτρας.⁵⁰

Τα γλυκά

Στο Ημερολόγιο καταγράφονται, όπως είπαμε, μεγάλες ποσότητες ζάχαρης και αυγών που προφανώς χρησιμοποιούνται για την παρασκευή γλυκών. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, γλυκά αγοράζονταν από τον ζαχαροπλάστη, όπως στην περίπτωση του αγιασμού για τη δεμελίωση της νέας οικίας και της βάπτισης του εγγονού του, κατά την οποία ο Ζάννος Σιφναίος ανέλαβε τα έξοδα προσφέροντας έναν μικρό μπουφέ.

Χαλβάς και ταχίνι αγοράζονταν για σαρακοσιανά και στη νηστεία του Νοεμβρίου. Αραιά και πού εμφανίζονται τα λουκούμια, αγοραστά ή φτιαγμένα στο σπίτι. Το Πάσχα παρασκευάζονταν τσουρέκια και σταφιδόψωμα, όπως υποδηλώνει η αυξημένη κατανάλωση των υλικών τους: αυγά, ζάχαρη, αλεύρι και σουλτανίνα. Ωστόσο η καταχώριση μόνο 4,5 οκάδων βουτύρου ετησίως δείχνει κάποια προβλήματα και υποδηλώνει την ελλιπή καταγραφή των ειδών παντοπωλείου, τα οποία συχνά περνιούνται ως «διάφορα» ή «λησημονηθέντα».

Η αγορά, όμως, κόλλας υποδηλώνει τη χρήση της στα λουκούμια, και κανέλλας στα γλυκά. Εντυπωσιάζει επίσης η απουσία μελιού στις ετήσιες αγορές, που σημαίνει ότι μάλλον είχαν κάποιο απόθεμα.

Τα φρούτα

Τελευταία θα εξετάσουμε τα φρούτα παρότι ανήκουν στις κατηγορίες των ειδών διατροφής και αποτελούν κοινή ομάδα με τα λαχανικά. Τα φρούτα κατείχαν, όταν ήταν η εποχή τους, σημαντική θέση στο διαιτολόγιο. Τα περισσότερα κατα-

49. Προσφέρθηκε εξάλλου και στα εγκαίνια της Λέσχης των Φιλελευθέρων στην προκομιά. Εφ. *Λαϊκός Αγών*, 12.12.1912.

50. Εφ. *Σάλπιγξ*, 10.3.1910.

ναλώνονταν τον Ιούνιο, μέρος των οποίων γινόταν γλυκό και μαρμελάδες: βύσσινα, καϊσιά, κεράσια, αχλάδια, τον Ιούλιο λεμόνια, καρπούζια, ροδάκινα και πεπόνια, τον Αύγουστο κυρίως πεπόνια και καρπούζια, τον Σεπτέμβριο κυδώνια και πολλά σταφύλια που συνεχίζονταν και τον Οκτώβριο. Οι ποσότητες των σταφυλιών που καταναλώνονταν ενισχύονταν στα τέλη του καλοκαιριού και το φθινόπωρο και από τη δική τους σοδειά. Τον Μάρτιο αγόραζαν πορτοκάλια. Αξίζει να μνημονεύσουμε τις μεγάλες ποσότητες βύσσινων με τις οποίες παρασκευάζονταν, κατά τη ρωσική συνήθεια, το ηδύποτο, η βυσσινόφσκα, αλλά και βύσσινα μαρινάτα που συνόδευαν το κρέας. Τα λεμόνια επίσης, που συνόδευαν ως άρτυμα τα λαχανικά και τα ψαρικά, εμφανίζονται στο Ημερολόγιο πολύ συχνά.

Η αγορά μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων υποδηλώνει την ύπαρξη δροσερού αποθηκευτικού χώρου, που βρισκόταν στο υπόγειο του σπιτιού. Αποτελεί παράδοξο, ωστόσο, η μη αγορά πάγου για να διατηρεί δροσερά τα τρόφιμα της άμεσης κατανάλωσης.

Οι φιλοξενούμενοι

Η κατανάλωση 55 και 58 οκάδων (70,4 και 74,2 κιλά) κρέατος τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1906 μαρτυρούν την παρουσία φιλοξενουμένων στο σπίτι και υποθέτουμε ότι μέλη της οικογένειας από το Ταϊγάνιο έχουν έρθει για διακοπές, όπως το συνηθίζουν τους μήνες αυτούς. Δυστυχώς η αλληλογραφία της χρονιάς αυτής δεν μας βοηθά στη διαλεύκανση της υπόθεσής μας και σιωπά σε πείσμα των υπολογισμών μας. Πράγματι, τους μήνες αυτούς αγοράζεται κρέας 17 φορές τον Ιούνιο και 23 τον Ιούλιο καθώς και τρεις και πέντε φορές πουλερικά, σε ποσότητες άνω των οκτώ πουλιών τη φορά. Την υπόθεση ενισχύει η αυξημένη αγορά και άλλων ποσοτήτων φαγητού, ψαριών και θαλασσινών (18 φορές τον Ιούνιο και 13 τον Ιούλιο), οι οποίες υπερβαίνουν τη μέση μηνιαία κατανάλωση, και αυγών, γάλακτος, ζάχαρης, που δεν δικαιολογούνται από τη συνηθισμένη διατροφή δύο ηλικιωμένων ατόμων και του υπηρετικού προσωπικού. Η αυξημένη μάλιστα παρουσία γάλακτος, αυγών και ζάχαρης θα μας οδηγούσε στην υπόμνηση της προετοιμασίας γλυκών κατά τη ρωσική συνήθεια, με υπερβολικές για τα σημερινά δεδομένα αναλογίες αυγών.

Τους δύο αυτούς μήνες αγοράζονται και ποσότητες σαπουνιού και σόδας για πλύσιμο, και αναγράφονται έξτρα πλυστικά και σιδερωτικά που δεν χρεώνονται τους άλλους μήνες. Υποθέτουμε ότι το σπίτι ήταν ανοικτό και γιόρταζε, δεχόταν επισκέψεις συγγενών και είχε αυξημένα έξοδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Κατανάλωση ειδών διατροφής κατά τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο 1906 (σε σχέση με τη μέση μηνιαία κατανάλωση).

Είδη διατροφής	Ιούνιος	Ιούλιος	Μέση μηνιαία κατανάλωση
Βοδινό	16 φορές 52 οκάδες (66,5 κιλά)	17 φορές 57,9 οκάδες (74,2 κιλά)	5,8 φορές 20,4 οκάδες (26,2 κιλά)
Αρνί	1 φορά 3,08 οκάδες (3,94 κιλά)	2 φορές —	3,5 φορές
Πουλερικά	29 τεμ.	35 τεμ.	—
Γάλα	26 οκάδες (33,28 κιλά)	34,1 οκάδες (43,6 κιλά)	22,6 οκάδες (28,9 κιλά)
Αυγά	195 τεμ.	190 τεμ.	63,2 τεμ.
Ζάχαρη	24 οκάδες (30,72 κιλά)	12 οκάδες (15,36 κιλά)	6,9 οκάδες (8,8 κιλά)
Ψάρι	8,5 οκάδες (10,88 κιλά)	5 οκάδες (6,4 κιλά)	3,65 οκάδες (4,67 κιλά)
Αλεύρι		1 σακί	1/5 του σακίου
Τυρί		15,5 οκάδες* (19,84 κιλά)	— Μόνο μυζήθρες και κασέρια

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ημερολόγιο καθημερινών εξόδων 1906-1907. * Πρόκειται μάλλον για λαδοτύρι, το οποίο στη συνέχεια «διορθώνεται» (μπαίνει σε λάδι ή κεροποείται).

Αξίζει να δούμε τη συμμετοχή των διαφόρων κατηγοριών τροφίμων στο σύνολο των διατροφικών εξόδων και να τα συγκρίνουμε με αντίστοιχα παραδείγματα, για να κατανοήσουμε τους βασικούς άξονες της διαιτητικής και των διατροφικών συνηθειών της οικογένειας Σιφναίου. Από την οθωμανική Κωνσταντινούπολη, το διατροφικό μοντέλο του αξιωματούχου, Σαϊντ Μπέη, προσφέρει ενδιαφέρουσες συγκρίσεις για την κυριαρχία του αστικού τρόπου ζωής της Ανατολής. Πρόκειται για μια πολυμελή αστική οικογένεια που μοιράζει τη ζωή της ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τα Πριγκιπότητα και της οποίας οι διαφορές από μια αντίστοιχη γαλλική οικογένεια της μετ'έκείνης εποχής έγκεινται στο πληθέστερο υπηρετικό προσωπικό και τα ποσά που διαθέτει για μισθοδοσία, δώρα, φιλοδωρήματα κ.ά.⁵¹ Η σύγκριση με το γαλλικό παράδειγμα προκύπτει από τη μελέτη 37 ετήσιων προϋπολογισμών που βασίζονται σε δέκα αστικές γαλλικές οικογένειες προ του 1914.⁵²

51. P. Dumont / F. Georgeon, «Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle», *Turcica. Revue d'études turques* 17 (1985), σ. 154. Ευχαριστώ τον Β. Κολώνα για την υπόδειξη αυτού του άρθρου.

52. Perrot, *Le mode de vie...*, σ. 286-292.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι τα έξοδα διατροφής της οικογένειας του Ζάννου Σιφναίου στο σύνολο του οικογενειακού προϋπολογισμού είναι αισθητά χαμηλότερα απ' ό,τι αντίστοιχα ελληνικά παραδείγματα (Σ. Ρήγας, Χ. Ευθυμίου) και προσομοιάζουν με αυτά της παλινοστήσασας από την Αγγλία οικογένειας Φραγκιάδη.⁵³ Δείχνουν την ελαστικότητα των διατροφικών δαπανών ως προς το σύνολο του προϋπολογισμού, χαρακτηριστικό και αυτό των προνομιούχων εισοδηματικών τάξεων, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των γαλλικών αστικών προϋπολογισμών.⁵⁴ Ως προς τις διατροφικές επιλογές, στο επίκεντρο βρίσκεται η κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης με υψηλή θρεπτική αξία –κρέας, ψάρια, αυγά–, ενώ μειωμένα φαίνονται τα ζυμαρικά (ρύζι-μακαρόνια), τα όσπρια και τα ποτά. Εξισορροπητικό ρόλο παίζουν τα λαχανικά και τα φρούτα, τα οποία δυστυχώς ορισμένους μήνες εκλείπουν και αποτελούν μετά το κρέας και το ψωμί τη μεγαλύτερη δαπάνη στα έξοδα διατροφής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Κατηγορίες τροφίμων στο αστικό διαιτολόγιο, σε ποσοστά επί του συνόλου των διατροφικών δαπανών.

Κατηγορίες	Ζάννος Σιφναίος (1906-1907)	Σαϊντ Μπέης (1901-1909)	Γαλλική αστική οικογένεια
Κρέατα	17,70%	17,3%	30%
Ψωμί	9,68%	6,4%	8%
Ψαρικά	4,50%	1,6%	
Λαχανικά-φρούτα	8,80%	14,4%	11%
Γαλακτοκομικά-τυριά	8,70%	6,8%	11%
Λάδι	8,40%	6,0%	
Ποτά	1,44%	3,7%	17,3%
Γλυκά	2,10%	3,4%	
Είδη μπακαλικής (ζάχαρη, καφές, όσπρια, αυγά, βούτυρο, αλεύρι, ζυμαρικά)	11,50%	34,0%	
Διάφορα (απροσδιόριστα, λημονηθέντα κλπ.)	17,40%	6,4%	

Πηγές: Αρχείο Σιφναίου, Ημερολόγιο καθημερινών εξόδων 1906-1907· M. Perrot, *Le mode de vie des familles bourgeoises*, Παρίσι 1961, σ. 286-292· P. Dumont / F. Georgeon, «Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle», *Turcica. Revue d'études turques* 17 (1985), σ. 156.

53. Βλ. Λούκος / Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές... Λιάτα, Τιμές και αγαθά... και Σελέκου, Η καθημερινή ζωή...*

54. Στο 80% του δείγματος των 298 προϋπολογισμών της περιόδου 1873-1913, οι διατροφικές δαπάνες κυμαίνονταν ανάμεσα στο 14 και 34,4% των συνολικών ετήσιων δαπανών. Βλ. Perrot, *Le mode de vie...*, σ. 93.

Συγκρίνοντας το αστικό διαιτολόγιο της Μυτιλήνης με το αντίστοιχο της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης, παρατηρούμε αρκετές ομοιότητες. Στην Πόλη καταναλώνεται λιγότερο λάδι και ψαρικά, γαλακτοκομικά και ψωμί, περισσότερα λαχανικά, ποτά και είδη ζαχαροπλαστικής. Η μεγάλη διαφορά στα είδη παντοπωλείου δεν μπορεί να διερευνηθεί περισσότερο, γιατί η κατηγορία αυτή παραμένει στην περίπτωση του οθωμανού αξιωματούχου ασαφής ως προς τα είδη που περιλαμβάνει και είναι πιθανό να εμπεριέχει και είδη νοικοκυριού, όπως σημειώνουν οι αρθρογράφοι. Στην ελληνική περίπτωση περιλαμβάνει ζάχαρη, καφέ, αλάτι, ζυμαρικά, όσπρια, ελιές, ξίδι και αυγά. Ίσως, όμως, η διαφορά να οφείλεται και στη διόγκωση των «λησμονηθέντων» και των «διαφορών», μέρος των οποίων ήταν και τα είδη παντοπωλείου.

Αντίθετα, στις γαλλικές διατροφικές συνήθειες τα κρέατα, τα γαλακτοκομικά και τα ποτά εμφανίζονται πολύ πιο αυξημένα, ενώ για το μαγείρεμα χρησιμοποιείται κυρίως το ζωικό λίπος.

Η κατοικία και ο τρόπος ζωής στο Ταϊγάνιο

Κατά την προσφιλή συνήθεια των εμπόρων η απόκτηση ακινήτων στον τόπο εγκατάστασης και η επένδυση χρημάτων σε ακίνητες αξίες δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσο ο έμπορος θεωρούσε την παρουσία του προσωρινή. Και οι Αδελφοί Σιφναίου, εξαιτίας των μετακινήσεων μεταξύ Ταϊγανίου-Κωνσταντινούπολης, δεν είχαν ιδιόκτητο σπίτι. Ο Ζάννος Σιφναίος φιλοξενούνταν στο ιδιόκτητο σπίτι του πρωτότοκου, Θεόδωρου, και στη συνέχεια, όταν απέκτησε οικογένεια, εγκαταστάθηκε σε ενοικιαζόμενη κατοικία. Στη δεύτερη γενιά τα πράγματα άλλαξαν. Παρότι οι Αδελφοί θεωρούσαν πάντοτε την παραμονή τους στη Ρωσία «αναγκαστική», για λόγους εργασίας, αγόρασαν κατοικία όταν χωρίστηκε ο εμπορικός οίκος (1898) και αυξήθηκαν τα μέλη της οικογένειας. Το νέο σπίτι συστέγαζε στο παρελθόν την οικία και το εμπορικό γραφείο του πτωχέυσαντος Ησαΐα και βρισκόταν στην οδό Αλεξάντροφσκα, κεντρικό εμπορικό δρόμο, παράλληλο προς την οδό των Ελλήνων. Στον ίδιο δρόμο είχαν τα γραφεία τους πολλοί έλληνες έμποροι: στον αριθμό 18 ήταν το εξαγωγικό γραφείο του Δ. Νεγρεπόντε, στο 37 του Π. Συναδηνού, στο 61 του Σ. Διαμαντίδη και στο 133 του Α. Μηλιαρέση.⁵⁵

Στο ακίνητο αυτό εγκαταστάθηκε η οικογένεια του Βάσα και μαζί τους έμεινε και ο τρίτοτοκος αδελφός του, Μήκιας, όσο ήταν ανύπανδρος. Ο τέταρτος

55. НЕДВИЖИМЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ Г ТАГАНРОГА НА 1898 ГОДЪ [Οδηγός της πόλης του Ταϊγανίου για το έτος 1898], Ταϊγάνιο 1898, σ. 204.

αδελφός, που ήλθε στη Ρωσία μετά τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη και τη Μασσαλία, αγόρασε διώροφη κατοικία απέναντι από το σπίτι του πρωτότοκου, στην οδό Αλεξάντροφσκα 73, και εγκαταστάθηκε εκεί με τη σύζυγό του, Ρούρα Κανάκη, κόρη του εμπόρου ξηρών καρπών Πολύβιου Κανάκη. Μια τρίτη κατοικία, στην τοποθεσία Ντουμπκί, στα περίχωρα της πόλης, χρησιμοποιούνταν για παραθερισμό, όταν μια από τις τρεις οικογένειες των Αδελφών παρέμενε το καλοκαίρι στη Ρωσία, ενώ οι άλλες παραδέριζαν στη Μυτιλήνη. Τα τρία αυτά σπίτια των Σιφναίων, μαζί με το μεγαλύτερο σπίτι της εξαδέλφης τους, Βικτωρίας, και των συντοπιτών και φίλων, Κομνηνάκη, Σακελλαρίδη, Μεσσαλά και Κορέσση, αποτελούσαν τον περιορισμένο κοινωνικό περίγυρο των Αδελφών Σιφναίου στο ρωσικό περιβάλλον.

Η κατοικία της οδού Αλεξάντροφσκα ήταν μονώροφη, με κάτοψη σε σχήμα Τ. Είχε πρόσοψη πλάτους 27,5 μ. επί του κεντρικού δρόμου και συνολικό εμβαδόν 448 τετρ. μ. Στη μια πλευρά υπήρχε το γραφείο του εμπορικού οίκου, το οποίο είχε χωριστή είσοδο και επικοινωνούσε με ένα σαλόνι, περίπου 25 τετρ. μ., και με τρία μεγάλα υπνοδωμάτια. Άλλα δύο υπνοδωμάτια έβλεπαν πίσω, όπως και η τραπεζαρία, που είχε δίπλα της ένα τυφλό δωμάτιο αποθήκευσης και προετοιμασίας των φαγητών. Το σπίτι διέθετε ένα μπάνιο και τουαλέτα, μια μεγάλη κουζίνα, με την οποία συνδεόταν μέσα από έναν μακρύ διάδρομο με τζαμαρία, και δύο μικρά δωμάτια υπηρεσίας. Στον μεγάλο αυτό χώρο διέμενε η οικογένεια του Βάσα με τα τρία παιδιά του, ο αδελφός του Μήκιας, όσο ήταν άγαμος, και τρεις υπηρέτριες.

Η δεύτερη κατοικία, που αγοράστηκε από τους Αδελφούς για να στεγάσει την οικογένεια του Μήκια και στη συνέχεια του μικρότερου αδελφού, Αριστείδη, περιλάμβανε στον άνω όροφο πέντε υπνοδωμάτια, από τα οποία το ένα ήταν παιδικό, και σαλόνι, τραπεζαρία, κουζίνα, μπάνιο και αποθήκη στο ισόγειο. Το σπίτι διέθετε δύο παραρτήματα για κατάλυμα του υπηρετικού προσωπικού καθώς και βοηθητικούς χώρους. Η καταγραφή των επίπλων στην κατοικία αυτή, τις παραμονές της οριστικής αποχώρησης από τη Ρωσία, περιγράφει έναν αστικό χρηστικό εξοπλισμό, χωρίς μεγάλες πολυτέλειες, και μας δίνει μια ιδέα και για την επίπλωση της πρώτης οικίας.⁵⁶

Ξύλινα βαριά επίπλα με σκαλισμάτα, συνήθως από δρυ ή καρυδιά κοσμούσαν τα δωμάτια. Στα υπνοδωμάτια υπήρχαν ξύλινα κρεβάτια, κομοδίνα, γκαρνταρόμπα, τουαλέτα και μαρμάρινος νιπτήρας με καθρέφτη. Στο πάτωμα περ-

56. Αρχείο Σιφναίου, Ρωσικά συμβολαιογραφικά έγγραφα, καταγραφή επίπλων οικίας του Αριστείδη Σιφναίου, 5.4.1919.

σικά χαλιά, πάνω στα οποία ακουμπούσαν τραπεζάκια, πολυθρόνες και μικροί καναπέδες. Στους τοίχους κρεμάστρες, πίνακες ζωγραφικής με νεκρές φύσεις και θαλασσογραφίες, ρολόι τοίχου με βαρόμετρο, εικονοστάσι και απλίκες. Στα ανοίγματα των παραθύρων υπήρχαν κορνίζες με κουρτίνες από τούλι. Στο τρίτο υπνοδωμάτιο, που είχε και γραφείο, τα κρεβάτια ήταν σιδερένια και η επίπλωση ευτελέστερη. Στο παιδικό δωμάτιο, εκτός της γκαρνταρόμπας και του κομό, υπήρχαν ένα παιδικό γραφειάκι και ντουλάπες με παιχνίδια.

Οι χώροι καθημερινής διημέρευσης, το σαλόνι και η τραπεζαρία, είχαν όλα τα απαραίτητα για τον εξοπλισμό μιας αστικής οικίας: μπουφέδες από ξύλο και μάρμαρο με καθρέφτη και θιτρό, δύο καναπέδες «τουρκικοί» [χαμηλοί] με «κατιφέ» [βελούδο], πολυθρόνες, δρύινο τραπέζι με μάρμαρο για το σαμοβάρι και τη μεγάλη τσαγιέρα, παραπετάσματα σκαλιστά που χώριζαν τους χώρους, πιάνο, μεγάλη τραπεζαρία που άνοιγε για να χωρέσει 24 άτομα με 12 καρέκλες, διπλές κουρτίνες, κινέζικα βάζα, τροπικά φυτά καθώς και τα απαραίτητα σερβίτσια: ένα 24 ατόμων επίχρυσο, με ποτήρια *baccarat*, ένα κινέζικο για τσάι, και ένα για καφέ.⁵⁷ Υπήρχαν επίσης σεντούκια με ασπρόρουχα, τρεις ραπτομηχανές και τέσσερα κυνηγετικά τουφέκια.

Η διαμονή στην Αζοφική έδετε για τους Έλληνες πάροικους καταρχήν το θέμα της προσαρμογής στις καιρικές συνθήκες. Ο δύσκολος χειμώνας ξεκινούσε με το πάγωμα της θάλασσας τον Νοέμβριο, το οποίο επέβαλλε την αναγκαστική απομόνωση του Ταϊγανίου, όσο δεν είχε ακόμη λειτουργήσει η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε την πόλη με το Χάρκοβο και το Ροστόβ. Οι μετακινήσεις εκτός πόλεως αλλά και έξω από το σπίτι δυσχεραίνονταν και η ζωή γινόταν εσωστρεφής:

Σήμεραρον έχομεν φοβερόν ανεμοχιονοστρόβιλον, όστις αν εξακολουθήσει, τα ταχυδρομεία, σιδηρόδρομοι κλπ. θα γίνουν άνω κάτω. Χειρότερος δεν γίνεται από αυτόν καιρός, είναι αδύνατον να εξέλθω τις. Χθες το εσπέρας εξήλθον και υπήγον εις του θείου, διότι καθ' εκάστην Κυριακήν συναζόμεθα εκεί, έβαλον την πλέον μεγάλην και θαρείαν γούναν μου, πλην ο παγωμένος ούτος άνεμος με διεπέρασε και σήμεραρον με επεσκεφθη η ενοχλητική συνάγχη με πόνον εις τον λαϊμόν.⁵⁸

Οι Έλληνες, συνηθισμένοι σε εύκρατα κλίματα, ήταν ευάλωτοι στο κρύο και αρρώσταιναν συχνά. Η Ρούρα Σιφναίου, για παράδειγμα, έπαθε πάρεση από το υπερβολικό κρύο κατά τη διάρκεια μιας βόλτας με έλκθρο.

57. Στο ίδιο.

58. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα της, Αικατερίνη Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 21.11.1895.

Ο παγωμένος χειμώνας κρατούσε συχνά ως το Πάσχα, και η σύγκριση με την ανοιξιότικη Μυτιλήνη γέμιζε τους παροίκους με αισθήματα νοσταλγίας. Κάνοντας μια τέτοια σύγκριση η Μήτσα Κομνηνάκη έγραφε στη μητέρα της για την παράταση του κακού καιρού και τις επιπτώσεις του στα εμπορικά πράγματα:

Ημείς δε, φαίνεται ότι θα εξαντληθεί η υπομονή μας, έως ότου ιδομεν όχι ξεστούς καιρούς, αλλά τουλάχιστον να απαλλαγώμεν από τους πάγους και τας χιόνας· κάθε άλλο παρά Πάσχα ήτο αυτές τα ημέρας, αφού γυρίζομεν ακόμη με γούνας και καλόσια [γαλότσες]. Όσο ήθελον εφέτος και εγώ και ο Παναγιώτης να ανοίξη η θάλασσα ενωρίτερον, τόνον φαίνεται αυτή δεν έχει σκοπόν να το κουνήση. Ο Θεός βοηθός πλέον. Eis το Κέρτς να στέκονται θαπόρια πλήθος φορτωμένα με φρούτα και να μην δύνανται να προχωρήσουν ουδέ ήμα. Μεγάλη και έκτακτος αναποδιά αυτή φέτος.⁵⁹

Χαρακτηριστικό της ζωής στη Ρωσία ήταν η εντατική εργασία, που εναλλασσόταν με διαλείμματα ξεκούρασης, στον ευρύτερο οικογενειακό κύκλο. «Οφείλω να ομολογήσω ότι η αρκετή εργασία, ην έχω με διασκεδάζει. Τας εσπέρας συναδροίζονται όλα τα πλάσματα εις της Βικτωρίας, όπου και πίνομεν το τσάγι μας υπό τους ήχους της μουσικής και ούτω περνά η εσπέρα και επανέρχεται η αυτή μονότονος αύριον», έγραφεν, εν μέσω θέρους του 1901, ο Μήκας Σιφναίος προς τους συγγενείς του στη Μυτιλήνη.⁶⁰ Οι συγγενείς δεύτερου και τρίτου βαθμού και μια δυο ακόμη οικογένειες συνεργατών αποτελούσαν το πεδίο κοινωνικότητας και συναναστροφών των Αδελφών Σιφναίου. Όπως και οι Χιώτες, το συγγενικό και συντοπίτικο δίκτυο λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό ως χώρος «αλιεύσης» συνεργατών και συζύγων. Η ανάμνηση του κοινού τόπου καταγωγής, τα ήδη και τα έδιμα που συνδέονταν με τις αναμνήσεις της ιδιαίτερης πατρίδας λειτουργούσαν ως συνεκτικός κρίκος, συγκροτούσαν την ιδιαίτερη «ταυτότητα», που προσέδιδε συνοχή, ασφάλεια και αυτάρκεια στους πάροικους. Η ανατροφοδότηση με επιστολικό υλικό από την ιδιαίτερη πατρίδα ήταν τακτική καθώς η επικοινωνία ήταν αδιάλειπτη και τα ταξίδια γίνονταν πια σε ετήσια βάση: «Είδον μετ' ευχαριστήσεως ότι όλοι υγιαίνετε και είσθε ευχαριστημένοι. Φαντάζομαι πόσον ωραία θα είναι η πατρίς μας κατόπιν των συνεχών βροχών ας έκαμεν και οποία ποικιλία φυσικών καλλονών θα σας περιστοιχίζει».⁶¹ Η κοινωνική εσωστρέφεια της οικογένειας ήταν χαρακτηριστική. «Ευτυχώς είμεθα αρκετοί, όπως αναμεταξύ μας έχομεν αρκετήν αγάπην διά να μην

59. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα της, Αικατερίνη Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 26.3.1895.

60. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 17.7.1901.

61. Στο ίδιο.

έχωμεν ανάγκην των άλλων», έγραφε ο Βάσας Σιφναίος στον πατέρα του.⁶² Μόνον κάποιοι χοροί, το θέατρο και η εκκλησία αποτελούσαν αφορμή ευρύτερων συναναστροφών, ενώ και η ίδια η εκπαίδευση των παιδιών γινόταν με οικοδιδάσκαλους και δεν ξέφευγε από τα οικογενειακά όρια. Σχέσεις υπήρχαν με τους έλληνες εμπόρους, κυρίως σχέσεις και γνωριμίες επαγγελματικές καθώς και ανταλλαγή πληροφοριών στις λέσχες, στο χρηματιστήριο εμπορευμάτων, στο τελωνείο και στην εκκλησία. Όμως η επαφή με τη ρωσική κοινωνία ήταν περιορισμένη, όσο δεν δημιουργούνταν επιγαμίες με ρώσους πολίτες. Η επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό πραγματοποιούνταν μέσα από τη σχέση με το υπηρετικό προσωπικό και με τη διαμεσολάβησή του.

Η στάση των Αδελφών Σιφναίου και κυρίως αυτών της δεύτερης γενιάς, για τους οποίους έχουμε και τις περισσότερες μαρτυρίες, ήταν εχθρική προς το ρωσικό περιβάλλον, το οποίο θεωρούσαν διεφθαρμένο και αμόρφωτο, επιβαρμένο με κακές έξεις, όπως τον αλκοολισμό και την έλλειψη εργατικότητας. Τα στερεότυπα αυτά διέτρεχαν την οικογενειακή επιστολογραφία. Σκιαγραφώντας τον γαμπρό της εξαδέλφης του ο Απόστολος Σιφναίος έγραφε προς τη μητέρα του: «Γνωρίζει καλά την εργασίαν του, δεν πίνει και δεν χαρτοπαικτεί, προσόντα πράγματι σπάνια διά τους ζώντας εν Ρωσία».⁶³ Αντίστοιχα, με αφορμή την πτώχευση του οίκου Ησαΐα, ο Βάσας Σιφναίος σημειώνει: «Ανέκαθεν είχαν διά το Ταϊγάνιο αντιπάθειαν και ήμην της γνώμης ότι εν τη ατμοσφαίρα εδώ υπάρχει το μικρόβιον της διαφθοράς, ανέκαθεν δε απέφυγον τας σχέσεις και δεν ηδέλησα να συμμορφωθώ με τας συνηθείας έστω και εάν διά τούτο έγινα αντικείμενον γέλωτος».⁶⁴ Από την άλλη, εξαίρονταν οι οικογενειακές αρετές, τα παραδείγματα των προσβυτέρων και η σημασία τους για την ηθική και πνευματική διαμόρφωση των νεότερων: «Νομίζω ότι τον άνθρωπον δεν καθιστούν προφυλακτικών, συντηρητικών, ευσυνείδητον, τίμιον, ούτε αι περιστάσεις, ούτε τα μαθήματα τα εκ των διαφόρων συμβάντων της ζωής, αλλά κυρίως η αρχική ανατροφή και τα παραδείγματα άτινα βλέπη κατά την παιδικήν ηλικίαν, μεγάλην επιρροήν έχουσιν επίσης οι φίλοι, τους οποίους αποκτά τις κατά την νεανικήν ηλικίαν. Το φρονιμότερον είναι να μην έχη τις τοιούτους, μάλιστα εδώ», έγραφε ο πρε-

62. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 20.8.1896.

63. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στην Αθήνα, 5.8.1912.

64. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 4.10.1895.

σθύτερος αδελφός στον πατέρα του.⁶⁵ Την οικογενειακή αυτή αγωγή, που φάνταζε τόσο αξιοθαύμαστη σε καιρούς κοινωνικής και ηθικής κατάπτωσης, εξήρε σε επιστολή και ο συμπέθερος του Ζάννου Σιφναίου, Παναγιώτης Σακελλαρίδης, με την ευκαιρία των γάμων της κόρης του με τον πρωτότοκο γιο του Ζάννου: «Συγκινούμαι απροκαλύπτως, οσάκις μοι δίδεται η αφορμή να ενδιατριψώ εις τα της πατριαρχικής οικογενείας υμών, διότι πράγματι άνευ φιλοφροσύνης και άνευ υπερβολής πρέπει να κηρύττεται, ότι υμείς είσθε οι εργάται και σκαπανείς της οικιακής ευτυχίας υμών, σκοπίμως και επιδεξιώς πάντοτε χειραγωγήσαντες τα τέκνα σας εις την οδόν της αρετής. Τούτο ως προς υμάς και τον οίκον υμών, όχι μόνον είναι αναντίρρητον αλλά πρέπει να κηρύττεται δημοσία, να απονέμηται δε υμίν ως δίπλωμα τιμής αναφαίρετον, έστω και αν προσκρούη προς την μετριοφροσύνην υμών».⁶⁶ Η επαφή με το ρωσικό περιβάλλον θεωρούνταν υπόφορη παρεκτροπής και υπέδαλπε, κατά την οικογένεια, την «αποκλίνουσα» συμπεριφορά, όπως συνέβη στην περίπτωση του πολλάκις πτωχεύσαντος εξαδέλφου τους, Βάνια.

Η διασκέδαση συνίστατο κυρίως σε γεύματα και οικογενειακές συγκεντρώσεις, εντός του οίκου το χειμώνα ή στην εξοχή το καλοκαίρι. Η ποικιλία των φαγητών, ο χορός, το πιάνο, το τραγούδι και τα χαρτιά αποτελούσαν την πεμπτουσία της απόλαυσης. Εμπυχωτής των διασκεδάσεων φαίνεται ότι ήταν και ο Μήκιος: «Πολύ στενοχωρούμεθα χωρίς εκείνον», γράφει για την απουσία του η Μαργιέττα Σιφναίου, «ούτε τα quatre-mains πηγαίνουν εμπρός ούτε τίποτα. Μας λείπει ο μουσικός, ο οποίος δύναται να εννοήσει και να επικροτήσει την τέχνην μας ως το Faust και άλλα νέα τεμάχια, τα οποία προ ολίγον ελάβαμεν από Rostoff. Αποφασίσαμεν να το ρίψωμεν εις το τραγούδι, duetta, trio και quators. Δύνασαι να φαντασθής τι μελωδία γίνεται».⁶⁷ Άλλοτε πάλι γράφει: «Τας απόκρεω διήλθομεν πολύ άνοστα εφέτος, εμείναμεν δε παρά πολύ ολίγοι εις την συντροφίαν μας. Την τελευταίαν ημέραν των απόκρεω είχομεν μικρόν γεύμα εις το σπίτι, προσκεκλημένοι δε ήσαν αι οικογένεια της δείας Βικτωρίας και Αργυρούς, το όλον δώδεκα. Το γεύμα ήτο εις τας τρεις μ.μ., διότι το βράδυ μερικοί υπήγαν εις το θέατρο. Εδιασκεδάσαμεν αρκετά καλά και όλοι ήσαν πολύ εύθυμοι».⁶⁸ Σε ευθυμότερο τόνο ήταν οι περιγρα-

65. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του, Ζάννο, στη Μυτιλήνη, 30.7.1895.

66. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Παναγιώτη Σακελλαρίδη από το Ταϊγάνιο προς τον Ζάννο και την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 22.7.1899.

67. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 18.2.1902.

68. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 12.2.1904.

φές της Πρωτοχρονιάς: «Ημείς τας εορτάς διήλθαμεν εφέτος εν εξαιρετική ευθυμία. Την παραμονήν του Νέου Έτους είμεθα εις της Ελενίτσας, αυθημερόν δε εις του Βάνια και εορτάσαμεν ευθυμότατα την εορτήν του μέχρι της 6ης της πρωίας, πρώτον επαίξαμεν χαρτιά και κατόπιν εχορεύσαμεν και ηκούσαμεν μουσικήν. Μας έπαιζαν quatre-mains η Μαργιέττα με την κα Μαμόλη, έκτακτα τεμάχια και ο ενθουσιασμός έφθασεν εις το κατακόρυφον με το Faust και Rigoletto». ⁶⁹ Τη σχετική αθυμία που επικρατούσε τα τελευταία χρόνια στο Ταϊγάνιο απέδιδε ο Μήκιας και στα ίδια τα όρια που έδτε το οικογενειακό περιβάλλον ως προς την ανάπτυξη της κοινωνικότητας και των νέων συναναστροφών: «Πιστεύω τώρα τας εορτάς να το κάψωμεν ολίγον και να ξεμουχλιάσωμεν αν και το αμφιβάλλω διότι υπάρχει έλλειψις των καταλλήλων στοιχείων. Όλοι έγιναν τώρα οικογενειάρχαι και φυλάττουν τα σπίτια των». ⁷⁰ Ωστόσο, η ζωή των γυναικών μοιάζει να είναι περισσότερο μονότονη και αν δεν υπήρχε η ενασχόληση με το μέγαλωμα των παιδιών, κατανοούσε βαρετή: «Μήπως ημπορεί να κάθεται τις ολομόναχος εις το σπίτι; Δεν περνούν αι ώραι και ιδίως τας εσπέρας. Το έρριψα και εγώ τώρα όλον εις το εργόχειρον», έγραφε η Μήτσα Κομνηνάκη στη μητέρα της. ⁷¹

Το διαιτολόγιο ήταν προσαρμοσμένο στις καιρικές συνθήκες, στα είδη διατροφής που κυκλοφορούσαν στην αγορά και τα οποία εμπορεύονταν οι ίδιοι και δέχτηκε επιρροές από τις τοπικές συνήθειες. Η κατανάλωση βότκας και κρασιών, νωπού θουτύρου αλλά και ελαιολάδου, μαύρου και κόκκινου χαβιαριού, ταραμά και γλώσσας ήταν δεδομένη. Το φαγητό κατανεμόταν σε πρόγευμα, γεύμα και δείπνο με ενδιάμεσο απογευματινό τσάι. Στα συνταγολόγια της οικογένειας υπάρχουν έντονοι επιρροές από τη ρωσική κουζίνα που διατηρήθηκαν ως και την πέμπτη γενεά. Πρόκειται κυρίως για τη σούπα μπορς, τα πιρσοκί και τα μπλινί. Όμως μια ευρύτερη γκάμα ρωσικών και ευρωπαϊκών φαγητών και γλυκών είχε εισχωρήσει στην οικογενειακή μαγειρική παράδοση: κρέας με βύσσινα, μπλίνσκι (μπλινί γλυκά με μαρμελάδα βύσσινου και βερούκοκκο), βατρούσκι (πιρσοκί με τυρί), τουρσιά, ραβιόλια, σουφλέ με παρμεζάνα, μπριός, σίντναγιε πάσχα (είδος μυζήθρας γεμιστής με σοκολάτα, αμύγδαλα και κρέμα γάλακτος), παξιμάδια με αμύγδαλα, πουτίγκες, πιρογί (μεγάλο όρδιο τσουρέκι), ζαβαρνόνιε κρεμ (κίτρινη κρέμα για σφολιάτα), πουτίγκα, ρασίψιστι, βερ-

69. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Αργυρώς Μεσσαλά από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 12.1.1903.

70. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 27.12.1903.

71. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα της, Αικατερίνη Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 21.11.1895.

τούτι (γλυκό ρολό) κ.ά. Ανταλλαγές συνταγών με ρωσίδες νοικοκυρές υποδηλώνουν και οι τίτλοι «ψωμάκια της Λύντια Πάβλοβνα», «μπισκότα της Νατάσσας», «γλυκό ψωμί της κας Αντωνίνας». Χαρακτηριστικό σε όλα αυτά τα παρασκευάσματα η χρήση μεγάλων ποσοτήτων ζάχαρης και αυγών. Σημαντικό ήταν το ζήτημα της μη καθαρότητας του νερού εξαιτίας της οποίας πλήγηκε επανειλημμένα ο γηγενής πληθυσμός από επιδημίες τύφου ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι εύποροι Έλληνες προμηθεύονταν μέσω των πλοίων τους νερό από την πηγή Σάριζα της Άνδρου! «Είναι μεγάλη επιδημία εδώ κοιλιακού τύφου και κύρια αιτία είναι το νερό. Ευτυχώς ότι ημεείς έχουμε το της Άνδρου. Προ ημερών απέθαναν από την ασθένειαν αυτήν ο αδελφός της Κάτιας Μαμόλη, παιδί 21 έτους, το στήριγμα της οικογενείας του, διότι ηργάζετο τρία έτη πλέον εις το γραφείον του κου Νεγρεπόντε και ελάμβανεν πολύ καλόν μισθόν», μετέδιδε η Μαργιέττα από το Ταϊγάνι.⁷² Στο ίδιο πνεύμα και με συναίσθηση της προνομιούχου θέσης των Αδελφών έναντι άλλων έγραφε και ο Βάσας στη μητέρα του: «Να δοξάζεις τον Θεόν, διότι απολαμβάνομεν όλοι υγείας και άλλων αγαθών τα οποία πολλοί στερούνται».⁷³

Στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τα ταξίδια και οι εκδρομές έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Τα βουνά του Καυκάσου ήταν προσφιλής τόπος διακοπών, αλλά και το Χάρκοβο, η Μόσχα και η Πετρούπολη αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου γεωγραφικού περιβάλλοντος στο οποίο είχαν ταξιδέψει οι επιχειρηματίες και οι σύζυγοί τους. Την Ευρώπη και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό γνώρισαν και απομύθωσαν κυρίως μέσα από τα συχνά επαγγελματικά ταξίδια: Παρίσι, Βερολίνο, Νίκαια, Μασσαλία, Γένοβα, Κατάνια, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Οδησός, Βενετία ήταν συχνοί προορισμοί, καθώς επίσης και το Λονδίνο, η Ελβετία και το λιμάνι του Ρότερνταμ. Άλλοι προορισμοί συνδέονταν με τις λουτροθεραπείες και την ιατρική περίθαλψη: Παρίσι, Βισί, Κάρλσμπαντ, Λουτράκι. «Ευρίσκομαι εις το Champel», έγραφε ο Βάσας, «δεκαπέντε λεπτά μακράν της Γενεύης. Το μέρος είναι ωραιότατον. Το ξενοδοχείον ευρίσκεται επί οροπεδίου, μικρού δενδροφύτου, κάτω τρέχει ο ποταμός θορυβώδης και γύρω κατάφυτοι λόφοι. Μ' αρέσει διότι ακουσίως αναπαύεται και το σώμα και ο νους».⁷⁴

72. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μαριέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 20.10.1903.

73. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στη Μυτιλήνη, 16.7.1899.

74. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από τη Γενεύη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 30.6.1900.

Οι εμπειρίες αυτές ήταν εξαιρετικά σημαντικές για τη διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα, την καλλιέργεια της παρατηρητικότητας και του κριτικού πνεύματος. Ο Μήκιας Σιφναίος έγραφε για το Άμστερνταμ:

Η πόλις εν γένει στερείται της κινήσεως εκείνης ήτις χαρακτηρίζει τα μεγάλα αστικά κέντρα· ίσως έχω κακοσυνηθίσει από τον κυκεώνα του Λονδίνου. Φαίνεται το Αμστελόδαμον πόλις υπνώτισσα, αλλ' αυτήν την εντύπωσιν απεκόμισα κατόπιν διώρου ανά την πόλιν περιπάτου. Εν τούτοις δεν δύναμαι ή να ομολογήσω ότι έχει τι το παράξενον η πόλις αυτή, όπερ δεν συναντά τις εις τας άλλας. Πολλά συνοικία είναι εκτισμένα εν μέσω ύδατι επί πασάλων, άλλαι απολήγουσι εις είδος τι κυκλοτερών φρουρίων αρχαίων, όπου δε εγείρω τους οφθαλμούς μου θα ιδώ ωρολόγιον, όπερ δεικνύον τα τέταρτα ή τας ημισείας ηχεί παραδόξως διά κωδοнокρουσίας τεταμμένης, δίκην μουσικής. Θα επισκεφθώ σήμερα την συνοικίαν των αδαμάντων, ων ως γνωρίζεις, το πλείστον κατεργάζεται ενταύθα υπό εβραϊκών χειρών.⁷⁵

Η ευκολία των μετακινήσεων σε ξένους προορισμούς με αφορμή την παρακολούθηση των εργασιών του ατμόπλοιου «Ζάννος Σιφναίος» προσέδιδε στα μέλη της οικογένειας στοιχεία κοσμοπολιτισμού, εμπλούτιζε την προσωπική τους κουλτούρα και επέτρεπε την πρόσληψη νέων και νεωτερικών στοιχείων από τον τρόπο ζωής των πιο ανεπτυγμένων χωρών. Παράλληλα καλλιεργούσε την οξύνουα και τοποθετούσε την οθωμανική Ανατολή σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό συγκριτικό πλαίσιο. «Εις την Σμύρνην», έγραφε η Μαργιέττα στην κουνιάδα της, «έμεινεν τρεις ώρας το ατμόπλοιον ώστε εβγήκαμεν έξω. Η Σμύρνη δεν με ήρσεν διόλου, πολύ πληκτικόν μέρος, αν και οι κάτοικοι φαίνονται πολύ εύθυμοι. Το quai μας ήρσεν υπερβολικά, έχει πολύ εύμορφα σπίτια, καφενεία δε άφθονα και κόσμος πολύς, επήραμεν μιαν μπίραν και κατόπιν επιστρέψαμεν εις το ατμόπλοιον αρκετά ευχαριστημένοι».⁷⁶

Απόδειξη άνετης ζωής και ευμάρειας ήταν η ύπαρξη υπηρετικού προσωπικού, που υπερέβαινε τα πέντε άτομα, περιλαμβάνοντας καμαριέρα, μαγείρισσα, παραμάνα, κηπουρό, αμαξιά, και συχνά καθηγήτρια γαλλικής. Τα τρία παιδιά, που είχε κατά μέσο όρο κάθε οικογένεια, μεγάλωναν με την παρουσία τροφών και νταντάδων, η κάθε μια από τις οποίες αναλάμβανε και από ένα παιδί. Φαίνεται ότι ήταν δύσκολο να βρεθεί τροφός με άφθονο γάλα για να δηλάζει τα μικρά και για το λόγο αυτό άλλαζαν συχνά. Το ίδιο συνέβαινε και με τις υπηρέτριες, έως ότου επιτευχθεί η ικανοποιητική συμμόρφωσή τους με τις απαιτή-

75. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Άμστερνταμ προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 1/14.3.1901.

76. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊνάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 2.9.1901

σεις της οικογένειας. Όμως, όσοι μονιμοποιήθηκαν απέκτησαν τέτοια εξοικείωση με την οικογένεια και τόσο αισθητά ανώτερο βιοτικό επίπεδο από τις τοπικές δυνατότητες διαβίωσης του πληθυσμού, ώστε όλοι σχεδόν ακολούθησαν τον Απρίλιο του 1919 την οικογένεια στην Ελλάδα εγκαταλείποντας τις οικογένειές τους στη Ρωσία.

Το ζήτημα της αφομοίωσης από τη ρωσική κοινωνία ήταν κεφαλαιώδες για το μέλλον των πάροικων. Είναι εμφανής η πίεση που ασκούσε το ρωσικό περιβάλλον, η οποία, όπως έχει δείξει η απογραφή των Ελλήνων της Οδησού (1897), ήταν εντονότερη, καθώς περνούσαν οι γενιές και λάμβαναν χώρα μεικτοί γάμοι.⁷⁷ Παρόλο που η οικογένεια διατηρούσε αυστηρά την ενδογαμία και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις επέτρεπε και τη σύζευξη μεταξύ στενών συγγενών, στους απογόνους της τρίτης γενιάς, που είχαν γεννηθεί και μεγάλωναν στο Ταϊγάνι, η εκμάθηση της ρωσικής γλώσσας αποτελούσε πρώτη προτεραιότητα. Έλεγε χαρακτηριστικά ο Θεόδωρος Κανάκης, γιος του Πολύβιου και της Βικτωρίας (το γένος Σιφναίου): «Εμείς μάθαμε ρωσικά και γαλλικά. Πηγαίναμε διακοπές στην Ελβετία. Για την Ελλάδα δεν ενδιαφερόμεθα, ούτε και για την Μυτιλήνη αφού δεν την ξέραμε. Όταν φτάσαμε το 1919, μας φάνηκε Παράδεισος».⁷⁸ Το Ταϊγάνιο, όπως εκτιμούσε και ο έλληνας πρόξενος, ήταν αρκετά εκρωσισμένο, εξέλιπαν τα ελληνικά σχολεία, τα φιλαδρωπικά καταστήματα, η κοινοτική οργάνωση και η λειτουργία στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης τελούσαν για λόγους κατανόησης ελληνικά και ρωσικά.⁷⁹ Υπό τις συνθήκες αυτές το σπίτι είχε μετατραπεί σε εκπαιδευτικό κέντρο. Δάσκαλοι κάθε ειδικότητας μπαίνονταν αναλαμβάνοντας την παροχή γυμνασιακής μόρφωσης, εφάμιλλης των ελληνικών σχολείων. Για τα αγόρια της τρίτης γενιάς η εκμάθηση των ελληνικών γινόταν από δασκάλους που είχαν μετακληθεί από το Βουκουρέστι και δίδασκαν στο ιδιωτικό σχολείο του Πυλαρινού, ενώ για τις κοπέλες υπήρχαν γαλλίδες διδασκάλισσες. Η γκάμα περιλάμβανε μέχρι και δάσκαλο χορού για ταγκό και πόλκα.

Ο έλληνας πρόξενος στο Ταϊγάνι σχολίαζε την οπισθοδρόμηση που επικρατούσε στη μόρφωση των Ελληνίδων σε σχέση με την καλλιέργεια που επιδείκνυαν οι διανοούμενες Ρωσίδες: «Η κοινωνική χειραφέτησις των ανεπτυγμένων ρωσίδων (των ιντελιγέντι) έχει συντελεστεί προ πολλού. [...] Από των μαθητικών

77. Ευρυδίκη Σιφναίου / Σ. Παραδεισόπουλος, «Οι Έλληνες της Οδησού το 1897: διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή», *Τα Ιστορικά* 44 (Ιούνιος 2006), σ. 88-122.

78. Δίγησης του Θεοδώρου Κανάκη, που γεννήθηκε στο Ταϊγάνιο το 1904. Συνέντευξη στην Ευρυδίκη Σιφναίου τον Νοέμβριο του 1991.

79. ΙΑ/ΥΠΕΞ, 1912, 113, 1. Προξενείον Ταϊγανίου 1911, έκθεση του προξένου Κιουζέ-Πεζά.

εδωλίων αι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων συνάπτονται και αναπτύσσονται φυσιολογικότερον και ρεαλιστικώτερον, προσκρούουν όμως εντελώς εις την ελληνικήν αντίληψιν περί της γυναικός εν τη οικογενεία και τη κοινωνία». ⁸⁰ Στην οικογένεια, όμως, του Βάσα Σιφναίου, που διατηρούσε στενότερους δεσμούς με την Ελλάδα και επισκεπτόταν συχνά την Αθήνα, όπου διέμενε η νυμφευμένη αδελφή του, το ενδιαφέρον για την εκμάθηση της ελληνικής ήταν μεγαλύτερο. Οι μικροί του γιοι έμαθαν να προφέρουν ρωσικές και ελληνικές λέξεις, νανουρίσματα ρωσικά αναμειγμένα με στιχάκια του εθνικού ύμνου και στη συνέχεια έγιναν πολύτελωςσοι, αφού προς την Ευρώπη στρέφονταν τα βλέμματα των γονιών: «Τα παιδιά υγιαίνουν. Η Ζαννέτα είναι σωστό περιθόλι και μας διασκεδάζει. Οι μεγάλοι έχουν πολλά μαθήματα, τους έχω ακόμη εις το σπίτι. Προς το παρόν γίνονται πολύτελωςσοι αλλά φοβούμαι μη από τα πολλά δε μάθουν τίποτα». ⁸¹

Οι έλληνες πάροικοι δεν είχαν αναπτύξει δικές τους οργανώσεις μέσα από τις οποίες να συνενθίσκονται, να ανταλλάσσουν ιδέες και να διασκεδάζουν. Συμμετείχαν, αν το έκαναν, στους ρωσικούς δεσμούς, όπως για παράδειγμα ο Βάσας στην εμπορική Λέσχη, στην επιτροπή του Χρηματιστηρίου, στην επιτροπή του Τελωνείου και σε άλλα δημοτικά όργανα. Φαίνεται ότι το όνομα των Σιφναίων ως αξιόπιστων εμπόρων έχαιρε φήμης και συμπάθειας στη ρωσική πόλη.

Χαρακτηριστικά έγραφε η Μήτσα Κομνηνάκη για την κηδεία του Θεόδωρου Σιφναίου, του ιδρυτή του εμπορικού οίκου στο Ταϊγάνι: «Εχάσαμεν, Ελένη μου, τον καλόν τον μοναδικόν μας δειόν, όστις μας ηγάπα σαν παιδιά του. Υπέστη φοβεράν απώλειαν η οικογενεία μας, ιδίως η θεία, την οποίαν είχε τόσον καλοσυνηθισμένην και τόσον χαϊδεμένην. Το Σάββατον την πρωίαν έγινε η κηδεία εν πομπή και παρατάξει. Τοιαύτην συμπάθειαν και αγάπην έδειξεν όλος ο κόσμος από της ανωτάτης μέχρι της κατωτάτης τάξεως, που ήτο κάτι τι σπάνιον». ⁸²

Οι εξοχικές κατοικίες στη Μυτιλήνη

Απόκτημα της δεύτερης γενιάς των Σιφναίων ήταν η εξοχική κατοικία και το κτήμα στην Κράτηγο, που απείχε επτά χιλιόμετρα από την πόλη και ήταν ο χώρος παραθερισμού των οικογενειών των τεσσάρων αδελφών. Η ιδιοκτησία αγοράστηκε τον Απρίλιο του 1924 από την Αβιδιέ χανούμ, χήρα του υπουργού Στρατιωτικών του σουλτάνου, Αλή Ριζά πασά εφέντη, η οποία κατοικούσε στη Νίκαια της

80. Στο ίδιο.

81. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του, Ασπασία, στη Μυτιλήνη, 16.12.1911.

82. Αρχείο Σιφναίου, Αλληλογραφία Αικατερίνης Σιφναίου, επιστολή Μήτσας Κομνηνάκη από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα της, Αικατερίνη Π. Σιφναίου, στη Μυτιλήνη, 4.4.1896.

Γαλλίας. Το ακίνητο, που είχε κατασχεθεί από το ελληνικό δημόσιο, εξαιρέθηκε με προεδρικό διάταγμα από το καθεστώς των ανταλλάξιμων ιδιοκτησιών και πουλήθηκε στον Βασίλειο Σιφναίο, ο οποίος το αγόρασε εκ μέρους των τεσσάρων αδελφών.⁸³ Στην απόφαση αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο η σχέση της οικογένειας με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο γνώριζαν προσωπικά από το 1912. Από την εποχή της επιστροφής από τη Ρωσία οι τέσσερις αδελφοί αναζητούσαν έναν κοινό τόπο παραθερισμού για 24 άτομα, όπου θα μπορούσαν να συνδυάσουν την εσοχή με τη δημιουργία ενός πολυδύναμου κτήματος. Το κτήμα αυτό θα αποτελούσε την κύρια απασχόληση του Απόστολου Σιφναίου, ο οποίος είχε μόλις επιστρέψει από την κλειστή για τις ελληνικές επιχειρήσεις Κωνσταντινούπολη. Η εξοχική κατοικία στο Ακλειδιού δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες των τεσσάρων οικογενειών και του υπηρετικού προσωπικού, τόσο από την άποψη του χώρου όσο και της θέσης, γιατί βρισκόταν πολύ κοντά στην πόλη και δεν πρόσφερε την αίσθηση της απομόνωσης, ευρυχωρία και δυνατότητα ανάπτυξης αγροτικών καλλιεργειών.⁸⁴ Επιπλέον, ο πολλαπλασιασμός των επαύλεων στη συνοικία αυτή και η προσέγγισή της με αυτοκίνητα, που κυκλοφορούσαν μέσα από χωματίους δρόμους, δημιουργούσαν τη δεκαετία του 1920 θόρυβο και σκόνη και αποτελούσαν σοβαρό μειονέκτημα για παραθεριστική κατοικία.

Με την επανάσταση των Νεότουρκων, ο έκπτωτος Αλή Ριζά πασάς αγόρασε στην περιοχή της Κρατήγου και συνένωσε ιδιοκτησίες (δημόσιες γης, βακούφικες και ιδιωτικές), συνολικής έκτασης περίπου 250 στρεμμάτων, με σκοπό να κτίσει θερινή κατοικία και να οργανώσει γύρω από αυτήν την απομονωμένη, αυτάρκη και τρυφηλή ζωή ενός Οθωμανού, πρώην κρατικού αξιωματούχου. Τα οικήματα ολοκληρώθηκαν δύο μόλις χρόνια πριν από την απελευθέρωση της Μυτιλήνης και η οικογένειά του μεταφέρθηκε το 1910 στην έπαυλη μαζί με τον οικιακό εξοπλισμό και το υπηρετικό προσωπικό. Τις παραμονές του 1912 ο ίδιος έφυγε για τη Γαλλία και δεν επέστρεψε ποτέ στη Μυτιλήνη, ενώ η ιδιοκτησία του κατασχέθηκε από τις ελληνικές αρχές και το μεγαλύτερο μέρος της πλούσιας ευρωπαϊκής επίπλωσης μεταφέρθηκε στο κτίριο της ελληνικής Νομαρχίας. Το κτήμα λειτούργησε ως ιδιωτικός κυνηγότοπος και το σπίτι νοικιαζόταν σε πλούσιους αστούς της πόλης για την κυνηγετική περίοδο. Μια σπάνια

83. ΦΕΚ, 3 Απριλίου 1924, «Περί άρσεως απαγορεύσεως δικαιοπραξίας επί ακινήτων κειμένων εν χωρίω Αγία Μαρίνα Μυτιλήνης και ανηκόντων εις την Αβιδιέ Χανούμ, χήραν Ριζά Πασά».

84. Συχνές διαμαρτυρίες εμφανίζονται στην οικογενειακή αλληλογραφία για τη σκόνη από την κίνηση των αυτοκινήτων στους χωματόδρομους του Ακλειδιού και για το θόρυβο του προαστίου, το οποίο έτεινε να ενωθεί με τον αστικό ιστό και να μεταβληθεί σε προάστιο των ευπόρων στη νότια απόληξη της πόλης.

περιγραφή για την τοποθεσία σε αυτή την περίοδο δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για τα «μυστήρια» της Κρατήγους:

Από του Ακλειδιού, όταν ήρθε η εποχή του κυνηγιού, μετακομίσαμε στην Κρατήγιο, νοτιότερα. Ήταν ένα μέρος παραδεισιακό τότε, σχεδόν παρθένο. Μείναμε στο κτήμα του Ριζά Πασά που είχε φύγει για την Τουρκία. Στην κορυφή ενός λόφου μέσα σε γιγαντιαία πεύκα ήταν η κυρία έπαυλις. Εμείς εγκατασταθήκαμε μαζί με την οικογένεια του Στρατή Βοσπάνη, κυνηγού και αυτού. Η έπαυλις είχε μια μεγάλη ταράτσα που έβλεπε από ψηλά όλη τη θάλασσα. Κάτω στην ακρογιαλιά ήταν το Παλιό-Κιόσκι και πίσω από την κυρία έπαυλη ένα άλλο κτίριο, νομίζω για τις γυναίκες του πασά. Χαμηλότερα στον λόφο κρυμμένο ήταν το σπιτάκι του Νατάλε Μπαρτζίλι, προξένου της Αυστρίας, ενός πολύ περιεργού γέρου φοβερού κυνηγού και ιδιόρρυθμου ανθρώπου. Στους πρόποδες του λόφου βρίσκεται ακόμη ο τάφος της κόρης του με την έμμετρη επιγραφή: «Elle etait jeune, elle etait belle, pleine de grace et de bonté. Un jour la mort passa, pres d'elle et la prit pour l'éternité». Είχε πεθάνει φυματική.

Το δάσος συνεχίζεται από την κυρία έπαυλη ως το βουνό της Αμαλής. Ήτανε chasse grivée. Κυνηγούσανε μόνο οι κάτοχοι του κτήματος. Κάτω στον κάμπο βρισκότανε το άλλο σπίτι του Καψιμάλη. Επίσης στον κάμπο ήταν το καφενείο του Αριστείδη Ψαρούκου. Για μένα ήταν τύπος μυστηριώδης. Με τραβούσαν πολλά εκεί. Λέγανε πως ο Ψαρούκος είχε κάνει κάποιο φόνο. Ήτανε ένας γίγας, ψαρός, με αδρά χαρακτηριστικά, με πελώρια ροζιασμένα χέρια, γλυκομίλητος μαζί μου. Το άντρο, όμως, αυτό είχε μια άλλη ακόμα γοητεία. Σύχναζαν εκεί κάτι περιεργοί άνθρωποι, νέοι, και ωραίοι με πολεμικά τουφέκια, γκράδες. Κάμανε σκοποβολή. Την πρώτη φορά πήρα μεγάλη τρομάρα. Ύστερα πιάσαμε φιλία με τον αρχηγό τους, κάποιον ξανθό, Μιχάλη. Οι γονείς μου απαγόρευαν στα παιδιά να πηγαίνουν εκεί μα για μένα η γοητεία ήταν ακατανίκητη. Τους ανθρώπους του Μιχάλη τους λέγανε αντάρτες. Στην πραγματικότητα περνούσανε νύχτες στην Τουρκική ακτή και κλέβανε ζώα. Μια φορά μόνο θαρρώ έφριξα με γκρα. Με κλώπησε τόσο δυνατά η τουφεκιά, ώστε πόνεσε ο δεξιός μου ώμος.

Το κτήμα του Ριζά ήταν πολύ περιποιημένο. Είχε κοντά στη θάλασσα έναν κήπο με μια μεγάλη χαβούζα. Στη μέση του δάσους ήταν μία καψάλα, δηλαδή ένα κομμάτι δάσους απανδρακωμένο. Οι μαύροι κορμοί των καμμένων πεύκων άπλωναν τους κλώνους τους προς τα επάνω σαν ικεσία ή σαν κατάρα. Τα πουλιά δεν κελαιδούσαν εκεί. Ήταν μια εικόνα θανάτου μέσα στη γύρω καταπράσινη ζωή του πευκώνας. Ο μπαμπάς κυνηγούσε στους λόφους κοροϊδεύοντας την αυστηρή απαγόρευση των γιαιρών του.

Η Κρατήγους δεν ήταν Άγιος Στέφανος [Κωνσταντινούπολης], με τις ομαλές κλίσεις και την απέραντη δρακική πεδιάδα. Το κυνήγι εδώ ήταν κοψιαστικό. Είχε άφθονο όμως κυνήγι γιατί οι κυνηγοί ήσαν μετρημένοι. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν ούτε αυτοκίνητα ούτε μοτοσακό.

Η Κρατήγους απείχε 9 χλμ. από την χώρα. Τώρα είναι τόσοι οι κυνηγοί ώστε δεν βρίσκονται πια πουλιά. Τότε σε μια μέρα ο μπαμπάς μου σκότωσε 70 ή 100 ορτύκια στις Τζορνάτες. Η θάλασσα ήταν πολύ ωραιότερη από το Ακλειδιού. Είχε αμμουδιά εναλλασσόμενη με φυκιάδες ρηχές γεμάτες αχινούς. Η παραλία ήταν πλούσια σε κοχύλια. Μάθαμε να ψαρεύουμε χταπόδια με το χέρι. Κάναμε κολιέδες με τα κοχύλια.

Γίναμε ξεφτέρια στο κολύμπι. Μια χωρική μας έμαθε να πλέκουμε και καλάδια με λιγαριές και καλάμια. Από τις χοντρές φλούδες των πεύκων φτιάχναμε ολόκληρους στόλους καράβια, και τα αρματώναμε. Κατασκευάζαμε λιμάνια με κοτρώνες και παίζαμε ναυμαχίες. Η Κράτηγος του 1915, όπως και η Γυάλοβα του 1914, έμειναν στη μνήμη σαν παραμυθένιοι τόποι.⁸⁵

Το 1924 το κτήμα αγοράστηκε από τους Αδελφούς Σιφναίου. Το ελληνικό Δημόσιο αναγκάστηκε να αποδώσει μέρος της επίπλωσης στους νέους ιδιοκτήτες. Στο διάστημα των χρόνων που μεσολάβησαν από το 1912 ως το 1924 το ακίνητο χρησίμευσε για πρόσκαιρη εγκατάσταση προσφύγων, στη συνέχεια το κτήμα υπενοικιάστηκε και στους σκιερούς του λόφους κατασκήνωναν και έρχονταν για εκδρομή τις Κυριακές οι προσφυγικές οικογένειες.

Το κτήμα περιλάμβανε χωράφια, αγροκήπιο, ελαιώνες, μία κεντρική μονόροφη έπαυλη, 280 τετρ. μ., που χωριζόταν σε ανδρώνιτη και δωμάτια (σελαμλίκ, χώρο όπου ο πασάς δεχόταν τους επισκέπτες του), και μία μικρή διώροφη οικία, 86 τετρ. μ., κοντά της, που ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο γυναικωνίτης (χαρεμλίκ), και οι δύο κτισμένες στην κορυφή ενός πευκόφυτου λόφου. Περιλάμβανε επίσης ένα θαλάσσιο περίπτερο στον αιγιαλό (Γιαλί Κιόσκι), 112 τετρ. μ., ένα ντάμι (αγροτικό σπίτι που ήταν η κατοικία του ζευγά), μαγειρείο, φούρνο-πλυσταριό και δωμάτια. Σε μικρή απόσταση θρυσκόταν ο στάβλος καθώς και το πυργάκι του κηπουρού, ένα καφενείο, μία αποθήκη και δύο χριστιανικά παρεκκλήσια που είχε κτίσει ο Ριζά για να ευχαριστήσει τους χριστιανούς που είχε στη δούλεψη του. Τα τρία κεντρικά οικήματα ήταν ξύλινα. Το κτήμα αποτελούνταν από χωράφια με μπαχτσέδες, όπου καλλιεργούσαν δημητριακά, οπωροκηπευτικά και κρεμμύδια, έναν ελαιώνα με 900 δέντρα με δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης της ελαιοκαλλιέργειας. Ήταν προικισμένο με πηγές και νερά που μέρος τους διοχετεύονταν στη Μυτιλήνη για την ύδρευση της πόλης.⁸⁶ Διέδτε επίσης σημαντική δασική έκταση με πεύκα (τσαμλήκι) που είχε φυτέψει ο πασάς πίσω από το παραθαλάσσιο περίπτερο. Στο κέντρο του πευκώνα υπήρχε δεξαμενή με νερό, στο σχήμα της Λέσθου, στην οποία κατέβαιναν οι γυναίκες για να πάρουν το λουτρό τους. Ο χώρος αυτός χρησίμευε ως «κήπος» των σπιτιών. Χωριζόταν από την παραλία και το δρόμο με έναν κτιστό αυλότοιχο, στην είσοδο του οποίου υπήρχαν δύο χάλκινα αγάλματα με παιδάκια που έφερναν καλάδια με φρούτα. Στα χρόνια της εκμετάλλευσης του κτήματος από τον Ριζά εργάζονταν αγρότες από το χωριό Αγία Μαρίνα, πρόγονοι

85. Αρχείο Παναγιώτη Σιφναίου, «Αναμνήσεις», χειρόγραφο κείμενο, 1968.

86. Αρχείο Σιφναίου, περιγραφή του κτήματος από τον Παναγιώτη [Καμπούρη] σε επιστολή προς τον Απόστολο Σιφναίο στην Αθήνα, 16.1.1923.

των αγροτών που δούλεψαν αργότερα στο κτήμα των Αδελφών Σιφναίου. Φαίνεται ότι ο πασάς πρόσφερε θέσεις εργασίας στο αγροτικό και εργατικό δυναμικό των γύρω χωριών και αξιοποίησε, σε πρώτη τουλάχιστον φάση, το κτήμα του ενοικιάζοντάς το σε χριστιανούς υπηκόους που αναλάμβαναν να το καλλιεργούν. Ο Αθανάσιος Αϊβαλιώτης, ο επονομαζόμενος «Κοτιανή» (χριστιανός), νοίκιαζε το χωράφι του κτήματος και έσπερνε σαμιώτικο κρεμμύδι. Ο Αθανάσιος Καρβέλλης, ζευγάς, νοίκιαζε το αγροτόσπιτο (ντάμι) στο κτήμα του Ριζά. Στο χωράφι του Αϊβαλιώτη δούλευε και η Σοφία, σύζυγος του τσομπάνη Κώστα Κουρασάνη. Ο Ριζά πασάς ενδιαφέρθηκε για την κατασκευή του δρόμου που ανέβαινε στο κτήμα και ένωνε τα δύο σπίτια, έργο που διεκπεραίωσαν οι κυρατζήδες (αγωγιάτες) από την Αγία Μαρίνα, Βασίλειος Καρβέλλης ή «Τσακίρα», Θεόδωρος ή «Το Παντό» και Κωνσταντίνος Χατζηγιάννης ή «Κοντής».⁸⁷ Η αξία του κτήματος και των ακινήτων που βρίσκονταν σε αυτό είχε εκτιμηθεί από τις τουρκικές φορολογικές αρχές σε 312.000 γρόσια, σύμφωνα με το κτηματολογικό-φορολογικό βιβλίο αρ. 27 του χωριού της Αγίας Μαρίας, το οποίο «χάθηκε» κατά τον πρώτο χρόνο της κατάληψης του νησιού από τα ελληνικά στρατεύματα. Το κτήμα αγοράστηκε 1.030 λίρες στερλίνες (260.075 δρχ).⁸⁸

Το κύριο κτίσμα ήταν οργανωμένο συμμετρικά γύρω από τρεις κεντρικούς χώρους, οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους σύμφωνα με τα δυτικά αρχιτεκτονικά πρότυπα.⁸⁹ Η διάταξη των υπόλοιπων δωματίων ακολουθούσε το σχήμα σταυρού και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των επιφανειών των όψεων και του αριθμού των παραθύρων, ώστε να υπάρχει άμεση επαφή με το φυσικό περιβάλλον. Η τοποθεσία που είχε επιλεγεί ήταν εξαιρετική από την άποψη του φυσικού κάλλους. Κτισμένο σε πευκόφυτο λόφο, το οίκημα έβλεπε στη θάλασσα και αντίκριζε την ανατολή του ήλιου από την κορυφογραμμή των μικρασιατικών παραλίων. Το σπίτι, ωστόσο, δεν ξεχωρίζει αλλά αντίθετα ενσωματώνεται στο φυσικό περιβάλλον. Η επιλογή αυτή είναι ενδεικτική της νοοτροπίας ενός «αποσυνάγωγου» οθωμανού αξιωματούχου και βρίσκεται στον αντίποδα των αρχιτεκτονικών επιλογών των ελλήνων αστών, οι οποίοι με τις διώροφες ή τριώ-

87. Οι πολύτιμες αυτές μαρτυρίες βρίσκονται στην ένορκη βεβαίωση των Αθανασίου Καρβέλλη, αγρότη, και Μαρίνου Κουρασάνη, ψαρά, που είναι κατατεθειμένη στη συμβολαιογράφο Ε. Τατά, 7.11.2000.

88. Βλ. Αρχείο Σιφναίου, τίτλοι ιδιοκτησίας και άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα, 1924.

89. Βλ. τη μελέτη του Β. Κολώνα για τις μοντέρνες κατοικίες της πολυεθνικής αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης που κτίστηκαν στην εκτός των τειχών συνοικία Χαμηδιά. Β. Κολώνας, «Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιά (1885-1912)», αδημ. διδ. διατρ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991, τ. 1, σ. 180.

ροφες εκλεκτικιστικές επαύλεις τους στα περίχωρα της πόλης επιθυμούσαν να διακριθούν και να δηλώσουν την κυριαρχία της τάξης τους στο χώρο.

Η επίπλωση του σπιτιού συνδύαζε στοιχεία της Ανατολής και της Δύσης με τα δυτικά έπιπλα να κυριαρχούν, ένα φαινόμενο συνηθισμένο στις οθωμανικές κατοικίες της διοικητικής ελίτ που ήταν δεκτική στον εκδυτικισμό. Λίγα ντιβάνια με μεγάλες μαξιλάρες και πολλοί μαονένιοι καναπέδες, επενδυμένοι με δέρμα, κατά το αγγλικό στιλ, ή βελούδο, δερμάτινες πολυθρόνες, τύπου *fauteuil* και *demi-fauteuil*, επίχρυσες κορνίζες στα παράθυρα με μεταξωτές ντραπερί κουρτίνες, μεγάλοι καθρέφτες με επίχρυσες κορνίζες και επίχρυσες κονσόλες με μαρμάρινο σκέπασμα, δύο χαρακτηριστικά χάλκινα αγάλματα-ανθοστήλες, δέκα ξύλινα τετράγωνα τραπέζια και ένα στρογγυλό φιλντισένιο, ξύλινα ρολόγια τοίχου με βαρόμετρο και υγρόμετρο.

Οι διαδικασίες του φαγητού και του ύπνου διαφοροποιούν την οθωμανική από τη δυτική παράδοση κατοίκησης (*wohnkultur*).⁹⁰ Τα δωμάτια διαρθρώνονται και επιπλώνονται σύμφωνα με αυτές, έτσι ώστε να τις εξυπηρετούν. Στην έπαυλη Ριζά τα σιδερένια κρεβάτια συνυπάρχουν στα υπνοδωμάτια με τα ντιβάνια, τις μαξιλάρες και τους σιλτέδες (ψιλά στρωματάκια). Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι κάποια δωμάτια πρέπει να ήταν διαρρυθμισμένα «*alla turca*» και κάποια «*alla franca*». Στη μεγάλη σάλα δεν φαίνεται να καταγράφεται ένα κεντρικό τραπέζι, στο οποίο γευμάτιζε η οικογένεια, κατά τη δυτική συνήθεια, αλλά η τελετουργία του φαγητού λάμβανε χώρα σε χωριστά δωμάτια, ανά φύλο. Όπως γράφει η Μαριάννα Γερασίμου, «και στα πιο πλούσια αρχοντικά, όπως και στο σαράι, δεν υπήρχαν αίδουσες φαγητού, “τραπεζαρίες” με τη δυτική έννοια, ούτε και τα σχετικά έπιπλα. Έτρωγαν σε οντάδες ή στον κήπο, πάνω σε χαμηλά τραπέζια κοντά στο έδαφος, στους “σοφράδες”. Την ώρα του φαγητού οι υπηρέτες τοποθετούσαν σε χαμηλά τρίποδα μεγάλους διακοσμημένους δίσκους, συνήθως από γαυωμένο μπακίρι και άλλοτε από ασήμι. Οι συνδαιτηγμένες κάθονταν γύρω-γύρω από το σινί ή λυγίζοντας το δεξί τους γόνατο, πλαγιαίζοντας το αριστερό ή απλώνοντας τα πόδια τους κάτω από το σινί».⁹¹ Αυτό τον λειτουργικό ρόλο είχε και ο υπερμεγέθης μπακιρένιος δίσκος που βρέθηκε στο σπίτι.

90. Βλ. το εξαιρετικά διαφωτιστικό άρθρο του Uğur Tanyeli, «Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma-Modernleşme: Yeni Bir Simgeler dizgesinin Oluşumu [Westernization-modernization in the Ottoman *wohnkultur*: the evolution of a new set of symbols]», στο Y. Sey (επιμ.), *Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Ιστανμπούλ 1996, σ. 284-297.

91. Γερασίμου, *Οθωμανική μαγειρική*, σ. 28.

Ενδεικτικό του τρόπου αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου του οθωμανού αξιωματούχου ήταν η κινητή βιβλιοθήκη και το τραπέζι παιχνιδιών με εγχάρακτο σκάκι, ντάμα και μπεζίκ. Η κουζίνα ήταν μεταλλική, δυτικού τύπου, με χύτρα. Μέρος του εξοπλισμού της η παγωνιέρα και η μηχανή για κατασκευή παγωτού, οι φιάλες για κρασί, η σουπιέρα και, τέλος, τα δυο μεγάλα φανάρια για τη φύλαξη των φαγητών. Στα υπνοδωμάτια υπήρχαν σιδερένια κρεβάτια με ξύλινα κομοδίνα και μαρμάρινες τουαλέτες με καθρέφτη. Στο πάτωμα χαλιά που ζέστανται τα δωμάτια και τους διαδρόμους. Η έλλειψη, ωστόσο, ανοιγμάτων για να διοχετευτεί ο καπνός από τα μαγκάλια ή τις θερμάστρες, καθώς και τζακιού, μας κάνει να πιστεύουμε ότι το σπίτι προοριζόταν για καλοκαιρινή χρήση. Ίσως ο Αλή Ριζά να είχε την πρόθεση να συνδυάσει τη χειμερινή παραμονή στη Γαλλία με την καλοκαιρινή στη Λέσβο.

Η έπαυλη Ριζά διέθετε μεγάλο τουρκικό λουτρό, το δάπεδο του οποίου ήταν καλυμμένο με ενιαίο μάρμαρο που το βάρος του ξεπερνούσε τον μισό τόνο. Στο υπνοδωμάτιο του πασά υπήρχε φορητή ξύλινη τουαλέτα με πορσελάνινη διακοσμημένη λεκάνη. Προκειμένου να μετακινηθεί από την κεντρική έπαυλη στο περίπτερο του αιγιαλού, όπου συνήδιζε να δέχεται καλεσμένους, ο πασάς χρησιμοποιούσε χειροκίνητη κυλιόμενη πολυθρόνα για να διανύσει την απόσταση που χώριζε τα δύο σπίτια περνώντας μέσα από το πευκοδάσος. Για φωτισμό υπήρχαν πολυέλαιοι και πολυφωτα, πολλά κηροπήγια και λάμπες πετρελαίου και για προστασία από τον ενοχλητικό καλοκαιρινό ήλιο τέντες από карабόπανο.⁹²

Τα υλικά κατάλοιπα της σύντομης παραμονής του Αλή Ριζά πασά αναδύουν μια εικόνα τρυφηλής ζωής της αστικής τάξης της Κωνσταντινούπολης που ισορροπεί μεταξύ Ανατολής και Δύσης, εικόνα που εν μέρει γνωρίζουμε από τη μελέτη των Πολ Ντιμόν και Φρανσουά Ζορζόν για τον Σαίντ Μπέη, οθωμανό αξιωματούχο της Κωνσταντινούπολης. Τα Ημερολόγια καθημερινών εξόδων του μαρτυρούν τη δεκτικότητα των ανώτατων βαθμίδων της οθωμανικής άρχουσας τάξης απέναντι στον δυτικό τρόπο ζωής και τους νεωτερισμούς που επέφερε.⁹³ Αυτό, όμως, που προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση στην έπαυλη Ριζά είναι η επιλογή για τη σχέση της κατοικίας με τον φυσικό της περίγυρο, μια επιλογή που μαρτυρεί δυνατή αρμονία. Το οίκημα, χωρίς να επιβάλλεται και να ξεχωρίζει, διατηρεί μια εσωτερικευμένη μεγαλοπρέπεια μέσα από τη χρήση των απλών γραμμών, των μεγάλων ανοιγμάτων και του παιχνιδίσματος του φωτός.

92. Αρχείο Σιφναίου, Καταγραφή επίπλων της έπαυλης των κατελημμένων υπό του Δημοσίου με το θάνατο της Αβιδιέ Χανούμ, χ.χ.

93. Dumont / Georgeon, «Un bourgeois d'Istanbul...».

Όπως έγραψε ένας από τους πρώτους επισκέπτες της Κρατήγου προς τους Αδελφούς Σιφναίου για την «έπαυλη Ριζά»: «Φαίνεται ότι ο ωχελής Πασάς την εγκατέστησε και εφρόντισε δι' όλα, διότι σπανίως ευρίσκει τις εις περιωρισμένον σχετικώς χώρον θάλασσαν, βουνό, τσάμια [πεύκα] και ό,τι θέλει. Την εντύπωσιν την οποίαν αποκομίζει τις την αισθάνεται αλλά δυσκόλως την περιγράφει».⁹⁴

Το πολυδύναμο κτήμα στην Κράτηγο

Στόχος της εκμετάλλευσης του κτήματος από τους Αδελφούς Σιφναίου ήταν η δημιουργία μιας πολυδύναμης μονάδας που να ικανοποιεί τις ανάγκες αυτοκατανάλωσης και να εξαίγει τα προϊόντα της στην αγορά της Μυτιλήνης και στην Αθήνα στο βαθμό που θα το επέτρεπε η βελτίωση της θαλάσσιας συγκοινωνίας. Εμπειρία από παρόμοιες ενέργειες πρέπει να είχαν οι Αδελφοί από την παραμονή τους στη Ρωσία. Συνηδιζόταν οι έλληνες επιχειρηματίες και ειδικά οι έμποροι, ύστερα από ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης του σιτεμπορίου, να αγοράζουν μεγάλα κτήματα, στα οποία ανήκαν ολόκληρα χωριά, πρώην δουλοπάροικων, και να τα εκμεταλλεύονται οι ίδιοι, φέρνοντας καλές ποικιλίες σταριού και βρώμης, και αξιοποιώντας τα και για βοσκή. Τέτοιες επιχειρήσεις μάς είναι γνωστές από τη δραστηριότητα του Γρηγορίου Κούππα και του Αθανασίου Βακουλή στην περιφέρεια της Οδησσού.⁹⁵ Οι Αδελφοί Σιφναίου είχαν και αυτοί αγοράσει μεγάλες εκτάσεις, υποθέτουμε προς το τέλος της παραμονής τους στη Ρωσία, όταν με το κλείσιμο της Αζοφικής ο αποκλεισμός από το σιτεμπόριο τους οδήγησε σε επενδύσεις σε γη και στη βιομηχανία. Τότε αγοράστηκαν δύο κτήματα, ένα στην περιφέρεια Ταϊγανίου και Δον Γεγόροφ, έκτασης 17.500 στρεμμάτων, και ένα στη σιτοπαραγωγό περιφέρεια της Σαμάρας, έκτασης 8.750 στρεμμάτων, για την εκμετάλλευση των οποίων δεν έχουμε πληροφορίες.⁹⁶

Το έργο στη Μυτιλήνη ανέλαβε ο Απόστολος Σιφναίος με τη συνδρομή και των υπόλοιπων Αδελφών, που βρίσκονταν στην Αθήνα και το Παρίσι. Σημαντικό ρόλο στην αξιοποίηση του κτήματος έπαιξε ένας άλλος «συνταγματάρχης

94. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάνια Αντωνιάδη από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στην Αθήνα, 25.2.1925.

95. ΕΛΙΑ, Γρηγόριος Κούππας, Αντίγραφα επιστολών, επιστολογραφία ετών 1879-1881· Ιδιωτικό Αρχείο Βακουλή, Κατάστιχο Αθανασίου Βακουλή από το κτήμα του στη Νόβα Νικολάεβκα, 1896-1906. Ο Αθανάσιος Βακουλής μετά την επιστροφή του στη Μυτιλήνη εργάστηκε ως επιστάτης στα κτήματα της οικογένειας Σημαντήρη.

96. Αρχείο Σιφναίου, «Δήλωσις αφορώσα εις εμπορικές πιστώσεις, πληρωτέας τοις μετρητοίς παρ' οφειλετών διαμενόντων εν Ρωσία», χ.χ.

Λιάπκιν»,⁹⁷ ο Ιβάν Βασίλης, πρώην αξιωματικός του στρατού των Λευκών, που ήρθε μαζί τους στη Μυτιλήνη και έγινε ο επιστάτης του κτήματος.

Στις αρχές του 1924 οι Σιφναίοι ασχολήθηκαν με τη διευθέτηση της παράδοσης του κτήματος και των επίπλων των οικιών του, τα οποία είχαν κατασχεθεί από το ελληνικό Δημόσιο, το οποίο κατά παράβαση της συνθήκης της Λωζάννης φαίνεται ότι το υπενοικίαζε σε έλληνες ενοικιαστές. Η αγορά του κτήματος και η επίσημη «ιδιωτικοποίησή» του προσέκρουσαν σε αντιδράσεις κοινωνικού περιεχομένου και ειδικά στο γεγονός ότι ο κεντρικός χώρος των πύκων στο εγκαταλελειμμένο κτήμα χρησιμοποιούνταν από τους πρόσφυγες για τις κυριακάτικες εξορμήσεις τους και κατασκήνωση. Την παράδοση αυτή συνέχισε επιλεκτικά η οικογένεια Σιφναίου, χορηγώντας σε οικογένειες φαράδων της Γέρας άδειες κατασκήνωσης στον πευκώνα τους καλοκαιρινούς μήνες.

Στις αρχές του 1925 οι εργασίες εντάθηκαν. Ξυλουργοί, κτίστες, ραβδιστάδες εργάζονταν στο κτήμα για να επισκευάσουν τα κτίρια, να συλλέξουν τον ελαιόκαρπο, να κτίσουν τον ορνιθώνα, να το περιφράξουν και να ετοιμάσουν το αμπέλι. Σπόροι για νέες καλλιέργειες, σύρματα και πάσσαλοι, φύλλα αμιάντου για τις στέγες, σιδηροδοκοί, τσιμέντο και 330 κλήματα Καλλονής έφτασαν στην περιοχή. Πρώτο μέλημα των ιδιοκτητών ήταν η διευθέτηση των νερών, η δημιουργία δεξαμενών και ο σχεδιασμός των καλλιεργειών. Ο νομογεωπόνος που κλήθηκε να γνωμοδοτήσει συνέστησε, εκτός από τα αμπέλια, και άλλα είδη που μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στην περιοχή. Τον Μάρτιο άρχισαν οι εργασίες καθαρισμού του ελαιοκτήματος, το κτίσιμο των αντηρίδων και η λίπανσή του.⁹⁸ Μεταφέρθηκαν μελίτσια από την Αγιάσσο. Μαζί με τον ιδιοκτήτη και τον εξάδελφό του, που εγκαταστάθηκαν στο κτήμα, ήρθαν και τα απαραίτητα «υποστηρικτικά» της αγροτικής επιχείρησης: η ρωσίδα μαγείρισσα, η εγκατάσταση τηλεφωνικής γραμμής και ο φωνόγραφος. Παράλληλα αγοράστηκε γεννήτρια για την παροχή ρεύματος.

Τα σχέδια εκμετάλλευσης του κτήματος περιλάμβαναν τη δημιουργία μιας πτηνοτροφικής μονάδας για 50 όρνιδες με εκκολαπτικές μηχανές, μιας «chenvre-gie» και ενός εκτροφείου χοίρων και κουνελιών. Το παραθαλάσσιο περίπτερο, το Γιαλί, ιδανικός τόπος για να παίρνουν το τσάι τους αγναντεύοντας τη Μικρασία, σχεδιάζόταν αρχικά να διατεθεί για «dancing club», με παράλληλο ηλεκτροφωτισμό του πάρκου που βρισκόταν πίσω του, σε συνεργασία με τη μυτιληναϊκή εταιρεία παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος Ραπίτη. Φαίνεται ότι για τον επισκέπτη οι

97. Ήρωας από το ομώνυμο έργο του Μ. Καραγάτση που δούλεψε ως επιστάτης στη Γεωργική Σχολή της Λάρισας. Μ. Καραγάτσης, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*, Αθήνα 1933.

98. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στην Αθήνα, 5 και 11.3.1925.

διασκεδάσεις στη Μυτιλήνη ήταν «εξωφρενικά» με τέσσερις ή πέντε χορούς που οργανώνονταν καθημερινά, όπως έγραφε ο εξάδελφος του Απόστολου Σιφναίου, Βάνιας Αντωνιάδης.⁹⁹ Σε χαμηλότερο τόνο ο Απόστολος Σιφναίος συμπλήρωνε: «Παντού χοροί. Η παραμονή εν Μυτιλήνη είναι ευχάριστος. Θα ήτο δε πολύ πλέον τοιαύτη, αν δεν είχαμεν την πληγήν των προσφύγων».¹⁰⁰ Τελικά πρωτάνευσε η σκέψη να κατασκευαστεί στο πάρκο χώρος αντισφαίρισης με βάση τις οδηγίες μιας γαλλικής «brochure».¹⁰¹

Τον Μάιο του ίδιου χρόνου ο Απόστολος Σιφναίος επισκέφθηκε το μεγαλύτερο εκτροφείο της Γαλλίας, το «Lafayette Poultry Farms», το οποίο θρυσκόταν 10 χλμ. έξω από το Παρίσι. Σε πρώτη φάση αγοράστηκαν είκοσι κόττες και τέσσερις κόκορες, δέκα κατσίκες «race alpine», κουνέλια και ένας τράγος. Τα ζώα μεταφέρθηκαν από τη Γαλλία στην Ελλάδα, αφού καταβλήθηκε φόρος εξαγωγής 10% επί της αξίας τους. Οι καλοκαιρινοί μήνες του 1925 συνοδεύτηκαν από εντατικές εργασίες στο κτήμα. Η οικογενειακή αλληλογραφία, στριμωγμένη μέσα σε μύρα περιθώρια, υποδηλώνει την πρώτη μεγάλη απώλεια, το θάνατο του πρωτότοκου γιου του Βάσα, Τζαννάκη, που ήταν φοιτητής στο Παρίσι. Οι δύο αδελφοί που διέμεναν στην Αθήνα, ο Βάσας και ο Αριστείδης, είχαν έλθει στη Μυτιλήνη για τη διεύθυνση των εργασιών, αφήνοντας τον Μήκια στο εργοστάσιο και τον Απόστολο ακόμη στο εξωτερικό. Η «έξοδος προς την εξοχή», όσον αφορά τον Βάσα, χρησιμοποιήθηκε και σαν εργασιοθεραπεία, για να απαλύνει τον πόνο από το θάνατο του γιου του. Πράγματι, πλήθος αγροτικών και εργατικών εργασιών λάμβαναν χώρα και χρειάζονταν παρακολούθηση: αλώνισμα και λίχνισμα, μεταφορά και πώληση των δεματιών, εργασίες στη χαβούζα για τη συγκέντρωση 25 μασουριών νερού, παρακολούθηση των κρεμμυδοχώρων, των κηπευτικών και του αμπελιού, μετατροπές της εσωτερικής διαρρύθμισης του παραδαλάσιου περίπτερου, που θα φιλοξενούσε την οικογένεια του Μήκια. Από τις καλλιέργειες το σιτάρι και το κριθάρι, οι μπάμιες, το τριφύλλι και το αμπέλι είχαν πολύ καλές αποδόσεις και μαζί με τον πτηνοτροφικό σταθμό απασχολούσαν πέντε άτομα. Στο μέσον της θερινής περιόδου και για να διευκολυνθούν οι μετακινήσεις και των τριών οικογενειών από και προς την πόλη αγοράστηκε το πρώτο αυτοκίνητο μάρκας Ford. Τις επόμενες χρονιές αυξήθηκε η παραγωγή ζώων, αγοράστηκαν αγελάδες, ένας ταύρος και μια

99. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάνια Αντωνιάδη από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στην Αθήνα, 25.2.1925

100. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στην Αθήνα, 15.2.1923.

101. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς Σιφναίου στην Αθήνα, 17.3.1925.

φοράδα, ενώ εισάγονταν συχνά εμβόλια από το εξωτερικό για τις όρνιθες. Ο Βάσας, που πηγαίνονταν στη Γαλλία για να παρακολουθεί τις εργασίες του πλοίου τους «Βενιζέλος», επισκεπτόταν πρότυπα εκτροφεία και μονάδες μελισσοκομίας και συμβουλευόταν ειδικούς για την επίλυση των προβλημάτων της παραγωγικότητας της μονάδας: «Ήμην εις του Passy. Δεν είναι εποχή προς αγοράν πετεινών. Αποδίδει την θνησιμότητα των μικρών εις τους γεννήτορας, δηλ. ασθενείς είναι αι rouples. Μεταχειρίζονται serum του Pasteur ως θεραπευτικόν μέσον και εις τα μικρά δίδουν lait en farine. Ηγόρασα και στέλλω με το “Βενιζέλος” δέκα κιλά».¹⁰²

Τη δεκαετία του 1930 το κτήμα έφτασε στο μέγιστο σημείο απόδοσής του με σημαντική παραγωγή λαδιού (4.635 κιλά τη διετία), 4.000 αυγών ετησίως, παραγωγή νεοσσών, χοίρων, μελιού, γάλακτος και βουτύρου. Τα προϊόντα του κτήματος διοχετεύονταν στη Μυτιλήνη, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Η εικόνα της οικονομίας του κτήματος παραμένει ελλιπής, καθώς δεν έχουν σωθεί τεκμήρια για τις αποδόσεις του και τα κεφάλαια που επενδύθηκαν σε αυτό.

Ο παραθερισμός στο κτήμα της Κρατίγγο

Το κτήμα, παράλληλα με την αγροτική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση, αποτελούσε και σημαντικό τόπο παραθερισμού και αναψυχής των τριών οικογενειών, που διαβίωσαν εκεί από τον Ιούνιο ως τον Σεπτέμβριο κάνοντας μπάνια, περνώντας τα απογεύματα με συντροφιά τα βιβλία, παίζοντας χαρτιά ή τένις και οργανώνοντας αθλοπαιδιές. Η πρακτική των κοινών διακοπών στην Κρατίγγο διατηρείται και σήμερα και περιλαμβάνει την ευρύτερη οικογένεια Σιφναίου.

Αξίζει να επιμείνουμε σε ορισμένες πλευρές της οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου στην Κρατίγγο. Η σχέση της οικογένειας με τον αθλητισμό ξεκινά από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, στους οποίους παρευρέθηκαν, μετακινούμενοι από τη Ρωσία, ο Ζάννος με τον πρεσβύτερο γιο του, Βάσα. Όπως γνωρίζουμε και από τον Δ. Βικέλα, η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων βρήκε πρόσφορο έδαφος υποστήριξης στους αστούς της διασποράς, καθότι αναδείκνυε μέσα από τη σύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν τον εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας και καθιστούσε την Αθήνα κέντρο παγκόσμιου ενδιαφέροντος.¹⁰³ Οι αθλοπαιδιές, που αποτελούσαν

102. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Παρίσι προς τον Απόστολο Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 21.1.1928.

103. Όπως σημειώνει η Χριστίνα Κουλούρη, ο στόχος της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων εκτόπισε την καλλιέργεια στρατιωτικών αρετών και εθνικού φρονήματος που χαρακτήριζε τις πρώτες αθλητικές συσσωματώσεις, φαινόμενο που απαντά και στους συλλόγους της Λέσβου. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα 1997, σ. 185.

βρετανική επιπόηση, καλλιεργήθηκαν συστηματικά από την οικογένεια. Στην Κράττηγο η δεύτερη γενιά της οικογένειας Σιφναίου οργάνωσε κέντρο αθλοπαιδιών και αγώνες, τις Κρατηγιάδες, στις οποίες λάμβαναν μέρος εκτός από τα παιδιά της οικογένειας και άλλα παιδιά από το χωριό Αγία Μαρίνα. Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και από τους διαδόχους της τρίτης γενιάς, ως τη δεκαετία του 1970. Τα αγωνίσματα ήταν μέρος των αγωνισμάτων του κλασικού αθλητισμού και περιλάμβαναν αγώνες δρόμου (ταχύτητας, αντοχής και ανώμαλου δρόμου), άλματα, και ρίψεις. Οι συμμετέχοντες αγωνίζονταν στην ελεύθερη και ελληνική δυσκολία, στο ακόντιο, στη ρίψη λίθου και στη σφαίρα.¹⁰⁴ Υποδομή υπήρχε και για όλα τα είδη των αλμάτων καθώς και για το άλμα επί κοντώ, άθλημα για το οποίο χρησιμοποιούσαν ειδικό καλάμι από μπαμπού. Στην Κράττηγο οργανώνονταν επίσης και αγώνες αντισφαίρισης και κροκέ, το οποίο έπαιζαν φανατικά και στο Ακλειδιού. Στο παιχνίδι αυτό, που στόχευε στην καλλιέργεια του ομαδικού πνεύματος, συμμετείχαν μικροί και μεγάλοι και των δύο φύλων. Τα μέλη της οικογένειας παρακολουθούσαν τις διεθνείς διοργανώσεις των Ολυμπιακών Αγώνων, όταν λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη. Παρόμοιες συμπεριφορές, που συνδύαζαν την άθληση με τη διασκέδαση, ανιχνεύουμε στην οικογένεια Φραγκιάδη, όταν μετεγκαταστάθηκε από το Λονδίνο στην Αθήνα.¹⁰⁵

Μια άλλη πολύ σημαντική διασκέδαση, στενά συνυφασμένη με τη συγκρότηση της ανδρικής ταυτότητας ήταν το κυνήγι. Η Κράττηγος αποτελούσε φημισμένο κυνηγότοπο με πολλά διαβατάρικα πουλιά που κατέβαιναν από τις ρωσικές στέπες για τα πιο ζεστά μέρη της Αιγύπτου. Ορτύκια, τρυγόνια, μπεκάτσες, πέρδικες ήταν τα σημαντικότερα θηράματα στη Λέσβο. Τα άρρενα μέλη της οικογένειας αγόραζαν σκάγια και μπαρούτι για να ετοιμάσουν τα φυσίγγια και επένδυαν σημαντικά ποσά στην αγορά σκύλων και τουφεκιών.¹⁰⁶ Σε ηλικία μόλις 16 ετών ο Αριστείδης Σιφναίος σημείωνε στις κυνηγετικές του «Πινάκιδες» τα συστατικά κατασκευής της γαλλικής πυρίτιδας για το κυνήγι.¹⁰⁷ Η πρώτη κυνηγετική εμπειρία της ζωής του, τον Αύγουστο του 1901, του στοίχισε ακριβά, γιατί χρειάστηκε να αποζημιώσει τον νοικιασμένο σκύλο που χτύπησε. Στον πίνακα 23 είναι ενδεικτική η απειροελάχιστη αμοιβή του συνοδού του σε σχέση με τα συνολικά του έξοδα.

104. Αρχείο Σιφναίου, τετράδιο αθλητικών, 20.9.1933.

105. Σελέκου, *Η καθημερινή ζωή...*, σ. 146.

106. Αρχείο Σιφναίου, Βιβλίο Καθημερινών Εξόδων, 1906.

107. Αρχείο Σιφναίου, «Κυνηγετικά πινακίδια Αριστ. Ζ. Σιφναίου», 1903-1904.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Έξοδα κυνηγιού Αριστείδη Σιφναίου.

Ημερομηνία	Εργασία	Αξία / γρόσια
8.8.1901	Σκάγια 6 οκάδες	17,00
9.8.1901	Άδεια	23,25
10.8.1901	Επιδιόρθωσης ενδύματος	4,25
20.8.1901	Υποδήματα	50,00
29.8.1901	Τάπες και κερί	4,00
9.9.1901	Ζώνον διά το κυνήγι	29,25
9.9.1901	Τσαντατζής (βοηθός που κρατά την τσάντα για τα πουλιά)	5,00
10.9.1901	Αποζημιώσεις σκύλου που επλήγη	180,00

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, «Κυνηγετικά πινακίδια Α. Ζ. Σιφναίου», σ. 2.

Οι τέσσερις Αδελφοί είχαν αποκτήσει τη συνήθεια του κυνηγιού κατά την παραμονή τους στη Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη. Την εποχή που τα θηράματα ήταν άφθονα, το κυνήγι λάμβανε διαστάσεις αγώνα δεξιοτεχνίας στη σκοποβολή. Σημαντικό δεν ήταν το αποτέλεσμα, δηλαδή με πόσα πουλιά θα γυρούσε κανείς πίσω, αλλά η σχέση βολών-θηραμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Κυνηγετική περίοδος και επιδόσεις του Αριστείδη Σιφναίου.

Έτος	Έξοδα σε γρόσια	Κόστος / πουλί σε γρόσια	Περίοδος	Μέρες	Θηράματα	Βολές	Ποσοστό επιτυχίας %
1901	312,00	12,00	20.8-7.9	7	26		
1902	157,00	3,57		8	43		
1903	155,25	3,15	20.8-5.9	9	49		
1904	126,25	4,66	13.8-13.9	10	27	37	73
1905	244,00	3,50	11.8- 4.9	15	70	137	51
1906	457,00	8,00	14.8-14.9	13	57	145	39,3

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, «Κυνηγετικά πινακίδια Α. Ζ. Σιφναίου», σ. 2-10.

Οι σημειώσεις του κυνηγιού ήταν συνοδοιπόρος της ζωής του Αριστείδη Σιφναίου, ο οποίος συνέχισε να καταχωρίζει συστηματικά σε όλη τη διάρκεια του

Μεσοπολέμου τις κυνηγετικές του εμπειρίες, τόσο από εξορμήσεις στη Λέσβο, όσο και αλλού, στη Μακεδονία για φασιανούς και στη Λήμνο για πέρδικες. Από την τελευταία του εκδρομή στη Λήμνο, όπου προσβλήθηκε από θανατηφόρο ελονοσία, ο Αριστείδης σημείωνε τις παραμονές της έναρξης του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου: «26-31 Οκτωβρίου 1940. Εις Λήμον. Ένδεκα πέρδικες και ένας λαγός. Εκδρομή αποτυχημένη λόγω κηρύξεως πολέμου. Επιστροφή διά βενζινοπλοίου “Αγία Μαρίνα”».¹⁰⁸

---

108. Αρχείο Σιφναίου, «Κυνηγετικάί πινακίδαι Α. Ζ. Σιφναίου», σ. 39.

Απελευθέρωση της Μυτιλήνης, 1912. Αρχείο Σιφναίων

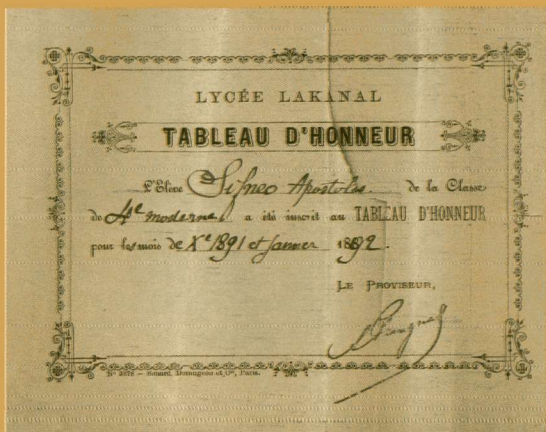
Το Θωρηκτό Αβέρωφ έξω από το λιμάνι της Μυτιλήνης. Μυτιλήνη, 1912. Συλλογή ΕΑΙΑ.

Απόκριες 1943. «Παρά τους Γερμανούς η οικογένεια ακόμα χαμογελά»: χειρόγραφη σημείωση πίσω από φωτογραφία που πιθανόν τραβήχτηκε στο σπίτι της Μαρίας και της Ελένης Σιφναίου στο Παλαιό Φάληρο. Αρχείο Σιφναίου.

Διαβάζοντας ειδήσεις για την Ελλάδα στο φουαγιέ της φοιτητικής εστίας του Κέμπριτζ, 1922. Διακρίνονται οι Τάκης και Τζανάκης Σιφναίος. Αρχείο Σιφναίου.

Ο Βάσας Σιφναίος
όπως και οι αδελφοί
του Απόστολος και
Μήκας, φοίτησε
στην Ανώτατη
Εμπορική Σχολή
της Μασσαλίας τη
δεκαετία του 1890,
αφού προηγουμένως
παρακαλούθησε
προπαρασκευαστικό
τιμήμα στο Λύκειο
Lakanal.

Αναμνηστική φωτογραφία της οικογένειας των Θρασύβουλου και Παναγιώτη Αλεπουδέλη, καθώς και των αδελφών Νιάνια με τον Ελευθέριο Βενιζέλο στις 24 Μαΐου 1915. Αρχείο Σιφναίου.

Στις σκάλες της οικίας Αλεπουδέλη κατά τη δεύτερη επίσκεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Μυτιλήνη τον Μάιο 1934. Διακρίνονται μέλη των οικογενειών Αλεπουδέλη, Σιφναίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου και η σύζυγος του Βενιζέλου, Έλενα. Αρχείο Σιφναίου.

Ο εορτασμός του συντάγματος (1908) στη τουρκοκρατούμενη Λέσβο
(www.lesvosoldies.gr).

Η γαλανόλευκη κυματίζει στο κάστρο. Φωτογραφία του Φριτς Μραζ
(www.leshosoldies.gr).

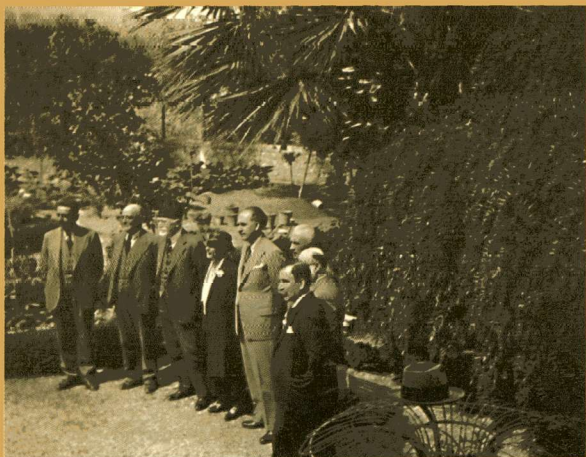

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Μυτιλήνη, τον Απρίλιο-Μάιο του 1915. Αρχείο Σιφναίου.

Ευχαριστήριο του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Θ. Αλεπουδέλη για τη φιλοξενία του. Αρχείο Σιφναίου.

Αναμνηστικές φωτογραφίες στον κήπο της οικογένειας Αλεπουδέλη με τον Βενιζέλο, τη σύζυγό του και τον Γεώργιο Παπανδρέου. Μάιος 1934.
Αρχείο Σιφναίου.

Πολιτισμικά πρότυπα και πολιτικές συστοιχίες

Από το γαλλικό στο αγγλικό πρότυπο

Οι πολιτισμικές επιρροές και οι προσλήψεις της οικογένειας Σιφναίου και των ιδρυτών του εμπορικού οίκου πέρασαν στη διάρκεια του 20ού αιώνα από το γαλλικό στο αγγλικό πρότυπο. Το γεγονός ερμηνεύεται, αν λάβει κανείς υπόψη του την πολιτική και οικονομική υποχώρηση της Γαλλίας έναντι της Αγγλίας. Η παντοκρατορία των Βρετανών και η πολιτική τους ισχύς στις διεθνείς υποθέσεις έστρεψαν τους Αδελφούς προς τη Μ. Βρετανία, τα τεχνολογικά επιτεύγματα της οποίας ήταν αξιολάμβαστα. Η ανοδική πορεία της εξάλλου σε σχέση με τη Γαλλία στο εμπόριο σιτηρών και η στάση της στη διάρκεια του Ανατολικού Ζητήματος και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου έκαναν τη Βρετανία να φαίνεται παντοδύναμη. Το Λονδίνο, ως παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό και ναυλομεσιτικό κέντρο, συγκέντρωνε τα ξένα κεφάλαια γιατί παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια και σε αυτό προσέτρεχαν και οι Αδελφοί για να διασφαλίσουν τα κέρδη τους.¹

Αξίζει να μελετήσουμε την προϊστορία του πολιτισμικού προτύπου ξεκινώντας από τον 19ο αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου το γαλλικό αρχέτυπο χάραζε κατευθύνσεις, επηρέαζε τις επιδιώξεις και διαμόρφωνε το αστικό στίλ ζωής που όλοι ήθελαν να μιμηθούν. Η σχέση της οικογένειας με τη Γαλλία ήταν καταρχάς γλωσσική. Τα γαλλικά, που μιλιόνταν ευρέως σε όλη την Ανατολή, διδάσκονταν στα σχολεία και αποτελούσαν μαζί με τη μητρική γλώσσα και την τουρκική, απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι δυνατή η επικοινωνία και να μπορεί ο έμπορος να κινηθεί εύκολα, να διαβάσει εφημερίδες, να παρακολουθήσει τη νομισματογορά και να εμπλακεί σε συναλλαγές με δυτικά προϊόντα. Η Γαλλία αποτελούσε προορισμό για σοβαρές σπουδές. Όσοι ήθελαν να «λειτουργήσουν» την ιατρική πήγαιναν στη Γαλλία, όπως έκανε και ο Παναγιώτης

---

1. R. Michie, «The City of London as a global financial centre, 1880-1939: finance, foreign exchange, and the First World War», στο P. Cottrel / E. Lange / U. Olsson (επιμ.), *Centres and Peripheries in Banking. The Historical Development of Financial Markets*, Άσγκεϊτ 2007, σ. 41-79.

Σιφναίος, ένας από τους αδελφούς της πρώτης γενιάς. Όπως έλεγε ο Δ. Βικέλας, «οι διωγόντες επιστημονική μόρφωση [μετά τη Γαλλική Επανάσταση] ήρχισαν κατά προτίμηση να μεταβαίνουν εις τα Παρίσια».²

Στη δεύτερη γενιά ξεκίνησε η στροφή και προς την εκμάθηση της αγγλικής. Παρόλο που τα αδέρφια γνώριζαν άπταιστα γαλλικά και είχαν πάρει ανώτερη μόρφωση στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας, η εργασία τους και ιδίως η ενασχόληση με την πλοιοκτησία επέβαλλε τη χρήση της αγγλικής. Στη δεύτερη γενιά τα ταξίδια δεν γίνονταν μόνο προς την Ιταλία και τη Γαλλία αλλά και προς τις αγγλοσαξονικές χώρες, κυρίως τη Μ. Βρετανία και την Ολλανδία. Οι επιλογές για τη μόρφωση της τρίτης γενιάς έγειραν σαφώς προς την αγγλόφωνη εκπαίδευση. Τα παιδιά φοίτησαν όλα στο Αμερικανικό Κολλέγιο της Αθήνας και σπούδασαν σε αγγλικά πανεπιστήμια, με προτίμηση το Κέμπριτζ. Η στροφή αυτή αφορούσε τα άρρενα μέλη της οικογένειας, που προορίζονταν να αναλάβουν τις επιχειρήσεις, ενώ τα κορίτσια φοίτησαν στη Γαλλία και έζησαν αρκετά από τα νεανικά τους χρόνια στο Παρίσι. Σε δύο μόνο περιπτώσεις προτιμήθηκε και πάλι η Γαλλία, στην περίπτωση του Πέτρου Σιφναίου, που παρά την επιθυμία του πατέρα του, Μήκια, ξεκίνησε να σπουδάζει Χημεία στη Σορβόνη, και στην περίπτωση του Ζαννή Σιφναίου, γιου του τέταρτου αδελφού, του Αριστεΐδη, που προτίμησε για γεωπονικές σπουδές και πάλι τη Γαλλία. Όσον αφορά την εκπαιδευτική κατεύθυνση, η παρέμβαση των τεσσάρων αδελφών σχετιζόταν άμεσα με τα θέματα της διαδοχής του οίκου. Οι γονείς και ειδικά ο Μήκκιος Σιφναίος ήταν περισσότερο χαλαροί απέναντι στους γιους τους απ' ό,τι ο άκληρος αδελφός τους, Απόστολος, και έπαιρναν υπόψη τους και τις προσωπικές επιθυμίες των παιδιών. Επιθυμούσαν να συγκεράσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, που εναρμονίζονταν με την επιχειρηματική στρατηγική, με τις προτιμήσεις των νεότερων. Αντίθετα, ο Απόστολος, κατά την προσφιλή του συνήθεια, άσκησε ανοιχτά κριτική στις φιλολογικές τάσεις των ανιψιών του: «Ο Μήκκιος με πληροφορεί ότι τα παιδιά [του Βάσα] σκοπεύουν να ακολουθήσουν τον φιλολογικόν κλάδον. Το αποδοκιμάζω καθ' όλην την γραμμήν. Δεν επιθυμώ να γίνουν σχολικοί και να φυτοξωούν εφ' όρου ζωής. Εις την εποχήν μας μόνον οι μη έχοντες ενεργητικότητα, οι προτιμώντες την οκνηρίαν προτιμούν τοιαύτα στάδια. Να ακολουθήσουν επί παντός τρόπου νομικά. Πολύ με στενοχωρεί η έλλειψις πρακτικού νου εις τους ανηψιούς μου».³

2. Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου*, Αθήνα 1908, ανατύπωση 2003, σ. 207.

3. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη προς τους Αδελφούς στην Αθήνα, 23.10.1919.

Τελικά, οι γιοι του Βάσα σπούδασαν Γεωπονική και Νομικά στο Κέμπριτζ, ο γιος του Μήκια Χημεία στη Σορβόνη και οι γιοι του Αριστείδη, Οικονομικά στο Κέμπριτζ, Γεωπονική στο Μονπελιέ και Χημεία στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Με την οικογενειακή επιχείρηση ασχολήθηκαν ο γιος του πρωτότοκου και οι δύο γιοι του τέταρτου αδελφού. Η επιλογή των αγγλικών πανεπιστημίων σχετίζεται και με την ύπαρξη ρευστού από τη συγκέντρωση των κερδών της ναυτιλιακής επιχείρησης της οικογένειας κυρίως σε αγγλικές τράπεζες.

Η Γαλλία, ωστόσο, προηγήθηκε της Αγγλίας ως επιλογή και διατηρούσε την αίγλη της και στον 20ό αιώνα. Ήταν ο τόπος στον οποίο προσέτρεχε η οικογένεια για ιατρικούς λόγους: επισκέψεις σε γιατρούς, εγχειρήσεις, θεραπείες. Οι μετακινήσεις από τη Ρωσία στη Γαλλία ήταν συχνές για τέτοιους λόγους. Ο Βάσας την επισκεπτόταν τακτικά, εκεί εγχειρίστηκε ο πατέρας του, Ζάννος, η πεθερά του, Πηνελόπη Σακελλαρίδη, και άλλοι. Η οικογένεια εμπιστευόταν περισσότερο τη γνώμη των γάλλων ιατρών παρά οιοδήποτε άλλο, και ίσως σε αυτό να συνέβαλλε και η γνώμη του γαλλοσπουδασμένου αδελφού και μεγαλύτερου θείου, Παναγιώτη Σιφναίου, που ζούσε στη Μυτιλήνη.

Έγραφε για την ασθένεια της μητέρας της η Μαργιέττα: «Φαντάσου ότι εάν βασισθείς εις την διάγνωσιν του Φενομένωφ, ο πατέρας δεν επήγανεν εις το Παρίσι, η μητέρα ήδελεν να είναι χαμένη, διότι άνευ εγχειρίσεως δεν ήδελεν ζήσει ή μόνον 6 μήνας. Μόλις υπήγεν εις τον διάσπμον Doyen αμέσως είπεν εγχείρησιν και ότι εγγνάται περί της επιτυχίας και πραγματικώς την ανέλαβεν και την έφερην εις αίσιον τέλος».⁴ Την ανυπομονησία για την επιτυχή έκβαση της εγχείρησης του πατέρα και την έγνοια για την υγεία του πρεσβύτερου αδελφού εκδήλωνε ο Μήκιας από το Ταϊγάνι:

Περιμένω το τηλεγράφημα της απαλλαγής ανυπομόνωσ. Ελπίζω ο πατέρας να έχη θάρρος μέχρι τέλους, αφού άλλωστε η εγχείρησις δεν είναι σπουδαία και θα γίνη υπό τόσον ασφαλείς όρους. Υπολογίζω ότι θα αφήκατε την εγχείρησιν διά την προσεχή εβδομάδα· κύτταξε μη εν τη χαρά σου λησμονήσης να με τηλεγραφήσης. Έζησες και συ μακράν των φιλιτών μας και γνωρίζεις πόσον ψυχοφθόρος είναι η στενοχώρια ην αισθάνεται τις διά παρομοίους περιστάσεις· εγώ τουλάχιστον το ησθάνθην εις τον εαυτόν μου καιτοι ποτέ, ένεκα του χαρακτήρος μου δεν σκέπτομαι εις το κακό, εν τούτοις, ένεκα της αδιαλείπτου στενοχώριας και ανυπομονησίας να μάθω τι γίνεσθε, αδυνάτισα εντός εβδομάδος και ζυγίζω 5 φούντια ολιγώτερον. Ίσως γελάσεις με το ζύγιον, είναι όμως αλήθεια. Άλλως τε άμα γίνη εντελώς καλά ο πατέρας δεν θα έχω αφορμήν στενοχωριών και θα είμαι ο ίδιος. Επαναλαμβάνω, ότι και συ, Βάσα, έχεις

4. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μαργιέττας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 20.7.1900.

ανάγκη ιατρικών περιθάλψεων και να υποβάλλης εις τους ιατρούς ό,τι υποφέρεις και αισθάνεσαι αδύνατον εν σοι· μη λείψης να θεραπεύσης την τακτικήν αδιαθεσίαν είχες καθ' όλον τον χειμώνα, διότι αύτη κατ' εμέ είναι η εκνευρίζουσα σε.⁵

Οι έγνοιες και τα προβλήματα στην επαγγελματική ζωή των εμπόρων και ειδικά σε όσους ασχολούνταν με ένα προϊόν αιχμής, όπως ήταν τα σιτηρά, είχαν επιπτώσεις στην ψυχική τους υγεία. Ειδικά ο πρωτότοκος, που έφερε την ευθύνη για την πορεία του εμπορικού οίκου των Αδελφών, αντιμετώπιζε συχνά ενοχλήσεις στο στομάχι: «Ευρήκα εις Παρισίους ότι το νευρικό μου σύστημα είναι πολύ εξησθενημένον και έχω ανάγκην αναπαύσεως και συστηματικής υδροθεραπείας. Το στομάχι, οι πονοκέφαλοι, και η αδυναμία θα θεραπευθούν άμα θεραπεύσω τα νεύρα, επειδή δε μοι είναι πολύ δυσάρεστον να αισθάνομαι τον εαυτόν μου αδύνατον και καχεκτικόν εδεώρησα καλόν να κάμω επί ένα μήνα τακτικήν θεραπείαν μακράν των εργασιών», έγραφε το καλοκαίρι του 1900 ο Βάσας Σιφναίος.⁶ Τα υδροθεραπευτήρια της Γαλλίας αλλά και της γαλλόφωνης Ελλάδας ήταν φημισμένα και δέχονταν συχνά τα μέλη της οικογένειας Σιφναίου που ταξίδευαν από τη Ρωσία για θεραπευτικούς λόγους αλλά και για να αναπαυθούν.

Η Γαλλία υπήρξε τόπος των μεγάλων διεθνών εκθέσεων, τις οποίες επισκέπτονταν τακτικά και στις οποίες εμφανίζονταν όλων των ειδών οι νεωτερισμοί, οι βιομηχανικές καινοτομίες, οι ανακαλύψεις και τα επιστημονικά επιτεύγματα. Αν στην έκθεση του «Crystal Palace», το 1851, η καινοτομία ήταν οι πρώτες κλωστικές μηχανές, στην έκθεση του 1900, που ανήγγειλε τον νέο αιώνα, η καινοτομία ήταν ο ηλεκτρισμός. Γιγάντια πολύχρωμα παλάτια, όπου όλα τα έθνη παρουσίαζαν την ιστορία τους, τα περίπτερα των Μεγάλων Δυνάμεων κατά μήκος του Κε ντ' Ορσέ, και μια μεγάλου μήκους κινητή πλατφόρμα, ένα κινούμενο πεζοδρόμιο δύο ταχυτήτων, περιέτρεχε τα αξιοθέατα σε ύψος 7 μ. και επέτρεπε την προσέγγιση των εκθεμάτων.⁷ Από τη γέφυρα της Ιένας ως τη γέφυρα του Αλεξάνδρου Γ', κατά μήκος της αριστερής όχθης του Σηκουάνα, εκτεινόταν η παγκόσμια αυτή γιορτή, που διήρκεσε από τον Απρίλιο ως τον Οκτώβριο και δέχτηκε 48 εκατομμύρια επισκέπτες. Η έκταση την οποία καταλάμβανε η έκθεση συνιστούσε από μόνη της ένα πρόβλημα: «Η έκθεσις είναι αξιοπαρατήρητος», έγραφε ο Βάσας, «αλλά τόσοσιν μεγάλη ώστε καταντά

5. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον αδελφό του, Βάσα, στο Παρίσι, 1/13.8.1897.

6. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από τη Γενεύη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 30.6.1900.

7. J.-C. Mabire (επιμ.), *L'exposition universelle de 1900*, Παρίσι 2000.

αδύνατον να την επισκεφθώ τις εντός μηνός. Είναι διά τούτο πολύ κουραστική και χάνει τις την ευχαρίστησιν ην αισθάνεται βλέπων τόσα ωραία εκθέματα και κτίρια».⁸

Η Γαλλία ήταν η αποδέωση του αστικού τρόπου ζωής, με τα μεγάλα πολυκαταστήματα, τα εστιατόρια, τις νυκτερινές διασκεδάσεις, τα θέατρα, τους περίπατους στα βουλεβάρτα και στους κήπους. Εντυπωσιασμένη από την παραμονή της στο Παρίσι η Μαργιέττα Σιφναίου, που συνόδευε τον σύζυγό της σε επαγγελματικό ταξίδι, έγραφε:

Το Βερολίνο με ήρεσεν πολύ, είναι ωραία πόλις ιδίως καθαρά αλλά το Παρίσι έχει άλλην μεγαλοπρέπειαν, αφήνω δε ότι είναι πόλις των διασκεδάσεων. Περνούμεν έκτακτα κάθε θράδυ εις τα θέατρα, το εν καλλίτερον του άλλου. Εις την Grande Opéra ακούσαμεν το Ariane. Είναι κάτι τι θαυμάσιον ως προς τα σκηνικά. Αυτό το θέαμα δεν θα το λησμονήσω. Η μουσική είναι μετρία αλλ' οι παίζοντες ήσαν θαυμάσιοι. Επίσης ηκούσαμεν το Tanhaüser, πολύ ωραία όπερα και απόψε θα ακούσωμεν το Faust. Επίσης την καλλιτέραν εντύπωσιν με έκαμεν το Bois de Boulogne. Τι ωραίον όπου είναι με το lac, φαντάζομαι τι θα είναι το καλοκαίρι, πηγαίνομεν με το automobile και κάμωμεν διαφόρους γύρους εις το bois. Είδα και τα μουσεία, τι ωραίας εικόνας και τι ωραία αγάλματα, ιδέαν δεν έχεις. Τέλος πάντων ό,τι και να γράψω διά τους Παρισίους θα είναι πτωχόν έμπροσθεν του πραγματικού.⁹

Στο Παρίσι προμηθεύονταν ρουχισμό, αγόραζαν ακριβιά υφάσματα και παπούτσια και εκτελούσαν τις παραγγελίες της ευρύτερης οικογένειας. Σε ένα από τα πρώτα ταξίδια στη Γαλλία στα τέλη του 19ου αιώνα, αγόρασαν από τον «Petrus Trambouze», στο νούμερο 84 της Rue des Rennes μία φωτογραφική μηχανή με πλάκες, με την οποία πειραματίστηκαν στις πρώτες οικογενειακές φωτογραφίες στο Ακλειδιού. Από τη σειρά αυτή έχουμε σπάνιες φωτογραφίες από τις επισκευές του πύργου στα 1895 καθώς και από αθλοπαιδιές που οργανώνονταν στον περιβάλλοντα χώρο. Ο ρουχισμός των νέων ανδρών με τα ριγέ παντελόνια, τα ρεβέρ και τις πιέτες, διαφέρει από το συντηρητικό ντύσιμο των γεννητόρων και παραπέμπει σε γαλλικά ενδυματολογικά πρότυπα της εποχής. Ωστόσο, ως και η άκρως συντηρητική μητέρα τους, η Ασπασία, παράγγελε μερικά χρόνια αργότερα στον γαμβρό της, Θρασύβουλο Αλεπουδέλη, να της φέρει από το Παρίσι σεντόνια, ποτήρια, σκουπιστήρια, παπούτσια και παντό-

8. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από τη Γενεύη προς τους γονείς του στη Μυτιλήνη, 30.6.1900.

9. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μαργιέττας Σιφναίου από το Παρίσι προς τη Σαπφώ Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 26/8.2.1907.

φλες, ομβρέλα και υφάσματα λινά, αξίας 299 φράγκων.¹⁰ Ήταν εξαιρετικά γρήγορη η εισδοχή του αστικού τρόπου ζωής και η υιοθέτηση των γαλλικών προτύπων στη Λέσβο.

Από τους Γάλλους έρχονταν επίσης οι νέες απόψεις για τη βρεφική και παιδική ηλικία, η προτίμηση του θηλασμού έναντι του παστεριωμένου γάλακτος και άλλες πρακτικές που αφορούσαν την προσωπική υγιεινή, επηρεασμένες από την ιατρική επιστήμη:¹¹ «Επεθύμουν να με έλεγες πως ενδύεις ήδη την μικράν», έγραφε η Αικατερίνη Σιφναίου στην κόρη της στη Σμύρνη. «Εξακολουθής ακόμη να την φασκιώνης; Είναι μέσα εις τον τέταρτον μήνα και την Ελπίδα από 2½ μηνών την εφόρουν φουστανάκι». Η Αικατερίνη, έχοντας αφομοιώσει τις ιατρικές συμβουλές του ανδρός της και γνωρίζοντας μέσα από την κοινωνική της δράση στο εργαστήρι της Φιλοπτώχου Αδελφότητας τις πρακτικές της μυτιληναϊκής κοινωνίας σε όλο το κοινωνικό φάσμα, προσπαθούσε με τον αυταρχικό της τρόπο να νουθετήσει την κόρη της στο μέγαλωμα της εγγονής της.¹²

Στην τρίτη γενιά, από τη δεκαετία του 1920 ως και τον πόλεμο, το Παρίσι συνυπήρχε με το Λονδίνο και οι ενασχολήσεις συνδύαζαν το Λονδίνο για σπουδές και εργασία και το Παρίσι για τα «loisirs» και τις διασκεδάσεις. Χαρακτηριστικά εγκαινιάζει αυτή τη νέα εποχή σε μια επιστολή του ο Παναγιώτης (Τάκης) Σιφναίος, όταν σε ένα καλοκαιρινό διάλειμμα από το Κέμπριτζ επισκέφθηκε με τον αδελφό του για πρώτη φορά την πόλη των Φώτων: «Κρίμα που δεν είσαι εδώ μαζί μας», έγραφε στην αδελφή του, «να έβλεπες τι ωραίο που είναι το Παρίσι. Σήμερα παραγγείλαμε ένα κοστούμι bleu à la dernière mode. Στο Λονδίνο θα κάνωμε σμόκιν. Καθημερινώς αγοράζωμε γραβάτες, gilets κλπ. Εν γένει άμα θα μας ξαναδής θα είμεθα σωστοί ντέντηδες. Προς το παρόν όμως περιδιαβάζωμε à la μυτιληνά. Με τα γαλλικά τα καταφέρνωμε ωραία. Τον Ζαννάκη τον πήραν για Παριζιάνο. Εγώ στο ταξίδι μεγάλωσα κατά 3-4 χρόνια. Είμαι 21 έτους. Ο δε Ζαννάκης είναι ο μικρός μου αδελφούλης, τον οποίον προστατεύω και πηγαίνω υπό κηδεμονίαν εις την Αγγλίαν».¹³

Από τον Α΄ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η πολιτική υπεροχή της Αγγλίας και η οικονομική της ευρωστία, παρά την απώλεια της βιομηχανικής της ηγεμονίας, η μετατροπή του Λονδίνου σε διεθνές χρηματιστηριακό και εφοπλιστικό κέντρο της

10. Αρχείο Σιφναίου, Ημερολόγιο Καθημερινών Εξόδων Ασπασίας Σιφναίου, εγγραφή 19.8.1910.

11. G. Cadier-Rey, *Les Français de 1900*, Παρίσι 1999, σ. 22-37.

12. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σμύρνη, 4.3.1893.

13. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Τάκη Σιφναίου από το Παρίσι προς την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 17/30.8.1920.

Ευρώπης έκανε τους Αδελφούς να εμπιστεύονται περισσότερο σε οικονομικά και πολιτικά ζητήματα την αγγλική πολιτική, ενώ η Γαλλία φαίνεται ότι διατήρησε τα σκήπτρα του αστικού τρόπου ζωής και των πνευματικών αναζητήσεων.

Από τα 2 Β στο κόμμα των Φιλελευθέρων

Πώς και από πότε η οικογένεια απέκτησε εθνική συνείδηση; Ποιες είναι οι απαρχές της; Οπωσδήποτε ο γενέθλιος τόπος, που αποδίδεται στην επιστολογραφία με τη λέξη «πατρίδα», και η νοσταλγία γι' αυτόν αποτελούν τα πρώτα στοιχεία που συγκροτούν την ιδιαίτερη ταυτότητα των πάροικων. Προς την τουρκοκρατούμενη Μυτιλήνη, την οποία ο Ζάννος δεν πρόλαβε να δει ελεύθερη, όπως έγραψαν οι γιοι του, απευθύνονταν οι σκέψεις των έξω και εκδηλωνόταν η επιθυμία της επιστροφής. Η αγάπη προς την ιδιαίτερη πατρίδα και τις φυσικές καλλονές της σημάδευε την επιστολογραφία των Αδελφών: «Φαντάζομαι πόσο ωραίο θα είναι το Ακλειδιού το Πάσχα [...] εκεί ανέπνευσα τον ζωογονότερον αέρα και απήλαυσα αμέριμνος τας διασκεδάσεις μοι παρείχε η κυανή και ωραία θάλασσα ήτις βρέχει τα παράλια του ζωγραφικού μας Ακλειδιού».¹⁴ Ο γενέθλιος τόπος ήταν κάποιου είδους οικογενειακό άσυλο, στο οποίο μπορούσαν να μεταφερθούν διά της μνήμης και της φαντασίας οι περιπλανώμενοι έμποροι και οι οικογένειές τους. Όμως και για όσους δεν τη γνώριζαν αποτελούσε μια φαντασική κοινότητα: «Να είσθε βεβαία, σεβαστή μήτηρ», έγραφε η νεότερη νύφη στην πεθερά της, «ότι πάντοτε μετά μεγάλης ευχαριστήσεως θα τον συνοδεύω [εννοεί τον σύζυγό της] και, αν και έως τώρα δεν εγνώρισα την Λέσβο, εξ όσων ήκουσα την αγαπώ και θα την αγαπήσω περισσότερο ακόμη, όταν ιδώ τα θέληγτρά της και σχετιστώ με των εκεί ζώντων καλών μας συγγενών».¹⁵ Την επιτομή του νόστου και τη σύζευξη γενέθλιου τόπου και οικογένειας εκφράζει το παρακάτω απόσπασμα: «Δι' ημάς τους κατοικούντας εδώ εις τα ψυχρά κλίματα η ωραία των μερών μας φύσις προξενεί ιδιαιτέραν ευχάριστον εντύπωσιν, διότι ακριβώς στερούμεθα όλων εκείνων των φυσικών καλλονών δι' ων είναι πεποικισμένη η Πατρίς μας. Δεν θα λησμονήσω ποτέ τον χειμώνα διήλθον πέρυσι εν Μυτιλήνη, τους θαυμασίους περιπάτους, την ηλιακήν θάλπην και έπειτα το ζεστό καταφύγιον εις το σπίτι μας. Πόσον

14. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 17.5.1895.

15. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Ρούρας Κανάκη από το Ταϊγάνιο προς την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 9.7.1912.

ωραία επεράσαμεν τας χαρμωσύνους εορτάς των Χριστουγέννων και το Νέον Έτος συνορταζούσης και της ωραίας φύσεως».¹⁶

Απόρροια του οικονομικού ήθους ήταν η χειρονομία των δωρεών προς την ιδιαίτερη πατρίδα μετά τη μακρόχρονη απουσία στο εξωτερικό. Οι δωρεές αυτές του Ζάννου Σιφναίου αποτελούν συμβολική κίνηση επανένταξης στη μυτιληναϊκή κοινωνία, στην οποία επιθυμούσε να του αναγνωριστεί η δέουσα θέση.¹⁷ Ο Ζάννος Σιφναίος εκλέχθηκε μέλος της Εφορείας των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων και αγόρασε τη βιβλιοθήκη του Γ. Βερναρδάκη, την οποία δώρισε στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης. Στη μνήμη του, η οικογένεια μετά το θάνατό του προσέφερε στα Φιλανθρωπικά 1.000 τουρκικές λίρες.¹⁸ Με πρωτοβουλία των Ιωάννη και Ζάννου Σιφναίου και άλλων μυτιληνίων πάροικων ξεκίνησε η ανέγερση της Ακλειδιανής, η αποπεράτωση της οποίας καθυστέρουσε παρά την αμέριστη υποστήριξη των μελών της οικογένειας που ζούσαν στο εξωτερικό. «Τώρα που θα περάσει από την Μυτιλήνη ο..., να μην τον αφήσωμεν χωρίς να εγγραφεί υπέρ της Ακλειδιανής», έγραφε προς τον πατέρα του ο Μήκας.¹⁹ Οι Αδελφοί επενέβαιναν προς τον πατέρα και με οργανωτικές οδηγίες: «Διά την εκκλησίαν, γράφων ο θεός Ιωάννης, παραπονείται ότι αφέθη μόνος εις το έργον και στενοχωρείται μη ευρίσκων και τα αναγκαιούντα χρήματα διά να την σκεπάση, αφού οι περισσότεροι των ενοριτών έκριναν καλόν να μη πληρώσουν. Νομίζω πατέρα ότι θα ήτο δυνατός ο σχηματισμός επιτροπής, ήτις θα είχε μεγαλυτέραν θαρύτητα».²⁰ Πράγματι, ο Ζάννος επιλήφθηκε της συγκρότησης της επιτροπής και πέτυχε την ολοκλήρωση του κτιρίου το 1906, χρονιά που ξεκίνησε ο καλλωπισμός του.

Η πόλη, ωστόσο, παρά την οικονομική ευμάρεια ασφυκτιούσε από τις πιέσεις που ασκούσε στην αστική της τάξη η οθωμανική γραφειοκρατία: λογοκρισία στην αλληλογραφία και στη διακίνηση αθηναϊκών εφημερίδων, πιέσεις φορολογικού και στρατιωτικού χαρακτήρα, αλλά και πιέσεις προς τη χριστιανική κοινότητα για τον έλεγχο των διδασκόντων στο ελληνικό γυμνάσιο. Ειδικά οι έλληνες υπή-

16. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 21.12.1911.

17. Για το ζήτημα της φιλανθρωπίας, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90.

18. Αρχείο Σιφναίου, ευχαριστήρια επιστολή των Φιλανθρωπικών και Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Μυτιλήνης, 27.4.1909.

19. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του στη Μυτιλήνη, 21.10.1902.

20. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκας Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τον πατέρα του στη Μυτιλήνη, 21.10.1902.

κοοί ή όσοι, όπως ο Παναγιώτης Σιφναίος, είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα, υφίσταντο την όχληση των αρχών που δεν αναγνώριζαν τα δικαιώματά τους και προπάντων το προνόμιο της φοροαπαλλαγής. «Εξ άλλου έχομεν και τους αθλίους εδώ και μας ζητούν στρατιωτικούς φόρους και φόρους επαγγέλματος 50 λιρών μη εννοούντες να παραδεχθούν την ελληνικήν υπηκοότητα του πατρός σου. Ο κ. Σιμωνίδης έγινεν εγγυητής δι' αυτάς. Ας ίδωμεν τι θα αποκάμη ο νέος πρόξενος Ζουλούμης».²¹ Παρά την οικογενειακή κινητοποίηση και την παρέμβαση του γιου του, Μιχαήλ, που είχε στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο και ζούσε στην Πόλη, η υπόθεση δεν φαίνεται να ευοδώθηκε. Η χλιαρότητα της αντιμετώπισης του θέματος από τον έλληνα πρόξενο οδήγησε στην απώλεια της ελληνικής υπηκοότητας που του παρέιχε επί 40 χρόνια ασφάλεια και προστασία.

Η δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα εγκυμονούσε σημαντικά πολιτικά γεγονότα, που θα άλλαζαν ριζικά τη ζωή στη Λέσβο και θα πρόσφεραν την πολυπόθητη ελευθερία. Ακόμη και για την αστική της τάξη η προοπτική αυτή ξεπερνούσε κάθε φαντασία: «Τον Ιανουάριον του 1912», έγραφε ο Βάσας στη μητέρα του, «ήτο δυνατόν να φαντασθώμεν ότι η κυανόλευκος θα εξάγινε, όπως έγραφεν τελευταίως ο Απόστολος, το ενετικόν φρούριον της πατρίδος μας;».²² Ήδη, όμως, μερικά χρόνια πριν, μια σειρά από οικονομικά και πολιτικά ζητήματα προκαλούσαν μεγάλη ανησυχία στους Μυτιληναίους.

Το ξέσπασμα του Ιταλοτουρκικού πολέμου τον Σεπτέμβριο του 1911 επέφερε συνεχείς κυβερνητικές αλλαγές και πραξικοπήματα, χρηματοπιστωτική κρίση και απώλειες οθωμανικών εδαφών. Στη Μυτιλήνη η οικονομία υπέστη ισχυρό πλήγμα: πτώχευσε το σημαντικότερο πιστωτικό της ίδρυμα, η Τράπεζα Μυτιλήνης, στην οποία πολλοί καταθέτες είχαν εμπιστευθεί τις αποταμιεύσεις τους, καθώς και ο σημαίνων εμπορικός οίκος Βενλή. Παρά την καλή σοδειά, η έλλειψη εργατικών χεριών, που ανέβαζε το κόστος του λαδιού, και οι χαμηλές τιμές, που επηρεάζονταν από την καλή σοδειά και άλλων περιοχών, δεν ευνόησαν την εισροή του απαραίτητου χρήματος. Σοβαρή ανησυχία υπήρχε και για τα πολιτικά και η μητέρα των τεσσάρων αδελφών, έχοντας μείνει χήρα, αποφάσισε να μεταβεί στην Αθήνα. «Μετά μεγάλης χαράς», της έγραφε ο πρωτότοκος γιος, «έμαθον την απόφασίν σου να εγκαταλείψης τα υποστατικά της Μυτιλήνης και ν' ακολουθήσεις την Μαρίκαν και Θρασύβουλον. Απηλλάχθης της αγωνίας διήλθον οι Μυτιληναίοι κατά τον τελευταίον αυτόν καιρόν και

21. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Αικατερίνης Π. Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς την κόρη της, Ελένη, στη Σύμωρη, 24.3.1893.

22. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς την αδελφή του, Μαρίκα, στην Αθήνα, 14.12.1912.

μας αφήρεσες έναν εφιάλτην διότι εξακολουθητικώς θα ήμεθα ανήσυχοι. Τα πράγματα ησύχασαν και οι συγγενείς μας θα διέλθουν τας εορτάς εν γαλήνη».²³ Στις αρχές του 1912 η Ασπασία Σιφναίου επέστρεψε στο Ακλειδιού όπου και παρέμεινε ως την απελευθέρωση του νησιού από τα ελληνικά στρατεύματα.

Με το εκλογικό βάπτισμα του Βενιζέλου στις 11 Μαρτίου 1912 διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι η Ελλάδα μπορεί να βαδίσει στο δρόμο των δυτικών δημοκρατιών και να διαμορφώσει ένα ενιαίο και ισχυρό κράτος κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η οικογένεια, της οποίας μόνο ένα μέλος βρισκόταν στην Αθήνα, περίμενε με αγωνία τα εκλογικά αποτελέσματα: «Δεν δύνασαι να φανταστής, μητέρα, την χαράν ησδάνθημεν επί τη εκ νέου εκλογή του Βενιζέλου και των οπαδών του. Ήτο τόσον λυσσώδης ο αγών ο επιθανάτιος των κομμάτων, ώστε εφοδούμεθα μη ο λαός παραπεισθή και τον εκλέξη με μικράν πλειοψηφίαν, και εν τη αβεβαιότητι αυτή ευρισκόμενοι, ως εκ περισσού ανεγνώσαμεν εις τας ρωσικάς εφημερίδας και τηλεγράφημα ότι παρητήθη ο Βενιζέλος και ότι την παραίτησίν του εδέχθη ο βασιλεύς. Ευτυχώς την αγωνίαν μας καθήσυχασεν τηλεγράφημα του αγαπητού Θρασυβούλου [Αλεπουδέλη], όπερ διεδόθη αστραπιαίως εις όλους τους Έλληνας Ταϊγανίου και Ροστοβίου. Και σήμερον απ' άκρου εις άκρον όλος ο ελληνισμός της Ρωσίας πανηγυρίζει την μεγάλην νίκην των Φιλελευθέρων και του σωτήρος μας Ελευθερίου Βενιζέλου, από τον οποίον όλοι περιμένομεν μίαν Ελλάδα διοργανωμένην και ισχυράν».²⁴ Παρόμοιες σκέψεις εξέφραζαν και οι γυναίκες από τη Μυτιλήνη: «Πολύ ευχαριστήτην διά την λαμπράν νίκην του Βενιζέλου και των περί αυτών κατά τας εκλογάς. Είχον κάποιον φόβον μήπως τα παλαιά κόμματα με τας διαφόρους επιρροάς των κατορθώσουν να καταρτίψουν την υπόληψιν και εμπιστοσύνην τας οποίας έδειξεν ο λαός προς αυτόν. Είδε αν έκαμεν καλόν τι εις την Ελλάδα έως τώρα να κάμη πολύ μεγαλύτερα και εις το εξής».²⁵ Ήταν η πρώτη φορά που οι ιδέες του αστικού εκσυγχρονισμού συναρθρώνονταν με τον αλυτρωτισμό με επιστέγασμα τη Μεγάλη Ιδέα.²⁶ Η ισχυρή και οργανωμένη Ελλάς θα μπορούσε την κατάλληλη στιγμή να απελευθερώσει τα καταβασανισμένα τμήματα του αλύτρωτου Ελλη-

23. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στην Αθήνα, 16.12.1911.

24. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 15.3.1912.

25. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Ελένης Πρωτοπάση από τη Μυτιλήνη προς την εξαδέλφη της Μαρίκα Αλεπουδέλη, το γένος Σιφναίου, στην Αθήνα, 20.3.1912.

26. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος / Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σ. 10.

νισμού. «Αύτη είναι άλλως τε η μεγάλη Εθνική Ιδέα ην κρύπτουσιν ευλαβώς εις τας πτυχάς των άπασαι αι ελληνικαί καρδίαι και ήτις μεσουρανούτος του Βενιζέλου ήρχισε να λαμβάνη σάρκα και οστά», έγραφε τον Μάρτιο του 1912 ο Μήκκιος Σιφναίος. Είχε προηγηθεί με τη μεσολάβηση του Θρασύβουλου Αλεπουδέλη συνάντηση μεταξύ Βενιζέλου, Βάσα και Απόστολου Σιφναίου, κατά την οποία οι επιχειρηματίες του προσέφεραν χρήματα για την αγορά ενός αεροπλάνου. «Προ 16 ημερών», έγραφε η Μαρίκα στη μητέρα της, «ήτο εδώ ο Βάσας και ο Απόστολος, εκάθησαν δέκα ημέρας και είδον και εκείνοι τας εκλογάς και πολύ ευχαριστήθησαν, μάλιστα την Παρασκευήν έφθασαν και το Σάββατον ωμιλήσας ο Βενιζέλος εις τον Πειραιά, τόσον τους ενθουσίασε, όπου εξήτησαν να τους δώση συνέντευξιν να τον γνωρίσουν και προσωπικώς, και μετά οκτώ ημέρας τους εδέχθη». ²⁷ Ο Βενιζέλος, ως χαρισματικός ηγέτης που ήταν αλλά και με την ανεπανάληπτη γοητεία που ασκούσε στους γύρω του, τους συγκίνησε με την παρουσία του και τους κατέκτησε αμέσως. Τον εκτίμησαν για την αισιοδοξία και τον πραγματισμό του, επειδή ήταν λιγομίλητος, για τον μετριοπαθή χαρακτήρα, για την ικανότητά του να ακούει και για το εκσυγχρονιστικό του όραμα. Πολλά από τα προτερήματα αυτά είχε επισημάνει και η Πηνελόπη Δέλτα στις πρώτες συναντήσεις της με τον Βενιζέλο. ²⁸ Από το 1912, λοιπόν, πριν από την απελευθέρωση της Μυτιλήνης, ο πολιτικός ηγέτης της Ελλάδας είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη τους. Τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν αυτές τις πρώτες εκτιμήσεις.

Η απελευθέρωση της Λέσβου πήρε τεράστιες διαστάσεις στα μάτια των παροίκων, οι οποίοι με χαλαλίνωτο ενθουσιασμό χαιρέτισαν τη νέα εποχή της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Έγραφε ο Βάσας στη μητέρα του:

Μανθάνω, ότι είχες εγκαταλείψει το σχέδιον της μεταβάσεως και έμεινες εν Μυτιλήνη. Θα ελυπούμην πολύ αν συνέβαινε το ενάντιον και θα είχαν αληθείς τύψεις της συνειδήσεως αν εισήκουες την προτροπήν μου και μετέβαινες εις Αθήνας. Θα εγενόμην ούτως ακουσίως αφορμή να στερηθής των ωραιότερων ημερών του βίου σου. Διότι, πράγματι, μητερούλα, δεν υπάρχει μεγαλυτέρα ευτυχία από του να ζη κανείς τας ημέρας ταύτας εν Μυτιλήνη και γίνη αυτόπτης μάρτυς της απελευθερώσεως της πατρίδος μας. Δεν υπάρχουν ωραιότεραι στιγμαί και όταν προσπαθώ να τας αναπαραστήσω διά της φαντασίας μου αναλύομαι εις δάκρυα ιεράς συγκινήσεως και αισθάνομαι ένα ψυχικόν πόνον διότι δεν ηδυνήθην να τας απολαύσω. Τόσα χρόνια εξώμεν με το γλυκύ αυτό όνειρον και ούτε ήτο δυνατόν καν να φαντασθώμεν ότι ήτο

27. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαρίκας Αλεπουδέλη, το γένος Σιφναίου, προς τη μητέρα της στη Μυτιλήνη, 24.3.1912.

28. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις, Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1978, σ. 1-14.

εκπληρώσιμον, τόσαι γενεαί παρήλθον, τόσαι υπάρξεις έσθυσαν με τον πόθον αυτόν εις την καρδίαν και εις τα χείλη. Και αίφνης μίαν ωραίαν φθινοπωρινήν πρωίαν οι ευτυχείς Μυτιληναίοι, αλλόφρονες εκ χαράς ήρχισαν να διακρίνωσιν εις το βάθος του διαωγούς ορίζοντος, αμυδράς σκιάς εξογκουμένας ολονέν, όπως παρουσιάσωσιν κατοπιν το επιβλητικόν θέαμα του ενδόξου ελληνικού στόλου αγκυροβολούντος προ της θελκτικής νήσου.²⁹

Οι χαρμόσυνες ειδήσεις για την προέλαση στρατού και στόλου, τις οποίες μάθαιναν από τις ρωσικές εφημερίδες, προσέδιδαν ζωηρότητα στα μονότονα βράδια του Ταϊγάνιου και διασκεδάζαν τη δυσάρεστη ατμόσφαιρα που επικρατούσε από την απραξία του εμπορίου, λόγω του κλεισίματος των Στενών. Τα πολεμικά επιτεύγματα αφύπνισαν το έθνος, όπως εύγλωττα έγραφε ο Βάσας, και έδωσαν νέα πνοή στους σχεδόν αφομοιωμένους έλληνες πάροικους, δημιουργώντας ερείσματα για την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος. «Η Ελλάς σήμερα δεν ηλευθέρωσε μόνον τους υποδούλους αλλ' επανέκτησε και εκείνους, οίτινες εν τη ξένη ευρισκόμενοι ολονέν αποξενούνται, και βεβαίως δεν θα ήτο κέρδος αυτό εκ των σπουδαιοτέρων, αν δεν υπήρχον μεταξύ των τελευταίων πολυτάλαντοι, οίτινες πολύ πιθανόν να συντείνουν εις την κατασκευήν».³⁰ Ημέρες εθνικής έξαρσης στο Ταϊγάνι έζησαν και τα παιδιά, στα τραγούδια των οποίων ακούστηκαν οι στίχοι του εθνικού ύμνου καθώς και το «Μαύρη είν' η νύχτα στα βουνά».

Οι εκδηλώσεις αυτές είχαν το αντίστοιχό τους και σε άλλες πόλεις της Ρωσίας, όπου οι πάροικοι της δεύτερης και τρίτης γενιάς ζούσαν σε στενότερη επαφή με το ρωσικό περιβάλλον και χωρίς έντονες αναφορές προς την ελληνική κοινότητα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του γιου του έλληνα μεγαλέμπορου Ελευθερίου Παπαδόπουλου από την Οδησό για τον αντίκτυπο των Βαλκανικών Πολέμων στο οικογενειακό περιβάλλον. Το καλοκαίρι του 1912 τα παιδιά του Παπαδόπουλου παραδέριζαν στην ντάτσα τού προαστίου Μπολσόι Φοντάν, ενώ οι γονείς βρίσκονταν για λουτροθεραπεία στην Αυστρία. Γράφει ο δευτερότοκος στα απομνημονεύματά του:

Το φθινόπωρο του 1912 για πρώτη φορά αιστάνθηκα ότι ήμουν Έλληνας. Άρχισαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η μεγάλη ελληνική παροικία της Οδησού αναστατώθηκε από τον ενθουσιασμό και το πατριωτικό σφρίγος. Ο μπαμπάς με τους άλλους προύχοντες Έλληνες συνεισέφερε αρκετά χρήματα για τον αγώνα. Με μεγάλη συγκίνηση

29. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 15.12.1912.

30. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς την αδελφή του, Μάρκα, στην Αθήνα, 14.12.1912.

παρακολουθούσαν σπίτι τα πολεμικά γεγονότα. Θυμάμαι τον ενδουσιασμό της μαμάς όταν διάβασε στις εφημερίδες για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Τότε έμαθα και τον Εθνικό μας ύμνο, το τραγούδι, χωρίς να καταλαβαίνω τη σημασία των λέξεων. Ήταν η πρώτη φορά που ξύπνησε μέσα μου το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας για την καταγωγή μου. Νωρίτερα ήξερα βέβαια ότι ο μπαμπάς ήταν γραϊκός αλλά αυτό δε σήμαινε και πολύ για μένα. Στο γραφείο του μπαμπά ήταν αναρτημένα τα πορτραίτα των Ελλήνων βασιλέων Γεωργίου και Όλγας και ο μπαμπάς σε αντίθεση με πολλούς Έλληνες της Οδησού, Τραπεζούντιους, που διατηρούσαν την τουρκική υπηκοότητα, είχε ελληνικό διαβατήριο. Κανείς όμως από την οικογένεια δεν ήταν γραμμένος στα ελληνικά δημοτολόγια. Ελληνικά όμως δεν μαθαίναμε. Τώρα όμως με τις επιτυχίες των Βαλκανικών πολέμων στην οικογένεια άρχισε να πνέει ένα αρκετά δυνατό ελληνικό πατριωτικό ρεύμα. Αρχισαν να μας μιλάνε για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την αρχαία ελληνική ιστορία και την επίδραση της αρχαίας ελληνικής κουλτούρας και την ορθόδοξη εκκλησία στην ιστορία της Ρωσίας.³¹

Σε παρόμοιο τόνο αλλά με ακόμη μεγαλύτερη πεποίθηση για την αναγέννηση μιας Νέας Ελλάδας ήταν οι επιστολές για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Οι «έξω» στερούνταν λεπτομερειών, όπως έγραφε η Ρούρα στην πεθερά της, και διψούσαν για τα πολεμικά νέα, τα οποία μάθαιναν από όποιον, μετά δυσκολίας, ερχόταν από την Ελλάδα. «Η άφιξις των συγγενών μας εδώ μας εξωήρευσεν λιγάκι. Είχον τόσα ενδιαφέροντα να ειπούν περί πολέμου, ώστε βραδιές ολόκληρες κρούαμεν τας αφηγήσεις των. Στερούμεθα εδώ λεπτομερειών και μόνον τα κυριότερα μανθάνομεν εκ των εφημερίδων. Αλλά περί Ιωαννίνων ακόμη τίποτε, δυστυχώς, τι απελπισία. Περνά ο καιρός, φονεύονται κατά εκατοντάδας τα στρατιωτάκια μας, άλλα υποκύπτουν εις τον βαρύν χειμώνα και όμως η τόσον αναμενομένη άλωσις δεν επέρχεται».³² Όμως μέσα σε 15 μέρες το κλίμα της «αδημόνου προσμονής» είχε μεταστραφεί: «Η είδησις της πτώσεως των Ιωαννίνων μάς εχαροποίησεν περισσότερον και της καταλήψεως της Μυτιλήνης», έγραφε ο πρωτότοκος στη μητέρα του. «Δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι δεν είμεθα πλέον η Ελλάς του 1897», έγραφε με ανακούφιση ο Βάσας Σιφναίος από το Ταϊγάνι, υπογραμμίζοντας ότι η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων είχε διανύσει χάρη στον Βενιζέλο μεγάλη απόσταση από το «ωμέγα της παρακμής», όπως εύστοχα χαρακτήρισε η Έλλη Σκοπετέα το 1897 για τους Έλληνες.³³

31. Αρχείο οικογένειας Παπαδοπούλου, απομνημονεύματα Ελευθέριου Παπαδόπουλου σε δακτυλόγραφη μορφή.

32. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Ρούρας Σιφναίου από το Ταϊγάνι προς την Ασπασία Σιφναίου στη Μυτιλήνη, 18.2.1913.

33. Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές

Ωστόσο, οι φόβοι δεν είχαν εκλείψει για τη στάση των δυνάμεων: «Φοβούμαι μόνον, έγραφε τον Δεκέμβριο του 1912, μη τα άλλα τέρατα, τα ευρωπαϊκά, δελήσουν να καταστρέψουν ότι μέγα και υψηλόν επετέλεσεν ο ελληνικός Στόλος. Αλλ' ας έχουμε πεποίθησιν εις το δαιμόνιον πνεύμα του Βενιζέλου μας. Αυτός είναι ο άγρυπνος φρουρός της Μεγάλης πλέον Ελλάδος και ό,τι άπαξ κατέκτησεν, ουδεμία ανθρωπίνη ισχύς θα δυνηθή να το αποσπάσει».³⁴ Φόβοι και ανησυχίες υπήρχαν και για τη στάση των Βουλγάρων γύρω από τα διεκδικούμενα εδάφη και την επέκταση των ελληνικών συνόρων, ενώ διαμορφωνόταν η σκέψη πως η διεκδίκηση πολλών εδαφών θα ανάγκαζε τη χώρα να διατηρεί μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις και θα την εξαντλεί οικονομικά χωρίς να μπορεί να προχωρήσει σε έργα ανόρθωσης. Σε όλες τις επιστολές, πάντως, κυριαρχούσε η μεγάλη εμπιστοσύνη στον «πολυμήχανο» Βενιζέλο: «Νομίζω ότι και πάλιν ο Βενιζέλος έχει την ακριβεστέραν αντίληψιν των πραγμάτων και εις αυτόν μένει να αφήσωμεν τον διακανονισμόν των διαφορών. Είμεθα αναγκασμένοι να υποχωρήσωμεν εις αρκετά σημεία διότι αν εκ της γεωγραφικής θέσεως η Ελλάς δεν ημπορή να διεκδικήση πολλά μέρη καθαρώς ελληνικά και αν τ' αποκτήση σήμεραν θα τα χάση με τον καιρόν, θα είναι δε αναγκασμένη να κρατή μεγάλον αριθμόν στρατού τόσοσ της ξηράς όσον και της θαλάσσης, δηλ. θα εξαντληθεί οικονομικώς και δεν θα έχει καιρόν να ασχοληθή με έργα εκπολιτισμού και ηθικής αναγεννήσεως, τα μόνα άτινα χαρακτηρίζουν εν Έθνος υπέροχον».³⁵ Το σημείο αυτό είναι και το σημαντικότερο για την ταυτοποίηση των κοινωνικών δυνάμεων που στήριζαν τον Βενιζέλο και τον αστικό εκσυγχρονισμό, αλλά έδενταν και όρια στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, εφόσον αυτή μπορούσε να αποβεί σε βάρος της ανάπτυξης της χώρας.

Η μεγάλη εμπιστοσύνη των αδελφών Σιφναίου στη χαρισματική προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου, στην ικανότητά του να οδηγήσει την Ελλάδα στην αστική ανασυγκρότηση, ήταν κάτι πολύ ευρύτερο από τη συμπίρνευσή τους με το κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο υποστήριζαν, με το οποίο πολιτεύθηκαν ο Απόστολος και ο Βάνιας (Ιωάννης) Σιφναίος και προς το οποίο οι τέσσερις Αδελφοί κράτησαν συχνά κριτική στάση, όπως θα δούμε παρακάτω. Αναδεικνύεται από την αλληλογραφία ο βενιζελισμός, σύμφωνα με τη

του εικοστού αιώνα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2: 1900-1922. *Οι απαρχές*, Αθήνα χχ., σ. 9.

34. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 15.12.1912.

35. Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία, επιστολή του Βάσα Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 14.3.1913.

διαπίστωση του Γιώργου Μαυρογορδάτου, ως παράταξη πολύ ευρύτερη από το κόμμα των Φιλελευθέρων.³⁶ Από τις αναφορές στο πρόσωπο του Βενιζέλου ο ίδιος φαντάζει σαν «ο δικός τους άνθρωπος», ο άνθρωπος της τάξης τους, σαν μια πολιτική και ηθική προσωπικότητα με την οποία ταυτίζονταν και ένιωθαν ότι γνωρίζονταν πολύ πριν να συναντηθούν. «Και ημπορής να φαντασθής ότι όταν τους είδεν [ο Βενιζέλος] ενόμιζεν κανείς ότι τους εγνώριζεν και από πριν», έγραφε η αδελφή των τεσσάρων στον τέταρτο αδελφό, «τόσην οικειότητα τους έδειξεν, συγχρόνως τον προσέφεραν και 15 χιλιάδας δραχμάς διά ένα αεροπλάνον».³⁷ Θα σημείωνα εδώ ότι η ταύτιση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο πήγαζε ακριβώς από τις ομοιότητες στο ύφος και το ήθος, στη θρηματικότητα, τον πραγματισμό, την αισιοδοξία, την πίστη στον αστικό ορθολογισμό. Γι' αυτό εξάλλου, πλην των οικογενειακών ονομάτων και της σημασίας που είχε για τα ήθη της οικογένειας η ανάρτηση του ονόματος προσφιλών συγγενών στα πλοία τους, έδωσαν σε δύο ατμόπλοια το όνομα του χαρισματικού γένη.

Η δεύτερη γενιά των Αδελφών, παρότι μεγάλωσε στο ρωσικό και κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον, μακράν απείχε των ιδεών του «ελληνοθωμανισμού» ή του «αυτοκρατορισμού», οι οποίες διακατείχαν τμήμα της ελληνικής διασποράς στα τέλη του 19ου αιώνα και εκπροσωπούνταν κυρίως από Έλληνες του οθωμανικού χώρου.³⁸ Οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής τους έκαναν να είναι ένδερμοι φιλοδυτικοί, να προσβλέπουν στο βρετανικό βιομηχανικό όραμα, στον γαλλικό εκπολιτισμό και στη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία. Εξάλλου, η άποψή τους για τον εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας συνεχόταν πρωτίστως με τη μεταφορά του δυτικού τρόπου του σκέπτεσθαι και του εργαζέσθαι στην καθυστερημένη Ανατολή.³⁹ Ο φιλελευθερισμός απηχούσε βαθύτερες ανάγκες πρόσληψης και αφομοίωσης ενός προοδευτικού μοντέλου, που να αντιστέκεται στην παράδοση και τις θεοκρατικές αντιλήψεις. Παρά τη φαινομενική αυστηρότητα απέναντι στα παιδιά τους, όπως προκύπτει από διηγήσεις των ίδιων των παιδιών, οι Αδελφοί επιδεικνύαν φιλελεύθερες τάσεις, ιδιαίτερα στα φλέγοντα θέματα της διαπαιδαγώγησης αλλά και της εκτέλεσης του καθήκοντος προς την πατρίδα, στο κέντρο των οποίων υπήρχε ο σεβασμός της προσωπικότητας και το αυτόβουλο της δράσης. Αξίζει στο σημείο αυτό

36. Μαυρογορδάτος / Χατζηωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός...*, σ. 9.

37. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή της Μαρίκας Αλεπουδέλη, το γένος Σιφναίου, από την Αθήνα προς τον Αριστείδη Σιφναίο στη Ρωσία, 24.3.1912.

38. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες...», σ. 25-30.

39. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1874 ως το 1974*, τόμ. Α', Αθήνα 1990, σ. 38.

να αναφέρουμε ένα απόσπασμα από επιστολή του Βάσα προς τους γιους του, που σπούδαζαν στο Κέμπριτζ, και των οποίων η σειρά είχε κληθεί υπό τα όπλα τον Οκτώβριο 1922. Η συνέχιση, επομένως, της παραμονής τους στο εξωτερικό τους καθιστούσε λιποτάκτες και μια τέτοια μομφή δεν νομιμοποιούνταν από την οικογενειακή ηθική.

Η γνώμη μου είναι ότι αν η συνδιάσκεψις της Λωζάννης δεν καταλήξει εις την υπογραφήν της ειρήνης ότι είναι ορθόν όπως εκτελέσητε τας στρατιωτικάς σας υποχρεώσεις τώρα, οπότε θα έχουν εν πρακτικόν σκοπόν δηλ. η θυσία εκ της διακοπής των σπουδών σας θα υπαγορεύεται από το καθήκον έχει έκαστος εξ ημών να υπηρετήση την κοινότητα, αν όμως η ειρήνη υπογραφή, η θητεία λαμβάνει ένα τυπικόν χαρακτήρα και ο χρόνος της εκτελέσεως της υποχρεώσεως αυτής δεν έχει σημασίαν. Την γνώμην μου ότι πρέπει τώρα να υπηρετήσετε, εάν δεν υπογραφή η ειρήνη, δεν υπαγορεύει ο φόβος εκπεσμού δι' ημάς, ο ίδιος κίνδυνος υπάρχει αν δεν προσέλθετε και όταν η ειρήνη υπογραφή, αλλά μόνον η πεποίθησις ότι πρέπει να κάμετε την θυσίαν των σπουδών σας διά να εκτελέσητε το προς την πατρίδα χρέος αφού όλοι οι άλλοι το εκτελούν. Σκεφθείτε και σεις και αποφασίσετε εάν συμφωνήτε με την γνώμην μου.⁴⁰

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η επέκταση των συνόρων της Ελλάδας αύξησαν τις αγορές των σιτηρών και ευνόησαν τους σιτέμπορους. Οι Αδελφοί, με το που άνοιξε η Αζοφική, είχαν πολλές φορτώσεις σιτηρών ειδικά προς την Ελλάδα, «ήτις διπλασιασθείσα, εδιπλασίασε και την εισαγωγήν σιτηρών». Όμως ανησυχία επικράτησε με την είδηση της δολοφονίας του Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη. Η δολοφονία αποδόθηκε πρόσκαιρα στους Βούλγαρους, αλλά η φήμη στη συνέχεια διαφεύσθηκε. Με τη λήξη των πολέμων βασιλιάς και Βενιζέλος εκπροσωπούσαν τα δύο σύμβολα της εθνικής ενότητας. Απόλυτα εναρμονισμένους με το πνεύμα αυτό ο Μήκιας Σιφναίος έγραφε από το Ταϊγάνι:

Την κηδείαν του βασιλέως παρηκολούθησαμεν από τας ταινίας του κινηματογράφου, όστις την παρουσιάζει θεβιασμένην με θολά πρόσωπα, με διαλείψεις και χάσματα. Εν τούτοις η επιβλητικότητα του θεάματος προξενεί θαδείαν εντύπωσιν. Φαντάζομαι τι θα ήτο η πραγματικότητα με σκηνοθέτην ένα λαόν, όστις γνωρίζει να γελά και να υποδέχεται με ειλικρινή χαράν και εγκαρδιότητα, αλλά και να θρηνή και να λυπήται επί τη τραγική απώλεια προσφιλοῦς βασιλέως. Διότι παρ' όλας τας αντιξόους περιστάσεις και την σχετικήν αδράνειαν και αδιαφορίαν επέδειξεν ο Γεώργιος ο Α΄, ο λαός του ειλικρινώς τον ηγάπησε και εις την αγάπην του αυτήν συνήνωνε και την θαδείαν του ευγνωμοσύνην διότι ο μάρτυς Βασιλεύς ηδέλησε να παρασκευάση διάδοχον αντάξιον των περιστάσεων, βασιλέα έλληνα την ψυχήν, την καρδίαν, το φρόνημα, συνενούντα όλα τα όνειρα, τα ιδεώδη, όλας τας ελπίδας του ελληνικού έθνους. Μόνον η ιδέα ότι τας τύχας του

40. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από την Αθήνα προς τους γιους του στο Λονδίνο, 22.12.1922.

ελληνισμού κυβερνά ο Κωνσταντίνος ο 12ος, ο νικητής και τροπαιούχος Βασιλεύς, αρκεί να εξαγνίσει τα σφάλματα του παρελθόντος και να καταστήσει αιωνίαν την μνήμη του πατρός του εις την καρδίαν του περιουσίου λαού.⁴¹

Η θετική εικόνα του νικηφόρου στρατηλάτη βασιλιά που αναβίωνε τον θυζαντινό θρύλο και τον επικύρωνε με τη «θυζαντινή» αριθμηση δεν θα είχε αναδειχθεί ποτέ αν τερμάτιζε τη σταδιοδρομία του στα 1897. Όμως με τις νίκες αυτές και παρά τις διχογνωμίες που υπήρχαν από την αρχή και κατά τη διάρκεια του πολέμου,⁴² Βενιζέλος και βασιλιάς έγιναν τα σύμβολα της εθνικής ομοψυχίας και μπήκαν σε κάθε ελληνικό σπίτι. Έτσι και στο Ταϊγάνι υπήρχαν και οι δύο φωτογραφίες μέχρι που με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο η φωτογραφία του βασιλιάς δάφτηκε από τα παιδιά στον κήπο.⁴³ Η οικογένεια, όμως, είχε ήδη διαφοροποιηθεί τη στάση της και στραφεί εναντίον της βασιλείας από το 1915, όταν η όξυνση των σχέσεων μεταξύ βασιλιά και Βενιζέλου για τη στάση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε κλιμακωθεί. Η συμμαχική επίθεση στα Δαρδανέλια, τον Φεβρουάριο, επέτεινε την εσωτερική κρίση. Ο πρωθυπουργός από τη μια επιθυμούσε να συμμετάσχει η Ελλάδα στη συμμαχική επίθεση, αν ήθελε να ακουστούν τα αιτήματά της στην τελική έκβαση του ανατολικού ζητήματος, ενώ ο βασιλιάς και ο Μεταξάς, ως αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, ματαιώναν τα σχέδια του πρώτου και ενημέρωναν το Βερολίνο για τις συνομιλίες του Βενιζέλου με τις δυνάμεις της Αντάντ.⁴⁴ Καίρια για τις εξελίξεις αποδείχθηκε η συνεδρίαση του Συμβουλίου του Στέμματος, στην οποία η πολιτική ηγεσία, αποτελούμενη και από πρώην πρωθυπουργούς, αποφάσισε να υποστηρίξει την πρόταση του Βενιζέλου για έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, μια πρόταση που συνάντησε την εκ νέου άρνηση του βασιλιά.

Από την προεκλογική Αθήνα, ο Απόστολος Σιφναίος, τον Μάρτιο του 1915, διάβαζε στις μεσημερινές εφημερίδες την απόφαση του Βενιζέλου να αποσυρθεί από την πολιτική κάτω από την πίεση των ενεργειών του στέμματος.

41. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Μήκια Σιφναίου από το Ταϊγάνιο προς τη μητέρα του στη Μυτιλήνη, 8.4.1913.

42. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Τα σπέρματα του διχασμού», στο Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914* (Πρακτικά συμποσίου, 5-7 Απριλίου 1993, Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 1993, σ. 227-242.

43. Συνέντευξη της Ασπασίας Σιφναίου, που γεννήθηκε το 1907 στο Ταϊγάνι. Δόθηκε στη γράφουσα τον Ιούλιο του 1989. Η Ασπασία διηγείται ότι με τα μεγαλύτερα αδελφία της έθαψαν το πορτρέτο του Κωνσταντίνου, αφού προηγουμένως του έψαλαν τον επικήδειο.

44. Γ. Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 20-23.

Επρόκειτο για μια νέα άρνηση του βασιλιά να διαψεύσει τις παραπλανητικές και ενόψει εκλογών δηλώσεις της κυβέρνησης Γούναρη, ότι ο Βενιζέλος ήταν διατεθειμένος να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις, χωρίς να αναφέρει τους όρους της πρότασης του τελευταίου. Σε επιστολή προς τους Αδελφούς του ο Απόστολος Σιφναίος ξεσπά σε βαρείς χαρακτηρισμούς εναντίον του βασιλιά, τον οποίο κατηγορεί για τάσεις απολυταρχίας και για χειρισμό του στρατού εναντίον του Βενιζέλου:

Ο Βασιλιάς και η εκ φαύλων κυβερνήσις του μετήλθον πάσαν κακοήθειαν, όπως απογοητεύσουν και απομακρύνουν τον υπέροχον άνδρα εκ της διακυβερνήσεως του έθνους μας. Ο Βασιλεύς εψεύσθη αναϊδώς και επί του ψεύδους αυτού βασισθείσα η κυβέρνησις προσήψεν εις τον εκλεκτόν του λαού την γνωστήν ύβριν [...] Τον στρατόν διά τον οποίον επί πενταετία ηργάσθη ο λατρευτός κυβερνήτης, μεταχειρίζεται το ανόσιον στέμμα διά να τρομοκρατή την πόλιν. Ο δῆθεν μαρμαρωμένος Βασιλιάς μας έγινε Χαμίτης, με όλα τα επακόλουθα, αυθαιρεσίας, φυλακίσεις, χαφιελήκια, απειλές κλπ. Όταν το κεφάλι είναι αδύνατον εύκολα γεμίζει από αέρα. Διαφάνονται τάσεις απολυταρχίας διά της στρατοκρατίας. Πού θάϊνομεν! Δεν βλέπουν που ήγαγεν η στρατοκρατία των Νεοτούρκων, των Βουλγάρων, αυτών των Πρώσων;⁴⁵

Σε αυτή την κρίσιμη κατάσταση ο Απόστολος Σιφναίος, με την ιδιότητα του προέδρου της ελληνικής κοινότητας Ταϊγανίου, απήυδνε επιστολή προς τον Βενιζέλο ζητώντας να μην αποσυρθεί: «Διερμηνεύω τα αισθήματα της Ελληνικής Κοινότητος Ταϊγανίου ικετεύω υμάς, όπως μη απορφανίσθητε το έθνος αποχωρούντες της ενεργού πολιτικής. Το Έθνος γνωρίζει τον ένοχον. Θυσιάσατε χάριν της πατρίδος, χάριν του μεγάλου σας έργου την προσωπικήν σας υπερηφάνειαν. Περιφρονήσατε τους εχθρούς υμών διότι ηθικώς ίστασθε πολύ πολύ υψηλότερον. Ανέλθετε μέχρι τέλους τον Γολγοθάν της εθνικής σωτηρίας και λυτρώσατε την φυλήν μας από τας αμαρτίας της». Δύο μήνες αργότερα ο Απόστολος Σιφναίος, μαζί με άλλους δέκα λέσβιους βουλευτές, εξελέγη μέλος του Κοινοβουλίου στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, στις οποίες οι Φιλελεύθεροι πήραν το 59%. Ήταν η πρώτη φορά που ο νομός Λέσβου συμμετείχε σε ελληνικές εκλογές. Εξαιτίας, όμως, των ενεργειών του βασιλιά η νέα Βουλή άργησε να συγκροτηθεί. Ύστερα από νέα κυβερνητική κρίση, κατά την οποία βασιλιάς και αντιπολίτευση αρνήθηκαν τη συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό της Σερβίας, που είχε υποστεί την επίθεση των κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων, ο νικητής των εκλογών οδηγήθηκε σε νέα παραίτηση.

45. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς στη Ρωσία, 26.3.1915, στην οποία περιέχεται και το απόσπασμα της επιστολής του προς τον Βενιζέλο που παραδέτομε στη συνέχεια.

Κατά τη διάρκεια της ανόδου των αντιβενιζελικών στην εξουσία, και με την αποχή των Φιλελευθέρων από τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, ως την κατάληψη του Ρούπελ από τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο Απόστολος Σιφναίος παρέμεινε στην Αθήνα. Παρακολουθούσε τα επιχειρηματικά ζητήματα της οικογένειας, κυρίως τους ναύλους του ατμόπλοιου, τη νομισματογορά και το χαρτοφυλάκιο των Αδελφών, και συμμετείχε στις συσκέψεις των φιλελευθέρων βουλευτών. Με την εκδήλωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, τον Αύγουστο του 1916, και την ανάληψη της ηγεσίας της από τον Βενιζέλο η επικοινωνία με τη Λέσβο, που προσχώρησε στο κίνημα, έγινε σχεδόν αδύνατη. Η εισδοχή της Ελλάδας στον πόλεμο δημιουργούσε σοβαρούς κινδύνους για τορπιλισμό του επιταγμένου από την ελληνική κυβέρνηση ατμόπλοιου και για το λόγο αυτό ο Απόστολος προσπαθούσε να βγάλει άδεια πώλησής του. Από τη Μυτιλήνη ο αδελφός του, Μήκας, έγραφε στη Ρωσία για την οργάνωση της βενιζελικής παράταξης, στην οποία οι Αδελφοί μαζί με τον φίλο τους Γ. Παπανδρέου έπαιξαν σημαντικό ρόλο:

Οι ρωσικές εφημερίδες θα σας ενημέρωσαν για τα σοβαρά γεγονότα των Αθηνών. Ο βασιλιάς, ο πρωτότοκος γιος του και η βασιλική οικογένεια εκθρονίστηκαν και έφυγαν. Ο Βενιζέλος είναι ο θριαμβευτής που κυβερνά και πάλι τις τύχες της Πατρίδας μας. Σε όλη αυτήν την περίοδο που σηματοδοτεί μια στροφή στην ιστορία της Ελλάδας το νησί μας έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο. Έκανε τα πάντα για τον θρίαμβο του μεγάλου Κρητικού. Στη Μυτιλήνη πρώτη διείσδυσαν οι αρχές της επανάστασης. Εκείνη, παρά το καθεστώς της τρομοκρατίας, είχε το κουράγιο να καταγγείλει στον πολιτισμένο κόσμο τις προδοσίες της βασιλικής κλίκας και πρώτη διακήρυξε τον βασιλιά έκπτωτο των δικαιωμάτων του. Η Μυτιλήνη υπήρξε ο λευκός που πάνω του ο Βενιζέλος στήριξε την επαναστατική πολιτική του και που με την ενθουσιώδη στρατολόγηση των παιδιών της έδωσε το παράδειγμα του πατριωτικού καθήκοντος για την εθνική άμυνα και στα λοιπά μέρη της Νέας Ελλάδος. Χρειάζεται να προσθέσω ότι θεωρούμε τους εαυτούς μας ευτυχείς που συγκαταλεγόμαστε μαζί με τον φίλο μας, τον πρώην κυβερνήτη της Λέσβου, κ. Παπανδρέου οι πρωτεργάτες και αρχηγοί του κινήματος.⁴⁶

Ο Παπανδρέου είχε υπηρετήσει ως νομάρχης Λέσβου τον Φεβρουάριο του 1915 και επανήλθε ως κυβερνητικός επίτροπος τον Σεπτέμβριο του 1916. Η λεσβιακή εφημερίδα *Ελευθερος Λόγος*, που είχε ιδρυθεί από τους Σιφναίο, Βάλλη, Καλδή, αποτελούσε μαζί με τη *Σάλπιγγα* βήμα του κόμματος των Φιλελευθέρων.

---

46. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκας Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στη Ρωσία, 27/7.1917. Η επιστολή είναι γραμμένη στα γαλλικά.

Τις παραμονές της ανάληψης της κυβέρνησης των Αθηνών από τον Βενιζέλο ο Απόστολος μετέδιδε από την Αθήνα τη βύθιση πολλών ατμόπλοιων και ιστιοφόρων από τα γερμανικά υποβρύχια, πράγμα που καθιστούσε κρίσιμο τον ανεφοδιασμό της Αθήνας σε τρόφιμα. Η εσωτερική κατάσταση της «φτωχής Ελλάδος» ήταν ζοφερή ειδικά εξαιτίας της διαφθοράς: «Αγωνιζόμαστε [εννοεί τον εαυτό του και τους συνιδρυτές του *Ελεύθερου Λόγου*] για την αποκέντρωση που είναι ο μόνος δεσμός, ικανός να σώσει την πατρίδα μας, αλλιώς είμαστε ανίκανοι να αυτοδιοικηθούμε. Ο λαός, πριν από αυτόν τον φοβερό πόλεμο ενδυμείτο την ευτυχισμένη εποχή του Χαμίτ! Τώρα είναι προορισμένος να πεινάσει και να εξαντληθεί οικονομικά. Ο πρωθυπουργός, που είναι ανώτερος άνθρωπος ως πολιτικός [εννοεί τον Α. Ζαΐμη], είναι ανίκανος να επιβάλει μια τίμια διοίκηση, το 90% των υπουργών του, των βοηθών του, των δημοσίων υπαλλήλων είναι διεφθαρμένοι».⁴⁷ Ένας από τους λόγους ίδρυσης της εφημερίδας ήταν η αντίδραση στο όργιο της κερδοσκοπίας και στις «αισχρές παραβάσεις» των δημοσίων υπαλλήλων των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων.

Με την ανάληψη της κυβέρνησης των Αθηνών από τον Βενιζέλο στις 13.6.1917 ενεργοποιήθηκε η ακυρωθείσα Βουλή της 31ης Μαΐου 1915 και ο Απόστολος Σιφναίος συμμετείχε στις δύο συνόδους της⁴⁸ ως τον Νοέμβριο του 1918, οπότε η Τουρκία συνθηκολόγησε. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει τη διεύθυνση του εκεί εμπορικού γραφείου, το οποίο με τη συμμαχική κατάληψη αναδέρμανε τις εργασίες του. Φαίνεται ότι για κάποιους λόγους, που δεν είναι εμφανείς στην αλληλογραφία, είχε χάσει τον πρώτο ενδουσιασμό του Αυγούστου του 1917 και δεν ήθελε να εμπλακεί στον «μπελά» νέων εκλογών. Αυτό, όπως θα δούμε παρακάτω, στην προεκλογική εκστρατεία του 1920, πρέπει να σχετίζεται με τις διχογνωμίες που είχαν προκύψει στη βενιζελική παράταξη της Μυτιλήνης σχετικά με το μέλλον των βουλευτών και την πιθανή ενίσχυση των βενιζελικών υποψηφίων με τη συμμετοχή Παπανδρέου.

Στο ενεργητικό της «βουλής των Λαζάρων» ήταν η ψήφιση δύο πολύ σημαντικών μέτρων: η επικύρωση της απόφασης για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό. Κατά τους καλοκαιρινούς μήνες συζητιόταν η φορολογία για τα έκτακτα κέρδη των εφο-

47. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς στη Ρωσία, 6.6.1917. Η επιστολή είναι γραμμένη στα γαλλικά.

48. Η δεύτερη σύνοδος της «Βουλής των Λαζάρων» ξεκίνησε στις 12.7.1917 και διήρκεσε ως τον Οκτώβριο, η τρίτη από τις 15.2.1918 ως τις 8.4.1918, οπότε και διέκοψε επ' αόριστον τις εργασίες της, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων. Τις επανέλαβε τον Νοέμβριο του 1918 για να πανηγυρίσει τη νίκη των συμμάχων.

πλιστών. Οι τιμές των ναύλων είχαν ανέβει από το 1915 και η ναυτιλία υπήρξε εξαιρετικά επικερδής κατά το διάστημα της ελληνικής ουδετερότητας, ως τα τέλη του 1917. Οι εφοπλιστές επωφελούνταν όχι μόνον από τα ταξίδια, αλλά και από την πώληση των πλοίων τους σε εξαιρετικά υψηλές τιμές, οι οποίες ακολουθούσαν την άνοδο των ναύλων.⁴⁹ Το νομοσχέδιο προέβλεπε για το 1917 φόρο 25-30% επί των εκτάκτων κερδών, ενώ για τα δύο προηγούμενα έτη θα αποδίδονταν άμεσα το 50% και το 75% της φορολογίας. Για τα πλοία που είχαν τορπιλιστεί δεν θα καταβαλλόταν φόρος, αλλά ο εφοπλιστής ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει σε τράπεζα το 25% της αποζημίωσης, ο τόκος του οποίου θα περιερχόταν στο δημόσιο, όφειλε δε μέσα σε μία πενταετία να διπλασιάσει το κατατεθειμένο κεφάλαιο και να το διαθέσει για την αγορά νέου ατμόπλοιου.

Με το νόμο 1043/1917 η κυβέρνηση επιδίωκε να εξασφαλίσει κάποιο ποσοστό από τα έκτακτα κέρδη των επιταγμένων πλοίων, καθώς και από τις πωλήσεις και αποζημιώσεις για απώλειες κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων χρόνων του πολέμου, και προνοούσε για την αντικατάσταση των απολεσθέντων.⁵⁰ Η λογική του νομοθέτη ήταν να φορολογήσει τα τεράστια κέρδη των εφοπλιστών, τα οποία προέρχονταν, σύμφωνα με την άποψη της κυβέρνησης, από τις έκτακτες συνθήκες του πολέμου (από 1.1.1915) και όχι τόσο από την επιχειρηματική τους δεινότητα.⁵¹ Από τη μεριά τους οι εφοπλιστές, ασυνήθιστοι σε τέτοιου είδους «συνεισφορές», αντέτασαν το επιχείρημα του ρίσκου που υφίσταντο τα πλοία τους κατά τη διάρκεια των πολεμικών γεγονότων και τα υπέρογκα ασφάλιστρα που πλήρωναν. Πράγματι, στην επιστολογραφία των Αδελφών Σιφναίου φαίνεται ότι κάθε ταξίδι, ειδικά για τις «μοναχοβάπορες» εταιρείες, ήταν πραγματικός πονοκέφαλος και αγωνία μέχρι να φτάσει το τηλεγράφημα της ασφαλούς άφιξης του πλοίου στον προορισμό του. Οι Αδελφοί Σιφναίου, μπροστά στον κίνδυνο της απώλειας της περιουσίας τους από έναν πιθανό εμβολισμό ή τη βύθιση του πλοίου τους, είχαν προκρίνει τη λύση της πώλησής του. Ο Απόστολος προσπαθούσε να επιτύχει σε συνεννόηση με τους υπουργούς θετική απάντηση στο αίτημα της πώλησης του «Ζάννος Σιφναίος», εφόσον βρισκόταν ξένος αγοραστής που θα κατέθετε σε τράπεζα το ποσό που ζητούσε η κυβέρνηση, η οποία είχε επιτάξει το πλοίο, και το οποίο είχε συμφω-

49. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001, σ. 323-325.

50. Στο ίδιο, σ. 325-326.

51. A. Sbarounis, *L'impôt sur le revenu en Grèce. Étude historique, critique et comparée*, Αθήνα 1933, σ. 32.

νηθεί με τον Βενιζέλο στις 92.000 λίρες στερλίνες.⁵² Για το θέμα αυτό περίμενε και την απόφαση του συμβουλίου των Υπουργών.

Παρά τις αντιδράσεις των εφοπλιστικών κύκλων, ο Απόστολος Σιφναίος κατανοούσε ότι έπρεπε, στο πλαίσιο της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας, η επιχειρηματική τάξη να συνδράμει με το «μερτικό» της. Τόσο για τα έκτακτα κέρδη όσο και για το φόρο κληρονομιάς που ψηφίστηκε το 1919 η βενιζελογενής επιχειρηματική συμπολίτευση φαίνεται ότι συντασσόταν με τη λογική των φορολογικών μέτρων, τα οποία θα επέτρεπαν «να παρουσιάσουμε στους συμμάχους μας ένα κράτος διαυγές για την οικονομική του ικανότητα, στην οποία θα μπορούσαν δυνητικά να βασιστούν για να μας παράσχουν οικονομική υποστήριξη, προορισμένη να μας επιτρέψει να φέρουμε σε αίσιο πέρας την εκπολιτιστική μας αποστολή στην Ανατολή».⁵³

Οι ειδήσεις από την Αθήνα τον Αύγουστο του 1917 ήταν εξαιρετικά αισιόδοξες. Κατά την οπτική των Αδελφών η ενότητα είχε επιτευχθεί και το μέλλον του έθνους θα ξεδιπλωνόταν μπροστά στα μάτια τους περισσότερο από λαμπρό. Είχαν εμπιστοσύνη στον Βενιζέλο και αναμετέδιδαν με βεβαιότητα τη δική του αισιοδοξία.⁵⁴ Ο Βενιζέλος, μετά την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή, παρέπεμψε σε ειδικό δικαστήριο, σύμφωνα με το νόμο «περί ευθύνης των υπουργών», τα περισσότερα μέλη των κυβερνήσεων Σκουλούδη και Λάμπρου και προετοίμαζε τη γενική επιστράτευση αναζητώντας πολεμικά δάνεια.⁵⁵ Στην επικαιρότητα ήταν τα ζητήματα του επισιτισμού της Μυτιλήνης, για τα οποία οι λέσβιοι βουλευτές «ανεβοκατέβαιναν τα υπουργεία». Ζωτικό παρέμενε το θέμα της άρσης της απαγόρευσης των εξαγωγών ελαίου, οι οποίες μπορούσαν να φέρουν χρέη στο νησί. Ο Απόστολος Σιφναίος θεωρούσε ότι η νέα κυβέρνηση είχε θρεθεί μπροστά σε μια χαώδη κατάσταση – προ πάντων τον ενοχλούσε η διασπορά του στρατιωτικού υλικού. Η προσπάθεια συγκέντρωσης 200.000 ανδρών αποτελούσε στρατηγικό στόχο του Βενιζέλου, δεδομένου ότι

52. Το «Ζάννος Σιφναίος» πουλήθηκε το 1918 στην ελληνική εταιρία «Η Ανατολή» για 170.000 λίρες στερλίνες και συνέχισε να εργάζεται χρονοαυλωμένο στην αγγλική κυβέρνηση.

53. Από το λόγο του εισηγητή της κοινοβουλευτικής επιτροπής Α. Αναστασιάδη [η απόδοση από τα γαλλικά είναι δική μου] στο Sbarounis, *L'impôt...*, σ. 38. Για το σύνολο της οικονομικής πολιτικής των Κυβερνήσεων Βενιζέλου, βλ. Christina Agriantoni, «Venizelos and economic policy», στο P. Kitromilides (επιμ.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Εδμβούργο 2006, σ. 284-318.

54. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκια Σιφναίου από τη Μυτιλήνη στους Αδελφούς στη Ρωσία, 14/27.8.1917.

55. Ν. Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 50-51.

μόνον έτσι θα πίεζε τους συμμάχους να λάβουν υπόψη τους τα δίκαια του ελληνισμού κατά την προβλεπόμενη συμμαχική νίκη και τη συνθηκολόγηση της Τουρκίας.⁵⁶ «Ενισχυόμεθα από πάσης απόψεως, βελτιουμένου δε του ανεφοδιασμού της χώρας θα δυνηθώμεν να κάμωμεν την γενικήν επιστράτευσιν υπό τας καλλιτέρας των συνθηκών. Οι κληρωτοί 1916-7 προσήλθον άνευ εξαιρέσεως. Η Γαλλία και η Αγγλία είναι πρόθυμοι να μας παράσχουν πάσαν συνδρομήν. Γερός να είναι ο Πρόεδρος».⁵⁷ Το 1918 απουσιάζει από την οικογενειακή αλληλογραφία, με μοναδική εξαίρεση την αποφασιστική μάχη του Σκρα, που έκρινε το αποτέλεσμα της νίκης των συμμάχων στο Δυτικό μέτωπο και αναζωπύρωσε τις ελπίδες για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας:

Θα ανεγνώσατε εις τας εφημερίδας τα υπεράνθρωπα κατορθώματα των ηρώων του Σκρα, όπου η μεραρχία Αρχιπελάγους κατεσυνέτριψε την βουλγαρικήν άμυναν. Από της μάχης εκείνης το εχθρικόν μακεδονικόν μέτωπον ετρώθη θανασιμώς και δεν ήτο μυστικόν εις κανένα ότι κατά Σεπτέμβριον θα σαρωθή τελειωτικώς το γερμανοβουλγαρικόν μίαισμα. Εάν σήμερον πανηγυρίζομεν την Συμμαχικήν νίκην, εις τον ελληνικόν στρατόν, όστις έδωκε το πρώτον τελειωτικόν κύτπημα, οφείλεται αύτή κατά μέγα μέρος. Αλλ' ας έχη καλά ο Ύψιστος τον Βενιζέλον μας! Εκ των ερειπίων τα οποία αφήκε το καταλυθέν απαίσιον καθεστώς, κατόρθωσε να ανεγείρη μίαν Ελλάδαν απαράμιλλον εις ηρωισμόν, εις σθένος, εις νεότητα με το μέτωπον ακηλίδωτον, με την καρδίαν υψηλά. Μίαν Ελλάδαν ισότιμον προς τας μεγάλας συμμάχους της Δυνάμεις, προβάλλουσας τα απαράγραπτά της δίκαια.⁵⁸

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός εθνικισμός, που ατένιζε προς την Κωνσταντινούπολη ως τη μελλοντική πρωτεύουσα του ελληνισμού και επεκτεινόταν στις αλύτρωτες περιοχές, αναζωπυρωνόταν και έβρισκε θερμή υποδοχή στα λόγια του πλέον ρομαντικού και δρήςκου από τους τέσσερις αδελφούς, ενώ ο Βενιζέλος «θεοποιείτο» ύστερα από την επιτυχή έκβαση του πολέμου. Η διεθνής συγκυρία προσέφερε την καλύτερη ευκαιρία για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Όμως το εκλογικό αποτέλεσμα του επόμενου έτους, της 1ης Νοεμβρίου του 1920, ανέτρεψε την ανοδική πορεία των Φιλελευθέρων και έδωσε τη νίκη στην «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» του Δημητρίου Γούναρη.

Στη Μυτιλήνη παίχτηκε μία από τις τελευταίες πράξεις του προεκλογικού δράματος, η διάσπαση του συνασπισμού των Φιλελευθέρων. Αφορομή αποτέλε-

56. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς στο Ταϊγάνιο, 6/19.6.1917.

57. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Απόστολου Σιφναίου από την Αθήνα προς τους Αδελφούς στο Ταϊγάνιο, 9/22.9.1917.

58. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Μήκρια Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στη Ρωσία, 27.12.1918.

σε η απόφαση του Γ. Παπανδρέου να κατέβει στις εκλογές, απόφαση που δεν έγινε δεκτή από τους παλαιούς βουλευτές του κόμματος, οι οποίοι μέσα από την εφημερίδα *Σάλπιγξ* αντιστρατεύονταν την υποψηφιότητα Παπανδρέου και τον *Ελευθέρο Λόγο* που τη στήριζε. Ο Απόστολος Σιφναίος, ως παλιός βουλευτής, εκτιμούσε τις ικανότητες και την καινοτόμο δράση του Παπανδρέου και προσπάθησε να μεσολαθήσει με τους υποψήφιους βουλευτές των Φιλελευθέρων. Στο πλαίσιο αυτό συγκάλεσε συγκέντρωση όλων των υποψηφίων στο εκλογικό κέντρο, την εβδομάδα της αναβολής των εκλογών (από τις 25 Οκτωβρίου ως την 1η Νοεμβρίου). Όμως οι παλαιοί βουλευτές κατήρτισαν το συνδυασμό αποκλείοντας τον Παπανδρέου και απαίτησαν από τον Βενιζέλο το χρίσμα. Ο Απόστολος Σιφναίος, για να μην έλθει σε ανοικτή ρήξη με το κόμμα, δεν έδωσε τελικά υποψηφιότητα.⁵⁹ Ο Παπανδρέου κατέβηκε με ανεξάρτητο συνδυασμό, στον οποίο συμμετείχε ο εξάδελφος των τεσσάρων Αδελφών, Ιωάννης (Βάνιας) Σιφναίος. Στις εκλογές του 1920, παρά τη νίκη της αντιβενιζελικής παράταξης, οι δώδεκα βουλευτές που εξελέγησαν από το νομό Λέσβου ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων με πρώτο επιλαχόντα τον Γ. Παπανδρέου και δεύτερο τον Ιωάννη (Βάνια) Σιφναίο. Η οικογενειακή αλληλογραφία διασώζει κάποιες επιστολές προς τον Απόστολο Σιφναίο, που συντάχθηκαν από στελέχη των Φιλελευθέρων το χειμώνα του 1920 και των οποίων τα ονόματα δεν σώζονται. Σ' αυτές ασκείται κριτική στην ανοργανωσιά των Φιλελευθέρων στη Λέσβο, στην αδιαφορία των λέσβιων βουλευτών και στην οργάνωση των επιστράτων⁶⁰ από την αντιπολίτευση, ενώ παράλληλα γίνεται έκκληση στον ίδιο να ενημερώσει το κόμμα και το Σύλλογο των Φιλελευθέρων και να επέμβει για τη σωτηρία των «αληθώς Φιλελεύθερων».⁶¹ Επεξηγώντας τους λόγους της παραιτήσεώς του από την ενεργό βουλευτική δράση ο Απόστολος Σιφναίος έγραφε:

Δεν αρκεί ατυχώς μόνον η τιμιότης και το ανεξάρτητον [για να είναι κανείς βουλευτής ή υπουργός]. Απαιτούνται νομικάί και ειδικαί γνώσεις διά κάθε διοικητικόν κλάδον και το μειονέκτημα τούτο κυρίως με έπεισεν να παραιτηθώ και του πολιτικού σταδίου. Είναι αληθές ότι άλλοι αναλαμβάνουν και υπουργεία διά να λέγουν

59. Α. Πλάτωνος, «Η πολιτική ιστορία της Λέσβου», δακτυλόγραφη μελέτη, Μυτιλήνη 1990.

60. Οι σύλλογοι των επιστράτων ήταν μαζικές οργανώσεις των αποστράτων που δήλωναν αφοσίωση στον αρχηγό του στρατού, βασιλιά Κωνσταντίνο, και στη συνέχεια βοήθησαν την αντιβενιζελική παράταξη. Οι σύνδεσμοι αυτοί φαίνονταν στην αρχή ακίνδunami και η βενιζελική παράταξη δυσκολεύτηκε να κατανοήσει την ύπαρξη και τη δράση τους. Σε αυτούς οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό η επικράτηση των αντιβενιζελικών στις εκλογές του 1920. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.

61. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή αγνώστου προς τον Απόστολο Σιφναίο, 22.1 και 13.2.1920.

ανοησίας και να πράττουν κατά το φέρον. Ημείς υπό τοιούτους όρους δεν είναι δυνατόν να συμβιβασθώμεν με την συνείδησίν μας. Δεν είναι απίθανον εν τούτοις να υποτιμώμεν τον εαυτόν μας και πέραν του δέοντος.⁶²

Στη δεύτερη φάση της βενιζελικής τετραετίας (1928-1932) ο αδελφός του, Βάσας Σιφναίος, συζητούσε να κατέβει μαζί με τον Γ. Παπανδρέου ως υποψήφιος της βενιζελικής παράταξης στις εκλογές του Απριλίου του 1929. Οι εσωκομματικές διαβουλεύσεις, ωστόσο, η αδέτηση των λόγων και οι παλινωδίες της διαδικασίας υποβολής υποψηφιοτήτων τον έπεισαν, με τη σύμφωνη γνώμη και των υπόλοιπων αδελφών, να αποσύρει τη διαδεσμότητά του, σημειώνοντας εύλωττα: «Ανάμειξις ενεργός εις τα εκλογικά είναι μείωσις αξιοπρεπείας και περιεχομένου τσέπης. Απόπειρα μόνον αναμείξεως και απεκάλυψε τόσας αηδίας. Το είπα και το επαναλαμβάνω και μετ' εμού όλοι οι συγγενείς και οι ειλικρινώς ενδιαφερόμενοι, η δουλειά αυτή δεν είναι του χαρακτήρος μας».⁶³

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι Αδελφοί Σιφναίου είναι γνήσιοι εκπρόσωποι της βενιζελογενοῦς επιχειρηματικής αστικής τάξης.⁶⁴ Είναι οι άνθρωποι που όφειλαν στον Βενιζέλο την απελευθέρωση της ιδιαίτερης πατρίδας τους, είναι οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες που αποζητούσαν τη δημιουργία μιας μεγάλης, ισχυρής και εκτεταμένης Ελλάδας και οι κεφαλαιούχοι που ήταν διатеθειμένοι να υποστηρίξουν και να επωμιστούν τις υποχρεώσεις, τις οποίες απαιτούσε η δημιουργία ενός σύγχρονου και ισάξιου με τα ευρωπαϊκά κράτους.

---

62. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή του Απόστολου Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στον Πειραιά, 26.11.1922.

63. Αρχείο Σιφναίου, επιστολή Βάσα Σιφναίου από τη Μυτιλήνη προς τους Αδελφούς στην Αθήνα, 5.3.1929.

64. Βλ. G. T. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Καλιφόρνια 1983.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης

Το πανόραμα των δραστηριοτήτων της οικογένειας Σιφναίου είναι ενδεικτικό πολλών μεσαίου μεγέθους ελληνικών επιχειρήσεων, οι οποίες είχαν διεθνή χαρακτηριστήρα και οικογενειακή συγκρότηση. Εικονογραφεί τον «περίπλου» μιας επιχειρηματικής οικογένειας, που δρα σε ποικίλα πολιτικά και θεσμικά περιβάλλοντα και αναπτύσσεται μέσα αλλά και «ενάντια» σε αυτά. Λειτουργεί ως παράδειγμα για να φωτίσει τον ελληνικό οικονομικό «επεκτατισμό» προς τη Ρωσία, έναν προνομιούχο χώρο για την ελληνική διασπορά, στον οποίο εισήλθαν με σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ξένων εμπόρων. Η ανάπτυξη της επιχείρησης προς την κατεύθυνση της πλοιοκτησίας και της βιομηχανίας αναδεικνύει την ευκαμψία με την οποία η οικογενειακή επιχείρηση προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της εποχής και στα νέα ζητούμενα της οικονομίας. Το αρχείο της οικογένειας Σιφναίου αναδεικνύει πάνω απ' όλα το ρόλο του επιχειρηματία στο οικονομικό γίγνεσθαι και την ικανότητά του να προβλέπει τις εξελίξεις και να ανατρέπει τα δεδομένα.

Η αφήγηση της επιχειρηματικής και κοινωνικής διαδρομής της οικογένειας Σιφναίου μάς είναι πολύτιμη για έναν ακόμη λόγο, ο οποίος σχετίζεται με τα τρέχοντα θεωρητικά σχήματα που αναλύουν την επιχείρηση και τον επιχειρηματία και τα οποία εξετάσαμε στο κεφάλαιο Ι της μελέτης μας. Επιστρέφοντας στο ζήτημα αυτό, ας δούμε πώς συνεισφέρει το εμπειρικό μας παράδειγμα στον θεωρητικό εξοπλισμό της Ιστορίας των Επιχειρήσεων. Η μελέτη για τους Αδελφούς Σιφναίου επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η οικογενειακή επιχείρηση με την απεριόριστη ευθύνη ήταν μια δοκιμασμένη εταιρική μορφή για την υποστήριξη επιχειρηματικών εγχειρημάτων σε περιβάλλοντα υψηλού ρίσκου και αβεβαιότητας. Όπως υποστηρίζουν οι Μέρι Μπ. Ρόουζ, Αντρέα Κόλι και Παλόμα Φερνάντεζ Πέρεζ, οι οικογενειακές επιχειρήσεις υπήρξαν ιστορικά το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για να «επουλώσει» τις ατέλειες των αγορών

κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα.¹ Η απεριόριστη ευθύνη λειτουργούσε ως μέσο προστασίας από την κερδοσκοπία, ενδυνάμωνε την υπευθυνότητα του επιχειρηματία για τις οικονομικές του πράξεις και υποχρέωνε την οικογένεια να τον συνδράμει σε περίπτωση πτώχευσης, σε περιόδους ύφεσης ή αρνητικών αποτελεσμάτων.

Η επιχειρηματική διείσδυση στα λιμάνια του ρωσικού νότου, σε περιοχές που μόλις τότε συνδέονταν με την παγκόσμια οικονομία, με μικρές αγορές, ανεπαρκείς υποδομές και συστήματα νομικής προστασίας, συνιστούσε στόχο ζωής των εμπόρων που απολάμβαναν την αμέριστη συμπαράσταση των οικογενειών τους τόσο σε υλικούς όσο και σε άυλους πόρους. Όσον αφορά το κεφάλαιο των ελληνικών επιχειρήσεων, τα μεγέθη για το ξεκίνημα στη Ρωσία ήταν μικρά.² Στην περιοχή της Αζοφικής η οικογενειακή επιχείρηση προηγήθηκε της ανώνυμης μετοχικής εταιρείας και περιορίστηκε κυρίως στο εμπόριο, ενώ οι μετοχικές εταιρείες δυτικών συμφερόντων, που είχαν την έδρα τους εκτός Ρωσίας, διαχειρίζονταν πολύ μεγαλύτερα κεφάλαια και επεκτάθηκαν προς τα τέλη του 19ου αιώνα στους τομείς της κοινής ωφέλειας και της αξιοποίησης του μεταλλευτικού πλούτου.³

Συνδέοντας την ιδιοκτησία με τη διοίκηση η οικογενειακή επιχείρηση μείωνε το κόστος που προέκυπτε από τη σχέση εντολέα-εντολοδόχου (agency theory),⁴ όταν τα πρόσωπα αυτά δεν ταυτίζονταν. Εξοικονομούσε το κόστος της αντιπροσώπευσης, τις δαπάνες που θα απαιτούνταν για να στηθούν μηχανισμοί ελέγχου του εντολοδόχου-διαχειριστή από τον εντολέα-ιδιοκτήτη.⁵ Μέσω της

1. A. Colli / P. Fernandez Pérez / Mary B. Rose, «National determinants of family firm development? Family firms in Britain, Spain and Italy in the nineteenth and twentieth centuries», *Enterprise and Society* 4 (Μάρτιος 2003), σ. 28-64.

2. Evrydiki Sifneos, «Can commercial techniques substitute port Institutions?: evidence from the Greek presence in the Black and Azov Sea ports (1780-1850)», στο Istituto di Studi sulle Società del Mediterraneo, *Organisation, Institutions et Techniques de Commerce de Mer dans la Méditerranée de l'Antiquité à la Croissance Moderne*, Νάπολι (υπό έκδοση). Βλ. και GARO, fond 579, opis 3, delo 2.

3. Για τις ανώνυμες μετοχικές εταιρείες, βλ. Natalia Gurushina, «Free-standing companies in Tsarist Russia», στο Mira Wilkins / Harm Schröter (επιμ.), *The Free-Standing Company in the World Economy, 1830-1996*, Οξφόρδη 1998, σ. 160-201· M. Casson, «Institutional diversity in overseas enterprise: explaining the free-standing company», *Business History* 26/4 (1994), σ. 95-108.

4. K. Eisenhardt, «Agency theory: An assessment and review», *Academy of Management Review* 14/1 (1989), σ. 57-74. Για τη σχέση εντολέα-εντολοδόχου στις ναυτιλιακές εταιρείες, βλ. G. Boyce, *Co-operative Structures in Global Business*, Λονδίνο 2001, σ. 15-34.

5. W. Gibb Dyer Jr, «Examining the "family effect" on firm performance», *Family Business Review* 19/4 (Δεκ. 2006), σ. 253-273.

συνοχής, της συνεκτικότητας και της εμπιστοσύνης, η επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου εξασφάλιζε τη γρήγορη ροή των πληροφοριών και την ταυτόχρονη εφαρμογή των αποφάσεων σε τρεις διαφορετικές χώρες, πληρώντας έτσι τα κενά που προέκυπταν από την ασύμμετρη πληροφόρηση. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η οικογένεια προσέδιδε στην επιχείρηση κοινούς και μακρόπνοους επιχειρηματικούς στόχους, υψηλή εμπιστοσύνη, και αξιοποιούσε τις εμπειρίες και τις αξίες της σε μια ενοποιημένη διαχείριση. Η οικογένεια είχε σημαίνουσα ψυχολογική παρουσία στην επιχείρηση και αντίστροφα.

Από την άποψη της θεωρίας των πόρων και των ικανοτήτων (resource based view-RBV)⁶ η οικογένεια διοχέτευε προς την επιχείρηση, εκτός από το χρηματικό κεφάλαιο, στελεχικό δυναμικό και κοινωνικό κεφάλαιο, που είχαν ζωτική σημασία για την επιβίωση και την ανάπτυξή της. Ο μεγάλος αριθμός των μελών της οικογένειας στις δύο πρώτες γενιές, και η εκτεταμένη αρρενογονία προσέφεραν πληθώρα προσώπων που μπορούσαν να αναλάβουν τα ηνία της επιχείρησης και να τοποθετηθούν σε στρατηγικές γι' αυτήν θέσεις. Το ανθρώπινο κεφάλαιο των Αδελφών Σιφναίου, με τις γνώσεις, την εμπειρία και τη μαθητεία στην επιχείρηση, αλλά και τις ικανότητες που διέθετε κάθε άτομο χωριστά (κρίση, εξυπνάδα, φαντασία, διορατικότητα), διηθύνε την επιχείρηση αποδοτικά και αποτελεσματικά. Όμως, το εμπειρικό μας υλικό δείχνει ότι οι άυλοι πόροι της οικογένειας ήταν σημαντικότεροι από τους υλικούς. Οι κοινωνικές σχέσεις, τα δίκτυα υποστήριξης⁷ και η θέση που κατείχε η οικογένεια στο ευρύτερο συγγενικό, κοινοτικό και εθνοτικό περιβάλλον ήταν εξέχουσας σημασίας, διότι δημιουργούσαν ισχυρούς δεσμούς, πλαίσιο αλληλοϋποστήριξης και συνεργασίας εντοπίζοντας νέους πόρους και συνεισφέροντας στην αναγνώριση ευκαιριών και την ανάληψη νέων επιχειρηματικών εγχειρημάτων.⁸ Η περίπτωση των Αδελφών Σιφναίου είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο το πλούσιο

---

6. T. G. Habbershon / M. L. Williams, «A resource-based framework for assessing the strategic advantages of family firms», *Family Business Review* 12/1 (Μάρτιος 1999), σ. 1-24. Για την οργανωτική κουλτούρα στις οικογενειακές επιχειρήσεις από τη σκοπιά των δικτυακών πόρων, βλ. S. Zahra / J. Hayton / C. Salvato, «Entrepreneurship in family vs. non-family firms: a resource-based analysis of the effect of organizational culture», *Entrepreneurship Theory and Practice* 28/4 (2004), σ. 363-381.

7. Αναφορικά με τα δίκτυα, βλ. το κλασικό άρθρο των J. Podolny / K. Page, «Network forms of organization», *Annual Review of Sociology* 24 (1998), σ. 57-76.

8. Για το πώς οι δικτυακοί πόροι επηρεάζουν την επιχειρηματική συμπεριφορά, βλ. R. Gulati, *Managing Network Resources. Alliances, Affiliations and Other Relational Assets*, Οξφόρδη 2007.

κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο μιας επιχείρησης μπορεί να αναπληρώσει ανεπάρκειες του χρηματικού κεφαλαίου.

Η συνέχεια και η επί τρεις γενιές ανάπτυξη και κερδοφόρα λειτουργία της επιχείρησης, μέσα από αλληπάλληλες εταιρικές μορφές και διαφορετικά αντικείμενα, μας κάνουν να αναρωτηθούμε ποιο ήταν το συγκριτικό πλεονέκτημά της έναντι άλλων. Ποιο ήταν, δηλαδή, το σπάνιο και δύσκολο να υποκατασταθεί χαρακτηριστικό, η μίμηση του οποίου ήταν σχεδόν αδύνατη από τους ανταγωνιστές της επιχείρησης.⁹ Το συγκριτικό πλεονέκτημα της επιχείρησης πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο με τον οποίο βιώνόταν η «οικογενειακότητα»¹⁰ από τα στελέχη της, στη διαδικασία μέσω της οποίας η οικογένεια μετατρεπόταν σε ανεξάντλητη πηγή δύναμης και εμπλουτισμού γι' αυτήν.

Ο ρόλος της οικογένειας στη δημιουργία και τη διάδοση κοινών αξιών ήταν καθοριστικός. Ο από κοινού σχεδιασμός και η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, η δημιουργία ευκαιριών συνάντησης και συγκατοίκησης, που καλλιεργούσαν τη συνύπαρξη των γενεών και τη μεταβίβαση αξιών από τους μεγαλύτερους στους νεότερους υπήρξαν βασικοί τρόποι άσκησης της οικογενειακής επίδρασης. Το πλεονέκτημα της «οικογενειακότητας» δημιουργούσε έναν πολύτιμο για την επιχείρηση πόρο και έκανε την οικογένεια να ξεχωρίζει στον κοινωνικό της περίγυρο. Σε αντίθεση με την οικογενειοκρατία, που μειώνει τους στόχους χάριν της μεροληψίας και της συγγενικής ευνοιοκρατίας, οι Αδελφοί Σιφναίου δημιούργησαν ένα κοινό όνειρο, το οποίο περιείχε ίσα κατανομημένες τις ατομικές φιλοδοξίες τους. Στο ενεργητικό της επιχείρησης συγκαταλέγεται η επιλογή της αρμόζουσας οργανωτικής κουλτούρας, που εξήρθε τη συλλογική προσπάθεια και διαπαιδαγωγούσε μέσα από τα κατάλληλα παιχνίδια τη νέα γενιά στα συλλογικά αιτούμενα. Συγκριτικό πλεονέκτημα αποτελούσε και η επένδυση στην υπόληψη της εταιρείας, στη φήμη και το γόητρο που είχε συν το χρόνο κατακτήσει μέσα στον επιχειρηματικό κόσμο.

Στην ιστορία των οικογενειακών επιχειρήσεων η διαδοχή από γενιά σε γενιά συνιστά ένα δύσκολο στάδιο, που αντανακλά τον τρόπο διοίκησης της επιχείρησης. Σημερινές μετρήσεις αποκαλύπτουν πως λιγότερο από το 30% των οικογενειακών επιχειρήσεων συνεχίζει στη δεύτερη γενιά και μόλις ένα 10%

---

9. J. Barney, «Firm resources and sustained competitive advantage», *Journal of Management* 17/1 (1991), σ. 99-120.

10. Απόδοση του όρου *familines*, δηλ. οι άυλοι πόροι και ο τρόπος με τον οποίο η οικογένεια τους ενοσταλάζει στην επιχείρηση. A. Pearson / J. Carr / J. Shaw, «Toward a theory of familiness: a social capital perspective», *Entrepreneurship Theory and Practice* 32/6 (2008), σ. 949-969.

φτάνει ως την τρίτη.¹¹ Η διαδοχή, το πέρασμα από τη μια γενιά στην άλλη, εξαρτάται καταρχήν από το κληρονομικό δίκαιο κάθε τόπου. Η μετάβαση από την άνιση εταιρική διαχείριση των αδελφών της πρώτης γενιάς προς την ισότιμη διαχείριση στη δεύτερη δείχνει ότι τα δικαιώματα της πρωτοτοκίας είχαν προ πολλού εγκαταλειφθεί και εδραιώνει την άποψη πως η αστική τάξη στη Λέσβο προτιμούσε την ισομερή διανομή των περιουσιακών στοιχείων.¹²

Η προετοιμασία της διαδοχής συντελέστηκε και στις δύο γενιές μέσα από μια πορεία ωρίμανσης, στάδια της οποίας σχεδιάζονταν στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης σε κοινά αποδεκτές αξίες αλλά και της εκπαίδευσης στις κατάλληλες επαγγελματικές σχολές. Στη δεύτερη γενιά η αποφυγή χρονοβόρων και ενεργοβόρων συγκρούσεων μεταξύ αδελφών επιτεύχθηκε χάρη στο κοινό όραμα¹³ και την ισότιμη συμμετοχή όλων των αδελφών στη διοίκηση. Στην τρίτη γενιά η μετάβαση αποδείχθηκε δυσκολότερη. Τον ισότιμο συνεταιρισμό αδελφών έπρεπε να διαδεχθεί η εκλεκτική¹⁴ σύμπραξη εξαδέλφων.¹⁵ Η οικογενειακή επιχείρηση πουλήθηκε όταν τα ατομικά όνειρα και οι επαγγελματικές φιλοδοξίες της τρίτης γενιάς ορθώθηκαν πάνω από το κοινό επιχειρησιακό όνειρο και διαφοροποιήθηκαν από την οικογενειακή επιχείρηση. Η κοινή επιχειρηματική φυσιογνωμία των Αδελφών Σιφναίου παρέμεινε στα όρια της τρίτης γενιάς, ενώ το χαρακτηριστικό της «οικογενειακότητας» συνέχισε να αποτελεί συνδεδετικό κρίκο και για την επόμενη.

Η ασυνέχεια στην επιχειρηματική διαδοχή και η πώληση της οικογενειακής επιχείρησης σχετίζεται με δύο κυρίως παράγοντες, οι οποίοι πρέπει να συνεκτιμηθούν, όταν αναφερόμαστε στο φράγμα της τρίτης γενιάς. Ο πρώτος έχει σχέση με τις αλλαγές που υφίσταται η ίδια η οικογένεια στην πορεία ενός αιώνα, αλλαγές οι οποίες σχετίζονται με το οικογενειακό μέγεθος, τον τρόπο ζωής και τη διαφοροποίηση των ρόλων μεταξύ των μελών της.¹⁶ Ο δεύτερος σχετίζεται

11. J. L. Ward, *Keeping the Family Business Healthy*, Σαν Φρανσίσκο 1987.

12. Για την απόρριψη της εθιμικής πρωτοτοκίας κατά την επιχειρηματική διαδοχή, βλ. J. Bower, *The CEO Within. Why Inside Outsiders are the Key to Succession Planning*, Βοστώνη 2007, σ. 91-92.

13. D. J. Levinson, *Seasons of a Man's Life*, Νέα Υόρκη, 1978· I. Lansberg, *Succeeding Generations. Realizing the Dream of Families in Business*, Βοστώνη 1999, σ. 75-95.

14. Εκλεκτική με την έννοια ότι δεν μπορούσαν όλοι να συμμετάσχουν στο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας και θα έπρεπε να χωριστούν σε «ενεργούς» και «σιωπηλούς» εταίρους. Η διάκριση αυτή θα δυσκόλευε τη χάραξη ενιαίας στρατηγικής στο θέμα της διάθεσης των κερδών.

15. Lansberg, *Succeeding...*, σ. 32-43.

16. Για τις αλλαγές στην αμερικανική οικογένεια και την επίδρασή τους στην οικογενειακή επιχείρηση, βλ. H. A. Aldrich / J. E. Cliff, «The pervasive effects of family on entrepreneurship: toward a family embeddedness perspective», *Journal of Business Venturing* 18 (2003), σ. 573-596.

με την απώλεια της καινοτομίας στο επίπεδο της βιομηχανικής παραγωγής και με την αδυναμία ανανέωσης των προϊόντων ή μεταστροφής των οικογενειακών επιχειρηματικών συμφερόντων σε άλλον τομέα. Συνεπώς, δεν αρκεί για την ανάλυση της επιτυχίας ο εντοπισμός των πλεονεκτημάτων που αξιοποιούν ολόπλευρα το δυναμικό της επιχείρησης, αλλά απαιτείται να διερευνηθεί και η εφαρμογή ή μη κατάλληλης στρατηγικής, που να ανταποκρίνεται στα περιβαλλοντικά ερεθίσματα.¹⁷ Οι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες συνθήκες υπό τις οποίες το πλεονέκτημα ευδοκμεί και αποκτά μοναδικότητα χρειάζονται περαιτέρω ανάλυση. Η διάδραση με την ιστορική συγκυρία είναι σημαντική, γιατί έτσι μόνον καθίσταται η επιχείρηση μοναδική, όταν μειώνεται η ικανότητα των ανταγωνιστών της να τη μιμηθούν. Στην ιστορία των Αδελφών Σιφναίου ο χρόνος διείσδυσης στη ρωσική αγορά, η επιλογή της τοποθεσίας, η απόφαση γεωγραφικής αναδίπλωσης σε καίριες ιστορικές στιγμές, η επιλογή του είδους της επιχείρησης στο ελληνικό κράτος είναι αποφάσεις των οποίων η αποτελεσματικότητα προσδιορίζεται από την ιστορική συγκυρία. Οι αποφάσεις αυτές ανέδειξαν στην πρώτη γραμμή τον κυρίαρχο ρόλο και τις ικανότητες του επιχειρηματία.

---

17. Barney, «Firm resources ...», σ. 106.

SUMMARY

Greek merchants in the Sea of Azov: the power and the limits of a family business

This study refers to the Sifneo Frères entrepreneurial family and allows us not only to focus on the evolution of a family business against varying political and institutional contexts, but also to highlight the performance of Greek economic “expansionism” in Russia. Through its integration in ship ownership and industry, it serves as a means to capture the flexibility of the family firm in order to adapt to new environments. It reaffirms the key role of the entrepreneur and the comparative advantage of the Greek merchants in Russia vis à vis foreign entrepreneurs. Given the firm’s medium size, it highlights the performance of similar houses that shaped the big mass of Greek Diaspora’s business, of which only meager documental evidence has been preserved to our days.

Issues of scale and scope

The family firm was founded in 1850 in Taganrog, South Russia, a port in the Sea of Azov that had gained significant importance in the grain trade with Europe especially after the Crimean War. It started with an import-export activity, focusing on the importation of very popular Mediterranean products and the exportation of grain to the European markets. Its size was recorded as second class, having ahead a group of capital intensive firms, a good proportion of which were Greek. Due to the lack of means of transport in the area it soon acquired an iron barge so as to guarantee transport of the food stuffs to the ports. In the 1870s, it developed a commercial branch in Constantinople, a strategic port regulating and controlling the grain trade from the Black Sea and the Sea of Azov to the European markets. The firm’s capital growth and performance was slow, until members of the

a policy that created frictions and led to the firm's resolution and to its rebirth under the management of the successors of one of the two initial founders. From 1899 until 1910 the firm's performance was very profitable. It gained a membership in the first class export houses, and had good yearly results that reached an average of 14.5% on its invested capital. At the end of the 19th century the firm added two second hand British steamships to its assets, thus guaranteeing the control of the secure transport of its staples, as well as those of others, to the destination ports. Through ship ownership the entrepreneurs experienced a boost in the firm's performance and the acquisition of a more elaborate cosmopolitan outlook. Investment in shipownership offered the firm a way to continue its growth and survive the turbulences of the First World War and the Russian Revolution. It provided the necessary means to overcome the restrictions posed by national boundaries, geographical seclusions due to war or threat of war, and arbitrary measures that threatened property rights.

The First World War and the closing of the Straits led to Russia's isolation from the international world trade. The firm and part of its administrators remained in the Russian 'hub' and lost their links with the outer world, while exportation of grain from private entities was prohibited. Evolution was "locked" in a Russian context, and the financial growth of the firm continued by diversifying into transport (acquiring four new steam barges), and brick factory ownership. The firm opened new branches within Russia, at the ports of Yeisk and Marioupol. The other part of the firm's administrators, appointed to ports in Turkey and Greece, tried to develop commercial and entrepreneurial opportunities by promoting new products (tobacco, sugar and caviar) and by managing the family's steam ship in and out of the Mediterranean waters. The First World War, which Greece entered in 1916, made the Mediterranean voyages extremely dangerous and led the firm's steamship to Argentina, transporting cargoes of grain from La Plata to the British Isles, in order to avoid the Mediterranean waters.

New investing opportunities were explored with the end of the First World War and the international occupation of Istanbul. Greek entrepreneurs, with the support of the foreign presence and the departure of the Turks from Istanbul, were tempted by new business opportunities, including investment in industry, shipyards, ship owning, and commercial enterprises. The defeat of the Greek army in Asia Minor in 1922 had severe repercussions on the economic aspirations of the Greeks based in Istanbul or in Asia Minor. The

nationalist policy of the Young Turks hindered Greek trade in commerce since their transactions were banned and their commodities were disfavored. The shrinking of commerce led to the closing of the Constantinople branch in 1922. Inspired by the security and confidence they felt in the emblematic figure of the Greek statesman Eleftherios Venizelos, the "Sifneo Frères" opened out projects of industrial expansion in Greece by investing in two industries: "Ep. Charilaos SA" in Salonika, a refrigerators company, and "Eolos SA", an Acetylene and Oxygen factory in Piraeus. The latter was a chemical industry in Piraeus equipped with modern technology and with a small number of workers. Despite the difficulties presented by the political and economic controversies of the Inter War Years and the 1929-1932 economic crisis, the firm presented a stable growth and performed positive returns all through the 1924-1940 period. Its dividend sharing policy was conservative, and the firm was highly oriented in reinvesting its gains, innovating in its machinery and buildings, training its workers and adopting a social-care attitude towards them.

Mobility and adaptability

Frequent mobility formed part of the strategic appointment of the firm's managers to capital trading ports in order to supervise its transactions and administrate the company's offices. Mobility was intensified in critical moments of political crises and obviated disastrous events, such as the closing of the Straits in 1912, the outburst of the First World War, or the defeat of the Greek Army in Asia Minor. It demonstrates the delegation and organizational skills of its administrators and stresses their foresight capacities, as well as their fruitful decision-making that proved to be proficient in all aspects.

The main responses of the "Sifneo Frères" family firm to reduce risk can be explored in three directions:

- The combination of import and export trading operations, which reduced the dependence of the firm on one type of commercial activity, and diminished the danger of bankruptcy that was imminent with the grain price fluctuations. The entrepreneurs searched for other products of high demand, such as the Mediterranean fresh and dried fruit, but also export commodities such as the red and black caviar that attained good prices in Europe and the US and had a stable demand.
- Integration into shipping reduced the cost of the transport component in

the setting of the prices. It allowed not only the control over the quality of the commodities during their transport but also aggregate profit from the exploitation of two different sources of entrepreneurial activity, i.e. commerce and transport. These two activities operate in a controversial way, for when shipping rates rise, the profits of intermediation are reduced, and vice versa. So, the entrepreneur who is at the same time a trader and a ship owner loses from the trading activity, but, offsetting this, gains from the increased shipping rates. Thus, in any case, the firm experiences high profitability.

- The combination of intermediation and brokerage services. The increasing amount of brokerage services, in which small capital was involved, and the reselling which bore few risks, proved to be a successful strategy for the firm. During the period of the firm's administration by the family's second generation, when brokerage services attained 60% of its total profits, the company achieved higher goals and generated profits.

Competitive advantage of the family firm

It was not only strategic choices that gave fruitful results, but also the actual capacity of the family firm to respond to the challenges of inhospitable environments that played a significant role. The "Sifneo Frères" family firm developed networking arrangements among its members that provided high levels of trust, capital resources, and dynamic decision-making, based on mutual understanding, which evolved from the paternalistic model to the participative and more successful management.

The family firm responded adequately to moral hazard as well. In times of prosperity it reduced agency costs and expenses in order to monitor management and achieve coordination and growth of its branches. In times of recession it provided trustworthy information and quick decision-making among its managers, while keeping the long-term family perspective facilitated their adaptation to major changes without losing momentum. The "Sifneo Frères" is a good example of how the firm's strong social and human capital can compensate for smaller effective capital. Business culture played a key role in the firm's success. The existence of a shared dream made its owners create long-run strategies pursuing its fulfillment, and allowed them to overcome situations of financial constraint or internal conflict. The competitive advantage of the Sifneos' family firm resided in its "familiness" that reduced agency costs and mobilized a vast spectrum of resources.

Chapter one deals with the theoretical approach of business history concerning the entrepreneur and entrepreneurship in Russia. Chapter two offers an introduction to the protagonists of the firm and places of action. Chapter three analyses the firm's performance in Russia. Chapter four gives a review of its performance in Constantinople. Chapter five deals with entrepreneurial ventures in Greece. Chapter six is associated with the role of women in the family and in the family business. Chapter seven outlines everyday life, and chapter eight refers to the cultural choices and political affiliations of the firm's leaders. Chapter nine is a brief summary of the conclusions of the study. It claims that the firm's intangible assets, such as trust and unity, were very significant and led to a higher performance. Its strong social and human capital compensated for smaller effective capital. Altruism and mutual aid were cultivated to a larger extent than in non-family structures while the existence of a shared dream allowed the firm to overcome financial difficulties and crises in its leadership.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οικονομική ιστορία

- Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: 1900-1922. *Οι απαρχές*, Αθήνα χ.χ., σ. 173-221.
- , «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1: 1922-1940. *Ο μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2002, σ. 269-290.
- Maria Christina Chatziioannou / Gelina Harlaftis (επιμ.), *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Αθήνα 2006.
- Α. Διαμαντής, *Τύποι εμπορών και μορφές συνείδησης στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 2007.
- Γ. Θεοτοκάς / Τζελίνα Χαρλαύτη, *Έλληνες εφοπλιστές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Οργάνωση, διοίκηση και στρατηγική*, Αθήνα 2007.
- R. Giuffrida, «Fonti per la storia economica negli archivi di famiglia e di persone», *Il Futuro della Memoria. Atti del Convegno Internazionale di studi sugli Archivi di Famiglie e di Persone*, Κάπρι, 9-13 Σεπτεμβρίου 1991, Ρώμη 1997, σ. 405-410.
- Gelina Harlaftis / V. Kardasis, «International shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea: Istanbul as a maritime center, 1870-1910», στο S. Pamuk / J. Williamson (επιμ.), *The Mediterranean Response to Globalization before 1950*, Λονδίνο 2000, σ. 233-265.
- E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1994.
- Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, Αθήνα 1993.
- D. S. Landes, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Λονδίνο 1969.
- Ευτυχία Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846)*, Αθήνα 1984.
- Γ. Ν. Μητροφάνης, *Η κίνηση των τιμών του σταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση*, Αθήνα 1991.
- R. Michie, «The City of London as a global financial centre, 1880-1939: finance, foreign exchange, and the First World War», στο P. Cottrel / E. Lange / U. Olsson (επιμ.), *Centres and Peripheries in Banking. The Historical Development of Financial Markets*, Άσγκεϊτ 2007, σ. 41-79.
- Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851 -1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988.

- A. Sbarounis, *L'impôt sur le revenu en Grèce. Étude historique, critique et comparée*, Αθήνα 1933.
- Τζελίνα Χαρλαύτη, «“Μηχανή πρόσω ολοταχώς. Έναρξις ταξιδιού”. Η πορεία του στόλου των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 20ού αι.», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999, σ. 225-286.
- Τζελίνα Χαρλαύτη / Ν. Βλασσόπουλος, *Ποντοπόρεια. Ιστορικός νηογνώμονας: Ποντοπόρα ιστιοφόρα και ατμόπλοια, 1830-1939*, επιμ. Ελένη Μπενέκη, Αθήνα 2002.
- Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.

Ιστορία των επιχειρήσεων

- H. A. Aldrich / J. E. Cliff, «The pervasive effects of family on entrepreneurship: toward a family embeddedness perspective», *Journal of Business Venturing* 18 (2003), σ. 573-596.
- F. Amatori / A. Colli, *Impresa e industria in Italia: dall Unità ad Oggi*, Βενετία 1999.
- J. Barney, «Firm resources and sustained competitive advantage», *Journal of Management* 17/1 (1991), σ. 99-120.
- H. Berghoff / R. Möller, «Tired pioneers and dynamic newcomers? A comparative essay on English and German entrepreneurial history, 1870-1914», *Economic History Review* 47/2 (1994), σ. 262-287.
- M. Bertrand / A. Schoar, «The role of family in family firms», *Journal of Economic Perspectives* 20/2 (2006), σ. 73-96.
- J. Bower, *The CEO Within. Why Inside Outsiders are the Key to Succession Planning*, Βοστόνη 2007, σ. 91-92.
- G. Boyce, *Co-operative Structures in Global Business*, Λονδίνο 2001, σ. 15-34.
- G. Boyce / S. Ville, *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, Αθήνα 2005.
- M. Casson, *The Entrepreneur. An Economic Theory*, Τόστελνχαμ 1982.
- , *The Economics of Business Culture: Game Theory, Transaction Costs and Economic Performance*, Οξφόρδη 1991.
- , «Entrepreneurship and business culture», στο J. Brown / Mary B. Rose (επιμ.), *Entrepreneurship, Networks and Modern Business*, Μάντσεστερ 1993, σ. 30-54.
- , «Institutional diversity in overseas enterprise: explaining the free-standing company», *Business History* 26/4 (1994), σ. 95-108.
- , «The economics of the family firm», *Scandinavian Economic History Review* 47/1 (1997), σ. 10-23.
- , «The economic analysis of multinational trading firms», στο G. Jones (επιμ.), *The Multinational Traders*, Λονδίνο 1998.

- A. Chandler Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Κέμπριτζ, Μασ. 1990.
- S. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain. From the Industrial Revolution to World War I*, Κέμπριτζ 1992.
- R. Church, «The family firm in industrial capitalism: International perspectives on hypotheses and History», *Business History* 35/4 (Οκτ. 1993), σ. 17-43.
- A. Colli, «Networking the market: Evidence and conjectures from the History of the Italian industrial districts», στο Η. Morikawa (επιμ.), *Zaibatsu, The Rise and Fall of Family Enterprise Groups in Japan*, Τόκιο 1992.
- , *The History of Family Business 1850-2000*, Κέμπριτζ 2003.
- A. Colli / Mary B. Rose, «Families and firms: The culture and evolution of family firms in Britain and Italy in the nineteenth and twentieth century», *Scandinavian Economic History Review* 47/1 (1997), σ. 24-47.
- , «Family firms in comparative perspective», στο F. Amatori / G. Jones, *Business History around the World*, Κέμπριτζ 2003, σ. 339-351.
- A. Colli / P. Fernandez Pérez / Mary B. Rose, «National determinants of family firm development? Family firms in Britain, Spain and Italy in the nineteenth and twentieth centuries», *Enterprise and Society* 4 (Μάρτιος 2003), σ. 28-64.
- K. Eisenhardt, «Agency theory: An assessment and review», *Academy of Management Review* 14/1 (1989), σ. 57-74.
- W. Gibb Dyer Jr., «Examining the “family effect” on firm performance», *Family Business Review* 19/4 (Δεκ. 2006), σ. 253-273.
- A. Greif, «Reputation and coalition in medieval trade: Evidence on the Maghribi traders», *Journal of Economic History* 49/4 (Δεκ. 1989), σ. 858-881.
- B. Gulati, *Managing Network Resources. Alliances, Affiliations and Other Relational Assets*, Οξφόρδη 2007.
- T. G. Habbershon / M. L. Williams, «A resource-based framework for assessing the strategic advantages of family firms», *Family Business Review* 12/1 (Μάρτιος 1999), σ. 1-24.
- B. Harding, «The transatlantic view of speculation and value, 1820-1860», *Historical Research* 66/160 (Ιούνιος 1993), σ. 209-221.
- G. Hofstede, *Culture's Consequences*, Καλιφόρνια 1980.
- J. Hoppit, *Risk and Failure in English Business, 1700-1800*, Κέμπριτζ 1987.
- Σ. Ιωαννίδης, *Επιχείρηση και επιχειρηματικότητα*, Αθήνα 2001, σ. 37-47.
- G. Jones (επιμ.), *The Multinational Traders*, Λονδίνο 1998.
- G. Jones / Mary B. Rose, «Family Capitalism», *Business History* 35/4 (Οκτ. 1993), σ. 1-16.
- I. M. Kirzner, *Competition and Entrepreneurship*, Σικάγο 1973.
- , *Perception, Opportunity and Profit Studies in the Theory of Entrepreneurship*, Σικάγο 1979.
- J. Kocka, «Entrepreneurs and managers in German industrialization», στο

- P. Mathias / M. M. Ponstan (επιμ.), *The Cambridge Economic History of Europe*, τόμ. VII: *The Industrial Economies: Capital, Labour and Enterprise*, Part I, Κέμπριτζ 1978, σ. 492-589.
- D. S. Landes, «French entrepreneurship and industrial growth in the nineteenth century», στο Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995, σ. 45-61.
- I. Lansberg, *Succeeding Generations. Realizing the Dream of Families in Business*, Βοστώνη 1999.
- W. Lazonick, *Business Organisation and the Myth of the Market Economy*, Νέα Υόρκη 1991.
- H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth*, Ν. Υόρκη 1963.
- , *Inside the Firm. The inefficiencies of Hierarchy*, Κέμπριτζ 1987.
- Ιωάννα Μίνογλου, «Επιχειρηματικότητα», στο Κ. Κωστής / Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αι. (1830-1914)*, Αθήνα 2006, σ. 268-473.
- P. L. Payne, «Family business in Britain: an historical and analytical survey», στο Akio Okochi / Shigeaki Yasuoka (επιμ.), *Family Business in the Era of Industrial Growth*, Τόκιο 1984, σ. 60-85.
- R. Pearson / D. Richardson, «Business networking in the industrial revolution», *Business History Review* 54/4 (2001), σ. 657-679.
- R. Pearson / J. Carr / J. Shaw, «Toward a theory of familiness: a social capital perspective», *Entrepreneurship Theory and Practice* 32/6 (2008), σ. 949-969.
- J. Podolny / K. Page, «Network forms of organization», *Annual Review of Sociology* 24 (1998), σ. 57-76.
- R. Pollack, «A transaction cost approach to families and households», στο Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995, σ. 211-236.
- Mary B. Rose, «Beyond Buddenbrooks: the family firm and the management of succession in the nineteenth-century Britain», στο J. Brown / Mary B. Rose (επιμ.), *Entrepreneurship, Networks and Modern Business*, Μάντσεστερ 1993, σ. 127-143.
- Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995.
- E. Ρούπα / E. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004.
- J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, Σικάγο 1934.
- S. Yasuoka, «Capital ownership in family companies: Japanese firms compared with those in other countries», στο Akio Okochi / Shigeaki Yasuoka (επιμ.), *Family Business in the Era of Industrial Growth*, Τόκιο 1984, σ. 1-12.
- J. L. Ward, *Keeping the Family Business Healthy*, Σαν Φρανσίσκο 1987.
- S. Zahra / J. Hayton / C. Salvato, «Entrepreneurship in family vs. non-family firms: a resource-based analysis of the effect of organizational culture», *Entrepreneurship Theory and Practice* 28/4 (2004), σ. 363-381.

Ελληνικές επιχειρήσεις

- Χριστίνα Αγριαντώνη / Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα 1995.
- Α. Δεληγιάννης / Δ. Παπαδημητρίου, «Τα Ψυγεία του Επαμεινώνδα Χαρίλαου στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 27 (1989-1990), σ. 156-159.
- Μαργαρίτα Δρίτσα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων, 1830-1990*, Αθήνα 1995.
- Βάσω Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Κέα 1994.
- Eugénia Kremmyda, «Achille Couppas et Cie: Histoire d'un constructeur mécanique du Pirée, 1882-1940», αδημ. διδ. διατρ., École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2001.
- Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη. Τόμος Α΄, Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης*, Αθήνα 1973.
- Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο, 1889-1956*, Αθήνα 1991.
- Λήδα Παπαστεφανάκη, «Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)», αδημ. διδ. διατρ., Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2002.
- Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, *Ο Σπυρίδων Παυλίδης και το «γλυκυσματοποιείον» του. Τα πρώτα χρόνια της πρώτης ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα 1991.
- Α. Πλυτάς, *Η ένταξη της ατμοκίνησης και της ντιζελοκίνησης στο χώρο της βιομηχανικής ελαιοργάνης*, Αθήνα 2007.
- Ευρυδίκη Σιφναίου / Ν. Σηφουνάκης / Γ. Κουτσουρίδης, *Ενθύμιον Σαπωνοποιίας Λέσβου*, Αθήνα 2002.
- Σ. Τσοτσόρος, *Ενέργεια και ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο. Η δημόσια επιχείρηση ηλεκτρισμού 1950-1992*, Αθήνα 1995.
- Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

Παλαιότερα λογιστικά συστήματα – Εμπορικά εγχειρίδια

- Χριστίνα Αγριαντώνη, «Παλιά και νεότερα λογιστικά συστήματα», στο Χριστίνα Αγριαντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 41-47.
- Ευγενία Κρεμμυδά, «Το προπολεμικό υλικό του αρχείου Κούππα. Βασικές σειρές διβλίων», στο Χριστίνα Αγριαντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 64-69.
- Κ. Μελάς, *Εμπορικών Εγχειρίδιον περί Εμπορίας, Βιομηχανίας, Ναυτιλίας και των εμπορικών πράξεων*, Αθήνα 1864.

- A. Μπάγιας / Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι αρχαιακές εργασίες στο αρχείο Ρετσίνα: τυπολογία των τεκμηρίων μιας επιχείρησης», στο Χριστίνα Αγριαντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχαία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 70-79.
- E. Μπαλόπιττας, «Τα βιβλία λογιστηρίου της γαλλικής εταιρίας μεταλλείων Λαυρίου», στο Χριστίνα Αγριαντώνη / Ευρυδίκη Σιφναίου (επιμ.), *Αρχαία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης* (Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 21, Αθήνα 1998, σ. 55-57.
- N. Παπαδόπουλου, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Βενετία 1817 (ανατύπωση Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989).

Ρωσία

- Γενικών Επιτελείων Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Το Ελληνικόν Εκστρατευτικόν Σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, Αθήνα 1955.
- O. Figez, *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891-1924*, Λονδίνο 1996.
- M. L. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938.
- Patricia Herlihy, *Odessa. A History 1794-1914*, Κέμπριτζ 1986.
- , *The Alcoholic Empire. Vodka and Politics in Late Imperial Russia*, N. Υόρκη 2002.
- L. Jurowsky, «Der russische Getreideexport: seine Entwicklung und Organisation», *Münchener Volkswirtschaftliche Studien* 105 (Στουτγάρδη-Βερολίνο 1910), σ. 51-87.
- A. Kahan, *Russian Economic History. The 19th Century*, Σικάγο 1989.
- M. V. Kaspèroff, «Commerce des céréales», στο M. W. de Kowalevsky (επιμ.), *La Russie à la fin du XIXe siècle*, Παρίσι 1900, σ. 724-743.
- P. Lyaschenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, Νέα Υόρκη 1949.
- Ελένη Μπακοπούλου, «Εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και Ρωσίας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», *Συναντήσεις των ερευνητών του ΙΑ/ΕΤΕ*, αρ. 63, 27.3.1986 (πολυγραφημένο).
- I. Nemirofsky, *La vie de Tchekov*, Παρίσι 1946.
- K. A. Παλαιολόγος, «Ιστορική αναθεώρησης των κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετηρίδα εν Ρωσία γενομένων μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων», *Παρνασσός Δ/Γ* (1880), σ. 169-184.
- R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, Λονδίνο 1977.
- T. Ρηγίτ, *Δέκα μέρες που συγκλόνισαν τον κόσμο*, Αθήνα 1965.
- N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie*, Παρίσι 1998.

- Ελένη Ι. Σιφναίου, *Ρωσικές σελίδες ή αναμνήσεις από την Μποσεβικική Ρωσία*, Αθήνα 1927.
- J. Spodgrass, *Russia: A Handbook on Commercial and Industrial Conditions*, Ουάσινγκτον 1913.
- L. Tolstoi, «Scènes du siège de Sébastopol», *Revue des Deux Mondes* 72 (1 Δεκ. 1885), σ. 481-512.
- H. Τρογιάτ, *Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία την εποχή του τελευταίου τσάρου*, Αθήνα 1992.
- V. A. Zolotov, *Khlebny Export Rossii Cherez Porti Chernogo I Azovskogo morei v 60-90e godi XIX veka* [Εξαγωγές σιτηρών από τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής, 1860-1890], Ροστόβ 1966.

Η ρωσική επιχειρηματικότητα

- E. Amburger, «Der Fremde Unternehmer in Russland bis zur Oktoberrevolution im Jahre 1917», *Tradition* 2 (1957), σ. 337-355.
- W. Blackwell, *The Beginning of Russian Industrialization, 1800-1860*, Πρίνστον 1968.
- F. V. Carstensen, «Foreign participation in Russian economic life: notes on British enterprise, 1865-1914», στο G. Guroff / F. V. Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Πρίνστον 1983, σ. 140-157.
- A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Χάρβαρντ 1962.
- , «Social attitudes, entrepreneurship and economic development», στο Mary B. Rose (επιμ.), *Family Business*, Άλντερσοτ 1995, σ. 49-67.
- Natalia Gurushina, «Free-standing companies in Tsarist Russia», στο Mira Wilkins / Harm Schröter (επιμ.), *The Free-Standing Company in the World Economy, 1830-1996*, Οξφόρδη 1998, σ. 160-201.
- A. Kahan, «Notes on Jewish entrepreneurship in Tsarist Russia», στο G. Guroff / F. V. Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Πρίνστον 1983, σ. 104-124.
- W. Kirchner, «Western businessmen in Russia: practices and problems», *The Business History Review* 38/3 (Αύγ. 1964), σ. 315-327.
- J. P. Mc Kay, «Foreign enterprise in Russian and Soviet industry: a long term perspective», *The Business History Review* 48/3 (1974), σ. 336-356.
- T. Owen, «Entrepreneurship and the structure of enterprise in Russia, 1800-1880», στο G. Guroff / F. V. Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Πρίνστον 1983, σ. 59-83.
- A. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Ν. Καρόλινα 1982.
- , «Businessmen and business culture in Imperial Russia», *Proceedings of the American Philosophical Society* 128/3 (Σεπτ. 1984), σ. 230-241.

- S. Thompstone, «British merchant houses in Russia before 1914», στο P. Waldron / L. Edmondson (επιμ.), *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930*, Νέα Υόρκη 1992, σ. 107-130.

Κοινωνική και πολιτική ιστορία

- Christina Agriantoni, «Venizelos and economic policy», στο P. Kitromilides (επιμ.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Εδιμβούργο 2006, σ. 284-318.
- P. Ariès / G. Duby, *Histoire de la vie privée*, Παρίσι 1987.
- Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1996.
- R. Barthes, «Για μια ψυχοκοινωνιολογία της σύγχρονης διατροφής», στο Άννα Ματθαίου (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 141-156.
- B. Bennassar / J. Goy, «Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du XIVE au XIXe siècle», *Annales ESC* 30/1 (1975), *Dossier: Histoire de la consommation*, σ. 406-407.
- Δ. Βλάμη, «Γυναίκες, Οικογένεια, Κοινωνία της εμπορικής διασποράς», *Τα Ιστορικά* 45 (Δεκ. 2006), σ. 243-280.
- G. Cadier-Rey, *Les Français de 1900*, Παρίσι 1999.
- R. Chartier (επιμ.), *La correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Παρίσι 1991.
- C. Dauphin / P. Lebrun-Pézerat / D. Poublan, *Ces bonnes lettres. Une correspondance familiale au XIXe siècle*, Παρίσι 1995.
- Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις, Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1978.
- H. Driessen, «Mediterranean port cities: cosmopolitanism reconsidered», *History and Anthropology* 16/1 (Μάρτιος 2005), σ. 129-141.
- Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες», *Τα Ιστορικά* 7 (Δεκ. 1987), σ. 104-119.
- , «Φιλανθρωπία και πόλη», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90.
- , «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού», στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 61-88.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.
- P. Kitromilides (επιμ.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Εδιμβούργο 2006.
- B. Κολώνας, «Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)», αδημ. διδ. διατρ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1991.

- Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα 1997.
- Β. Κρεμμυδάς, «Αστικά διατροφικά πρότυπα: ένα παράδειγμα από την Ερμούπολη του 1837», *Τα Ιστορικά* 27 (Δεκ. 1997), σ. 353-378.
- Γ. Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 8-46.
- Δ. J. Levinson, *Seasons of a Man's Life*, Νέα Υόρκη 1978.
- Χ. Λούκος / Δήμητρα Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Αθήνα 1991.
- J.-C. Mabire (επιμ.), *L'exposition universelle de 1900*, Παρίσι 2000.
- Άννα Ματθαίου, «Οι ντελικότες τροφές και το λιτοδίαιτο», *Τα Ιστορικά* 40 (Ιούνιος 2004), σ. 37-52.
- Άννα Ματθαίου (επιμ.), *Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1998.
- Anna Matthaïou, «Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane: des règlements au discours normatif», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Paris 1 - Panthéon-Sorbonne, 1992.
- Γ. Θ. Μαυρογορδάτος / Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992.
- Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Τα σπέρματα του διχασμού», Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914* (Πρακτικά συμποσίου, 5-7 Απριλίου 1993, Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 1993, σ. 227-242.
- , *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.
- Γ. T. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Καλιφόρνια 1983.
- Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα 2002.
- Π. Μουλλάς, *Ο Λόγος της απουσίας*, Αθήνα 1992.
- Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Π. Γεωργίου / Θ. Ψυχογιός, Αθήνα 1994.
- Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α', Αθήνα 1990.
- Ν. Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 46-52.
- Ν. Παπαδημητρίου, *Οι συγγραφείς της αθηναϊκής δημοσιογραφίας*, τόμ. Α', Αθήνα 1989.
- Ι. Repelasis Minoglou, «Women and family capitalism in Greece, c. 1780-1940», *Business History Review* 81/3 (2007), σ. 517-538.
- Marguerite Perrot, *Le mode de vie des familles bourgeoises*, Παρίσι 1961.
- Elizabeth Roberts, *Women's Work, 1840-1940*, Λονδίνο 1988.
- Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007.

- S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 2, Κέμπριτζ 1977.
- Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τόμ. Α2: 1900-1922. Οι απαρχές, Αθήνα χ.χ., σ. 9-35.
- Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Α. Αγγέλου / Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, τόμ. Α', Αθήνα 1998.
- Louise Tilly / Joan Scott, *Women, Work and Family*, Ν. Υόρκη 1987.
- Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1, Α2: 1900-1922. Οι απαρχές, Αθήνα χ.χ.
- Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1, Β2: 1900-1922. Ο μεσοπόλεμος, Αθήνα 2002.
- Γ. Χατζημανωλάκης, *Ιστορία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιά*, Πειραιάς 2004.
- Ε. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Β. Κεχριώτης, Αθήνα 2004.

Ιστορία της ελληνικής διασποράς

- Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το στάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Αθήνα 2000.
- Elena Frangakis-Syrett, *Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750-1850)*, Αθήνα 1995.
- , «The economic activities of the Greek community of Izmir in the second half of the nineteenth and early twentieth century», στο D. Gondicas / C. Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Νιου Τζέρσι 1999, σ. 17-44.
- C. Hadziioffis, «La colonie grecque en Egypte, 1833-1856», αδημ. διδ. διατρ., Université Paris-Sorbonne (Paris IV), École Pratique des Hautes Études, IV Section, 1980.
- , «Social values and business strategies in the naming of ships in Greece, eighteenth-twentieth centuries», στο S. Vryonis (επιμ.), *The Greeks and the Sea*, Νέα Υόρκη 1993, σ. 135-150.
- Gelina Harlaftis, «From diaspora merchants to shipping tycoons: The Vagliano Bros», *Business History Review* 81 (2007), σ. 237-268.
- Γ. Κανδύλης, *Ιστορία τριών οικογενειών της μεγάλης διασποράς. Σκαραμαγκά – Σκαναβή – Κανδύλη*, Αθήνα 1994.
- Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998.
- Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, Αθήνα 1986.
- , «Από τις “ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού” στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15ος-19ος αι.)», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Κέντρο Νεοελληνικών

- Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τόμ. Β', Αθήνα 2004, σ. 223-250.
- Β. Κολώνας, «Ο εκλεκτικισμός, αρχιτεκτονική επιλογή των φορέων του εκσυγχρονισμού της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 19ου αιώνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 24 (1990), σ. 72-77.
- Anna Mandilara, «The Greek business community in Marseille, 1816-1900. Individual and network strategies», αδημ. διδ. διατρ., European University Institute, Φλωρεντία 1998.
- Ε. Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις σωματείου των εν Ρωσία Ελλήνων*, Αθήνα 1953.
- Ioanna Pepelasis Minoglou, «The Greek merchant house of the Russian Black Sea: a nineteenth-century example of a trader's coalition», *International Journal of Maritime History* 10/1 (Ιούνιος 1998), σ. 61-104.
- Ολυμπία Σελέκου, «Ελληνικές παροικίες και κοινότητες στην Κριμαία (18ος-19ος αι.). Τυπολογία και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 104-105 (2001), σ. 249-267.
- , *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος-αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα 2004.
- Ευρυδίκη Σιφναίου, «Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στη Νότια Ρωσία», *Τα Ιστορικά* 32 (Ιούνιος 2000), σ. 109-130.
- , «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά* 40 (Ιούνιος 2004), σ. 53-96.
- Ευρυδίκη Σιφναίου / Σ. Παραδεισόπουλος, «Οι Έλληνες της Οδησού το 1897: διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή», *Τα Ιστορικά* 44 (Ιούνιος 2006), σ. 88-122.
- Evrydiki Sifneos, «Businessmen's wives and family firms: evidence from family records of the Greek business networks throughout the Eastern Mediterranean in the late 19th century», στο A. Lorenz-Wende / S. Fellman / R. Hjerpe / A. Kuusterä / J. A. Lamberg / E. Vaara (επιμ.), *Companies-Owners-Employees*, Proceedings from the 6th Annual Congress of the European Business History Association (Ελσίνκι, 22-24 Αυγούστου 2002) (σε cd).
- , «“Cosmopolitanism” as a feature of the Greek commercial diaspora», *History and Anthropology* 16/1 (Μάρτιος 2005), σ. 97-111.
- , «P. M. Courtgi and the birth of a Greek-Ottoman Liner Company: the Aegean Steamship Company», στο Maria Christina Chatziioannou / Gelina Harlaftis (επιμ.), *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Αθήνα 2006, σ. 121-136.
- , «Can commercial techniques substitute port Institutions?: evidence from the Greek presence in the Black and Azov Sea ports (1780-1850)», στο Istituto di Studi sulle Società del Mediterraneo, *Organisation, Institutions et Techniques de Commerce de Mer dans la Méditerranéenne de l'Antiquité à la Croissance Moderne*, Νάπολη (υπό έκδοση).

- Marie Carmen Smyrnelis, «Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne au XVIIIème et XIXème siècles», αδημ. διδ. διατρ., École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2000.
- Μαρία Α. Στασινοπούλου / Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005.
- Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001.
- , «Μεγιστάνες του Ιονίου: ο οίκος των Αδελφών Βαλλιάνου», *Ιόνιος Λόγος, Τόμος χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, τόμ. Α', Τμήμα Ιστορίας-Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2007, σ. 303-345.
- Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (Σεπτ. 1983), σ. 28-34.

Κωνσταντινούπολη

- A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul, 1918-1974*, Αθήνα 1983.
- , *The Greek Minority of Istanbul and the Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Αθήνα 1992.
- Σ. Γεράσιμος / F. Geogreon / A. Jevakhoff / N. Seni / S. Aksin / I. Zdanevitch, *Κωνσταντινούπολη 1914-1923: πρωτεύουσα ενός απατηλού κόσμου ή το ψυχорράγημα των Αυτοκρατοριών*, Αθήνα 1995.
- Μαριάννα Γερασίμου, *Οθωμανική μαγειρική*, Αθήνα 2004.
- P. Dumont / F. Geogreon, «Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle», *Turcica. Revue d'études turques* 17 (1985), σ. 128-181.
- Χ. Εξερζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα 1996.
- Β. Κολώνας, *Έλληνες αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2005.
- Le Lieutenant Guyot, *De Montélimar à Constantinople par mer et retour à bicyclette*, Παρίσι 1894.
- P. Loti, *Constantinople en 1890*, Ισταμπούλ 2002.
- P. Mansel, *Κωνσταντινούπολη. Η περιπόθητη πόλη (1453-1924)*, μτφρ. Π. Κόλλιας, Αθήνα 1999.
- P. Mc Queen, «Constantinople», *The Cosmopolitan* 23/2 (Ιούνιος 1897), σ. 119.
- Α. Μήλλας, *Πέρα, το σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα χ.χ.
- Uğur Tanyeli, «Osmanli Barinma Kültüründe Batililasma-Modernleşme: Yeni Bir Simgeler dizgesinin Oluşumu / Westernization-modernization in the Ottoman wohnkultur: the evolution of a new set of symbols», στο Y. Sey (επιμ.), *Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Ισταμπούλ 1996, σ. 284-297.
- Emma Paddock Telford, «In Constantinople's streets», *Francis Leslie's Popular Monthly* XLIII/45 (Μάιος 1897), σ. 542.
- Γ. Σ. Φραγκούδης, *Η Κωνσταντινούπολις*, χ.χ.

S. Yerasimos, *Azgelışmişlik Surecinde Turkiye*, Ισταμπούλ 1977.

Λέσβος

- Μαρία Αναγνωστοπούλου, *Η γυναίκα της Λέσβου στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Ιστορικά και λαογραφικά ανέλεκτα*, Μυτιλήνη 1998.
- Μ. Αξιώτης, «Η ύδρευση της Μυτιλήνης κατά την Μεταβυζαντινή περίοδο. Οι υδρόμυλοι της Μυτιλήνης», *Αιολικά Χρονικά Δ΄* (Μυτιλήνη 2002), σ. 3-22.
- Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος 1800-1923*, Αθήνα 1988.
- Ζ. Καμπούρης, *Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αιώνα*, Μυτιλήνη 1978.
- Κ. Γ. Μίσσιος, *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες*, τόμ. Α΄, Μυτιλήνη 1994.
- Σ. Πανάγος, *Βορειοανατολικά της γέυσης*, Αθήνα 2002.
- Ε. Παπαταξιάρχης, «La valeur du ménage. Classes sociales, stratégies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos au XIXe siècle», στο S. Woolf (επιμ.), *Espaces et familles dans l'Europe du Sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993, σ. 109-142.
- Α. Πλάτωνος, «Η πολιτική ιστορία της Λέσβου», Μυτιλήνη 1990 (χειρόγραφο).
- Ευρυδίκη Σιφναίου, *Λέσβος. Οικονομική και κοινωνική ιστορία (1840-1912)*, Αθήνα 1996.
- , «Από τη μουσουλμανική στη χριστιανική πόλη: η δυναμική των μεταβολών της πόλης της Μυτιλήνης στην ύστερη φάση της Τουρκοκρατίας (1840-1912)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 389-413.
- , «Λέσβος-Κυδωνίες-Αδραμύττι: οικονομικός επεκτατισμός ή ισότιμη συναλλαγή στην εμπορία και τη μεταποίηση του ελαιολάδου;», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αίβαλι (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο Ανατολικό Αιγαίο, Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*, Αθήνα 2007, σ. 249-260.
- Μ. Σταματογιαννοπούλου, «Ο κόσμος των γυναικών: παράδοση και νεωτερικότητα στη Μυτιλήνη κατά το τέλος του 19ου αιώνα», στο *Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου «Εργάνη»*, *Αρχείο Κουρτζή: Ιστορική τεκμηρίωση*, Μυτιλήνη 2007, σ. 97-131.
- Σ. Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία και Τοπογραφία της Λέσβου*, Κάιρο 1909.
- , *Συνοπτική Ιστορία της Λέσβου και Τοπογραφία αυτής*, Κωνσταντινούπολη 1874, φωτομηχανική ανατύπωση, επιμέλεια-παρουσίαση Β. Ι. Αναστασιάδης / Σ. Καραβάς, Μυτιλήνη 1996.
- Σ. Χτούρης / Α. Μπακάλης, «Η πόλη ως πολιτισμικό δίκτυο στο χώρο και στο χρόνο», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αίβαλι (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο Ανατολικό Αιγαίο, Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*, Αθήνα 2007, σ. 457-480.

Ταϊγάνιο

- L. A. Bodyk κ.ά., *Таганрог*, Ροστόβ επί του Δον 1977.
- ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], Ταγανρόγ 1998.
- P. P. Filevsky, *История Горога Таганрога* [Ιστορία της πόλης του Ταγανρόγ], Μόσχα 1898.
- N. Kirichek, «Щедрое сердце Варваца [Η γενναϊόδωρη καρδιά του Βαρβάκη]», ВЕХИ ТАГАНРОГА [Ορόσημα του Ταγανρόγ] 5-6 (Ταγανρόγ 2000), σ. 13-15.
- E. P. Konopleba / A.A. Zimbal, «Таганрог в эпоху Александра I, 1788-1823 [Το Ταγανρόγ στα χρόνια του Αλεξάνδρου Α΄, 1788-1823]», ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], Ταγανρόγ 1998, σ. 62-72.
- Υ. Kpurinskaya, «Таганрог в николаевское время, 1825-1855 [Το Ταϊγάνιο την εποχή του Νικολάου, 1825-1855]», ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], Ταγανρόγ 1998, σ. 73-80.
- НЕДВИЖИМЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ Г ТАГАНРОГА НА 1898 ГОДЪ [Οδηγός της πόλης του Ταϊγανίου για το έτος 1898], Ταϊγάνιο 1898.
- A. A. Zimbal, «Греки Таганрога [Έλληνες του Ταγανρόγ]», ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ТАГАНРОГА [Εγκυκλοπαίδεια του Ταγανρόγ], Ταγανρόγ 1998, σ. 81-85.

Αθήνα - Πειραιάς

- K. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1999.
- B. Κολώνας, *Το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού*, Αθήνα 2006.
- Γ. Χατζημανωλάκης, *Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων*, Πειραιάς 1993.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1
ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΣΙΤΗΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΔΗΣΣΟ ΚΑΙ ΤΟ ΤΑΪΓΑΝΙΟ
1845-1860
ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΧΡΥΣΑ ΡΟΥΒΛΙΑ

Έτος	Οδησσός	Ταϊγάνιο
1845	15.253	2.215
1846	18.271	1.956
1847	27.836	5.386
1848	15.583	2.321
1849	15.034	1.954
1850	13.735	2.360
1851	9.989	2.507
1852	19.097	3.461
1853	27.501	4.098
1854	10.823	1.099
1855	244	-
1856	15.449	10.261
1857	23.301	6.597
1858	25.737	6.092
1859	25.858	8.781
1860	26.924	10.092

Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XIX, παράρτημα G, σ. 392.

Πίνακας 2
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΟ ΤΑΪΓΑΝΙΟ
1860-1880
ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΧΡΥΣΑ ΡΟΥΒΛΙΑ

Έτος	Εισαγωγές	Εξαγωγές
1860	2.433	10.092
1861	2.267	8.621
1862	2.556	10.978
1863	3.100	9.415
1864	2.036	7.103
1865	2.410	10.070
1866	2.843	5.682
1867	3.636	8770
1868*	-	-
1869	12.527	11.433
1870	5.675	16.369
1871	6.892	16.994
1872	5.512	10.635
1873	4.600	9.647
1874	5.017	14.705
1875	5.473	11.856
1876	6.814	8.133
1877	1.102	3.469
1878	3.362	17.287
1879	3.672	16.059
1880	3.843	5.883

Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XIX, παράρτημα G, σ. 393-394 και 403-404.

* Για το έτος 1868 δεν υπάρχουν στοιχεία.

Πίνακας 3
ΑΦΙΞΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΤΟ ΤΑΓΑΝΙΟ, 1860-1880

Έτος	Πλοία	Χωρητικότητα	Ελληνικά	Ιόνια	Βρετανικά	Γαλικά	Ρωσικά
1860	981	225.874	275	84	171	145	43
1861	866	214.811	221	59	143	188	51
1862	1042	277.120	213	66	204	232	76
1863*	884	218.588	261	-	138	246	69
1864	817	199.265	275	-	166	166	78
1865	766	196.719	247	-	130	183	51
1866	1024	269.747	396	-	176	270	62
1867	1081	314.218	302	-	239	262	65
1868	1359	415.830	370	-	302	261	80
1869	1251	345.581	414	-	257	208	107
1870	1871	479.480	674	-	283	320	102
1871	1612	458.984	566	-	242	348	86
1872	874	241.859	313	-	196	81	87
1873	747	214.218	242	-	150	61	131
1874	972	367.990	316	-	286	86	96
1875	1132	435.248	442	-	260	170	77
1876**	725	287.046	-	-	172		
1877**	265	104.840	-	-	52		
1878	1234	523.270	580	-	374	122	15
1879	920	371.931	440	-	255	99	31
1880	679	279.333	367	-	174	39	22

Πηγή: FCOL, AS, Taganrog, «Reports on the Trade and Commerce of Taganrog by the British Council, 1860-1880».

* Από το 1863 και έπειτα ο στόλος των Ιονίων νήσων ενσωματώνεται στον ελληνικό.

** Για τα έτη 1876 και 1877 δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία.

Με μιάρα στοιχεία η υπεροχή σε χωρητικότητα.

Πίνακας 4

ΣΤΟΛΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΟΙΩΝ ΝΗΟΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΡΟΣΤΟΒ. ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙΩΝΑ

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Τζιλάντα	Ατμόπλοιο	1906, Χ. Θεοφάνης, πολίτης του Ροστόβ	1915		
		1909, Γ. Παναγιωτάτος, πολίτης του Κέρτς			
Ταϊγάνιο	Σκούνα ατμήλατη	1908, Λ. Φαμπιάνος, Έλλην υπήκοος Κέρτς		85x20x8	
		1910, Δ. Κ. Μεσαζούδης, βιομηχανός, επίτιμος πολίτης του Κέρτς			
		Κ. Μονοπόλης (¼), Ι. Ν. Δεκάριστος (¼), πολίτες του Ταϊγανίου			
Αρζεντίνα	Βάρζα ατμήλατη με έλικα και μηχανή 40 ίππων	1876-1902, Μ. Βαλλιάνος	1874, Αγγλία	201x24x8,30	138,05
		1902, Χ. Θεοφάνης			
Περικλής	Σκούνα με έλικα και μηχανή 40 ίππων	1880, Περ. Ροδοκανάκης, επιχειρηματίας, επίτιμος πολίτης Οδησού	1876, Λίβερπουλ	180,7x27,10x8,75	
		1895, Θ. Θεοφάνης, Ροστόβ			
		1901, Ι. Φραγκόπουλος (¼), Έλληνας υπήκοος Ροστόβ, Παναγής, Αντώνης και Μιχαήλ Ι. Φραγκόπουλου (¼) 1915, επιτάχθηκε από τη ρωσική κυβέρνηση			

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Ο Θεός μαζί μας	Σκούνα ιστιοφόρο	Μ. Βαλλάνος, έμπορος και πλοιοκτήτης Ροστόβ και Ταϊγιάνιου 1898, Ι. Σόκολοβ	1879, Ρωσία	56x17,25x5,25	
Χρυσή	Σκούνα 65 ίππων	Αγαθάγγελος Θεοφάνης	1904, Σύρος	180x25x10,45	111,45
Χαραλάμπης	Σκούνα 65 ίππων	Αγαθάγγελος Θεοφάνης	1904, Σύρος	182x24,9x10,25	116
Αθ. Θεοφάνης	Σκούνα 65 ίππων		1904, Ροστόβ	201,2x24,8x10,8	85,48
Κ. Σβορώνος	Σκούνα 70 ίππων	Ανδρέας Κ. Σβορώνος, έμπορος Ταϊγιάνιου	1908, Ροστόβ	179,5x28,5x9,23	156
Κεφαλονιά	Σκούνα 120 ίππων	Θεόδ. Α. Χαρ. Θεοφάνη	1904, Αμβούργο	188,30x34,29x11,40	304
Société	Σκούνα 120 ίππων	Έλενα Στ. Διαμαντίδη			
Italia	Μπρικι	Επίτιμος πολίτης του Ταϊγιάνιου	1860, Αυστρία	89x21x13,5	
Αγ. Γεώργιος	Μπρικι	Έμπορος δεύτερης τάξης	1875, εκτός Ρωσίας	75,9x21x13,5	
Ελπίς	Μπρικι	Ιωάννης Αλαφούζοφ, επίτιμος πολίτης Σταυρούπολης	1849, Οία Σαντορίνης	88x21x16	
Μάριος	Μπρικι	Αντώνης Κοντόπουλος, έμπορος δεύτερης τάξης	Εκτός Ρωσίας	66x20x13	
Σπυριδών	Σκούνα	Νικόλαος Βαρβαρίγος, έμπορος Ταϊγιάνιου	1857, Ροστόβ	66x16x6	
Νεγρεπόντε	Σκούνα 50 ίππων	Σοφία Αγγ. Διαμαντίδη, πολίτης του Ταϊγιάνιου 1916, Διαμαντίδης 1919, Σ. Φ. Σβορώνος 1920, Δ. Σ. Σβορώνος	1889, Τεργέστη	175x27x7,25	124,4/25

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Ο Άγ. Γεώργιος		Πολίτης του Κερς	1864, εκτός Ρωσίας	65x19x13	
Energy	Σκούνα 80 ίππων	Κουσκν 1916, Αγ. Θεοφάνης, έμπορος Ροστόβ			
Κίεν	Σκούνα	1919, Α. Φ. Πανιάτος 1915, Α. Μ. Χρυσκούλη	1891	69,5x19,5x7,60	
Πάβελ	Σκούνα ατμόπλοη	Περικλής Ροδοκανάκης, επίτιμος πολίτης Οδησού 1902, Κ. Μαυροκορδάτος, πολίτης του Ροστόβ 1912, Νικόλαος Γρυπάρης 1919, Ηοδεκονά, ρώσος έμπορος	1879, Ρωσία	177x28x9,05	143,13
Μαρία	Τολέτα	Α. Θεοφάνης, έμπορος Ροστόβ	1896, Ροστόβ	62,6x17,8x6,25	19
Αταλάντη	Σκούνα 30 ίππων	Κ. Κ. Μαυροκορδάτος, έμπορος Ροστόβ 1912, Ν. Π. Γρυπάρης 1919, Ν. Κριεβίς, έλληνας υπήκοος	1896, Πέργεστη	186x31x8,95	117,19
Όλια	Βάρφα 50 ίππων	Ι. Σκαρμαγκάς (1/10) Δ. Α. Νεφρεπόντε (1/10) 1912, Β. Ταβανιάτης, πολίτης του Ροστόβ, Π. Γ. Καμπάς (1/33) Δ. Σ. Μονοπούλης (1/33), πολίτης του Ταϊγανίου 1919, Βασ. Ι. Σαρναϊος (1/33)	1880, Αγγλία	185x28,70X7,40	
Λιόλια	Σκούνα	Α. Θεοφάνης, Ι. Α. Φραγκόπουλος, έλλην πολίτης (1/10)	1897, Αγγλία	206,60x31,60x9,60	206,6

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Μαργιέττα Η.	Σκούνα 50 ίππων	Διαμαντίδης, έμπορος Ταϊγανίου και Ροστόβ	1889, Τερνέσθη	175x27x7,65	124,4
	Σκούνα 50 ίππων	Δ. Α. Νεγρεπόντες, έμπορος Ταϊγανίου 1910, Ελενα Ν. Νεγρεπόντες Χ. Θεοφάνης 1916, Διαμαντίδης 1919, Σ. Σβφορώνος, έλληνας πολίτης 1920, Δ. Σ. Σβφορώνος 1919, Σιντόδης-Ποπάφ, επίτιμος πολίτης του Ταϊγανίου, έλληνας υπήκοος 1921, Ρωσική σημαία	1895, Αγγλία	185x30x7,6	154,33
Δημήτρης	Βάρζα		Αυστρία		
	Βάρζα				
Μανitska	Ατμόπλοιο	Α. Ν. Σκαναβής-έμπορος Ροστόβ	Αγγλία		
	Σκούνα	Μ. Βαλλιάνος 1922, Durante, έμπορος Θεοδοσίας	1879, Ρωσία	88x22x8	
	Ατμόπλοιο	1895, Φ. Κ. Σβφορώνος, έμπορος Μαρσιόπολης 1911, αποσύρθηκε	1862, Αγγλία	71x14x7	
	Σκούνα 50 ίππων	1900, Κ. Διαμαντίδης 1903, Θ. Θεοφάνης Κ. Διαμαντίδης 1904, Σ. Καλλυγιάς 1908, Καλούτης	1881	176x27,6x7,45	109
Αικατερίνη	Βάρζα 40 ίππων	Κ. Ν. Μαιροκοροδάτος, έμπορος Ροστόβ	1883, Τερνέσθη	176x27,10x7,45	106,84
	Σκούνα	1902, Αικατερίνη Μαιροκοροδάτου	1891	88x22,8x7,7	

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Ιουλία	Βάρζα 60 ίππων	Ι. Ρουσσότος, έμπορος Ταϊγανίου 1904, Γ. και Ν. Μεταξά-Ζίζος 1916, Β. Ι. Σφρνατος, έμπορος Ταϊγανίου	1883, Τερνέσση	192,02x27,60x8,50	147,55
Αστρέα	Βάρζα 70 ίππων	Κοιμνός-Βαρβάκης, στρατιωτικός και επίτιμος πολίτης 1895, Θ. Θεοφάνης, έμπορος Ροστόβ 1916, Β. Ι. Σφρνατος, έμπορος Ταϊγανίου	1883, Τερνέσση	178,40x29,80x8,55	139,47
Κωνσταντίνος	Ατμόπλοιο με τροχή	1887, Θαλάσσια και ποτάμια εταιρία «Σκαρμαγκαά» 1910, Ρώσος έμπορος 1914, Σιδηρόδρομοι Μόσχας	1884, Βουδαπέστη	102,5x17x7,70	
Δημήτρης	Ατμόπλοιο	Α. Δ. Σκαναβής, έμπορος Ροστόβ Δ. Ν. Σκαναβής, έμπορος Ροστόβ Γ. Σεβαστόπουλος, έμπορος Ροστόβ	Αγγλία	180x27,20x6,40	
Υπεραγία Θεοτόκος	Σκούνα	Ι. Δελλαπόρτας	Εκτός Ρωσίας	60x17x8,5	
Pisani	Μπρικο	Μ. Κοιμνας, έμπορος Ταϊγανίου πρώτης τάξης	Εκτός Ρωσίας	72x17,5x10	
Ζωή	Μπρικο	Α. Αυγερινός, έμπορος Ταϊγανίου	Εκτός Ρωσίας	82x21x14	
Αθήνα	Μπρικο	Κ. Μαυροκορδάτος, έμπορος Γέσκ	Εκτός Ρωσίας	85x23x14,5	
Κωνσταντίνος	Μπρικο	Κακουλίδης, έμπορος Κερς	Εκτός Ρωσίας	75x20x12,5	

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνομα	Κατηγορία	Ιδιοκτήτες	Ναυπήγηση	Διαστάσεις σε πόδια	Χωρητικότητα σε last *
Κοίμηση της Παναγίας	Μηρικοί	Ι. Αλαφούζος, έμπορος Σταυρούπολης		85x26x16	
Αγία Τριάς	Μηρικοί	Μ. Βαλλιάνος		79,5x23,5x14	
Μηρτωτίτσα	Μηρικοί	Ι. Δικαίτης, έμπορος δεύτερης τάξης του Ταϊγανίου		97x24x17	
Γλαφόρα	Μπάρκο	Έλενα Μεταξιά, έμπορος Σοχομή	Εκτός Ρωσίας	85x24x13,5	
Σκαρφαμαγκάς	Ατιμόπλοιο, 45 ίππων	Μ. Βαλλιάνος, επίτιμος πολίτης του Ταϊγανίου και έμπορος πρώτης τάξης	1869, Αγγλία	176,6x27,15x6,35	
Άγ. Σπυριδών	Ιστοφόρο				
	Βάρκα, 50 ίππων	Ρωσική Εξαγωγική Εταιρεία 1918, Ν. Κ. Διαμαντίδης	Τεργέστη		
Ελισβετ	Επιβατηγό, 80 ίππων		1882, Αγγλία		
Ρουσοίκ		Μαρία Λογοθέτη, πολίτης του Ταϊγανίου	Αυστρία		
Ασπασία	Ατιμόπλοιο, 128 ίππων	Φ. Σβφοράνος, έμπορος Μαριούπολης	Αγγλία		
		1904, Ι. Φρογκόπουλος, έλληνας πολίτης	Τεργέστη		
King George I	Ατιμόπλοιο, 40 ίππων	Έμπορικός οίκος Κ. Ν. Μαυροκοφιάτου	1883, Βουδαπέστη	90x16,9x6,15	

Πηγή : GARO, fond 12, opis 1, delo 21. *1 last ισοδυναμεί με δύο τόνοους.

Πίνακας 5

ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΤΜΟΚΙΝΗΤΩΝ ΠΛΟΙΩΝ ΣΤΟ ΤΑΪΤΑΝΙΟ, 1900-1909

	1900				1901				1902			
	Πλοία	Τόννοι	μ/χ*	Πλοία	Τόννοι	μ/χ	Πλοία	Τόννοι	μ/χ	Πλοία	Τόννοι	μ/χ
Σημεία	201	306.507	1.525	140	217.007	1.551	164	284.025	1.732			
Βρετανική	176	262.465	1.491	187	304.184	1.627	187	314.264	1.681			
Ελληνική	57	116.410	2.042	44	86.036	1.955	70	164.642	2.352			
Ιταλική												
	1903				1909							
	Πλοία	Τόννοι	μ/χ	Πλοία	Τόννοι	μ/χ	Πλοία	Τόννοι	μ/χ			
Σημεία	236	408.720	1.732	219	417.364	1.906						
Βρετανική	237	427.072	1.802	331	467.736	1.413						
Ελληνική	67	144.434	2.156									
Ιταλική												

Πηγές: FO, AS, 2613, 2842, 3834, 3173- ΑΜΑΕ, NS, τ. 100, Russie 1905-1909, «Commerce et navigation de Taganrog en 1909».

* μ/χ: μέση χωρητικότητα.

Πίνακας 6
ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΑΖΟΦΙΚΗΣ
ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΧΡΥΣΑ ΡΟΥΒΛΙΑ

Έτος	Ταϊγάνιο	Ροστόβ	Μαριούπολη	Μπερδιάνσκ	Γέισκ	Σύνολο
1899	9.073	25.928	7.944	5.076	3.488	51.509
1900	9.816	27.780	5.635	3.861	3.246	50.338
1901*						
1902	9.772	27.864	7.504	4.908	4.671	54.719
1903	10.600	39.177	7.837	7.171	4.285	69.070
1904	23.204	42.903	12.532	9.368	5.605	93.612
1905	17.993	48.189	14.340	13.052	4.849	98.423
1906	13.496	27.693	10.235	12.689	4.410	68.523
1907	15.919	31.504	12.808	10.046	4.323	74.600
1908	17.822	32.533	11.741	8.125	4.129	74.350
1909	30.378	63.713	18.542	17.797	5.882	136.312

Πηγή: M. Harvey, «The development of Russian commerce on the Black Sea and its significance», αδημ. διδ. διατρ., University of California, 1938, πίνακας XIX, παράρτημα G, σ. 417-423.

*Για το έτος 1901 δεν υπάρχουν στοιχεία.

Πίνακας 7
ΚΑΘΑΡΟ ΚΕΡΔΟΣ ΤΗΣ «SIFNEO FRÈRES»
1883-1909
ΣΕ ΑΡΓΥΡΑ ΡΟΥΒΛΙΑ

Έτος	Καθαρό κέρδος
1883	27.971,35
1884	20.214,69
1885	22.714,91
1886	24.474,50
1887	41.034,27
1888	12.826,30
1889	21.256,30
1890	18.960,72
1893	18.594,86
1894	13.482,58
1895	-1.685,95
1896	13.420,53
1897	60.741,54
1998	29.366,14
1899	10.865,31
1900	30.000,00
1901	15.000,00
1902	34.000,00
1903	59.860,09
1904	30.000,00
1905	65.000,00
1906	46.000,00
1907	98.304,91
1908	87.000,00
1909	149.093,90

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1883-1909.

Πίνακας 8

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΣΙΦΝΑΙΟΥ
Α. ΕΤΑΙΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΕΝΑΡΞΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ, ΚΕΡΑΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΣΗ ΕΠΙ ΙΔΙΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

	ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ / ΕΝΑΡΞΗ ΧΡΗΣΗΣ									
ΜΕΤΟΧΟΙ	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898Α	1898Α
Ζάννος Σιφναίος	124.356,23		124.356,23	142.674,85	151.759,81	127.132,43	124.157,50	133.546,77	165.906,19	
Θεόδωρος Σιφναίος	64.068,90		64.068,90	81.452,35	80.000,00	80.000,00	23.179,62	17.305,65	1.000,00	
Παναγιώτης Σιφναίος	38.546,20		38.546,20	22.103,48	23.595,82	24.679,17	20.594,17	4.059,44	400,00	
Απόστολος Γρημιάτης	5.724,31		5.724,31	9.473,72	6.460,47	1.878,29	378,29	406,00		
Χρυσομάλλη Σιφναίου	3.500,00		3.500,00	4.500,00	9.933,04	13.222,31	26.385,64	26.077,66	24.370,92	
Ευρυδίκη Κανάτη					1.000,00	1.500,00	1.500,00	1.500,00	1.591,35	
Κων/νος Καμπούρης			5.563,60							
Ιωάννης Α. Σιφναίος				5.184,04	5.808,43	379,51	402,25	425,02	452,14	
Ιωάννης Θ. Σιφναίος							40.000,00	37.332,76	69.886,49	
Β. Δ., Ζ. Σιφναίου*								5.000,00	10.000,00	
Βικτωρία Κανάτη									7.721,71	
Ελένη Πρωτοπάτη									3.862,50	
Σύνολο ιδίων κεφαλαίων	236.195,64		241.759,24	265.388,44	278.557,57	248.791,71	236.597,47	225.653,30	285.191,30	
Κέρδη	18.960,72		20.924,46	18.594,86	13.482,58	-1.685,95	13.420,53	60.741,54	15.716,33	
Απόδοση επί ιδίων	8,02%		8,65%	7,00%	4,84%	-0,67%	5,67%	26,92%	5,51%	

* Βασιλείος, Δημήτριος, Απόστολος Ζάννου Σιφναίου.

Πίνακας 8 (συνέχεια)
 Β. ΕΤΑΙΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΛΗΞΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΜΕΤΟΧΟΙ	ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ / ΤΕΛΟΣ ΧΡΗΣΗΣ										
	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898Α		
Ζάννος Σιφναίος	124.356,23	133.110,52	142.674,85	151.759,81	127.132,43	124.157,51	133.546,77	165.906,19	1898Α	165.856,49	
Θεόδωρος Σιφναίος	64.068,90	74.897,91	81.452,35	80.000,00	80.000,00	23.179,62	17.305,65	1.000,00		1.000,00	
Παναγιώτης Τριμάνης	38.546,20	20.408,48	22.103,48	23.595,82	24.679,17	20.594,17	4.059,44	400,00			
Απόστολος Σιφναίος	5.724,31	8.005,76	9.473,72	6.460,47	1.878,29	383,04	406,00			1.642,70	
Χρυσομάλλη Σιφναίου	3.500,00	4.500,00	4.500,00	9.933,04	13.222,31	26.385,64	26.077,66	24.370,92		27.778,16	
Ευριδίκη Κανάκη				1.000,00	1.500,00	1.500,00	1.500,00	1.591,35		1.591,35	
Κων/νος Κεμπούρης		5.563,60									
Ιωάννης Σιφναίος		5.184,04	5.808,43	379,51				452,14		465,70	
Ιωάννης Θ. Σιφναίος						40.000,00	37.332,76	69.886,49		75.218,30	
Β.Α.Δ., Ζ. Σιφναίου*							5.000,00	10.000,00		10.150,00	
Βικτόρια Κανάκη								7.721,71		7.221,71	
Ελένη Προτόπαση								3.862,50		3.975,00	
Σύνολο ιδίων	236.195,64	246.486,27	265.388,44	278.557,57	248.791,71	236.199,98	225.228,28	285.191,30		294.899,41	

* Βασίλειος, Δημήτριος, Απόστολος Ζάννου Σιφναίου.

Πίνακας 8 (συνέχεια)

Γ. ΑΠΟΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΑΠΟΛΗΨΗΣ	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	Σύνολο απολήψεων
Ζάννος Σιφναίος		-8.754,29	-9.564,33	-9.084,96	24.627,38	2.974,92	-9.389,27	-32.359,42	49,70	-41.500,27
Θεόδωρος Σιφναίος		-10.829,01	-6.554,44	20.047,21	13.482,58	55.134,43	19.294,50	77.047,19	15.716,33	183.338,79
Παναγιώτης Σιφναίος	18.960,72									18.960,72
Απόστολος Γρημάνη		-2.281,45	-1.467,96	3.013,25	4.582,18	1.495,25	-27,71	406,00	-1.642,70	4.076,86
Χρυσομάλλη Σιφναίου		-1.000,00		-5.433,04	-3.289,27	-13.163,33	307,98	1.706,74	-3.407,24	-24.278,16
Ευρυδίκη Κανάκη				-1.000,00	-500,00			-91,35		-1.591,35
Κων/νος Καμπούρης		-5.563,60	5.563,60							
Ιωάννης Σιφναίος			-5.184,04	-624,39	5.428,92	379,51	402,25	-27,12	-13,56	361,57
Ιωάννης Θ. Σιφναίος						-40.000,00	2.667,24	-32.553,73	-5.331,81	-75.218,30
B. Δ.Α., Ζ. Σιφναίου*							-5.000,00	-5.000,00	-150,00	-10.150,00
Βικτόρια Κανάκη								-7.721,71	500,00	-7.221,71
Ελένη Πρωτοπάτη								-3.862,50	-112,50	-3.975,00

* Βασίλειος, Δημήτριος, Απόστολος Ζάννου Σιφναίου.

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί και Αναλύσεις Κεφάφορητών, 1883-1898.

Πίνακας 9

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

Έτος	Ίδια κεφάλαια / Έναρξη χρήσης				Ίδια κεφάλαια / Έλος χρήσης				Απολήψεις B. A. Δ. Σιφναίου*	
	Ζάννος Σιφναίου	Βασιλειος, Δημήτριος, Απόστολος Σιφναίου	Σύνολο ιδίων	Κέρδη	% Απόδοση επί ιδίων	Ζάννος Σιφναίου	Βασιλειος, Δημήτριος, Απόστολος Σιφναίου	Αριστειδης Ζ. Σιφναίος		Σύνολο ιδίων
1898B	165.856,50	10.150,00		4.076,89		177.791,49	10.150,00		187.941,49	-11.934,99
1899	177.791,49	10.150,00		10.865,31		174.752,74	44.833,26		219.586,00	3.038,75
1900	178.786,42	44.833,26	223.619,68	30.000,00	13,42	178.786,42	74.833,26		253.619,68	
1901	178.786,42	74.833,26	253.619,68	15.000,00	5,91	152.445,85	94.993,26		247.439,11	26.340,57
1902	152.445,85	94.993,26	247.439,11	34.000,00	13,74	156.896,37	128.132,66		285.029,03	-4.450,52
1903	156.896,37	128.132,66	285.029,03	33.000,00	11,58	161.281,59	161.132,66		322.414,25	-4.385,22
1904	161.281,59	161.132,66	322.414,25	30.000,00	9,30	165.555,19	191.132,66		356.687,85	-4.273,60
1905	165.555,19	191.132,66	356.687,85	65.000,00	18,22	120.684,78	255.357,66		376.042,44	44.870,41
1906	120.684,78	255.357,66	376.042,44	46.000,00	12,23	124.481,23	301.357,66		425.838,89	-3.796,45
1907	124.481,23	301.357,66	425.838,89	98.304,91	23,09	128.132,33	403.620,20		531.752,53	-3.651,10
1908	128.132,33	403.620,20	531.752,53	87.000,00	16,36	132.022,05	490.620,20		622.642,25	-3.889,72
1909	132.022,05	490.620,20	622.642,25	140.000,00	22,48	5.992,05	615.620,20	37.500,00	659.112,25	88.530,00
ΣΥΝΟΛΟ				593.247,11				37.500,00		135.294,37

* Βασιλειος, Δημήτριος, Απόστολος Ζάννου Σιφναίου.

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμοί και Αναλύσεις Κερδοζημιών, 1898-1909.

Πίνακας 10

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΤΟΥΣ, 1883-1909

Έτος	Εμπ/τα Προμήθειες	Εμπ/τα Εισαγωγής	Εμπ/τα Εξαγωγής	Γεννήματα	Συν/κες διαφορές	Λοιπά	Μικτά κέρδη	Έξοδα διοίκησης	Καθαρά κέρδη
1883	12537,04	9892,42	6028,84	278,74	6243,19	3012,43	37992,66	10021,31	27971,35
1884	14265,04	6732,00	14,83	-1143,76	6661,06	2498,23	29027,4	8812,71	20214,69
1885	16669,60	7819,74	-2350,65	1173,05	6893,89	1948,63	32154,26	9439,35	22714,91
1886	13013,61	46,52	4892,29	200,91	7050,15	9757,70	34961,18	10486,68	24474,50
1887	13785,40	8693,49	7987,08	724,94	12367,74	6848,43	50407,08	9372,81	41034,27
1888	15725,34	6720,60	-245,29	0,00	1027,54	1263,87	24492,06	11665,76	12826,30
1889	12808,69	3199,53	-14364,98	949,21	10891,40	6998,24	20482,09	-774,21	21256,30
1890	9363,12	7191,13	-5379,55	318,35	15171,12	5078,35	31742,52	12781,80	18960,72
1893	11988,22	8341,60	754,82	0,00	9891,93	3267,07	34243,64	15648,78	18594,86
1894	11332,47	-360,10	56,34	3784,62	7665,39	7355,76	29834,48	16351,90	13482,58
1895	13138,90	430,52	-2581,03	4883,02	4856,42	-7931,05	12796,78	14482,73	-1685,95
1896	18999,60	8525,49	-2643,00	7683,97	3225,06	-7370,75	28420,37	14999,84	13420,53
1897	31030,36	12566,10	5899,73	9156,38	10710,87	5512,23	74875,67	14134,13	60741,54
1998	8264,08	8460,41	4749,13	-3924,56	3287,74	14865,21	35702,01	6335,87	29366,14
1899	2040,09	9998,90	5031,65	-7014,29	-2092,33	6135,63	20083,65	9218,34	10865,31
1900	17096,05	10150,03	2151,93	-6497,19	829,68	16624,07	40354,57	10354,57	30000,00
1901	16482,67	-1967,27	65,69	82,83	905,54	12271,24	27840,7	12840,70	15000,00
1902	41240,18	606,05	21,84	1826,69	2788,15	3343,77	49826,68	15826,68	34000,00
1903	37963,85	-323,40	3005,75	9144,47	1971,00	-1901,58	49860,09	-10000,00	59860,09
1904	46652,62	-2160,48	3238,21	10899,50	-7444,52	-2586,53	48598,8	18598,80	30000,00
1905	65000,00	-3647,61	175,23	20091,07	-5950,19	9899,82	85568,32	20568,32	65000,00
1906	27769,14	1288,63	247,10	10668,13	-1431,26	30641,94	69183,68	23183,68	46000,00
1907	123299,10	3618,59	3972,62	-3040,33	-7828,29	6222,71	126244,4	27939,49	98304,91
1908	75038,21	809,81	3749,06	17099,85	-7681,86	25652,73	114667,8	27667,80	87000,00
1909	123297,97	1029,92	1371,82	47327,69	-8184,40	19215,90	184058,9	34965,00	149093,90
ΣΥΝΟΛΑ	784785,35	107662,62	25849,46	124673,29	71825,02	178624,05	1293419,79	344922,84	948496,95

Πηγή: Αρχείο Σφραγών, Γεωλογιστικό και Αναλύσεις Κερφός/ημιών, 1883-1909.

Πίνακας ΙΙ

ΠΕΛΑΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ
ΤΟΥ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΟΣ «ΑΦΟΙ ΣΙΦΝΑΙΟΥ» ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, 1895-1922

Έδρα	Εμπόρευμα	Πελάτες	Προμηθευτές
Γαλλία			
Παρίσι		Δ. Σκαραμαγκάς	
Μασσαλία	άλευρα		Ομ. Ασλάνης
Ρουμανία			
Κωνσταντία	πετρέλαιο, σπίρτα	Α. Ρ. Violatto	
Βουκουρέστι		Ι. Πενόπουλος	
Ελλάδα			
Σύρος		Γ. Μέγας	
Πειραιάς	τσιμέντα	Αδελφοί Σιφναίου	
Πειραιάς	ζάχαρη, σαπούνια		Θρ. Θ. Αλεπουδέλης
Ηράκλειο, Κρήτη	βαρέλια, βαμβακέλια	Π. Θ. Αλεπουδέλης	
Οθωμανική Αυτοκρατορία			
Κρήτη (ως το 1912)	χαρούπια		Αφοί Σφακιανάκη
Αυλώνα	πετρέλαιο	Κόντογλου και Γαλούσης	
	ταραμάς		Ι. Κωστάκης
Κύπρος	κουρούκια (ελιές που έχουν πέσει στο έδαφος με τα πρωτοβρόχια)	Μ. Αναστασίου	
	βούτυρα	Ψαρρός	
Μυτιλήνη (ως το 1912)	ταραμάδες, βούτυρα	Δ. Ψωμαδέλης και Σία	
Κωνσταντινούπολη	ταραμάδες	Χατζόπουλος	
Σάμος	σύνκα		Πάστρας
	σταφίδες		Δ. Καπνιάς
	βούτυρο	Σ. Γεωργίου	
Κωνσταντινούπολη	σκληρά και άζυμα	«Φίλος» (τούρκος)	
Καλαμάτα	στάρια	Ν. Παππαφωτεινός	
Μυτιλήνη	σιτηρά	Ι. Σ. Γεωργιάδης (ιδιοκτήτης αλευρόμυλου)	
Μυτιλήνη		Αδ. Βενλή και Μ. Γούτος	
Αδριανούπολη		Γ. Ζησίδης	
Κωνσταντινούπολη	κριθή	Α. Παληκαράκης και Χουσεϊν	
Κωνσταντινούπολη	βούτυρα	Μ. Σιφναίος και Σ. Σπυριδών	
Κωνσταντινούπολη	ελιές		Μ. Δ. Τσουλακίδης

Πίνακας 11 (συνέχεια)

Μυτιλήνη	λάδια, ελιές, φασόλια		Αφοί Μ. Δ. Γούτου
Χίος			Α. Σαρηβαλάσσης
Μυτιλήνη και Αϊβαλί	λάδια, σαπούνια		Α. Γρημάνης
Κερασούς		Ι. Σουρμελής	
Μυτιλήνη	λάδια, σαπούνια		Γρημάνης-Μάνδρας-Καμπούρης
Κερασούς		Ι. Σουρμελής	
Σμύρνη		Ι. Κέπετζης και Αφοί Σάββα	
Σμύρνη		Ι. Ζαννέλλης	
Χίος		Γ. Παλούρης	
Ν. Έφεσος		Αλ. Συννεφιάς	
Κεράτιος κόλπος		Ι. Π. Ιασωνίδης	
Κεράτιος κόλπος		Ι. Καπνόπουλος	
Κεράτιος κόλπος		Δ. Χ. Χρυσόγος	
Κεράτιος κόλπος		Α. Σπαθοπούλου	
Κεράτιος κόλπος		Ιμπ. Καραμουσταφαζαδές	
Κεράτιος κόλπος		Ευθ. Στεφανίδης	
Κεράτιος κόλπος		Δ. Στεφανίδης	
Κεράτιος κόλπος		Μ. Εφ. Σαρουμαχουζαδές	
Κεράτιος κόλπος		Ι. Σουρμελής	
Κεράτιος κόλπος		Σ. Ασλανίδης	
Κεράτιος κόλπος		Μ. Εφ Χακγεμεζαδές	
Κεράτιος κόλπος		Χ. Ι. Σαρουαλεμδαρζαδές	
Κεράτιος κόλπος		Σ. Σαρουαλεμδαρζαδές	
Κεράτιος κόλπος		Δ. Ι. Γεσθέμπασης και Σία	
Κεράτιος κόλπος			Α. Τομπούλη
Κεράτιος κόλπος			Α. Δεληκάρης
Κεράτιος κόλπος			Απτούλαχ Μ. Καραϊζαδές
Κεράτιος κόλπος			Γ. Γ. Πασαγκώνωφ
Κεράτιος κόλπος			Χ' Ο. Ιδέληζαδές
Κεράτιος κόλπος			Χ' Γ. Σειτανίδης
Κεράτιος κόλπος			Ι. Σιφναίος

Πηγές: Αρχείο Σιφναίου, επιστολές Απόστολου Σιφναίου προς τον πατέρα του, 1895-1912. Εισερχόμενη εμπορική αλληλογραφία γραφείου 1912-1918, βιβλίο αντιγραφής εξερχόμενων επιστολών 1922.

Πίνακας 12
ΤΟ ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ-ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1921,
ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΡΑ

Ημερομηνία	Στερλίνα	Δραχμή	Φράγκο	Δολάριο	Μάρκο	Λέι
25/9	677	128				
2/10	700	134		0,55		
4/10	755	137	7,25	0,53	22	28
8/10	870	165	6	0,46		
14/10		152	6,35	0,465		
19/10	760	148	7	0,51		
21/10		132				
23/10	750	142	7	0,52	19	22
2/11	725	130	7,45	0,54		
4/11	715	131	7,55	0,55	16	28
6/11	733	125	7,55	0,54	15	27
13/11	750	129	7,65	0,53	13,5	
16/11	775	149				
18/11	760	129	7,50	0,53	16	27
20/11	754	130			17	

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, εξερχόμενη αλληλογραφία Απ. Σιφναίου από την Κωνσταντινούπολη, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1921.

Πίνακας 13
ΚΕΡΔΟΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΨΥΓΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ «ΕΠ. ΧΑΡΙΛΑΟΣ», 1923-1940

Έτος	Ακαθάριστα κέρδη (δρχ.)	Καθαρά κέρδη για διανομή (δρχ.)	Τιμή μετοχής (δρχ.)
1923	1.412.428	375.000	15
1924	1.717.035	561.798	20
1925	2.699.860	1.000.000	17,12
1926	2.776.940	783.290	12
1927	3.595.502	1.305.483	20
1928	3.550.966	1.566.580	24
1929	2.614.239	800.000	16
1930	3.064.544	1.000.000	20
1931	2.381.277	750.000	15
1932	2.800.039	1.000.000	20
1933	3.063.855	1.000.000	20
1934	2.349.322	350.000	12
1935	3.255.521	500.000	10
1936	3.971.750	600.000	12
1937	3.458.534	500.000	10
1938	3.484.870	400.000	8
1939	4.437.501	750.000	15
1940	4.896.922	300.000	6

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά Βιομηχανία, ΑΕ Ψυγείων Θεσσαλονίκης «Επ. Χαρίλαος», Ισολογισμοί 1923-1941.

Πίνακας 14

ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ ΠΩΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΟΞΥΓΟΝΟΥ
ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΛΥΜΕΝΗΣ ΑΣΕΤΥΛΙΝΗΣ Ο «ΑΙΟΛΟΣ» (ΣΕ ΔΡΑΧΜΕΣ)

Έτος	Εργαλεία συγκόλλησης	Οξυγόνο	Ασετυλίη
1924	16.787,20	614.008,85	28.741,20
1925	72.330,85	956.055,85	199.820,85
1926	32.297,40	863.721,50	111.366,35
1927	47.537,25	1.028.917,25	105.736,05
1928	63.587,15	1.387.046,05	324.652,25
1929	58.257,30	1.243.082,20	411.113,75
1930	82.694,30	1.450.571,90	523.598,30
1931	73.374,30	947.782,70	428.820,30
1932	76.746,20	927.501,15	580.290,15
1933	55.490,10	1.620.323,25	856.660,15
1934	70.611,30	1.876.116	966.793
1935	58.886,30	1.794.125,75	1.038.270,90
1936	72.236	1.585.671,30	1.073.149,15
1937	73.761	1.704.348,70	1.073.149,15
1938	96.768,50	902.185,35	1.161.687,30
1939	72.228,00		973.048,70

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά βιομηχανία, Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίης «Ο Αίολος», Λογαριασμός ανάλυσης κερδοζημιών 1924-1940.

Πίνακας 15

ΤΙΜΗ ΜΕΤΟΧΗΣ ΤΗΣ «ΑΙΟΛΟΣ ΑΕ», 1926-1940 (ΣΕ ΔΡΑΧΜΕΣ)

Έτος	Τιμή μετοχής
1926	10
1927	14
1928	17
1929	17
1930	20
1931	20
1932	20
1926	10
1927	14
1928	17
1933	25
1934	30
1935	30
1936	15
1937	14
1938	14
1939	12
1940	10

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική Πίστη, Χημικά βιομηχανία, Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίης «Ο Αίολος», Λογαριασμός ανάλυσης κερδοζημιών 1924-1940.

Απόστολος Σιγναίος (1790 -)
σ. Μαρία Κούμπα

Βασίλειος Σιγναίος

Ιωάννης Σιγναίος
σ. Μαργη Κουμνητά

Αιμοσυβία Σιγναίου
σ. Απόστολος Γρημάκης

Θεόδωρος Σιγναίος (1826-1886) -
(1873-1942)
σ. Χρυσούλα Μάνδρα

Παναγιώτης Σιγναίος (π. 1828-)
σ. Αναστασία Πασιούρα
(π. 1842-1928)

Ζάννος Σιγναίος (1835-1909)
σ. Αναστασία Καρασάη (π. 1845-1916)

Ιωάννης (Βένος) Σιγναίος
(1873-1942)
σ. Ελένη Λουκά (1877-1971)

Μιχάλης Σιγναίος
σ. Δέσποινα Πατάζογλου

Βασίλειος Βένος (1868-1952)
σ. Μαργιέττα Σακ.Λαριδίη (1880-1970)

Βικτωρία Σιγναίου
σ. Πολυβίος Κανάκης

Παναγιώτης Σιγναίος (1904-1979)
σ. Εύα Ουσιδάη (1915-1980)

Τζαννιάς Σιγναίος (1901-1925)

Φίγγας Κανάκης
σ. Ρίτα

Κωστής Σιγναίος (1911-1940)

Αποστολος Σιγναίος (1907-1997)
σ. Δημητριάδης Ζήγγελης

Αριστέλης Κανάκης

Μήτσα Σιγναίου
σ. Παναγιώτης Κομνηνάκης

Απόστολος Σιγναίος (1871-1898)
σ. Κούλα Βουρβιζού

[1] Ευφροσύνη ή Ρούρα Κανάκη
(1886-1985)

Ελένη Σιγναίου
σ. Αντώνης Πρωτοπατάκης

Δημήτριος ή Μήτσος Σιγναίος (1872-1946)
σ. Μαρία Λουκά (1885-1989)

[2] Αριστέλης Σιγναίος
(1885-1940)

Αντώνης Πρωτοπατάκης
σ. Μαρίε-Λουίζα

[3] Ιωάννα ή Ζαννέτα Σιγναίου (1908-1983)
σ. [4] Παναγιώτης Σιγναίος (1903-1980)

[2] Αριστέλης Σιγναίος (1885-1940)
σ. [1] Ευφροσύνη ή Ρούρα Κανάκη
(1886-1985)

Μαρκέλα Πρωτοπατάκη
σ. Χρυσάνθος Μιλιώης

Χαρίκλεια ή Ρίτα Σιγναίου (1911-1993)
σ. [5] Νάσος Χατζηρίλιος

Ελισβία Σιγναίου
σ. ... Εμμανουήλ

Αντώνης Πρωτοπατάκης
σ. Μαρίε-Λουίζα

Πέτρος Σιγναίος (1920-2008)
σ. Άννη Κατ (1925-)

Νότης Εμμανουήλ
σ. Έλλη

Τζαννής Σιγναίος (1914-1955)

Θεόδωρος Σιγναίος (1918-2006)
σ. Κορίνα Ελένη Βρέκοτη

Απόστολος Σιγναίος (1924-1979)
σ. Μαρία Παναγιώτου (1930-)

Απόστολος Σιγναίος (1872-1946)
σ. Μαρία Λουκά (1885-1989)

Τζαννής Σιγναίος (1908-1983)
σ. [4] Παναγιώτης Σιγναίος (1903-1980)

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΙΓΝΑΙΟΥ

EYPETHPIO

- αβεβαιότητα, περιβαλλοντική 35
- Αγία Μαρίνα (Μυτιλήνη) 403, 408, 453, 461
- Αγία Πετρούπολη 20, 30, 32, III, 154, 207, 209, 216, 221, 224, 447
- Άγιος Θεράπων, ναός (Μυτιλήνη) 48, 72
- Άγιος Στέφανος (Κωνσταντινούπολη) 76, 248, 406, 452
- Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, ναός (Ταϊγάνιο) 20, 82, 449
- Αγίων Πάντων, ναός (Ταϊγάνιο) 81
- «Αδελφοί Ζ. Σιφναίου» 311
- Αδελφοί Σιφναίου 19, 34, 41, 43, 48, 68, 69, 79, 86, 87, 89, 123, 131, 132, 134, 145-148, 150, 157, 179-183, 189, 191, 206, 211, 213, 239, 245, 311-341, 398, 441, 443, 444, 453, 457, 476, 479, 487, 493, 494, 497, 499-504
- Αδελφότης των Κυριών Μυτιλήνης
βλ. Φιλόπρωχος Αδελφότης των Κυριών Μυτιλήνης
- Αδελφότης των Κυριών Κωνσταντινούπολης 75
- Αδραμύτι 277, 399
- Αδριανούπολη 122, 269, 291
- Αζόφ 106, 214, 218
- Αζοφική Θάλασσα 25, 38, 79, 89, 93, 95, 96, 105-108, III, 113, 118, 120-122, 126, 136, 137, 139, 140, 143, 173, 176, 177, 181, 184, 214, 217, 247, 276, 442, 488, 500
- Αθήνα 19, 38, 46, 47, 66, 68, 70, 73, 85-87, 158, 179, 211, 212, 234, 270, 280, 283, 285, 301, 305, 307, 311-313, 345, 352, 379, 390, 397, 400, 402, 405, 450, 457, 460, 482, 483, 491, 492, 494
- Αθηναϊκή Λέσχη 302
- αθλοπαιδιές 460, 461, 477
- Αϊβαλί, βλ. Κυδωνίες
- Αϊβαλιώτης Αθανάσιος 454
- Αίγυπτος 23, 71, 96, 380, 408, 461
- Αικατερίνη Β΄ 80, 106
- Αικατερινοδάρ 139, 140, 236, 295
- «Air Liquide» 336
- Ακλειδιανής, ναός (Μυτιλήνη) 201, 480
- Ακλειδιού (Μυτιλήνη) 43, 72, 151, 317, 359, 396, 397-440, 451, 452, 461, 477, 479, 482
- Ακρόπολις, εφημερίδα 66
- Αλαφούζοφ Επαμεινώνδας 83
- Αλαφούζοφ Ι. 172
- Αλεξάνδρεια 178, 377
- Αλεξανδρέττα 275
- Αλεπουδέλη, Αφοί 303, 330
- Αλεπουδέλης Θρασύβουλος 183, 211, 212, 266-268, 311, 313, 315, 316, 367, 379, 400, 408, 477, 482
- αλυτρωτισμός /αλυτρωτικά μηνύματα 408, 482
- Αμερικανικό Κολλέγιο Αθηνών 474
- Αμπεντίν Πασά Ντίνο 71
- Άμστερνταμ 30, 129, 448
- Αντάντ 284, 292, 293, 489
- Αντιβενιζελικοί 211
- αντισφαίριση, βλ. τένις
- Αντωνιάδη, Αφοί 286, 289, 318, 333, 352, 436, 459
- Ανώτατη Εμπορική Σχολή Μασσαλίας
βλ. École Supérieure de Commerce
- απελευθέρωση Λέσβου 47, 73, 482, 483
- απελευθέρωση Τύπου 73
- απόδοση 192, 334, 337, 339, 460
- Αρβανιτίδης 212, 213, 250, 314
- Αρμένιοι 78, 265, 269, 272, 273, 280, 292
- αρμπιτράζ 343
- αρρενογονία 27, 39, 501

- Αρσάκειο 45, 385
- Αρχοντομαχαλάς (Μυτιλήνη) 317, 397, 399
- Ασλάνης Όμηρος 303, 309
- Αστραχάν 81, 132, 175,
- αστοί / αστική τάξη 31, 45, 73, 280, 314, 388, 402, 408, 413, 451, 454, 456, 460, 497, 503· αστικό πρότυπο διαβίωσης 406, 411, 473, 477-479· αστός, κάτοικος της πόλης στη Ρωσία (meschane) 31
- ατιομάρτζες: «Άννα Δ.» (βλ. και «Βενιζέλος») 185, 214, 217, 238, 283, 298· «Αστρέα» 185, 214, 217, 296, 298, 305, 306, 308· «Βενιζέλος» 185, 286, 294, 304-307, 351, 460· «Ζαννέτα» 185, 206, 214, 217, 239, 243, 244, 269, 286, 298, 304, 307· «Ιουλία» 184, 214, 217, 305
- Ατμοπλοία Αιγαίου «Π. Μ. Κουρτζής και Σία» 250
- ατιόπλοια 37, 38, 45, 106, 119, 127, 134, 186, 269, 272, 276, 283, 286, 290, 304, 308, 311, 338, 352, 395, 487, 491-493· «Αδελφοί Σιφναίους» 182, 185, 188, 202· «Ελευθέριος Βενιζέλος» 65, 183· «Ελένη Σιφναίου» 65, 183· «Ζάννος Σιφναίος» 181, 183, 185, 187, 188, 202, 209-211, 266, 277, 282, 291, 312, 314, 351, 362, 396, 493· «Θεόδωρος Σιφναίος» 183· «Ιωάννης Θ. Σιφναίος» 275· «Χρυσομάλλη Σιφναίου» 183
- αυτοκατανάλωση 403
- «Αφοί Σιφναίου», υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης 46, 68, 76, 151, 202, 247, 252-309, 363
- αφομοίωση 84, 449
- Βαλκανικοί Πόλεμοι 73, 268, 275, 276, 484-486, 488
- Βακουλής Αθανάσιος 457
- Βαλλιάνος Μ. 110, 139, 141, 142, 172, 173
- Βαρβάκης Ιωάννης 110
- βάρτζα (φορτηγίδα) 35, 37, 38, 43, 106, 120, 121, 124, 140, 142, 202, 215, 286, 298, 304, 306· βλ. και ατιομάρτζες
- Βατούμ 206, 221
- «Bazar du Levant» (Κωνσταντινούπολη) 291, 293
- Βενιζέλος Ελευθέριος 46, 79, 86, 285, 291, 292, 300, 307, 315, 379, 451, 482, 483, 486, 487, 489-491, 494, 495
- Βερναρδάκης Γρηγόριος 480
- Βερναρδάκης Δημήτριος 392
- Βηρυτός 178
- Βιέννη 121
- Βικέλας Δ. 460, 474
- «Βιμετάλ ΑΕ» 48, 341, 352
- Βίμποργκ 207
- βιομηχανία 39, 171, 179, 207, 213, 251, 280, 287, 306, 315-342, 385, 499· βιομηχανική μονάδα 39, 48
- Βίττε Σ. Γ. 213
- Βλαστός Α. 75
- Βοροντσόφ, πρίγκιπας 106, 107
- Βόσπορος 74, 76, 243, 290, 292, 307
- Βοστάνης Στρατής 452
- Βουκουρέστι 276, 449
- Βουλγαρία 252, 272
- Βουρνάζου Κούκα 47, 359
- Βραϊλα 94, 209, 278, 311
- Βρακόπουλος Γεώργιος 83
- Βρετανοί 32
- Γαλατάς (Κωνσταντινούπολη) 74-77, 249, 272, 273, 285, 290
- Γαλάτσι (Ρουμανία) 94, 217, 305

- Γαλλική Σχολή Μυτιλήνης 73
 Γέισκ 48, 105, 107, 120, 121, 139, 177, 184, 214, 217-219
 Γενεύη 182, 209, 304, 447
 Γενί-Καλέ 80, 105, 106, 127, 140
 Γερμανοί 78
 Γερούση, εμπορικός οίκος 39, 186
 Γεωργιάδης Ι. 155, 435
 Πιάλτα 295
 Γιαννουλάτου, Αφοί 183, 212, 250, 275, 289, 316, 318, 333
 γκίρκα 116, 128, 131, 140
 γνώση, άρρητη 39, 346
 Γούναρης Δ. 301, 313, 490, 495
 Γούτου, Αφοί 268, 277-279, 352, 359
 γραφείο, μειστικό 33, 184
 γραφείο, ναυλομειστικό 210
 Γρημάνης Απόστολος 268, 282
 «Γρημάνης-Μάνδρας-Καμπούρης», εταιρεία 268, 271, 302
 Γρυπάρης Ν. 172
 Γυμνάσιο Μυτιλήνης 73
 Γυμνάσιο Πυλαρινού (Ταϊγάνιο) 221, 449
- Δαρδανέλια 274, 275, 281, 283, 489
 δασμολόγιο 33, 115, 133, 177
 Δεδέαγατς 305
 δεκάτη 278
 Δεληγιάνης Θ. 122
 Δέλτα Πηνελόπη 483
 Δέλτα Στέφανος 46, 319,
 Δεστούνης 250
 Δξερμάνης Π. 304
 δημογεροντία 70, 385
 διαδοχή 153, 342, 344, 503
 Διαμαντίδης Δ. 172, 440
 Διαμάντογλου Ι. 314
 διαμεσολάβηση 34, 184, 410, 444
 διατροφή 401, 402, 404, 411-440, 446, 447
 διαφοροποίηση 34, 213, 350
 Διθάρης Νικόλαος 83
 δίκτυο 138, 150, 265, 267, 269, 283, 345, 349, 363, 391, 392, 408, 501· ανταλλαγών 68· εμπορικό 24, 25, 27· «ιόνιο» 24· οικογενειακό 23, 27, 155, 189· «χιώτικο» 24
 δομή 26, 123, 150, 192, 342-346
 Δον, ποταμός 79, 105, 107, 120
 δουλοπαροικία / δουλοπάροικοι 29, 31, 92, 114, 457
 Δούμα 81, 112, 206, 208, 233, 235
- Εβραίοι 30, 131, 132, 140, 237, 292, 398
 École Supérieure de Commerce (Μασσαλία) 45, 151, 268, 380, 405, 474
 εκδιομηχάνιση 29, 131,
 εκδυτικισμός 456
 εκθέσεις, διεθνείς 476
 εκσυγχρονισμός 72, 143, 385, 482, 483, 486
 εθνικισμός 272, 299, 495
 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο 345, 475
Ελεύθερος Λόγος, εφημερίδα (Μυτιλήνη) 46, 308, 491, 492, 496
 Ελληνεμπορική Σχολή Χάλκης 46, 48, 76, 151
 Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 75, 77
 Ελληνογαλλικό Λύκειο Χρ. Χατζηχρήστου (Κωνσταντινούπολη) 76
 ελληνοθωμανισμός 387, 487
 Εμπειρικού, Αφοί 183
 «εμπορική αδράνεια» 30
 Εμπορικό Επιμελητήριο Πειραιά 267, 315
 Εμπορικό Επιμελητήριο Ταϊγανίου 72
 εμπόριο: διαμετακομιστικό 71· εισαγωγικό-

- εξαγωγικό 33, 35, 43, 123, 198, 267
- έμποροι: έλληνες 32, 78, 127, 279, 440·
ξένοι 37, 112, 113, 139, 499
- ενδογαμία 382, 449
- ενσωμάτωση 25
- Επανάσταση του 1917 38, 66, 206, 215, 219,
223
- επιγαμίες 27
- επιδημία 447
- επιλογή, στρατηγική 18, 34
- επιχειρηματίες: έλληνες 25, 500· ξένοι 32
- επιχειρηματικότητα 13, 28, 29, 343, 355,
384-393· ελληνική 16, 306, 500
- επιχείρηση 13, 27, 37· μεσαία 13, 15, 39, 124,
157, 499· οικογενειακή 13, 18, 26, 46, 124,
156, 314, 340, 342-347, 353, 356, 361, 367,
475, 499-504
- εποικισμός 25
- Ερυθρός Σταυρός Ταϊγανίου 83
- Εσκή Σεχίρ 300
- εταιρεία: ανώνυμη 16, 316, 317, 319, 329, 338,
342, 500· οικογενειακή βλ. επιχείρηση,
οικογενειακή· ομόρρυθμη 34, 311, 345·
προσωπική 26
- Εταιρεία των Φάρων και του Δημόσιου
Οθωμανικού Χρέους 71
- Ευγενίδης Ε. 76
- ευδύνη, περιορισμένη / απεριόριστη 35,
499, 500
- Ευπατόρια 238
- Εφορία Σχολείων Μυτιλήνης 407
- Εφορεία Φιλανθρωπικών Καταστημάτων
Μυτιλήνης 45, 480
- Ford 459
- Ζάννας Α. 318, 319
- Ζάππειο 85
- Ζαρίφης Γεώργιος 75, 250, 288
- Ζαρίφης Λ. 250
- ζήτημα, εθνικό 317, 385, 483, 486
- Ζογκουλντάκ 286
- ηλεκτροφωτισμός 458, 476
- Ησαΐας Γ. 147, 350, 383, 440
- Ησαΐας Η. 141, 142, 146-148
- «Ησαΐας Η. και Δρέυφους» 146, 148, 349
- θέατρο 72, 73, 74, 76, 111, 385, 403, 444,
477
- Θεοδοσία 105, 294
- «Θεόδωρος Σιφναίος» 65
- Θεοφάνη, Αφοί 172, 173
- Θεσσαλία 123, 492
- Θεσσαλονίκη 275, 288, 289, 314, 318-329,
396, 460, 485, 488
- θεωρία «των πόρων και των ικανοτήτων»
(resource-based view) 501
- θητεία, στρατιωτική 31
- Ιβραήμ βέης 270
- Ιγγλέσης Π. 183
- ικανότητα, εταιρική 18, 126
- Ινδία 157, 169, 170, 251
- Ινονού 300
- Ιόνια 118, 178, 180, 181, 186
- ισολογισμός 124, 127, 131, 151, 186-190, 197,
202, 329, 334, 337, 339, 390
- Ιστορία των Επιχειρήσεων 15, 499
- Ιταλία 116, 274
- Ιταλοτουρκικός πόλεμος 274, 481
- Καβάλα 146, 305
- Καβέτσος Κωνσταντίνος 72

- Καγκλής Δ. 239
 Καγκλής Ν. 239
 καθετοποίηση 37, 341
 Καλλέργης Κ. 121
 Καλλίπολη 243, 269, 270, 279, 281, 290
 Καλογραιών Σχολή (Κωνσταντινούπολη) 66
 Καμπούρης Κ. 190
 Καμπούρης Παναγιώτης Φ. 380
 «Καμπούρης Φ. και Υιοί» 380, 399, 408
 «Καμπούρης - Λεοντής και Σία - Οίνοι Λέσβου» 380, 436
 Κανάκη Βικτωρία, το γένος Σιφναίου 43, 67, 153, 190, 244, 247, 360, 381, 383, 443, 445, 449
 Κανάκη Ευρυδίκη (Ρούρα), σύζ. Αριστείδη Σιφναίου 41, 48, 67, 153, 155, 190, 358, 381, 416, 441, 442, 485
 Κανάκης Α. 286
 Κανάκης Θεόδωρος 243, 449
 Κανάκης Πολύβιος 48, 67, 244, 401, 441, 449
 Καρβέλλης Αθανάσιος 454
 Καρβουνίδης Δ., πλοίαρχος 239, 243
 Κασπία Θάλασσα 175
 κατηγορία, κοινωνική (στη Ρωσία, *soslonie*) 30
 Κατσάνη Ασπασία βλ. Σιφναίου Ασπασία, το γένος Κατσάνη
 Κατσάνης Μ. 399
 Κατοχή 67, 404
 Κάωκας 105, 139-142, 286, 295, 447
 Κεμάλ Μουσταφά 293, 298, 300
 Κέμπριτζ 345, 474, 475, 478, 488
 Κεντρικές Δυνάμεις 209, 211, 237, 282
 Κεράτιος Κόλπος 74, 252
 κέρδη 32, 33, 35, 37, 45, 65, 94, 115, 119, 121-124, 127, 138, 143, 145, 148, 152, 154, 157, 159, 172, 185, 192, 197, 198-201, 219, 291, 294, 304, 313, 317, 329, 334, 337, 339, 346, 399, 400, 473, 475, 484, 493
 κερδοσκοπία 65, 119, 120, 145, 146, 158, 191, 196, 296, 349, 492
 κερδοφορία 27, 145, 191, 197, 340, 390, 502
 Κερασούντα 299
 Κερένσκι 222-224
 Κερτζ 80, 105, 173, 242-244
 κεφάλαια: γαλλο-βελγικά 33, 172· ξένα 33, 473
 κεφάλαιο 28, 30, 71, 86, 94, 95, 112, 114, 123-125, 140, 143, 145, 151, 152, 154, 155, 186, 187, 188, 189, 193-197, 253, 265, 269, 277, 283, 288, 294, 314, 315, 318, 319, 333, 334, 337-339, 352, 356, 361, 363, 379, 382, 383, 390, 393, 460, 493, 500, 501, 502
 Κεφαλονιά 155, 178, 180
 Κίεβο 234, 236
 Κιλικία 299
 Κίος 277, 278
 Κιόσκι (Μυτιλήνη) 71
 κληρονομικός επίτιμος πολίτης 31
 Κλωναρίδου, ζυθοποιείο 287
 Κοζάκοι 141, 142, 214, 233, 235, 236
 κοινότητες: διασποράς 23· ελληνικές 24, 25, 484, 490· πολυεθνοτικές 24
 Κομνηνάκη Μήτσα, το γένος Σιφναίου 365, 377, 389, 443, 446, 450
 Κομνηνάκης Παναγιώτης 84, 150, 181, 347, 368, 443
 κονσόρτσιουμ 33
 Κορέσης 84, 149, 288
 Κορωνιός Ζ. 75
 κοσμοπολίτης 39, 48, 183, 448
 κόστος (συναλλαγής) 34, 342

- Κουκλέλη Χαρίκλεια 65
- κουλτούρα: επιχειρηματική 39, 123, 183, 342· οικογενειακή 34· οργανωτική 502
- Κουλουκουντής Γ. Μ. 304, 346
- Κούμπα Μαρία 41
- Κουμπάν, ποταμός 140, 235
- Κούμπας Γεώργιος 415
- Κούμπας, εμπορικό γραφείο 43, 247
- «Κούμπας Αχιλλέας», μηχανουργείο 187, 329
- Κούμπας Γρηγόριος 20, 28, 95, 96, 121, 128, 131, 136, 138, 139, 141-143, 156, 457
- Κούμπας Λ. 317
- Κούμπας Σπυρίδων 95
- Κουρτζή Μ. 405
- Κουρτζής Πάνος 250, 387, 388
- Κρασνοδάρ 304
- Κράτσης (Μυτιλήνη) 19, 47, 67, 72, 291, 314, 345, 403, 413, 416, 450-463
- κρεοφαγία 411, 414
- Κρήτη 129, 134, 178, 267
- Κρητικός Αγών 201, 351
- Κριμαία 105, 106, 295
- Κριμαϊκός πόλεμος 32, 74, 90, 105, 106, 107, 111, 208
- κροκέ 461
- Κυθωνίες (Αϊβαλί) 134, 178, 180, 277
- κυνήγι 282, 406, 452, 461, 462
- Κυρήνεια 123
- Κωνσταντινούπολη 19, 20, 34, 38, 41, 43, 45-47, 65, 67, 70-79, 89, 91, 93-95, 150-157, 159, 179, 182, 189, 198, 205, 209, 243, 247-309, 311-314, 331-333, 346, 351, 352, 358, 361, 363, 364, 368, 378, 384, 388, 390, 391, 395, 396, 398-400, 405, 406, 409, 413, 434, 438, 440, 447, 451, 456, 462, 492, 495
- Κωνσάντσα 278
- Κωστάλας Δήμος 83
- «Κώστας Αθ. Δ. και Σία» 269, 270
- «Lafayette Poultry Farms» (Γαλλία) 459
- Λα Πλάτα (Αργεντινή) 276
- Λέσχη Ταϊγανίου, εμπορική 81, 450
- Λευκορώσοι / Λευκός στρατός 38, 217, 236, 237, 239, 295, 458
- Lever 315, 316
- λήψη αποφάσεων, συνεταιρική βλ. συλλογικότητα
- Λογαριασμός Ανάλυσης Κερδοζημιών 126, 127, 133, 158, 188, 191-195, 198-200, 202, 337, 339
- Λογοθέτη Μ. 283
- «London Asphalt Co» 85
- Λούης Σπύρος 85
- «Louis Dreyfus et Cie» 146, 169
- Λουκά Ελένη, σύζ. Βάνια Σιφναίου 41 65, 66, 235, 243
- Λουκά Μαρία, σύζ. Μήκρια Σιφναίου 47, 367
- Λουκάς Εμμανουήλ 66, 391
- Λουκάς και Καραμιτζόπουλος, μηχανουργείο 390
- λουτροθεραπεία 447, 476, 484
- Μαγιστράτο ελληνικό (Ταϊγανίου) 80
- Μαγκρέμπ 20
- Μαζουριανές Λίμνες 205, 208
- Μακρύ-Γιαλός (Μυτιλήνης) 71
- «μαλλιαρισμός» 73
- Μάνδρα Χρυσομάλλη βλ. Σιφναίου Χρυσομάλλη
- Μάντσεστερ 125
- Μαριούπολη 38, 96, 106, 177, 205, 214, 217, 276, 286

- Μαύρη Θάλασσα 25, 32, 38, 43, 89, 95, 96, 119, 177, 209, 218, 238, 244, 245, 247-249, 274, 277, 307, 360, 361, 399
- Μαυροκορδάτος Θ. 75
- Μαυροκορδάτος Κ. Ν. 172
- Μασσαλία 23, 45, 129, 131, 274, 303, 346, 388, 399, 441, 447
- «Μεγάλη Καμάδα» 69, 89, 96
- μέγαρο Γιαννουλάτου (Πειραιάς) 48
- μέλος (εταιρείας): εταιρικό 37, 154, 156·
ετερρόρρυθμο 26· ομόρρυθμο 26
- Μεσαξούδης 173
- μειτεία 37, 185, 252
- Μεσόγειος 26, 38, 71, 129, 209, 210, 249, 276, 277, 306, 312
- Μεσσπόλεμος 19, 335
- Μεσσαλά Αργυρώ 67
- Μεταξάς-Ζίζος Ι. 172
- μέτοχος 152, 156, 157, 202, 266, 319, 332, 333, 340, 351
- Μηλιαρέσης Α. 440
- Μικρασιατική Καταστροφή 39, 47, 66, 73, 79, 86, 330, 346
- μικρέμπορος 31
- μισθωτοί 28, 404
- «Μιχαήλ Π. Σιφναίος και Σία» 364
- Μονπελιέ 45, 90, 108, 151, 436
- Μόσχα 65, 92, 116, 447
- Μουδανιά 307
- Μούδρος 236, 285, 289
- Μουρμάνσκ 205, 218
- Μπακού 205
- Μπερδιάνσκ 38, 95, 96, 106, 109, 136
- Μπόερς 181
- μπαϊκοτάζ 280
- Μπολσεβίκοι 38, 66, 216, 217, 221, 222, 224, 233-235, 238, 294, 304
- Μπρεστ-Λιτόφσκ, συνθήκη 205, 235
- Μπρουσίλοφ στρατηγός 205, 208
- Μυτιλήνη 20, 43, 47, 65, 68, 69, 70-73, 85, 89, 90, 96, 129, 134, 141, 153, 179, 209, 244, 251, 268, 271, 279, 280, 285, 294, 303, 304, 306-308, 312, 314, 317, 341, 345, 347, 351, 353, 357-359, 364, 377, 383, 385-393, 395, 397-441, 443, 449-463, 479-481, 483, 485, 492, 494
- Ναυτική Ελλάς*, εφημερίδα 66
- Νέα Υόρκη 219, 346
- Νεγρεπόντε Αμβρόσιος 218
- Νεγρεπόντε Θ. 75
- Νεγροπόντε Δ. 183, 440, 447
- Νεγρε[ο]πόντη, Αφοί 122
- Νεότουρκοι 274, 280, 451, 490
- νεωτερικότητα 23, 397
- Νιάνια, Αφοί 341, 353
- Νικολάιεφ 175, 176
- Νικόλαος Α΄ 92, 112, 113
- Νοβοροσίσκ 38, 114, 175, 176, 217, 218, 237
- Ντενίκιν, στρατηγός 237, 239
- Ντουμπκί (Ταϊγάνιο) 151, 441
- «Ο Αίολος», εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης 20, 39, 48, 184, 311, 314, 329-341, 352
- Οδησός 20, 28, 80, 96, 105, 108, 109, 111-113, 115, 120, 121, 128, 129, 136, 138, 139, 149, 154, 174, 176, 205, 236-238, 304, 447, 449, 457, 484, 485
- οδός των Ελλήνων, Ταϊγάνιου 81
- Οθωμανική Αυτοκρατορία 68, 80, 247, 251
- οικογένεια, επιχειρηματική 27
- «οικογενειακότητα» 502
- οίκος, εμπορικός 27, 28, 29, 31, 32, 37, 116,

- 123-125, 184, 344, 400, 473· αγγλικός 32·
γαλλικός 106· γερμανικός 33· εβραϊκός
141· ελληνικός 37, 106, 107, 112, 116, 117,
125, 131, 132, 141, 145, 252, 277, 440
- Ολυμπιακοί Αγώνες 85, 158, 460
- «Ομπιυμ», εργοστάσιο (Κωνσταντινού-
πολη) 289, 331
- «Ο Προμηθεύς», εμπορικός οίκος 65, 214
- Ορλόφ 80
- Ουράλης ποταμός 175
- Παγκόσμιος Πόλεμος, Α΄ 18, 47, 79, 82,
181, 205, 206, 209, 252, 273, 280, 282,
311, 330, 346, 478, 489
- Παγκόσμιος Πόλεμος, Β΄ 82, 87, 331, 334,
346, 463, 478
- Παρθенаγωγείο Μυτιλήνης 73, 387
- Παπαδόπουλος Ελευθέριος 484
- Παπαδόπουλος Ν. 94, 131
- Παπανδρέου Γεώργιος 47, 491, 492, 496,
497
- Παρίσι 46, 65, 129, 169, 319, 340, 346, 352,
362, 364, 457, 474, 476, 477, 478
- παροιμία 28
- Παρρέν Καλλιρρόη 67
- Πάσχος Γ. 79, 211, 268, 280, 282, 286, 352
- Πάτρα 39
- Πατριαρχείο 77
- Πειραιάς 19, 38, 39, 46, 79, 85, 129, 187,
209-211, 216, 243, 266, 267, 285, 289,
303, 306, 311-319, 329-341, 351, 483
- Πελοπόννησος 178, 180
- Πέρα 68, 75-77, 293, 296
- Πέργαμος 70
- περίθαλψη, ιατρική 447
- Πεσσόα Φερνάντο 135
- Πετλιούρα Β. Σ. 236
- Πέτρος, Μέγας 30, 80
- Petters, ναυλομεσιτικό γραφείο (Λονδίνο)
210, 312
- πίστη, εμπορική 28
- Πιττής Αλέξανδρος 388
- Πλατής Φ. 214, 286, 295, 304
- πληροφορία 123, 138, 200, 210, 266, 267,
343, 444, 501
- πληροφόρηση, ασύμμετρη 18, 501
- πλοιοκτησία 28, 34, 35, 38, 40, 113, 124, 141,
143, 184, 192, 350, 474
- πνεύμα, επιχειρηματικό 32, 65, 115
- Πολιτάκης Α. 69
- Ποντοηράκλεια 275, 286, 294
- Πόντος 178, 251, 293
- πρακτική, καιροσκοπική 35
- Πριγκιπώνησα 43, 398, 438
- προίκα / προίκα περιουσία 146, 156, 363,
367-384, 400, 409
- προμήθεια 119, 142, 189, 192, 198, 199
- «Πρόδος», εμπορική λέσχη (Μυτιλήνη)
72, 403, 407
- προϋπολογισμός, οικογενειακός 401-411
- Προύσα 278, 293, 300
- Πρωτοπάτση Ελένη 45
- Πρωτοπάτσης Αντώνης 45
- Πρώτο Συνέδριο των εν Ρωσσία Ελλήνων
46, 221
- πρωτοτοκία 380, 503
- πρότυπο, πολιτισμικό 473-475, 478, 482
- πτώχευση 65, 143, 145-147, 149, 150, 175,
198, 350, 481, 500
- Ραιδεστός 306, 330
- Ρεστέν Λέων 405
- Ρετσόνα, εργοστάσιο 187, 330
- ρεύμα, μεταναστευτικό 90

- Ρήγας Στέφανος 402, 404, 412, 416, 434, 435, 439
- Ριζά πασιάς 291, 397, 450-453, 456, 457
- ρίσκο 34, 37, 271, 343, 347, 349, 350, 493, 499
- Ροδοκανάκης Θ. 146
- Ρόδος 275
- Ροστόφ 20, 37, 38, 65, 66, 79, 96, 105, 107, 109, 111, 113, 120, 121, 137, 143, 172, 175-177, 201, 218, 221, 224, 235, 244, 275, 286, 295, 442, 445, 482
- Ρότερνταμ 396, 447
- Ρουμανία 71, 114, 169, 170, 217, 237, 252, 266, 282, 294, 304, 306
- Ρωσία 18, 19, 23, 29, 38, 41, 43, 46, 48, 65, 66, 71, 86, 89, 91, 92, 96, 107, 115, 121, 129, 133, 145, 153, 158, 169, 175, 178, 180, 206-245, 248-252, 276, 277, 282, 290, 291, 304, 306, 313, 314, 346, 350, 358, 366, 409, 415, 434, 435, 440-450, 457, 460, 462, 476, 485, 491
- Ρωσία, Νότια 25, 27, 35, 65, 66, 79, 82, 93, 94, 96, 105, 127, 135, 160, 170, 173
- Ρωσική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία της Μαύρης Θάλασσας 96
- Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος 174, 176
- Ρωσοτουρκικός πόλεμος 122
- Σαΐντ Μπέης 438, 439, 456
- Σακελλαρίδη Μαργιέττα, σύζ. Βασιλείου Σιφναίου 41, 45, 67, 84, 85, 244, 360-362, 364-366, 445-447, 475
- Σακελλαρίδη Πηνελόπη 475
- Σακελλαρίδης Παναγιώτης 67, 146, 445
- Σαμάρια 132, 457
- Σαρηβαλάσης Α. 278
- Σεβαστόπουλοι Αφοί 28, 139, 142
- Σεβαστούπολη 105, 238, 242-244, 278
- Σβορώνος Σ. Φ. 173
- Σβορώνος Φ. Κ. 173
- Σβορώνος Φωκίων Ι. 20, 155, 178, 180, 183, 198, 348
- Σιβηρία 132, 175
- Σιδερίδης Σ. 250
- «Sifneo Frères» 17, 33, 35, 37, 39, 123-125, 131-133, 154, 155, 186, 192, 342
- Σινιόσογλου Α. 313
- Σινιόσογλου, Αφοί 287, 289, 290, 316, 318, 331, 333
- Σινιόσογλου Σ. 250
- σιτεμπόριο 27, 28, 34, 106, 120, 124, 136, 138, 139, 141, 143, 148, 158, 175, 192, 197, 199, 400, 457
- σιτηρά 39, 65, 94-96, 106-108, 110, 113-116, 122, 128, 129, 131, 135-145, 155, 159, 160, 169, 178, 208, 215, 220, 248, 251, 252, 274, 290, 306, 313, 314, 403, 406, 457, 476, 488
- Σιφναίος Απόστολος, γενάρχης της οικογένειας 41, 44, 74
- Σιφναίος Απόστολος του Ζάννου 17, 19, 37, 41, 42, 44, 46-47, 79, 86, 149, 151, 153-155, 158, 159, 190, 210-212, 223, 265, 270, 272, 282, 283, 285, 287, 295, 298, 299, 302, 304, 308, 311, 312, 317, 331, 333, 351, 360, 362, 364, 378, 379, 383, 384, 397, 406, 409, 444, 451, 457, 459, 474, 481, 483, 486, 491, 492, 496
- Σιφναίος Απόστολος του Αριστεΐδη 41, 67, 345, 353
- Σιφναίος Αριστεΐδης του Ζάννου 17, 19, 37, 41, 42, 48, 67, 76, 153, 184, 190, 218, 219, 224, 299, 333, 341, 358, 381, 382, 459, 461-463

- Σιφναίος Βασίλειος (Βάσας) του Ζάννου 17, 18, 37, 41, 42, 45, 46, 84, 85, 90, 146, 150, 151, 153, 154, 158, 159, 172, 179, 182, 190, 210, 213, 215, 218, 219, 221, 223, 224, 233, 234, 244, 285, 286, 308, 332, 333, 336, 344, 349, 351, 359, 362, 379, 440, 441, 444, 450, 451, 459, 460, 475-477, 483-485, 488, 497
- Σιφναίος Δημήτριος (Μήκιας) του Ζάννου 17, 18, 37, 41, 42, 146, 151, 153, 154, 159, 182, 209, 211, 212, 215, 285, 287, 290, 292, 293, 295, 308, 311, 317, 333, 351, 361, 362, 366, 379, 397, 440, 441, 443, 445, 446, 459, 474, 475, 488, 491
- Σιφναίος Ζαννής του Αριστείδη 41, 44, 67, 341, 345, 353, 474
- Σιφναίος Ζάννος (Ιωάννης) 35, 37, 41, 43, 44, 45, 72, 75, 76, 85, 89, 90, 91, 123-125, 150, 151, 153, 154, 158, 190, 197, 201, 247, 344, 366, 381, 398-410, 434-436, 439, 440, 445, 460
- «Σιφναίος Θ. και Υιός» 197
- Σιφναίος Θεόδωρος του Αποστόλου 35, 37, 41, 43, 44, 45, 65, 74, 89, 91, 95, 105, 107, 123, 125, 150, 152-155, 190, 197, 247, 381, 398, 440, 450
- Σιφναίος Θεόδωρος του Αριστείδη 41, 67, 353
- Σιφναίος Ιωάννης του Αποστόλου 72, 91, 151, 156, 190, 398
- Σιφναίος Ιωάννης του Θεοδώρου (Βάνιας) 37, 41-44, 65, 66, 123, 124, 148-151, 157, 158, 181, 183, 197, 198, 223, 224, 247, 349, 382, 445, 486, 496
- Σιφναίος Κώστας του Μιχαήλ 341, 353,
- Σιφναίος Μιχαήλ του Παναγιώτη 42, 76, 77, 268, 271, 272, 368, 390, 391
- Σιφναίος Παναγιώτης του Αποστόλου 41, 42, 72, 91, 151-153, 189, 292, 368, 398, 406, 475, 481
- Σιφναίος Παναγιώτης του Μιχαήλ 245
- Σιφναίος Παναγιώτης (Τάκης) του Βασιλείου 41, 44, 244, 245, 341, 345, 478
- Σιφναίος Πέτρος του Δημητρίου 41, 47, 345, 346, 474
- «Σιφναίος και Σπυρίδων» 271, 284, 286
- Σιφναίος Τζαννάκης του Βασιλείου 224, 244, 459, 478
- Σιφναίου Αικατερίνη, σύζ. Παναγιώτη, το γένος Πασιούρα 20, 41, 42, 45, 157, 363-368, 377, 384-393, 408, 415, 478
- Σιφναίου Ασπασία, σύζ. Ζάννου Σιφναίου, το γένος Κατσάνη 43, 357-360, 389, 407, 433, 477, 482
- Σιφναίου Ασπασία του Βασιλείου 41, 86, 243, 244
- Σιφναίου Βικτωρία, σύζ. Πολύβιου Κανάκη, βλ. Κανάκη Βικτωρία
- Σιφναίου Ελένη, σύζ. Α. Πρωτοπάτση 155, 157, 190, 368, 384, 387
- Σιφναίου Ελένη, σύζ. Βάνια Σιφναίου, βλ. Λουκά Ελένη
- Σιφναίου Ελπίς του Παναγιώτη 368, 393
- Σιφναίου Ζαννέτα 41, 47
- Σιφναίου Ζαννέτα του Μήκια 450
- Σιφναίου Μαριγώ, σύζ. Ιωάννη 360, 384
- Σιφναίου Μαρίκα, σύζ. Θ. Αλεπουδέλη 85, 86, 367, 378, 379, 389, 408, 482, 483
- Σιφναίου Ρίτα 41, 47
- Σιφναίου Ρούρα, βλ. Κανάκη Ευρυδίκη (Ρούρα), σύζ. Αριστείδη Σιφναίου
- Σιφναίου Σαπφώ 67, 84, 364, 365, 378-380, 400, 408
- Σιφναίου Χρυσομάλλη, σύζ. Θεοδώρου, το

- γένος Μάνδρα 43, 155, 189, 247, 383, 389
- Σκάλα Ταϊγάνιου 81
- Σκαναβής Α. Ν. 172
- Σκαρμαγκάς Ι. 110, 141, 183, 288
- Σμύρνη 20, 23, 70, 156, 267, 286-288, 291, 294, 304, 313, 368, 377, 386, 389, 478
- Σοβιέτ 233, 235, 238
- «Société des Docks et Ateliers du Haut Bosphore» 290
- «Société Metallurgique de Taganrog» 286
- Σολομός Θεμιστοκλής 122
- Σορβόννη 475
- Σοφιανόπουλος 151, 189
- Σταυράκη Αθηνά 387, 389
- σταφίδα 39, 129, 132
- Στενά 31, 79, 119, 122, 218, 234, 248, 274, 275, 281, 284, 314, 397, 484
- στόλος, εθνικός 123, 201, 351, 400, 408
- στρατηγική, επιχειρηματική 38
- Συγγρός Ανδρέας 74, 93, 94, 109
- συλλογικότητα 34, 160, 344
- σύμπραξη 26, 113, 234, 503
- Συναδηνός Π. 440
- συναλλαγματική 30
- «συνασπισμός των εμπόρων» 25-26
- συνειδηση, εθνική 479
- συνεργασία 34, 149, 253, 266, 267, 351
- συνέχεια / παράδοση, επιχειρηματική 15, 109
- συνοχή, οικογενειακή 209
- Σύνταγμα 85
- συρμαγιά 35
- Σύρος 93, 109, 402, 412
- σύστημα, διπλογραφικό 30
- Σφακιανάκη, Αφοί 134, 255
- σχέση εντολέα-εντολοδόχου 37, 189, 500
- σώμα, εμπορικό 31
- Ταϊγάνιο 18, 34, 35, 37, 43, 46, 67, 68, 74, 79-84, 89, 90, 96, 106-111, 114, 119, 121, 125, 127, 129, 131, 135-139, 141, 142, 146, 148, 150, 152, 155, 157, 158, 170-173, 175, 176, 179, 191, 198, 200, 213-217, 236, 239, 242, 248, 274, 279, 283, 288, 311, 312, 351, 352, 357, 358, 361, 363, 365, 366, 377, 380, 383, 384, 437, 440-450, 457, 482, 484, 488-490
- τάξη, εμπορική (γκίλντα) 30, 31, 93, 106, 111-113, 123
- τάξη, μεσαία 71, 356, 385, 387
- τελωνείο Ταϊγάνιου 37, 81, 112, 116, 444, 450
- τένις 67, 459, 461
- Τεργέστη 23, 121, 399
- Τολστόι Λέων 67, 92, 109, 245
- Τούλτσα 205, 278
- Τουργκένιεφ Ιβάν 67, 92
- Τράπεζες: Αγροτική 46· Αζοφική 46, 188· Βaring Bros 125, 154· Βιομηχανίας 316· Εθνική 320, 339· Εμπορική Αλληλέγγυος (Ταϊγάνιο) 65· Εμπορική Τράπεζα του Αζόφ-Δον 82· Κτηματική 216· Μυτιλήνης 72, 274, 481· Οθωμανική (Γαλατά) 272, 273, 282· ρωσική 33· τραπεζικό σύστημα, οθωμανικό 249
- Τραπεζούντα 132, 282
- Τριάντη Ι., Υιοί 147
- Τρίπολη (Λιθύς) 178
- Τσαγανός, πλοίαρχος 269
- Τσανάκαλε 243
- Τσέχοφ Άντον 67, 82, 110
- Τυπάλδος Γεράσιμος 81, 110
- υψηλότητα 26, 45, 112, 113, 220, 279, 386, 481
- υπήκοος 43, 73, 93, 112, 113, 115, 275, 277-

- 280, 294, 302, 386, 454, 481
 υπηρέτης 28, 114, 357, 390-392, 403, 405, 411, 433, 438, 441, 448, 451
Vossische Zeitung, εφημερίδα 208
- Φάληρο 85
 Φαλιέρος 146
 φερεγγυότητα 37, 348
 φιλανθρωπία 384-393, 401, 407
 Φιλελεύθεροι 46, 47, 48, 79, 86, 270, 296, 308, 482, 490-492, 495, 496
 Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών Μυτιλήνης, 45, 72, 385-393, 403, 407, 408, 478
 φόρος: επιτηδεύματος 201, 302, 386· κεφαλικός 31
 Φραγκιάδη, οικογένεια 29, 402, 439, 461
 «φράγμα» τριών γενεών 39
 Φρανσέ ντ' Εσπερέ 205, 238
 φωνόγραφος 458
 Φώτης Κωνσταντίνος 83
- Χάιφα 178
 Χάλκη 46, 48, 295
- Χάρβαρντ 345
 Χαρίλαος Επαμεινώνδας 288, 291, 316, 319
 Χάρκοβο 82, 234, 238, 442
 χαρτοφυλάκιο 38, 154, 198, 491
 Χατζηγιαννάκης Ιωάννης 141
 Χατζηγιάννης Κωνσταντίνος 454
 Χατζηλιάς Η. 341
 Χατζηχρήστου, γυμνάσιο (Κωνσταντινούπολη) 45, 47
 Χερσώνα 238
 Χίος 178, 287, 308
 χρηματιστήριο 196, 320, 444, 450· εμπορευμάτων (στη Ρωσία, birzha) 30, 123· χρηματοπιστωτικές εργασίες 266
 χρόνος, ελεύθερος 447, 456, 460-463, 478
 Χρυσομαλλούσα (Μυτιλήνη) 71, 396
- «Vagliano Bros» 155
 «Yeames» 154
- Ψυγεία 288, 303, 320
 «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επ. Χαρίλαος ΑΕ» 39, 304, 314, 316, 319-329

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΑΖΟΦΙΚΗ
Η ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΕΥΡΥΔΙΚΗΣ ΣΙΦΝΑΙΟΥ
ΣΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΡΑΝΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ, Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2009

Μετοχή της Ανώνυμης
Βυρσοδεψικής Εταιρείας του Αζόφ.

